శ్రీ రస్తు.

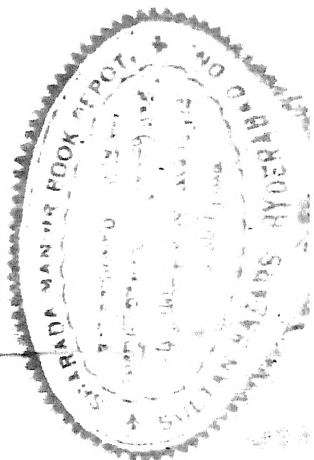
వాగ్భటాచార్యకృత

అష్టాంగహృదయము

సూత్రస్థానము

ఆంధ్రతాత్పర్యసహితము.

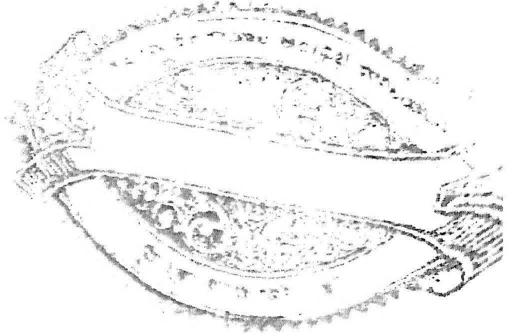
చెన్నపురి:

వావిళ్ల రామస్వామిశాస్త్రులుఅండ్‌సన్స్ వారిచే

ప్రకటితము.

1930

PRINTED BY
V. RAMASWAMY SASTRULU & SONS,
AT THE 'VAVILLA' PRESS,
MADRAS.—1930.

అష్టాంగహృదయము
సూత్రస్థానము.

యంత్రములు.

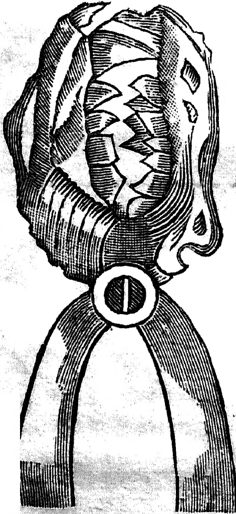
514-వ పుట చూడుడు.

శ్రీరస్తు.

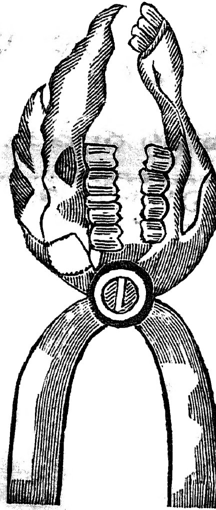
శ్రీమద్ధన్వంతరయే నమః.

అష్టాంగహృదయము

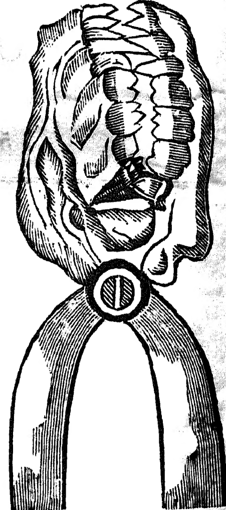
యంత్రములు.

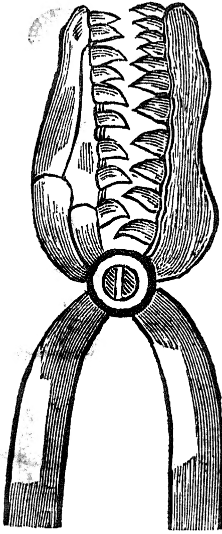
సింహముఖస్వస్తిక యంత్రము.

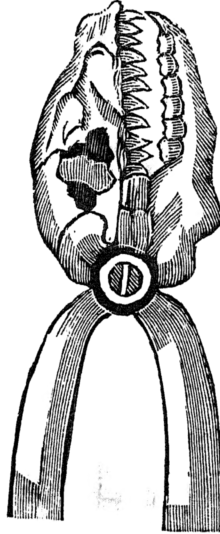
మృగముఖస్వస్తిక యంత్రము.

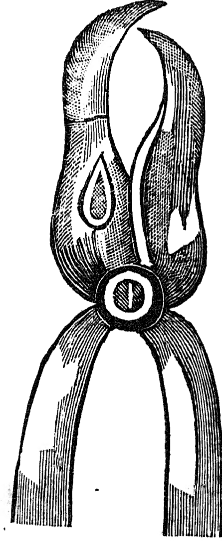
వ్యాఘ్రముఖస్వస్తిక యంత్రము.

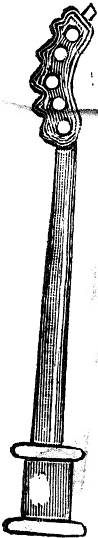
సృగాలముఖస్వస్తిక
యంత్రము.

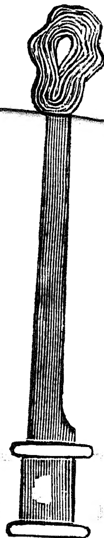
అవభంజనస్వస్తిక
యంత్రము.

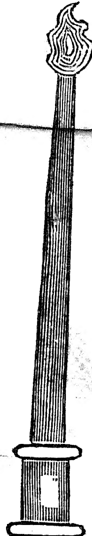
క్రౌంచస్వస్తిక
యంత్రము.

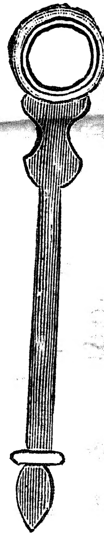
నాసాశోధన
యంత్రము.

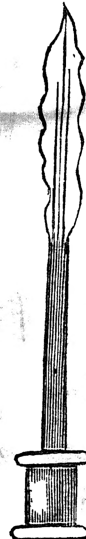
శల్యనిర్ఘాతననాడీ
యంత్రము.

కార్పాససహిత
శలాకా.

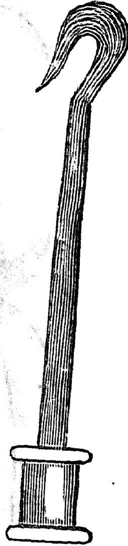
క్షారకర్మోపయుక్త
శలాకా.

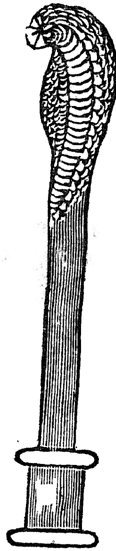
అగ్నికర్మోప
యుక్తశలాకా.

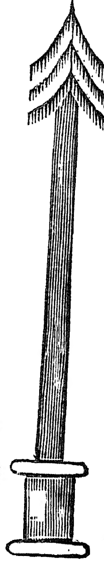
మసూరదళవర్త శలాకా.

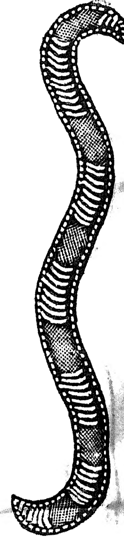
బడిశశంకు యంత్రము.

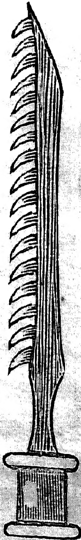
సర్పఫణశంకు యంత్రము.

శరపుంఖశంకు యంత్రము.

గండూపదముఖ శలాకా.

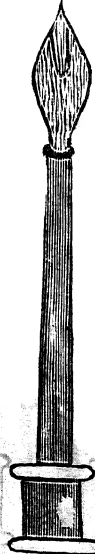
ఏకతాలు యంత్రము.

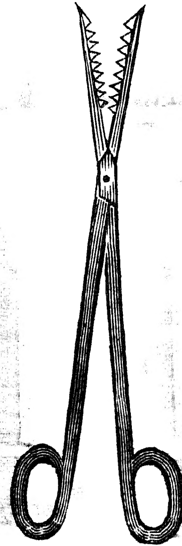
ద్వితాలు యంత్రము.

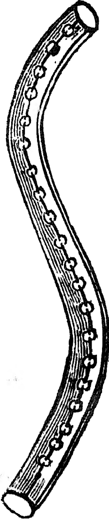
ఉదకోదరనాడీ యంత్రము.

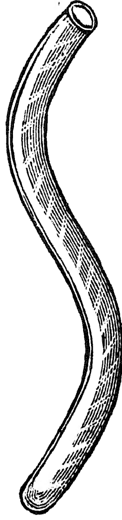
కర్ణశోధనశలాకా యంత్రము.

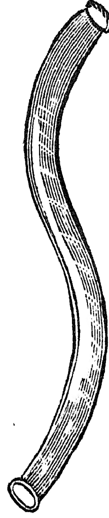
ముచుండీ యంత్రము.

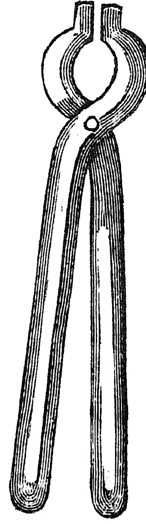
అనేకద్వారనాడీ యంత్రము.

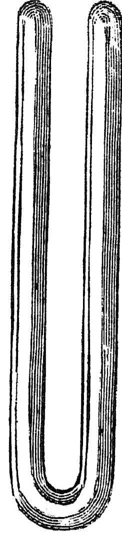
ఏకద్వారనాడీ యంత్రము.

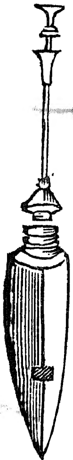
ద్విదారనాడీ యంత్రము.

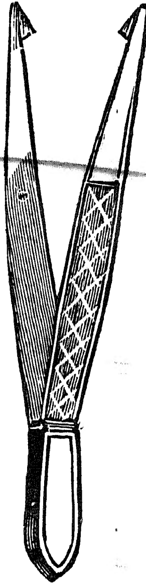
ఐంధనయుక్తసందంశయంత్రము.

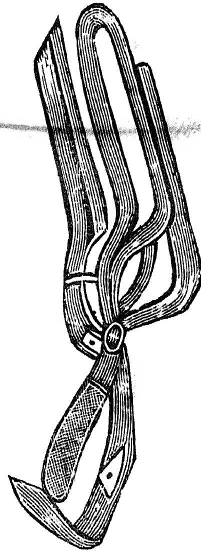
బంధనరహితసందంశయంత్రము.

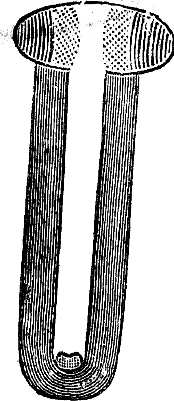
బస్తియంత్రము.

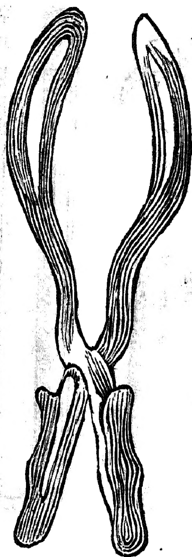
పక్ష్మాద్యాకర్షణ సందంశయంత్రము.

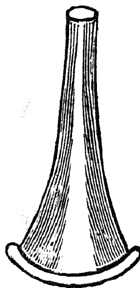
అర్శోయంత్రము.

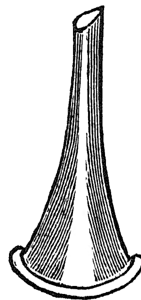

అర్శోదర్శననాడీ యంత్రము.

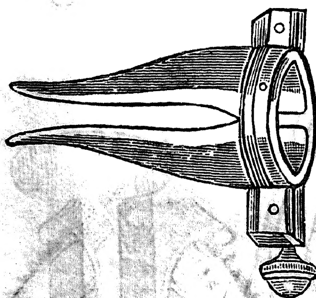

2 m గర్భయంత్రము.

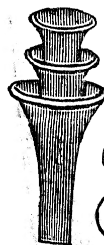

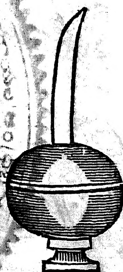
కర్ణశల్యదర్శననాడీయంత్రములు.

కర్ణనాసాశల్యదర్శననాడీయంత్రము.

కర్ణనాసాశల్యదర్శననాడీయంత్రము.

ధూమపానయంత్రములు.

విషయసూచిక.

పంచమాధ్యాయము.

షష్ఠాధ్యాయము.

వింశాధ్యాయము.

ఏకవింశతితమాధ్యాయము.

ద్వావింశతితమాధ్యాయము.

షడ్వింశతితమాధ్యాయము.

కాలము (అనగా శీతోష్ణవర్షలక్షణములతో గూడియుండు త్రివిధమైన కాలము.) అర్థము (అనగా పంచమహాభూతగుణములగు రూపరసగంధశబ్దస్పర్శములు) కర్మ (అనగా శరీరవాఙ్మనస్సులయొక్క క్రియారూపమైన కార్యము,) అనియర్థము. కాలము, అర్థము, కర్మ అను నీమూటిలో ప్రతిదానికి గలుగునట్టి హీన, మిథ్య, అతిమాత్రయోగములు రోగమునకు ముఖ్యకారణము. అటులనే, కాలము, అర్థము, కర్మ అనువానియొక్క సమ్యగ్యోగము (యుక్తమైనసంబంధము), ఆరోగ్యమునకు ముఖ్యకారణము. పూర్వోక్త కాలము అర్థము, కర్మ అనువానియొక్క హీనయోగ, మిథ్యాయోగ, అతిమాత్రయోగ,సమ్యగ్యోగ వివరణం బెట్లనగా:—స్వస్వరూపము లేకుండుట (అనగా స్వల్పముగ శీతము, ఉష్ణము, వర్షముగలిగియుండుట,) కాలముయొక్క హీనయోగము. స్వరూపమునకంటె వ్యతిరిక్తంబగుట (అనగా శీతకాలమునందత్యుష్ణము, ఉష్ణకాలమునం దతిశీతము వర్షాకాలమునందు వర్షములేకుండుట) కాలముయొక్క మిథ్యాయోగము, స్వరూపాధిక్యము (అనగా అతిశైత్యము, అత్యుష్ణము, అతివర్షము) కాలముయొక్క అతిమాత్రయోగము ఇంద్రియములకు స్వస్వవిషయములయందు స్వల్పమైనసంబంధము గలిగియుండుట అర్థములయొక్క హీనయోగము. ఇంద్రియములకు ఇష్టములేని పదార్థసంబంధము అర్థములయొక్క మిథ్యాయోగము, ఇంద్రియములకు విషయములయొక్క అధికసంబంధము అర్థములయొక్క అతిమాత్రయోగము, శరీరాదులకు క్రియలయందు స్వల్పమైన ప్రవృత్తి కలిగియుండుట కర్మయొక్క హీనయోగము. మలాదుల నడ్డగించుట, తృప్తిగ భుజించకుండుట, మిక్కుటముగ మాట్లాడుట, రాగద్వేషాదులు గలుగుట కర్మయొక్క మిథ్యాయోగము. శరీరాదులకు కర్మలయందధిక ప్రవృత్తిగలుగుట కర్మయొక్క అతియోగము అని తెలియవలయును. ఇవి యన్నియు రోగములకు ముఖ్యకారణము. కాలము తన ప్రమాణము నతిక్రమించక స్వస్వరూపమునందుండుట కాలముయొక్క సమ్యగ్యోగము. ఇంద్రియములకు స్వస్వవిషయములయందు ప్రమాణము నతిక్రమించని సంబంధము అర్థములయొక్క సమ్యగ్యోగము. శరీర, వాక్, మనస్సులు, తమ క్రియలయందు ప్రమాణము నతిక్రమించక సమముగ వర్తించుచుండుట కర్మయొక్క సమ్యగ్యోగము అని తెలియవలయును. ఇవియన్నియు శరీరారోగ్యమునకు ముఖ్యకారణము.

రోగారోగ్యస్వరూపము.

రోగస్తు దోషవైషమ్యం దోషసామ్యమరోగతా,

వాతాదిదోషములలో నొకటికైనను, రెంటికైనను, మూటికైనను స్వప్రమాణ

మునకంటె వృద్ధియైనను క్షయమైనను గల్గినయెడ రోగముసంభవించును. వాతాదిదోషములు హెచ్చుతక్కువలులేక సమముగవర్తించుచుండిన ఆరోగ్యముగలుగును.

రోగద్వైవిధ్యము.

నిజాగంతువిభాగేన తత్ర రోగా ద్విధా స్మృతాః. ౨౦

పైజెప్పిన రోగారోగ్యములలో రోగము నిజము, ఆగంతుకము, అని రెండు తెరంగులు.

"నిజాస్త్రిదోషోత్థా బాహ్యహేతుజాస్త్వాగంతవః"

అనగా వాదాదిదోషప్రకోపములవలనజనించినది నిజరోగమనియు, తదితరబాహ్యకారణములవలన జనించినది ఆగంతుకరోగమనియుఁ బఱంగును. నిజరోగమునందు వాతాదిదోషములు తొలుత వైషమ్యమునుజెంది పిదప శరీరమునందు వేదనను గలుగజేయును. ఆగంతుకరోగములు జనించినపిదప వాతాదిదోషములు ప్రకోపించి వేదనను గలుగజేయును. కాబట్టి నిజాగంతుకరోగభేదములను వైలక్షణములచే తెలిసికొనవలయును.

"సాధ్యోఽసాధ్యఇతి వ్యాధిర్ద్విధా తౌ చ పునర్ద్విధా,సుసాధ్యః కృచ్ఛ్రసాధ్యశ్చ యాప్యో యశ్చానుపక్రమః."

అనెడి అష్టాంగసంగ్రహవచనప్రకారము రోగము సాధ్యము, అసాధ్యము నని రెండువిధములు.వానిలో సాధ్యమనునది సుఖసాధ్యము,కృచ్ఛ్రసాధ్యము ననిరెండు విధములు. అసాధ్యమనునది యాప్యము, వర్జనీయము నని రెండు తెరంగులు.

రోగాధిష్ఠానద్వైవిధ్యము.

తేషాం కాయమనోభేదాదధిష్ఠానమపి ద్విధా,

పైజెప్పిన నిజాగంతుకరోగములకు శరీరము, మనస్సు అని స్థానములు ద్వివిధంబు. వానిలో జ్వర, రక్తపిత్త, కాసాదులకు శరీరము స్థానము. మద, మూర్ఛ, సన్న్యాస, గ్రహ, భూత, ఉన్మాద, అపస్మార, రాగద్వేషాదులకు మనస్సు స్థానము.

మనోదోషములు.

రజస్తమశ్చ మనసో ద్వౌ చ దోషావుదాహృతౌ. ౨౧

రజస్సు, తమస్సు అను నీ రెండును మనోరోగములకు కారణమైనదోషములని జెప్పబడినవి. వాతాదులకు లక్షణములు జెప్పియుండునటుల రజస్తమస్సులకు లక్షణము లీతంత్రమునందు జెప్పబడియుండలేదని సూచించుటకై "ఉదాహృతౌ" అను శబ్దము ప్రయోగింపబడినది. రజస్సుప్రధానమైనదగుటచే తొలుతజెప్పబడినది. వాతా

దులుకూడ మనస్సు నాశ్రయించి వికారమును గలుగజేయుటచే నవియును మనోరోగమునకు కారణమని తెలియపరచుటకై "ద్వాచ" అను చకారము ప్రయోగింపబడినది.

రోగపరీక్షాక్రమము.

దర్శనస్పర్శనప్రశ్నైః పరీక్షేత చ రోగిణమ్,

దర్శనము (అనగా కాసము, మేహము మొదలగురోగములయందు శరీరముయొక్క పీతశుక్లవర్ణములు, శరీరాకారము, వ్యాధిప్రమాణము, ఛాయ, మలమూత్రములు, వాంతి మొదలగువానిని చూచుట), స్పర్శనము (అనగా జ్వరము, గుల్మము, విద్రధి మొదలగురోగములయందును, శీతము, ఉష్ణము, స్తబ్ధము, స్పందము ననువానియందును హస్తశరీరములను తాకిచూచుట), ప్రశ్న (అనగా శూల, అరుచి, ఛర్ది, మనస్సుయొక్కమంచిచెడ్డస్థితులు, మృదుక్రూరకోష్ఠములు, స్వప్నము, జన్మనక్షత్రము, రోగోత్పత్తినక్షత్రదినములు, శరీరసుఖము, దుఃఖము, పదార్థములయందు ప్రీతిద్వేషములు మొదలగువానినడుగుట), వీనిచేరోగిని పరీక్షింపవలయును.

రోగవిశేషజ్ఞానోపాయము.

రోగం నిదానప్రాగ్రూపలక్షణోపశయాప్తిః. ౨౨

నిదానము, పూర్వరూపము, లక్షణము, ఉపశయము, సంప్రాప్తి, అను నైదుపాయములచే రోగమును పరీక్షింపవలయును. నిదానము అనగా ఆదికారణము. ఆది ఆసన్నము, విప్రకృష్టము అని ద్వివిధంబు. వానిలో మొదటిదియగు ఆసన్నమే ఆసన్నము, అత్యాసన్నము అని ద్వివిధంబుగనుండును. మఱియును రూక్ష, లఘుశీతాది ద్రవ్యోపయోగము ఆసన్నమనబడును. ఏవస్తువుయొక్క ఉపయోగమువలన వాతాది దోషములు ఉత్తరక్షణమునందే ప్రకోపించి రోగమును గలుగజేయునో అట్టివస్తువుయొక్క ఉపయోగము అత్యాసన్నమనబడును. ఏవస్తువును తొలుత నుపయోగించినది మొదలుకొని జ్వరాదిరోగములు, మేహకుష్ఠాదిరోగములు గలిగియుండునో అట్టివస్తువుయొక్క యుపయోగము విప్రకృష్టమనబడును. ఫలానివస్తువు ఫలానిరోగమునకు కారణమని శాస్త్రములయందు జెప్పబడియున్నది; కాబట్టి జనించియుండురోగము ఫలానివస్తువుయొక్క భక్షణముచేతనే జనించియుండవచ్చునని శాస్త్రముచే తెలిసికొనవలయును. రోగముజనించుటకుముందు వాతాదిదోషములు సంకలితంబులై సూక్ష్మంబులై స్పష్టముగ తెలియకుండుటయే పూర్వరూపమనబడును. వాతాదిసకలదోషములు ప్రకోపించి రోగముస్పష్టముగ గనుపించుచుండుటయే లక్షణమనబడును. సుఖకరమైన యాహారాద్యుపయోగము ఉపశయమనబడును. మఱియు నీవిధమైన యాహారమువలన

శరీరమునందు బాధకలిగినవి. ఈవిధమైన యాహారమువలన శరీరమునందు బాధ కలుగ లేదు. కాబట్టి జనించియుండురోగము ఇయ్యదియని యుపశయమువలన తెలిసికొన వలయును. ఈప్రకారముగా దుష్టంబై యిటువంటి స్థానమునందుండు నీదోషముచే నిట్టిరోగముజనించినదని తెలిసికొనుట ఆప్తియనబడును. ఇదియే సంప్రాప్తి, జాతి, ఆగతియను పర్యాయపదములచే వ్యవహరింపబడును.

దేశద్వైవిధ్యము.

భూమిదేహప్రభేదేన దేశమాహురిహ ద్విధా,

ఈయాయుర్వేదమునందు భూమి, దేహము అను ద్వివిధమైన దేశమును ఆచార్యులు వచించెదరు. శిరము, హస్తము మొదలగు శరీరప్రదేశము ప్రసిద్ధంబగుటచే నిచట జెప్పక విరమించెను.

భూమిదేశత్రైవిధ్యము.

జాంగలం వాతభూయిష్ఠమనూపం తు కఫోల్బణమ్. ౨౩
సాధారణం సమమలం త్రిధా భూదేశమాదిశేత్,

భూప్రదేశము జాంగలము, అనూపము, సాధారణము 'నని త్రివిధంబు. వానిలోన్వల్పోదకముగలిగి వృక్షపర్వతాదులతోగూడి యుండునది జాంగలదేశ మన బడును. ఇది వాతాధిక్యముకలది. అట్లగుటచే నాదేశమునందు జనించిన పురుష, మృగ, పక్షి, ఓషధులు మొదలగునవి వాతాధిక్యముగలదియై యుండును. అధికమైన జలవృక్షములతోగూడి గాలి ఎండ లేనుండెడిప్రదేశము అనూపదేశమనబడును. ఇది కఫాధిక్యముకలది. దానంజేసి యీదేశమునందుజనించిన ఓషధులు మొదలగునవి కఫా ధిక్యముగలదియై స్నిగ్ధములుగనుండును. పైజెప్పినద్వివిధమైన జాంగల, అనూపదేశ లక్షణములతో గూడియుండు ప్రదేశము సాధారణదేశమనబడును. దీనియందు వాతాది దోషములు సమముగనుండును.

ఔషధోపయోగకాలస్వరూపము.

క్షణాదిర్వ్యాధ్యవస్థా చ కాలో భేషజయోగకృత్. ౨౪

ఔషధోపయోగమైనకాలము క్షణాదిస్వరూపము, వ్యాధ్యవస్థాస్వరూ పముగలదియని ద్వివిధంబుగనుండును. క్షణాది అను ఆదిశబ్దమువలన లవ, త్రుటి, ముహూర్తి, యామ, అహోరాత్ర, పక్ష, మాస, ఋతు, అయన సంవత్సరములను గ్రహించికొనవలయును. వానిలో:—

"పూర్వాహ్ణే వమనం దేయం మధ్యాహ్నే తు విరేచనమ్,
మధ్యాహ్నే కించిదావృత్తే వస్తిం దద్యాద్విచక్షణః."

అనగా, పూర్వాహ్నమునందు వమనమును, మధ్యాహ్నమునందు విరేచనమును, మధ్యాహ్నమొకింతమారినపిదప వస్తికర్మను జేయించవలయునసెడి కాలము క్షణాదికాల మనబడును.

“లంఘనం స్వేదనం కాలో యవాగూస్తిక్తకో రసః,
మలానాం పాచనాని స్యుః యథావస్థం క్రమేణ వా.
జ్వరే పేయాః కషాయాశ్చ సర్పిః క్షీరం విరేచనమ్,
త్ర్యహం వా షడహం విద్యాద్వీక్ష్య దోషబలాబలమ్.
మృదుర్జ్వరో లఘుర్దేహః శ్చలితాశ్చ మలా యదా,
అచిరజ్వరితస్యాపి భేషజం యోజయేత్తదా.”

అనగా, యుక్తకాలమునందు లంఘనము, స్వేదకర్మ, యవాగూపానము, చేదైన కషాయాదులత్రాగుట,ఇవి యథాక్రమముగ నాయారోగావస్థకు తగినటుల వాతాదిమలములను పచనముజేయును. మఱియు దోషబలాబలముల ననుసరించియు మూడుదినములైనను, ఆరుదినములైనను గడచిన జ్వరమునందు పానముచేయతగిన కషాయఘృతక్షీరవిరేచనముల నొసంగవలయును. జ్వరము మృదువుగను, దేహములఘువుగను, మలములు స్వస్థానమునుండి చలించినవిగ నుండునపుడు నూతనజ్వరితునికికూడ ఔషధము నియ్యవలయును. ఇటులరోగములయొక్క సామ, నిరామ, మృదు, మధ్య, తీక్ష్ణాద్యవస్థలకు తగిన యౌషధము నొసంగవలయునసెడి కాలము వ్యాధ్యవస్థాకాలమనఁబడును.

ఔషధద్వైవిధ్యము.

శోధనం శమనం చేతి సమాసాదౌషధం ద్విధా,

ఔషధము సంగ్రహముగా శోధనము, శమనము, అని రెండువిధములు. ఔషధములు భేదభేదాద్యనేకభేదములుగలవి యైనను అవియన్నియు నీ రెండు విధములగు నౌషధములలో నంతర్గతంబగుటచే నౌషధము రెండు విధములని చెప్పబడినది. ప్రకోపించినవాతాదిదోషములను వెలిపుచ్చి రోగమును శమింపజేసెడి యౌషధము శోధనౌషధమని పఱంగును; ప్రకోపించిన వాతాదిదోషములను స్వస్థానమునందే శమింపఁజేసి వానికి సమత్వమునుగలుగజేసెడి యౌషధము శమనౌషధమని పఱంగును.

ఔషధవిషయము.

శరీరజానాం దోషాణాం క్రమేణ పరమౌషధమ్. ౨౫
వస్తిర్విరేకో వమనం తథా తైలం ఘృతం మధు,

శరీరమునందు జనించిన వాతాదిదోషములకు యథాక్రమముగ వస్తికర్మ విరేచనము, వమనము, తైలము, ఘృతము, తేనె అనునవి ముఖ్యౌషధములు. వానిలో వస్తికర్మ, విరేచనము, వమనము, అనునీ మూడును శోధనౌషధములు. తైలము, ఘృతము, తేనె అను నీ మూడును శమనౌషధములు. ఇటుల శోధన, శమనౌషధములను జెప్పుట వలన వాతమునకు వస్తికర్మ (అనగా గుదమునందుపయోగించబడు స్నేహకషాయాదులు) పరమౌషధము. పిత్తమునందువిరేచనము (అనగా ముఖమువలన పానముచేసి గుద ద్వారమువలన లోనినుండు దోషములను వెలిపుచ్చుట) పరమౌషధము. కఫమునకు వమనము (అనగా ముఖమువలన పానముచేసి ముఖమువలననే లోనినుండు దోషములను వెలిపుచ్చుట) పరమౌషధము అని తెలియవలయును. మఱియు వాతమునకు తైలము, పిత్తమునకు ఘృతము, కఫమునకు తేనె ప్రధానౌషధంబులు.

మనోదోషౌషధము.

ధీధైర్యాత్మాదివిజ్ఞానం మనోదోషౌషధం పరమ్. ౨౬

హితాహితములను విభజించునట్టిబుద్ధి, దృఢచిత్తము, యోగాభ్యాసాదులచే పరమాత్మస్వరూపము నెఱుంగుట, ఇవి మనోదోషములగు రజస్తమో గుణములకు పరమౌషధంబులు.

పాదచతుష్టయస్వరూపము.

భిషగ్ద్రవ్యాణ్యుపస్థాతా రోగీ పాదచతుష్టయమ్,
చికిత్సితస్య నిర్దిష్టం ప్రత్యేకం తచ్చతుర్గుణమ్. ౨౭

రోగోపశమన రూపమయిన చికిత్సకు భిషక్కు (అనగా వైద్యుడు) ద్రవ్యములు (అనగా ఔషధములు) ఉపస్థాత (అనగా పరిచారకుడు) రోగి (అనగా రోగపీడితుడు) అను నాలుగు పాదములు గలవని పెద్దలు వచించెదరు.—

"యోక్తా ప్రయోక్తా శాస్తా చ ప్రధానో భిషగత్ర తు,
యద్విద్యే విగుణే పాదా గుణవంతోఽప్యనర్థకాః.
సపాదహీనానప్యార్తాన్ గుణవాన్యశ్చ యాపయేత్,
చికిత్సాయాస్తమేవాతః ప్రధానం కారణం విదుః."

అనగా చికిత్సయందు వైద్యుడు ప్రధానముగనుండుటవలన నీ సూత్రమునందు తొలుత వైద్యుడు నిరూపించబడెను. పైజెప్పిన నాల్గు పాదములలో ప్రతిదానికి నాలు గేసిగుణముల చొప్పున పదునేనిమిది గుణములు చికిత్సకు గలిగియుండునని భావము.

వైద్యగుణము.

దక్షస్తీర్థాత్తశాస్త్రార్థో దృష్టకర్మా శుచిర్భిషక్,

వైద్యుడు క్రియలయందు సమర్థుడుగను, ఆయుర్వేదశాస్త్రము నెఱింగిన యుపాధ్యాయునివద్ద బాగుగ నాయుర్వేదశాస్త్రార్థముల నెఱింగినవాడుగను, విశేషముగ చికిత్సానుభవముగలవాడుగను, కాయ, వాక్, మనస్సులయందు శుచిగలవాడుగను, ధర్మార్జనమునందిచ్ఛ కలిగి ధనమునందు విశేషముగ నిచ్ఛలేనివాడుగ నుండవలయును.

—౦ ఔషధగుణము. ౦—

బహుకల్పం బహుగుణం సంపన్నం యోగ్యమౌషధమ్. ౨౮

ఔషధము స్వరసము, క్వాథము, చూర్ణము యీమొదలగు ననేక కల్పములుగలదిగను, గురుత్వము, మాంద్యము మొదలగు ననేకగుణములు గలదిగను, ప్రశస్తమైన భూదేశములయందు జనించినదిగను, లేక పాకసంస్కారములతో గూడినదిగను, వ్యాధి, దేశ కాల, దోష, దూష్య, దేహ, వయో, బలాద్యనుగుణముగ నుపయోగించ తగినదిగ నుండును.

—౦ పరిచారకునిగుణము. ౦—

అనురక్తశ్శుచిర్దక్షో బుద్ధిమాన్ పరిచారకః,

పరిచారకుడు రోగియందు దృఢమైనభక్తి కల్గి కాయ, వాక్, మనోవ్యాపారములయందు దోషములేక సర్వకార్యములయందు సామర్థ్యంబును, సుబుద్ధియు గలవాడై యుండవలయును.

—౦ రోగిగుణము. ౦—

ఆఢ్యో రోగీ భిషగ్వశ్యో జ్ఞాపకస్సత్వవానపి. ౨౯

రోగి ధనవంతుడును, వైద్యుడు జెప్పినప్రకారము నడచువాడును, రోగ, ఆహార, విహారాదులయొక్క గుణాగుణములను, నిదానాదులను వైద్యునికి చక్కగ బోధించతగినవాడును, ధైర్యవంతుడును నై యుండవలయును.

—౦ సుఖసాధ్యరోగలక్షణము. ౦—

సర్వౌషధక్షమే దేహే యూనః పుంసో జితాత్మనః,
అమర్మగోఽల్పహేత్వగ్రరూపరూపోఽనుపద్రవః. ౩౦
అతుల్యదూష్యదేశర్తుప్రకృతిః పాదసంపది,
గ్రహేష్వనుగుణేష్వేకదోషమార్గో నవస్సుఖః ౩౧

తీక్ష్ణమృదుమధ్యస్వభావంబును, నానావిధదేశజనితంబును, శమనశోధనరూపంబును, విషక్షారాదిస్వరూపంబునుగల సర్వౌషధములను సహింపదగిన మంచి యౌవనవంతుడు, చాపల్యరహితుడునగు పురుషునియొక్క శరీరమునందు జనించినట్టియు

శిరస్సు, హృదయము, వస్తిమొదలగు మర్మస్థానములయందు వ్యాపించినట్టియు, స్వల్పమైన నిదాన, పూర్వరూప, లక్షణములతోఁగూడినట్టియు,

"వ్యాధేరుపరి యోవ్యాధిర్భవత్యుత్తరకాలజః,
ఉపక్రమవిఘాతీ చ సహ్యుపద్రవ ఉచ్యతే."

అనువచనప్రకారము తొలుతజనించిన రోగమునకు చికిత్సా ప్రతిబంధకమును గలుగఁజేయునట్టి మఱియొకరోగము ఉత్తరకాలమునందు జనించుటయ ఉపద్రవమనబడును. కావున నట్టి యుపద్రవములేనట్టియు, అతుల్యములైన (అనగా సమానములుకాని) మేదోమజ్జాదిదూష్యములు, అతుల్యములైన అనూపాదిదేశములు, అతుల్యములైన హేమంతశిశిరాది ఋతువులు,అతుల్యములైన వాతాదిప్రకృతులు గలిగినట్టియు, వైద్యుఁడు మొదలగు పాదచతుష్టయముతోఁగూడినట్టియు, వాతాదిదోషములు, శాఖాదిమార్గములు అనువానిలో నొకటినే ఆశ్రయించియుండునట్టియు, నవీనమైనదియు, నగువ్యాధి సూర్యాదిగ్రహములు అనుకూలముగ నుండునపుడు సుఖసాధ్యంబు. స్త్రీలశరీరము మిగుల మృదువుగనుండుటవలన వారు తీక్ష్ణ, మృదు, మధ్యస్వభావంబును, నానావిధ దేశజనితంబును, శమన శోధనరూపంబును, విషక్షారాది స్వరూపంబునుగల సర్వౌషధములను సహించనేరరు గనుకను, చపలబుద్ధి, భయపడునట్టి స్వభావముగలవారు గనుకను వారిశరీరమునందు జనించురోగములన్నియు కష్టసాధ్యంబులుగనగును. దానంజేసి స్త్రీశరీరచికిత్సానివారణార్థమై యీశ్లోకమునందు "పుంసః" అనుపదము ప్రయోగించబడినది. ఇక అతుల్యదూష్య, అతుల్యదేశ, అతుల్యఋతు, అతుల్యప్రకృతులవలన జనించురోగవివరం బెట్లనగా:—శీతస్వరూపముగల కఫముచే దూషితమై ఉష్ణస్వభావముగల రక్తముచే జనించినరోగము అతుల్యదూష్యరోగమనబడును. అనూపదేశమునందు పిత్తప్రకోపమువలన జనించినరోగము అతుల్యదేశరోగమనబడును. శరత్కాలమునందు కఫప్రకోపమువలన జనించినరోగము అతుల్యఋతురోగమనబడును. పిత్తప్రకృతిగల మనుజునికి, శ్లేష్మప్రకోపమువలన జనించినరోగము అతుల్యప్రకృతిరోగమనబడును. విషమక్రియ మహాక్రియగలపిత్త, వాతజనితప్రమేహములవలెనే విషమక్రియగల అతుల్యదూష్య దేశఋతు ప్రకృతులుగల రోగము కృచ్ఛ్రసాధ్యముగ నగుచున్నది. కాబట్టి మూలశ్లోకమునందు సుఖసాధ్యమని చెప్పియుండుట అసంగతమని కొందరికి శంకకలుగును. అయినను సమానవిషమ మహాక్రియలు ప్రమేహరోగ ప్రభావములవలన శ్లేష్మపిత్తవాతజనిత ప్రమేహములయొక్క సాధ్య, యాప్య, వర్జనీయములకు హేతువులగుచున్నవే కాని అతుల్యదూష్యదేశఋతు ప్రకృతులుగల రోగమునందు హేతువులు కానేరవు. గనుక అతుల్యదూష్యదేశఋతు ప్రకృతిగలరోగము సాధ్య

మని చెప్పియుండుట యుక్తము. మఱియును కొన్నివ్యాధులయందు తుల్య, దూష్య దేశ, ఋతు, ప్రకృతులుకూడ సుఖసాధ్యమునందు హేతువులుగ నుండును.

"జ్వరే తుల్యర్తుదోషత్వం ప్రమేహే తుల్యదూష్యతా,
రక్తగుల్మే పురాణత్వం సుఖసాధ్యత్వహేతవః."

జ్వరమునందు వసంతాదిఋతువులకు వాతాదిదోషములకును గుణములు సమానములుగ నుండుటయు, ప్రమేహమునందు దోషదూష్యములు సమానములుగనుండుటయు, రక్తగుల్మమునందు చిరకాలము గడచుటయు సుఖసాధ్యహేతువని గ్రంథాంతరమునందు జెప్పబడియున్నది. సుఖసాధ్యమనగా:—

"సుఖసాధ్యస్సుఖోపాయైః కాలేనాల్పేన సాధ్యతే"

అను ప్రమాణముచొప్పున సుఖోపాయములవలన స్వల్పమైన కాలముచే సాధించతగిన రోగమని యర్థము.

కష్టసాధ్యరోగలక్షణము.

శస్త్రాదిసాధనః కృచ్ఛ్రః సంకరే చ తతో గదః,

శస్త్రము, క్షారకర్మ, అగ్నికర్మ, విషలేపనము ఇవి మొదలగువనిచే చికిత్స జేయవలసిన రోగంబులును, సాధ్యాసాధ్యలక్షణములతో గూడియుండు రోగంబులును, వయోవంతుడైనను చపలముతో గూడియుండువానికి జనించిన రోగంబును, చాపల్యరహితుడై వయోవంతుడుగ నుండువానికైనను మర్మస్థానము నాశ్రయించి జనించిన రోగంబును, సర్వౌషధములను సహించతగిన దేహపాటవము కల్గియున్నను ముసలితనమున జనించిన రోగంబును, వయోవంతుడైనను పాటవముచెడి సర్వౌషధములను సహించనేరని శరీరముగలవానికిజనించినరోగంబును కష్టసాధ్యంబు. కష్టసాధ్యమనగా:—

"కృచ్ఛ్రైరుపాయైః కృచ్ఛ్రస్తు మహద్భిశ్చ చిరేణ చ."

అనువచనప్రకారము కష్టతరంబును, మహత్తయిన సాధనములచే చిరకాలముమీద సాధ్యంబునునగు రోగమని యర్థము.

యాప్యరోగలక్షణము.

శేషత్వాదాయుషో యాప్యః పథ్యాభ్యాసాద్విపర్యయే. ౩౨

దీర్ఘమైన జీవితకాలముగలవానికి అసాధ్యలక్షణములతో గూడియుండు రోగము జనించినయెడల నది హితాహారవిహారములవలన యాప్యముగ నగును.

"దత్వాల్పం సుఖమల్పేన హేతునా సప్రతాయతే,

యాతి వా శేషతో రోగః కర్మజో నియతాయుషః,
ప్రపతన్నివ విష్కంభైః ధార్యస్తత్రాతురో హితైః.''

యాప్యరోగము చికిత్సాకాలమునందు స్వల్పముగ శమించి మరల స్వల్పమైన హేతువు చేతనే ప్రకోపమును జెందును. మఱియు నారోగికి ఆయువు దీర్ఘముగనుండుటవలన కర్మజనితమైన యారోగము నిశ్శేషముగ శమించక ప్రాణములను హరింపంజేయక బాధను గలుగజేయుచుండును; కాబట్టి అట్టియాప్యరోగములయందు పలుమారు హితాహారవిహారాది సేవనమును చేయుచుండవలయును.

వర్జనీయరోగలక్షణము.

అనుపక్రమ ఏవ స్యాత్స్థితోఽత్యంతవిపర్యయే,
ఔత్సుక్యమోహారతికృద్దృష్టరిష్టోఽక్షనాశనః 33

మజ్జ, శుక్రము మొదలగు ధాతువులను, మర్మసంధులనాశ్రయించియుండి యెట్టి చికిత్సకును లోబడక అత్యాశ, చిత్తనాశము, ఏకార్యమునందిచ్ఛలేకుండుట ఇవి మొదలగు లక్షణములతోడను, ప్రత్యక్షమైన మరణచిహ్నములతోడనుగూడి చక్షురాదీంద్రియ కార్యములను నశింపజేయతగిన రోగమును వర్జింపవలయును.

''వ్యాధిం పురా పరీక్ష్యైవమారభేత తతః క్రియామ్,
స్వార్థవిద్యాయశోహానిమన్యథా ధ్రువమాప్నుయాత్.''

అను అష్టాంగసంగ్రహవచనప్రకారము వైద్యుడు తొలుత రోగసాధ్యాసాధ్యములను బాగుగ బరీక్షించి చికిత్సనారంభించవలయును. అటుకాదేని వైద్యునికి ధనము, విద్య, యశస్సు, ఇవి నశించును.

వర్జ్యరోగి లక్షణము.

త్యజేదార్తం భిషగ్భూపైర్ద్విష్టం తేషాం ద్విషం ద్విషమ్,
హీనోపకరణం వ్యగ్రమవిధేయం గతాయుషమ్. 34
చండం శోకాతురం భీరుం కృతఘ్నం వైద్యమానినమ్,

రాజ, వైద్యద్వేషములుగలవాడు, రాజు, వైద్యులు వీరిచేద్వేషించబడినవాడు, చికిత్సాసామగ్రిలేనివాడు, అనేకకార్యములయందాసక్తికలవాడు, వైద్యునికవిధేయుడు, అల్పాయువుగలవాడు, మిగులకోపవంతుడు, సాహసపరుడు, ఎల్లపుడు దుఃఖించుస్వభావము, భయపడుస్వభావముగలవాడు, పరోపకారమును మరచువాడు తాను వైద్యుడుకాకుండినపుడు వైద్యునివలెనటించి ఔషధసేవనమునుపేక్షించువాడునగు రోగికి జనించినరోగము సుఖసాధ్యంబైనను వానిని వైద్యుడు, చికిత్సచేయక వర్జించవలయును.

అధ్యాయసంగ్రహము.

తంత్రస్యాస్య పరం చాతో వక్ష్యతేఽధ్యాయసంగ్రహః. ౩౫

ఇక నీతంత్రమునందలి యధ్యాయసంగ్రహమును సుఖావబోధనార్థమై వివరించెదము.

సూత్రస్థానాధ్యాయసంగ్రహము.

ఆయుష్కామదినర్త్వీహారోగానుత్పాదనద్రవాః,
అన్నజ్ఞానాన్నసంరక్షామాత్రాద్రవ్యరసాశ్రయాః ౩౬
దోషాదిజ్ఞానతద్భేదతచ్చికిత్సాద్వ్యుపక్రమాః,
శుద్ధ్యాదిస్నేహనస్వేదరేకాస్థాపననావనమ్. ౩౭
ధూమగండూషదృక్సేకతృప్తియంత్రకశస్త్రకమ్,
సిరావిధిశ్శల్యవిధిశ్శస్త్రక్షారాగ్నికర్మకౌ. ౩౮
సూత్రస్థానమిమేఽధ్యాయాస్త్రింశచ్ఛారీరముచ్యతే,

సూత్రస్థానమునందు:— ఆయుష్కామీయము, దినచర్య, ఋతుచర్య, రోగానుత్పాదనీయము, ద్రవద్రవ్యవిజ్ఞానీయము, అన్నస్వరూపవిజ్ఞానీయము, అన్నసంరక్షణీయము, మాత్రాశితీయము, ద్రవ్యాదివిజ్ఞానీయము, రసభేదీయము, దోషాదివిజ్ఞానీయము, దోషభేదీయము, దోషోపక్రమణీయము, ద్వివిధోపక్రమణీయము, శోధనాదిగణసంగ్రహణీయము, స్నేహవిధి, స్వేదవిధి, వమనవిరేచనవిధి, వస్తివిధి, నస్యవిధి, ధూమవిధి, గండూషవిధి, ఆశ్చ్యోతనాంజనవిధి, తర్పణపుటపాకవిధి, యంత్రవిధి, శస్త్రవిధి, సిరావ్యధవిధి, శల్యాహరణవిధి, శస్త్రకర్మవిధి, క్షారాగ్నికర్మవిధి, అని ముప్పదియధ్యాయములు గలిగియుండును. "సూచ్యంతే అనేన సకలతంత్రార్థాః" అను వ్యుత్పత్తిప్రకారము యీతంత్రమునందలి సకలార్థములను సూచించుటం జేసి యిది సూత్రస్థానమని పలుకంగను. ఈ సూత్రస్థానము సకలతంత్రములకు శిరముగనుండును. ఇక శారీరస్థానాధ్యాయసంగ్రహమును వివరించెదము.

శారీరస్థానాధ్యాయసంగ్రహము.

గర్భావక్రాంతితద్వ్యాపదంగమర్మవిభాగికమ్. ౩౯
వికృతిర్దూతజం షష్ఠం,

శారీరస్థానమునందు:— గర్భావక్రాంతిశారీరము, గర్భవ్యాపచ్ఛారీరము, అంగవిభాగశారీరము, మర్మవిభాగశారీరము, వికృతివిజ్ఞానశారీరము, దూతవిజ్ఞానీయశారీరము, అను నారుఅధ్యాయములు గలిగియుండును.

నిదానస్థానాధ్యాయసంగ్రహము.

నిదానం సార్వరోగికమ్,
జ్వరాసృక్కాశ్వాసయక్ష్మాదిమదాత్యర్శోతిసారిణామ్. ౪౦
మూత్రాఘాతప్రమేహాణాం విద్రధ్యాద్యుదరస్యచ,
పాండుకుష్ఠానిలార్తానాం వాతాస్రస్య చ షోడశ. ౪౧

నిదానస్థానమునందు—సర్వరోగనిదానము, జ్వరనిదానము, రక్తపిత్తకాసనిదానము, శ్వాసహిక్కానిదానము, రాజయక్ష్మాదినిదానము, మదాత్యయాదినిదానము, అర్శోనిదానము, అతిసారగ్రహణీదోషనిదానము, మూత్రాఘాతనిదానము, ప్రమేహనిదానము, విద్రధివృద్ధిగుల్మనిదానము, ఉదరనిదానము, పాండుశోఫవిసర్పనిదానము, కుష్ఠశ్విత్రకృమినిదానము, వాతవ్యాధినిదానము, వాతశోణితనిదానము, అనుపదునారు అధ్యాయములు గలిగియుండును.

చికిత్సాస్థానాధ్యాయసంగ్రహము.

చికిత్సితం జ్వరే రక్తే కాసే శ్వాసే చ యక్ష్మణి,
వమౌ మదాత్యయేఽర్శస్సు విశి ద్వౌద్వౌ చ మూత్రితే. ౪౨
విద్రధౌ గుల్మజఠరపాండుశోఫవిసర్పిషు,
కుష్ఠశ్విత్రానిలవ్యాధివాతాస్రేషు చికిత్సితమ్ ౪౩
ద్వావింశతిరిమేధ్యాయాః కల్పసిద్ధిరతః పరమ్,

చికిత్సాస్థానమునందు—జ్వరచికిత్స, రక్తపిత్తచికిత్స, కాసచికిత్స, శ్వాసహిక్కాచికిత్స, రాజయక్ష్మచికిత్స, ఛర్దిహృద్రోగతృష్ణాచికిత్స, మదాత్యయచికిత్స, అర్శోరోగచికిత్స, అతిసారరోగచికిత్స, గ్రహణీరోగచికిత్స, మూత్రాఘాతచికిత్స, ప్రమేహచికిత్స, విద్రధివృద్ధిరోగచికిత్స, గుల్మరోగచికిత్స, ఉదరరోగచికిత్స, పాండురోగచికిత్స, శ్వయథురోగచికిత్స, విసర్పరోగచికిత్స, కుష్ఠరోగచికిత్స, శ్విత్రకృమిరోగచికిత్స, వాతవ్యాధిచికిత్స, వాతశోణితచికిత్స, అను ఇరువదిరెండు అధ్యాయములు గలిగియుండును. ఇక కల్పస్థానాధ్యాయ సంగ్రహమును వివరించెదము.

కల్పస్థానాధ్యాయసంగ్రహము.

కల్పో వమిర్విరేకస్య తత్సిద్ధిర్వస్తికల్పనా. ౪౪
సిద్ధిర్వస్త్యాపదాం షష్ఠో ద్రవ్యకల్పోత ఉత్తరమ్,

కల్పసిద్ధిస్థానమునందు:—వమనకల్పము, విరేచనకల్పము, వమనవిరేచనవ్యాపత్సిద్ధికల్పము, వస్తికల్పము, వస్తివ్యాపత్సిద్ధికల్పము, భేషజకల్పము, అను ఆరధ్యాయములు కలిగియుండును. ఇక ఉత్తరతంత్రమును వివరించెదము.

ఉత్తరతంత్రస్థానాధ్యాయసంగ్రహము.

బాలోపచారే తద్వ్యాధౌ తద్గ్రహే ద్వౌ చ భూతగే. ౪౫
ఉన్మాదే చ స్మృతిభ్రంశే ద్వౌ ద్వౌ వర్త్మసు సన్ధిషు,
దృక్షు మోలింగనాశేషు త్రయో ద్వౌ ద్వౌ చ సర్వగే. ౪౬
కర్ణనాసాముఖశిరోవ్రణే భగ్నే భగందరే,
గ్రంథ్యాదౌ క్షుద్రరోగేషు గుహ్యరోగే పృథగ్ద్వయమ్. ౪౭
విషే భుజంగే కీటేషు మూషకేషు రసాయనే,
చత్వారింశోఽనయోస్త్వన్యా మధ్యాయో బీజపోషణః. ౪౮

ఉత్తరతంత్రమునందు:— బాలోపచరణీయము, బాలామయప్రతిషేధము బాలగ్రహప్రతిషేధము, భూతవిజ్ఞానీయము, భూతప్రతిషేధము, ఉన్మాదప్రతిషేధము, అపస్మారప్రతిషేధము, వర్త్మరోగవిజ్ఞానీయము, వర్త్మరోగప్రతిషేధము, సంధిసితరోగవిజ్ఞానీయము, సంధిసితాసితప్రతిషేధము, దృష్టిరోగవిజ్ఞానీయము, తిమిరప్రతిషేధము, లింగనాశప్రతిషేధము, సర్వాక్షిరోగవిజ్ఞానీయము, సర్వాక్షిరోగప్రతిషేధము, కర్ణరోగవిజ్ఞానీయము, కర్ణరోగప్రతిషేధము, నాసారోగవిజ్ఞానీయము, నాసారోగప్రతిషేధము, ముఖరోగవిజ్ఞానీయము, ముఖరోగప్రతిషేధము, శిరోరోగవిజ్ఞానీయము, శిరోరోగప్రతిషేధము, వ్రణవిజ్ఞానీయము, సద్యోవ్రణప్రతిషేధము, భంగప్రతిషేధము, భగందరప్రతిషేధము, గ్రంథ్యర్బుదశ్లీపదాదివిజ్ఞానీయము, గ్రంథ్యాదిప్రతిషేధము, క్షుద్రరోగవిజ్ఞానీయము, క్షుద్రరోగప్రతిషేధము, గుహ్యరోగవిజ్ఞానీయము, గుహ్యరోగప్రతిషేధము, విషప్రతిషేధము, సర్పవిషప్రతిషేధము, కీటలూతాదిప్రతిషేధము, మూషికాలర్క విషప్రతిషేధము, రసాయనీయము, వాజీకరణీయము, అనునలువదియధ్యాయములు గలిగియుండును.

ఇత్యధ్యాయశతం వింశం షడ్భిస్స్థానై రుదీరితమ్.

ఈప్రకారము నూటయిరువదియధ్యాయములు. సూత్రము, శారీరము, నిదానము, చికిత్స, కల్పసిద్ధి, ఉత్తరతంత్రము అను నారుస్థానములయందు వివరింపబడియున్నయవి.

ప్రథమాధ్యాయము ముగిసెను.

ద్వితీయాధ్యాయము.

అవ: ఈతంత్రమునందు ఆయువును పరిపాలనముచేయుట ముఖ్యధర్మము; కావున నట్టి ఆయుఃపరిపాలనము స్వస్థవృత్తము, ఆతురవృత్తము అని ద్వివిధంబుగ నుండును. వానిలో స్వస్థవృత్తము మంగళకరంబును, స్వల్పముగ జెప్పవలసినదియును, రోగులకు ఉపయోగకారియునై యుండుటంజేసి తొలుత స్వస్థవృత్తమే జెప్పబడుచున్నది.

దినచర్యాధ్యాయప్రారంభము.

సూ. అథాతో దినచర్యాధ్యాయం వ్యాఖ్యాస్యామః,
ఇతిహ స్మాహురాత్రేయాదయో మహర్షయః.

ఈ సూత్రమునందలి "అథ" అనుశబ్దము మంగళవాచకము అట్లగుటచే నాచార్యుడు ప్రతియధ్యాయారంభమునందు మంగళార్థమై "అథ" అనుశబ్దమును ప్రయోగించుచున్నాడు. ఆయుష్కామీయాధ్యాయ నిరూపణానంతరము "ఆచారాదాయుర్లభ్యతే" అనెడి ఆచార్యవచనప్రకారము ఆచారము ఆయువునకు ముఖ్యసాధనంబగుట వలన నాయుష్కాములచే, ప్రతిదినము నాచరింపవలసిన ఇహపరలోకహితకరాహార విహారములను నిరూపించునట్టి దినచర్యాధ్యాయమును వివరించెదము. మఱియు నీయధ్యాయమునందు రాత్రిచర్యకూడ చెప్పబడియున్నది. ఐనను దినమే ప్రధానంబగుట వలన నిది దినచర్యాధ్యాయమని చెప్పబడెను.

ప్రాతఃకాలోత్థానము.

బ్రాహ్మే ముహూర్త ఉత్తిష్ఠేత్ స్వస్థో రక్షార్థమాయుషః,
"సమదోషస్సమాగ్నిశ్చ సమధాతుమలక్రియః,
ప్రసన్నాత్మేంద్రియమనాస్స్వస్థ ఇత్యభిధీయతే."

అనువచనప్రకారము సమమైన వాతాదిదోషములు జాఠరాగ్ని ధాతువులు మలములు క్రియలుగలవాడును, నిర్మలమైన ఇంద్రియములు మనస్సుగలవాడునునగు స్వస్థపురుషుడు (అనగా రోగములేని పురుషుడు) ఆయుః పరిపాలనార్థము బ్రాహ్మ

ముహూర్తమునందు (అనగా బ్రహ్మజ్ఞానాధ్యయనాదులకు యోగ్యమైనరాత్రియొక్క కడపటి యామమునందలి రెండుగడియల కాలమునందు) నిదురలోనుండి మేలుకొనవలయును. అటుల మేలుకొనువానికి రోగంబును అలక్ష్మియు గలుగకుండును; వాతాది ధాతువులకు సమత్వము గలుగునిమిత్తము రోగి బ్రాహ్మముహూర్తమునందుకూడ నిద్రించవలయునని "స్వస్థః" అనుశబ్దమువలన నూహ్యంబగుచున్నది.

దంతధావనవిధి.

శరీరచింతాం నిర్వర్త్య కృతశౌచవిధిస్తతః. ౧
అర్కన్యగ్రోధఖదిరకరంజకకుభాదికమ్,
ప్రాతర్భుక్త్వా చ మృద్వగ్రం కషాయకటుతిక్తకమ్. ౨
భక్షయేద్దంత * ధవనం దంత మాంసాన్యబాధయన్,

శరీరముయొక్క చింతను:—

(అనగా "బ్రాహ్మే ముహూర్త ఉత్తిష్ఠేజ్జీర్ణాజీర్ణం నిరూపయన్," అనెడి సంగ్రహవచనముచొప్పున పూర్వరాత్రియందు భుజించిన యన్నాదుల యొక్క జీర్ణాజీర్ణమును) బాగుగదెలిసికొని మూత్రపురీషములను విసర్జించి ప్రక్షాళనము జేసికొని,

"అజగ్ధమనుపక్లిష్టం షడష్టద్వాదశాంగుళమ్,
ప్రదేశినీముఖసమం మృదుస్యాద్దంతధావనమ్."

అనెడి సుశ్రుతవచనప్రకారము మృదువైనకొనలుగలవిగ, వగరు, కారము, చేదుగల రసములతోగూడినవిగ నుండుజిల్లేడు, మఱ్ఱి, చండ్ర, కానుగ. మద్ది, జాజి, వాడగన్నేరు యీ మొదలగువాని దంతకాష్ఠములను బాగుగ నమలి దంతమాంసములకు బాధగలుగసేయక దంతధావనము జేసికొనవలయును. "అర్కన్యగ్రోధఖదిర" అనిచెప్పినందుచేతనే దంతకాష్ఠములు కషాయాది రసయుక్తంబులుగ నుండునని యేర్పడుచుండినను,

"ఫలిన్యగ్రసమస్థౌల్యం ప్రగుణం ద్వాదశాంగుళమ్,
విజ్ఞాతవృక్షక్షుణ్ణాగ్ర మృజ్వగ్రంథిమభూమిజమ్."

దంతకాష్ఠములు ప్రేంకణపుకొనలతో సమానమైన స్థౌల్యముగలవిగ, ఉత్కృష్టమైన గుణముగలవిగ, పండ్రెండంగుళముల నిడుపుగలవిగ, శాస్త్రమునందు జెప్పబడిన వృక్షములలోనుండి విరచబడినవిగ, వంకరలేక గ్రంథులులేనివిగ, ప్రశస్తమైన భూమిలో

* ధవనం ఇతి పాఠాంతరం.

జనించినవిగ నుండవలయునని సంగ్రహాది గ్రంథములయందు జెప్పబడియుండు లక్ష ణములుకూడ దంతకాష్ఠములకు గలిగియుండవలయునని తెలియజేయునిమిత్తమే మరల "కషాయకటుతిక్తకం" అని యీతంత్రకారుడు చెప్పియున్నాడు.

"ప్రాగుదఙ్ముఖమాసీనో నిస్స్వనో మౌనవానపి, లిఖేదనుసుఖం జిహ్వాం జిహ్వానిర్లేఖనేన చ. తథాస్యమలవైరస్యం కండూజిహ్వాస్యదంతజాః, రుచివైశద్యలఘుతా భవంతి న భవంతి చ."

తూర్పు, లేక ఉత్తరముఖముగ కూర్చుండి మౌనమును ధరించి నిశ్శబ్దముగ దంతధావనము జేసికొని నాలుకనుగీచునట్టి సాధనముచే బాధకలుగనీయక నాలుకను గీచికొనవలయును; నాలుకనుగీచుటచే నాలుకయందలి మలము, విరసత్వంబును, నాలుక, నోరు, దంతములు వీనియందు దురదయుంగలుగకుండును; రుచి, నైర్మల్యము, లఘుత్వము గలుగును, అని అష్టాంగసంగ్రహమునందు జెప్పబడియున్నది.

దంతధావనానర్హులు.

నాద్యాదజీర్ణవమథుశ్వాసకాసజ్వరార్దితీ. 3
తృష్ణాస్యపాకహృన్నేత్రశిరఃకర్ణామయీ చ తత్,

అజీర్ణము, వాంతి, శ్వాసము, కాసము, జ్వరము, అర్దితవాతము, దప్పి, ముఖపాకము అనురోగములుగలవారును; హృదయము, బొమ్మ, నేత్రములు, శిరము, కర్ణములు వీనియందురోగముగలవారును; దంతకాష్ఠములచే దంతధావనము జేసికొనంజనదు.

సౌవీరాంజనసేవ.

సౌవీరమంజనం నిత్యం హితమక్ష్ణోస్తతో భజేత్. ౪

దంతధావనానంతరము నేత్రహితకరమైన సౌవీరాంజనమును ప్రత్యహము నేత్రములయందు అంజనము వేసికొనవలయును.

"లోచనే తేన భవత స్సుస్నిగ్ధఘనపక్ష్మణీ, వ్యక్తత్రివర్ణే విమలే మనోజ్ఞే సూక్ష్మదర్శనే."

సౌవీరాంజనసేవనచే నేత్రములుస్నిగ్ధముగ, ఘనమైనరెప్పలుంగలవిగ, స్పష్టమైన మూడు రంగులుగలవిగ, నిర్మలముగ, సూక్ష్మవస్తువులను జూడతగిన సామర్థ్యముగలవిగ నగునని అష్టాంగసంగ్రహమునందు జెప్పబడియున్నది.

రసాంజనసేవ.

చక్షుస్తేజోమయం తస్య విశేషాచ్ఛ్లేష్మణో భయమ్,
యోజయేత్సప్తరాత్రేఽస్మా త్స్రావణార్థే రసాంజనమ్. ౫

నేత్రములు తేజోబాహుళ్యము గలవియగుటచే వానికి విశేషముగ కఫముచే నుపద్రవము కలుగును; కాబట్టి నేత్రములయందు నీరు కారుటకై యేడు దినముల కొక పర్యాయము దార్వీక్వాథసముద్భవమగు పేరుగల రసాంజనమును నేత్రములయందు అంజనము వేసికొనవలయును.

"భుక్తవంతం శిరస్స్నాతం శ్రాంతం ఛర్దనవాహనైః,
రాత్రౌ జాగరితం చాపి నాంజయేజ్జ్వరితం తథా."

భుజించినవాడు, శిరస్స్నానము చేసినవాడు, శ్రమనుచెందినవాడు, వమన విరేచనములు చేయించికొనినవాడు, రాత్రులయందు జాగరణము చేసినవాడు, జ్వరితుడు వీరలు అంజనమును వేసికొనరాదనని అష్టాంగ సంగ్రహమునందు చెప్పబడియున్నది.

నస్యాది సేవనవిధి.

తతో నావనగండూషధూమతాంబూలభాగ్భవేత్,

అంజనసేవనానంతరము నస్యము, గండూషము, ధూమపానము, తాంబూల చర్వణము ఇవి మొదలగువాని చేయవలయును. నస్యాదిగుణవిధానములు ఈ తంత్ర చెప్పబడుటచే నిచట చెప్పక విరమింపబడినది.

"ఘనోన్నతప్రసన్నత్వక్స్కంధగ్రీవాస్యవక్షసః, సుగంధవదనస్నిగ్ధనిస్స్వనా విమలేంద్రియాః. నిర్వలీపలితవ్యంగా భవేయుర్నస్యశీలినః, ఓష్ఠస్ఫుటనపారుష్యముఖశోషద్విజామయాః. నస్యంత్యస్వరదోషాశ్చ స్నేహగండూషధారణాత్, ఘనోర్ధ్వజత్రూత్థా నస్యాద్వాతకఫామయాః. అంజనోత్క్లేశితం నస్యైః కబళైర్వా వపోగతమ్, ధూమేన కబళోత్క్లిష్టం త్రిమార్గోద్రేకఫం జయేత్. గంధమాల్యాదికం వృష్యమలక్ష్మీఘ్నం ప్రసాదనమ్, రుచివైశద్యసౌగంధ్యమిచ్ఛన్వక్త్రేణ ధారయేత్. జాతీలవంగకర్పూరకంకోలకటుకైస్సహ, తాంబూలీనాం కిసలయం హృద్యం పూగఫలాన్వితమ్. పథ్యం సుప్తోత్థితే భుక్తే స్నాతే వాంతే చ మానవే, త్రిపత్రమేకపూగం చ సమార్జ్యఖదిరం చ తత్."

నస్యకర్మ చేయించుకొనువారు దార్ఢ్యము, ఉన్నతము, ప్రసన్నత్వము గలత్వక్కు, భుజశిరస్సులు, కంఠము, ముఖము, ఱొమ్ముకలవారుగను సుగంధమైన ముఖముకలవారుగను, గంభీరమైన స్వరముకలవారుగను, నిర్మలమైన యింద్రియములు కలవారుగను, వలీపలితములు, వ్యంగము లేనివారుగను నగుదురు. స్నేహగండూషధారణమువలన పెదవులయందు పగుళ్ళు, ముఖశోష, దంతరోగములు, స్వరభంగము, మెడకొంకులకు పైభాగమున జనించువాత కఫరోగములు సంభవించకుండును. గంధము, పుష్పములు మొదలగు

వానిని ధరించుటవలన శుక్రవృద్ధికలుగును. అలక్ష్మి నశించును. కాంతికలుగును. రుచి, నైర్మల్యము, సుగంధము వీని నిచ్ఛయించుపురుషుడు జాజికాయ, లవంగములు, పచ్చకర్పూరము, తక్కోలము, మిరియాలు వీనితోడ మనోహరమైనవక్కలతోగూడి యుండు లేతతమలపాకులను నోటియందు ధరించవలయును. నిదురలోనుండి లేచిన వాడు, భుజించినవాడు, శ్రమనుజెందినవాడు, వమనము జేసికొనినవాడు వీరలకు తాంబూలము హితకరము. సున్నము, కాచు వీనితోగూడియుండు తమలపాకులు మూడింటికి వక్కయొకటివంతున సేవించుటచే హితకరము. అని అష్టాంగ సంగ్రహమునందు నావనగండూషాదులగుణము చెప్పబడియున్నది. తాంబూలమునకు విశదత్వము, అరుచి హరత్వము,ఇవి మొదలగుగుణములు ప్రసిద్ధంబులుగనే యున్నవి.

తాంబూలనిషేధము

తాంబూలం క్షతపిత్తాస్రరూక్షోత్కుపితచక్షుషామ్. ౬
విషమూర్ఛామదార్తానా మపథ్యం శోషిణామపి,

గాయము, పిత్తరక్తము, రూక్ష, నేత్రరోగము, విషము, మూర్ఛ, మదము, రాజయక్ష్మ అను నీరోగములుగలవారు తాంబూలచర్వణమును చేయంజనదు.

అభ్యంగవిధి.

అభ్యంగమాచరేన్నిత్యం స జరా శ్రమవాతహః. ౭
దృష్టిప్రసాదపుష్ట్యాయుస్స్వప్నసుత్వక్త్వదార్ఢ్యకృత్ ,

ప్రతిదినము అభ్యంజనము జేసికొనవలయును. ఇటుల జెప్పుటవలన నొకటి రెండుమూడు దినములకొక పర్యాయమైనను తప్పక అభ్యంజనము చేసికొనవలయునని యూహ్యంబగుచున్నది. ఆప్రకారము జేసికొనబడిన యభ్యంజనము ముసలితనము, శ్రమ, వాతము వీనిని హరింపజేసి నేత్రములకు నైర్మల్యము, శరీరపుష్టి, ఆయుర్వృద్ధి చర్మమునందుకాంతి, శరీరపటుత్వము, ఇవి మొదలగువానిని గలుగజేయును.

"స్పర్శనేభ్యధికో వాయుః స్పర్శనం చ త్వగాశ్రితమ్,
త్వచశ్చ పరమోఽభ్యంగః యస్మాత్తం శీలయేదతః."

స్పర్శనేంద్రియమునందు వాతమధికముగ నుండును. ఆ స్పర్శనేంద్రియము త్వక్కునాశ్రయించియుండును. అట్టిత్వక్కునకు అభ్యంగము మిగుల హితకరము; కాబట్టి అభ్యంగమును పలుమారు ఆచరించుచుండవలయునని అష్టాంగసంగ్రహమునందు జెప్పబడియున్నది.

శిరశ్శ్రవణపాదేషు తం విశేషేణ శీలయేత్. ౮

శిరము, కర్ణములు, అరికాళ్లు, వీనియందు విశేషముగ అభ్యంజనము జేసికొన వలయును.

"సుకేశశ్శ్లిష్టమూర్ధా కపాలేంద్రియతర్పణః, హనుమన్యాశిరః కర్ణశూలఘ్నం కర్ణపూరణమ్. పాదాభ్యంగో౽పి తత్ స్థైర్యనిద్రాదృష్టిప్రసాదకృత్, పాదసుప్తి శ్రమస్తంభసంకోచస్ఫుటనప్రణుత్."

శిరోభ్యంగము కేశవృద్ధిని, కపాలము, ఇంద్రియములు వీనికి తృప్తిని కలుగజేయును. తైలముచే కర్ణపూరణము జేసికొనిన, అంకిళ్లు పణతల మెడనరము, శిరము, కర్ణములు వీనియందు గలుగుశూలలను హరింపజేయును. పాదాభ్యంగము పాదములకు స్థిరత్వము, నిద్ర, దృష్టికి నైర్మల్యము వీనిని గలుగజేయును. పాదములందు సుప్తి, శ్రమ, స్తంభము, సంకోచము, పగుళ్ళు, వీనిని పోగొట్టును. ఇది అష్టాంగసంగ్రహమునందు శిరః శ్రవణ పాదాభ్యంగగుణము చెప్పబడియున్నది.

అభ్యంగనిషేధము.

వర్జ్యో౽భ్యంగః కఫగ్రస్తకృతసంశుద్ధ్యజీర్ణిభిః,

కఫరోగి, విరేచనాదులచే శుద్ధిని జేసికొనినవాడు, అజీర్ణముగలవాడు వీరు అభ్యంజనమును వర్జింపవలయును.

వ్యాయామగుణము.

లాఘవం కర్మసామర్థ్యం దీప్తో౽గ్నిర్మేదసః క్షయః. ౯
విభక్తఘనగాత్రత్వం వ్యాయామాదుపజాయతే,

లఘుత్వము, క్రియలయందు సామర్థ్యము, అగ్నిదీపనము, మేదస్సుయొక్క క్షయము, శరీరమునందు దార్ఢ్యము అను నీయైదుగుణములు వ్యాయామమువలన గలుగును.

"శరీరాయాసజననం కర్మ వ్యాయామ ఉచ్యతే"

శరీరమునకు శ్రమనుగలుగజేయునట్టి కార్యము వ్యాయామమనబడునని అష్టాంగసంగ్రహమునందు జెప్పబడియున్నది.

వ్యాయామనిషేధము.

వాతపిత్తామయీ బాలో వృద్ధో౽జీర్ణీ చ తం త్యజేత్. ౧౦

వాతపిత్తరోగముగలవారు, పదునారు సంవత్సరములవయస్సునకులోబడిన బాలురు డెబ్బదిసంవత్సరములవయస్సును పైబడినవృద్ధులు, అజీర్ణరోగముగలవారు వీరు వ్యాయామమును వర్జింపవలయును.

వ్యాయామసేవనాక్రమము.

అర్ధశక్త్యా నిషేవ్యస్తు బలిభిస్స్నిగ్ధభోజిభిః,

బలవంతులు స్నిగ్ధమైనయాహారమును భుజించువారునైన పురుషులు అర్ధశక్తిగా వ్యాయామమును సేవించవలయును. (అనగా శరీరమునందు శ్రమగలుగుటకుముందే వ్యాయామమును వర్జించవలయునని భావము.)

"లలాటదేశే నాసాయాం గాత్రసంధిషు కక్షయోః,
స్వేదస్సంజాయతే తేనబలార్ధం తం వినిర్దిశేత్."

అనెడి సంగ్రహవచనము చొప్పున లలాటము, నాసికము, శరీరసంధులు, చంకలు వీని యందు స్వేదముగలిగిన అర్ధబలమని తెలిసికొనవలయును.

వ్యాయామకాలము.

శీతకాలే వసంతే చ మందమేవ తతోऽన్యదా. ౧౧

హేమంతము, శిశిరము, వసంతము, అను నీ ఋతువులయందు వ్యాయామము చేయవలయును. తక్కిన ఋతువులయందతి స్వల్పముగ వ్యాయామము చేయవలయును.

వ్యాయామానంతరకర్తవ్యము.

తం కృత్వా నుసుఖం దేహం మర్దయేచ్చ సమంతతః,

వ్యాయామానంతరము శరీరమునందు బాధకలుగకుండునటుల శరీరమునందంతట బాగుగ మర్దించికొనవలయును.

వ్యాయామాధిక్య జనితరోగములు.

తృష్ణా క్షయః ప్రతమకో రక్తపిత్తం శ్రమః క్లమః. ౧౨
అతివ్యాయామతః కాసో జ్వరశ్ఛర్దిశ్చ జాయతే,

దప్పి, క్షయము, ప్రతమక శ్వాసము, రక్తపిత్తము, శ్రమము, క్లమము, కాసము, జ్వరము, వాంతి, అను నీరోగములు అతివ్యాయామమువలన జనించును.

వ్యాయామాద్యాధిక్యనిషేధము.

వ్యాయామజాగరాధ్వస్త్రీహాస్యభాష్యాదిసాహసమ్. ౧౩
గజం సింహ ఇవాకర్షన్ భజన్నతి వినశ్యతి,

వ్యాయామము, జాగరణము, సంచారము, స్త్రీసంగమము, హాస్యము, సంభాషణము, వీని నధికముగచేయు మనుజుడు "గొప్పశరీరముగల ఏనుగునీడ్చునట్టి సింహము వలెనే" నశించును.

ఉద్వర్తనగుణము.

ఉద్వర్తనం కఫహరం మేదసః ప్రవిలాపనమ్. ౧౪
స్థిరీకరణమంగానాం త్వక్ప్రసాదకరం పరమ్,

ఉద్వర్తనము (అనగా నలుగుపెట్టికొనుట) కఫము, మేదస్సు, వీనిని హరింపజేయును. అవయవములయందు పటుత్వమును, చర్మమునందధిక కాంతిని గలుగజేయును.

స్నానగుణము.

దీపనం వృష్యమాయుష్యం స్నానమూర్జాబలప్రదమ్. ౧౪
కండూమలశ్రమస్వేదతంద్రాతృడ్దాహపాప్మజిత్,

స్నానమువలన అగ్నిదీపనము, శుక్రవృద్ధి, ఆయుర్వృద్ధి, ఉత్సాహము, బలము గలుగును. దురద, శరీరమునందలి మురికి, శ్రమము, స్వేదము, తంద్ర, దప్పి, తాపము, పాపము; వీనిని హరించును. స్నానము జాఠరాగ్నిలోనుండి రోమకూపముల మూలముగా వెలిపడుచుండు జ్వాలలను అడ్డగించి, దానిని మరలలోనికే చేర్చి అగ్నిదీపనమును గలుగజేయును. స్నానమువలన త్వక్కునాశ్రయించియుండు భ్రాజకపిత్తములోన ప్రవేశించి ఉష్ణమును వృద్ధిజేయును. అట్లగుటచేతనే స్నానము దీపనకారియని బాలాదిత్యుడు వచించెను.

"యత్కించిన్మధురం స్నిగ్ధం బృంహణం బలవర్ధనమ్, మనసో హర్షణం యచ్చ తత్సర్వం వృష్యముచ్యతే."
అను వచనప్రకారము మధుర రసంబును స్నిగ్ధంబును, శరీరమునకు పుష్టినిగల్గించునదియు, బలమును వృద్ధిచేయునదియును మనస్సునకు ఉల్లాసమును గల్గించునది యన్నియును వృష్యము లనబడును.

ఉష్ణోదకస్నానగుణము.

ఉష్ణాంబునాధఃకాయస్య పరిషేకో బలావహః. ౧౫
తేనైవ చోత్తమాంగస్య బలహృత్కేశచక్షుషామ్,

ఉష్ణోదకముచే కంఠస్నానము జేసిన శరీరమునకు బలముగలుగును. శిరస్స్నానము జేసిన వెండ్రుకలకును కన్నులకునుగల బలమును హరించును. నేత్రము దౌర్బల్యము గలుగును.

స్నానమున కనర్హులు.

స్నానమర్దితనేత్రాస్యకర్ణరోగాతిసారిషు. ౧౬
ఆధ్మానపీనసాజీర్ణభుక్తవత్సు చ గర్హితమ్,

అర్దితవాతము, నేత్రములు, ముఖము, కర్ణములు వీనియందుగల్గురోగములు అతిసారము, ఆధ్మానము, పీనసము, అజీర్ణము అను ఈరోగములుగలవారును, భోజనము జేసినవారును స్నానము జేయంజనదు.

——భోజనాది విధి.——

జీర్ణే హితం మితం చాద్యా న్న వేగానీరయేద్బలాత్. ౧౮
న వేగితోఽన్యకార్యస్స్యాన్నాజిత్వాసాధ్యమామయమ్,

తొలుత భుజించిన యాహారము జీర్ణమైనపిదప హితముగనుండు యన్నమును మితముగ భుజించవలయును. మలమూత్రములను బలాత్కారముగ విసర్జనము చేయం జనదు. మలమూత్రములు వచ్చునపుడు వానిని విసర్జించిక నిరోధించి వేరు కార్యమును చేయంజనదు; అటులనే సుఖసాధ్యమైనరోగమును చికిత్సింపక యుపేక్షించి వేరుకార్యమును చేయంజనదు.

——ధర్మప్రాధాన్యము.——

సుఖార్థాస్సర్వభూతానాం మతాస్సర్వాః ప్రవృత్తయః. ౧౯
సుఖం చ న వినాధర్మా త్తస్మాద్ధర్మపరో భవేత్,

సర్వభూతములయొక్క సమస్తమైన కృత్యములకు సుఖమేప్రధానమైన ప్రయోజనమని చెప్పబడియున్నది. అట్టి సుఖమునకు ధర్మమునకంటె వేరుసాధనము లేదు. కాబట్టి ధర్మమునే ప్రధానముగ మనుజుఁడాచరించవలయును.

——మిత్రసంపాదనాది విధి.——

భక్త్యా కల్యాణమిత్రాణి సేవేతేతరదూరగః. ౨౦

ఎల్లపుడును మంచినడతగల స్నేహితుని కపటరహితుడై సంపాదించుకొనవలయును. దుష్టులగు స్నేహితులను దూరముగ వర్జించవలయును. చెడుస్నేహితులయొక్క సంసర్గముకూడ ఇహపరలోకములయందు చెరుపునుగలుగజేయునని తెలియపరచుటకై "దూరగః" అనుపదము ప్రయోగింపబడినది.

——హింసాది వర్జనము.——

హింసా స్తేయాన్యథాకామం పైశున్యం పరుషానృతే,
సంభిన్నాలాపవ్యాపాద మభిధ్యాదృగ్విపర్యయమ్. ౨౧
పాపం కర్మేతి దశధా కాయ వాఙ్మనసైస్త్యజేత్,

జీవహింస, స్తేయము (అనగా చౌర్యము), అన్యథాకామము, (అనగా గురుదారగమనాది నిషిద్ధకామ సేవ), పైశున్యము, క్రూరవచనము, అసత్యవచనము, సందర్భములేనివచనము, జీవద్రోహచింత, ఇతరులయొక్క మేలును మంచిగుణములు మొదలగువానిని సహించకుండుట. శాస్త్రములయందు విరుద్ధజ్ఞానము (అనగా నాస్తికత్వాదులు,) అను నీ పదియును పాపకృత్యంబులు. వానిలో జీవహింసమొదలగునవి

మూడును కాయికపాపకృత్యములు. పరస్పరద్వేషమును గలుగజేయునట్టి కలహము మొదలగునవి నాల్గును వాచికపాపకృత్యములు. జీవద్రోహచింత మొదలగునవి మూడును మానసికపాపకృత్యములు. ఈ పదివిధములైన పాపకృత్యములను కాయము, వాక్కు, మనస్సు వీనిచే వర్జించవలయును.

ఉపకారవిధి.

అవృత్తివ్యాధిశోకార్తా ననువర్తేత శక్తితః. ౨౧

జీవనోపాయములేనివారిని, వ్యాధి దుఃఖము వీనిచే పీడింపబడినవారిని, శక్త్యనుసారముగ నుపచరించవలయును.

సమవర్తనవిధి.

ఆత్మవత్సతతం పశ్యేదపి కీటపిపీలికమ్,

పురుగులు, చీమలు మొదలగు అల్పజంతువులనుకూడ తనవలెనే యెల్లప్పుడు భావించవలయును.

దేవాద్యర్చనవిధి.

అర్చయేద్దేవగోవిప్రవృద్ధవైద్యనృపాతిథీన్. ౨౩

దేవతలు, గోవులు, బ్రాహ్మణులు, జ్ఞానము శీలము, తపస్సు, వయస్సు, వీనిచే వృద్ధులు, వైద్యులు, రాజులు, అతిథులు మొదలగువారిని శక్త్యనుసారముగా పూజించవలయును.

యాచకపరాభవనిషేధము.

విముఖాన్నార్థినః కుర్యాన్నావమన్యేత నాక్షిపేత్,

యాచకుల నిరాశిష్టులుగఁజేయఁజనదు. (అనగా శక్త్యనుసారముగా వారికి సహాయము చేయవలయునని భావము.) అవమానింపఁజనదు. క్రూరమైన వచనములను జెప్పఁజనదు. (అనగా దూషింపఁగూడదని తాత్పర్యము.)

ఉపకారప్రాధాన్యము.

ఉపకారప్రధానస్స్యా దపకారపరేప్యరౌ. ౨౪

అపకారమును చేయునట్టి శత్రువులనుకూడ ఉపకారమునే ముఖ్యముగా చేయవలయును.

సమచిత్తత్వము.

సంపద్విపత్స్వేకమనాః హేతావీర్ష్యేత్ఫలే నతు,

సంపత్తు, ఆపద వీనియందు సమమైనచిత్తముగలవాఁడైయుండవలయును. (అనగా సంపత్తు గలిగినపుడు అధికసంతోషమును దుఃఖముగలిగినపుడు అతిదుఃఖమును జెంద

కూడదని భావము.) అయితే సంపత్తునకు కారణమైన యితరులయొక్క గుణములను గురించిమాత్రము అసూయపడందగునే కాని సంపత్తునుజూచిమాత్రము అసూయపడం జనదు.

సంభాషణ విధి.

కాలే హితం మితం బ్రూయా దవిసంవాది పేశలమ్. ౨౫

యుక్తమైన కాలమునందు హితముగను, మితముగను, సత్యముగను, మనోహరముగనుండు వార్తను జెప్పవలయును.

వర్తనప్రకారము.

పూర్వాభిభాషీ సుముఖ స్సుశీలః కరుణామృదుః,
నైకస్సుఖీ న సర్వత్ర విస్రబ్ధో న చ శంకితః. ౨౬

మనుజుడు తొలుతనే మాటలాడుస్వభావంబును ప్రసన్నమైన ముఖంబును, మంచిప్రకృతియు, దయాళుత్వంబునుగలవాడై యుండవలయును. తానొకడే సుఖము ననుభవింపంజనదు. అందరిని నమ్మంజనదు.

"మాయాచారే మాయయా వర్తితవ్యం"

కపటముగలవారియందు తానును కపటముతో ప్రవర్తించవలయునని వ్యాసుడుకూడ జెప్పియున్నాడు. అందరియందును సందేహింపంజనదు.

నటించవలసిన విధి.

న కంచిదాత్మనశ్శత్రుం నాత్మానం కస్య చిద్రిపుమ్,
ప్రకాశయేన్నావమానం న చ నిస్స్నేహతాం ప్రభోః. ౨౭

ఒకడు తనకుశత్రువని, తానొకనికిశత్రువని వెలిపుచ్చంజనదు. అటులనే తనికు సంభవించిన యవమానమును, ప్రభువునకు తనకుగల ద్వేషమును వెలిపుచ్చంజనదు. వెలిపుచ్చినచో కలహకారులు తనకునురాజుకునుగల ద్వేషమును తెలిసికొని విశేషముగా వృద్ధిజేయుదురు.

లోకానుసరణక్రమము.

జనస్యాశయమాలక్ష్య యో యథా పరితుష్యతి,
తం తథైవానువర్తేత పరారాధనపండితః. ౨౮

తానితరులను సంతోషింపజేయుటయందు సమర్థుడై యుండవలయును. జనులయొక్క ప్రకృతి నెఱింగి వారివారిసంతోషానుసారముగా దానప్రియవచనాదులచే ననుసరించవలయును.

ఇంద్రియ పీడనాది నిషేధము.

న పీడయేదింద్రియాణి న చైతాన్యతిలాలయేత్,

నేత్రాదీంద్రియములను అహితములైన పదార్థసేవనాదులచే పీడింపరాదు. అటులనే ఇంద్రియములను ప్రియకరమైన వస్తువులచే విశేషముగా లాలనము చేయరాదు.

త్రివర్గశూన్యారంభ నిషేధము.

త్రివర్గశూన్యం నారంభం భజేత్తం చావిరోధయన్. ౨౯

ధర్మార్థకామశూన్యమైన వ్యాపారముల నారంభింపరాదు. అటులనే ధర్మార్థకామములను పరస్పరము విరోధములేనిరీతి కార్యముల నాచరింపవలయును.

[illegible]

అనుయాయాత్ప్రతిపదం సర్వధర్మేషు మధ్యమామ్,

సమస్తమైన కార్యములందును మధ్యమమైన మార్గము నవలంబింపవలయును. (అనగా [illegible] దానమును [illegible], [illegible] దానమును [illegible] సర్వకార్యములందు [illegible] భావము.)

[illegible] ధారణాది నిషేధము.

నీచరోమనఖశ్మశ్రుర్నిర్మలాంఘ్రిమలాయనః. ౩౦

[illegible] ముఖములు ([illegible]) నఖములు, గడ్డము, మీసములు [illegible] పరిశుద్ధమైన కాళ్ళు, మలాయనములు ([illegible], [illegible] ములు) గలవాడై యుండవలయును.

"పౌష్టికం వృష్యమాయుష్యం శుచి రూపవిరాజనమ్, కేశశ్మశ్రునఖాదీనాం కల్పనం సంప్రసాధనమ్."

కేశములు, నఖములు, గడ్డము, మీసములు మొదలగువానిని ఖండించుట, అలంకరించుట వీనివలన శరీరపుష్టి, వృష్యము, ఆయువు, పరిశుద్ధత, సౌందర్యము గలుగును.

"మేధ్యం పవిత్రమాయుష్యమలక్ష్మీకలినాశనమ్, పాదయోర్మలమార్గాణాం శౌచాధానమభీక్ష్ణశః."

కాళ్ళు, మలమార్గములగు నాసికా కర్ణాదులు, వీనిని పలుమారు శుద్ధిచేయుటవలన బుద్ధి పరిశుద్ధత, ఆయువుగలుగుటయేగాక దారిద్ర్యమును, పాపమును హరించునని చరకగ్రంథమునందు ఫలము చెప్పబడియున్నది.

రత్నాదిధారణ విధి.

స్నానశీలస్సురభిస్సువేషోఽనుల్బణోజ్జ్వలః,

ధారయేత్సతతం రత్నసిద్ధమంత్రమహౌషధీః. 3౧

మనుజుడు స్నానము చేయునట్టి స్వభావముగలవాడును, సుగంధములను మేన నలది కొనువాడును, మంచివస్త్రాదులచే నలంకృతుడును, వినయవంతుడును, మంచి ప్రకాశముతో గూడినవాడును నై యుండవలయును. మఱియును పద్మరాగాదిరత్నములు, అపరాజితాదిమంత్రములు, సహదేవిమొదలగు మహౌషధములు వీని నెల్లప్పుడు ధరించుచుండవలయును.

సంచారక్రమము.

సాతపత్రపదత్రాణో విచరేద్యుగమాత్రదృక్,

గొడుగును, పాదరక్షలను ధరించికొని తనకు నెదుటనాలుగు హస్తముల ప్రమాణముగల మార్గమును జూచుకొనుచు సంచరించవలయును. ఇటుల జేయు మనుజునికి యెదురుగ వచ్చుగోవు, అశ్వము మొదలగు జంతువులచే నుపద్రవము గలుగకుండును.

''మారుతస్యానులోమ్యాయ క్షుదస్తంభశ్రమాపహమ్, అన్వర్థసంజ్ఞం పాదత్రం బలదృక్షుక్రరక్షణమ్, వర్ణ్యం నేత్రహితం ఛత్రం వాతవర్షాతపాపహమ్.''

పాదరక్షలను ధరించుటవలన వాతమునకు అనులోమగతి గలుగును. క్షుదస్తంభము, శ్రమమును హరించును. బలము, నేత్రములు, శుక్రము వీనికి రక్షణము గలుగును. గొడుగును ధరించుటవలన శరీరకాంతి, నేత్రములకు హితముగలుగును. వాతము, వర్షము, ఎండ వీనిచేగలుగు నుపద్రవము నివర్తించును. అని గ్రంథాంతరమునందు జెప్పబడి యున్నది.

రాత్రిసంచారక్రమము.

నిశిచాత్యయకే కార్యే దండీ మౌళీ సహాయవాన్. 3౨

రాత్రియందు అత్యావశ్యకమైన కార్యముండునపుడు హస్తమునందు కఱ్ఱను ధరించి శిరోవేష్టనము జేసికొని మంచిసహాయముతో గూడికొనినవాడై సంచరించవలయును.

''స్ఖలతస్సంప్రతిష్ఠానం శత్రూణాం చ నిషేధనమ్, అవష్టంభనమాయుష్యం భయఘ్నం దండధారణమ్.''

దండధారణము కాలుతొట్రుపడి పడునపుడు ఆధారణముగనుండును. శత్రువులను నిరాకరించును. ఆయుష్కరమైనది. భయమునువారించును, అని దండధారణగుణము జెప్పబడియున్నది. దండధారణమువలన సర్పాద్యుచ్చాటనమును, శిరోవేష్టనమువలన నాకసమునందు సంచరించుచుండు పక్షి మొదలగు వానియొక్క మూత్రపురీషాదులు శిరముపై బడకుండునటుల రక్షణమును, సహాయమువలన మనోధైర్యమును గలుగును.

చైత్యాద్యతిక్రమ నిషేధము.

చైత్యపూజ్యధ్వజాశస్తచ్ఛాయాభస్మతుషాశుచీన్,
నాక్రామేచ్ఛర్కరాలోష్టబలిస్నానభువోఽపిచ. 33

చైత్యస్థానముయొక్క నీడను (అనగా యజ్ఞశాల, లేక దేవతావాస వృక్షవిశేషము, లేక శ్మశానభూములు వీనియొక్క నీడను) ఆచార్యులు మొదలగు పూజ్యులయొక్క నీడను, ధ్వజస్థానముయొక్క నీడను, గాడిదలు మొదలగు వానినీడను బూడిద, ఊక, మలమూత్రములు, గులకరాళ్లు, మట్టిగడ్డలు, దేవతాబలిస్థానములు స్నానము చేయుప్రదేశము మొదలగువానిని దాటంజనదు.

నదీతరణాది నిషేధము.

నదీం తరేన్న బాహుభ్యాం నాగ్నిస్కంధమభివ్రజేత్,
సందిగ్ధనావం వృక్షం చ నారోహేద్దుష్టయానవత్. 3౪

ఈదుటవలన నదులను దాటంజనదు. అగ్నిసమూహమున కెదురుగ నేతెంచంజనదు. సందిగ్ధముగ (అనగా కట్టుబడిలేక శిథిలమై మిక్కిలి భారము నెక్కించ బడినదిగ) నుండునోడలయం దెక్కంజనదు. వృక్షము, దుష్టమైనగుఱ్ఱము మొదలగు వానిపై నెక్కంజనదు.

క్షుత్యాదికరణ ప్రకారము.

నాసంవృతముఖః కుర్యాత్ క్షుతిహాస్యవిజృంభణమ్,

హస్తాదులచే నోరును మూసికొనకనే దగ్గంజనదు. నవ్వంజనదు. ఆవలింతను విడువంజనదు.

నాసికాకర్షణాది నిషేధము.

నాసికాం న వికృష్ణీయాన్నాకస్మాద్విలిఖేద్భువమ్. 3౫
నాంగైశ్చేష్టేత విగుణం నాసీతోత్కటకశ్చిరమ్,

కారణములేకయే నాసికము నాకర్షణము చేయంజనదు. భూమిపై గీరంజనదు. హస్తపాదాద్యంగములవలన విరుద్ధమైన కార్యములను జేయంజనదు. దీర్ఘకాలమువరకు గొంతుకూర్చుండంజనదు. కూర్చుండినచో అర్శోరోగాదులు జనించును.

శరీరవాఙ్మనోవ్యాపారాది క్రమము.

దేహవాక్చేతసాం చేష్టాః ప్రాక్ఛ్రమాద్వినివర్తయేత్. 3౬
నోర్ధ్వజానుశ్చిరం తిష్ఠేన్నక్తం సేవేత న ద్రుమమ్,

దేహము, వాక్కు, మనస్సు, వీనియొక్క క్రియలను శ్రమగలుగుటకు మున్నే

నిలువవలయును. మోకాలునుపైకెత్తికొని చిరకాలమువరకు నిలువఁజనదు. రాత్రుల యందు వృక్షముయొక్క నీడలోపోవఁజనదు.

చత్వరాదిసేవన నిషేధను.

తథా చత్వరచైత్యాంతచతుష్పథసురాలయాన్. 3౭
సూనాటవీశూన్యగృహశ్మశానాని దివాపి న,

చత్వరము (అనఁగా నానావిధజనులుచేరి వృథామాటలాడుస్థలము. లేక మూఁడు త్రోవలు కలియునట్టిస్థలము), చైత్యప్రదేశము, నలుత్రోవలు కలియుస్థలము, దేవాలయము వీనిలో రాత్రులయందు పోవఁజనదు. వధ్యస్థానము (అనఁగా ప్రాణమును తీయునట్టిస్థానము), అడవి, పాడుపడినయిల్లు, శ్మశానము వీనిలో పగటియందుకూడ పోవఁజనదు.

ప్రాతఃకాల సూర్యదర్శనాది నిషేధము.

సర్వథేక్షేత నాదిత్యం న భారం శిరసా వహేత్. 3౮
నేక్షేత ప్రతతం సూక్ష్మదీప్తామేధ్యాప్రియాణి చ,

ఒకప్పుడును సూర్యునిజూచుచుండఁజనదు. అటులనే ఉదయించుచుండుసూర్యునిని, అస్తమించుచుండుసూర్యునిని, ఉదకము, అద్దముమొదలగువానియందు ప్రతిఫలించుచుండు సూర్యునిని, రాహువుచే గ్రస్తమైన సూర్యునిని జూడఁజనదు; శిరమునందు అధికభారమును మోయఁజనదు. సూక్ష్మమైనవస్తువు, జ్వలింపుచుండువస్తువు, మలమూత్రములు, ఇష్టములేనివస్తువు వీనినెపుడును జూడఁజనదు.

మద్యవిక్రయాది నిషేధను.

మద్యవిక్రయసంధాన * దానాదానాని నాచరేత్. 3౯

మద్యమును విక్రయించుట, మద్యమునుజేయుట, మద్యమును దానముచేయుట మద్యదానమును గ్రహించుట, ఇవిమొదలగువానిని చేయఁజనదు. ఇది బ్రాహ్మణవిషయము; అటుగాక యీనిషేధము నెల్లరికి జెప్పుపక్షములో లోకమునందు మద్యవిక్రయాదివ్యవహారమే లేకపోవును.

పురోవాతాది వర్జనీయము.

పురోవాతాతపరజస్తుషారపరుషానిలాన్,
అనృజుః క్షవథూద్గారకాసస్వప్నాన్నమైథునమ్. ౪౦
కూలచ్ఛాయానృపద్విష్టవ్యాళదంష్ట్రివిషాణినః,

* దానపానాని ఇతి పాఠాంతరము.

హీనానార్తాతివిస్మృతసేవాం విగ్రహాదు త్యజేత్ ౪౧
[illegible] ధర్మ [illegible] యనచింతనమ్,
[illegible] ౪౨
[illegible] హా [illegible] నవహ్,
[illegible] యంతం [illegible] యమ్. ౪౩
[illegible] చ [illegible],

[illegible] వీనిని వర్జించవలయును; [illegible] వీనిని వక్రమనుష్యుల [illegible] రాజద్వేషి, [illegible] మొదలగు [illegible] మొదలగు [illegible] సద్వారుల [illegible] నత్రము [illegible] వకారము, అగ్ని, [illegible] మొదలగువానిని [illegible] మొదలగువారికంటె [illegible] నత్రాద్యము [illegible].

[illegible]

[illegible] లోక ఏవ హి ధీమతః ౪౪
అనుకుర్యాత్తమేవాతో లౌకికేఽర్థే పరీక్షకః,

[illegible] ఆచార్యస్థానముగనున్నది. [illegible]) కాబట్టి పరీక్షం [illegible] ఆచరించవలయును.

[illegible]

ఆర్ద్రసంతానతా త్యాగః కాయవాక్చేతసాం దమః. ౪౫

స్వార్థబుద్ధిః పరార్థేషు పర్యాప్తమితి సద్వ్రతమ్,

సర్వభూతములయందు దయాళుత్వము, దానము చేయుట, శరీరవాక్ మనస్సులనునిగ్రహించుట, ఇతర ప్రయోజనములయందు స్వార్థబుద్ధి, ఇవియే శ్రేష్ఠమైన వ్రతము.

దుఃఖాభావోపాయము.

నక్తం దినాని మే యాంతి కథం భూతస్య సంప్రతి. ౪౭
దుఃఖభాఙ్నభవత్యేవం నిత్యం సన్నిహితస్మృతిః,

నేనెటులనుండగా అహోరాత్రములు యిపుడు గతించుచున్నవని (అనగా నేను అహోరాత్రములయం దేమిజేసినానని) ప్రతిదినము బాగుగా విమర్శ జేయుచుండువాడు ఒకానొకపుడును దుఃఖమును జెందకుండును.

ఆచారఫలము.

ఇత్యాచారస్సమాసేన సంప్రాప్నోతి సమాచరన్. ౪౮
ఆయురారోగ్యమైశ్వర్యం యశో లోకాంశ్చ శాశ్వతాన్. ౪౮½

ఈప్రకారము సదాచారము సంక్షేపముగా జెప్పబడినది. కాబట్టి దానిని క్రమముగ ననుష్ఠించువానికి ఆయువు, ఆరోగ్యము, ఐశ్వర్యము, యశస్సు శాశ్వతమైన స్వర్గాదిలోకములు సులభముగ గలుగును.

ద్వితీయాధ్యాయము ముగిసెను.

తృతీయాధ్యాయము.

ఇటు పూర్వాధ్యాయమునం దారోగ్యపురుషులచే నాచరింపఁదగిన నియమములు సామాన్యముగాఁ జెప్పఁబడెఁ గనుకను ఋతుభేదమువలన నాహారవిహారసేవనములు భిన్నభిన్నములుగా నుండునని ప్రసంగవశమున నీయధ్యాయానంతరము ఋతుచర్యాధ్యాయము జెప్పఁబడుచున్నది:—

ఋతుచర్యాధ్యాయ ప్రారంభము.

సూ. అథాతో ఋతుచర్యాధ్యాయం వ్యాఖ్యాస్యామః,
ఇతి హ స్మాహురాత్రేయాదయో మహర్షయః.

అని యధ్యాయారంభము. ఋతుచర్యాధ్యాయమును వివరించెదము.

ఋతువులు.

మాసైర్ద్విసంఖ్యైర్మాఘాద్యైః క్రమాత్షడృతవః స్మృతాః,
శిశిరోఽథ వసంతశ్చ గ్రీష్మవర్షాశరద్ధిమాః. ౧
శిశిరాద్యాస్త్రిభిస్తైస్తు విద్యాదయనముత్తరం,
ఆదానం చ తదాదత్తే నృణాం ప్రతిదినం బలమ్. ౨

మాఘాదిమాసములలో క్రమముగా రెండేసి మాసముల చొప్పున యథాక్రమముగ శిశిర, వసంత, గ్రీష్మ, వర్ష, శరత్, హేమంతములను నారు ఋతువులు కలవు. శిశిర, వసంత, గ్రీష్మ ఋతువులు మూడును నీన ఉత్తరాయణమనఁబడును. ఉత్తరాయణమనగా:—సూర్యుఁడు ఉత్తరమార్గమునఁ బయనించు కాలము. ఈ ఉత్తరాయణకాలమునందు సూర్యుఁడు మనుష్యులయొక్క బలమును ప్రతిదినము గ్రహించుచుండును; కావున నీ యుత్తరాయణమునకు ఆదానకాలమని నామాంతరము కలదు. మాఘాది మాసములలో రెండేసి మాసములు ఒక ఋతువగును, శీతోష్ణవృష్టిలక్షణములుగల హేమంత, గ్రీష్మ, వర్షములను మూడు ఋతువులే గలవనియు, కొందరు వచించుచున్నారు. కావున వారిమతమును తిరస్కరించి ఋతువులు ఆరు అని స్థిరపరచుటకై "షట్" అను పదము గ్రంథకారునిచే ప్రయోగింపఁబడినది.

ఆదానకాల కారణము.

తస్మిన్ హ్యత్యర్థతీక్ష్ణోష్ణరూక్షా మార్గస్వభావతః,
ఆదిత్యపవనాస్సౌమ్యాన్ క్షపయంతి గుణాన్ భువః. ౩

తిక్తః కషాయః కటుకో బలినోఽత్ర రసాః క్రమాత్,
తస్మాదాదానమాగ్నేయం

ఉత్తరాయణమునందు సూర్యునియొక్క మార్గస్వభావమువలన నధికమైన తీక్ష్ణము, ఉష్ణము, రూక్షమునుగల సూర్య వాయువులు భూమియొక్క సౌమ్యగుణములను (అనగా శీతగుణములను) నశింపజేయుచుందురు; కావున నత్తరి తిక్త, కషాయ, కటురసములు యథాక్రమముగ(అనగా శిశిర ఋతువునందు తిక్తరసము, గ్రీష్మ ఋతువునందు కటురసము, వసంత ఋతువునందు కషాయకటురసము) బలవత్తరంబులై యుండు. మఱియును శిశిరఋతువునందు తిక్తరసము బలవత్తరముగను, కషాయకటురసములు స్వప్రమాణముగను, వసంతఋతువునందు కషాయరసము బలవత్తరముగను తిక్తకటురసములు స్వప్రమాణముగను, గ్రీష్మఋతువునందు కటురసము బలవత్తరముగను తిక్తకషాయరసములు స్వప్రమాణములుగనుండునని తెలియపరచుటకై తిక్తకషాయకటుకాః అని సమాసముగా జెప్పక తిక్తః కషాయః కటుకః ప్రత్యేకముగా జెప్పబడినవి. ఉత్తరాయణము భూమియొక్క సౌమ్యగుణములను బోకడచి రూక్షకరమైన రసములను వృద్ధిచేయుచుండు; కావున నది యాగ్నేయమనియు బఱంగును.

దక్షిణాయనము.

ఋతవో దక్షిణాయనమ్. ౪
వర్షాదయో విసర్గశ్చ యద్బలం విసృజత్యయం,

వర్షాది మూడును ఋతువులు చేరిన దక్షిణాయనమనబడును. అది మనుజులకు బలమును గలుగజేయును. కావున విసర్గమని పఱంగును. దక్షిణాయన మనగా— సూర్యునియొక్క దక్షిణదిగ్గమనమని యర్థము.

విసర్గనామ కారణము.

సౌమ్యత్వాదత్ర సోమో హి బలవాన్ హీయతే రవిః. ౫
మేఘవృష్ట్యనిలైశ్శీతైశ్శాంతతాపే మహీతలే,
స్నిగ్ధాశ్చేహామ్లలవణమధురా బలినో రసాః. ౬

విసర్గమను దక్షిణాయన కాలమునందు శీతముగ, మృదువుగ, స్నిగ్ధముగ నుండు మేఘ, వర్ష, వాతములచే భూమియందు తాపము శమించి సౌమ్యగుణమధికముగ నగుటవలన చంద్రుడు బలవంతుడుగను, సూర్యుడు దుర్బలుడుగ నగుచున్నాడు; కావున నట్టి కాలమునందు అమ్ల, లవణ, మధురరసములు యథాక్రమముగ(అనగా వర్ష ఋతువునందు ఆమ్లరసము, శరదృతువునందు లవణరసము, హేమంతఋతువునందు

మధురరసము) బలవత్తరముగనుండును, ఇటులఁజెప్పుటచే వర్షఋతువునందు అమ్లరసము బలవత్తరముగను, లవణమధురరసములు స్వప్రమాణముగను, శరదృతువునందు లవణరసము బలవత్తరముగను, అమ్లమధురరసములు స్వప్రమాణముగను, హేమంతమునందు మధురరసము బలవత్తరముగను, అమ్లలవణరసములు స్వప్రమాణముగ నుండుననిభావము.

—◎ హేమంతాదులయందు బలవిచారము. ◎—

శీతేగ్ర్యం వృష్టిఘర్మేల్పం బలం మాధ్యం తు శేషయోః,

శీతస్వభావములగు హేమంత శిశిరఋతువులయందు మనుజులకు మిక్కుటముగ బలముకలుగును వర్ష గ్రీష్మఋతువులయందు అల్పముగ బలముకలుగును. శరద్వసంతఋతువులయందు మధ్యమ బలము కలుగును. ఆదానకాలమైన వసంతఋతువునందు మిగులతీక్ష్ణము, ఉష్ణము, రూక్షములగు సూర్యవాయువులచే బలవృద్ధికి హేతువైనభూమియొక్క సౌమ్యగుణములు శోషణుజెందుచుండఁగా నట్టికాలమునందు మధ్యమబలం బెటులగలుగు నను సందేహంబు కొందఱకి జనించును. అయినను వర్షాదిఋతువులయందు మనుజులకు వృద్ధిజెందియుండు బలము కృష్ణపక్ష చంద్రునివలె క్రమముగ తగ్గుచుండును. అటులనే దీర్ఘకాలముగ జేరియుండు బలము వసంతఋతువునకు క్రమముగ తగ్గుచుండును. కాబట్టి వసంతఋతువునందు మనుజులకు మధ్యమబలమని చెప్పినది సముక్తికంబుగనే యున్నది. ఈ హేమంతమునందె యామవిసర్గకాలమైన దక్షిణాయనముచే విశేషముగ వృద్ధిజెందియుండు బలము శిశిరఋతువునందు క్రమముగ తగ్గుచుండును. అటుల తగ్గుచుండు బలము కృష్ణపక్షారంభమునందు క్షయించుచుండు చంద్రునివలె దృశ్యము కానుండుటవలన శిశిరఋతువునందు మిక్కుటముగ బలముకలుగునని చెప్పినది యుక్తియుక్తంబగుచున్నది. ఇక వసంత శిశిరఋతు స్వరూపం బెట్లనగా:—

"ధూమధూమ్రరజోమందా స్తుషారావిలమండలాః, దిగాదిత్యా మరుచ్చైత్యా దుత్తరో రోమహర్షణః. లోధ్రప్రియంగుపున్నాగలవల్యః కుసుమోజ్జ్వలాః, దృప్తా గజాజమహిషవాజివాయససూకరాః. హిమానీపటలాచ్ఛన్న లీన మీనవిహంగమాః, నద్యస్సబాష్పాస్స్రోతాంసి సోష్మాణ్యాపశ్చ హైమాగమే."

దిక్కులు, సూర్యుడు, పొగవలె ధూమ్రవర్ణముగ, మందముగ, మంచుచే కలకబారియుండు మండలములు గలవిగనుండును. ఉత్తరపుగాలి శైత్యమువలన రోమాంచమును గలుగజేయును. లొద్దుగ, ప్రేంకణము, పొన్న, ఉప్పి, మొదలగువృక్షములు పుష్పించి ప్రకాశించుచుండును. ఏనుగు, ఆడుమేక, దున్నపోతు, గుఱ్ఱము, కాకి, పంది ఇవి మదముతో గూడియుండును. నదులు మంచుసమూహముచే కప్పబడి లోన మునిగి

యందు మత్స్యములతోను గూడికొనియుండును. నెయ్యి మొదలగునవి కొంచెముగ ఉష్ణయుక్తముగనుండును. అని అష్టాంగసంహితయందు జెప్పబడియున్నది.

హేమంతర్తుచర్య.

బలినశ్శీతసంరోధాద్ధేమంతే ప్రబలోనలః. ౭
భవత్యల్పేంధనో ధాతూన్ స పచేద్వాయునేరితః,

బలిష్ఠుడుగనుండు పురుషునియొక్క జాఠరాగ్ని హేమంతఋతువునం శీత ప్రతిబంధమువలన వృద్ధిజెందును. (అనగా రోమకూపముల మూలముగా జాఠరాగ్ని యొక్క జ్వాల వెలిపడకుండ శీతవాతాదులు స్రోతోమార్గముల నడ్డగించి లోననే ప్రవేశింపజేయుటవలన జాఠరాగ్ని మిక్కుటముగ వృద్ధిజెందునని భావము.) ఈ యర్థమునే:—

"ఊష్మా బహిః ప్రతిహతో హిమశీతవాతైరంతశ్శరీరవివరం ప్రతిపద్యమానః,
స్వస్థానపిండితవపుర్భవతి ప్రచండశ్శైత్యే సిలానలహిమం(?) విధిరిష్యతేతః."

అనువచనముకూడ బోధింపుచున్నది. అటులవృద్ధిజెందిన జాఠరాగ్ని భుజించిన యాహారమును బాగుగపచనము జేయును. పచనమైన యాహారమువలన అధికబలముగలుగును. కాబట్టి హేమంతమునందు జాఠరాగ్నికి అల్పాహారము గలిగినయెడల నది వాతముచే ఉద్దీపనమునుజెంది రసాధిధాతువులను పచనముజేయును. పైజెప్పినప్రకారము జాఠరాగ్ని హేమంతఋతువునందే ప్రబలముగనగుటవలన దానికి గురుత్వముగల యనేకవిధములైన యాహారములు "అతో హి మేస్మిన్ సేవేత". ఇత్యాదిశ్లోకములచే యుత్తరత్ర విధింపబడుచున్నవి. మఱియు నితరమైనవర్షాది ఋతువులయందు శీతవాతములచే జాఠరాగ్నికి మాంద్యముకలుగునేకాని దీపనముకలుగనేరదు. కావుననే:—

"వృష్టివాతాకులే త్వహ్ని భోజనం క్లేదవాతజిత్,
పరిశుష్కం లఘుస్నిగ్ధముష్ణామ్లలవణం భజేత్."

వృష్టివాతము వీనితోగూడియుండు దినమునందు క్లేదమును వాతమును శమింపజేయునదిగ, శుష్కముగ, లఘువుగ, స్నిగ్ధముగ, ఉష్ణముగ, అమ్లముగ, లవణముగనుండు భోజనమును సేవించవలయునని అష్టాంగసంగ్రహమునందు జెప్పబడియున్నది.

హేమంతమున మధురాదిరసోపయోగము.

అతో హి మేస్మిన్ సేవేత స్వాద్వమ్లలవణాన్ రసాన్. ౮

అట్లగుటచే మధురామ్లలవణరసములను హేమంతఋతువునందు విశేషముగా సేవించవలయును. అటుల నితరఋతువులయందు విశేషముగా సేవింపంబడదు.

—— హేమంతమున ప్రాతఃకాలభోజన విధి. ——

దైర్ఘ్యాన్నిశానామేతర్హి ప్రాతరేవ బుభుక్షితః,
అవశ్యకార్యం సంభావ్య యథోక్తం శీలయేదను. ౯

ఈ హేమంతఋతువునందు రాత్రికాలము దీర్ఘముగ నుండుటవలన యాకలి తీవ్రముగనగును. కావున ప్రాతఃకాలమునందే ఆవశ్యములైన మలమూత్రోత్సర్జనాది కృత్యములను, దినచర్యాధ్యాయమునందు చెప్పబడిన కృత్యములను నిర్వర్తించి శీఘ్రముగ భుజించి పిదప నీయధ్యాయమునందు చెప్పబడు హేమంతర్తుకృత్యాదుల నభ్యసించవలయును. "బుభుక్షితోఽవశ్యకార్యంసంభావ్య యథోక్తంశీలయేదను" అనిమూలము నందు చెప్పియుండుటవలన:—

"ఆహారకాలే సంప్రాప్తే యో న భుంక్తే బుభుక్షితః,
తస్య సీదతి కాయాగ్నిర్నిరింధన ఇవానలః."

అనువచనప్రకారము ఆకలిగలవానికి భోజనమే ఆవశ్యకమగు కార్యముగనున్నది; కాబట్టి ఆకలిగలవాడు భుజించవలయునని తెలిసికొనవలయును. సర్వకాలములయందు ఆకలిగలవాడే భుజించవలయునని చెప్పియుండుటవలన "బుభుక్షితః" అనుపదము యిచట వ్యర్థంబగుచున్నదనెడి శంకగలుగును. అయినను:—

"ముహుర్ముహురజీర్ణేఽపి భోజ్యమస్యోపకల్పయేత్,
నిరింధనోఽంతరం లబ్ధ్వా యథైనం న విపాదయేత్"

అనెడిసామాన్యవచనము హేమంతకాలమునందు జాఠరాగ్ని అగ్నితుల్యముగనగుటచే అజీర్ణమునందుకూడ పలుమారు ఆహారము నియ్యవలయునని యును, అటులనియ్యనిచో జాఠరాగ్ని ఆహారములేనిదై మనుజుని చంపునని యును బోధించుటవలన అజీర్ణమునందు ఆకలిలేనివానికిని భోజనమును విధానముగలదనెడి భ్రమను నివారణను చేయు నిమిత్తమే "బుభుక్షితః" అనుపదము ప్రయోగించబడినది. "నిశానాం దైర్ఘ్యాత్" అని చెప్పినందుచే హేమంతఋతువునందెపుడు రాత్రికాలము దీర్ఘముగనగునో అపుడు మాత్రమే యీనియమములనన్నిటి నాచరించవలయుననియు, హేమంతకాలప్రారంభమునందే ఆచరింపబనిలేదనియును భావంబగుచున్నది. అతో హిమేఽస్మిన్ సేవేత అనుచో "సేవేత" అనుపదము హేమంతకాలమునందు మధురామ్లలవణరసములను వాతశమనార్థము విశేషముగ నుపయోగపరచవలయునని యును, ఆఋతువులో నొకానొక సమయమున నుపయోగించుట చాలదనియును సూచించునిమిత్తంబును, యథోక్తంశీలయేత్ అనుచో "శీలయేత్" అనుపదము వాతహారతైలము మొదలగు వానినన్నిటిని సమానముగ సేవించవలయునని సూచించునిమిత్తంబును, ప్రావారాజిన అనుచో

"భజేత్" అనుపదము సమస్తమయిన ఆహారవిహారశయన విధులను తుల్యముగ నాచరించవలయునని సూచించునిమిత్తంబును, ఒకకోవిశిష్టమైన యర్థముగల సేవేత. శీలయేత్ భజేత్ అను మూడు పదములు ప్రయోగింపబడినవి.

వాతహరతైలాభ్యంగాదులు.

వాతఘ్నైస్తైలైరభ్యంగం మూర్ధ్ని తైలం విమర్దనమ్,
నియుద్ధం కుశలైస్సార్ధం పాదాఘాతం చ యుక్తితః ౧౦
కషాయాపహృతస్నేహ స్తతస్స్నాతో యథావిధి,
కుంకుమేన సదర్పేణ ప్రదిగ్ధోఽగరుధూపితః ౧౧

విశేషముగ వాతహరమైన బలాదితైలములచే నభ్యంగమును, తైలముచే శిరోభ్యంగాదులు, శరీరమర్దనము(అనగా తైలమును లేపనము వేసికొని మర్దనము చేయించుకొనుట) సమర్థులగువారితో మల్లయుద్ధము, శక్త్యనుసారముగా పాదములచే మర్దనము ఇవి మొదలగువానిని జేయించుకొని లొద్దుగు మొదలగువాని కషాయములచే తైలము విడుచునటుల శరీరమును బాగుగతోముకొని వైద్యశాస్త్రములో జెప్పఁబడినను ప్రకారము స్నానముజేసి కస్తూరిని కుంకుమపువ్వుయును మేననలదికొని అగరువొత్తి పొడితో ధూపము వేసికొనవలయును.

మాంసరస భోజనాది సేవనము.

రసాన్ స్నిగ్ధాన్ పలం పుష్టం గౌడమచ్ఛసురాం సురామ్,
గోధూమపిష్టమాషేక్షుక్షీరోత్థవికృతీశ్శుభాః ౧౨
నవమన్నం వసాం తైలం శౌచకార్యే సుఖోదకం,
ప్రావారాజినకౌశేయ ప్రవేణీ * కౌచవాస్తృతం. ౧౩
ఉష్ణస్వభావైర్లఘుభిః ప్రావృతశ్శయనం భజేత్,
యుక్త్యార్కకిరణాన్ స్వేదం పాదత్రాణం చ సర్వదా. ౧౪

హేమంతఋతువులో బలకరమైన మాంసరసము, పుష్టికరమైన మాంసములు, బెల్లముతో జేయబడిన మద్యము, సురామండము, మదిరయనుమద్యము, గోధుమపిండి, మినుములు, చెరుకు, పాలు యీమొదలగువానిచే జేయబడినపదార్థములు, నూతనమైన యన్నము, వస అనగా:—

"శుద్ధమాంసస్య యః స్నేహః సా వసా పరికీర్తితా"

అనెడి వచనముచొప్పున శుద్ధమాంసస్నేహము, తైలము, శౌచాదులయందుష్ణోదకము

* కుథకాస్తృతం ఇతిపా.

ఇది మొదలగువానిని సేవింపవలయును. మఱియు మెత్తని, మృదుస్పర్శముగల చర్మములు, పట్టుబట్టలు, కంబళ్లు, తేలికవగు వస్త్రములుగలవానిచే పరచబడినట్టి శయనమునందు ఉష్ణముగా, లఘువుగానుండు కంబళ్లు మొదలగువానిని కప్పుకొని సమ్యగ్యోగలక్షణముగల యగ్నిని (దగ్గరనుండుట యనుకూలమైన కాలమువరకు) కాచుచుండవలయును. పైజెప్పిన ఋతువునందు సూర్యకిరణములను, స్వేదకర్మను సేవింపవలయును. మఱియు నెల్లప్పుడు పాదుకలచే తిరుగవలయును.

శీతబాధానివర్తనోపాయము.

పీవరోరుస్తనశ్రోణ్యస్సమదాః ప్రమదాః ప్రియాః,
హరంతి శీతముష్ణాంగ్యో ధూపకుంకుమయౌవనాః. ౧౪
అంగారతాపసంతప్తగర్భభూవేశ్మచారిణాం,
శీతపారుష్యజనితో న దోషో జాతు జాయతే. ౧౫

బలసినతొడలు, స్తనములు, పిఱుదులు గలిగినట్టియు, యౌవనమద్యపాన కామోద్రేకములచే నుత్సాహము గలిగినట్టియు, అనుకూలురగు వారినిగూడుటయు, కుంకుమపువ్వు లేపనము, యౌవనము మొదలగువానిచే నుష్ణమైన శరీరము గలిగి యుండునట్టియు, తన కత్యంతప్రియురాండ్రగు నట్టి స్త్రీల నాలింగనము చేసికొనుటవలన శీతబాధ నివర్తించును. మఱియు నిప్పుకణములచే తప్తమైన మధ్యగృహమునందు సంచరించుచుండు పురుషునికి శీతపారుష్యముచే దోషము నెప్పుడును గలుగకుండును.

శిశిరర్తుచర్య.

అయమేవ విధిః కార్యశ్శిశిరేఽపి విశేషతః,
తదా హి శీతమధికం రౌక్ష్యం చాదానకాలజమ్. ౧౬

శిశిరఋతువునందు శీతము, ఆదానకాలస్వభావముచే జనించిన రూక్షత్వంబును నధికముగనుండుటవలన నా శిశిరఋతువునందుగూడ పూర్వము జెప్పిన హేమంతఋతువుయొక్క చర్యనే విశేషముగా ననుష్ఠింపవలయును.

వసంతర్తుచర్య.

కఫశ్చితో హి శిశిరే వసంతేఽర్కాంశుతాపితః,
హత్వాగ్నిం కురుతే రోగాంస్తతస్తం త్వరయా జయేత్. ౧౭

శిశిరకాలమునందు మధురస్నిగ్ధాద్యాహారములచేతను, కాలస్వభావముచేతను మిక్కుటముగ ప్రకోపించియుండు కఫము వసంతఋతువునందు సూర్యకిరణములచే తప్తంబై ఉదకమువలె ద్రవించి జఠరాగ్నిని జెఱచి యనేకరోగములను గలుగజేయును.

కావున నట్టుల ప్రకోపించిన కఫమును వసంతఋతువునందు శీఘ్రముగా హరింపజేయవలయును. వసంతకాలమునందు సూర్యరశ్మికి మిగులవేడిమిని గలిగియుండునని సూచించుటకై "అంశు" అనుశబ్దము ఈశ్లోకమునందు ప్రయోగింపబడినది.

"వసంతే దక్షిణో వాయు రాతామ్రకిరణో రవిః,
నవప్రవాళసంఛన్నాః పాదపాః కకుభో మలాః.
కింశుకాశోకచూతాదివనరాజివిరాజితాః,
కోకిలాళికులాలాపకల కోలాహలాకులాః."

వసంతకాలమునందు దక్షిణపుగాలి కలిగియుండును. సూర్యుడు ఎఱుపువర్ణముగల కిరణములతో గూడియుండును. వృక్షములు చిగుళ్ళచే గప్పబడియుండును. దిక్కులు నిర్మలముగ, మోదుగు, అశోకము, మామిడి మొదలగువృక్షములతో గూడియుండు అరణ్యముచే బాగుగ ప్రకాశించునవిగ, కోయిల, తుమ్మెదలు, వీనిశబ్దముచే మధురముగనుండును. అని వసంతఋతువుస్వరూపము అష్టాంగసంహితయందు చెప్పబడియున్నది.

వాసంతిక శ్లేష్మప్రకోపనివర్తకోపాయము.

తీక్ష్ణైర్వమననస్యాద్యైర్లఘురూక్షైశ్చ భోజనైః,
వ్యాయామోద్వర్తనాఘాతైర్జిత్వా శ్లేష్మాణముల్బణమ్. ౧౯
స్నాతోఽనులిప్తః కర్పూరచందనాగరుకుంకుమైః,
పురాణయవగోధూమక్షౌద్రజాంగలశూల్యభుక్. ౨౦
సహకారరసోన్మిశ్రానాస్వాద్య ప్రియయార్పితాన్,
ప్రియాస్యసంగ సురభీన్ ప్రియానేత్రోత్పలాంకితాన్. ౨౧
సౌమనస్యకృతో హృద్యాన్వయస్యైస్సహితః పిబేత్,
నిర్గదానాసవారిష్టశీధుమార్ద్వీకమాధవాన్. ౨౨

ప్రకోపించినకఫమును తీక్ష్ణమైన వమన నస్యవిరేకాదులచేతను, లఘువులును జిడ్డులేక రూక్షములునైన యాహారములచేతను, సంచారము, నలుగుపెట్టికొనుట, శరీరమర్దనము, అను నుపచారములచేతను, వసంతకాలమునందు హరింపజేయవలయును. పిదప స్నానముజేసి పచ్చకర్పూరము, చందనము, అగరుగంధము, కుంకుమపువ్వు మొదలగువానిని మేననలదికొని ప్రాతవియైన యవలు, గోధుమలు, తేనె, శూలముచే పక్వముజేయబడిన జాంగలమాంసము వీనిని భుజించి తియ్యనిమామిడిపండు రసముతో గూడినదియును, తొలుత తన భార్యచేభుజించి యివ్వబడినదియును, తన ప్రియురాలియొక్క ముఖపరిమళముతో గూడినదియును, ప్రియురాలియొక్క నల్లకలువవంటి నేత్రములచే బాగుగ జూడబడినదియును, మనస్సంతోషకరంబైనదియును, హృదయ

మునను హితకరంబైనదియును, దోషరహితంబైనదియునునైన ఆసవము, అరిష్టము, శీధు (అనగా చెఱుకురసముతో చేయుబడినది), మార్ద్వీకము (అనగా ద్రాక్షరసముతో జేయ బడినది.) మాధవము (అనగా తేనెచేనైన లేక ఇప్పపువ్వుచేనైన జేయబడినది) అను యీమద్యములను స్వల్పములతోగూడి పానము చేయవలయును.

"మద్యకారకద్రవ్య క్వథితాద్యైర్నిర్మితస్తు యః,
సోఽరిష్టస్స్యాదపక్వైస్తు ద్రవ్యైర్యస్స్యాత్ స ఆసవః కృతః."

మద్యకరమైన అనేక ద్రవ్యములవలన చేయబడినది అరిష్టమనియును, మద్యకరమైన ద్రవ్యములను వండకుండ యెండించియే చేయబడినది ఆసవమనియును జెప్పబడును.

శుంఠిమొదలగువాని సేవనము.

శృంగిబేరాంబు సారాంబు మధ్వంబు జలదాంబు వా,

శొంఠియును వేయబడిన నీరు, లేక చండ్రచెక్క, తేనెయు మొదలగువాని యుక్తముగాగాని, లేక తుంగముస్తెలతోగాని కాచబడిననీళ్లను, తేనెతో జేర్చబడిన నీళ్లను పానము చేయవలయును.

వసంతకాలమధ్యాహ్నమునందుయోగ్యస్థానము.

దక్షిణానిలశీతేషు పరితో జలవాహిషు. ౨౩
అదృష్టనష్టసూర్యేషు మణికుట్టిమకాంతిషు,
పరపుష్టవిఘుష్టేషు కామకర్మాంతభూమిషు. ౨౪
విచిత్రపుష్పవృక్షేషు కాననేషు సుగంధిషు,
గోష్ఠీకథాభిశ్చిత్రాభిర్మధ్యాహ్నం గమయేత్సుఖీ. ౨౫

వసంతకాలములో మధ్యాహ్నమునందు దక్షిణపుగాలివలన మిక్కుటముగ శీతలమైనదియును, నలుదిక్కులయందు నీటికాలువలు ప్రవహించుచుండునదియును, ఒకచో సూర్యరశ్మి కలిగి మఱియొకచో సూర్యరశ్మి లేకుండునదియును, వజ్రమరకత రత్నాదులచే నలంకరింపబడిన మెట్లుగలదియును, కోకిల శబ్దములతో గూడియుండునదియును, కామోద్దీపకరంబైనదియును, నానావిధపుష్పవృక్షములతో గూడియుండునదియును, మంచిపరిమళముకలదియునైన యుద్యానవనమునందు విచిత్రమైనకథలను సంభాషించుచు సుఖముగ నుండవలయును.

వసంతమున వర్జనీయరసాదులు.

గురుశీతదివాస్వప్నస్నిగ్ధామ్లమధురాంస్త్యజేత్,

గురువుగ శీతలముగనుండు పదార్థములు, పగటినిద్ర, ఆమ్లరసము, మధుర రసము వీనిని వసంతకాలమునందు వర్జింపవలయును.

గ్రీష్మర్తుచర్య.

తీక్ష్ణాంశురతితీక్ష్ణాంశుర్గ్రీష్మే సంక్షిపతీవ యత్. ౨౬
ప్రత్యహం క్షీయతే శ్లేష్మా తేన వాయుశ్చ వర్ధతే,

గ్రీష్మర్తులో సూర్యుడు అతితీక్ష్ణమైన కిరణములుగలవాఁడై మనుజులయొక్క బలమును హరింపజేయుచుండుటచే ప్రత్యహము శ్లేష్మము క్షయింపుచుండును. అటుల శ్లేష్మము క్షయించుచుండుటవలన వాతము వృద్ధిజెందును. ఈశ్లోకమునందు "తీక్ష్ణాంశు రతితీక్ష్ణాంశుః" అని చెప్పియుండుచో "స్నేహమరోర్కోతి తీక్ష్ణాంశుః" అని కొందఱు పఠింపుచున్నారు. స్నేహమనుపదమునకు "స్నేహస్తేజోబలం సారం" అను నిఘంటువు వలన బలమనియర్థము.

"గ్రీష్మేతసీపుష్పనభస్తీక్ష్ణాంశుర్దీప్తదీధితిః, దిశో జ్వలంత్యో భూమిశ్చమారుతో నైఋతో సుఖః. పవనాతపసంశ్లేషై ర్జంతవో జ్వలితా ఇవ, తాపార్తతుంగమాతంగ మహిషైః కలుషీకృతాః. దివాకరకరాంగారనికరైః క్షపితాంభసః, ప్రరుద్ధరోధసో నద్యశ్ఛాయాహీనా మహీరుహాః. విశీర్ణజీర్ణపత్రాశ్చ శుష్కవల్లీభిరంకితాః."
గ్రీష్మకాలమునందు ఆకాశము నల్లయగసిపుష్పమువలె నుండును. సూర్యుడు మిగుల తీక్ష్ణము ప్రకాశముగల కిరణములతో గూడికొనియుండును. వాతము, ఎండ వీని సంబంధముచే జంతువులు తపించును. నదులజలము అగ్నితో సమానముగనుండు సూర్య కిరణములచే శోషించి తాపముచే పీడింపబడిన ఏనుగు, దున్నపోతు మొదలగు జంతువులచే కలకబారియుండును. వృక్షములయొక్క ఆకులు రాలి నీడలేక యెండినతీగలచే జుట్టబడియుండును. అని గ్రీష్మకాలస్వరూపము అష్టాంగసంహితయందు చెప్పబడి యున్నది.

గ్రీష్మర్తువర్జనీయ రసాదులు.

అతోఽస్మిన్ పటుకట్వమ్లవ్యాయామార్కకరాం స్త్యజేత్. ౨౭
కాబట్టి గ్రీష్మకాలమునందధికముగా ఉప్పు, కారము, పులుసు, వ్యాయామము, సూర్యకిరణములు వీనిసేవనను వర్జించవలయును.

గ్రీష్మమున అన్నాదిసేవనక్రమము.

భజేన్మధురమేవాన్నం లఘుస్నిగ్ధం హిమం ద్రవమ్,
సుశీతతోయసిక్తాంగో లిహ్యాత్సక్తూన్ సశర్కరాన్. ౨౮

మద్యం న పేయం పేయం వా స్వల్పం సుబహువారి వా,
అన్యథా *శోఫశైథిల్యదాహమోహాన్ కరోతి తత్. ౨౮
కుందేందుధవళం శాలిమశ్నీయాజ్జాంగలైః పలైః,
పిబేద్రసం నాతిఘనం రసాలాం రాగ † ఖాండవౌ. ౨౯
పానకం పంచసారం వా నవమృద్భాజనస్థితమ్,
మోచచోచదళైర్యుక్తం సామ్లం మృన్మయశుక్తిభిః. ౩౦
పాటలావాసితం చాంభః సకర్పూరం సుశీతలమ్,
శశాంకకిరణాన్ భక్ష్యాన్ రజన్యాం భక్షయన్ పిబేత్. ౩౧
ససితం మాహిషం క్షీరం చంద్రనక్షత్రశీతలమ్,

గ్రీష్మఋతువునందు మధురమైన యన్నమును, లఘువుగ స్నిగ్ధముగ శీతలముగ ద్రవముగనుండు పదార్థములను, మఱి, తనంగ భుజింపవలయును, "మధురమేవ" అను వివరణమువలన షడ్రసముల సంబంధి కేవలముగ సేవింపవలెనని సూచ్యంబగుచున్నది. అతిశీతలమైన జలములో స్నానము చేసి మాంసరసముతో గూడియుండు వరి పేలాలపిండిని భుజింపవలయును. గ్రీష్మకాలములో మద్యమును పానము చేయరాదు. వాతశ్లేష్మప్రకృతి గలవారు వాతశమనార్థమై మద్యమును పానము చేయవలసియుండినచో స్వల్పముగా పానము చేయవలయును నేకాని యితరఋతువులయందువలె నధికముగ పానము చేయంజనదు. పిత్తశ్లేష్మప్రకృతిగలవారు శ్లేష్మపిత్తశమనార్థమై పానము చేయవలసి యుండినచో అధికమైన యుదకములో స్వల్పముగ మద్యమును జేర్చి పానము చేయదగు నేకాని యితరఋతువులయందువలె నధికముగ పానము చేయంజనదు. అటుగాక నధికముగ పానము జేసినచో వాపు, అంగశైథిల్యము, సర్వాంగములయందు తాపము, మోహము కలుగును. జాంగలమాంసముతోడ మొల్లపుష్పము, చంద్రుడు వీనివలె తెల్లగనుండు శాల్యన్నము భుజింపవలయును. కొంచెముగ ద్రవమైన, మాంసరసము, రసాల (అనగా పెరుగులో ననేకద్రవ్యములను జేర్చి చేసినది), రాగ, ఖాండవములు, నూతనమైనమట్టి పాత్రలో నుంచబడినదియును, అరటిపండు, పనసపండు వీనితో గూడినదియును, ఒకింత పులుసుగనుండునట్టియు నగుపంచసారమును పానకము మొదలగువాని నన్నిటిని మట్టి ముత్తలతోడనే పానము చేయవలయును. ఇక రాగ, ఖాండవవివరణం బెట్టన్న:—

"సితామధ్వాదిమధురా రాగాః సత్రాప్యకాంతయః, లేసామ్లఖాండవాలేహ్యాః పేయాశ్చాంతుకాంటితాః. స్వాద్వమ్లపటుకట్వాద్యైః ప్రలేపాః సత్రఖాండవాః, గుడ

* శోష ఇతి పా. † షాడబా ఇతి పా.

దాడిమమాంసాద్యాః రాగాశ్చాంశుకగాలితాః. హృద్యావృష్యా రుచికరాః గ్రాహిణ్యో రాగఖాండవాః."

అనువచనముల ప్రకారము పంచదార, మధ్వాదిగణము, వీనిచే మధురంబై ఒకింతపులుపుగ, స్వచ్ఛముగనుండునది రాగమనబడును. మధురామ్లకటులవణరసాదులుగల ప్రలేహములు ఖాండవములనబడును. వడకట్టినబెల్లము, దాడిమపండురసము, మాంసరసము మొదలగునవి రాగమనబడును. మఱియును—

"గుడదాడిమాదియుక్తా విజ్ఞేయా రాగఖాండవాః,

త్రిజాతమరిచాద్యైస్తు సంస్కృతాః పానకాస్తథా."

బెల్లము, దానిమ్మపండు మొదలగు వానితోఁగూడిన త్రైత్రిజాతకము, మిరియములు మొదలగువానిచే సిద్ధముజేయబడినది రాగఖాండవము లనబడునని గ్రంథాంతరమునందు జెప్పబడియున్నది. పంచసారపానక వివరంబెట్లన్న:—

"ద్రాక్షామధూకఖర్జూరకాశ్మర్యస్సపరూషకాః, తుల్యాంశైః కల్పితం పూతం శీతం కర్పూరవాసితమ్, పానకం పంచసారాఖ్యం దాహతృష్ణానివర్తకమ్."

అనువచనముల ప్రకారము ద్రాక్ష, ఇప్పపూలు, ఖర్జూరము, గుమ్ముడు, పెద్దచిటుత, వీనిని సమభాగములుగ నుదకములోవైచి యొకింతసేపునునిచి పడియగట్టి పచ్చకర్పూరముకూర్చి వాసెనగట్టిన యది పంచసారపానక మనబడును. మఱియును ఘృతము, పిప్పలి, పచ్చకర్పూరము, తేనె, శర్కర వీనితోడ సిద్ధముచేయబడినపాలు పంచసారపానకమనబడునని కొందరుచెప్పుచున్నారు. మిక్కిలిచల్లనైనయుదకమును మట్టిపాత్రలోబోసి గలిగొట్టుపూలనుజేర్చి వాసెనగట్టి పచ్చకర్పూరమునుజేర్చి మట్టిపాత్రతోడనే పానము చేయవలయును.

"పరిపేలవయాతుల్యాస్తథా గుగ్గులుముస్తకాః, చూర్ణితాశ్శశినోపేతా నవభాజనధూపనమ్. కుష్ఠముస్తకసంయుక్తైః పేలవోశీరవాలుకైః, మృదితామృత్సుపిష్టైస్తైః ఖదిరాంగారపాచితాః. సహకారరసాభ్యక్తాః చంపకోత్పలవాలుకైః, పద్మకుంజకకుందైశ్చ యథాలాభాధివాసితాః, శ్లేష్మసలిలవాసోయం స్మృతస్సర్వర్తుకో బుధైః."

అనెడి సుశ్రుతవచనప్రకారము తుంగముస్తెలు, గుగ్గిలము, కోలతుంగముస్తెలు వీనిని సమభాగములుగ చూర్ణముజేసి పచ్చకర్పూరముతోజేర్చి క్రొత్తకుండకు ధూపము నివ్వవలయును. మఱియు చెంగల్వకోష్ఠు, కోలతుంగముస్తెలు, తుంగముస్తెలు, వట్టివేరు, కురువేరు వీనినిమట్టితోడజేర్చి బాగుగపిసికి కుండకులోపలబూసిచంద్రనిప్పులతోకాచి పిదప నాకుండలోపల తియ్యమామిడిపండ్లరసమును బూసి దానిలో ఉదకము బోసి

సంపెంగిపువ్వు, కలువ, కురువేరు, తామరపువ్వు, కుంజకము, మొల్ల వీనిచేగాని, వానిలోదొరికినవానిచేగాని వాసెనగట్టవలయును. ఇటుల వాసెనగట్టుట సర్వఋతువుల యందు హితకరంబనియు, శ్రేష్ఠంబనియు పండితులు ఎంచిపుచున్నారు. కర్పూరనాళీ కాయనుభక్ష్యములను రాత్రులయందు భుజించి చంద్రనక్షత్రములవలన శీతలంబై యుండు (అనగా శైత్యార్థము బయలుప్రదేశమునందుంచబడిన) ఎనపపాలలో పంచ దారను కలిపి పానముచేయవలయును.

గ్రీష్మమున మధ్యాహ్నవాసయోగ్యస్థానము.

అభ్రంకషమహాసాలతాలరుద్ధోష్ణరశ్మిషు. 33
వనేషు మాధవీశ్లిష్టద్రాక్షాస్తబకశాలిషు,
సుగంధిహిమపానీయసిచ్యమానపటాలికే. 34
కాయమానే చితే చూతప్రవాళఫలలుంబిభిః,
కదలీదళకల్హారమృణాళకమలోత్పలైః. 35
కల్పితే కోమలై స్తల్పే హసత్కుసుమపల్లవే,
మధ్యందినేర్కతాపార్తః స్వప్యాద్ధారాగృహేథవా. 36
పుస్తస్త్రీ స్తనహస్తాస్యప్రవృత్తోశీలవారిణి,

ఆకాశమునందునట్లు మిక్కిలి పొడవైన గొప్పవృక్షములచే సూర్యరశ్మి నడ్డగించుచు బండిగురిగింజతీగెలతో చుట్టబడిన ద్రాక్షగుత్తులచే ప్రకాశించుచుండు వనములో పందిలిని నిర్మించి దానిచుట్టు సువాసనగల పన్నీరుచే తడుపబడిన వస్త్రములను జుట్టి మామిడిపండ్లు, మామిడిచిగుళ్లు, మామిడిపూలగొత్తులు వీనినధోముఖముగ వ్రేలాడుచుండునటులగట్టి దానిలో నతిమృదువైన అరటిచిగుళ్లు, చెంగలువ, తామర తూండ్లు, తామరపువ్వులు, నల్లకలువలు మొదలగువానిచే నిర్మించబడిన శయనము నందు గ్రీష్మకాలమున మధ్యాహ్నములో సూర్యకిరణతాపమును సహించలేని మనుజుడు నిద్రించవలయును. లేక పుష్పములు చిగుళ్లుకట్టబడి విచిత్రమైన వస్త్రాభరణాదులచే నలంకరించబడి స్తనములు, హస్తములు, ముఖము వీనిమూలముగ సుగంధమైన జలము వెలిపడుచుండునట్లు ప్రాను మొదలగువానిచే జేయబడిన స్త్రీరూపమైనబొమ్మ నునిచియుండు ధారాగృహమునందుగాని నిద్రించవలయును.

గ్రీష్మకాలమున రాత్రి వాసయోగ్యస్థానము.

నిశాకరకరాకీర్ణే సౌధపృష్ఠే నిశాసు చ. 37
ఆసనా

రాత్రులయందు చంద్రకిరణములచే వ్యాప్తమైన మేడమీద వసించవలయును.

గ్రీష్మమున శ్రమహరణోపాయము.

స్వస్థచిత్తస్య చందనార్ద్రస్య మాలినః,
నివృత్తకామతంత్రస్య సుసూక్ష్మతనువాససః. ౩౮
జలార్ద్రాస్తాలవృంతాని విస్తృతాః పద్మినీపుటాః,
ఉత్క్షేపాశ్చ మృదూత్క్షేపాః జలవర్షిహిమానిలాః ౩౯
కర్పూరమల్లికామాలా హారాస్సహరిచందనాః,
మనోహరకలాలాపా శ్శిశవస్సారికాశ్శుకాః. ౪౦
మృణాళవలయాః కాంతాః ప్రోత్ఫుల్లకమలోజ్జ్వలాః,
జంగమా ఇవ పద్మిన్యో హరంతి దయితాః క్లమమ్. ౪౧

స్వస్థచిత్తుడు, చందనముచే తడుపబడిన శరీరముగలవాడు, పుష్పమాలికలను ధరించినవాడు, కామసుఖమును నివృత్తించినవాడు, అతిసూక్ష్మమైన వస్త్రమును ధరించినవాడు నైనపురుషునికి జనించిన బడలికను జలముచేతడుపబడిన విసనకఱ్ఱలు, మెల్లని గాలిరాదగిన తాటియాకులు నెమలియాకలు మున్నగువానిచే చేయబడిన విసనకఱ్ఱలు జలకణములను వర్షించునట్టి మందవాతము, పచ్చకర్పూరము, మల్లెపువ్వులమాలికలు, ముక్తాహారము, హరిచందనము, ముచ్చటగ మాటలాడుశిశువులు, గోరువంక, చిలుకలు, తామరపువ్వులవలె ప్రకాశించునట్టి నేత్రములుగలవారై తామరతూండ్లను గాజులవలె ధరించియుండునట్టియు, సంచరించునట్టి తామరనుగువలె నుండునట్టియు, అత్యంత ప్రియులైనట్టియు, యౌవనమునం దుండునట్టియుస్త్రీలు మొదలగువాని సేవనచే నివర్తించును. క్లమమనగా:—

"యో నాయాసః శ్రమో దేహే ప్రవృద్ధశ్శ్వాసవర్జితః,
క్లమస్స ఇతి విజ్ఞేయ ఇంద్రియార్థప్రబాధకః."

అనెడి సుశ్రుతవచనప్రకారము ఆయాసము, శ్వాసములేకయే దేహమున వృద్ధిజెంది ఇంద్రియార్థములను బాధించునట్టి శ్రమమని తాత్పర్యము.

వర్షర్తుచర్య.

ఆదానగ్లానవపుషా మగ్నిస్సన్నోఽపి సీదతి,
వర్షాసు దోషైః

ఆదానకాలమైన గ్రీష్మఋతువువలన బడలినశరీరముగల పురుషులయొక్క జాఠరాగ్ని మిగుల మందగించి వర్షాకాలమునందు కాలస్వభావముచే దుష్టమైన వాతపిత్తశ్లేష్మములవలన మరల దూషింపబడి నశించును.

"వర్షాసు వారుణోవాయుస్సర్వసస్యసముద్భవః, భిన్నేంద్రనీలనీలాభ్రబృంద బంధావిలం నభః. దీర్ఘికా నవవార్యోఘ యాః మగ్నసోపానపంక్తయః, వారిధారా

భృశాఘాతవికాసితసరోరుహా॥ సరితస్సాగరాకారా భూరక్తజలదస్థలా, మందస్తనిత జీమూతశిఖిదర్దురనాదితా. ఇంద్రగోపధనుఃఖండవిద్యుదుద్యోతదీపితా, పరితః శ్యామల తృణశాలినీ కుటజోజ్జ్వలా.”

వర్షాకాలమునందు పడమటిదిక్కుగాలి సమస్తమైనపంటలు గలిగియుండును. ఆకాశము ఇంద్రనీలమణివలె నల్లగనుండు మేఘములచే మూయబడియుండును. సుయ్యి, నడ బావివీనిపడిగట్లు ఉదకములో మునిగియుండును. తామరపూలు వర్షధారలచే నభిఘాత మును జెందియుండును. నదులు సముద్రమువలె ఉదకముతో నిండియుండును. మేఘ గర్జనము, నెమళ్ళు, కప్పలు వీనిశబ్దము విశేషముగనుండును. ఇంద్రధనుస్సు, ఇంద్ర గోపపురుగులు, మెరుపులు, భూమియందు వర్ణముగలకసువు, గిరిమల్లికలు ఇవి ప్రకా శించుచుండును. అని వర్షాకాలస్వరూపము అష్టాంగసంహితయందు చెప్పబడియున్నది.

—◎ వర్షర్తువునందు వాతాదులకు దుష్టత్వము. ◎—

దుష్యంతి తేంబులంబాంబుదేఽంబరే. ౪౨
సతుషారేణ మరుతా సహసా శీతలేన చ,
భూబాష్పేణామ్లపాకేన మలినేన చ వారిణా. ౪౩
వహ్నినైవ చ మందేన

వర్షాకాలమునందాకాశము మేఘములచే నావరింపబడియుండునపుడు జలకణ ములతో గూడియుండునట్టియు, గ్రీష్మకాలతాపానంతరమే శీతలముగనుండునట్టియు గాలివలన లోనసుండు వాతము దూషింపబడును. అటులనే భూమియొక్క ఉష్ణము వలనను, కాలస్వభావముచే ఆమ్లపాకమును జెందియుండు ఉదకపానమువలనను పిత్తము దూషింపబడును. నాలెపురుగులయొక్క విణ్మూత్రాదులచే కలిగియుండు వర్షో దకపానమువలనను, కాలస్వభావమువలనను, మిక్కుటముగ మాంద్యమును జెందియుండు జాఠరాగ్నిచే శ్లేష్మము దూషింపబడును. పైజెప్పిన హేతువువలన వాతపిత్తశ్లేష్మములు మూడును వర్షాకాలమునందు దూషింపబడును. ఇటులనే ఆకాశము మేఘములవలన గప్పబడుచుండు ఇతరకాలములయందును వాతాదులు దూషింపబడునని “తేంబులం బాంబుదేంబరే” అను వాక్యము సూచింపుచున్నది. దూషింపబడుట అనగా— తమతమకృత్యములయం దసమర్థంబులుగ నగుటయని భావము. ఈశ్లోకమునందు వాతపిత్తకఫరక్తములు నాల్గు నేకకాలమున ప్రకోపము జెందునని చెప్పబడియున్నది.

“చయప్రకోపప్రశమా వాయోర్గ్రీష్మాదిషు త్రిషు”

వాతమునకు గ్రీష్మము మొదలగు మూడుఋతువులయందు యథాక్రమముగ చయము, ప్రకోపము, ప్రశమము గలుగునని ఉత్తరత్ర జెప్పబడును. కాబట్టి దుష్యంతీత్యాదివచన

మును, చయప్రకోపశ్రమా ఇత్యాదివచనము పరస్పరము విరోధించుచున్నవనే శంక కలుగును. అయితే మూలశ్లోకమునందలి "దుష్యంతి" అనుపదమునకు స్వస్థానమునందే ప్రకోపమును జెందియుండు వాతాదిదోషములు విషాదిసంబంధముగల ద్రవ్యమువలె స్వకార్యమునం దసమర్థంబులుగ నగుచున్నవనిభావము. "చయప్రకోపప్రశమాః" అను శ్లోకమునకు వాతాదిదోషములు స్థానాంతరమును జెంది ప్రకోపించునని భావము. కాబట్టి "దుష్యంతి తేంబులంబాంబుదేంబరే" అనువచనమునకును ఉత్తరత్ర జెప్పబడు "చయప్రకోపప్రశమాః" అనువచనమునకును పరస్పరవిరోధము లేదు.

వర్షర్తువునందు వాతాదిప్రకోపశమనోపాయము.

తేష్విత్యన్యోన్యదూషిషు,
భజేత్సాధారణం సర్వమూష్మణస్తేజనం చ యత్. ౪౪

ఈప్రకారము వాతాదిదోషములు పరస్పరము దూషింపబడుస్వభావముగలవై యుండునపుడు వాతాదిప్రకోపము నేకకాలమున శమింపజేయునవియు, జాఠరాగ్నికి దీపనమును గలుగజేయదగినవియునగు వస్తువుల సేవించవలయును.

"శాంతేగ్నౌ మ్రియతే యుక్తే చిరంజీవత్యనామయః,
రోగీ స్యాద్వికృతే మూల మగ్నిస్తస్మాన్నిరుచ్యతే."

అను వచనప్రకారము జాఠరాగ్ని చల్లారిన మరణముగలుగును, క్రమముగనుండిన చిరకాలమువరకు జీవించియుండును. వికారమునుజెందిన రోగిగనగును. కాబట్టి అన్నిటిలోను జాఠరాగ్నియే ప్రధానము. దానంజేసి జాఠరాగ్నికి వృద్ధికరమగు వస్తువులనే ముఖ్యముగ భుజించవలయునని తెలియపరచుటకై "తేజనం చ" అని చకారము ప్రయోగించబడినది.

వర్షర్తువునందు నిరూహవస్త్యాదిసేవనాక్రమము.

ఆస్థాపనం శుద్ధతనుః జీర్ణం ధాన్యం రసాన్ కృతాన్,
జాంగలం పిశితం యూషాన్మధ్వరిష్టం చిరంతనమ్. ౪౫
మస్తుసౌవర్చలాఢ్యం వా పంచకోలావచూర్ణితమ్,
దివ్యం కౌపం శ్రుతం చాంభో భోజనం త్వతిదుర్దినే. ౪౬
వ్యక్తామ్లలవణస్నేహం సంశుష్కం క్షౌద్రవల్లఘు,

విరేచనాదులవలన శరీరమును శుద్ధిజేసికొనినవాడు వర్షాకాలమునందు నిరూహవస్తిని జేయించుకొనుటయేగాక ప్రాతవియైన యవగోధుమాది ధాన్యములు, స్నేహశుంఠ్యాదులతోజేర్చి సిద్ధముచేయబడియుండు మాంసరసము, లేడి మొదలగు జాంగల మాంసము, పెసరకట్టు, పురాతనమైన మార్ద్వీకము, అరిష్టమను మద్యము, సౌవర్చ

లవణము, పిప్పలి, మోండి, చవ్యము, చిత్రమూలము, శొంఠి వీనితోఁ జేరియుండు వెఱుగుమీఁదిమీఁగడ, ఆకాశోదకము, కూపోదకము, కాచినయుదకము, వాతవర్షాదులతోఁగూడి సూర్యరశ్మి లేకుండునట్టి దుర్దినమునందు ఆమ్ల లవణ స్నేహరసము లధికముగ జేరియుండు భోజనము, పగరు మొదలగు రసములు, లఘువుగ, తేనెతోఁగూడినదిగ నుండు శుష్కమైన పదార్థములు మొదలగువానిని సేవించవలయును.

వర్షర్తువునందు వర్తనప్రకారము.

అపాదచారీ సురభిస్సతతం ధూపితాంబరః. ౪౭
హర్మ్యపృష్ఠే వసేద్బాష్పశీతశీకరవర్జితే,

పురుషుడు వర్షాకాలమునందు పాదగమనము చేయక సువాసనగలగంధమును సువాసనగల ద్రవ్యములచే ధూపము వేయబడిన వస్త్రములను ధరించుకొని ఉష్ణము, శీతము, జలకణములు లేనుండెడి పైమేడలో వసించవలయును.

వర్షర్తువునందు వర్జనీయములు.

నదీజలోదమంథాహస్స్వప్నాయాసాతపాంస్త్యజేత్. ౪౮

నదీజలము, ఉదమంథము (అనగా ఉదకములో కలపబడి నేతితోఁగూడియుండు పరిపేలపిండి) పగటినిద్ర, ఆయాసకరమైన పనులు, ఎండ వీనిని వర్షాకాలమునందు వర్జించవలయును.

"ఉదమంథం దివాస్వప్నమవశ్యాయం నదీజలమ్,
వ్యాయామమాతపం చైవ వ్యవాయం చాత్ర వర్జయేత్."

అను వచనముచే పైజెప్పిన నదీజలాదులను, మంచును, మైథునమును వర్జించవలయునని చరకాచార్యుడుకూడ జెప్పియున్నాడు.

శరదృతుచర్య.

వర్షాశీతోచితాంగానాం సహసైవార్కరశ్మిభిః,
తప్తానాం సంచితం వృష్టౌ పిత్తం శరది కుప్యతి. ౪౯
తజ్జయాయ ఘృతం తిక్తం విరేకో రక్తమోక్షణమ్,

వర్షాకాలమునందు శీతపదార్థాభ్యాసముగల పురుషులు శరత్కాలము ప్రాదుర్భవించినతోడనే సూర్యకిరణములచే తపించుచుండగా వారికి వర్షాకాలమునందు వృద్ధిజెందియుండు పిత్తము శరత్కాలమునందు ప్రకోపమును జెందును. కాబట్టి తన్నివారణార్థం బై కుష్ఠచికిత్సయందు జెప్పబడిన తిక్తఘృతమునుగాని, లేక తిక్తద్రవ్యములచే సిద్ధము చేయబడిన ఘృతమునుగాని పానము చేయవలయును. మఱియును విరేచనరక్తమోక్షణములనుకూడ జేయించుకొనవలయును. "విరేచనం పిత్తహరాణాం" అనెడి వచన

ప్రకారము పిత్తప్రకోపమునందు చికిత్సలన్నింటిలో విరేచనమే ముఖ్య చికిత్సయగుట వలన విరేచనమే తొలుత జెప్పబడినది. పిత్తమునకు రక్తము ఆధారముగ నుండుటవలన రక్తమోక్షణము తదనంతరము చెప్పబడినది.

"స్నేహస్వేదావనభ్యస్య కుర్యాత్సంశోధనం తు యః,
దారుశుష్కమివానామే శరీరం తస్య దీర్యతి."

అనగా స్నేహస్వేదములను తొలుత జేసికొనక విరేచనను జేయించుకొనువాని యొక్క శరీరము వంచబడిన యెండినకఱ్ఱవలెనే విరిగిపోవును అని చెప్పియుండుట వలన విరేచనమునకు తొలుత స్నేహస్వేదకర్మలు అంగములుగ నుండుటవలన తిక్తఘృతము ముందుగా చెప్పబడినది. విరేచనము, రక్తమోక్షణము జేయించుకొనినవానికి, వాతప్రకోపమును, కాలస్వభావమువలన పిత్తప్రకోపము గలుగును. కాబట్టి తన్నివారణార్థంబును, శరీరపుష్ట్యర్థంబును, జాఠరాగ్నిదీపనార్థంబును తిక్తఘృతమును ముఖ్యముగ నుపయోగింపవలయునని చెప్పియుండుటవలన విరేచనాదులకు ముందుగా తిక్తఘృతము జెప్పబడినది. వసంతకాలములో శ్లేష్మహరణార్థము వమనకర్మయు, వర్షాకాలమునందు వాతహరణార్థము వస్తికర్మయు నావశ్యకంబై యుండునటులనే శరత్కాలమునందు పిత్తహరణార్థము విరేచనకర్మయు నావశ్యకంబై యుండును.

"శరది వ్యోమ శుభ్రాభ్రం కించిత్పంకాంకితా మహీ, ప్రకాశ కాశసప్తాహ్వకుముదా శాలిశాలినీ. విశుష్కతీక్ష్ణకిరణో మేఘైర్ముక్తమార్తండః, రక్తవర్ణోఽతివిమలః క్రౌంచమాలాకులా దిశః. కమలాంతరసంలీనమీనహంసవిఘట్టనైః, తరంగభంగతుంగాని సరాంసి విమలాని చ."

శరత్కాలమునందు ఆకాశము తెల్లనిమేఘములతోగూడియుండును. భూమికొంచము బురదగనుండును. వికసించియుండురెల్లు, ఏడాకులపొన్న, తెల్లకలువ, శాలిధాన్యము వీనిచే భూమి ప్రకాశించుచుండును మేఘప్రతిబంధము లేకుండుటవలన సూర్యుడు తీక్ష్ణమయినకిరణములు రక్తవర్ణముగలవాడై అతి నిర్మలముగనుండును. దిక్కులు క్రౌంచ పక్షియొక్క సమూహముచే వ్యాప్తముగనుండును. గుంటలు తామరపువ్వులలో మరుగుపడియుండు మత్స్యములు, హంసలు, వీనితోగూడి అలలచే వ్యాప్తమయి నిర్మలముగ నుండును, అని శరత్కాలస్వరూపము అష్టాంగసంహితయందు చెప్పబడి యున్నది.

శరదృతువునం దన్నాదిసేవనక్రమము.

తిక్తం స్వాదు కషాయం చ క్షుధితోఽన్నం భజేల్లఘు. ౫౦
శాలిముద్గసితా ధాత్రీ పటోలమధు జాంగలమ్,

శరత్కాలమునందు ఆకలిగలమనుజుడు తిక్త, మధుర, కషాయరసములతో గూడి లఘువుగనుండు అన్నమును, శాలిధాన్యము, పెసలు, పంచదార, ఉసిరికకాయ, చేలిపొట్ల, తేనె, జాంగలమాంసము మొదలగువానిని భుజింపవలయును.

శరదృతువునందు హంసోదకసేవనక్రమము.

తప్తం తప్తాంశుకిరణైశ్శీతం శీతాంశురశ్మిభిః ౫౧
సమంతాదప్యహోరాత్రమగస్త్యోదయనిర్విషమ్,
శుచి హంసోదకం నామ నిర్మలం మలజిజ్జలమ్ ౫౨
నాభిష్యంది నవా రూక్షం పానాదిష్వమృతోపమమ్,

మధ్యాహ్నమున నలుదిక్కులయందును సూర్యకిరణములచే తపింపబడి రాత్రులయందు చంద్రకిరణములచే చలువకెక్కినదియును, అగస్త్యోదయమువలన నిర్విషమైనదియును, పరిశుద్ధమైనదియును, హంసోదకము నామముగలదియును, కలకబారనదియును, పిత్తశ్లేష్మములను బోకడచునదియునగు సరస్సు, తటాకము మొదలగువానియందలి జలమును, శరత్కాలమునందు పానముచేయవలయును. అట్టిజలము శ్లేష్మమును, వాతప్రకోపమును చేయకుండును. మఱియు నాహంసోదకము స్నానపానాదులవలన ప్రకోపించిన వాతాదిదోషములను శమింపజేయుటవలనను, స్వభావమునందుండు వాతాదిదోషములకు సామ్యావస్థను గలుగజేయుచుండుటవలనను, అమృతమువలె మనుజులకు మిగుల హితకరమైనది. కావున దానిని శరత్కాలమునందుపయోగించుకొనవలయును. పైజెప్పిన యుదకము హంసవలె తెల్లగనుండుటవలన, లేక హంసలకు పానయోగ్యమైనదిగనుండుటవలన, ఆయుర్వేదతంత్రకారులచే హంసోదకమని చెప్పబడినది. ఆకులు మొదలగువానిచే మూయబడియుండు ఉదకముకూడ సూర్యచంద్రులచే తపించబడును. ఐనను ప్రత్యక్షముగ సూర్యచంద్రులచేతపించబడిన ఉదకమువలె గుణకరమైనదికానేరదని సూచించుటకై "కిరణ, అంశు" అను నీ రెండుపదములు ప్రయోగింపబడినవి.

శరదృతువున చందనాద్యనులేపము.

చందనోశీరకర్పూరముక్తాస్రగ్వసనోజ్జ్వలః. ౫౩
సౌధేషు సౌధధవళాం చంద్రికాం రజనీముఖే,

చందనము, వట్టివేరు, పచ్చకప్పురము, ముక్తాహారము, పుష్పమాలికలు, మంచి పట్టుబట్టలు మొదలగువానిచే నలంకృతుడై పైమేడయందెక్కి మిగుల తెల్లనై వెన్నెలను ప్రదోషకాలమునందు సేవించవలయును. ప్రదోషకాలము గడచినపిదప మంచు కురియును. కాబట్టి గ్రీష్మకాలమువలె వెన్నెలను సేవింపంజనదు.

శరదృతువున వర్జ్యములు.

తుషారక్షారసౌహిత్యదధితైలవసాతపాన్. ౫౪
తీక్ష్ణమద్యదివాస్వప్నపురోవాతాన్ పరిత్యజేత్,

మంచు, యవక్షారము మొదలగు లవణములు, తృప్తి, పెరుగు, నువ్వులనూనె, వస (అనగా మాంసములోని క్రొవ్వు), ఎండ తీక్ష్ణకరమైన ద్రవ్యములతో జేయబడిన మద్యములు, పగటినిద్ర, తూర్పుగాలి వీనిని శరత్కాలమునందు వర్జించవలయును.

షడృతువులలో షడ్రససేవనక్రమము.

శీతే వర్షాసు చాద్యాంస్త్రీన్ వసంతేఽంత్యాన్ రసాన్ భజేత్.
స్వాదుం నిదాఘే శరది స్వాదుతిక్తకషాయకాన్,

హేమంత శిశిర వర్షర్తువులయందు మధురామ్లలవణరసములను, వసంత ఋతువునందు తిక్తకటుకషాయరసములను, గ్రీష్మఋతువునందు మధురరసమును, శరదృతువునందు మధురతిక్తకషాయరసములను సేవించవలయును.

షడృతువులలో అన్నపానసేవనక్రమము.

శరద్వసంతయో రూక్షం శీతం ఘర్మఘనాంతయోః ౫౬
అన్నపానం సమాసేన విపరీతమతోఽన్యదా,

శరద్వసంతఋతువులయందు రూక్షకరములగునన్నపానాదులను తఱుచుగ సేవించవలయును. హేమంత, శిశిర, గ్రీష్మ, వర్షఋతువులయందు స్నిగ్ధమైన యన్నపానాదులను సేవించవలయును. గ్రీష్మశరదృతువులయందు శీతలమైన అన్నపానాదులను సేవించవలయును. హేమంత, శిశిర, వర్ష, వసంతఋతువులయందు ఉష్ణకరమైన అన్నపానాదులను సేవించవలయును.

షడ్రససేవనక్రమము.

నిత్యం సర్వరసాభ్యాసస్స్వస్వాధిక్యమృతావృతౌ. ౫౭
"సర్వరసాభ్యాసో బలకారణమ్"

అనువచనప్రకారము సర్వఋతువులయందు మధురాదిషడ్రసములను సేవించవలయును. అయినను "శీతే వర్షాసు" ఇత్యాదిశ్లోకములలో జెప్పియుండు ప్రకారము ఆయా ఋతువులయందు సేవనార్హమని చెప్పబడిన రసములను విశేషముగా సేవించవలయును.

ఋతుసంధ్యాచరణము.

ఋత్వోరంత్యాదిసప్తాహావృతుసంధిరితి స్మృతః,
తత్ర పూర్వో విధిస్త్యాజ్యస్సేవనీయోఽపరః క్రమాత్. ౫౮
అసాత్మ్యజా హి రోగాస్స్యుస్సహసా త్యాగశీలనాత్.

శిశిరవసంతాది రెండు రెండు ఋతువులయొక్క కడపటి యేడు దినములు, రాబోయ్యే ఋతువులయొక్క మొదటి యేడు దినములు జేరి పదునాల్గు దినములు ఋతుసంధియని పఱంగును. వానిలో ముందుండు ఋతువుయొక్క విధిని వర్జించి రాబోయ్యెడి ఋతువుయొక్క విధిని యథాక్రమముగ (అనగా ఆయాఋతువులో జెప్పియుండు ప్రకారము) అనుసరించవలయును. తత్క్షణమున నే ఒక ఋతువుయొక్క విధిని వదలి మఱియొక్క విధిని అనుసరించినచో అనుచితపదార్థసేవవలన జనించునట్టి రోగములే గలుగును.

తృతీయాధ్యాయము ముగిసెను.

చతుర్థాధ్యాయము.

అవ. స్వస్థవృత్తముగ మలమూత్రాది వేగములు ధరించని స్వభావముగలవాడుగ నుండుపురుషునికి ఆరోగ్యము గలుగును; కాబట్టి మలమూత్రవేగము నడ్డగించకుండు వానికి రోగము గలుగదని యీ యధ్యాయమునందు జెప్పబడుచున్నది.

రోగానుత్పాదనీయాధ్యాయప్రారంభము.

సూ. అథాతో రోగానుత్పాదనీయమధ్యాయం వ్యాఖ్యాస్యామః,
ఇతిహస్మాహు రాత్రేయాదయో మహర్షయః.

ఋతుచర్యాధ్యాయానంతరము రోగానుత్పాదనీయాధ్యాయమును (అనగా రోగోత్పత్తి కాకుండుటకు హితకరములగు విషయముల బోధించు నధ్యాయమును) వివరించెదము. "అనుత్పత్త్యై సమాసేన విధిరేష ప్రదర్శితః, నిజాగంతువికారాణాముత్పన్నానాం చ శాంతయే." అను వచనప్రకారము వాతాదుల నడ్డగించుటచే జనించు రోగములకు శాంతియు నీయధ్యాయమునందు జెప్పబడియుండుటవలన నిది రోగోపశమనీయాధ్యాయమనియు యుక్తిచే జెప్పబడును.

వాతాదివేగధారణనిషేధము.

వేగాన్న ధారయేద్వాతవిణ్మూత్రక్షవతృట్క్షుధామ్,
నిద్రాకాసశ్రమశ్వాసజృంభాశ్రుచ్ఛర్దిరేతసామ్. 1

అపానవాతము, మలము, మూత్రము, తుమ్ములు, దప్పి, ఆకలి, నిద్ర, దగ్గు, శ్రమమువలన గలిగెడి శ్వాసము, ఆవలింత, కంటినీరు, వాంతి, రేతస్సు వీనియొక్క వేగము నడ్డగింపంజనదు.

వాతధారణమువలన జనించురోగములు.

అధోవాతస్య రోధేన గుల్మోదావర్తరుక్క్లమాః,
వాతమూత్రశకృత్సంగదృష్ట్యగ్నివధహృద్గదాః. 2

అపానవాతము నడ్డగించుటవలన గుల్మము, ఉదావర్తము, బడలిక, వాత, మల, మూత్రములయొక్క ప్రతిబంధకము, నేత్రములకుచెరుపు, అగ్నినాశము, రొమ్మునొప్పి మొదలగు రోగములు జనించును. అన్నిటిలోను వాతము ప్రధానంబగుటవలన దాని నడ్డగించుటచే జనించురోగములు తొలుత జెప్పబడినవి. ఉద్గారరూపముగల ఊర్ధ్వవాతము నడ్డగించుటచే జనించునట్టి అరుచి మొదలగు రోగములు సుఖసాధ్యం

బులు; కావున నవి తొలుత జెప్పబడవయ్యె. ఉదావర్తరోగలక్షణము అర్శోరోగ నిదానమునందు జెప్పబడెను.

వాతప్రతిబంధ జనితరోగోపచారము.

స్నేహస్వేదవిధస్తత్ర వర్తయో భోజనాని చ,
పానాని వస్తయశ్చైవ శస్తం వాతానులోమనమ్. 3

అపానవాతము నడ్డగించుటచే జనించు రోగములయందు స్నేహవిధి, స్వేద విధి, ఫలవర్తులు, వాతహరపదార్థభోజనము, సుఖోష్ణోదకాది పానము, వస్తికర్మ, వాత మునకు అనులోమగతిని గలుగజేసెడి కృత్యములు మొదలగువానిని జేయవలయును.

మలరోధజనితరోగములు.

శకృతః పిండికోద్వేష్టప్రతిశ్యాయశిరోరుజః,
ఊర్ధ్వవాయుః పరికర్తో హృదయస్యోపరోధనమ్. ౪
ముఖేన విట్ప్రవృత్తిశ్చ పూర్వోక్తాశ్చామయాః స్మృతాః,

మలము నడ్డగించుటవలన పిక్కలయందు శూల, పీనసము, శిరోరోగము, ఊర్ధ్వవాతము, పరికర్తము, రొమ్ముపట్టుకొనుట, నోటివలన మలము వెడలుట యీ మొదలగు రోగములును, అపానవాతము నడ్డగించుటచే జనించునట్టి గుల్మాది రోగము లును గలుగును.

మూత్రరోధ జనితరోగములు.

అంగభంగాశ్మరీవస్తిమేఢ్రవంక్షణవేదనాః. ౫
మూత్రస్య రోధాత్పూర్వే చ ప్రాయో రోగాః

మూత్రము నడ్డగించుటచే శరీరమునందు బ్రద్దలుచేయునటుల వేదన, అశ్మరీ రోగము, పొత్తికడుపు, మేఢ్రము, గజ్జలు వీనియందు పోటు మొదలగు నుపద్రవ ములును, అపానవాతము మలము వీని నడ్డగించుటచే జనించునట్టి రోగములును గలుగును.

తదౌషధమ్,

వర్త్యభ్యంగావగాహాశ్చ స్వేదనం వస్తికర్మ చ. ౬

వాతాదుల నడ్డగించుటచే జనించురోగములయందు మ్రంగపండు మొదలగు వానిచే జేయబడిన ఫలవర్తులు, అభ్యంజనస్నానము, అవగాహము (అనగా వాత హర ద్రవ్యములచే సిద్ధము చేయబడినకషాయము నొకతొట్టిలో బోసి దానియందు గుదప్రదేశమునుంచుట.) స్వేదకర్మ, వస్తివిధ్యధ్యాయమునందు మలప్రవృత్తివిషయమై జెప్పబడు వస్తికర్మ మొదలగు సామాన్యచికిత్సలను జేయవలయును.

మలరోధజరోగోపచారము.

అన్నపానం చ విడ్భేది విడ్రోధోత్థేషు యక్ష్మసు,

మలము నడ్డగించుటచే జనించునట్టి రోగములయందు మలమును భేదించునట్టి కాఋమిరుములు, పెఱుగుమీద మీగడ, చక్రవర్తికూర మొదలగువాని సేవనను, పై జెప్పిన వర్త్యాది క్రియలను చేయవలయును.

మూత్రరోధజరోగోపచారము.

మూత్రజేషు చ పానే చ ప్రాగ్భక్తం శస్యతే ఘృతమ్. ౭
జీర్ణాంతికం చోత్తమయా మాత్రయా యోజనాద్వయమ్,
అవపీడకమేతచ్చ సంజ్ఞితం

మూత్రము నడ్డగించుటచే జనించు రోగములయందు ప్రాగ్భక్తమను ఘృత పానమును (అనగా భోజనాత్పూర్వము పానముజేసెడి ఘృతమును,) జీర్ణాంతికమను ఘృతపానమును (అనగా ముందుదినము భుజించిన యన్నాదులు జీర్ణమైనతోడనే పానముజేసెడిఘృతమును) ఉత్తమమాత్రగా చేయవలయును. అటుల భోజనాత్పూర్వమును, ముందుదినము భుజించినయన్నము జీర్ణించినతోడనే చేయబడు ఘృతపానము ఈతంత్రమునందు అవపీడక మను పేరం బఱంగును. "తతశ్చానేకధా ప్రాయః పవనో యత్ప్రకుప్యతి" అనెడి యీతంత్రవచనప్రకారము వాతాది వేగధారణముచేత తఱుచుగ వాతము ప్రకోపించును. అటుల ప్రకోపించిన వాతమును శమింపజేయుట యందు తైలమువలె ఘృతము ఉత్కృష్టమైనది కాదు. కాబట్టి మూత్రాదివేగరోధజనిత రోగములయందు ఘృతావపీడక ప్రయోగమును చెప్పినది అయుక్తమనే శంక గలుగును. అయితే తైలము వాతహరమైనదిగ నుండినను దానికి మలబంధ, అల్పమూత్రత్వ గుణములు గలిగియుండుటచే మూత్రరోధజనితరోగములయందు ఘృతమువలె తైలావపీడకప్రయోగము హితకరమైనది కాదు; అట్లగుటచేతనే ఘృతావపీడక ప్రయోగంబిచట జెప్పబడినది.

ఉద్గారరోధజరోగోపచారము.

ధారణాత్పునః. ౮
ఉద్గారస్యారుచిః కంపో విబంధో హృదయోరసోః,
ఆధ్మానకాసహిధ్మాశ్చ హిధ్మావత్తత్ర భేషజమ్. ౯

తేనుపు నడ్డగించుటచే అరుచి, కంపము, హృదయము, రొమ్ము పట్టికొనుట, ఆధ్మానము, కాసము, హిధ్మ (ఎక్కిళ్లు) యీరోగములు గలుగును. వీని నివారణార్థంబై శ్వాస హిధ్మా చికిత్సితాధ్యాయమునందు జెప్పియుండు హిధ్మాచికిత్సలను జేయవలయును.

క్షుతరోధజనితరోగములు.

శిరోఽర్తీంద్రియదౌర్బల్యం మన్యాస్తంభార్దితం క్షుతేః,

తుమ్ము నణచుటచే శిరోరోగము, నేత్రాదీంద్రియములకు దౌర్బల్యము (అనగా విషయగ్రహణమునందశక్తి) పెడతల పెద్దనరములయందు పట్లు, అర్దితవాతము గలుగును.

క్షుతరోధజనితరోగోపచారచారము.

తీక్ష్ణధూమాంజనాఘ్రాణనావనార్కవిలోకనైః. ౧౦
ప్రవర్తయేత్క్షుతిం సక్తాం స్నేహస్వేదౌ చ శీలయేత్,

అడ్డగించబడిన తుమ్ము వెడలుటకై ధూమపాన విధ్యధ్యాయమునందు జెప్పియుండు తీక్ష్ణమైన ధూమపానము, అంజనము, మిరియములు మొదలగు తీక్ష్ణమైన వస్తువుల నాఘ్రాణించుట, తీక్ష్ణమైన నస్యము, స్నేహకర్మ, స్వేదకర్మ, ఇవి మొదలగు వానిని చేయవలయును. "ప్రాణాపానౌ సమౌ స్యాతాం మూర్ధ్నిస్రోతః పథే స్థితౌ, నస్తః ప్రవర్తతే శబ్దః క్షుతం తత్ర వినిర్దిశేత్." శిరముయొక్క స్రోతో మార్గమునందుండు ప్రాణాపానవాయువులు సమముగ నుండునపుడు వాసికములోనుండి శబ్దము బయలువెడలును. అదియే క్షుతమనబడును, అని సుశ్రుతమునందు జెప్పబడియున్నది.

తృష్ణానిరోధజరోగములు, ఉపచారములు.

శోషాంగసాదబాధిర్యసంమోహభ్రమహృద్గదాః. ౧౧
తృష్ణాయా నిగ్రహాత్తత్ర శీతస్సర్వో విధిర్హితః,

దప్పినడ్డగించుటచే శోష, శరీరకృశత్వము, చెవిటితనము, మూర్ఛ భ్రమము, రొమ్మునొప్పి ఇవి మొదలగు రోగములు గలుగును. వీనియందు శీతలమైన స్నానాన్నపానాదులను సేవించుట హితకరము.

క్షుద్రోధజరోగములు వానియుపచారములు.

అంగభంగారుచిగ్లాని కార్శ్యశూలభ్రమాః క్షుధః. ౧౨
తత్ర యోజ్యం లఘుస్నిగ్ధ ముష్ణమల్పం చ భోజనమ్,

ఆకలి నడ్డగించుటచే శరీరమునందు బ్రద్దలుచేయునటుల వేదన, అరుచి, బడలిక, కృశత్వము, పక్వాశయమునందు శూల, భ్రమమును కలుగును. వీనియందు స్నిగ్ధముగ ఉష్ణముగ, లఘువుగనుండు నాహారములను మితముగ భుజించవలయును.

నిద్రారోధజరోగములు; వానియుపచారము.

నిద్రాయా మోహమూర్ధాక్షి గౌరవాలస్యజృంభికాః ౧౩
అంగమర్దశ్చ తత్రేష్టస్స్వప్నస్సంవాహనాని చ,

నిద్ర నడ్డగించుటచే మోహము, తలబరువు, నేత్రశూల, సోమరితనము, ఆవలింతలు కలుగును. మఱియు,—"జాడ్యగ్లానిభ్రమాపక్తి తంద్రారోగాశ్చవాతజాః" అనగా జాడ్యము, గ్లాని, భ్రమము, అజీర్ణము, తంద్ర, వాతరోగములు ఇవియును గలుగునని అధికపాఠము గ్రంథాంతరములయందు గన్పట్టుచున్నది. వీనియందు శరీర మర్దనము, నిద్ర, శరీరమును పిసుకుట వీనిని చేయవలయును.

కాసరోధజరోగములు వానియుపచారము.

కాసస్య రోధాత్తద్వృద్ధి శ్శ్వాసారుచిహృదామయః. ౧౪
శోషో హిధ్మా చ కార్యోఽత్ర కాసహా సుతరాం విధిః,

దగ్గు నడ్డగించుటచే కాసవృద్ధి, శ్వాసము, అరుచి, రొమ్మునొప్పి, శోష, ఎక్కిళ్లును కలుగును. వీనియందు కాసచికిత్సాప్రకరణములో జెప్పియుండు చికిత్సలను విశేషముగా జేయవలయును.

శ్రమశ్వాసరోధజరోగములు వానియుపచారములు.

గుల్మహృద్రోగసంమోహాశ్శ్రమశ్వాసాద్విధారితాత్. ౧౫
హితం విశ్రమణం తత్ర వాతఘ్నశ్చ క్రియాక్రమః,

ఆయాసకరమైన పనులచే జనించినశ్వాసము నడ్డగించుటవలన గుల్మము, రొమ్మునొప్పి, మోహము కలుగును. వీనియందు అలసటను తీర్చికొనుట, వాతహర మైన చికిత్సలను జేయుట హితకరము.

జృంభారోధజ రోగోపచారము.

జృంభాయాః క్షువవద్రోగాస్సర్వశ్చానిలజిద్విధిః. ౧౬

ఆవలింత నడ్డగించుటవలన తుమ్మునడ్డగించుటచే జనించునట్టి రోగములే కలుగును. వీనియందు వాతహరమైన సమస్తచికిత్సలను జేయవలయును.

అశ్రురోధజరోగతదుపచారములు.

పీనసాక్షిశిరోహృద్రుగ్మన్యాస్తంభారుచిభ్రమాః,
సగుల్మాబాష్పతస్తత్ర స్వప్నో మద్యం ప్రియాః కథాః. ౧౭

శోకముచే జనించు కంటినీరు నడ్డగించుటవలన పీనసము, నేత్రరోగము, శిరోరోగము, రొమ్మునొప్పి, పెడతల పెద్దనరములయందు పట్లు, అరుచి, భ్రమము,

గుల్మము గలుగును. వీనియందు నిద్ర, మద్యపానము, ప్రియమైన సంభాషణము మొదలగువానిని చేయవలయును.

వమనరోధజరోగములు.

విసర్పకోఠకుష్ఠాక్షి కండూపాండ్వామయజ్వరాః,
సకాసశ్వాసహృల్లాసవ్యంగశ్వయథవో వమేః. ౧౮

వాంతి నడ్డగించుటచే విసర్పము, కోఠము, కుష్ఠము, కండ్లయందు దురద, పాండువు, కాసశ్వాసములు, హృల్లాసము, వ్యంగము, వాపును కలుగును.

వమనరోధజరోగోపచారములు.

గండూషధూమానాహారా రూక్షం భుక్త్వాతదుద్వమః,
వ్యాయామస్స్రుతిరస్రస్య శస్తం చాత్ర విరేచనమ్. ౧౯
సక్షారలవణం తైలమభ్యంగార్థం చ శస్యతే,

వాంతినడ్డగించుటచే జనించు రోగములయందు గండూషము, ధూమపానము, ఆహారములేకుండుట, వేడిగనుండు వస్తువులను భుజించి వమనము చేయుట, వ్యాయామము, రక్తమోక్షణము, విరేచనము, క్షారలవణములతో గూడియుండు తైలముచే నభ్యంజనము మొదలగు చికిత్సలను జేయుట హితకరము.

శుక్రరోధజరోగము.

శుక్రాత్తత్స్రవణం గుహ్యవేదనా శ్వయథుర్జ్వరః. ౨౦
హృద్వ్యథామూత్రసంగాంగభంగవృద్ధ్యశ్మషండతాః,

రేతస్సు నడ్డగించుటచే శుక్రస్రావము, ఆసనమునందు శూల, (వృషణముల యందు శూల) ఆసనమునందువాపు, జ్వరము, రొమ్మునొప్పి, మూత్రప్రతిబంధము శరీరమునందు పోట్లు, అంత్రవృద్ధి, అశ్మరి, నపుంసకత్వము కలుగును.

శుక్రరోధజరోగోపచారము.

తామ్రచూడసురాశాలివస్త్యభ్యంగావగాహనమ్. ౨౧
వస్తిశుద్ధికరైస్సిద్ధం భజేత్క్షీరం ప్రియాః స్త్రియః,

రేతస్సు నడ్డగించుటచే జనించురోగములయందు కోడిమాంసభక్షణము, సురయను మద్యమును త్రాగుట, శాల్యన్నము, వస్తికర్మ, అభ్యంగస్నానము, పొత్తికడుపును శుద్ధిజేసెడి కూశ్మాండాది వస్తువులతో సిద్ధము చేయబడిన క్షీరపానము, మంచి వయసున నుండు ప్రియాంగనలతో రమించుట మొదలగు పనుల చేయవలయును.

వర్జనీయవేగరోధులు.

తృట్శూలార్తం త్యజేత్క్షీణం విడ్వమం వేగరోధినమ్. ౨౨

మలమూత్రముల నడ్డగించుటచే దప్పి, శూల, వీనిచే పీడితుడు, అంగములు శుష్కించినవాడు, నోటివలన మలమును గ్రక్కువాడు నగురోగిని చికిత్సలయందు వర్జించవలయును.

సర్వరోగోత్పత్తికారణము.

రోగాస్సర్వేఽపి జాయంతే వేగోదీరణధారణైః,

మలమూత్రాదులు సాధారణముగ వెడలకుండునపుడు బలవంతముగా వెడలింపజేయుట, ధారాళముగ వచ్చునపుడు అడ్డగించుట, వీనిచే మనుజులకు సకలరోగములు జనించును.

"శాఖాగతాః కోష్ఠగతాశ్చ రోగా మర్మోర్ధ్వ సర్వావయవాంగజాశ్చ, యే సంతి తేషాం నతు కశ్చిదన్యో వాయోః పరం జన్మని హేతురస్తి, విట్ శ్లేష్మ పిత్తాది మలాయనానాం విక్షేపసంహారకరస్స యస్మాత్."

అను వచనముల ప్రకారము మలాదులను వెడలింపజేయుట, లేక నడ్డగించుట, అను నీ రెండును వాతకృత్యము; కాబట్టి మలమూత్రాదులను బలవంతముగ వెలిపుచ్చుటచేతను, లేక నడ్డగించుటచేతను వాతము ప్రకోపించి సమస్తరోగములను గలుగజేయును అని తాత్పర్యము.

వాతప్రకోపశమనోపాయము.

నిర్దిష్టం సాధనం తత్ర భూయిష్ఠం యే తు తాన్ ప్రతి. ౨౩
తతశ్చానేకధా ప్రాయః పవనో యత్ప్రకుప్యతి,
అన్నపానౌషధం తత్ర యుంజీతాతోఽనులోమనమ్. ౨౪

మలమూత్రాదుల నడ్డగించుటచే జనించునట్టి సర్వరోగములయందును గుల్మోదావర్తాదిరోగములకు తఱుచుగ వర్త్యభ్యంగాదిచికిత్సలు ఈ యధ్యాయారంభమునందే చెప్పబడియున్నవి. అయినను ముఖ్యముగ మలమూత్రాదుల నడ్డగించుటచే వాతము ప్రకోపించి యనేకరోగములను గలుగజేయును; కావున వాతప్రకోపమును శమింపజేసి వాతమునకు అనులోమగతిని గలుగజేసెడు అన్నపానౌషధములను సేవించవలయును. మలమూత్రాదులను బలాత్కారముగ వెలిపరచుట, అడ్డగించుట వీనిచే సమస్తరోగములు జనించునని చెప్పబడియుండినను మలమూత్రాదుల నడ్డగించుటచే నెటువంటి కఠినమైన రోగములు జనించునో అటువంటిరోగములు వానిని వెలిపరచుటవలన గలుగనేరవు. కాబట్టి యీతంత్రకారుడు వానికి విశేషముగా చికిత్సలను జెప్పక విరమించెను.

లోభాదివేగధారణము.

ధారయేత్తు సదా వేగాన్ హితైషీ ప్రేత్య చేహ చ,
లోభేర్ష్యాద్వేషమాత్సర్యరాగాదీనాం జితేంద్రియః. ౨౫

అనువాసనము, నావనరూపమైన పంచవిధక్రియలవలన ఊర్ధ్వాధస్సకల శరీరమును శుద్ధిజేసి) వాజీకరణౌషధములను యథాక్రమముగను (అనగా:—

"అథస్స్నిగ్ధశుద్ధానాం నిరూహాన్ సానువాసనాన్, ఘృతతైలరసక్షీరశర్కరా క్షౌద్రసంయుతాన్, యోగవిద్యోజయేత్పూర్వం క్షీరమాంసరసాశినామ్, తతో వాజీకరాన్యోగాన్."

అను వచనప్రకారము స్నేహ, శోధన, నిరూహ, అనువాసనాదిక్రియలచే శరీరమును శుద్ధిజేసికొని) యథాయోగముగను (అనగా వాతప్రకృతిగలవారికి ఫలానిరసాయనము పిత్తప్రకృతిగలవారికి ఫలానిరసాయనము, శ్లేష్మప్రకృతిగలవారికి ఫలానిరసాయనము ఇట్టికాలము, ఇట్టిదేశము, ఇట్టివయస్సు, ఇట్టిదేహమునందు ఫలానిరసాయనము యుక్తమని దెలిసికొని) నుపయోగించవలయును. ఇటులనే వాతప్రకృతి మొదలగువాని నెఱింగి వాజీకరణౌషధముల నుపయోగించవలయును. రసాయనప్రయోగమునందు యిచట వాతాతపికమను రసాయనమునే యుపయోగించవలయునే కాని స్వస్థశరీరుల కుపయోగించునట్టి కుటీప్రావేశకరసాయనముల నుపయోగింపంబనదు.

శరీరబృంహణోపచారము.

భేషజక్షపితే పథ్యమాహారైర్బృంహణం క్రమాత్,
శాలిషష్టికగోధూమముద్గమాంసఘృతాదిభిః. ౨౯
హృద్యదీపనభైషజ్యసంయోగాద్రుచిపక్తిదైః,
సాభ్యంగోద్వర్తనస్నాననిరూహస్నేహవస్తిభిః. ౩౦

శోధనౌషధములచే శుద్ధిజేయబడిన శరీరముగలరోగికి అభ్యంజనము, ఉద్వర్తనము, స్నానము, నిరూహవస్తి, అనువాసనవస్తి యీ మొదలగు వానిని జేయించి మనోహరంబును, దీపనకరద్రవ్యములునైన శొంఠి, పిప్పలి, అల్లము, లవంగములు, ఏలకలు మొదలగువానిసంయోగముచే రుచిని, జీర్ణమును గలుగజేయునట్టి పథ్యకరమైన శాలిధాన్యము, షష్టికము, గోధుమలు, పెసలు, మాంసము, నెయ్యి మొదలగు బలకరమైన యాహారములచే యథాక్రమముగ శరీరపుష్టిని గలుగజేయవలయును.

శోధనాద్యౌషధసేవనఫలము.

తథా స లభతే శర్మ సర్వపావకపాటవమ్,
ధీవర్ణేంద్రియవైమల్యం వృషతాం దైర్ఘ్యమాయుషః. ౩౧

ఇటులశోధన, బృంహణ, రసాయనౌషధములను యథాక్రమముగ సేవించియుండు పురుషునికి సౌఖ్యము, అన్నివిధములైనయగ్నుల పాటవము (అనగా భౌమ, ఆప్య, ఆగ్నేయ, వాయువ్య నాభసములను పంచమహాభూతాగ్నులు, రసమజ్జాది సప్త

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

ధాత్వగ్నులు, జాఠరాగ్ని అనుసీ పదుమూడగ్నులకు పటుత్వము) బుద్ధి, కాంతి, చక్షురాదీంద్రియములయందు ప్రసన్నత, స్త్రీసంభోగమునందు సామర్థ్యము, దీర్ఘాయువు గలుగును.

ఆగంతుకరోగములు.

యే భూతవిషవాయ్వగ్నిక్షతభంగాదిసంభవాః,
*కామక్రోధభయాద్యాశ్చ తే స్యురాగంతవో గదాః. ౩౨

భూతములు, విషము, వాయువు, అగ్ని, గాయము, అవయవములు విరుగుట మొదలగువానివలన గలిగిన జ్వరాదిరోగములును, కామ క్రోధ లోభ మోహమద మాత్సర్య భయాదులును ఆగంతుకరోగము లనబడును.

నిజాగంతుకరోగశమనోపాయము.

త్యాగః ప్రజ్ఞాపరాధానామింద్రియోపశమః స్మృతిః,
దేశకాలాత్మవిజ్ఞానం సద్వృత్తస్యానువర్తనమ్. ౩౩
అనుత్పత్త్యై సమాసేన విధిరేష ప్రదర్శితః,
నిజాగంతువికారాణా ముత్పన్నానాం చ శాంతయే. ౩౪

నిజాగంతుకరోగములకు బుద్ధిపూర్వకముగా చెడునడతలను విడుచుట, మనస్సు మొదలగు నింద్రియములను జయించుట, (అనగా రూపాదివిషయములయందును, అనుక్తమైన విషయములయందును ప్రవర్తింపనీయక యడ్డగించుట), అనుభూత పదార్థజ్ఞానము, జాంగలాని దేశజ్ఞానము, శీతాదికాలజ్ఞానము, వాతప్రకృత్యాదిజ్ఞానము, వృద్ధాచారానుష్ఠానము, ఇవియే చికిత్సలుగనుండును. నిజాగంతుకరోగములు జనించకుండుటకును, ఉత్పన్నమైన నిజాగంతుకరోగములు శమించుటకును ఇటుల సంక్షేపముగా చికిత్సలు చెప్పబడినవి.

వాతాదిదోషశోధనకాలము.

శీతోద్భవం దోషచయం వసంతే విశోధయన్ గ్రీష్మజమభ్రకాలే,
ఘనాత్యయే వార్షికమాశుసమ్యక్ప్రాప్నోతిరోగానృతుజాన్నజాతు.

హేమంత శిశిరఋతువులయందు జనించినదోషములను వసంతఋతువుయొక్క ప్రారంభమునందే(అనగా చైత్రమాసమునందే) శోధించవలయును. అటుల చేయనియెడల ననేకరోగములు గలుగును. గ్రీష్మఋతువునందు జనించినదోషములను వర్షాకాల ప్రారంభమునందు శోధించవలయును. వర్షాకాలమునందు జనించినదోషములను శరత్కాలముయొక్క అంతమునందు (అనగా కార్తికమాసమునందు) శోధించవలయును, ఇటుల

* రాగద్వేష ఇతి పాఠాంతరం.

ఇహపరలోకములయందు హితమును గోరునట్టి పురుషుడు మనస్సు, చక్షుస్సు మొదలగు నింద్రియములను జయించి లోభాసూయాద్వేష, మాత్సర్యరాగాదుల వేగము నెల్లపుడు నణగింపవలయును. మాత్సర్యము అనగా పరులగుణమును సహింపకుండుట, రాగాదులు అనగా ప్రీతిమొదలగునవి.

వాతాదిశోధనము.

యతేత చ యథాకాలం మలానాం శోధనం ప్రతి,
అత్యర్థసంచితాస్తే హి క్రుద్ధాః స్యుర్జీవితచ్ఛిదః. ౨౬

వాత, పిత్త, శ్లేష్మ, పురీష, మూత్రాదిమలములు స్వస్థానమునందు విశేషముగ వృద్ధిజెందియుండినయెడల అవి మిథ్యాహారవిహారాదులవలన ప్రకోపించి ఒకానొక సమయమునందు మనుజుని జంపును. కావున నట్టి మలమూత్రాదులను యుక్తకాలమునందు (అనగా ఆయామలమునకు అర్హమైన శోధనకాలమునందు) శోధించుటకై ప్రయత్నించవలయును. మలములు అధికముగ వృద్ధిజెందియుండునపుడు చికిత్సలన్నిటికంటె శోధనరూపమైన చికిత్సయే ఉత్కృష్టమైనదని తెలియపరచుటకై "అత్యర్థసంచితాః" అనుపదము ప్రయోగింపబడినది.

శోధన ప్రాశస్త్యము.

దోషాః కదాచిత్కుప్యంతి జితా లంఘనపాచనైః,
యే తు సంశోధనైశ్శుద్ధా న తేషాం పునరుద్భవః. ౨౭

లంఘనపాచనాదులచే శుద్ధిచేయబడినవాతాదులు మరల నొకానొకపుడు ప్రకోపమును బొందును. వమనము, విరేచనము మున్నగు శోధనచికిత్సలచే శుద్ధిజేయబడిన వాతాదులెపుడును ప్రకోపమును బొందనేరవు. కాబట్టి లంఘనాదులకంటె శోధనలనే చేయవలెను.

రసాయనప్రయోగక్రమము.

యథాక్రమం యథాయోగమత ఊర్ధ్వం ప్రయోజయేత్,
రసాయనాని సిద్ధాని వృష్యయోగాంశ్చ కాలవిత్. ౨౮

కాలము, దేశము, బలము, శరీరము, ఆహారము, సాత్మ్యము, సత్వము, ప్రకృతులు ఇవి మొదలగువానిని బాగుగ నెఱిగిన వైద్యుడు శాస్త్రసిద్ధమైన బ్రాహ్మ వాసిష్ఠాదిరసాయనములను యథాక్రమముగను (అనగా "హరీతకీమామలకం సైంధవం నాగరం వచామ్." అను వచనము మొదలుకొని "ఇత్థం సంశుద్ధకోష్ఠస్య రసాయనము పాచరేత్." అను వచనమువరకు జెప్పియుండు ప్రకారము వమన, విరేచన, ఆస్థాపన

సాయాఋతువులయందు జనించినదోషముల నాయాకాలమునందు తప్పక బాగుగా శుద్ధిజేసికొనిన పురుషుడు ఆయాఋతుసంబంధమువలన జనించురోగముల నెప్పుడును జెందకుండును.

"శ్రావణే కార్తికే చైత్రే మాసి సాధారణే క్రమాత్,
గ్రీష్మవర్షాహిమచితాన్వాయ్వాదీనాశు నిర్హరేత్."

అను ప్రమాణమునుపట్టి గ్రీష్మ, వర్ష, హేమంత, శిశిరఋతువులయందు వృద్ధిజెందిన వాతాదిదోషములను శ్రావణ, కార్తిక, చైత్రమాసములయందు క్రమముగ నాయాకాలముల తప్పక శుద్ధిజేయవలయును.

హితాహారాది సేవన ఫలము.

నిత్యం హితాహారవిహారసేవీ సమీక్ష్యకారీ విషయేష్వసక్తః,
దాతాసమస్సత్యపరః క్షమా వానాప్తోపసేవీ చ భవత్యరోగః. ౩౬

ఎల్లపుడు హితాహారవిహారముల చేయునట్టి స్వభావముగలవాడును, గుణాగుణములనాలోచించి కార్యములను చేయువాడును, శబ్దాదివిషయములయందు విశేషముగ నాసక్తిలేనివాడును, శక్త్యనుసారముగా దానముచేయువాడును, సర్వభూతములయందు సమానచిత్తముగలవాడును, సత్యవచనప్రవర్తకుడును, మిగుల నోర్పుగలవాడును,—

"యేషాం త్రికాలమమలం జ్ఞానమవ్యాహతం సదా,
ఆప్తాశ్శిష్టాశ్చ విబుధాస్తేషాం వాక్యమసంశయమ్."

అను ప్రమాణమునుపట్టి ఆప్తులైన పెద్దలను సేవించునట్టి స్వభావముగలవాడును నగు పురుషున కెట్టిరోగములును గలుగకుండును.

"అర్థేష్వలభ్యేష్వకృతప్రయత్నం కృతాదరం నిత్యముపాయవత్సు, జితేంద్రియం నానుపతంతి రోగాస్తత్కాలయుక్తం యదినాస్తిదైవమ్. కాలోఽనుకూలో విషయా మనోజ్ఞా ధర్మ్యాః క్రియాః కర్మ సుఖానుబంధి, సత్త్వం విధేయం విశదా చ బుద్ధిర్భవంతి ధీరస్య సదా సుఖాయ."

తనకు లభించని వస్తువులనుగురించి ప్రయత్నము చేయనివాడు, ప్రయోజనముగలకార్యములయందు సదాసక్తిగలవాడు, ఇంద్రియములను నిగ్రహించినవాడునగు పురుషునికి దైవము అనుకూలముగనుండనపుడు రోగములు గలుగనేరవు. మఱియు అనుకూలమైన కాలము, మనోహరమైనవిషయములు, ధర్మముతోగూడియుండు క్రియలు, సుఖమును గలుగచేయదగిన వ్యాపారములు, సత్వగుణము, నిర్మలమైనబుద్ధి ఇవి యెపుడును బుద్ధిమంతులకు సుఖమునుగలుగజేయును. అని అష్టాంగసంహితయందు జెప్పబడియున్నది.

చతుర్థాధ్యాయము ముగిసెను.

...మాధ్యాయము.

[illegible]

పంచమాధ్యాయము.

అప. క్రిందియధ్యాయమునందు "నిత్యం హితాహారవిహారసేవీ" అనువచనముచేత ప్రతిదినము హితాహారవిహారసేవనము చేయుచుండవలయునని చెప్పబడియున్నది. ఐన నట్టి హితాహార విహారనియమములు దినచర్య, ఋతుచర్య అను నీ రెండధ్యాయములయందు "గురుశీతదివాస్వప్నస్నిగ్ధామ్లమధురాంస్త్యజేత్. తథా. వ్యక్తామ్ల లవణస్నేహం సంశుష్కం క్షౌద్రవల్లఘు, అన్నపానంచ విడ్భేది" అనువచనములచేత గురుశీతాది పదార్థములను త్యజించవలయుననియును, అధికముగ అమ్లలవణరసాదులను, మలమును భేదించతగిన యన్నపానములను సేవించవలయుననియును జెప్పబడియున్నదే కాని ఫలానివస్తువు గురుత్వము, శీతలము, లఘుత్వము, స్నిగ్ధోష్ణత్వము, మలభేదకగుణము గలదియని జెప్పబడియుండలేదు. మఱియును వస్తువులయొక్క గుణాగుణజ్ఞానములేనియెడల దినచర్య, ఋతుచర్యాధ్యాయములయందు జెప్పబడియుండు నియమముల ననుష్ఠించుటకు సాధ్యము కాకుండును. కాబట్టి హితాహారవిహారసేవనాదులకు వస్తుస్వరూపజ్ఞాన మావశ్యకము. అట్లగుటచే నీయధ్యాయమునందు వస్తుగుణములు జెప్పబడుచున్నవి. ఆవస్తువులలో ద్రవద్రవ్యములు పంచవర్గస్వభావము గలవిగనుండుటవలనను, వానినిగురించి చెప్పవలసినవిషయము స్వల్పముగ నుండుటవలనను, తొలుత ద్రవద్రవ్యవిజ్ఞానీయాధ్యాయము ప్రారంభించబడుచున్నది.

ద్రవద్రవ్యవిజ్ఞానీయాధ్యాయప్రారంభము.

సూ. అథాతో ద్రవద్రవ్యవిజ్ఞానీయమధ్యాయం వ్యాఖ్యాస్యామః,
ఇతిహస్మాహురాత్రేయాదయో మహర్షయః.

రోగానుత్పాదనీయాధ్యాయానంతరము ద్రవద్రవ్యములయొక్క స్వరూపమును తెలిసికొనుటకు హితకరమైన ద్రవద్రవ్యవిజ్ఞానీయాధ్యాయమును వివరించెదము. ద్రవముగనుండుట జలమునకే స్వభావమైనగుణము. కాబట్టి ద్రవస్వరూపముగనుండు క్షీరదధ్యాదులన్నియు జలసంబంధముగలవియని తెలియపరచుటకై ద్రవద్రవ్యమని చెప్పబడినది.

ఆకాశోదకగుణము.

జీవనం తర్పణం హృద్యం హ్లాది బుద్ధిప్రబోధనం,

[illegible]

"[illegible]
[illegible]"

అను ప్రమాణముచేత [illegible] [illegible]

"అశక్యలబ్ధవస్త్వర్థప్రయత్నం [illegible]
ప్రియం సానుకంపం [illegible]
విషయా మనోజ్ఞా ధర్మ్యా క్రియా కర్మ సుఖానుబంధి, సత్త్వం
బుద్ధిర్భవంతి ధీరస్య సదా సుఖాయ."

తనకు లభింపని వస్తువులనుగురించి ప్రయత్నము చేయనివాని, [illegible] ములయందు సదా [illegible] లవానిము, ఇంద్రియములను నిగ్రహించనివా[illegible] ధైర్యము అనుకూలముగునట్లు [illegible] రోగములు కలుగ జేయవు. [illegible] కాలము, మనోహరమైనవిషయములు, ధర్మముతోకూడియుండు [illegible] కలుగ జేయదగిన వ్యాపారములు, సత్త్వగుణము, నిర్మలమైనబుద్ధి ఇం[illegible] మంతులకు సుఖమును కలుగ జేయును. అని అష్టాంగసంగ్రహమందు చెప్ప[illegible]

చతుర్థాధ్యాయము ముగిసెను.

గాంగోదకలక్షణము.

యేనాభివృష్టమమలం శాల్యన్నం రాజతస్థితం,
అక్లిన్నమవివర్ణం చ తత్పేయం గాంగ

రజతపాత్రలో శాల్యన్నము నునిచి దానిపైన యేవర్షోదకమును బోసినయెడల వివర్ణముగాక చెడకయుండునో అది గాంగోదకమని తెలియవలయును. అట్టిగాంగోదకము స్నానపానములయందు పథ్యకరంబు.

సాముద్రోదకలక్షణము.

మన్యథా. ౩
సాముద్రం తన్న పాతవ్యం మాసాదాశ్వయుజాద్వినా,

ఏయుదకసంబంధమువలన రజతపాత్రయందుంచబడిన శాల్యన్నము వివర్ణమై చెడిపోవునో అట్టిదానిని సాముద్రోదకమని తెలియవలయును. దానినాశ్వయుజమాసమునందుతప్ప యితరమాసములయందు స్నానపానముల నుపయోగించికొనగూడదు. అది ఆశ్వయుజమాసమునందు మాత్రము కాలస్వభావమువలన పథ్యకరముగనగును. మఱియును:—

"గాంగమాశ్వయుజే మాసి ప్రాయో వర్షతి మాధవః, తదుపాదనీత"

అనువచనముచేత గాంగోదకము ఆశ్వయుజమాసమునందు పథ్యకారియని సుశ్రుతాచార్యుడును జెప్పియున్నాడు.

పానమునకు యోగ్యమైన జలము.

ఐంద్రమంబు సుపాత్రస్థమవిపన్నం సదా పిబేత్. ౪
తదభావే చ భూమిష్ఠమాంతరిక్షానుకారి యత్,
శుచిపృథ్వసితశ్వేతదేశేఽర్కపవనాహతమ్. ౫

రజతముమొదలగు మంచిపాత్రలయందుంచబడినదియును, దోషములేనిదియునైన ఆకాశోదకమును సర్వదా పానము చేయవలయును. ఆకాశోదకము దొరకనిచో నైర్మల్యాదిగుణములవలన తరుచుగ నాకాశోదకమునకుసమానంబైనదియును పరిశుద్ధము కాఠిన్యము నలుపు తెలుపుమొదలగు ప్రదేశములయందుండునదియును, సర్వత్ర సూర్యచంద్రకిరణవాత సంబంధముగలదియు నైనయుదకమును పానముచేయవలయు. ఇది అంతరిక్షోదకమునకు సమానమైన గుణముగలదై యుండును.

"ఖాతధౌతశిలాపృష్ఠవస్త్రాదిభ్యశ్చ్యుతం జలమ్."

త్రవ్వబడిన పల్లమునందలి జలమును, నిర్మలమైన రాతిప్రదేశమునందలి జలమును,నిర్మల

తన్వవ్యక్తరసం మృష్టం శీతం లఘ్వమృతోపమ
గంగాంబు నభసో భ్రష్టం స్పృష్టం త్వర్కేందుమా
హితాహితత్వే తద్భూయో దేశకాలావపేక్షతే.

ఆకాశోదకము జీవనకారి (అనగా బలవృద్ధికరమైనది). [illegible] సౌమ్యధాతువులను వృద్ధిచేయునది [illegible] [illegible]. [illegible] [illegible]. [illegible]. [illegible]. [illegible].

[illegible]

అనెడి అష్టాంగసంగ్రహవచనము [illegible] [illegible] [illegible]. [illegible] నుండును. అమృతముతో [illegible]. [illegible]—

[illegible]

అమృతమువలెనే [illegible] దోషములను [illegible] విషబాధ హరించుటయును స్వభావము. భూమిమీద పడకముందే [illegible] బడినది గాంగోదకమనబడును. అది చంద్ర సూర్య వాయువుల [illegible] ములయందు దేశకాలముల నపేక్షించుచుండును. అనగా [illegible] ములో వర్షించినదా, లేక [illegible]గల దేశములో వర్షించినదా, లేక [illegible] వర్షించినదా, లేక నలువైపుల [illegible] భూములో వర్షించినదా అని [illegible] శీతకాలమున వర్షించినదా, లేక ఉష్ణకాలమున వర్షించినదా, లేక వర్ష[illegible] నదా. అను కాలభేదమును పొంది పథ్యాపథ్యములను తెలిసికొనవలె[illegible] సూర్యచంద్ర వాయువులు అను నీమూటియొక్క సంబంధముగల ఉదకమే [illegible] ననుసరించి పథ్యాపథ్యంబులుగనుండునని [illegible]చుటకై ''అర్క[illegible] అనుపాన శ్లోకమునందు ప్రయోగి[illegible]

''అన్నపానేషు సలిలమేవ [illegible]

జీవనాదిగుణయోగా[illegible] సర్వధు[illegible]

అనెడి అష్టాంగ[illegible] మేవ హి[illegible]

నుండును[illegible]

మిగ[illegible]

మైనవస్త్రముచే గ్రహించబడినజలమును పానముచేయందగునని అష్టాంగసంహితయందు జెప్పబడియున్నది.

పానానర్హమైన యుదకము.

న పిబేత్పంకశైవాలతృణపర్ణావిలాస్తృతమ్,
సూర్యేందుపవనాదృష్టమభివృష్టం ఘనంగురు. ౬
ఫేనిలం జంతుమత్తప్తం దంతగ్రాహ్యాతిశైత్యతః,

బురద, నాచి, గడ్డి, ఆకులు, మొదలగువానిచే గప్పబడినది కలకబారినది సూర్యచంద్రకిరణవాత సంబంధములేనిదియును, తత్క్షణమున వర్షించినదియును, నైర్మల్యము జెందకుండునదియును, గురుత్వముగలదియును, నురుగుతో గూడినదియును, పురుగులు మొదలగువానిచే వ్యాప్తంబైనదియును, ఉష్ణమైనదియును, అతిశైత్యమువలన దంతములను కిట్టికొనునటుల జేయునదియును నైనజలమును పానము చేయుంజనదు.

"వార్షికం తదహర్వృష్టం భూమిస్థమహితం జలమ్,
వృష్టం త్రిరాత్రం తచ్చైవ ప్రసన్న మమృతోపమమ్."

అనగా అపుడేవర్షించి భూసంబంధమును జెందినయుదకము అహితమనియును, వర్షించి మూడు దినములైన పిదప నిర్మలమైన యుదకము అమృతతుల్యమైనదనియును ఖరనాదమను గ్రంథమునందు జెప్పబడియున్నది.

పానాయోగ్యదివ్యోదకము.

అనార్తవం చ యద్దివ్య మార్తవం ప్రథమం చ యత్. ౭
లూతాదితంతువిణ్మూత్రవిషసంశ్లేషదూషితమ్,

వర్షఋతువుతప్ప యితరమైనఋతువునందు వర్షించిన దివ్యోదకమును పానమే చేయంజనదు. దివ్యోదకము వర్షాకాలమునందు వర్షించినదైనను మొదట అది సాలెపురుగు మొదలగుజంతువులయొక్క తంతువులు, మలమూత్రములు, విషము, వీని సంబంధముచే దూషింపబడియుండును; కాబట్టి దానిని పానముచేయంజనదు. వర్షాకాలమునందు తొలుతవర్షించినజలమును, లూతాతంత్వాదులచే దూషించబడినజలమును పానముచేయకూడదని కొందరు వ్యాఖ్యానము చేయుచున్నారు.

"ఘనవస్త్రపరిస్రావైః క్షుద్రజంత్వభిరక్షణమ్
వ్యాపన్నస్యాస్యతపనమగ్న్యర్కాయసపిండకైః.
పర్ణీమూలబిసగ్రంథియుక్తాకతకశైవలైః
వస్త్రగోమేదకాభ్యాం వా కారయేత్తత్ప్రసాదనమ్,
పాటలా కరవీరాదికుసుమైర్గంధనాశనమ్."

అను వచనములచేత బురద, ప్రాచి, గడ్డి, ఆకులు, లూతాతంత్వాదివిషము మొదలగు వానిచే దూషింపబడి దుర్గంధముతోఁ గూడియుండుజలమును మిగులవశమై మురికి లేకుండు వస్త్రముచే వడియగట్టి అగ్ని, సూర్యుడు, బాగుగ కాలిన ఇసుకగుండు వీనిచే తపింపజేసి దానిలోఁ మోదుగుపేరు, తామరగడ్డలు, బిల్లగింజ, నాచు, గోమేదకము మొదలగువానిని వేసి తేరనిచ్చి పాదిరిపువ్వు, వాడగన్నేరు మొదలగు పుష్పములచే దుర్గంధమును పోఁగొట్టి పానము చేయుంపగునని అష్టాంగసంగ్రహమునందు జెప్పబడియున్నది.

నదీజలగుణము.

పశ్చిమోదధిగాశ్శీఘ్రవహా యాశ్చామలోదకాః. ౮
పథ్యాస్సమాసాత్తా నద్యో విపరీతాస్త్వతోఽన్యథా,

పశ్చిమసముద్రమున జేరునవియును, శీఘ్రముగ బ్రవహించునవియును, నిర్మలమైన యుదకము గలిగియుండునవియునైన నదులు సంక్షేపముగా పథ్యకరంబులు. ఈ నదులకంటె విపరీతలక్షణములు గలవి అపథ్యకరంబులు.

హిమవన్మలయజనదీజలగుణాగుణములు.

ఉపలాస్ఫాలనాక్షేపవిచ్ఛేదైః ఖేదితోదకాః. ౯
హిమవన్మలయోద్భూతాః పథ్యాస్తా ఏవ చ స్థిరాః,
కృమిశ్లీపదహృత్కంఠశిరోరోగాన్ ప్రకుర్వతే. ౧౧

హిమవత్పర్వతము, మలయపర్వతము, వీనియందు జనించినవియును, రాళ్లపైబడుటచే కలకబారి మరల తేటను జెంది వేగముగ బ్రవహించుచుండునవియునైన నదీజలము పథ్యకరంబు. హిమవత్పర్వతమున జనించి యచటనే స్థిరముగ నిలిచియుండు జలము కృమిరోగము, శ్లీపదము, రొమ్మునొప్పి, కంఠరోగము, శిరోరోగము వీనినికలుగజేయును. మఱియు హిమవత్పర్వతమున జనించినజలమంతయు పథ్యకరమని చరకాచార్యుడు చెప్పియున్నాడు. అయితే హిమవత్పర్వతమున జనించినజలము అపథ్యకరమని కృష్ణాత్రేయుడును, సుశ్రుతాచార్యుడును జెప్పియున్నారు. దానంజేసి రాళ్లపైబడి వేగముగ బ్రవహించు హిమాలయజలము పథ్యకరమనియు, ప్రవహించక యచటనే స్థిరముగ నిలిచియుండు జలము అపథ్యకరమనియు వాగ్భటాచార్యుడు విభజించి పైగ్రంథకర్తలమతమును సంగ్రహించియున్నాడు.

పర్జనీయనదీజలము.

ప్రాచ్యావంత్యాపరాంతోత్థా దుర్నామాని మహేంద్రజాః,

ఉదరశ్లీపదాతంకాన్ సహ్యవింధ్యోద్భవాః పునః. ౧౧
కుష్ఠపాండుశిరోరోగాన్ దోషఘ్న్యః పారియాత్రజాః,
బలపౌరుషకారిణ్యస్సాగరాంభస్త్రిదోషకృత్. ౧౨

గౌడము, మాలవము, కొంకణము అను నీదేశములయందును, మహేంద్రపర్వతమునందును జనించిననదులజలము ఉదరరోగము, శ్లీపదము, దుర్నామరోగము వీనిని గలుగజేయును. సహ్య, వింధ్య పర్వతములయందు జనించిన నదులజలము కుష్ఠరోగము, పాండువు, శిరోరోగము వీనిని గలుగజేయును. పారియాత్ర పర్వతములయందు జనించిన నదీజలము త్రిదోషములను బోగొట్టును. మఱియుబలమును, పుంస్త్వమును గలుగజేయును. సముద్రోదకము త్రిదోషములను జేయును.

కూపాదిజలగుణము.

విద్యాత్కూపతడాకాదీన్ జాంగలానూపశైలతః,

కూపము (అనగానుయ్యి), తడాకము (అనగాచెరువు), చౌండ్యము, సారసము (అనగా తామరకొలను), ప్రాస్రవణము (అనగా సెలయేఱు), కౌద్భిదము, వాపి (అనగా పెద్దకోనేరు, లేకనడబావి), నాదేయము, అను మూడువిధములైన కూపతటాకాదులయందలి జలగుణమును జాంగలదేశము, అనూపదేశము, పర్వతప్రదేశము మొదలగుస్థానభేదముల ననుసరించి తెలిసికొనవలయును.

ధన్వానూపమహీధ్రాణాం సామీప్యాద్గురులాఘవమ్''

జాంగలదేశములో జనించిన కూపాదిజలమునకు బహుజలసంబంధము లేకుండుటచే లఘువుగ నుండును. అనూపదేశములో జనించిన కూపాదిజలమునకు అధికోదక సంబంధము గలిగియుండుటచే గురువుగనుండును. పర్వతములో జనించిన జలమునకు స్వల్పోదక సంబంధము గలిగియుండుటచే మిగుల లఘువుగనుండును. అని అష్టాంగసంగ్రహమునందు జెప్పబడియున్నది.

''భూమ్యుత్ఖాతసముద్భూతమింద్రనీలసమప్రభం,
విమలం మధురాస్వాదం కౌపం జలముదాహృతం.
నద్యాశ్శైలవగాద్వాపి స్రుతమేకాంతసంస్థితం,
కుముదాంభోజసంఛన్నం వారి సారసముచ్యతే.
ప్రశస్తభూమిభాగస్థం నైకసంవత్సరోషితం,
కషాయమధురాస్వాదం తాటాకం సలిలం స్మృతం.
స్వయం శీర్ణశిలాశ్వభ్రే నీలోత్పలనిభం జలం,

లతావితానసంఛన్నం బుధైః కౌండేయముచ్యతే.
శైలసానుసముద్భూతం స్పృష్టం వాతహిమాతపైః,
లఘుశీతామలం స్వాదు స్మృతం ప్రాస్రవణం జలం.
విదార్య భూమిముద్భూతం మహత్యా ధారయా స్రవత్,
యజ్జలం వేదితవ్యం తదౌద్భిదం స్వాదు శీతలమ్.
పాషాణైరిష్టకాభిర్వా బద్ధా స్యాద్యా తు కూపవత్,
వాపీ సా ఖలు విజ్ఞేయా కృతసోపానసంకటా.
నద్యాం శైలప్రసూతాయాం గోమేదకమణిప్రభం,
ప్రశస్తభూమిభాగస్థం జలం నాదేయముచ్యతే."

భూమిలో త్రవ్వబడిన పల్లమునందు జనించినదియును, ఇంద్రనీలముతో సమానమైన కాంతిగలదియును, నిర్మలమైనదియును, మధురమైనదియునైన జలము కౌపమనబడును. నదిలోనుండిగాని, ఉన్నతమైన పర్వతములోనుండిగాని, ప్రవహించి యొకచోనిండి కదలక అల్లి, తామరమొదలగువానిచే గప్పబడియుండు జలము సారసమనబడును. ఉత్కృష్టమైన భూమిలోనిండినదియును, ఒకసంవత్సరమునకు తగ్గకుండునదియును, కొంచెము కషాయముగ, మధురముగ నుండునదియు నైన జలము తాటాకమనబడును. జాతియొక్క పల్లమునందు స్వభావముగ బడి నల్లకలువలతో సమానవర్ణముగలదై తీగలచే గప్పబడియుండుజలము చౌండ్యమనబడును. పర్వతముయొక్క చరియయందుత్పన్నమై గాలి, మంచు, ఎండ మొదలగువానితో గూడి లఘువుగను, శీతలముగను, నిర్మలముగను, మధురముగ నుండుజలము ప్రాస్రవణమనబడును. స్వయముగ భూమిని బద్దలుచేసి గొప్పధారగా బ్రవహించుచు మధురముగ, శీతలముగనుండుజలము ఔద్భిదమనబడును. కత్తిరిరాళ్లచేగాని ఇటికరాళ్లచేగాని నూతిగట్టునది నుయ్యివలె కట్టబడియుండునది వాపియనబడును. వాపియందలిజలము వాప్యమనబడును. గొప్పపర్వతములోనుండి ప్రవహించునదియును, ప్రశస్తమైన భూమియందుండునదియును, గోమేదకమణితో సమానమైన కాంతిగలదియునైనజలము నాదేయమనబడును. అనికౌపాది జలలక్షణములు సుశ్రుతమునందు చెప్పబడియున్నవి.

"కౌపం సారసతాటాకచౌండ్యప్రాస్రవణోద్భిదం,
వాపీనదీతోయమితి తత్పునః స్మృతమష్టధా.
కౌపం స్వాదు త్రిదోషఘ్నం లఘు పథ్యం చ సర్వదా,
క్షారం తు కఫవాతఘ్నం దీపనం పిత్తకృత్పరమ్.
కషాయబహుళం శ్లేష్మపిత్తఘ్నం వాతకృచ్చ తత్,

తృష్ణాఘ్నం సారసం బల్యం కషాయమధురం లఘు.
ఔద్భిదం స్వాదు పిత్తఘ్నం దీపనం గురు కించన,
సక్షారం కటు వాప్యంబు పిత్తఘ్నం కఫవాతజిత్.
లఘ్వల్పదోషం సుస్వాదు నవవాపీష్వవార్షికం,
అనభిష్యంది నాదేయం కటుకం కఫపిత్తజిత్,
విశదం వాతలం రూక్షమనవస్థితలాఘవమ్.''

ఉదకము, కౌపము, సారసము, తాటాకము, చౌండ్యము, ప్రాస్రవణము, ఔద్భిదము, వాప్యము, నాదేయము అని ఎనిమిదివిధంబులు. వానిలో మాహేంద్రోదకము మధురముగను, లఘువుగను, ఎల్లపుడు పథ్యకారిగ నుండును. త్రిదోషములను పోకడచును. ఉప్పగనుండు కూపోదకము కఫవాతములను పోగొట్టును. దీపనకారి, మిగుల పిత్తమును జేయును. వగరుగనుండు కూపోదకము శ్లేష్మపిత్తములను పోగొట్టును. వాతకారి. సారసోదకము దప్పిని హరింపజేయును. బలకారి. కషాయముగ, మధురముగ, లఘువుగ నుండును. ఔద్భిదోదకము మధురముగనుండును. పిత్తమును బోకడచును. దీపనకారి. స్వల్పముగ గురుత్వము జేయును. ఒకింత ఉప్పగ, కారముగనుండు వాపీజలము పిత్తము, కఫము, వాతము వీటిని పోగొట్టును. నూతనమైన వాపియందు వర్షసంబంధము లేకుండ జనించినజలము మిగులమధురముగ, లఘువుగనుండును. స్వల్పముగ దోషమును జేయును. నదీజలము కఫమును పోగొట్టును. కొంచము కారముగ నుండును. కఫపిత్తముల నణచును. నిర్మలముగనుండును. ఒకింత వాతకారి, రూక్షముగ నుండును. ఒకకాలమునందు లఘువుగ, మఱియొకపుడు గురువుగనుండును అని కౌపాదిజలగుణము అష్టాంగసంగ్రహములో జెప్పబడియున్నది.

''పౌషాదిద్వితయేష్విష్టం విశేషేణ క్రమాజ్జలం
సరస్తటాకయోః కూపచుండ్యోః ప్రస్రవణోద్భిదోః,
కూపేంద్రయోః కూపచుండ్యోస్సర్వం పథ్యం తతః పరమ్. ఇతి.''

పుష్యమాసము మొదలు యథాక్రమముగ రెండేసి మాసములలో సరస్తటాకజలంబును, కూపచౌండ్యజలంబును, ప్రస్రవణ, ఉద్భిదజలంబును, కూపఆకాశజలంబును, కూపచౌండ్యజలంబును పథ్యకరంబులు.

ఉదకపాననిషిద్ధులు.

నాంబుపేయమశక్త్యా వా స్వల్పమల్పాగ్నిగుల్మిభిః. ౧౩
పాండూదరాతిసారార్శోగ్రహణీదోషశోషిభిః,
ఋతే శరన్నిదాఘాభ్యాం పిబేత్స్వస్థోఽపి చాల్పశః. ౧౪

అల్పమైనఅగ్ని, గుల్మము, పాండువు, ఉదరరోగము, అతిసారము, అర్శస్సు, గ్రహణి అనురోగములుగలవారును, వమనవిరేచనములకు ఔషధము సేవించినవారును, జలపానము చేయరాదను. అట్టివిషయములయందును దప్పిని సహించలేనివారు స్వల్పముగా జలమును పానము చేయవచ్చును. శరత్, గ్రీష్మము అను నీ రెండుఋతువులయందు తప్ప తక్కినఋతువులయందు స్వస్థుడుకూడ స్వల్పముగ జలమును పానము జేయవలయును.

"కామమల్పమశక్తౌతు పేయమౌషధసంస్కృతమ్
పాషాణరూప్యమృద్దేమజాతతాపార్కతాపితమ్,
పానీయముష్ణం శీతం వా త్రిదోషఘ్నం తృడర్తిజిత్."

దప్పిని సహించలేనప్పుడు ఔషధములతోడ వచ్చి కాచబడినజలమునుగాని, ఇటికరాయి వెండి, మంటిగడ్డలు, బంగారుమొదలగువానిని బాగుగా నిప్పులో కాచి జలములో వేసి యెండయందుంచుటచే ఉష్ణమైనజలమునుగాని, లేక కొంచెము చల్లార్చబడిన జలమును గాని పానము చేయవలయును. అట్టి జలము త్రిదోషములను, దప్పిని పోకడచును అని అష్టాంగసంగ్రహమునందు జెప్పబడియున్నది.

భోజనకాలజలపానగుణము.

సమస్థూలకృశాభుక్తమధ్యాంతప్రథమాంబుపాః,

ఆహారముయొక్క మధ్యమునందును, అంతమునందును, ప్రథమమునందును జలపానము చేసినచో శరీరమునందు యథాక్రమముగ సమత్వము, స్థౌల్యము, కృశత్వము గలుగును. (అనగా ఆహారమధ్యమునందు చేయబడిన ఉదకపానము ధాతుసామ్యమును గలుగజేయును. ఆహారాంతమునందు చేయబడినజలపానము ఆమాశయమునందు కఫమును వృద్ధిజేసి శరీరస్థౌల్యమును గలుగజేయును. భోజనమునకు ఆదియందు చేయబడినజలపానము జాఠరాగ్నిని చల్లార్చును. అందువలన భుజించిన యాహారము బాగుగ పాకముకానేరదు. ఆహారము పాకము కాకుండినచో శరీరము పుష్టిజెందక కృశత్వమును జెందును అని భావము.) మఱియును:—

"భక్తస్యాదౌ జలం పీతమగ్నిసాదం కృశాంగతాం
అంతే కరోతి స్థూలత్వ మూర్ధ్వమామాశయాత్కఫమ్,
మధ్యే మధ్యాంగతాం సామ్యం ధాతూనాం జరణం సుఖమ్."

భోజనమునకాదియందు చేయబడినజలపానము జాఠరాగ్నినాశనమును, శరీరకృశత్వమును గలుగజేయును. భోజనాంతమునందు చేయబడినజలపానము శరీరస్థౌల్యమును, ఆమాశయమునందు కఫమును గలుగజేయును. భోజనమధ్యమునందు చేయబడిన జలపా

ఉదకము స్థానభేదమువలన గురువుగనుండినను దానిని బాగుగ కాచి చల్లార్చినచో మిగుల లఘువుగనగునని కొందరు వచించెదరు. శీతజలమునను గలిగియుండుగుణములే కాగిచల్లారిన యుదకమునకును గలిగియుండును.

"క్వచిదుష్ణం క్వచిచ్ఛీతం క్వచిత్క్వథితశీతలం,
క్వచిద్భేషజసంయుక్తం న క్వచిద్వారి వార్యతే."

కొన్ని కాలములయందు ఉష్ణోదకమును, కొన్ని కాలములయందు శీతోదకమును, కొన్ని కాలములయందు కాగిచల్లారినయుదకమును, కొన్ని కాలములయందు ఔషధముతో గూడియుండు జలమును పానము చేయవలయునని చెప్పియుండుటచే ఉదకము ఎప్పుడును నిషేధించబడదని అష్టాంగసంహితయందు చెప్పబడియున్నది.

క్వథితశీతజలోపయోగక్రమము.

పిత్తయుక్తే హితం దోషే వ్యుషితం తత్త్రిదోషకృత్. ౧౭

వాతపిత్తము, పిత్తశ్లేష్మము, సన్నిపాతము అను సరోగములలో దేనియందేని పిత్తాధిక్యము గలిగియుండినపుడు కాగిచల్లారినయుదకము హితకరముగ నుండును. కాగి చల్లారిన ప్రాచినీరు త్రిదోషములను ప్రకోపింపజేయును.

"క్షీణపాదత్రిభాగార్ధం దేశర్తుగురులాఘవాత్,
క్వథితం ఫేనరహితమవేగ మమలం హితమ్."

జాంగలాది దేశములు, ఋతువు వీనియొక్క గురుత్వ, లాఘవముల ననుసరించి యథాక్రమముగ నాలుగులో నొకభాగము తగ్గునటుల, మూడుభాగములు తగ్గునటుల, ఒకటిన్నర భాగము తగ్గునటుల కాచబడినదియును, నురుగు లేనిదియును, నిర్మలమైనదియు నైన జలము హితకరమైనది. ఎటులనగా:—జాంగలదేశములో వాతము, తేజస్సు, వీనిసంబంధ మధికముగ నుండుటవలన నందలిజలము శీఘ్రముగ శుద్ధిజెందును. కాబట్టి దానిని నాలుగులో నొకభాగము తగ్గునటుల కాచవలయును. అనూపదేశములో శీతగుణము, గురుత్వము అధికముగ నుండుటవలన నందలిజలము చిరకాలముమీద శుద్ధిజెందును. కాబట్టి దానిని మూడుభాగములు తగ్గునటుల కాచవలయును. సాధారణదేశములో వాతాదులు సమముగనుండుటవలన నందలిజలము మధ్యమకాలమువలన శుద్ధిజెందును. కాబట్టి దాని నొకటిన్నరభాగము తగ్గునటుల కాచవలయును. ఇటులనే ఆయా ఋతువులయొక్క శీతాదిగుణముల ననుసరించి జలమును కాచవలయును.

"యత్క్వథ్యమానం నిర్వేగం నిష్ఫేనం నిర్మలం లఘు,
చతుర్భాగావశిష్టం తు తత్తోయం కఫరోగనుత్,
తత్పాదహీనం పిత్తఘ్నం హీనమర్ధేన వాతనుత్."

నాలుగులో నొకభాగము నిలుచునటుల కాచబడినదియును, నురుగులేనిదియును, నిర్మలమైనదియు నైనయుదకము లఘువుగనుండును; కఫరోగమును పోగొట్టును. మూడుభాగములు నిలుచునటుల కాచబడినయుదకము పిత్తమును పోగొట్టును. రెండుభాగములు (సగము) నిలుచునటుల కాచబడినయుదకము వాతమును పోగొట్టును. అని సుశ్రుతాచార్యుడు వ్యాఖ్యానుసారముగా గుణమును జెప్పియున్నాడు.

"పానీయం న తు పానీయం పానీయేన్యప్రదేశజే,
అజీర్ణే క్వథితం చామే పక్వే జీర్ణేపి నేతరత్.
శీతే విధిరయం తప్తే త్వజీర్ణే శిశిరం త్యజేత్,
అతియోగేన సలిలం తృష్యతోఽపి ప్రయోజితమ్,
ప్రయాతి శ్లేష్మపిత్తత్వం జ్వరితస్య విశేషతః."

పానముచేయబడిన అన్యప్రదేశజనితజలము జీర్ణముకాకుండునపుడు మఱియొకప్రదేశమునందలి జలమును పానముచేయంజనదు. (అనగా కూపోదకమును పానముచేసియుండగా నది జీర్ణముకాకుండునపుడు తటాకోదకమును పానముచేయంజనదు. ఇటులనే తటాకోదకము జీర్ణముకాకుండునపుడు కూపోదకమును పానముచేయంజనదు అని భావము.) మఱియు పానముచేయబడిన శీతోదకము జీర్ణముకాకుండునపుడు ఉష్ణోదకమును, పానముచేయబడిన ఉష్ణోదకము జీర్ణమైయుండనపుడు శీతోదకమును పానముచేయంజనదు. (అనగా ఒకటేవిధమైన ఉదకమును పానముచేయవలయునని భావము) ఈవిధి, కాగిచల్లారినయుదకమునకే ఉపయోగించును; కాగిన ఉదకము జీర్ణముకాకుండునపుడు శీతోదకమును త్యజించవలయును. దప్పివలన నుదకము నధికముగ పానముజేసినచో స్వస్థుడుగనుండు మనుజునికికూడ శ్లేష్మపిత్తములు వృద్ధిజెందును. జ్వరితుడు శీతోదకమును పానముచేసినచో అగ్ని మందగించి జ్వరము విశేషముగా వృద్ధిజెందును.

"రూక్షస్తనురవశ్యాయ శీతో వాతాస్రకోపనః,
పామతృడ్దాహపిత్తాస్రకుష్ఠోరుస్తంభమేహజిత్.
గ్రీష్మేషు సర్వజంతూనాం స్పర్శనాదపి శస్యతే,
పద్మిన్యంబు చ పిత్తఘ్నం కఫకృద్విరసం గురు.
హిమం తు శీతలం రూక్షం దారుణం సూక్ష్మమేవ చ,
కఫం న సందూషయతి న పిత్తం నచ మారుతం.
తథాశ్మవర్షప్రళయే హిమాదల్పతరం గుణైః,
చరాచరాణా మహితం తుషారం త్వగ్నినాశనమ్.

వైకరం లఘు సక్షారం శ్లేష్మఘ్నం వహ్నిదీపనం,
కైదారం మధురం ప్రోక్తం విపాకే గురు దోషలం.
తద్వత్పాల్వలముద్దిష్టం విపాకే దోషలంతు తత్,
అనేకదోషమానూపం వార్యభిష్యంది గర్హితమ్.
ఏభిర్దోషైరసంయుక్తం నిరవద్యంతు జాంగలం,
పాకే విదాహి తృష్ణాఘ్నం ప్రశస్తం ప్రీణివర్ధనం.
దీపనం స్వాదు శీతం చ తోయం సాధారణం లఘు
చంద్రకాంతభవం రక్షోవిషపిత్తజ్వరాపహం,
రత్నాకరసముత్థం చ సర్వదోషకరం మతమ్.''

మంచునీరు శీతలముగ నుండును. వాతరక్తము నధికపరచును. మదము, దప్పి, తాపము, పిత్తరక్తము, కుష్ఠువు, ఊరుస్తంభము, ప్రమేహము, వీనిని హరింపజేయును. గ్రీష్మఋతువునందు సర్వజంతువులకు స్నానాదులయందు హితకరమైనది. తామరగుంటనీరు పిత్తమును పోగొట్టును. కఫమునధికపరచును. రసములేనిది గురుత్వము జేయును. హిమోదకము శీతలముగనుండును. రూక్షము జేయును. లఘువుగనుండును. కఫము, పిత్తము, వాతము వీనిని సమతమస్థానములయందు స్థిరపరచును. వడగండ్లనీరు హిమోదకముకంటె స్వల్పమైనగుణముగలది. ప్రాతఃకాలమునందు పడినమంచునీరు జంగమము, స్థావరములైన సర్వభూతములకు అహితకరమైనది. జఠరాగ్నిని నశింపజేయును. వైకరోదకము లఘువుగ, కొంచము ఉప్పుగనుండును. శ్లేష్మమును హరింపజేయును. అగ్నిదీపనకారి. మడినీళ్లు మధురముగ, పాకమువలన గురువుగనుండును. దోషకారి; పడియగుంటనీరు మిగుల దోషకరమైనది. అనూపదేశమునందలి యుదకము అనేకదోషములుగలది. శ్లేష్మము నధికపరచును. నిందితమైనది. జాంగలదేశోదకము దోషరహితమైనది. దప్పినిపోగొట్టును. తృప్తినిచ్చును. ప్రశస్తమైనది. పాకమువలన కొంచెము తాపమునిచ్చును. సాధారణదేశమునందలి యుదకము దీపనకారి. మధురముగ, శీతలముగ, లఘువుగనుండును. చంద్రకాంతోదకము రాక్షసులబాధ, విషము, పిత్తజ్వరము, వీనిని పోగొట్టును. సముద్రజలము సర్వదోషముల నధికపరచును అని తంత్రాంతరములయందు జెప్పబడియున్నది.

నారికేళోదకగుణము.

నారికేళోదకం స్నిగ్ధం స్వాదు వృష్యం హిమం లఘు,
తృష్ణాపిత్తానిలహరం దీపనం వస్తిశోధనమ్. ౧౯

నారికేళోదకము స్నిగ్ధముగ, మధురముగ నుండును. శుక్రమును వృద్ధిజేయును. శీతలమైనది. లఘువుగనుండును. దప్పిని, పిత్తవాతములను హరింపజేయును. దీపనకారి. మూత్రమును శుద్ధిజేయును.

దివ్యోదకప్రాశస్త్యము.

వర్షాసు దివ్యనాదేయే పరం తోయే వరావరే,

వర్షాకాలమునందు ఆకాశోదకము మిగుల హితకరమైనది. నదీజలము మిగుల నిందితమైనది.

ఉదకవర్గము ముగిసెను.

అవ. అన్నివర్గములకంటె జలవర్గము బహుజనులకు ఉపయోగకారిగ నుండుట వలనను, సర్వజంతువులకు జన్మము మొదలుకొని హితకరమైనదిగ నుండుటవలనను, జీవనాదిగుణములుగలదిగ నుండుటవలనను, తొలుత జెప్పబడినది. బలము మొదలగు గుణములు పాలకు గలిగియుండుటచే నికమీదట క్షీరవర్గము చెప్పబడుచున్నది. ఆవర్గములో క్షీరము, పెరుగు మొదలగువానికి ముఖ్యకారణముగ నుండుటవలనను, ''క్షీరం జీవనీయానాం క్షీరఘృతాభ్యాసో రసాయనానామ్'' అనెడి అష్టాంగసంగ్రహ వచన ప్రమాణము చొప్పున జీవనీయౌషధములకును,రసాయనములకును ముఖ్యముగ నుండుట వలనను, తొలుత క్షీరగుణము జెప్పబడుచున్నది. మఱియును ''గవ్యం మాహిషమాజం చ కారభం స్త్రైణమావికమ్, ఐభమైకశఫం చేతి క్షీరమష్టవిధం స్మృతమ్.'' అనెడి అష్టాంగసంహిత వచనప్రకారము ఆవుపాలు, ఎనుముపాలు, మేకపాలు, ఒంటెపాలు, చనుబాలు, గొఱ్ఱెపాలు, ఏనుగుపాలు, ఒకటేడెక్కగలజంతువులపాలు, అని పాలు ఎనిమిది విధంబులు.

క్షీరగుణము.

స్వాదుపాకరసం స్నిగ్ధమోజస్యం ధాతువర్ధనమ్. ౨౦
వాతపిత్తహరం వృష్యం శ్లేష్మలం గురు శీతలమ్,
ప్రాయః పయోఽత్ర

క్షీరము తఱుచుగ మధురమైనపాకము రసముగలది. స్నిగ్ధముగనుండును. బలము నిచ్చును. ధాతువులను వృద్ధిజేయును. వాతపిత్తములను హరింపజేయును. శుక్రమును విశేషముగా వృద్ధిజేయును. శ్లేష్మకారి గురుత్వముజేయును శీతకరమైనది. అయితే పై జెప్పినగుణములు కొన్నిక్షీరములకు లేకుండును. ఇందుకు దృష్టాంతము ఒంటెపాలు కొంచెము ఉష్ణముగ రూక్షగుణముకల్గి, లవణముగనుండునని జెప్పబడియున్నది.అటులనే

మేకపాలు లఘువుగ నుండుననియును, గొఱ్ఱెపాలు ఉష్ణముగ నుండుననియును, ఒకటే డెక్కగల జంతువులయొక్క పాలు ఉష్ణముగ, కొంచెములవణముగ, పుల్లగనుండునని యును జెప్పబడియున్నది. కావుననే "ప్రాయః" అనుపదము ప్రయోగించబడినది. క్షీరము మధురమైన పాకరసములు గలదియని చెప్పినందుచేతనే పైజెప్పిన స్నిగ్ధాది గుణములు క్షీరమునకు గలిగియుండునని సిద్ధంబగుచుండగా మరల స్నిగ్ధాదిగుణములను జెప్పుట వ్యర్థమని కొందరుచెప్పెదరు. అయితే మధురరసాదులకంటె స్నిగ్ధత్వ శుక్ర వృద్ధికరత్వాదిగుణములు క్షీరమునకు బహుళముగా గలిగియుండునని సూచించుటకై స్నిగ్ధాదిగుణములు ప్రత్యేకముగా జెప్పబడినవి. కాబట్టి వారియాక్షేపణ యుక్తి యుక్తము కాదు. పృథివ్యాది మహాభూతములయొక్క సంయోగాది విశేషములవలన మధురరసముగల ద్రవ్యములయందు ఆయుష్కరత్వాదిగుణములు, ఆమ్లరసముగల ద్రవ్యములయందు అగ్నిదీపనాదిగుణములు, ఇటుల రసమున కనుకూలమైనగుణములు ద్రవ్యములయందుండును. రసమునకు ప్రతికూలముగనే రూక్షత్వాదు మున్నగు కొన్ని గుణములు మధురరసముగల మకుష్ఠతండులీయాది ద్రవ్యములయం దుండును. కాబట్టి మకుష్ఠాదిద్రవ్యములు మధురరసముతో గూడియుండుటచే వానికి మధురరసముయొక్క గుణమును జెప్పుట యుక్తము. అటుకాదేని మధురాదిషడ్రసములకు ప్రత్యేకముగా జెప్పియుండు గుణములు వ్యర్థంబులగును. కావున నిట్టిస్థలములయందు విషయములను విభజన జేసికొనవలయును. అదియెట్లనగా:—కొన్ని గుణములు రసములకనుగుణముగనే ద్రవ్యములయందుండును. ఆగుణములచే నా ద్రవ్యము రసగుణముల ననుసరించియుండును. ఇటువంటి విశేషము నుద్దేశించియే తంత్రకారులు షడ్రసములకు స్నిగ్ధాదిగుణములను జెప్పియున్నారని తెలియవలయును. కొన్నిగుణములు రసగుణమునపేక్షింపకయే ద్రవ్యమునందుండును. కావుననే ఆద్రవ్యము రసగుణముల ననుసరించుటలేదు. ఈ విషయమునందు ద్రవ్యముయొక్క రసగుణములు జెప్పబడలేదని తెలియవలయును. కాబట్టి క్షీరమునకు స్నిగ్ధాదిగుణములుండుటచే మధురపాకరసములు గలిగియుండినను ప్రత్యేకముగా స్నిగ్ధాదిగుణములు జెప్పబడినవి. అట్లగుటచే క్షీరమునకు స్నిగ్ధాదిగుణములు విశేషముగా నుండునని తెలిసికొనవలయును. ఇటులనే యితరస్థలములయందును గుణవర్ణమునకు ప్రయోజనమును తెలియవలయును.

"స్వాదుః పటుశ్చ మధుర మమ్లోమ్లం పచ్యతే రసః."

అను వచనప్రకారము క్షీరము మధురరసముగలదిగ నుండుటవలననే దానికి మధుర పాకము గలిగియుండునని సిద్ధంబగుచుండగా ప్రత్యేకముగా మధురపాకముగలది యని చెప్పుట వ్యర్థమనెడిశంక గలుగును. అయితే:—

"శాలిపిష్టమయం సర్వం గురుభావాద్విదహ్యతే"

శాలిపిష్టముచే జేయబడిన సమస్తమైన భక్ష్యములు గురువుగనుండుటవలన చిరకాలము వరకు విదాహావస్థను జెందియుండునని చెప్పబడియున్నది. అటులనే క్షీరము గురుత్వము గలదియైనను విదాహావస్థయందు చిరకాలమువరకు నుండదు. విదాహావస్థను జెందక తొలంతనే మధురపాకమును జెందును. అనెడి యర్థమును సూచించుటకై "పాకః" అను పదము ప్రత్యేకముగ ప్రయోగించబడినది.

"స్త్రీణామపత్యజాద్ధర్షాత్ రసః క్షీరాయ కల్పతే,
స్నేహద్రసః క్షరత్యేవం హృదయాత్ క్షీరమేత్యతః."

అనెడి దారువాహి వచనప్రకారము స్త్రీలయొక్క ఆహారరసమే పుత్రప్రీతిచే క్షీరముగ పరిణమించును అని తాత్పర్యము.

గోక్షీరగుణము.

గవ్యం తు జీవనీయం రసాయనమ్. ౨౧
క్షతక్షీణహితం మేధ్యం బల్యం స్తన్యకరం పరమ్,
భ్రమశ్రమమదాలక్ష్మీశ్వాసకాసాతితృట్క్షుధః. ౨౨
జీర్ణజ్వరం మూత్రకృచ్ఛ్రం రక్తపిత్తంచ నాశయేత్,

సమస్తమైన క్షీరములలో ఆవుపాలు జీవనీయమైనది (అనగా విశేషబలకరమైనది.

"ఓజః క్షీయేత కోపాదిభిః"

అనగా ప్రకోపమువలన ఓజస్సు క్షయించియుండునపుడు,

"జీవనీయౌషధక్షీరరసాద్యాస్తత్ర భేషజమ్"

అను వచనముచేత క్షీరాదుల నౌషధముగ జెప్పియుండుటవలన "జీవనీయం"అను పదమునకు బలవృద్ధికమని యర్థము. ఈ శ్లోకములోని "జీవనీయం" అను శబ్దము వలననే క్షీరమని అర్థమేర్పడుచుండినను,

"ప్రవరం జీవనీయానాం క్షీరముక్తం రసాయనమ్"

అనెడి చరకవచనమునుపట్టి జీవనీయవస్తువులకన్నిటికి క్షీరమే శ్రేష్ఠమని తెలియపరచు నిమిత్తము క్షీరము, జీవనీయము, అను నీ రెండుపదములు ప్రత్యేకముగా నుదహరించబడినవి. రసాయనమనగా.—

"లాభోపాయో హి శస్తానాం రసాదీనాం రసాయనమ్."

అను వచనముచేత నిర్దుష్టమైన రసవీర్యవిపాకాదులకు క్షీరము సాధనమైనది. మఱియు గాయము, ధాతుక్షయముగలవారికి హితకరమైనది; ధారణాశక్తినిచ్చును. బలము,

చనుబాలు వీనినిగలుగజేయును. శరీరమునందు త్వరితముగా వ్యాపించును. శ్రమము, భ్రమము, మదము, అలక్ష్మి, శ్వాసకాసములు, అధికమైనదప్పి, ఆకలి, జీర్ణజ్వరము, మూత్రకృచ్ఛ్రము, రక్తపిత్తము, వీనినన్నిటిని పోగొట్టును అని తాత్పర్యము.

ఎనుముపాలగుణము.

హితమత్యగ్న్యనిద్రేభ్యో గరీయో మహిషం హిమమ్. ౨౩

ఎనుముపాలు మిక్కుటముగ అగ్నిదీపనముగలవారికి, నిద్రలేనివారికి హితకరమైనది. మిక్కుటముగ గురుత్వమును జేయును. శీతవీర్యముగలది. ఈయర్థమునే

"మహిషీణాం గురుతరం గవ్యాచ్ఛీతతరం పయః,
స్నేహాదూనమనిద్రాయ హితమత్యగ్నయే చ తత్."

అనెడి చరకవచనముకూడ బోధించుచున్నది.

"గవ్యం స్నేహోత్తమం క్షీరం గవ్యాచ్ఛ పయసః పయః,
యథోత్తరం స్నేహహీన మారభ్య చ్ఛాగమాహిషమ్,
జాంగలానూపశైలేషు చరంతీనాం యథోత్తరమ్,
పయో గురుతరం పత్సోస్ యథా తాసాం ప్రవర్తతే."

ఆవుపాలు మిగుల స్నిగ్ధముగనుండును. దానికంటె గొఱ్ఱె, మేక, ఎనుము యీ మొదలగువానిపాలు యథోత్తరము స్నేహహీనముగ, మిగుల గురువుగనుండును. వానిలోను జాంగలానూపదేశ భేదమువలన నొకదానికంటె నొకటి యథోత్తరము మిగుల గురువుగనుండునని ఖరనాదమను గ్రంథమునందు జెప్పబడియున్నది.

"గురుశీతతరం గవ్యా న్మాహిషం స్వప్నలం పయః,
చతుర్థభాగస్నేహోనం పిత్తఘ్నం చ విశేషతః."

ఆవుపాలకంటె ఎనుముపాలు మిగుల గురుత్వముగలది. మిగుల శీతకారి. నిద్రను గలుగజేయును. ఆవుపాలకంటె నాలుగులో నొకభాగము స్నేహము తగ్గియుండును. పిత్తమును హరించును. అని తంత్రాంతరములయందు జెప్పబడియున్నది.

"గవ్యాత్స్నిగ్ధం గురుతరం మాహిషం స్వప్నకృత్పయః."

ఆవుపాలకంటె ఎనుముపాలు స్నిగ్ధముగనుండును. గురుత్వముగలది. నిదురనుబుట్టించును అని సిద్ధసారమను గ్రంథమునందు జెప్పబడియున్నది. అయితే "గవ్యాత్స్నిగ్ధం" అని సిద్ధసారమునందు జెప్పియుండువచనము చరకాదివచనములకు విరుద్ధముగ నుండుటవలన యోచింపదగియున్నది. పైజెప్పిన రీతిగ గేదెపాలవిషయమై ద్వైవిధ్యముగనున్నది. అందు ఆవుపాలకన్న గేదెపాలు మిక్కిలి స్నిగ్ధ మధికమనుటయే సమంజసము. అను

భవమునుబట్టియు అందలి గుణాదులబట్టియు సూక్ష్మదృష్టిచే గమనించినను మాహి షము స్నిగ్ధతరమనియే తోచును.

—◎ మేకపాలగుణము. ◎—

అల్పాంబుపానవ్యాయామకటుతిక్తాశనైర్లఘు,
ఆజం శోషజ్వరశ్వాసరక్తపిత్తాతిసారజిత్. ౨౪

మేక అల్పముగా జలపానము, విశేషముగా వ్యాయామముచేయుటవలనను, కారముగ, చేదుగనుండువస్తువులను భుజించుటవలనను, దానిపాలు మిగుల లఘువుగ నుండును. శోష, జ్వరము, శ్వాసము, రక్తపిత్తము, అతిసారము వీనిని హరింపజేయును. అయితే మేక వ్యాయామముచేయక గురుపదార్థములను భుజించుచుండినచో దాని పాలనుకూడ పైజెప్పిన లఘుత్వాదిగుణములు లేక గురుత్వాదిగుణములు కల్గియుం డును. ఇటుల జెప్పుటవలన ఆవు మొదలగువాని పాలనుకూడ ఆహారాదిభేదములచే వాని వానికి జెప్పబడిన లాఘవాదిగుణములును మారుచుండునని యూహ్యంబగుచున్నది. కాబట్టి రాత్రులయందు ఆవు మొదలగునవి వ్యాయామము చేయకుండుటవలన సాయం కాలమునందు పితకబడినపాలకంటె ప్రాతఃకాలమునందు పితకబడిన ఆవు మొదలగు వానిపాలు గురువుగనుండును. ఆవు మొదలగువానికి మధ్యాహ్నమునందు పరుగులి డుట, లేచుట మొదలగు చేష్టలు గలిగియుండుటవలన సాయంకాలమునందు పితక బడినపాలు లఘువుగనుండును. ఇటులనే సర్వవిధములైన పాలయొక్క గురులాఘవ ములను తెలిసికొనవలయును.

"పిణ్యాకామ్లాశినీనాం తు గుర్వభిష్యంది తద్భృశమ్."

గానుగుపిండి, కాడి మొదలగువానిని భుజించు ఆవుమొదలగువానిపాలు మిగుల గురు వుగ, శ్లేష్మకారిగనుండునని అష్టాంగసంగ్రహమునందు జెప్పబడియున్నది. ఈయర్థము "అల్పాంబుపానవ్యాయామ" అను పైశ్లోకమువలన స్పష్టముగా నేర్పడుచుండుట వలన నీతంత్రమునందు తంత్రకారుడు ప్రత్యేకముగా జెప్పకవిరమించెను.

—◎ ఒంటెపాలగుణము. ◎—

ఈషద్రూక్షోష్ణలవణ మౌష్ట్రకం దీపనం లఘు,
శస్తం వాతకఫానాహకృమిశోఫోదరార్శసామ్. ౨౫

ఒంటెపాలు లఘువుగనుండును. ఒకింతరూక్షగ, ఉష్ణముగ, ఉప్పగనుండును. అగ్నిదీపనకారి. వాతరోగము, కఫము, ఆనాహము, కృమిరోగము, శోఫ, ఉదర రోగము, అర్శస్సు వీనియందు మిగుల హితకరమైనది.

—౦ చనుబాలగుణము. ౦—

మానుషం వాతపిత్తాసృగభిఘాతాక్షిరోగజిత్,
తర్పణాశ్చ్యోతనైర్నస్యైః

చనుబాలు ఉత్తరత్ర జెప్పబడు తర్పణము, ఆశ్చ్యోతనము, నస్యము మొదలగు క్రియలవలన వాతము, పిత్తము, రక్తము, అభిఘాతము, నేత్రరోగము, వీనిని హరింప జేయును.

—౦ గొఱ్ఱెపాలగుణము. ౦—

అహృద్యం తూష్ణమావికమ్. ౨౬
వాతవ్యాధిహరం హిధ్మాశ్వాసపిత్తకఫప్రదమ్,

గొఱ్ఱెపాలు ఉష్ణవీర్యముగలది. హృదయమునకు అహితమైనది. వాతరోగమును పోగొట్టును. హిధ్మ(ఎక్కిళ్లు), శ్వాసము, పిత్తము, కఫము వీనిని గలుగజేయును.

—౦ ఏనుగుపాలగుణము. ౦—

హాస్తినాస్థైర్యకృద్బాఢం

ఏనుగుపాలు మిక్కిలి స్థైర్యము నిచ్చును.

—౦ ఒకటేడెక్కగలజంతువులపాలగుణము. ౦—

ఉష్ణం త్వైకశఫం లఘు. ౨౭
శాఖావాతహరం సామ్లలవణం జడతాకరమ్,

ఒకటేడెక్కగలగుఱ్ఱము మొదలగు జంతువులపాలు మిగుల ఉష్ణముగ, లఘువుగ నుండును. కాళ్లు చేతులు మొదలగు అవయవములయందు గలుగువాతరోగమును హరింప జేయును. కొంచెము పుల్లగ, ఉప్పగనుండును. శరీరమునందు జడత్వమును గలుగజేయును.

—౦ కాచనిపాలగుణము. ౦—

పయోభిష్యంది గుర్వామం యుక్త్యా శృతమతోఽన్యథా. ౨౮

కాచనిపాలు కఫమును ప్రకోపింపజేయును. గురుత్వముగలది, యుక్తివలన (అనగా ఉపాయముగా) కాచబడినపాలు లఘువుగనుండును. శ్లేష్మమును ప్రకోపింప జేయదు.

“వినా తు వనితాస్తన్య మామమేవ హితం పయః,
అర్ధోదకం క్షీరశిష్టమామాల్లఘుతరం శృతమ్.”

స్త్రీలచనుబాలు కాచకయే హితకరమైనది. ఇతరమైన సర్వజంతువులపాలకు సగపాలు ఉదకముబోసి ఉదకమంతయు శుష్కించి పాలుమాత్రము మిగులునటుల కాచబడినది

మిగుల లఘువుగనుండునని ఖరనాదమను గ్రంథమునందు పాలను కాచునట్టియుక్తి స్పష్టముగా జెప్పబడియున్నది.

అధికముగా-కాచబడినపాలగుణము.

భవేద్గరీయోఽతిశృతం ధారోష్ణమమృతోపమమ్,

గడ్డకట్టునటుల కాచబడినపాలు మిగుల గురుత్వమును జేయును.

"స్యాన్నిర్జలం శృతం ద్విత్రిచతురష్టాంశశోషితమ్,
తథా శృతతమం సారం గురు బల్యతమం పయః."

ఉదకసంబంధములేకయే రెండు, లేక మూడు, లేక నాలుగు, లేక ఎనిమిదిభాగములు తగ్గునటుల కాచబడినపాలు మిక్కిలి గురువుగ, బలకరముగ, సారముగలదిగనుండుననిఖరనాదమను గ్రంథమునందు జెప్పబడియున్నది.

"శృతశీతం తు పిత్తఘ్నం శృతోష్ణం కఫవాతజిత్,
త్యజేద్వివర్ణం గ్రథితం విగంధం విరసం పటు,
రక్తపిత్తప్రశమనీ వృష్యా సంతానికా గురుః."

కాగిచల్లారినపాలు పిత్తమును పోగొట్టును. కాగి ఉష్ణముగనుండుపాలు కఫవాతములను పోగొట్టును. చెడ్డవర్ణముగలదై గడ్డలుకట్టి దుర్గంధముతోగూడి రసములేకుండునట్టియు ఉప్పగనుండునట్టియు నగుపాలను వర్జించవలయును. పాలమీదిమీగడ రక్తపిత్తమును పోగొట్టును. శుక్రము నధికపరచును. గురుత్వముగలది అని సుశ్రుతమునందు జెప్పబడియున్నది. ధారోష్ణమైనపాలు నిర్దోషమగుటవలన అమృతతుల్యమైనది.

"ధారోష్ణాత్సర్వశః క్షీరాచ్ఛృతం గురుతరం భవేత్"

ధారోష్ణములైన సర్వక్షీరములకంటె కాచబడినపాలు గురుతరమని ఖరనాదమను గ్రంథమునందు జెప్పబడియున్నది.

"పిణ్యాకామ్లాశినీనాం తు గుర్వభిష్యంది తత్పయః."

గానుగపిండి, ఆమ్లరసము పీనినిభుజించునట్టి ఆవుపాలు గురువుగ, శ్లేష్మకారిగనుండును.

పెరుగుగుణము.

అమ్లపాకరసం గ్రాహి గురూష్ణం దధి వాతజిత్. ౨౯
మేదశ్శుక్రబలశ్లేష్మపిత్తరక్తాగ్ని *శోషకృత్,
రోచిష్ణు శస్తమరుచౌ శీతకే విషమజ్వరే. ౩౦
పీనసే మూత్రకృచ్ఛ్రే చ రూక్షం తు గ్రహణీగదే,
నైవాద్యాన్నిశి నైవోష్ణం వసంతోష్ణశరత్సు న. ౩౧

*శోఫ ఇతి పా.

నాముద్గసూపం నాక్షౌద్రం తన్నాఘృతసితోపలమ్,
న చానామలకం నాపి నిత్యం నామందమన్యథా. ౩౨
జ్వరాసృక్పిత్తవీసర్పకుష్ఠపాండుభ్రమప్రదమ్,

పెరుగు ఆమ్లమయిన పాకము, రసముగలది.

"భేది తస్మింస్థితాన్ భావాన్ శకృదాదీన్ ప్రవర్తయేత్,
విపరీతమతో గ్రాహి తచ్చ స్తంభనముచ్యతే."

అను వచనముచేత గ్రాహియనగా మలాది స్తంభనకారి; గురువుగ, ఉష్ణముగనుండును. వాతమును పోగొట్టును. మేదస్సు, శుక్రము, బలము, శ్లేష్మము, పిత్తరక్తము, అగ్ని దీపనము, వాపు, వీటిని గలుగజేయును. రుచిని పుట్టించును. అరుచిని పోగొట్టుటవలన అరుచియందు పథ్యకరమైనది. పెరుగు రుచిని పుట్టించుటచే సారాదికమైన వ్యంజనములతోడను, మాంసము, మండకము మొదలగువానితోడను తృప్తిజెందియుండువారికి పెరుగునందపేక్షగలుగుచున్నది. కావుననే పెరుగును ఆహారముయొక్క అంతమందు భుజించుచున్నారు. పెరుగు శీతలముతో బాధించును వాతజవిషమజ్వరము, పీనసము, మూత్రకృచ్ఛ్రము, వీనియందు హితకరమైనది. గ్రహణీరోగమునందు రూక్షముగనుండు పెరుగు హితకరమైనది. పెరుగు రాత్రులయందు భుజింపంజనదు. మఱియును అగ్నియములచే తప్తమైన పెరుగును భుజింపంజనదు. వసంత గ్రీష్మ శరదృతువులయందును భుజింపంజనదు. ముద్గసూపవిరహితముగను, తేనెను జేర్చకయు, నెయ్యిని తెల్లశక్కరను జేర్చకయు, ఉసిరికెకాయ సంబంధములేకయు భుజింపంజనదు. ప్రతిదినమును భుజింపంజనదు. ప్రతిదినము భుజించినచో శరీరములో నుండినదై ఉత్తరకాలమునందు రోగమును గలుగజేయును. పెరుగు అతిదోషము, శీతలమైన గుణముగలది. కావుననే "శీతాటపధికాంచ్చితా ఇత్యాది" వచనములచేత అన్నపానవిధియందు పెరుగు నిషేధింపబడియున్నది. మందకమును (అనగా క్షీరావస్థను దాటి దధ్యవస్థను జెందక మధ్యమునందుండు పెరుగును) భుజింపంజనదు. ఏలనగా ఆమందకములో స్నేహముండుటవలన నది పాకవిశేషముచే స్రోతస్సులయందంటుకొని త్రిదోషములను ప్రకోపింపజేయును. శాస్త్రము నతిక్రమించి భుజించబడిన పెరుగు జ్వరము, రక్తపిత్తము, విసర్పము, కుష్ఠము, పాండువు; భ్రమము మొదలైనరోగములను విశేషముగా గలుగజేయును. పెరుగు శుక్రమును, బలమును వృద్ధిజేయునని చెప్పబడియున్నది. శుక్రమును, బలమును వృద్ధిజేయునట్టి ద్రవ్యములన్నియు తరుచుగా గురువులుగనే యుండును; కాబట్టి శుక్రబలవృద్ధికారిగనుండునట్టిదధి యెటుల దీపనకారిగనగునని

శంకగలుగును. "ఆమ్లపాకరసం దధి" అను వచనముచేత చరకాచార్యుడుకూడ పెరుగు ఆమ్లమైన పాకరసములు గలదియని జెప్పియున్నాడు. ఆమ్లమైన పాకరసములు గల వస్తువులన్నియు తఱుచుగా శుక్రనాశకరసములుగనుండును. కాబట్టి పెరుగు శుక్ర వృద్ధికారియని జెప్పియుండుట అసంగతమనెడి శంకవచ్చును. అయినప్పటికిని,—

"కించిద్రసేన కురుతే కర్మ పాకేన చాపరమ్,
గుణాంతరేణ వీర్యేణ ప్రభావేనైవ కించన."

ఒక ద్రవ్యము రసమువలన నొకకృత్యమును, పాకమువలన మఱియొక కృత్యమును, వీర్యమువలన వేరొకకృత్యమును జేయునని చెప్పుటచేతనే పెరుగు ఆమ్లపాకరసముగలది యనియును, వీర్యోష్ణముగలదియనియు నేర్పడుచుండుటవలన దీపనకారియని చెప్పి యుండుటయుక్తమేయగును. అటులనే స్నిగ్ధత్వ, బృంహణత్వ, వాతహరత్వ, బలక రత్వాదిగుణములు పెరుగునకు గలిగియుండుటవలన నదిశుక్రవృద్ధికారియని చెప్పి యుండుటయు యుక్తమగును. మఱియు బలకరముగ, స్నిగ్ధముగ, గురూష్ణముగనుండు ద్రవ్యములన్నియు స్వయముగనే వాతహరములైయుండును; కాబట్టి పెరుగుకూడ బలకరత్వాదిగుణయుక్తముగ నుండుటవలన నిచట "వాతజిత్" అని చెప్పియుండుట అసంగతమనేశంక కొందరికి గలుగును. అయితే,

"సక్తవో వాతలా వృష్యా రూక్షా బలకరాశ్చ తే, హర్షమూర్జప్రదం పుష్టి మారోగ్యం పౌరుషం పరమ్. యుక్త్యా పీతం కరోత్యాశు మద్యం" "కటుతిక్తాతి రూక్షశీతలలఘూని" "వాతాతపోభయం శోక హేతుర్వాతార్శసామ్" "త్రిదోషం మందకం మతమ్"

అను చరకవచనములచేత (బలకర, స్నిగ్ధత్వ, గురూష్ణాదిగుణములుగల) వేపుడుబియ్యపు పిండి, మద్యము, ఎండ, మందకము (అనగా కొంచెముగాపేరియుండు పెరుగు) ఈ మొదలగువానికిని వాతకరత్వగుణములు గలవని యేర్పడుచున్నది. కాబట్టి యిచట "వాతజిత్" అని చెప్పియుండుట యుక్తమగును. పాలు పెరుగుగా పరిణమించు చుండునపుడు దానికి అనభివ్యక్తామ్లము, అభివ్యక్తామ్లము, అత్యమ్లము అని మూడుఅవ స్థలు గలుగును. వానిలో పెరుగు బాగుగపేరి గడ్డకట్టుటకుముందు పులుసురసము తెలి యక కొంచెము మధురముగనుండిన అనభివ్యక్తామ్లమని, మందజాతమని జెప్పబడును. బాగుగపేరి కడ్డలుకట్టి పులుసురసము స్పష్టముగాదెలియుచుండిన అభివ్యక్తామ్లమని, సమ్యగ్జాతమని జెప్పబడును. బాగుగపేరి గడ్డలుకట్టి మిగులపులుసు రసముతోగూడి యుండిన అత్యమ్లమని,అతిజాతమని చెప్పంబడును. అనభివ్యక్తామ్లమును పెరుగు త్రిదోష ములనధికపరచును. కాబట్టి నిషిద్ధంబు. అభివ్యక్తామ్లమను పెరుగునకే యిదివరకు లక్షణ

ములు మూలశ్లోకమునందు జెప్పబడినవి. అత్యమ్లమగు పెరుగు పైజెప్పిన అభివ్యక్తామ్లము పెరుగుకంటే తక్కువగుణము గలదై యుండును. బాగుగ పేరిన పెరుగులోను, మిగుల పుల్లగనుండు పెరుగులోను సరం (అనగా పెరుగుమీదిభాగము) మండం (అనగా పెరుగుయొక్క క్రిందిభాగము) అనునీరెండును గలిగియుండును,

> "త్రిదోషం మందకం జాతం వాతఘ్నం దధి శుక్రలమ్,
> సరశ్శ్లేష్మానిలఘ్నస్తు మండస్స్రోతో విశోధనః."

కొంచెముగా పేరియుండు పెరుగు వాతమును పోగొట్టును. శుక్రమును వృద్ధిజేయును, సరం అనునది శ్లేష్మవాతములను పోగొట్టును. మండము స్రోతస్సులను శుద్ధిజేయును. అని చరకాచార్యుడు సరమండగుణములను జెప్పియున్నాడు. పెరుగువలన గలుగు దోషనివారణార్థంబై పెసరపప్పు మొదలగువానిని జేర్చి భుజించవలయునని జెప్పబడినది. పెరుగు ఆమ్లపాకరసము ఉష్ణవీర్యముగలదియని చెప్పుటచేతనే శ్లేష్మ, పిత్తరక్తమును చేయునని స్పష్టమగుచుండగా నితరములగు ఆమ్లద్రవ్యములకంటె పెరుగు విశేషముగా రక్తపిత్తాదులను జేయునని తెలియజేయుటకై మూలశ్లోకమునందు "పిత్తరక్తాగ్నిశోఫకృత్" అని చెప్పబడినది. మఱియును శాస్త్రనిషిద్ధమయిన దధిభక్షణముచే నధికరోగములు కలుగునని సూచించుటకై మూలశ్లోకమునందు నైవాద్యాత్ అనుచో అనేక నకారములు ప్రయోగించబడెనవి. నైవాద్యాన్నిశి అని చెప్పినందుచే మధ్యాహ్నమునందు పెరుగు భుజించవగునని యేర్పడుచున్నది.

> "దధ్యాజం కఫపిత్తఘ్నం లఘుపాకే విషాపహం,
> దుర్నామశ్వాసకాసేషు హితమగ్నేశ్చ దీపనమ్.
> విపాకే మధురం వృష్యం రక్తపిత్తప్రణాశనమ్,
> బలాసవర్ధనం స్నిగ్ధం విశేషాద్దధిమాహిషమ్.
> విపాకే కటుకం క్షార మమ్లం భేద్యౌష్ట్రకం దధి,
> వాతార్శాంసి చ కుష్ఠాని క్రిమీన్ హంత్యుదరాణి చ.
> వాతఘ్నం కఫకృత్స్నిగ్ధం విశేషాన్నచ పిత్తకృత్,
> కుర్యాద్భక్తాభిలాషం చ దధి మస్తు పరిశ్రుతమ్.
> శృతక్షీరాచ్చ యజ్జాతం గుణవద్దధి తత్ స్మృతం,
> వాతపిత్తహరం రుచ్యం ధాత్వగ్నిబలవర్ధనం.
> దధి త్వసారం రూక్షం తు గ్రాహి విష్టంభి వాతలం,
> దీపనీయం విశేషేణ సకషాయం రుచిప్రదమ్."

మేక పెరుగు కఫము, పిత్తము వీనిని పోగొట్టును. పాకమువలన లఘువుగనుండును. విషమును హరింపజేయును. దుర్నామరోగము, శ్వాసము, కాసము వీనియందు హితకర

మైనది. అగ్నిదీపనమును జేయును. ఎనుము పెఱుగు పాకమువలన మధురముగనుండును. శుక్రవృద్ధికారి, రక్తపిత్తమును పోగొట్టును. విశేషముగా కఫమును వృద్ధిజేయును. స్నిగ్ధముగనుండును. ఒంటెపెఱుగు పాకమువలన కటువుగనుండును. కొంచెము ఉప్పగ, పుల్లగనుండును. మలాదులను భేదించును. వాతమువలన జనించిన అర్శస్సు, కుష్ఠము, క్రిములు, ఉదరరోగము వీనినిపోగొట్టు. బాగుగా కాగిన పాలవలన జనించిన పెఱుగుమీది మీగడ వాతమునుపోగొట్టును. కఫమును జేయును, స్నిగ్ధముగనుండును, స్వల్పముగా పిత్తమును జేయును. అన్నమునందిచ్ఛను గలుగజేయును. బాగుగా కాగినపాలలోనుండి జనించిన పెరుగు మిగులగుణకారి. వాతపిత్తములను హరింపజేయును. రుచిని బుట్టించును. ధాతువులు, జాఠరాగ్ని, బలము వీనిని వృద్ధిజేయును. మిగులపుల్లగనుండు పెఱుగు సారహీనముగనుండును, మలాదులను బంధించును. వాతకారి, కొంచెము వగరుగనుండు పెఱుగు విశేషముగా అగ్నిదీపనమును, రుచిని పుట్టించును, అనియు శ్రుతమునందు జెప్పబడియున్నది.

తక్రగుణము.

తక్రం లఘు కషాయామ్లం దీపనం కఫవాతజిత్. 33
శోఫోదరార్శోగ్రహణీదోషమూత్రగ్రహారుచీః,
ప్లీహగుల్మఘృతవ్యాపద్గరపాండ్వామయాన్ జయేత్. 34

తక్రము (అనగా పాతికెసేల్లు కలసినచల్ల) లఘువుగ, కొంచెము వగరుగ, పుల్లగనుండును. దీపనకారి, కఫము, వాతము, శోఫ, ఉదరము, అర్శస్సు, గ్రహణి, మూత్రప్రతిబంధము, అరుచి, ప్లీహము, గుల్మము, అధికఘృతపానమువలన గలిగిన రోగము, పాండువు, కృత్రిమవిషము, వీనినిపోగొట్టును.

"నైవ తక్రం క్షతే దద్యా న్నోష్ణకాలే న దుర్బలే,
న మూర్ఛాభ్రమదాహేషు న రోగే రక్తపైత్తికే.
శీతకాలేఽగ్నిమాంద్యే చ కఫోత్థేష్వామయేషు చ,
మార్గే విరోధే దుష్టే చ వాయౌ తక్రం ప్రశస్యతే.
తక్రమామం కఫం కోష్ఠే హంతి కంఠే కరోతి చ,
పీనసశ్వాసకాసాదౌ సిద్ధమేవోపయోజయేత్.
మందజాతం మరుత్కోపి రూక్షాభిష్యంది దుర్జరమ్,
అతిజాతం భృశామ్లోష్ణ తైక్ష్ణ్యాల్పిత్తకరం పరమ్.
దోషఘ్న ముద్ధృతస్నేహం సస్నేహమపి శోఫజిత్,
వాతేమ్లం సైంధవోపేతం స్వాదు పిత్తే సశర్కరం.
హితం పథ్యం కఫే సామ్లం వ్యోషసౌవర్చలాన్వితం,
తక్రాల్లఘుతరో మండో దుర్జరా తక్రకూర్చికా."

గాయము, ఉష్ణకాలము, దౌర్బల్యము, మూర్ఛ, భ్రమ, సర్వాంగతాపము, రక్తపిత్త రోగము, ఇవిగలిగియుండునపుడు తక్రము నుపయోగింపంజనదు. శీతకాలము, అగ్నిమాంద్యము, కఫరోగములు, స్రోతోమార్గములు విరోధముగనుండుట, దుష్టవాతము, ఇవికలిగియుండునపుడు తక్రముహితకరమైనది. పచ్చిచల్ల కోష్ఠగతమైన కఫమును పోగొట్టును. కంఠమునందుకఫమునుగలుగజేయును. పీనసము, శ్వాసము, కాసము, అను నీరోగములయందు కాగినచల్లనే యుపయోగించపలయును. లేతపెరుగు వాతము నధికపరచును. రూక్షజేయును. కఫకారి, జీర్ణముకాకుండును. మిగుల పేరిపుల్లగనుండు పెరుగు మిగుల పుల్లగనుండుటవలన అధికముగా పిత్తమునుజేయును. బాగుగా వెన్నతీయబడిన చల్ల వాతాదులయొక్క ప్రకోపమునణచును. కొంచెము వెన్నతోగూడియుండు చల్ల శోఫను పోగొట్టును. వాతప్రకోపమునందు సైంధవలవణముతో గూడియుండు పుల్లనిచల్లయును, పిత్తప్రకోపమునందు శర్కరతోగూడి మధురముగనుండుచల్లయును, కఫప్రకోపమునందు త్రికటుకములు, సౌవర్చలవణము, వీనితో గూడి కొంచెము పుల్లగనుండు చల్లయును, హితకరముగ, పథ్యకరముగనుండును. పెరుగుమీది మీగడ తక్రమునకంటె లఘువుగనుండును. తక్రకూర్చిక జీర్ణముకాకుండును అని సుశ్రుతమునందు చెప్పబడియున్నది.

మస్తుగుణము.

తద్వన్మస్తు సరం స్రోతశ్శోధి విష్టంభజిల్లఘు,

పెరుగుమీది మీగడకును తక్రగుణమే గలిగియుండును. శరీరమునందు వేగముగా వ్యాపించును. స్రోతస్సులను శుద్ధిపరచును. మలబంధమును పోగొట్టును. లఘువుగ నుండును.

"తృష్ణాక్లమహరం మస్తు లఘు స్రోతోవిశోధనమ్,
ఆమ్లం కషాయానురస మవృష్యం కఫవాతజిత్.
ఆహ్లాదనం ప్రీణనం చ భినత్త్యాశు మలం చ తత్,
బలమావహతి క్షిప్రం తథా భక్తస్య రోచనమ్."

పెరుగుమీది మీగడ దప్పిని, బడలికనుపోగొట్టును. లఘువుగనుండును. స్రోతస్సులను శుద్ధిపరచును. కొంచెము పుల్లగ, వగరుగనుండును. శుక్రమును కొంచెము తగ్గించును. కఫవాతములను హరింపజేయును. మనస్సంతోషము, తృప్తి, బలము, అన్నమునందు రుచి వీనిని గలుగజేయును. మలమును శీఘ్రముగా భేదించును అని సుశ్రుతమునందు చెప్పబడియున్నది.

—◎ వెన్నగుణము. ◎—

నవనీతం నవం వృష్యం శీతం వర్ణబలాగ్నికృత్. 3౫
సంగ్రాహి వాతపిత్తాసృక్క్షయార్శోఽర్దితకాసజిత్,

నవీనమైన వెన్న శుక్రమును వృద్ధిజేయును. శీతలమైన వీర్యముగలది. శరీరమునందు వర్ణము, బలము, అగ్నిదీపనము, వీనిని గలుగజేయును. మలమునుగట్టిపరచును. వాతము, పిత్తరక్తము, క్షయము, అర్శస్సు, అర్దితవాతము, కాసము వీనినిపోగొట్టును.

"శీతం స్వాదు కషాయామ్లం నవనీతం నవోద్ధృతమ్,
చక్షుష్యం బాలవృద్ధానాం ప్రశస్తం సౌకుమార్యకృత్."

తత్క్షణమున యెత్తబడిన వెన్న శీతలముగ, మధురముగ, కొంచెముపగరుగ, పుల్లగనుండును. నేత్రములకు మేలుజేయును. బాలురు, వృద్ధులు వీరికి మిగుల పథ్యకరమైనది. సుకుమారత్వమును గలుగజేయును; అని అష్టాంగసంగ్రహమునందు చెప్పబడియున్నది.

—◎ క్షీరజనవనీతగుణము. ◎—

క్షీరోద్భవం తు సంగ్రాహి రక్తపిత్తాక్షిరోగజిత్. 3౬

క్షీరములోనుండి తీయబడిన వెన్న మలమును గట్టిపరచును. రక్తపిత్తమును నేత్రమును పోగొట్టును.

—◎ ఘృతగుణము. ◎—

శస్తం ధీస్మృతిమేధాగ్నిబలాయుశ్శుక్ర చక్షుషామ్,
బాలవృద్ధప్రజాకాంతి సౌకుమార్యస్వరార్థినామ్. 3౭
క్షతక్షీణపరీసర్పశస్త్రాగ్నిగ్లపితాత్మనామ్,
వాతపిత్తవిషోన్మాదశోషాలక్ష్మీజ్వరాపహమ్. 3౮
స్నేహానాముత్తమం శీతం వయసః స్థాపనం ఘృతమ్,
సహస్రవీర్యం విధిభిః ర్ఘృతం కర్మసహస్రకృత్. 3౯

నెయ్యి వస్తుగ్రహణశక్తి, స్మృతి (అనగా గతించిన విషయములను విచారించు శక్తి), మేధ (అనగా ధారణాశక్తి), జాఠరాగ్ని, బలము, ఆయువు, శుక్రము, నేత్రములు వీనికి హితముజేయును. బాలవృద్ధులకును, సంతతి, కాంతి, సుకుమారత్వము, మంచికంఠస్వరము, వీనినిచ్ఛయించువారికిని, గాయము, ధాతుక్షయముగలవారికి, విసర్పరోగము, శస్త్రము, నిప్పువీనివలన పీడింపబడిన శరీరముగలవారికిని మిగుల హితకరమైనవి. వాతము, పిత్తము, విషము, ఉన్మాదము, శోష, అలక్ష్మి, జ్వరము, వీనిని పోగొట్టును. తైలాదిస్నేహములకన్నిటికంటె శ్రేష్ఠమైనది. శీతమైన వీర్యముగలది. ముసలితనమురాకుండా వయస్సునునిలుపును. యోగసంస్కారాదుల వలన అనేకవిధయిన

శక్తికలది (అనగా ఏద్రవ్యముతో చేర్చి ప్రయోగించబడునో, లేకయే ద్రవ్యముతో చేర్చి సంస్కారము చేయబడునో అట్టిద్రవ్యముయొక్క శక్తిని అనుసరించియుండునని భావము.) మఱియు నీఘృతము చేత నెయ్యిసంస్కారములు జేయంజనునని కొందరు వచించెదరు. ఘృతము అనేక కార్యములను జేయును.

ప్రాతనెయ్యిగుణము.

మదాపస్మారమూర్ఛాయ శిరఃకర్ణాక్షియోనిజాన్,
పురాణం జయతి వ్యాధీన్ వ్రణశోధనరోపణమ్. ౮౦

మిగుల పాతబడిన నెయ్యి మదము, అపస్మారము, మూర్ఛ, శిరోరోగము, కర్ణరోగము, నేత్రరోగము, యోనిరోగము, వీనిని పోగొట్టును. వ్రణములను శుద్ధిపరచియార్చును.

"వ్రణశోధనరోపణం,
పూర్వోక్తాంశ్చాధికాన్ కుర్యాద్గుణాంస్తత్సుస్మృతోపమం,
తద్వచ్చ ఘృతమండోపి రూక్షతీక్ష్ణస్తనుస్తు సః."

అమృతతుల్యమైనది. ఘృతముమీదిమిగడ రూక్షముగ, ఉష్ణముగ, లఘువుగనుండును అని అష్టాంగసంగ్రహమునందు జెప్పబడియున్నది.

"పరమేకాదశం ప్రోక్తం సర్వదోషహారం పరమ్, స్థితం వర్షశతం భూమౌ కౌంభమిత్యపదిశ్యతే, స్వల్పక్షీరో బహుస్తక్రః కిలాటస్వల్పశర్కరః."

పదునొకండు సంవత్సరములుంచబడిన నెయ్యి సర్వదోషములను హరింపజేయును. నూఱు సంవత్సరములు భూమియందుంచబడిన నెయ్యి కౌంభమనబడును. కొంచెము పాలు, అధికముగా మజ్జిగ, స్వల్పముగా శర్కర చేరియుండునది కిలాటమనబడును. అని అధికపాఠము కొన్ని గ్రంథములయందు గనబట్టుచున్నది.

కిలాటాదిగుణము.

బల్యాః కిలాటపీయూషకూర్చికామోరణాదయః,
శుక్రనిద్రాకఫకరా విష్టంభిగురుదోషలాః. ౮౧

కిలాటము (అనగా ఒకింత పాలు అధికముగా మజ్జిగ జేర్చి చేయబడినది.) పీయూషము (అనగా అపుడే యీనినపాలతో జేయబడినది.) కూర్చికా (అనగా పెఱుగు మజ్జిగ జేర్చి చేయబడినది.) మోరణము (అనగా క్షీరతుల్యమైనది.) మొదలగునవి యన్నియు బలమునిచ్చును. శుక్రము, నిద్ర, కఫము, వీనిని విశేషముగా వృద్ధిజేయును. మలబంధము, గురుత్వము జేయును; దోషకారి "విష్టంభి గురుదోషలాః" అని చెప్పియుండుటచేతనే జఠరాగ్నిని నశింపజేయునని స్పష్టముగా దెలియుచున్నది.

గనుక "వహ్నినాశనా" అని గ్రంథకర్త ప్రత్యేకముగా జెప్పక విరమించెను. మోర టాది అను ఆదిశబ్దముచేత తక్రపిండకము, క్షీరశాకము వీనిని గ్రహించవలయును.

క్షీరాదిగుణాగుణములు.

గవ్యే క్షీరఘృతే శ్రేష్ఠే నిందితే చావిసంభవే,

ఆవుపాలు, ఆవునెయ్యి, ఆవుపెరుగు, ఆవుమజ్జిగ మొదలగునవి శ్రేష్ఠంబులు. మేకపాలు, మేకనెయ్యి, మేకపెరుగు, మేకమజ్జిగ మొదలగునవి నిందితంబులు.

"విద్యాద్దధిఘృతాదీనాం గుణదోషాన్యథాపయః."

ఆయాజంతువులపాలకు జెప్పబడిన గుణాగుణములే పాలయొక్క వికారమైన పెరుగు, నెయ్యి మొదలగువానికి గలిగియుండునని అష్టాంగసంగ్రహమునందు స్పష్టముగా జెప్పబడియున్నది. మఱియు నిటులనే:—

"దధ్యాదీనాంతు తజ్జానాం సామాన్యే గుణకర్మణీ."

అనువచనముచేత ఖరనాదమను గ్రంథమునందు కూడ నీవిషయమే చెప్పబడియున్నది.

క్షీరవర్గము ముగిసెను.

అవ. చెఱుకు క్షీరమునకు సమానమైన గుణాగుణములు గలదియగుటచే నిక మీఁదట ఇక్షువర్గము చెప్పబడుచున్నది.

చెఱకురసగుణము.

ఇక్షోరసో గురుస్స్నిగ్ధో బృంహణః కఫమూత్రకృత్. ౪౨
వృష్యశ్శీతోఽస్రపిత్తఘ్నః స్వాదుపాకరసస్సరః,

చెఱకురసము గురువుగ, స్నిగ్ధముగనుండును. శరీరమునకు పుష్టినిచ్చును. కఫమూత్రములను, శుక్రమును వృద్ధిజేయును. శీతమైనవీర్యముగలది. రక్తపిత్తమును పోగొట్టును. మధురమైనపాకరసములుగలది. మలమును భేదించును. స్నిగ్ధముగ, శరీరపుష్టికారిగ, శుక్రవృద్ధికారిగనుండు ద్రవ్యములన్నియు తరుచుగా వాతమును పోగొట్టుటయందు ప్రసిద్ధంబులగుటచే గ్రంథకర్త "వాతజిత్" అని ప్రత్యేకముగా జెప్పక విరమించెను.

"వృష్యశ్శీతః పవనజి ద్భక్తే వాతప్రకోపనః."

చెఱకును దంతములతో నమిలి భుజించిన వాతము ప్రకోపించునని అష్టాంగసంగ్రహము నందు జెప్పబడియున్నది. ఈయర్థమే:—

"మారుతాధ్మానజననః చక్షుష్యో బృంహణో రసః."

అను వచనముచేత ఖరనాదమను గ్రంథమునందుకూడ జెప్పబడియున్నది.

దంతపీడితఇక్షురసగుణము.

సోఽగ్రే సలవణో దంతపీడితశ్శర్కరాసమః. ౪౩

చెఱకురసము చెఱకుయొక్క కొనలో కొంచెము ఉప్పగనుండును. దంతములతో నములుటచే జనించినరసము శర్కరతో సమానమైనగుణముగలది.

"అతీవ మధురో మూలే మధ్యే మధుర ఏవ చ,
అగ్రే త్వక్షిషు విజ్ఞేయ ఇక్షూణాం లవణో రసః.

చెఱకు క్రిందిభాగమునందలి రసము మిగుల మధురముగ నుండును. మధ్యప్రదేశమునందలి రసము మధురముగనుండును. గణుపులు, కొన వీనియందలి రసము ఉప్పగనుండును అని సుశ్రుతమునందు చెప్పబడియున్నది. యంత్రము, దంతములు వీనిచే పీడించి తీయబడిన చెఱకురసమునకు ఈగ్రంథకర్త ప్రత్యేకముగా గుణములు చెప్పియుండుటవలన క్రింద జెప్పినగుణములు పాషాణాదులవలన నగికితీయబడిన చెఱకురసమునకని తెలియవలయును.

యంత్రజఇక్షురసగుణము.

మూలాగ్రజంతుజగ్ధాదిపీడనాన్మలసంకరాత్,
కించిత్కాలం విధృత్యా చ వికృతిం యాతి యాంత్రికః. ౪౪
విదాహీ గురువిష్టంభీ తేనాసౌ

యంత్రమువలన తీయబడినరసములో వేరు, కొన, పురుగుపట్టిన చెఱకు సంబంధముగలిగియుండుటచేతను, మురికి చేరియుండుటచేతను, ఒకింతకాలవిళంబమువలన జనించుటచేతను, ఆరసము వికారమును జెందియుండును. కాబట్టి యంత్రముచే తీయబడినరసము విదాహగుణముతో గూడియుండును. (అనగా జాఠరాగ్ని సంయోగమువలన పాకంబై పిత్తమును చేయుచు చిరకాలమువరకు జీర్ణముకాకుండునని భావము.) మలమును బంధించును. గురువుగనుండును. వేరు, కొన, పురుగుపట్టినచెఱకు, మురికి సంబంధము ఇవిలేకుండ యంత్రమునందు తీయబడిన చెఱకురసమునకు విదాహాది దుర్గుణములు లేకుండునని తెలియవలయును.

పౌండ్రకాదీక్షురసగుణము.

తత్ర పౌండ్రకః,
శైత్యప్రసాదమాధుర్యైర్వరస్తమను వాంశికః. ౪౫

చెఱుకులలో పౌండ్రకమను చెఱుకుయొక్కరసము శైత్యము, ప్రసన్నత్వము, మాధుర్యము అను నీగుణములవలన శ్రేష్ఠంబైనది. వంశమను చెఱుకుయొక్కరసము పౌండ్రకమను చెఱకుయొక్కరసమునకంటె తక్కువైన శైత్యాదిగుణములుగలది.

శతపర్వాది ఇక్షురసగుణము.

శాతపర్వకకాంతారనైపాలాద్యాస్తతః క్రమాత్,
సక్షారాస్సకషాయాశ్చ సోష్ణాః కించిద్విదాహినః. ౪౬

శతపర్వము, కాంతారము, నేపాళము మొదలగు భేదములుకల చెఱుకుయొక్క రసములు యథాక్రమముగ నొకదానికంటె నొకటి శైత్యాదిగుణములవలన తక్కువగ నుండును. మఱియును కొంచెము ఉప్పగ, కషాయముగ, ఉష్ణముగ, విదాహగుణయుక్తముగ నుండును.

ఫాణితగుణము.

ఫాణితం గుర్వభిష్యంది చయకృన్మూత్రశోధనమ్,

ఫాణితము (అనగా కుండలోపోసియుంచెడు పెఱుగువంటి పంచదార) మిగుల గురుత్వముగలది. శ్లేష్మమును వృద్ధిచేయును, త్రిదోషములనధికము జేయును. మూత్రమును శుద్ధిపరచును.

"రూక్షం మధూకపుష్పోత్థం ఫాణితం వాతపిత్తకృత్,
కఫఘ్నం మధురం పాకే కషాయం వస్తిదూషణమ్"

ఇప్పపువ్వులలోనుండి జనించినఫాణితము రూక్షముగనుండును. వృద్ధిచేయును. వాతపిత్తములను జేయును. కఫమును పోగొట్టును. మధురమైనపాకముగలది. వగరుగనుండును. పొత్తికడుపున చెరుపుజేయును. అని తంత్రాంతరమునందు జెప్పబడియున్నది.

బెల్లముగుణము.

నాతిశ్లేష్మకరో ధౌతస్సృష్టమూత్రశకృద్గుడః. ౪౭
ప్రభూతక్రిమిమజ్జాసృఙ్మేదోమాంసకఫోఽపరః,

సంస్కారాధిక్యముచే నిర్మలమైనబెల్లము కొంచెముగా కఫమును వృద్ధిజేయును. మూత్రమును, మలమును బైలుపరచును. సంస్కారములేక మురికితోగూడియుండు బెల్లము, క్రిములు, మజ్జ, రక్తము, మేదస్సు, మాంసము, కఫము వీనినధికముగ జేయును.

ప్రాతకొత్తబెల్లపుగుణము.

హృద్యః పురాణః పథ్యశ్చ నవః శ్లేష్మాగ్నిసాదకృత్. ౪౮

ప్రాతబెల్లము హృదయమునకు మేలుజేయును. పథ్యకరమైనది. నూతనమైన బెల్లము కఫకారి. జాఠరాగ్నిని నశింపజేయును.

మత్స్యండికాదిగుణము.

వృష్యాః క్షతక్షీణహితా రక్తపిత్తానిలాపహాః,
మత్స్యండికాఖండసితాః క్రమేణ గుణవత్తమాః. ౪౯

తేనె నేత్రములకు హితముజేయును. అశ్చోతనము, వ్రణలేపము మొదలగు వానియందు ప్రశస్తమైనది. దీనిని సేవించుటవలన శరీరమునందు ఉంటలుకట్టియుండు పదార్థములను విభజించును. దప్పి, శ్లేష్మ, విషము, హిధ్మ (ఎక్కిళ్లు), రక్తపిత్తము, మేహము, కుష్ఠము, క్రిములు, వాంతి, శ్వాసము, కాసము, అతిసారము వీనినిహరింప జేయును. వ్రణమును శోధించి, (అనగా వ్రణమునందలి నీరును వెలిపరచి) ఆర్చును. వ్రణమును సంధానముజేయును. (అనగా రెండు, లేక మూడుముఖములుగల వ్రణముల ఏకముఖమును గలుగజేయునని భావము.) వ్రణచికిత్సయందు తేనెను వ్రణములపై లేపనము చేయవలయునే కాని పానము చేయుంజనదు. వాతము నధికముగ వృద్ధినొందించును. రూక్షగుణము కల్గియుండును. వగరుగ, మధురముగనుండును. తేనెవలనబుట్టిన చక్కెర తేనెతో సమానమైన గుణముగలది.

"భ్రామరం పైత్తికం క్షౌద్రం మాక్షికం తద్యథోత్తరమ్,
తత్ర స్యాద్భ్రామరం శుక్లం ఘృతవర్ణం తు పైత్తికమ్.
క్షౌద్రం తు కపిలం విద్యాత్తైలాభం మాక్షికం మతమ్,
భ్రామరం తర్పణం స్వాదు త్రిదోషం పైత్తికం విదుః.
వరంచ గుర్వభిష్యంది క్షౌద్రం రూక్షం మనాగ్గురు,
మాక్షికం లబ్ధపవనం మధురం శస్యతే వ్రణే.
గరీయస్స్వాద్వభిష్యంది నవం జీర్ణమతోఽన్యథా,
మందః పురాణాన్మధునస్తీక్ష్ణో రూక్షో లఘుస్తనుః."

అను వచనములచేత తేనె భ్రామరమని, పైత్తికమని, క్షౌద్రమని, మాక్షికమని నాల్గు విధంబులు. వానిలో భ్రామరమను తేనె శుక్లవర్ణముగను, పైత్తికమను తేనె ఘృతవర్ణముగను, క్షౌద్రమను తేనె కపిలవర్ణముగను, మాక్షికమను తేనె తైలవర్ణముగ నుండును. భ్రామరమను తేనె ధాతువులకు తృప్తిని కల్గించును. పైత్తిక మను తేనె త్రిదోషములను ప్రకోపింపజేయును. క్షౌద్రమను తేనె శ్రేష్ఠమైనది. గురువుగనుండును. శ్లేష్మమును వృద్ధిజేయును. మాక్షికమను తేనె రూక్షముగనుండును. కొంచెము గురుత్వమునుజేయును. వాతమును వృద్ధినొందించును. మధురముగనుండును. వ్రణములయందు మిగుల ప్రశస్తమయినది. నూతనమయిన తేనె మిక్కుటముగా గురుత్వముజేయును. మధురముగ నుండును. శ్లేష్మమును జేయును. ప్రాత తేనెపై జెప్పినదానికన్న విరుద్ధముగనుండును. తేనెమీదిమీగడ ప్రాత తేనెకంటె కొంచెము తీక్ష్ణముగనుండును. రూక్షగుణముకల్గి యుండును. లఘువుగనుండును. ఇటులనే తేనెకు కటుపాక, శైత్య, విషసంబంధ, యోగవాహిత్వాదిగుణములు గలిగియుండునని యీ తంత్రకారుడే అష్టాంగసంగ్రహమున తేనెయొక్క భేదములను విశదముగా జెప్పియున్నాడు. మఱియును:—

"నవీనం గుర్వభిష్యంది విద్యాజ్జీర్ణమతోఽన్యథా,
నానాద్రవ్యాత్మకత్వాచ్చ యోగవాహి పరం మధు.
విశేషాద్గుర్వభిష్యంది భ్రామరం స్వాదు తర్పణమ్,
క్షౌద్రం సతిక్తం మధురం లఘు రూక్షం విశోధనమ్.
పైత్తికం బృంహణం క్షీణక్షతవ్రణహితం లఘు,
తస్మాల్లఘుతరం రూక్షం మాక్షికం ప్రవరం స్మృతమ్.
శ్వాసాదిషు చ సర్వేషు ప్రశస్తం తద్విశేషతః,
నవం మధురభూయిష్ఠం మధ్వభిష్యంది రోచకమ్.
పురాణం నిరభిష్యంది క్రమాద్వర్జితగౌరవమ్,
ఖండః పురాణో మధునస్తీక్ష్ణో రూక్షో లఘుస్తనుః."

తేనె నానాద్రవ్య స్వరూపముగలదిగ నుండుటవలన మిగుల యోగవాహిగనుండును. భ్రామరమను తేనె మిగులగురువుగ, మధురముగనుండును. శ్లేష్మకారి తృప్తినిచ్చును. క్షౌద్రమను తేనె కొంచెము తిక్తముగ, మధురముగ, లఘువుగ, రూక్షముగ శరీరశుద్ధికారిగ నుండును. పైత్తికమను తేనె శరీరపుష్టిని గలుగజేయును. కృశించినవారు, గాయము గలవారు, వ్రణితులు వీరికి హితకరమైనది. లఘువుగనుండును. మాక్షికమను తేనె పైత్తికమను తేనెకంటె మిగులలఘువుగ, రూక్షముగ, అన్నిటిలోను శ్రేష్ఠమైనదిగ నుండుటయేగాక శ్వాసము మొదలగురోగములయందు మిగుల హితకరమైనది. నవీనమైన తేనెమిగుల మధురముగ, శ్లేష్మకారిగనుండును. రుచినిపుట్టించును. ప్రాతతేనె శ్లేష్మకారి కాదు, గురుత్వహీనముగనుండును. తేనెయొక్క ప్రాచీనమైనమండము తీక్ష్ణముగ, రూక్షముగ, లఘువుగనుండును అని అష్టాంగసంహితయందు జెప్పబడియున్నది.

కాచినతేనెగుణము.

ఉష్ణముష్ణార్తముష్ణే చ యుక్తం చోష్ణైర్నిహంతి తత్. ౫౩

తా. తేనెను కాచిగాని, లేక ఉష్ణపీడితుడుగనుండు పురుషునివిషయములోగాని లేక ఉష్ణమైన కాలదేశములయందుగాని, లేక ఉష్ణకరమైనఆహారాదులతో జేర్చిగాని, యుపయోగపరచినచో మనుజుని జంపును.

ఉష్ణమధూపయోగానుజ్ఞ.

ప్రచ్ఛర్దనే నిరూహే చ మధూష్ణం న నివార్యతే,
అలబ్ధపాకమాశ్వేవ తయోర్యస్మాన్నివర్తతే. ౫౪

తా. వమనము, నిరూహవస్తి, వీనియందు కాచబడినతేనె నుపయోగపరచినను

నువ్వులవికారముకానటువంటివైనను స్నేహప్రాధాన్యమువలన తైలమనబడునని చరక గ్రంథమునందు చెప్పబడియున్నది. కాబట్టి తైలము, కౌసుంభము, ఏరండము అని తైలశబ్దమును చేర్చకుండ చెప్పినచో తిలకుసుంభాదులయొక్క ఆకులు, కాడలు మొదలగునవి యనికూడ యర్థంబగును. దానంజేసి ఏరండతైలము, కౌసుంభతైలము, తిలతైలము అని ద్రవ్యనామములతోడ తైలశబ్దమునుకూడ జేర్చియే చెప్పవలయును. అట్లుండగా "ముఖ్యం తీక్ష్ణం వ్యవాయి చ" అనగా తిలతైలము ముఖ్యమని శ్లోకములో జెప్పియుండుట అసంగతమని కొందరు శంకించెదరు. అయితే తైలశబ్దము నూనె విషయమునందే ప్రసిద్ధిగనుండునటుల గన్పట్టుచున్నదేగాని ఆకులు, కాడలు మొదలగువాని విషయమునందు ప్రసిద్ధిగనుండునటుల గన్పట్టదు. కావున "తైలం" అని చెప్పినది నువ్వుల నూనెకే ముఖ్యవాచకమగుటచేజేసి ముఖ్యమని మూలములో జెప్పియుండుట యుక్తము. ఇతర స్నేహములలో నువ్వుల తైలము ఏరండతైలము అను తైలశబ్దము గౌణప్రయోగము. (అనగా ముఖ్యమైనది కాదని తాత్పర్యము.)

తైలగుణవిశేషము.

కృశానాం బృంహణాయాలం స్థూలానాం కర్శనాయ చ,
బద్ధవిట్కం కృమిఘ్నం చ సంస్కారాత్సర్వదోషజిత్. ౫౬

తైలము కృశించినపురుషులకు శరీరమునందు పుష్టిని గలుగజేయును. స్థూలముగనుండువారిశరీరమును కృశింపజేయును. మలమును బంధించును. క్రిములను పోగొట్టును. సంస్కారమువలన అనేకరోగములను పోగొట్టును. ఒకటే తైలమువలన పరస్పరవిరుద్ధమగు స్థూలకృశత్వరూపముగల కార్యము లెటుల గలుగుననగా:—కృశించినశరీరముగల పురుషులయొక్క స్రోతోమార్గములు మిగుల సంకోచమును జెందియుండుటచే వానియందితరములైన బృంహణద్రవ్యములు లోపల బ్రవేశించుట కసమర్థంబులుగ నుండును. అట్టియెడ తైలము మిగులసంకోచమును జెందిన స్రోతస్సులయందును తీక్ష్ణాదిగుణములచే శీఘ్రముగా బ్రవేశించి వానిని శుద్ధిజేయును. బాగుగ శుద్ధమైనచో శరీరపుష్టి గలుగును.

"స్రోతస్సు తత్ర శుద్ధేషు రసో ధాతూనుపైతి యః,
తేన తుష్టిర్బలం వర్ణః పరం పుష్టిశ్చ జాయతే."

స్రోతస్సులు బాగుగా శుద్ధిజెందియుండునపుడు రసములు ధాతువులలో బాగుగా ప్రవేశించును. అందువలన తుష్టి, శరీరమునందు బలము, వర్ణము విశేషముగా పుష్టిగలుగునని ఉత్తరత్ర చెప్పబడును. కాబట్టి తైలము కృశించినవారికి శరీరపుష్టికరమని చెప్పియుండుట యుక్తము. అటులనే స్థూలశరీరముగలవారియొక్క సూక్ష్మమైన సర్వస్రోతస్సులలో తైల

ము ప్రవేశించి తీక్ష్ణోష్ణాదిగుణములచే మేదస్సును క్షయింపజేసి స్థూలశరీరమును కృశింప జేయుననుటయు యుక్తము. తీక్ష్ణాదిగుణములతో గూడిన యితరమైన వస్తువులుకూడ కృశించినశరీరమును స్థూలముగ జేయుటయందును, స్థూలమైన శరీరమును కృశింప జేయుటయందును సమర్థంబులని తెలియపరచుటకై,—

"కృశానాం బృంహణాయాలం స్థూలానాం కర్శనాయ చ"

అని తంత్రకారుడు చెప్పియున్నాడు.

ఆముదపుగుణము.

సతిక్తోష్ణమైరండం తైలం స్వాదు సరం గురు,
వర్ధ్మగుల్మానిలకఫానుదరం విషమజ్వరమ్. ౫౭
రుక్శోఫౌ చ కటీగుహ్యకోష్ఠపృష్ఠాశ్రయౌ జయేత్,

ఆముదము కొంచెము తిక్తకముగ, కారముగ, మధురముగనుండును. శరీరమునందు వ్యాపించును. గురుత్వముగలది. వర్ధ్మరోగము, గుల్మము, వాతము, కఫము, ఉదరరోగము, విషమజ్వరము వీనిని హరింపజేయును. నడుము, గుహ్యస్థలము, కోష్ఠము, వీపు, వీనియందలిశూలలను, శోఫను పోగొట్టును.

ఎఱ్ఱాముదపుగుణము.

తీక్ష్ణోష్ణం పిచ్ఛిలం విస్రం రక్తైరండోద్భవం త్వతి. ౫౮

ఎఱ్ఱాముదము అధికతీక్ష్ణకారి. ఉష్ణముగ, పిచ్ఛిలముగనుండును. దుర్గంధముగలది.

ఆవనూనెగుణము.

కటూష్ణం సార్షపం తీక్ష్ణం కఫశుక్రానిలాపహమ్,
లఘు పిత్తాస్రకృత్కోఠకుష్ఠార్శోవ్రణజంతుజిత్. ౫౯

ఆవనూనె కారముగ, ఉష్ణముగ, తీక్ష్ణముగనుండును. కఫము, శుక్రము, వాతము, కోఠరోగము, కుష్ఠము, అర్శస్సు, వ్రణము, కృమిరోగము, వీనిని పోగొట్టును. లఘువుగనుండును. పిత్తరక్తము జేయును.

తానికాయనూనె గుణము.

అక్షం స్వాదు హిమం కేశ్యం గురు పిత్తానిలాపహమ్.

తానికాయనూనె మధురముగ, శీతలముగనుండును. కేశములకు హితకరమైనది. గురువుగనుండును. పిత్తవాతములను పోగొట్టును.

వేపనూనెగుణము.

నాత్యుష్ణం నింబజం తిక్తం కృమికుష్ఠకఫప్రణుత్. ౬౦

వేపనూనె స్వల్పముగా నుష్ణముజేయును. చేదుగనుండును. కృమిరోగము, కుష్ఠము, కఫము వీనిని పోగొట్టును.

—— అగసినూనె కుసుమనూనెగుణములు. ——

ఉమాకుసుంభజం చోష్ణం త్వగ్దోషకఫపిత్తకృత్,

అగసినూనెయు కుసుమనూనెయు ఉష్ణవీర్యముగలది. చర్మరోగము, కఫము, పిత్తము, వీనిని గలుగజేయును.

"దంతీమూలకరక్షోఘ్నకరంజారిష్టశిగ్రుజమ్,
సువర్చలేంగుదీపీలుశంఖినీసీపసంభవమ్.
సరళాగురుదేవాహ్వశింశుపాసారజన్మ చ,
తువరారుష్కరోత్థం చ తీక్ష్ణం కట్వమ్లపిత్తకృత్.
అర్శఃకుష్ఠకృమిశ్లేష్మశుక్రమేదోఽనిలాపహమ్,
కరంజనింబజే తిక్తే నాత్యుష్ణే తత్ర నిర్దిశేత్.
కషాయతిక్తకటుకం సారళం వ్రణశోధనమ్,
భృశోష్ణతీక్ష్ణకటుకే తువరారుష్కరోద్భవే.
విశేషాత్కృమికుష్ఠఘ్నే తథోర్ధ్వాధోవిరేచనే,
అక్షాతిముక్తకాక్షోటనారికేళమధూకజమ్.
త్రపుసైర్వారుకూష్మాండశ్లేష్మాతకప్రియాళజమ్,
వాతపిత్తహరం వృష్యం శ్లేష్మలం గురు శీతలమ్.
పిత్తశ్లేష్మప్రశమనం శ్రీపర్ణీకింశుకోద్భవమ్,
తిలతైలం వరం తేషు కౌసుంభం న వరం పరమ్."

దంతి, ముల్లంగి, ఆవాలు, క్రానుగ, వేప, మునగ, ఆదిత్యభక్తి. (ప్రొద్దుతిరుగుడుచెట్టు) గారచెట్టు, వరగోగు, కల్లిచెట్టు, నీరుకడుము, సరళదేవదారు, అగరు, దేవదారు, ఇరుగుడు, సంబరేణి, కందులు, నల్లజీడి, వీనిగింజలలోనుండి తీయబడినతైలములు తీక్ష్ణముగ, కారముగ, పుల్లగనుండును. పిత్తమును జేయును. అర్శస్సు, కుష్ఠము, క్రిమిరోగము, శ్లేష్మము; శుక్రరోగము, మేదస్సు, వాతము వీనిని పోగొట్టును. క్రానుగ, వేప వీనిలోనుండి తీయబడినతైలము తిక్తముగనుండును. స్వల్పముగా నుష్ణముజేయును. సరళదేవదారుతైలము వగరుగ, చేదుగ, కారముగనుండును. వ్రణమును శుద్ధిజేయును. కందులు, నల్లజీడి వీనితైలము అధికముగా నుష్ణముజేయును. తీక్ష్ణముగ కారముగనుండును. విశేషముగా క్రిమిరోగమును, కుష్ఠమును పోగొట్టును, వమన విరేచనములను జేయించును. తానికాయ, సెమ్మి, గిరుకతాడి, టెంకాయ, ఇప్ప, ములుదోస, నక్క

దోస, కూశ్మాండము, విరిగి, మొరళివీనిగింజల తైలములు వాతపిత్తములను హరింపజేయును. శుక్రవృద్ధికారి. ఇకింత శ్లేష్మమును జేయును. గురువుగా, శీతలముగానుండును. గుమ్మడి, శేగు, మోదుగ వీని గింజల తైలము పిత్తమును, శ్లేష్మమును శమింపజేయును. పైజెప్పిన తైలములన్నిటిలో నువ్వులనూనె మిగుల శ్రేష్ఠము. కుసుమ తైలము మిగుల నిందితము, అని అష్టాంగసంహితయందు చెప్పబడియున్నది.

వసాదిగుణము.

వసా మజ్జా చ వాతఘ్నౌ బలపిత్తకఫప్రదౌ. ౯౧
మాంసానుగస్వరూపౌ చ విద్యాన్మేదోఽపి తావివ,

వస (అనగా శుద్ధమాంసముయొక్క స్నేహము.) మజ్జ (మూలగ) అను నీరెండును వాతమునుపోగొట్టును. బలము, పిత్తము, కఫము, వీనిని గలుగజేయును. ఏప్రాణియొక్క మాంసములోనుండి వసామజ్జాదులు తీయబడునో అట్టిప్రాణియొక్క మాంస గుణమే ఆ వసా మజ్జాదులకును గలిగియుండును. మఱియును వసామజ్జాదులయొక్క గుణమే మేదస్సునకును గలిగియుండును.

"వసా మజ్జా చ వాతఘ్నౌ బలపిత్తకఫప్రదౌ,
మాంసానుగస్వరూపౌ చ విద్యాన్మేదోఽపి తావివ.
శాలూకీసౌకరీహంసమాంసజా కుక్కుటోద్భవా,
వసా శ్రేష్ఠా స్వవర్గేషు కుంభీరమహిషోద్భవా.
కాకమద్గువసా తద్వత్కారండోత్థా చ నిందితా,
శాఖాదమేదసాం ఛాగం హాస్తినం చ పరావరమ్."

వస, మజ్జ, అనునీరెండును వాతమును హరింపజేయును. బలము, పిత్తము, కఫము వీనిని వృద్ధినొందించును. వసామజ్జాదులు స్వకారణమైన మాంసమునకు తుల్యమైన గుణము గలదై యుండును. మేదస్సుకు వసామజ్జాదులయొక్క గుణమే గలిగియుండును. కప్ప, పంది, హంసపిల్ల, కోడి అనువాని వస అన్నివసలలోను శ్రేష్ఠము. కారుమొసలి, దున్నపోతు, కాకి, నీరుకోడి, కారండము (అనగా నీరుకాకి) అనువాని వస మిగులనిందితము. ఆకులనుమేసెడి జంతువులలో మేకలయొక్కవస మిగుల శ్రేష్ఠము. ఏనుగువస మిగుల నిందితము. అని తైలవర్గము నధికముగా సింహగుప్తకారుడే అష్టాంగసంగ్రహమునందు జెప్పియుండుటచే నిచట సంక్షేపించి సంగ్రహముగా జెప్పియున్నాడు.

తైలవర్గము ముగిసెను.

అవ. తీక్ష్ణోష్ణసూక్ష్మాదిగుణములు తైలవర్గమువలె మద్యవర్గమునకు గలిగియుండుటవలన తైలవర్గానంతరము మద్యవర్గము చెప్పబడుచున్నది.—

మద్యగుణము.

దీపనం రోచనం మద్యం తీక్ష్ణోష్ణం తుష్టిపుష్టిదమ్ ౬౨
సస్వాదు తిక్తకటుకమమ్లపాకరసం సరమ్,
సకషాయం స్వరారోగ్యప్రతిభావర్ణకృల్లఘు. ౬౩
నష్టనిద్రాతినిద్రేభ్యో హితం పిత్తాస్రదూషణమ్,
కృశస్థూలహితం రూక్షం సూక్ష్మం స్రోతోవిశోధనమ్. ౬౪
వాతశ్లేష్మహరం యుక్త్యా పీతం విషవదన్యథా,

మద్యము అన్నిటికంటె అగ్నిని దీపింపజేయును. రుచిని పుట్టించును, తీక్ష్ణముగ, ఉష్ణముగ నుండును. తుష్టి అనగా మనస్సంతోషమును, శరీరపుష్టిని గలుగజేయును. కొంచెము మధురముగ, చేదుగ, కారముగ, అమ్లమైనపాక, రసములు గలదిగ నుండును. శరీరమునందు వ్యాపించునట్టి స్వభావముగలది. కొంచెము వగరుగనుండును. కంఠస్వరము, ఆరోగ్యము, బుద్ధివికాసము, శరీరకాంతి వీనిని గలుగజేయును. లఘువుగ నుండును. నిద్రలేనివారికిని, అతినిద్రగలవారికిని హితకరమైనది. పిత్తరక్తమును చెడగొట్టును. కృశించిన శరీరము గలవారికిని, స్థూలశరీరము గలవారలకును హితకరమైనది. రూక్షముగ నుండును. స్రోతస్సులయందు సంచరించును. స్రోతస్సులను శుద్ధిజేయును. వాతశ్లేష్మములను హరింపజేయును. మద్యాత్యయరోగచికిత్సాప్రకరణమునందు జెప్పినవిధముగ యుక్త్యనుసారముగా పానము చేయబడిన మద్యము పైజెప్పిన గుణములన్నిటిని గలుగజేయును. అటుగాక అన్యథా పానము జేసినచో విషతుల్యంబగును. సమస్తమైన ద్రవ్యములు ఆరోగ్యార్థమే చెప్పబడియున్నవి. అయినను మద్యము విశేషముగా శరీరారోగ్యమును గలుగజేయునని తెలియుటకై, "ఆరోగ్యం" అనుపదము మూలమునందు ప్రయోగింపబడినది. నిద్రలేనివారికి శ్లేష్మాదులను హరింపజేయునట్టి సురాదిమద్యములు హితకరములనియు, అతినిద్రగలవారికి శ్లేష్మాదులను హరింపజేయునట్టి మాధ్వీకమద్యములు హితకరములనియు, "నష్టనిద్రాతినిద్రేభ్యో హితమ్" అను మూలవచనమునకు విశేషముగ కొందరు వ్యాఖ్యానము చేయుచున్నారు. ఇటులనే కొన్ని మద్యములు కృశించినవారికి హితకరములనియు, కొన్ని స్థూలశరీరముగలవారికి హితకరమనియు, "కృశస్థూలహితం" అను మూలవచనమునకు కొందరు వ్యాఖ్యానము చేయుచున్నారు. అయితే ఒకటే విధమైన మద్యమువలన పరస్పర విరుద్ధమైనస్థూల, కృశత్వరూపములగు కార్యములెటుల గల్గునని శంకగలిగినచో తన్నివారణార్థంబై తైలప్రకరణమునందు జెప్పబడినట్టి న్యాయమునే యనుసరింపవలయును.

"జగలః పాచనో గ్రాహీ రూక్షస్తద్వచ్చ మేదకః,
వక్కసో హృతసారత్వాద్విష్టంభీ దోషకోపనః."

జగలము (అనగా వారుణీమద్యముయొక్క అధోభాగమునందు ఘనముగనుండు మడ్డి) పాచనమును జేయును. మలమును గట్టిపరచును, మేదకము (అనగా జగలముయొక్క అధోభాగమునందలి మడ్డి) జగలమునకు సమానమైనగుణముగలది. రూక్షముగనుండును. వక్కసము (అనగా మద్యపుకల్కములలో జలమును చేర్చి వేయబడినది) నిస్సారముగ నుండుటచే మలమును బంధించును. త్రిదోషములను ప్రకోపింపజేయును. అని అష్టాంగసంగ్రహమునందు జెప్పబడియున్నవి. జగలాదులు మిగుల నుపయోగార్హములు కావు కావున వానిగుణముల సవిస్తరముగా జెప్పక విరమించెను.

విశీతర(ఆసవముల)మద్యగుణము.

నాతితీవ్రమదా లఘ్వీ పథ్యా వైభీతకీ సురా,
వ్రణే పాండ్వామయే కుష్ఠే న చాత్యర్థం విరుధ్యతే ౬౯

తానికాయలచే చేయబడిన మద్యము అతితీవ్రమైన మదమును గలుగజేయదు. పథ్యకారి లఘువుగనుండును. పాండువు, వ్రణము, కుష్ఠము వీనియందితరమద్యములవలె మిగుల నిషిద్ధమైనది కాదు.

"విష్టంభినీ యవసురా గుర్వీ రూక్షా త్రిదోషలా."

యవసురయను మద్యము మలబంధమును జేయును. గురువుగ, రూక్షగనుండును. మిక్కుటముగ దోషకరమైనవి అని అష్టాంగసంహితయందు జెప్పబడియున్నది.

అరిష్టమద్యగుణము.

యథాద్రవ్యగుణోఽరిష్టస్సర్వమద్యగుణాధికః,
గ్రహణీపాండుకుష్ఠార్శశ్శోఫశోషోదరజ్వరాన్. ౭౦
హంతి గుల్మక్రిమిప్లీహాన్ కషాయకటువాతలః,

అరిష్టమను మద్యము తన యుత్పత్తికి కారణమైన ద్రవ్యములయొక్క గుణమే గల్గియుండును. మరియు పలు తెరంగులగు మద్యములకన్న గుణాధికముగ నుండును. గ్రహణి, పాండువు, కుష్ఠము, అర్శస్సు, శోఫ, శోష, ఉదరరోగము, జ్వరము, గుల్మము, క్రిమిరోగము, ప్లీహము వీనిని పోగొట్టును. కొంచెము కషాయముగ కటువుగనుండును. వాతమును వృద్ధినొందించును.

"మద్యాకరాదికద్రవ్యం మదిరాద్యాత్మకం తతః,
యథాద్రవ్యగుణోఽరిష్టస్సర్వమద్యగుణాధికః."

మద్యమున కాకరమైన అధికద్రవ్యములు చేరియుండునదియే అరిష్టమనుమద్యము

బడును. అందులో జేరునట్టి ద్రవ్యగుణములే దానికిని గలిగియుండును. మద్యములకన్నిటి కంటె నుత్కృష్టమైన గుణములుగలది. అని తంత్రాంతరములయందు జెప్పబడి యున్నది.

మార్ద్వీకమద్యగుణము.

మార్ద్వీకం లేఖనం హృద్యం నాత్యుష్ణం మధురం సరమ్. ౭౧
అల్పపిత్తానిలం పాండుమేహార్శఃకృమినాశనమ్,

ద్రాక్షారసములోనుండి జనించినమద్యము లేఖనము. (లేఖనమనగా:—
"విలిఖత్యతితైక్ష్ణ్యాద్యద్ధాతూం స్తల్లేఖనం మతమ్"
అను వచనముచేత అతితైక్ష్ణ్యమువలన మాంసాదిధాతువులను శుద్ధిజేయునని యర్థము.) హృదయమునకు మేలుజేయును. మిక్కుటముగా నుష్ణము చేయకుండును. మధురముగ నుండును. శరీరమునందు త్వరగా వ్యాపించును. ఇతరమద్యములకంటె స్వల్పముగా పిత్తవాతములను వృద్ధిజేయును. పాండువు, మేహము, అర్శస్సు, కృమిరోగము, వీనిని పోగొట్టును.

ఖర్జూరమద్యగుణము.

అస్మాదల్పాంతరగుణం ఖార్జూరం వాతలం గురు. ౭౨

ఖర్జూర మద్యము ద్రాక్షామద్యమునకంటె స్వల్పమయినగుణముకలది. వాతమును వృద్ధినొందించును. గురువుగనుండును.

"శుష్కద్రాక్షాంబుసంభూతో విశదో రోచనో హిమః,
ద్రాక్షాసవో మధుసమో బృంహణో భృశదీపనః."

ఎండిన ద్రాక్షపండ్లరసమువలన కలిగిన ద్రాక్షామద్యము శరీరమును శుద్ధిజేయును. రుచిని పుట్టించును. శీతలముగనుండును. తేనెతోతుల్యమైనగుణముగలది. శరీరమునకు పుష్టి నిచ్చును. మిక్కుటముగా అగ్నిదీపనమును గలుగజేయును అని ఇతరతంత్రములయందు జెప్పబడియున్నది.

శర్కరామద్యగుణము.

శార్కరస్సురభిస్స్వాదుర్హృద్యో నాతిమదో లఘుః,

శర్కరాసంబంధమయిన మద్యవిశేషము సుగంధముగ, మధురముగ నుండును. హృదయమునకు మేలుజేయును. స్వల్పముగా మదమును గలుగజేయును. లఘువుగ నుండును.

గౌడమద్యగుణము.

సృష్టమూత్రశకృద్వాతో గౌడస్తర్పణదీపనః. ౭౩

గుడసంబంధమయినమద్యము మూత్రము, మలము, వాతము, వీనిని వెలిపరచును. తృప్తినిచ్చును. అగ్నిదీపనకారి.

రూక్షముగ, పుల్లగనుండును. [illegible]
రుచినిపుట్టించును. [illegible]
జేయును. శీతలమైన స్పర్శము [illegible]
పోగొట్టును.

[illegible]

గుడూచీమువిశ్లేషాద్రీ [illegible]
[illegible] (అనగా [illegible]). [illegible]
యొక్కశుక్తము [illegible]
కంటె మన్యశుక్తము, [illegible]

[illegible]

కందమూల [illegible]
గడ్డలు, [illegible]
యొక్కగుణమే [illegible]
లగుణము శాకద్రింముగా [illegible]
భావము.)

[illegible]

శాండా [illegible]
ముల్లంగి, [illegible]
భావన చేయబడిన [illegible]
శుక్తమును రుచిగ, లఘు [illegible]

[illegible]

ధాన్యామ్లం [illegible]
శ్రమఘ్న [illegible]
శస్తమాస్థా [illegible]
ధాన్యామ్లము ([illegible]) [illegible]
తీక్ష్ణముగ, ఉష్ణమైనవీర్యము [illegible]
శీతలమైనస్పర్శముగలది. శ్రమము ([illegible]
నట్టిఆయాసము, క్లమము, (అనగా [illegible]
నట్టిబడలిక) పొత్తికడుపునందుశూల [illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

రూక్షముగ, పుల్లగనుండును. హృదయమునకు [illegible] రుచిని పుట్టించును. శరీరమునందు [illegible] జేయును. శీతలమైన స్పర్శగలది. [illegible] పోగొట్టును.

[illegible]

గుడేక్షుమద్యమార్త్వీక [illegible]

గుడము (అనగా బెల్లము). [illegible] యొక్క శుక్తము [illegible] కంటె మద్యశుక్తము, దానికంటె [illegible]

[illegible]

కందమూలఫలాద్యం చ తద్వద్విద్యా [illegible] ౨౨

గడ్డలు, వేళ్లు, పండ్లు మొదలగు [illegible] యొక్కగుణమే గలిగియుండును. (అనగా [illegible] లగుణము నాకర్షించుకొని [illegible] భావము.)

[illegible]

శాండాకీ చాసుతం చాన్య [illegible] లఘు,

ముల్లంగి, ఆవపిండి, పిసిసి చేర్చి [illegible] భావన చేయబడినది శాండాకియనబడును. [illegible] శుక్తమును రుచిగ, లఘువుగనుండును.

[illegible]

ధాన్యామ్లం భేది తీక్ష్ణోష్ణం పి [illegible]
శ్రమక్లమహరం రుచ్యం దీపనం [illegible] ౨౩
[illegible] స్తమాస్థానే హృద్యం లఘు [illegible] ౨౪

ధాన్యామ్లము (అనగా [illegible]) [illegible] తీక్ష్ణముగ, ఉష్ణమైనవీర్యముగలదిగనుండును. పిత్తమువృద్ధి [illegible] శీతలమైనస్పర్శముగలది. శ్రమము (అనగా వ్యాయామాదులవలన శరీరమునందు గలుగు నట్టిఆయాసము, క్లమము, (అనగా వ్యాయామము లేకుండునపుడె శరీరమునందు గలుగు నట్టిబడలిక) ఛార్తికడుపునందుశూల వీనిని పోగొట్టును. రుచిని పుట్టించును. అగ్నిదీపన

మును గలుగఁజేయును. నిరూహవస్తియందు ప్రశస్తమైనది. హృదయమునకు మేలు చేయును. లఘువుగనుండును. వాతకఫములను పోఁగొట్టును. తండులకండనాముల చేగాని, లేక సొరకాయ చూర్ణముల చేగాని, లేక ఉలవలతోను, ఉలవలు లేకున్నయెడల యవధాన్యముల చేగాని చేయబడిన ధాన్యామ్లమనబడునని తెలిసికొనవలయును.

గోమూత్రాదిగుణము.

మూత్రం గోఽజావిమహిషీగజాశ్వోష్ట్రఖరోద్భవమ్,
పిత్తలం రూక్షతీక్ష్ణోష్ణం లవణానురసం కటు. ౮౦
కృమిశోఫోదరానాహశూలపాండుకఫానిలాన్,
గుల్మారుచివిషశ్విత్రకుష్ఠార్శాంసి జయేల్లఘు ౮౧

ఆవు, ఆడుమేక, మేక, గేదె, ఏనుగు, గుఱ్ఱము, ఒంటె, గాడిద వీనిమూత్రములు పిత్తమును చేయును. రూక్షముగ, తీక్ష్ణముగ, ఉష్ణముగ, కొంచెము ఉప్పగ, కారముగనుండును. కృమిరోగము, శోఫ, ఉదరరోగము, ఆనాహము, శూల, పాండువు, కఫము, వాతము, గుల్మము, అరుచి, విషము, శ్విత్రకుష్ఠము, అర్శస్సు. వీనిని పోఁగొట్టును. లఘువుగనుండును. "మూత్రం గోఽజావిమహిషీ" అనిగోమూత్రమును తొలుత జెప్పినందువలన మూత్రములన్నిటిలోను గోమూత్రమే శ్రేష్ఠమని తెలియవలయును.

"శ్వాసకాసహరం చాజం పూరణాత్కర్ణశూలజిత్,
పథ్యం క్షయే కిలాసే చ గజవాజిసముద్భవమ్,
హన్త్యున్మాదమపస్మారం కృమీన్మేహం తు రాసభమ్,
కషాయతిక్తమౌష్ట్రం తు హిక్కాశ్వాసహరం శకృత్,
పిత్తలం స్వల్పం కృమిహరం రోచనం కఫవాతజిత్,
తిక్తం పాండుహరం మూత్రం మానుషం తు విషాపహమ్."

మేకపోతుమూత్రము శ్వాసకాసలను హరింపజేయును. చెవిలో బోసినచో కర్ణశూలను హరింపజేయును. ఏనుగు, గుఱ్ఱము, వీనిమూత్రములను క్షయరోగమునందును, కిలాసమునందును ఉపయోగింపవలెను. గాడిదమూత్రము ఉన్మాదము, అపస్మారము, కృమిరోగము, మేహము వీనిని పోఁగొట్టును. ఒంటెమూత్రము కషాయముగ, తిక్తముగనుండును. హిక్క, (ఎక్కిళ్లు), శ్వాసము, కృమిరోగము వీనిని పోఁగొట్టును. స్వల్పముగా పిత్తమును జేయును. ఆవు మొదలగువానిమూత్రము రోచనము కఫవాతములను పోఁగొట్టును. మనుష్యమూత్రము చేదుగనుండును. పాండు, విషము వీనిని పోఁగొట్టును. అని అష్టాంగసంగ్రహమందు మూత్రభేదతద్గుణములు విశేషముగా జెప్పబడియున్నది.

"దీపనం పాచనం భేది తేషు గోమూత్రముత్తమమ్"

పైజెప్పిన మూత్రములలో గోమూత్రము ప్రశస్తమైనది. దీపనకారి. పచనము జేయును. ఉండకట్టియుండు మలాదులను భేదించును అని [illegible] గ్రంథములయందు గన్పట్టుచున్నది.

తోయక్షీరేక్షుతైలానాం వర్గైర్మద్యస్య చ క్రమాత్,
ఇతి ద్రవైకదేశోఽయం యథాస్థూలముదాహృతః ౮..

ఈ ప్రకారముగా జల, క్షీర, ఇక్షు, తైల, మద్యవర్గములచే [illegible] ద్రవ్యములయొక్క ఒకభాగము స్థూలముగా జెప్పబడినది.

పంచమాధ్యాయము ముగిసెను.

షష్ఠాధ్యాయము.

అథాతోఽన్నస్వరూపవిజ్ఞానీయమధ్యాయం వ్యాఖ్యాస్యామః
ఇతిహస్మాహురాత్రేయాదయో మహర్షయః

శ్రీమద్వాగ్భటాచార్యులవారిచే అన్నద్రవ్యస్వరూపమును (అనగా దినదినమును భుజించు ప్రధానములగు ద్రవ్యములను) తెలిసికొనుటకు హితకరమైన అన్నద్రవ్యస్వరూపవిజ్ఞానీయాధ్యాయమును వివరించెదను. ఈసూత్రమునందు ద్రవ్యశబ్దము ప్రయోగింపబడకుండినను వాక్యములోని సమాసము చేతనే సిద్ధించును. పూర్వాధ్యాయమునందు ప్రసిద్ధసూత్రమునందు స్వరూపశబ్దమును ప్రయోగించకయే ద్రవద్రవ్యవిజ్ఞానీయాధ్యాయమని యీతంత్రకారులు చెప్పియున్నారు. అయినను మధ్యమలోని సమాసము చేతనే పూర్వాధ్యాయమునందువలె స్వరూపశబ్దము సిద్ధించుననుట గ్రంథకర్తయొక్క అభిప్రాయము. అన్నమనగా భుజింపబడు ధాన్యమాంసాదులనియర్థము. శాలిధాన్యము, శూకము, శింబి అని మూడువిధములుగనున్నవి. అందు శూకధాన్యము (ముల్లువంటి కేసరములుగల ధాన్యము) విశేషప్రయోగకారిగ, పథ్యకరమైనందున ముందుగా చేసి దానిగుణములు తొలుత చెప్పబడుచున్నది. శింబీధాన్యము (అనగా కాయధాన్యము) స్వల్పప్రయోగకారిగ, తక్కువగ నపథ్యకరమయినదిగ నుండుటంజేసి ఆప్రాంధాన్యమునకు ముందుగా తొలుత చెప్పబడదయ్యె.

రక్తశాల్యాదిధాన్యభేదగుణములు.

రక్తో మహాన్ సకలమ స్తూర్ణకశ్శకునాహృతః,
సారాముఖో దీర్ఘశూకో లోధ్రశూకస్సుగంధికః. ౧
పతంగాస్తపనీయాశ్చ యే చాన్యే శాలయశ్శుభాః,
స్వాదుపాకరసా స్నిగ్ధాః వృష్యా బద్ధాల్పవర్చసః. ౨
కషాయానురసాః పథ్యా లఘవో మూత్రలా హిమాః,

రక్తశాలి (అనగా ఎఱ్ఱరాజనాలు) మహాశాలి (అనగా గొప్పగనుండు రాజనాలు పెద్దసన్నవడ్లు) అను పేరుగల ధాన్యములు సుప్రసిద్ధములు. కలమ ధాన్యము (అనగా తెల్లటి సన్నవడ్లు) మగధ మొదలగు దేశములయందు ప్రసిద్ధంబు. ఇదే కాశ్మీరదేశమునందు మహాశాలులని చెప్పబడును. తూర్ణకము (అనగా దాళువా సారువావడ్లు) కూడా కాశ్మీరదేశమునందే ప్రసిద్ధంబు. శకునాహృతమను ధాన్యము

మగధదేశమునందు ప్రసిద్ధము. ఇది ఉత్తరదేశములలో [illegible] దున దానికి శకునాహృతమను నామము [illegible]. [illegible] ధాన్యము నలుపైన శూకములు (అనగా వరిముల్లు) [illegible]. [illegible] ధాన్యము తెల్లగ, నిడుపైన [illegible]. [illegible] యొక్క అగ్రభాగము లొద్దుగపుష్పముల [illegible]. [illegible] ధకమను ధాన్యము మగధాదిదేశములయందు [illegible], [illegible] ములచే ప్రసిద్ధిజెందియుండును. [illegible] ములను నానాదేశములయందుండు [illegible]. [illegible] లలో రక్తశాల్యాది ధాన్యములు [illegible] నుండును. శుక్రమును వృద్ధిజేయును. [illegible] రసముగలవి. స్వభావముగనే [illegible]. [illegible] చును. శీతమయిన వీర్యముగలవి.

"పాండుకః పుండరీకశ్చ ప్రమోదః [illegible]
[illegible]"

పాండుకము, పుండరీకము, ప్రమోద, [illegible] మము, శీతభీరుకము అనునవి శాలిధాన్యభేదములని [illegible] చెప్ప బడియున్నది.

రక్తశాలిధాన్యగుణము.

శూకజేషు వరస్తత్ర రక్తస్తృష్ణో త్రిదోషహః

పైజెప్పిన మహాశాలి ధాన్యములలో [illegible] శ్రేష్ఠమై నది. ఇది దప్పిని, త్రిదోషములను పోగొట్టును. "[illegible]" [illegible] చేతనే రక్తశాలి సర్వధాన్యములలోను శ్రేష్ఠమైనదని [illegible] టముగా శ్రేష్ఠమైనదని తెలియజేయుటకై "[illegible]" [illegible] ప్రత్యేక ముగా జెప్పబడినది.

మహాశాల్యాదిగుణము.

మహాంస్తస్యానుకలమస్తం చాప్యను తతః పరే,

మహాశాలి, కలమము, ఇతరములైన శాలిధాన్యములు, ఇవి రక్తశాలికంటె యథాక్రమముగ నొకదానికంటె [illegible].

యావకాదిధాన్యగుణము.

యావకా హాయనాః పాంసుబాష్పనైషధకాదయః. ౪
స్వాద్వమ్లా గురవః స్నిగ్ధాః పాకేఽమ్లాః శ్లేష్మపిత్తలాః,

స్పష్టమూత్రపురీషాశ్చ [illegible] చ విందితాః. ౫

[illegible] మొదలగు [illegible] వీని మూలమున [illegible] మూత్రపురీషములను [illegible] ధాన్యములలో [illegible] ధాన్యములన్నిటి [illegible] స్వల్పముగా నిందితము. [illegible] ధాన్యములను గ్రహింప వలయును.

షష్టికధాన్యగుణము.

స్నిగ్ధో గ్రాహీ లఘుస్స్వాదుస్త్రిదోషఘ్నః స్థిరో హిమః,
షష్టికో వ్రీహిషు శ్రేష్ఠో గౌరశ్చాసితగౌరతః. ౬

[illegible] షష్టికధాన్యము [illegible] శ్రేష్ఠము. ఇది [illegible] త్రిదోషములను [illegible] జ్వరము, శ్రమ, [illegible] త్వరాది [illegible] కలదియు [illegible] షష్టికధాన్యము [illegible] కృష్ణగౌరము అని [illegible] శ్రేష్ఠము.

[illegible] ధాన్యగుణము.

తతః [illegible] జతుముఖాః,
కుక్కుటాండః * [illegible] శూకరాః. ౭
వరకోద్దాలకౌ [illegible] శారదదర్దురాః,
గంధనాః కురువిందాశ్చ గుణైరల్పాంతరాస్స్మృతాః. ౮

[illegible] కుక్కుటాండకము, [illegible] వరకము, ఉద్దాలకము, [illegible] చీనము, శారదము, దర్దురము, గంధనము, కురువిందము, మొదలగు ధాన్యములు షష్టికధాన్యములకంటె తక్కువైన గుణములు గలవిగ నుండును.

---

* కపాలాక్ష ఇతి పా.

షష్టికవ్యతిరిక్తధాన్యగుణము.

స్వాదురమ్లవిపాకోఽన్యో వ్రీహిః పిత్తకరో గురుః,
బహుమూత్రపురీషోష్మా త్రిదోషస్త్వేవ పాటలః. ౯

పైజెప్పిన షష్టికాదిధాన్యములకంటె నితర ధాన్యములు మధురములు, అమ్లపాకము గలవిగనుండును. పిత్తమును జేయును. గురుత్వముగలవి. మూత్రపురీషములను విశేషముగా విసర్జింపజేయును. అత్యుష్ణకరములైనవి. పాటల (ఎఱ్ఱ)ధాన్యము విశేషముగా త్రిదోషములను ప్రకోపింపజేయును. కావుననే యాత్రేయుడు పాటలధాన్యము నాహారమునందు నిషేధించుచున్నాడు.

కంగ్వాదితృణధాన్యగుణము.

కంగుకోద్రవనీవారశ్యామాకాది హిమం లఘు,
తృణధాన్యం పవనకృల్లేఖనం కఫపిత్తహృత్. ౧౦

కంగు (అనగా కొఱ్ఱలు) కోద్రవము (అనగా అరికెలు) నీవారము (అనగా నివ్వరివడ్లు) శ్యామాకము (అనగా చామలు) [illegible], ప్రశాంతికము, [illegible], గవేధుకము, (అనగా అడవిగోధుమలు) [illegible] మొదలగు ధాన్యములు తృణధాన్యము లనబడును. ఇవి శీతలములై, లఘువులై యుండును. వాతమును ప్రకోపింపజేయును. లేఖనకారి (లేఖనమనగా:—

"విలిఖత్యతితీక్ష్ణత్వాద్ధాతూన్ [illegible] లేఖనం [illegible]."

అను వచనప్రకారము అతితీక్ష్ణత్వమువలన రసాదిధాతువులను (దోషములను గూడ గీఱును) కఫపిత్తములను హరింపజేయును, వాతమును ప్రకోపింపజేయును మలమూత్ర ములను బంధించుననియును, కఫపిత్తములను హరింపజేయుననియును [illegible], మధుర ముగనుండుననియును స్పష్టమగుచున్నది. ఈ యర్థమునే,

"కఫపిత్తహరా రూక్షాః కషాయా మధురా హిమాః,
వాతలా బద్ధవిణ్మూత్రా లఘవో లేఖనాత్మకాః."

అనెడి అష్టాంగసంగ్రహవచనము బోధించుచున్నది.

కొఱ్ఱలగుణము.

భగ్నసంధానకృత్తత్ర ప్రియంగుర్బృంహణో గురుః,

తృణధాన్యములలో కొఱ్ఱలు విరిగిపోయిన అంగముల నంటగజేయును. శరీర మునకు పుష్టినిచ్చును. గురుత్వమును జేయును.

"రక్తాః పీతాశ్చ కృష్ణాశ్చ శ్వేతాశ్చైవ ప్రియంగవః,
యథోత్తరం ప్రధానాః స్యూ రూక్షాః కఫహరాః స్మృతాః."

[illegible] దీనిని [illegible] చెప్పబడియున్నది.

[illegible]

[illegible] ౧౧

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible] ౧౨

[illegible]

[illegible]

[illegible] ౧౩

[illegible]

[illegible]

[illegible] ౧౪

[illegible] గురుత్వమును [illegible] విరిగిన [illegible] మధురముగనుండును. శరీరదార్ఢ్యమును గలుగ [illegible]. శరీరమునకు శీఘ్రముగా వ్యాపించును.

[illegible]

స్వాదు [illegible]
బహుమూ [illegible] ౯

[illegible] కలదిగనుండును. [illegible] ముగా [illegible] విశేషముగా [illegible] పాటలధాన్యము [illegible]

[illegible]

కంగు [illegible]
తృణధాన్య [illegible] ౧౦

కంగు ([illegible] నివ్వరివడ్లు) [illegible] గవేధుకము, ([illegible] ధాన్యము లనబడును. [illegible] చేయును. [illegible]

"[illegible]"

అను వచన [illegible] కఫపిత్తములను [illegible] ములను బంధించునని [illegible] ముగనుండునని [illegible]

"కఫపిత్తహరా [illegible]
[illegible]"

అనెడి [illegible]

[illegible]

భగ్నసంధాన [illegible],
తృణధాన్య [illegible] మునకు పుష్టినిచ్చును. గురుత్వము [illegible].

"రక్తాః పీతాశ్చ కృష్ణాశ్చ [illegible],
యథోత్తరం ప్రధానా [illegible]."

ముద్గాది శింబీధాన్యములలో పెసలు శ్రేష్ఠంబైనవి. స్వల్పముగా వాతమును జేయును. లంకలమనగా మిక్కిలిగా వాతమును జేయును. అలచందలు రూక్షగుణము గల్గి వాతమును వృద్ధిబొందించును. విశేషముగా మలమును అధికము చేయును. గురుత్వకారి "అలిలకరి" అని చెప్పబడుటవలన అలచందలు ఇతర శింబీధాన్యములకంటె విశేషముగా వాతమును జేయునని భావంబగుచున్నది.

ఉలవలగుణము.

ఉష్ణాః సుతిక్తాః పాకే ఽమ్లాః శుక్రాశ్మరీశ్వాసపీనసాన్,
కాసార్శః కఫవాతాంశ్చ ఘ్నంతి పిత్తాస్రదాః పరమ్. ౧౭

ఉలవలు ఉష్ణగుణయుక్తవీర్యముగలవి. పాకమువలన ఆమ్లరసముగలవిగ నుండును. శుక్రదోషము, అశ్మరీరోగము, శ్వాసము, పీనసము, కాసము, అర్శస్సు, కఫవాతములు వీనిని హరింపజేయును. మిక్కిలిగా రక్తపిత్తమును గలుగజేయును. కషాయముగ, మధురముగనుండును. మలమును బంధించును. ఉష్ణగుణయుక్తవీర్యముగలది అనెడిసామాన్యలక్షణము చేతనే నేత్రములకు విరోధముజేయునని భావమగుచున్నది.

"కషాయస్స్వాదురూక్షోష్ణాః కులత్థా రక్తపిత్తలాః,
పీనసశ్వాసకాసార్శోహిక్కానాహానిలాన్ కఫమ్.
ఘ్నంతి శుక్రాశ్మరీం శుక్రం దృష్టిం శోఫం జ్వరోదరమ్,
గ్రాహిణో లఘవస్తీక్ష్ణా విపాకే ఽమ్లా విదాహినః."

ఉలవలు కషాయముగ, మధురముగ, రూక్షముగ, ఉష్ణముగనుండును. రక్తపిత్తమును జేయును. పీనసము, శ్వాసము, కాసము, అర్శస్సు, ఎక్కిళ్ళు, కడుపుబ్బరము, కఫము, వాతము, శుక్రాశ్మరి, శుక్రదోషము, దృష్టి, వాపు, ఉదరరోగము, వీనినిహరింప జేయును. మలమును బంధించును. లఘువుగ, తీక్ష్ణముగ, పాకమువలన పుల్లగనుండును. తాపము నిచ్చును, అని అష్టాంగసంగ్రహమునందు చెప్పబడియున్నది.

అనుములగుణము.

నిష్పావో వాతపిత్తాస్రస్తన్యమూత్రకరో గురుః,
సరో విదాహీ దృక్ఛుక్రకఫశోఫవిషాపహః ౧౮

అనుములు వాతము, పిత్తరక్తము, చనుబాలు, మూత్రము వీనిని వృద్ధిజేయును. గురుత్వముగనుండును. వేగముగా శరీరమునందు వ్యాపించును. తాపమును బుట్టించును. నేత్రరోగము, శుక్రదోషము, కఫము, వాపు, విషము వీనిని హరింపజేయును. తాపమును బుట్టించుటవలన పాకముచే నమ్లరసముగలదిగనగునని భావంబగుచున్నది.

"నిష్పావా మధురా రూక్షాస్సకషాయా విదాహినః,
ఉదావర్తే ప్రశస్యంతే గురవో వాతపిత్తలాః."

అనుములు మధురముగ, రూక్షముగ, కొంచెము వగరుగ నుండును. తాపమునిచ్చును. గురుత్వము జేయును. వాతపిత్తముల నధికపరచును. ఉదావర్తరోగమునందు ప్రశస్తమయినది అని కృష్ణాత్రేయుడు జెప్పియున్నాడు.

మినుములగుణము.

మాషస్స్నిగ్ధశ్శ్లేష్మమలబలపిత్తకరస్సరః,
గుర్వాష్ణోఽనిలహా స్వాదుశ్శుక్రవృద్ధివిరేకకృత్. ౨౦

మినుములు స్నిగ్ధముగనుండును. బలమునిచ్చును. శ్లేష్మము, మలము, పిత్తము, వీనిని వృద్ధినొందించును. శరీరమునందు వేగముగా వ్యాపించును. గురుత్వము జేయును. ఉష్ణముగనుండును. వాతమును హరింపజేయును. మధురముగనుండును శుక్రవృద్ధి, శుక్రస్రావము వీనిని జేయును

కాకాండోలా గుణము.

ఫలాని మాషవద్విద్యాత్కాకాండోలాత్మగుప్తయోః,

కాకాండోలా అను తృణధాన్యము, లేకగినియ, దూలగొండెల పీనివిత్తులు మినుములతో సమానమయినగుణము గలవిగనుండును.

నువ్వులగుణము.

ఉష్ణస్త్వచ్యోహిమస్స్పర్శే కేశ్యో బల్యస్తిలో గురుః,
అల్పమూత్రః కటుః పాకే మేధాగ్నికఫపిత్తకృత్. ౨౧

నువ్వులు ఉష్ణమైనవీర్యము కలవి. చర్మము, కేశములు, వీనికి హితకరమయినవి. శీతలమయినస్పర్శముగలవి. బలమును గురుత్వమును కల్గించును. స్వల్పముగా మూత్రమును వెడలించును. పాకమువలన కారముగనుండును. బుద్ధిని జాఠరాగ్నిని కఫమును పిత్తమును వృద్ధినొందించును.

"స్నిగ్ధోష్ణతిక్తకటుకః కషాయమధురస్తిలః,
త్వచ్యః కేశ్యో గురుర్బల్యస్స్పర్శశీతోఽనిలాపహః.
అల్పమూత్రః కటుః పాకే మేధాగ్నికఫపిత్తకృత్,
కృష్ణః ప్రశస్తస్తను శుక్లస్తను చారుణః."

నువ్వులు స్నిగ్ధముగ, ఉష్ణముగ, చేదుగ, కటువుగ, వగరుగ, మధురముగనుండును. చర్మము కేశములు, శుక్రము, వీనికి హితము జేయును. గురువుగనుండును. శీతలమయిన స్పర్శ గలది. వాతము హరింపజేయును. స్వల్పముగా మూత్రమును వెడలించును. పాకముల నకటువుగనుండును. బుద్ధి, అగ్నిదీపనము, కఫము. పిత్తము వీనిని గలుగజేయును. నల్లనువ్వులు మిగుల ప్రశస్తమయినది. దానికంటె తెల్లనువ్వులు కొంచెము నికృష్టమైనది.

దానికంటె ఎఱ్ఱనువ్వులు నికృష్టమయినవి, అని అష్టాంగసంగ్రహమునందు స్పష్టముగా జెప్పబడియున్నది. నువ్వులునూనెను ముఖ్యమయిన కారణముగలదిగ నుండుటవలన దానియందు జెప్పబడును. "కఫపిత్తకృత్" అని చెప్పియుండుటవలన వాతమును హరింపజేయునట్టి గుణమును, శింబీధాన్యములకు స్వభావమయిన కషాయస్వాదుగుణములును, పైశ్లోకము చేతనే స్పష్టముగా సిద్ధించుచున్నవని కొందరు వ్యాఖ్యానము చేయుచున్నారు. ఇటుల చెప్పువ్యాఖ్యాతల యభిప్రాయమునను సరించి.—

"కల్కం సురోపణానాం సుగ్రాహిత్వేనానాం మధుకాన్వితమ్,
స్నిగ్ధోష్ణతిక్తమధురకషాయస్త్వస్య సర్వజిత్."

అనగా అతిమధురముతో నూరబడిన నువ్వులకల్కము వ్రణమునార్చును. నువ్వులు స్నిగ్ధముగ, ఉష్ణముగ, చేదుగ, మధురముగ, కషాయముగనుండుటవలన సర్వదోషములను హరింపజేయును అని సద్యోవ్రణప్రతిషేధాధ్యాయమునందు ఈతంత్రకారుడే చెప్పబోవుచున్నాడు.

అగిసెగుణము.

స్నిగ్ధోమా స్వాదుతిక్తోష్ణా కఫపిత్తకరీ గురుః. ౨౨
దృక్శుక్రహృత్కటుః పాకే తద్వద్బీజం కుసుంభజమ్,

అగిసెవిత్తులు జిగటుగ, మధురముగ, చేదుగ, ఉష్ణముగ నుండును. కఫము, పిత్తము, గురుత్వము వీనిని గలుగజేయును. నేత్రదృష్టిని, శుక్రమును నశింపజేయును. పాకమువలన కటువుగ నుండును. కుసుమవిత్తులు అగిసెతో తుల్యమైన గుణముగలవి.

మాషయవనికృష్టత్వము.

మాషోఽత్ర సర్వేష్వవరః యవకః శూక్యజేషు చ. ౨౩

శింబీధాన్యములయందు మినుములును, శూకధాన్యములయందు యవలును శ్రేష్ఠంబైనవి కావు.

నూతనపురాణధాన్యగుణము.

నవం ధాన్యమభిష్యంది లఘు సంవత్సరోషితమ్,
శీఘ్రజన్మ తథా సూప్యం నిస్తుషం యుక్తిభర్జితమ్. ౨౪

క్రొత్తధాన్యములు కఫమును వృద్ధిబొందించును. ఇటుల జెప్పుటచే ప్రాతధాన్యములు శ్లేష్మమును జేయవని భావము. సంవత్సరమునకు పైబడినధాన్యములు లఘువుగ నుండును. ఇటుల జెప్పుటచే క్రొత్తధాన్యములు గురుత్వము జేయునని భావము.

"వర్షాతీతం సర్వమన్నం పరిత్యజతి గౌరవమ్,
న తు త్యజతి తద్వీర్యం వీర్యం ముంచత్యతః క్రమాత్"

సంవత్సరమునకు పైబడిన సర్వధాన్యములు గురుత్వమును జేయవు. అయినను వీర్యమును మాత్రము విడువకుండును. అంతకుపైన వీర్యమునుకూడ క్రమముగా విడుచును. అని తంత్రాంతరములయందు జెప్పబడియున్నది. పెసలు మొదలగు ధాన్యములును వాని తోలు పోయినప్పలును, కొంచెముగ వేయించబడిన పెసలు మొదలగునవియును లఘువుగనుండును.

''నవం ధాన్యమభిష్యంది సేక్యం కేదారజం చ యత్,
లఘు వర్షోషితం దగ్ధభూమిజం స్థలసంభవమ్.''

క్రొత్తధాన్యములు శ్లేష్మమును జేయును. ఊటనుపుమడియందు జనించినవియును, ఒక సంవత్సరమునకు పైబడినవియును, దగ్ధభూమియందు జనించినవియునుగు ధాన్యములు లఘువుగనుండును, అని అష్టాంగసంగ్రహమునందు జెప్పబడియున్నవి.

శింబీధాన్యవర్గము, ముగిసెను.

అవ. శూకశింబీధాన్యగుణములను జెప్పిన పిదప పక్వముచేయబడిన శింబీధాన్యములు ఉపయోగపడుటవలన నికమీద కృతాన్నవర్గము చెప్పబడుచున్నది.

మండపేయాదిస్వరూపము.

మండపేయావిలేపీనామోదనస్య చ లాఘవమ్,
యథాపూర్వం శివస్తత్ర మండో వాతానులోమనః. ౨౫
తృట్గ్లానిదోషశేషఘ్నః పాచనో ధాతుసామ్యకృత్,
స్రోతోమార్దవకృత్స్వేదీ సంధుక్షయతి చానలమ్. ౨౬

మండము, పేయము, విలేపి, అన్నము ఇవి యథాపూర్వముగా (అనగా అన్నముకంటె విలేపి, దానికంటె పేయము, దానికంటె మండము) మిగుల లఘువుగనుండును. వానిలో మండము హితకరమైనది, వాతమునకు అనులోమతని గలుగజేయును. దప్పి, బడలిక, దోషశేషము (అనగా వమన, విరేచనకర్మలను చేసికొనినవానికి శేషించియుండు దోషము) వీనిని పోగొట్టును. జీర్ణకారి. వాతాది ధాతువులకు సమత్వమునిచ్చును. స్రోతస్సులకు మృదుత్వమును గలుగజేయును. చెమటను బుట్టించును. అగ్నిదీపనకారి. ''మండపేయావిలేపీనాం ఓదనస్య'' అని ప్రత్యేకప్రత్యేకముగా జెప్పియుండుటచే మండము, పేయము, విలేపి, ఇవి వరి పేలాలతో కాచబడుననియును, అన్నము బియ్యముచే పక్వముజేయబడుననియును తెలియుచున్నది.

''శృతః పిప్పలీశుంఠీభ్యాం యుక్తో లాజాంబుదాడిమైః,
మండస్సందీపయత్యగ్నిం వాతం చాప్యనులోమయేత్,

[illegible] యస్య ప్రస్థమావపేత్,
[illegible] దాడిమస్య చ.
[illegible] మాత్రకైః,
[illegible] మస్యంకస్యఘృతం చ తత్.
[illegible] హార్తిణం,
[illegible] దాడిమా[illegible]."

[illegible], పిప్పలి, [illegible], వరి పే[illegible], పెరుగు మీగడ [illegible] పలచగా కాచిన [illegible]. [illegible], [illegible] అను[illegible]గతిని గలుగజేయును. [illegible] త్రి[illegible] అర్ధావశేషముగా కాచి దీసికొని [illegible], స్రింగనపలరసము, శొంఠి, దనియాలు, [illegible] ప్రమాణము, [illegible] పేలాలు [illegible] ములు యీప్రకారము [illegible] దినుసుకొకటింటికి కాణ ప్రమాణము [illegible], అని యుండు, పేయలక్షణములు చరక మునందు చెప్పబడి [illegible],—

"సి[illegible] సిక్థసమన్వితా,
[illegible] ప్ర[illegible]."

[illegible] ప్రకారము అన్నకణములు లేకుండా కాచబడినది మండమనియును, [illegible] పేయ యనియును, విశేషముగా మెతుకు లుం[illegible] కాచబడినది [illegible], లేటగా కాచబడినదియవాగువనియును [illegible].

"[illegible],
[illegible].
[illegible] పేయా [illegible] దాడిమ[illegible]."

వరి పేలాలు, [illegible], స్రింగపలరసము, పిప్పళ్లు, దనియాలు, శొంఠి, దానిమ్మ, వీనిని జేర్చి కాచి [illegible] మండమనియును, [illegible], దానిమ్మపండ్ల రసము, [illegible], వీనిని జేర్చి అన్నకణములు లేకుండా కాచబడినది పేయయనియును గ్రంథాంతరమునందు వేరువిధముగ లక్షణము జెప్పబడియున్నది. మూలశ్లోకమునం దుండు "దోషశేషఘ్నః" అనుపదము చేత వమనవిరేచన కర్మలయందధికముగా వమన విరేచనములగు నపుడిట్టి దోషము శేషించియుండునట్టి వాకర్మలను జేసికొన్న వలయునని యూహ్యంబగుచున్నది.

పేయాగుణము.

క్షుత్తృష్ణాగ్లానిదౌర్బల్యకుక్షిరోగజ్వరాపహా,
మలానులోమినీ పథ్యా పేయా దీపనపాచనీ ౭

పేయయనునది ఆకలి, దప్పి, [illegible], [illegible], కడుపు నొప్పి, జ్వరము, వీనిని హరింపజేయును. [illegible] రించునటుల జేయును. శరీరమునకు హితకరమైనది. [illegible] జేయును.

విలేపిగుణము.

విలేపీ గ్రాహిణీ హృద్యా తృష్ణాఘ్నీ దీపనీ హితా,
వ్రణాక్షిరోగసంశుద్ధదుర్బలస్నేహపాయినామ్. ౮

విలేపియనునది మలమును [illegible] దప్పిని హరింపజేయును. అగ్నిదీపనము [illegible] వ్రణము, నేత్ర[illegible] శుద్ధిజేసికొనినవారికి, స్నేహపానము జేసినవారికి, దుర్బలమైన [illegible] హితకరమైనది.

అన్నగుణము.

సుధౌతః ప్రస్రుతః స్విన్నః సంతప్తశ్చౌదనో లఘుః,
యశ్చాగ్నేయౌషధక్వాథసాధితో భృష్టతండులః ౯
విపరీతో గురుః క్షీరమాంసాద్యైర్యశ్చ సాధితః,

చక్కగా బియ్యమును కడిగి వండి [illegible] నదియును నగు అన్నము లఘువుగనుండును. [illegible] వానికషాయములో సిద్ధము చేయబడినయన్నము మిగుల లఘువైయుండును. [illegible] బియ్యముచే జేయబడినయన్నము పైదానికంటె మిగుల [illegible]. పైప్రకారము జేయబడని యన్నంబును, పాలు, మాంసము [illegible] జేర్చి చేయబడినయన్నంబును మిగుల గురుత్వము [illegible].

[illegible]

ఇతి ద్రవ్యక్రియాయోగమానాద్యైస్సర్వమాదిశేత్. ౧౦

ఇటుల ద్రవ్యము, క్రియ, సంయోగము, [illegible] వీనిచే సమస్తమైన అన్న పేయాదులయొక్కయు, క్రింద చెప్పబడు భక్ష్యాదులయొక్కయు, గురులాఘవములను దెలిసికొనవలయును. అదియెట్లనగా, రక్తశాల్యాదిధాన్యముల బియ్యముచే జేయబడినయన్నము లఘుతరమైనది. [illegible] సిద్ధము చేయబడిన యన్నము గురుత్వముగలది అని ద్రవ్యముచేతను,

వృష్యం పాకవంతం బల్యం పథ్యం శూల్యామిషం లఘు,
అపక్వం గురువిష్టంభి మాంసం యచ్చ రసోద్ధృతమ్,
స్విన్నం మాంసం గురు స్తంభి శూలపక్వం త్రిదోషజిత్."

అగ్నిచేతం త్రాసకరము చేత ప్రకారముగ శూల్యమాంసము సాకాదిసంస్కారములవలన లఘువుగనుండును. ఉడికించినమాంసములు గురువుగనుండును. అగ్నిసంస్కారము చేతను, అన్నాదులు ఆగ్నేయాంశములను చిత్రకాదిసంయోగములవలన లఘువుగనుండును అగ్నిసంయోగము చేతను; జాంగలదేశమునందు పుట్టిన ధాన్యములయొక్క అన్నము లఘువుగనుండును ఆనూపదేశమునందు పుట్టిన ధాన్యములయొక్క అన్నము గురువుగ నుండును అని దేశస్వభావము చేతను, అన్నాదులలో లఘువైన పదార్థముల నేకముగ గురువైన పదార్థములు స్వల్పముగ చేర్చియుండినను వానికి లఘుత్వగుణమే గలిగియుండును. ఇటులనే గురువైన పదార్థములలో అధికముగ లఘువైనపదార్థములు స్వల్పముగ చేరియుండినను వానికి గురుత్వగుణమే గలిగియుండును అని పరిమాణము చేతను తెలియవలయును.

మాంసరసగుణము.

బృంహణః ప్రీణనో వృష్యశ్చక్షుష్యో వ్రణహా రసః,

కృతాకృతమైన మాంసరసము శరీరపుష్టి నిచ్చును. తృప్తిని గలుగజేయును. శుక్రమును వృద్ధిచేయును. నేత్రములకు హితకరమైనది. వ్రణము నార్చును. శొంఠి మొదలగు వస్తువులతో జేర్చి చేయబడిన మాంసరసము కృతరసమనబడును. అటుల జేర్చక చేయబడినది అకృతరసమనబడును.

ఛాగలం పక్షిణాం మాంసం నిరస్థి తిత్తిరం తథా,
చతుష్పలం స్విన్నకం సూక్ష్మం నిష్క్వాథం క్వాథితం జలే.
పిప్పలీపిప్పలీమూలశుంఠీచిత్రకధాన్యకైః,
ద్విశాణైస్సంయుతం తోయే క్వాథం సార్ధాఢకోన్మితే.
మాంసేస్మిన్ ద్విపలం తత్ర దాడిమాన్కుట్టితాన్ క్షిపేత్.
తం రసం మర్దితం పూతం హింగుసైంధవజీరకైః,
యుక్తం ప్రధూపితం పథ్యం శుద్ధానాం శుద్ధికాంక్షిణామ్.
శుష్యతాం వ్యాధియుక్తానాం ప్రణినాం వాతరోగిణామ్,
భగ్నవిశ్లిష్టసంధీనాం క్షీణధాత్వింద్రియౌజసామ్."

మేకతొడమాంసము, తిత్తిరిపక్షిమాంసము, వీనియందలి ఎముకలను తీసివేసి నీళ్లలో కడిగి చిన్న చిన్న ముక్కలుగ తరిగి నాల్గు పలములను గ్రహించి పిప్పళ్ళు, మోడి, శొంఠి, చిత్రమూలము, దనియాలు వీనిని దినుసుకు రెండు శాణములచొప్పున జేర్చి ఒకటిన్నర

*ఆఢక ప్రమాణము నీళ్లలో వేసి అర్ధావశిష్టము [illegible] బిందు కొని దానిలో రెండు పలములు [illegible] వడియగట్టి దానిలో ఇంగువ, [illegible], [illegible], [illegible] ద్రవ్యములచే వాసనగట్టిన కృతరసము [illegible] [illegible] [illegible] వారికి శరీరస్థైర్య [illegible] [illegible] [illegible] ప్రణములు, వాతరోగముల [illegible] [illegible] ధాతువులు, రేతస్సు, బలము [illegible] [illegible] నందు కృతరసమునకు లక్షణములు [illegible].

" రసస్తత్ర [illegible],
తక్రసిద్ధస్తు [illegible],
ఫలామ్లగౌరసా [illegible],
స్నిగ్ధం [illegible],
[illegible],
లేహ [illegible],
మాలుధాసీయవా [illegible],
ఫలమూలైర్ఘ [illegible],
లేహ [illegible],
తద్వచ్ఛ [illegible],
కట్వరక [illegible],
మాంసాద [illegible]. "

పుల్లగనుండకుండు పక్షిమాంసరసము శ్లేష్మ [illegible]. [illegible]. [illegible] వ్యాపించును. మజ్జిగలో సిద్ధము చేయబడిన [illegible] లఘువుగనుండును. వాతకఫములను [illegible]. [illegible] ([illegible]) వల్ల, శొంఠి, జీలకఱ్ఱ, [illegible] వేసితో సిద్ధము [illegible] స్నిగ్ధముగనుండును. శరీరమునకు హితకరమైనది. బలము, [illegible] [illegible] నుండును. కసివెంద, [illegible], [illegible] సిద్ధము [illegible] లేహములును, తక్రముచే సిద్ధము చేయబడిన ఆహారములగు [illegible] గురువుగనుండును. రుచినిపుట్టించునమూలు [illegible] ద్రవ్యములచే సిద్ధము చేయబడినది ఖలమనబడును. అది [illegible]. ఫలములు, మూలములు వీనిచే సిద్ధము చేయబడినది వ్యంజనమనబడును. అది [illegible] గురుత్వమును చేయును.

* ఆఢకమనగా తూము.

విద్యాద్ద్యాషే రసే సూపే శాకే చైవోత్తరోత్తరమ్,
గౌరవం తను సాంద్రాస్తు స్వాదుష్వేషు పృథక్తథా."

అర్ధాఢక ప్రమాణముగల జలములో రెండుపలములు పెసలపప్పును వేసి నాల్గవపాలు మిగులునట్లు కాచి గిలకొట్టి వడియగట్టుకొని దానిలో దానిమ్మపండు, సైంధవలవణము, శొంఠి, దనియాలు వీనిచూర్ణము దినుసొకటింటికి కర్షప్రమాణము చొప్పునను, పిప్పళ్లు, జీలకఱ్ఱ, వీనిచూర్ణము దినుసుఒకటింటికి శాణప్రమాణముచొప్పునను గలిపి సిద్ధము చేయబడినది పెసరకట్టు అనబడును. ఇది పిత్తశ్లేష్మములను హరింపజేయును. చేమపొట్లాకు అర్ధశాణము, పెసరపప్పు రెండు బలములు, దాడిమఫలరసము, ఉసిరికకాయల రసము ఇవి దినుసుఒకటింటికి కర్షప్రమాణము, ఇటుల వీనినెల్ల జేర్చి అటుల జేర్చిన ద్రవ్యములకు ముప్పదిరెండుభాగములధికముగనుండు జలములో వేసి బాగుగా కాచి వడియగట్టికొని దానిలో సైంధవలవణము, దనియాలు, పిప్పళ్లు, జీలకఱ్ఱ వీనిచూర్ణమును దినుసుఒకటింటికి కాలుకర్షప్రమాణముచొప్పున జేర్చి ఘృతమును కలిపి సిద్ధము చేయబడిన కట్టు పటోలఫలకమనబడును. ఇది పిత్తవికారమువలన జనించినరోగముల నన్నిటిని హరింపజేయును. ఇటులనే నింబపత్రము (అనగా నిమ్మాకును) జేర్చి సిద్ధము చేయబడినకట్టు నింబయూషమనబడును. ములక, శుంఠి వీనినిసగముపచనముజేసి నేతిలో వేయించి దనియాలు, ఇంగువ, జీలకఱ్ఱ, సైంధవలవణము అనువానిచూర్ణముతో జేర్చి దాడిమపండ్లరసములోగలిపి అగ్నిలో మృదువగువరకు పక్వముజేసి పిదప త్రికటుకములను (అనగా శొంఠి, పిప్పలి, మిరియములను) జేర్చి ఇంగువ, నెయ్యి వీనిచే తిరగమాతబెట్టి చాతుర్జాతకములు (అనగా ఏలకులు, లవంగపుచెక్క, ఆకుపత్రి, నాగకేసరములు) అనువానిచూర్ణమును సమభాగములుగా కలిపిన శుంఠీరసమనబడును. ఇది అగ్నిదీపనమును గలుగజేయును. వాతశ్లేష్మరోగములను హరింపజేయును. తథా,—

"ఖలకాంబలికౌ హృద్యౌ సాధితౌ స్వౌషధానుగౌ,
పిశితేన రసస్తత్ర యూషో ధాన్యైః ఖలః ఫలైః.
మూలైశ్చ తిలకల్కాన్తు ప్రాయః కాంబలికః స్మృతః,
జ్ఞేయాః కృతాకృతాస్తే తు స్నేహాదిభిరుతవర్జితాః,
అల్పమాంసాదయః స్వచ్ఛావకలావణికాః స్మృతాః."

ఔషధములతో జేర్చి సిద్ధము చేయబడిన ఖలము, కాంబళికము, అనుసిరెండును హృదయమునకు హితకరమైనవి. మాంసముతో జేర్చి సిద్ధము చేయబడినది రసమనబడును. ముద్గాది ధాన్యములతో సిద్ధము చేయబడినది యూషమనబడును. ఫలములు, వేళ్లువీనితో సిద్ధము చేయబడినది ఖలమనబడును. నువ్వులకల్కము, పులిచింత వీనిచే సిద్ధము చేయబడినది

కాంబళికమనబడును. వీనిలో స్నేహములను జేర్చి సిద్ధము చేయబడినది కృతమనబడును. స్నేహాదులను జేర్పకుండా సిద్ధము జేయబడినది అకృతమనబడును. స్వల్పముగా మాంసమును, స్వల్పముగా శుంఠి మొదలగు ద్రవ్యములను జేర్చి పిసికి తేటగ సిద్ధము చేయబడినది దకలా, వణికాయ మనబడును. ఇటులనే యూషమునందుగాని, లేక ఖలాదులయందుగాని స్వల్పముగా ధాన్యమును, లేక సూపాదులను జేర్చి సిద్ధము చేయబడినది కూడా దకలా, వణికా అని చెప్పబడును.

"అథ గోరసధాన్యామ్లఫలామ్లైరమ్లితం చ యత్,
యథోత్తరం లఘు హితం సంస్కృతాసంస్కృతం తథా.
ప్రభూతాస్తమసో యూషస్సూపోల్పగుణతరః స్మృతః,
సూపస్తు రసయూషాభ్యాం స్థైర్యాద్గురుతరో మతః.
తం సరోగో న చాశ్నీయాన్న చాల్పాశీ కథం చన."

మజ్జిగ, పులికడుగు, ఫలామ్లమును (చింతపండు) వీనిలో జేర్చి సిద్ధము చేయబడిన యూషాదులును, అటుల సిద్ధము చేయబడని యూషాదులును ఒకదానికంటె నొకటి లఘువుగనుండును. హితకరమైనది. విశేషముగా మలమును వెడలింపజేయును. ముద్గపప్పుకంటె యూషము లఘువుగనుండును. పప్పు రసయూషములకంటె గురుత్వముగలది. శరీర బలకారి. రోగి, స్వల్పాహారము చేయువాడు. వీరలెప్పుడును ముద్గపప్పును భుజింపంజనదు. అని తంత్రాంతరమునందు పెసరకట్టు మొదలగు వానిస్వరూపగుణములు జెప్పబడియున్నది.

ఉలవకట్టుగుణము.

వాతానులోమీ కౌలుత్థో గుల్మతూనిప్రతూనిజిత్,

ఉలవకట్టు వాతమునకు అనులోమగతిని గలుగజేయును. గుల్మము, తూని, ప్రతూని అను రోగములను హరింపజేయును. తూని ప్రతూనిలక్షణము గుల్మరోగనిదానమునందు జెప్పబడును.

తెలకపిండి మొదలగువానిగుణము.

తిలపిణ్యాకవికృతిశ్శుష్కశాకం విరూఢకమ్. ౩౨
శాండాకీవటకం దృగ్ఘ్నం దోషలం గ్లపనం గురు,

తెలకపిండి నువ్వులవికారములు, ఎండినకూరకాయలు, విరూఢకము (అనగా చిగిరించేమూరలు), శాండాకీ, వటకములు, ఇవి వాతాదిదోషములను ప్రకోపింపజేయును. దృష్టిని చెరుచును. బడలికనిచ్చును. గురుత్వము జేయును.

రసాలాగుణము.

రసాలా బృంహణీ వృష్యా స్నిగ్ధా బల్యా రుచిప్రదా. ౩౩

పెఱుగును చేతితోఁచిలికి దానిలో మిరియములు, శొంఠి, లవణము, శర్కర వీనినిఁజేర్చి సిద్ధము చేయబడినది రసాలాయనబడును. ఇది శరీరపుష్టి, శుక్రవృద్ధి, బలము వీనిని కలుగజేయును. జిగటగనుండును. రుచిని బుట్టించును.

పానకగుణములు.

శ్రమక్షుత్తృట్క్లమహరం పానకం ప్రీణనం గురు,
విష్టంభి మూత్రలం హృద్యం యథాద్రవ్యగుణం చ తత్. 38

పానకము శ్రము, ఆకలి, దప్పి, బడలిక వీనిని హరింపజేయును. తృప్తినిచ్చును. గురుత్వముజేయును. మలమును బంధించును. మూత్రము నధికముగ వెడలించును. హృదయమునకు హితకరమైనది. పానకములయందు జేరునట్టి వస్తుగుణానుగుణముగా వానిభేదములను, గురుత్వలాఘవములను తెలసికొనవలయును.

"పర్పటా లఘవో రుచ్యా లసీయాంశ్శారపర్పటః,
హృద్యా వృష్యా రుచికరా గురవో రాగఖాండవాః.
ప్రీణనా భ్రమతృట్ఛర్ది మదమూర్ఛాశ్రమచ్ఛిదః."

పర్పటమనునది లఘువుగ, రుచికరముగనుండును. క్షారపర్పటమనునది మిగుల లఘువుగ నుండును. రాగఖాండవములు శుక్రమును వృద్ధిజేయును. రుచినిచ్చును. గురువుగ నుండును. తృప్తినిచ్చును. భ్రమ, దప్పి, వాంతి, మదము, మూర్ఛ, శ్రమవీనిని హరింపజేయును. అని తంత్రాంతరమునందు జెప్పబడియున్నది.

పరిపేలాలగుణము.

లాజాస్తృట్ఛర్ద్యతీసారమేహమేదఃకఫచ్ఛిదః,
కాసపిత్తోపశమనా దీపనా లఘవో హిమాః 39

వరిపేలాలు, దప్పి, వాంతి, అతిసారము, ప్రమేహము, మేదోరోగము, కఫము వీనిని హరింపజేయును. కాసమును, పిత్తమును శమింపజేయును. అగ్నిదీపనకారి, లఘువుగ, శీతవీర్యముగలదిగ నుండును.

అటుకులగుణము.

పృథుకా గురవో బల్యాః కఫవిష్టంభకారిణః,

అటుకులు గురుత్వము జేయును. బలము, కఫము, మలబంధము వీనినిగలుగ జేయును.

వేపుడుబియ్యపుగుణము.

ధానా విష్టంభినీ రూక్షా తర్పణీ లేఖనీ గురుః. 40

వేపుడుబియ్యము మలబంధకారి. రూక్షజేయును. తృప్తినిచ్చును. వాతాదులను ఛేదించును. గురుత్వము జేయు...

సక్తుగుణము.

స క్తవో లఘవః క్షుత్తృట్ శ్రమనేత్రామయవ్రణాన్,
ఘ్నంతి సంతర్పణాః పానాత్సద్య ఏవ బలప్రదాః. ౩౭
నోదకాంతరితాన్న ద్విర్న నిశాయాం న కేవలాన్,
న భుక్త్వా న ద్విజైశ్ఛిత్త్వా సక్తూనద్యాన్న వా బహూన్. ౩౮

సక్తువు (అనగా పేలపుపిండియవపుపిండి) లఘువుగనుండును. ఆకలి, దప్పి, శ్రమ, నేత్రరోగము, వ్రణము వీనిని హరింపజేయును. తృప్తినిచ్చును. ఉదకయుక్తముగా పానము జేసినతోడనే బలమునిచ్చును. పేలపిండిని భక్షించునపుడు మధ్యకాలమునందు జలమును పానము చేయంజనదు. పేలపిండిని రెండు పూటలయందును, రాత్రికాలమునందును, భోజనానంతరమునందును భుజింపంజనదు. మఱియును పేలపిండిని ఉదకాదులసంబంధములేకయే భుజింపంజనదు. పిండికూటను దంతములతో నమిలి భుజింపంజనదు. అధికముగను భుజింపంజనదు. పేలపిండి లఘువుగనుండునని జెప్పుటచేతనే రూక్షతను, వాతమును జేయునని స్పష్టమగుచున్నది. బలకారియని చెప్పియుండుటచే ధాతుపుష్టిగలవారికి నేయుని తెలియవలయును. ధాతుపుష్టిలేనివారికి రోగములను గలుగజేయును.

“శాల్యస్సక్తుః ప్రోక్తస్తు వృష్యోభేదీ రసాయనః,
తృడ్ఛర్దిశ్రమనున్నస్యపేత స్తృప్తానివర్తకః.
ప్రమేహక్షయనష్టాని న చ స్యుర్మంథపాయినామ్,
నిచయోత్క్లేదనా గుర్వీ పిండీ ప్రోక్తా మృదుర్లఘుః.
సక్తూనాం ద్రవతాయోగా ల్లఘుర్యస్యావలేహికా,
లాజసక్తుకృతాపి స్యాద్విలేపీ తు గరీయసీ.”

సమముగా నెయ్యి కలపబడిన పేలపిండి శుక్రమును వృద్ధిజేయును. వాతాదులను భేదించును. విశేషబలకారి. దప్పి, వాంతి, శ్రమ వీనిని పోగొట్టును. మద్యముతో చేర్చి భక్షించిన విశేషముగా దప్పినిపోగొట్టును. మంథమును (అనగా పిండిసంబంధమైన దానిని) పానముజేసిన ప్రమేహము, కుష్ఠము, క్షయము వీనిని హరింపజేయును. పిండియుంటలు కఠినముగ, గురువుగనుండును. సక్తువు మృదువుగ, లఘువుగనుండును. అవలేహికయనునది మిగుల లఘువుగనుండును. పరిపేలాలపిండితో జేయబడిన విలేపి మిగుల గురుత్వము జేయును. అని సక్తువిశేషగుణములు తంత్రాంతరమునందు జెప్పబడియున్నవి.

పిణ్యాకగుణము.

పిణ్యాకో గ్లపనో రూక్షో విష్టంభీ దృష్టిదూషణః,

నువ్వులు మొదలగువాని గానుగుపిండి బడలికనిచ్చును. రూక్షతజేయును. మలమును బంధించును. దృష్టిని చెరుచును.

వేసవారగుణము.

వేసవారో గురుస్స్నిగ్ధో బలోపచయవర్ధనః . ౩౯

శొంఠి, దనియాలు, జీలకఱ్ఱ, ఇంగువ, నెయ్యి మొదలగు వస్తువులను జేర్చి కలియగొట్టి, పక్వము జేయబడినమాంసము వేసవారమనబడును. ఇది గురువుగ, జిగటగ నుండును. బలమును శరీరపుష్టిని గలుగజేయును.

ముద్గాదివేసవారగుణము.

ముద్గాదిజాస్తు గురవో యథాద్రవ్యగుణానుగాః,

పెసరపప్పు, ఉద్దిపప్పు మొదలగువానిచేచేయబడినవేసవారము గురుత్వము జేయును. వేసవారమునకు దానియందుజేరునట్టి ద్రవ్యములగుణమే గలిగియుండును.

" సర్పిస్తైలగుడక్షీరైర్యవగోధూమపైష్టికాః,
పూపా విష్టంభినశ్శీతాః పైష్టికా వాతలాః ఖరాః.
వృష్యా బల్యాస్సరా మాషైః వాతఘ్నా మృదుపిచ్ఛిలాః,
యథాన్నం గురవో బల్యా స్థూలాశ్చ కఠినాశ్చ యే.
తైలపక్వాస్తు దృష్టిఘ్నా గరీయాంసో విదాహినః,
కాసారసారలఘవో లాజైర్లఘుతరాః స్మృతాః.
వాతపిత్తహరో వృష్యో ఘృతపూరః కఫప్రదః,
సద్యః ప్రాణకరో రుచ్యో మాంసలో రక్తలో గురుః.
లఘీయాన్మండకకృతో గరీయాన్ ఫలపూరితః,
మధురో త్కారికా వృష్యా కాసారః పిచ్ఛిలో గురుః.
గుడమత్స్యండికాఖండక్షీరేక్షురసమాక్షికైః,
పూపాశ్శుక్రబలశ్లేష్మరుచిదాస్తర్పణాః క్షణాత్.
నానాద్రవ్యైస్సమాయుక్తాః పక్వామక్లిన్నభర్జితాః,
నిమర్దకో గురుః స్నిగ్ధో వృష్యో బలవతాం హితః.
ఖారికేందురికాపూరవటికావటకాదయః,
విశదా రోచనా బల్యా గురవః స్యుస్స్వయోనివత్.
యావకః పిచ్ఛిలస్స్నిగ్ధః ప్లీహాోదావర్తహా గురుః,
భృష్టస్విన్నతయా వాద్యో లఘుస్స్వేద్యోతికాసినామ్.
జ్వరోదావర్తమేహానాం పథ్యో వాతానులోమనః,
ఓలకం హారితావస్థం శింబిజత్వాత్తరం గురు.
మందజర్యో యవాదిత్వాదభోజ్యోపి బృంహణస్సరః."

నెయ్యి, నూనె, బెల్లము, పాలు, యవలు, గోధుమపిండి వీనిచే జేయబడిన భక్ష్యములు మలమును బంధించును. శీతమైనవీర్యముగలవి. పుష్టినిచ్చును. వాతమును ప్రకోపింప జేయును. [illegible]. ఉడుకబెట్టుటతో జేయబడినభక్ష్యములు శరీరమునందు వ్యాపించును. శుక్రవృద్ధి, బలమును గలుగజేయును. మృదువుగ, తేటగనుండును. వాతమును హరింపజేయును. స్థూలముగ [illegible] భక్ష్యములు వానిలో జేరి యుండు ద్రవ్యములు [illegible] వాని గురుత్వబలకరత్వములను తెలిసికొనవల యును. తైలముచే పక్వము జేయబడిన భక్ష్యములు దృష్టిని హరించును. మిక్కుటముగా గురుత్వము జేయును. [illegible]. పాలతో జేయబడినభక్ష్యములు మిగుల లఘువులైనవి. హృద్యములైన భక్ష్యము [illegible] పిత్తములను హరింపజేయును. శుక్రమును వృద్ధిజేయును. [illegible] శరీరమునకు తోడనే బలము నిచ్చును. రుచిని గలుగజేయును. మాంసరక్తములను వృద్ధిజేయును. గురువుగనుండును. సందితములవలన జేయబడినభక్ష్యములు మిగుల లఘువులైనయుండును. ఫలములచే పూరింప బడినభక్ష్యములు [illegible] ఉత్కారికా (అనగా ఉండ్రాళ్లు, పిల్ల సుకములు మొదలైనవి) [illegible]. శుక్రమును వృద్ధిజేయును. కాసారమను భక్ష్యము [illegible]. బెల్లము, [illegible] యను శర్కర, ఖండ శర్కర, పాలు, [illegible], నానాద్రవ్యములతో [illegible] భక్ష్యములును, శుక్రము, బలము, శ్లేష్మము, [illegible]. [illegible] తృప్తినిచ్చును. సమర్ధకమను భక్ష్యము గురువుగ, స్నిగ్ధముగ నుండును. శుక్రమును వృద్ధిజేయును. విశేషబలము గల వారికి హితకరమైనవి. ఘృతికా, [illegible], పూరపటికా, వడియములు మొదలగు భక్ష్యములు స్వకీయద్రవ్యములచేతనే విశదముగ, రుచికరముగ, బలకారిగ, గురువుగ నుండును. యవలచే జేయబడినభక్ష్యములు [illegible] గురువులైనయుండును. ప్లీహము, ఉదా వర్తము అను రోగములను హరించును. వేయించినయవలచే జేయబడినభక్ష్యములు మిక్కుటముగ కాసము, జ్వరము, ఉదావర్తము, మేహరోగము ఈ వ్యాధులుకలవారికి హితకరములు. వాతమునకు [illegible] గలుగజేయును. లఘువుగనుండును. ఓలక మనుభక్ష్యము [illegible]ములవలన జేయబడినవి యగుటచే కఠినముగ, గురువుగనుండును. ఆలస్యముమీద జీర్ణమగును. వానిలో యుపాదులు జేరియుండుటవలన తాపమునిచ్చును. శరీరపుష్టినిగలుగజేయును. శరీరమునందు త్వరగా వ్యాపించును అని తంత్రాంతరమునందు భక్ష్యవిశేషములు, వానిగుణములు జెప్పబడియున్నవి.

"అత్యుష్ణా మండకాః పథ్యాశ్శీతలా గురవో మతాః."

మండకమనుభక్ష్యము అత్యుష్ణముగ, పథ్యకారిగ, శీతమైన వీర్యముగలదిగ, గురువుగ నుండునని సిద్ధసారమను గ్రంథమునందు జెప్పబడియున్నది.

కుకూలాదిపక్వభక్ష్యగుణము.

కుకూలకర్పరభ్రాష్ట్రకంద్వంగారవిపాచితాన్. ౪౦
ఏకయోనీన్ లఘూన్విద్యాదపూపానుత్తరోత్తరం,

కుకూలము (అనగా [illegible]) కర్పరము (అనగా చిల్లపెంకు) భ్రాష్ట్రము (అనగా మంగలము) కందు (అనగా పెనము) [illegible] పక్వము చేయబడినట్టివియు, ఒకటే ద్రవ్యముచే చేయబడినట్టివియు నగు భక్ష్యములు ఒకదానికంటె నొకటి మిగుల లఘువుగనుండును. (అనగా కుకూలపక్వభక్ష్యములకంటె కర్పరపక్వభక్ష్యములును, వానికంటె భ్రాష్ట్రపక్వభక్ష్యములును, వానికంటె కందుపక్వభక్ష్యములును, వానికంటె అంగారపక్వభక్ష్యములును లఘువులుగా నుండునని భావము.)

కృతాన్నవర్గము ముగిసెను.

అవ. కృతాన్నవర్గానంతరము [illegible] మాంసము, శాకవర్గములు జెప్పదగియుండినను వానిలో [illegible] వలనను, "శాకావరాన్నభూయిష్ఠ[illegible]" [illegible] మాంసము విశేషముగా నుపయోగింపవలెనని [illegible] మాంసవర్గము చెప్పబడుచున్నది.

మృగజాతులు.

హరిణైణకురంగర్క్షగోకర్ణమృగమాతృకాః. ౪౧
శశశంబరచారుష్కశరభాద్యా మృగాః స్మృతాః,

ఇఱ్ఱి, నల్లనియిఱ్ఱి, లేడి, ఎలుగుబంటి, [illegible], [illegible], ఎఱ్ఱనిజింకపోతు, చారుష్కము, శరభము అను నీ మొదలగునవి మృగములనబడును. ఆదిశబ్దమువలన కాలపుచ్ఛము, తెల్లనిమచ్చలుగలయిఱ్ఱి [illegible] గ్రహింపవలయును.

విష్కిరవివరణము.

లావవర్తీకవార్తీకరక్తవర్త్మక*కుక్కుభాః ౪౨
కపింజలోపచక్రాఖ్యచకోరకురుబాహవః,
వర్తకో వర్తికా చైవ తిత్తిరిః క్రకరశ్శిఖీ. ౪౩
తామ్రచూడాఖ్యబకరగోనర్దగిరివర్తికాః,
తథాశారపదేంద్రాభవారటాశ్చేతి విష్కిరాః. ౪౪

లావుకపిట్ట, వర్తికపిట్ట, వార్తీకపక్షి, రక్తవర్త్మకము, గంపపులుగు, కపింజలము (అనగా ఱెక్కలయందు చిత్రవర్ణముగల బట్టవన్నెపక్షి), ఉపచక్రము, చకోరపక్షి,

* కర్కురాః ఇతిపా.

పరువుపాపాయిలు, వెగిపిట్ట, మోకవల్లారిపిట్ట, నీరుపుపిట్ట, కృకరము, నెమలి, కోడి, బక రము (అనగా వాలుగొంగ), చెన్నగుపిట్ట, గిజిగ త్తికపక్షి, సారసనము, ఇంద్రాభము, ఆమసాంబ అను పేరుగలవి విష్కిరము లనబడును. విష్కిరము లనగా, చిందిన ధాన్యములను భక్షించుచు తిరుగునవి.

"...... విష్కిరాః సమ్మతాః"

...... విష్కిరము లనబడును.

ప్రతుదవర్గము.

జీవంజీవక దాత్యూహ భృంగాహ్వ శుక సారికాః,
లట్వా కోకిల హారీత పారావత చటకాదయః ౪౬
ప్రతుదాః

వెన్నెలపులుగు, ... పిట్ట, భృంగరాజము (అనగా పాలపిట్టమూగపిట్ట) చిలుక, గోరువంక ......, ... పిచ్చుక, కోయిల, పసుపుపిట్ట, గువ్వపిట్ట, ... పిచ్చుక ఇవి మొదలగునవి ప్రతుదము లనబడును. ఇవి ముక్కుచే ధాన్యములను పొడిచి ...... ముక్కుచే గొట్టి భక్షించుటవలన ప్రతుదములని బడును. ...... గ్రహించుటను జెప్పి ...... పిట్ట, ... మొదలగువానిని గ్రహించవలయును.

విలేశయవర్గము.

భేకగోధాహి శ్వావిదాద్యా బిలేశయాః,

కప్ప, ఉడుము, పాము, ఏదుపంది మొదలగునవి కలుగులు బొక్కలయందు వసించుచుండుటచే విలేశయము లనబడును. ఆదిశబ్దమువలన తెల్లఏదుపంది, నల్లఏదుపంది మొదలగువానిని గ్రహించుకొనవలయును.

ప్రసహవర్గము.

గోఖరాశ్వతరోష్ట్రాశ్వద్వీపిసింహర్క్షవానరాః. ౪౭
మార్జారమూషికవ్యాఘ్రవృకబభ్రుతరక్షవః,
లోపాకజంబుకశ్యేనచాషవాంతాదవాయసాః. ౪౮
శశఘ్నీభాసకురరగృధ్రోలూకకులింగకాః,
ధూమికా మధుహా చేతి ప్రసహా మృగపక్షిణః. ౪౯

ఆవు, గాడిద, కంచరగాడిద, ఒంటె, గుఱ్ఱము, పులుగుపులి, సింహము, ఎలుగు బంటి, కోతి, పిల్లి, ఎలుక, పెద్దపులి, తోడేలు, ముంగిస, సివంగి అనుమృగములును, వరహునక్క, నక్క, డేగ, పాలపిట్ట, వాంతాదము (అనగా కుక్క) కాకి, శశఘ్ని,

భాసపక్షి, కురర (అనగా కలహంస) గద్ద, గుడ్లగూబ, నల్లకోడిపిట్ట, సూదిమిక్క, మధుహా అను నీజంతువులును ప్రసహము లనబడును. ప్రసహములనగా, బలాత్కారముగా నాహారపదార్థములను లాగికొనిపోయి తినునవి యని యర్థము. ఈజంతువులలో మృగములును పక్షులును కలసియున్నవి.

మహామృగవివరము.

వరాహమహిషన్యంకురురోహితవారణాః,
సృమరశ్చమరః ఖడ్గో గవయశ్చ మహామృగాః. ౪౯

పంది, దున్నపోతు, జింకపోతు, రురుమృగము (అనగా నల్లచారలు తెల్లచుక్కలు గలదుప్పి), రోహితము (అనగా శ్వేతరీమృగము), ఏనుగు, పిన్నగమగీ మృగము, చమరీమృగము, కాండామృగము (ఖడ్గమృగము) అడవిదున్న యివియన్నియు మహామృగము లనబడును.

అప్చరవివరము.

హంససారసకాదంబబకకారండవప్లవాః,
బలాకోత్క్రోశచక్రాహ్వమద్గుక్రౌంచాదయోఽప్చరాః. ౫౦

హంస, బెగ్గురుపిట్ట, కలహంస, వాలుకొంగ, నీటికోడి, కప్ప, తెల్లకొక్కెర, పెన్నెదపులుగు, చక్రాహ్వ, (అనగా చక్రవాకపుపక్షి) నీటికాకి, క్రౌంచపక్షి యిది మొదలగునవి అప్చరములనబడును. అప్చరమనగా, నీటియందు సంచరించునవియని యర్థము.

మత్స్యవివరము.

మత్స్యా రోహితపాఠీనకూర్మకుంభీరకర్కటాః,
శుక్తిశంఖోద్రశంబూకశఫరీవర్మిచంద్రికాః. ౫౧
చులూకీనక్రమకరశిశుమారతిమింగిలాః,
రాజీచిలిచిమాద్యాశ్చ

రోహితమను మత్స్యము, అనేకదంతములుగల చేప, తాబేలు, కాలుమొసలి, ఎండ్రకాయ, ముత్తెపుచిప్ప, శంఖము, (అనగానత్తగుల్ల), కప్పచిప్ప, శఫరి (అనగా ఎగిరిపడెడు స్వభావముగల చేప), వర్మియను మత్స్యము, చంద్రికయను మత్స్యము, చులూకియను మత్స్యము, కారుమొసలి, మొసలి, పిడకమొసలి, తిమింగిలమను చేప, రాజి, చిలిచిమను చేప, ఇవి మొదలగునవి మత్స్యములనబడును. ఆది శబ్దమువలన కదళము, కపర్దకము ఇవి మొదలగువానిని గ్రహించవలయును.

మాంసమిత్యాహురష్టధా. ౫౨

మృగములు మొదలుకొని మత్స్యములవరకును పైఁజెప్పఁబడిన జంతువు లెనిమిది జాతులమాంసములను భుజింపవలసి యుండునని భావము.

యోనిష్వజైణీ వ్యామిశ్రగోచరత్వాదనిశ్చితే,

పైఁజెప్పిన యెనిమిది విధములైన మాంసములలో మేక, గొఱ్ఱె అనునీ రెండును జాంగలానూపదేశములయం దుండుటచే నివి జాంగలములు, ఇయ్యవి ఆనూపములు అని విభజించి చెప్ప వలనుపడదు.

జాంగలాదిజంతువివరము.

ఆద్యాంత్యా జాంగలానూపా మధ్యా సాధారణాః స్మృతాః

పైఁజెప్పిన యెనిమిది భేదములలో మొదటనుండు మృగములు, విష్కిరములు, ప్రతుదములు, అని మూఁడువిధములైన జంతువులు జాంగల మెట్టదేశమునందు సంచరించుచుండుటచే జాంగలములనఁబడును. కడపట చెప్పఁబడిన మహామృగములు, అప్చరములు, మత్స్యములు, అను మూఁడు విధములగు జంతువులును అనూపదేశమునందు సంచరించుచుండుటచే ఆనూపములనఁబడును. నడుమనుండు బిలేశయములు, ప్రసహములు అను రెండు విధములగు జంతువులును జాంగలమునను అనూపదేశమునను సంచరించుచుండుటచే సాధారణములనఁబడును. "మధ్యా" అను ద్వివచన ప్రయోగమువలన అన్యాంతవర్గములు ప్రత్యేకముగా త్రివిధములుగ నుండునని యూహ్యంబగుచున్నది.

జాంగలమాంసగుణము.

తత్ర బద్ధమలాః శీతా లఘవో జాంగలా హితాః,
పిత్తోత్తరే వాతమధ్యే సన్నిపాతే కఫానుగే. ౫౪

పైఁజెప్పిన జాంగల, ఆనూప, సాధారణ జంతువుల మాంసములలో జాంగల మాంసము మలమును బంధించును, శీతమైనవీర్యముగలది. లఘువుగనుండును. పిత్తము అధికముగ ప్రకోపించి వాతము మధ్యముగనుండి కఫము స్వల్పముగనుండు సన్నిపాత రోగమునందు హితముగనుండును.

చెవులపిల్లిమాంసగుణము.

దీపనః కటుకః పాకే గ్రాహీ రూక్షో హిమశ్శశః,

చెవులపిల్లిమాంసము అగ్నిని దీపింపజేయును, పాకమున కటువుగనుండును. మలమును బంధించును. రూక్షగుణముకలదియై యుండును. మిక్కుటముగా శీతమైనవీర్యముగలది.

"తత్ర బద్ధమలా రుచ్యా మాంసానాముత్తమా హితాః,
కషాయస్వాదు విశదాః లఘవో జాంగలా హితాః.
తామ్రాభ వారిణః కృష్ణ స్త్రైణో హృద్యస్త్రిదోషజిత్,

లఘూర్యాతి వర్ధ్రసశ్చాసౌ గ్రాహీ రూక్షో హిమశ్చశి.
కటుపాకోఽగ్నికృత్పథ్యస్సన్నిపాతేఽనిలోత్తరే."

జాంగలమాంసము మలమును బంధించును. రుచికరముగనుండును. మాంసములలో మిగుల నుత్తమమైనది. వగరుగ, మధురముగ, విశదముగ, లఘువుగ నుండును. శరీరమునకు హితకరమైనది. శీతవీర్యముగలది. ఇఱ్ఱి, కృష్ణసారము (జింకగా కొమ్ములుగలిగిన దానివలె మచ్చలు వంటి చిత్రవర్ణపులేడి) వీనిమాంసము హృదయమునకు హితకరమైనది. త్రిదోషములను హరింపజేయును. చెవులపిల్లిమాంసము మిగుల లఘువుగ, మధురానురసము గలదిగ, రూక్షముగ నుండును. మలబంధము చేయును. రూక్షముగనుండును. శీతవీర్యముగలది. పాకము వలన కటువుగనుండును. అగ్నిదీపనము గలుగజేయును. వాతము స్వల్పముగనుండు సన్నిపాతరోగమునందు హితకరమైనది. అని అష్టాంగసంగ్రహమునందు చెప్పబడి యున్నది. చెవులపిల్లిమాంసము జాంగలమాంసములలో జేరినదైనను గుణభేదముండుటచే దాని యందు కషాయమధురరసములు గలిగియుండుటచే నిర్దేశించుట కలుగదు నిచట నీతంత్రకారుడు చెప్పక విరమించెను.

—⊙ వర్తకాదిమాంసగుణము. ⊙—

ఈషదుష్ణో గురుస్నిగ్ధో బృంహణా వర్తకాదయః. ౫౫
తిత్తిరిస్తేష్వపి వరో మేధాగ్ని బలశుక్రకృత్,
గ్రాహీ వర్ణ్యోఽనిలోద్రిక్తసన్నిపాతహరః పరమ్. ౫౬

వర్తకము మొదలగు జాంగలమాంసములన్నియు స్వల్పముగ నుష్ణము జేయును. గురువుగ జిగటగనుండును. శరీరపుష్టినిచ్చును. యెట్లనగా,—

"ధన్వానుపవిదారిత్వాత్ స్నిగ్ధోష్ణగురుబృంహణాః."

అనెడి సంగ్రహవచన ప్రకారము తిత్తిరిపక్షి జాంగలానూపదేశములయందు సంచరింపు చుండుటచే వానిమాంసము శ్రేష్ఠము. ఇది బుద్ధి, అగ్నిదీపనము, బలము, శుక్రవృద్ధి, మలబంధము, శరీరకాంతి వీనినిగలుగజేయును. వాతాధిక్యముగల సన్నిపాతరోగమును విశేషముగా హరింపజేయును.

—⊙ నెమలిమాంసగుణము. ⊙—

నాతిపథ్యశ్శిఖీ పథ్యశ్శ్రోత్రస్వరవయోదృశామ్,

నెమలిమాంసము స్వల్పముగ పథ్యకరమైనది. చెవులు, స్వరము, వయస్సు, నేత్రములు వీనికి హితకరమైనది. వయస్సునకు హితకరమనగా, వయస్సును స్తంభింపజేయునని భావము.

—⊙ కోడిమాంసగుణము. ⊙—

తద్వచ్చ కుక్కుటో వృష్యః గ్రామ్యస్తు శ్లేష్మలో గురుః. ౫౭

అడవికోడిమాంసము నెమలిమాంసముతో తుల్యమైనగుణముగలది. శుక్రమును వృద్ధిజేయును. గ్రామములయందు సంచరించెడి కోడిమాంసము శ్లేష్మమును, గురుత్వమును జేయును.

పిన్నకక్కెరమాంసగుణము.

మేధానలకరా హృద్యాః క్రకరాస్సోపచక్రకాః,

పిన్నకక్కెరపిట్ట, ఉపచక్రము అనువానిమాంసము బుద్ధిని, అగ్నిదీపనమును గలుగజేయును. హృదయమునకు హితకరమైనవి.

కాణకపోతములమాంసగుణము.

గురుస్సలవణః కాణకపోతస్సర్వదోషకృత్. ౧౭

కాణకపోతమాంసము కొంచెము ఉప్పగనుండును. గురుత్వము జేయును. సర్వదోషములను ప్రకోపింపజేయును.

ఊరపిచ్చుకమాంసగుణము.

చటకాః శ్లేష్మలాః స్నిగ్ధా వాతఘ్నాశ్శుక్రలాః పరమ్,

ఊరపిచ్చుకమాంసము శ్లేష్మమును జేయును. స్నిగ్ధముగనుండును. వాతమును హరింపజేయును. విశేషముగా శుక్రమును వృద్ధిజేయును.

బిలేశయాదిమాంసగుణము.

గురూష్ణస్నిగ్ధమధురా వర్గాశ్చాతో యథోత్తరమ్. ౧౮
మూత్రశుక్రకృతో బల్యా వాతఘ్నాః కఫపిత్తలాః,

ఇకమీద జెప్పబడు బిలేశయాదివర్గములు ఒకదానికంటె నొకటి విశేషముగా గురువుగ, స్నిగ్ధముగ, మధురముగ నుండును. మూత్రము, శుక్రము, వీనినధికముగ వృద్ధిజేయును. బలకరమైనవి, వాతమును హరింపజేయును. కఫపిత్తముల వృద్ధినొందించును.

అవ. ఇటుల పంచవర్గములకు సామాన్యగుణములఁ జెప్పి పిదప విశేషగుణములను జెప్పుచున్నాడు.—

మహామృగాదిమాంసగుణము.

శీతా మహామృగాస్తేషు క్రవ్యాదాః ప్రసహాః పునః. ౨౦
లవణానురసాః పాకే కటుకా మాంసవర్ధనాః,
జీర్ణార్శోగ్రహణీదోషశోషార్తానాం పరం హితాః. ౨౧

ఈవర్గములో మహామృగములు శీతలమైన వీర్యముగలవి. మాంసమును భుజించునట్టి ప్రసహములు (అనగా పిల్లి, గద్ద, గుడ్లగూబ మొదలగునవి) కొంచెము ఉప్పగనుండును పాకముచే కటువుగనుండును. మాంసమును విశేషముగా వృద్ధిజేయును జీర్ణ

మైన అర్శస్సు, గ్రహణీదోషము, శోష వీనిచే పీడితులుగనుండువారికిని విశేషముగా హితకరమైనది.

మేకమాంసగుణము.

నాతిశీతం గురుస్నిగ్ధం మాంసమాజమదోషలమ్,
శరీరధాతుసామాన్యాదనభిష్యంది బృంహణమ్.

మేకమాంసము స్వల్పశీతలముగనుండును. గురుత్వము కలిగియుండును. స్నిగ్ధముగనుండును. స్వల్పదోషకారి, పురుషశరీరముతోను మాంసధాతువుతోను సామ్యగుణము గలది యగుటవలన కొంచెముగ వాతమును వృద్ధిచేయును. శరీరపుష్టినిచ్చును. ఇచట మాంసగ్రహణము ఇతరమైన రక్తాదిధాతువులను తెలుపుటకు. మేకశరీరముతోను ధాతువులుకూడ మనుష్య శరీరధాతువులతో తుల్యములు మగుటవలన స్వల్పముగా శ్లేష్మమును, శరీరపుష్టిని గలుగజేయును.

గొఱ్ఱెలమాంసగుణము.

విపరీతమతో జ్ఞేయ మావికం బృంహణం తు తత్,

గొఱ్ఱెమాంసము మేకమాంసమునకంటె విపరీతము (అనగా అతిశీతముగ, స్నిగ్ధముగ, దోషయుక్తముగ, శ్లేష్మకారిగ) శరీరపుష్టికారిగనుండును.

గోమాంసగుణము.

శుష్కకాసశ్రమాత్యగ్నివిషమజ్వరపీనసాన్.
కార్శ్యం కేవలవాతాంశ్చ గోమాంసం సన్నియచ్ఛతి,

గోమాంసము శుష్కకాసము, శ్రమము, అత్యగ్నిబాధను, విషమజ్వరము, పీనసము, కృశత్వము, కేవలవాతము వీనిని హరింపజేయును.

దున్నపోతుమాంసగుణము.

ఉష్ణో గరీయాన్ మహిషః స్వప్నదార్ఢ్యబృహత్త్వకృత్.

దున్నపోతుమాంసము ఉష్ణముగ, మిగుల గురువుగనుండును. నిద్ర, శరీరదార్ఢ్యము, పుష్టి వీనిని గలుగజేయును.

పందిమాంసగుణము.

తద్వద్వరాహః శ్రమహా రుచిశుక్లబలప్రదః,

పందిమాంసము దున్నపోతుమాంసముతో సమానమైన గుణముగలది. శ్రమను పోగొట్టును. రుచి, శుక్రము, బలము వీనిని వృద్ధిజేయును.

మత్స్యమాంసగుణవిశేషము.

మత్స్యాః పరం కఫకరాః చిలిచీమస్త్రిదోషకృత్.

మత్స్యములు విశేషముగా కఫమును జేయును. మత్స్యమాంసము గురువుగ ఉష్ణముగ, స్నిగ్ధముగ, మధురముగ నుండును. మూత్రశుక్రముల నధికముగా వృద్ధి జేయును. వాతాధిక్యమును పోగొట్టును. అధికముగా కఫపిత్తములను జేయును. మఱియు,—

"గురూష్ణస్నిగ్ధమధురా వర్గాశ్చాతో యథోత్తరమ్."

ఇదిమున్న ఈ శ్లోకములచే మత్స్యమాంసగుణము ఇదివరకే చెప్పబడియున్నది. కాబట్టి మత్స్యములు విశేషముగా కఫమును జేయునని తెలియుటకై యిపుడును మరల జెప్పబడినది.

"కఫపిత్తకరా మత్స్యా [illegible]."

మత్స్యములు విశేషముగా కఫపిత్తములను జేయునవియును, విశేషముగా వాతమును పోగొట్టునవియును, అష్టాంగసంగ్రహమునందు ఇట్లు స్పష్టముగ జెప్పబడియున్నది. పగిదియును మత్స్యములు త్రిదోషములను నధికముగ జేయును.

శ్రేష్ఠమాంసగుణము.

లావరోహితగోధైణాస్స్వే స్వే వర్గే వరాః పరమ్,

లావపిట్ట, రోహితమను మత్స్యము, ఉడుము, నల్లనియిఱ్ఱి, ఇవి వానివాని వర్గములలో మిగుల శ్రేష్ఠములైనవి. అనగా లావపిట్ట విష్కిరవర్గములో మిగుల శ్రేష్ఠంబనియు,—

"ప్రతుదప్రవరో [illegible] దారు[illegible] చ,
రోహితః ప్రవరస్తేషాం."

అను అష్టాంగసంగ్రహవచనప్రకారము రోహితమను మత్స్యము ప్రవాహమున కెదురుగ సంచరించుటవలనను, ఆకాశమున తిరుగుటవలనను మత్స్యవర్గములో మిగుల శ్రేష్ఠంబనియు, ఉడుము బిలేశయవర్గములో మిగుల శ్రేష్ఠంబనియు, నల్లయిఱ్ఱి మృగవర్గములో మిగుల శ్రేష్ఠంబనియు భావము.

భుజింపదగిన మాంసము, వర్జింపదగు మాంసము, వీనివివరము.

మాంసం సద్యోహతం శుద్ధం వయస్స్థం చ భజేత్త్యజేత్. ౬౬
మృతం కృశం భృశం మేద్యం వ్యాధివారివిషైర్హతమ్,

అప్పుడే చంపబడినవియును, స్నాయువులు అస్థులు మొదలగునవి తీసివేయబడినవియును. మంచియౌవనమునందుండు నవియును నగు జంతువులయొక్క మాంసమును భుజింపవలయును. కారణము తెలియకయే చచ్చినవియును, దుర్బలమైనవియును, మిగుల బలసినశరీరముగలవియును, వ్యాధి, జలము, విషము వీనిచే మృతిజెందినవియునునగు జంతువులమాంసమును వర్జింపవలయును.

"మాంసస్స్వరకరః పిత్తరక్తజిన్మధురో హిమః,
కుళీరః పరమం వృష్యో బృంహణః శ్రీణనో గురుః.

గోధా నియచ్ఛతి విషం మూషికశ్శుక్రవర్ధనః,
గురూణ్యండాని బాలానాం కషాయమధురం పలమ్,
వృద్ధానాం స్నాయుభూయిష్ఠమబల్యం గురు దోషలమ్."

హంసమాంసము కంఠస్వరమునకు హితముచేయును. పిత్తరక్తమును పోగొట్టును, మధురముగ, శీతవీర్యముగలదిగనుండును. ఎంద్రపక్షిమాంసము విశేషముగా శుక్రము, శరీరపుష్టి, తృప్తి వీనిని గలుగజేయును. గురుత్వముగలది. ఉడుముమాంసము విశేషముగా విషమును పోగొట్టును. ఎలుకమాంసము శుక్రమును వృద్ధిచేయును. గ్రుడ్లు గురుత్వము జేయును. లేతవయస్సుగల జంతువులయొక్క మాంసము కషాయముగ, మధురముగనుండును. ముసలితనముగల జంతువులయొక్క మాంసము మిక్కుటముగ స్నాయువులతోగూడియుండును. బలకరమైనది కాదు. దోషకరమైనది. అని అష్టాంగసంగ్రహమునందు మాంసభేద, తద్గుణములు చెప్పబడియున్నవి.

మాంసగురులఘువివరము.

పుంస్త్రియోః పూర్వపశ్చార్ధే గురుణీ గర్భిణీ గురుః. ౬౭
లఘుర్యోషిచ్చతుష్పాత్సు విహంగేషు పునః పుమాన్,
శిరస్కంధోరుపృష్ఠస్య కట్యాస్సక్థ్నోశ్చ గౌరవమ్. ౬౮
తథామపక్వాశయయోః యథాపూర్వం వినిర్దిశేత్,
శోణితప్రభృతీనాం చ ధాతూనాముత్తరోత్తరమ్. ౬౯
మాంసాద్గరీయో వృషణమేఢ్రవృక్కయకృద్గుదమ్,

పురుషస్త్రీ జాతిజంతువులయొక్క పూర్వపశ్చార్ధభాగములయందలి మాంసము యథాక్రమముగ గురువుగనుండును. (అనగా పురుషజాతియొక్క పూర్వార్ధమును, స్త్రీజాతియొక్క పశ్చార్ధమును గురువుగనుండుననిభావము.) గర్భిణిగనుండు జంతువుయొక్క మాంసము గురువుగనుండును. నాల్గుకాళ్లుగల ఆవు మొదలగు జంతువులలో స్త్రీజాతియొక్క మాంసము లఘువుగనుండును. పక్షిజాతులలో పురుషపక్షిమాంసము లఘువుగనుండును. శిరము, భుజశిరస్సులు, వీపు, పిఱుదులు, తొడలు వీనిలో పూర్వపూర్వమాంసము గురువుగనుండును. (అనగా తొడలయందుండు మాంసముకంటె పిఱుదలయందుండుమాంసమును, దానికంటె వీపునందుండుమాంసమును, దానికంటె భుజశిరస్సులయందుండు మాంసమును, దానికంటె శిరమునందుండుమాంసమును గురువుగనుండుననిభావము.) ఆమాశయ పక్వాశయములయందుండు మాంసము యథాపూర్వముగ గురుత్వముగలది. (అనగా పక్వాశయమునందుండు దానికంటె ఆమాశయమునందుండునది గురువుగనుండుననిభావము.) రక్తాదిధాతువులలో దానికంటె నొకటి గురు

వుగనుండును. అనగా రక్తమునకంటెను మాంసము, మాంసమునకంటెను మేదస్సు ఈప్రకారము ధాతువుల గురుత్వములను తెలిసికొనవలయును. తక్కిన అవయవములయందలి మాంసమునకంటె వృషణములయందలి మాంసము, దానికంటె మేఢ్రమునందలి మాంసము, దానికంటె వృక్కములయందలి మాంసము, దానికంటె యకృత్తునందలి మాంసము, దానికంటె గుదమునందలి మాంసము నొకదానికంటె నొకటి మిగుల గురువుగ నుండును.

మాంసవర్గము, ముగిసెను

అవ. మాంసవర్గానంతరము శాకవర్గము చెప్పబడుచున్నది:—

పాఠాదిశాకసామాన్యగుణము.

శాకం పాఠా *శఠీ సూషా సునిషణ్ణసతీనజమ్. ౨౦
త్రిదోషఘ్నం లఘు గ్రాహి సరాజక్షవవాస్తుకమ్,

పాఠా (చిరుబొద్ది), శఠీ (కిచోరపుగడ్డ,) సూషా (అనగా జిల్లేడు), సునిషణ్ణము (అనగా చెంచలికూర), సతీనజము, రాజక్షవము (అనగా చిలుకకూర), వాస్తుకము (అనగా చక్రవర్తికూర), ఈ శాకములు త్రిదోషములను హరింపజేయును. లఘువుగ నుండును. మలబంధమును జేయును.

అవ. ఇట్లు పాఠాదిశాకములను సామాన్యగుణములను జెప్పి ఇక విశేషగుణములను జెప్పుచున్నాడు:—

చెంచలికూరగుణము.

సునిషణ్ణోఽగ్నికృద్వృష్యస్తేషు,

పైజెప్పిన పాఠాదిశాకములలో చెంచలికూర విశేషముగ అగ్నిదీపనమును గలుగజేయును. శుక్రమును వృద్ధిజేయును. ఇది జలమధ్యములో మొలుచును. దాని యాకులు పులిచింతయాకులతో తుల్యముగనుండును.

చిలుకకూరగుణము.

రాజక్షవః పరమ్. ౨౧
గ్రహణ్యర్శోవికారఘ్నః

చిలుకకూర విశేషముగా గ్రహణి, అర్శస్సు వీనిని పోగొట్టును.

చక్రవర్తికూరగుణము.

వర్చోభేదితు వాస్తుకమ్,

చక్రవర్తికూర మలమును భేదించును.

---

* శటీశూషా ఇతిపా.

కాచికూరగుణము.

హంతి దోషత్రయం కుష్ఠం వృష్యా సోష్ణా రసాయనీ. ౭౨
కాకమాచీ సరా స్వర్యా

కాచికూర త్రిదోషములను కుష్ఠమును పోగొట్టును, శుక్రమును వృద్ధిజేయును. కించిదుష్ణముగనుండును. శరీరమునందు వేగముగ వ్యాపించును. శరీరములో గడ్డకట్టియుండు వస్తువులను భేదించును. కంఠస్వరమునకు హితకరమైనది. శరీరమునందు స్వస్థతను గలుగజేయుటచే రసాయనతుల్యముగ నుండును.

పులిచింతగుణము.

చాంగేర్యమ్లాగ్నిదీపనీ,
గ్రహణ్యర్శోఽనిలశ్లేష్మహితోష్ణా గ్రాహిణీ లఘుః. ౭౩

పులిచింత పుల్లగనుండును. అగ్నిదీపనమును జేయును. గ్రహణి, అర్శస్సు, వాతము, శ్లేష్మము వీనియందు పథ్యకరమైనది. ఉష్ణవీర్యముగలది. మలమును గట్టిపరచును. లఘువుగనుండును.

పటోలాదిసామాన్యగుణము.

పటోలసప్తలారిష్టశార్ఙ్గేష్టావల్గుజామృతాః,
వేత్రాగ్రం బృహతీ వాసా కుంతలీ తిలపర్ణికా. ౭౪
మండూకపర్ణీ కర్కోటకారవేల్లకపర్పటాః,
నాడీకలాయం గోజిహ్వా వార్తాకం వనతిక్తకమ్. ౭౫
కరీరం కులకం నందీ కుచేలా శకులాదనీ,
కటిల్లం కేంబుకం శీతం సకోశాతకకర్కశమ్. ౭౬
తిక్తం పాకే కటు గ్రాహి వాతలం కఫపిత్తజిత్,

పొట్ల, సంబరేణు, వేము, శార్ఙ్గేష్టా (అనగా గురుజ) బావంచి, తిప్పతీగె, వెదురుగొమ్ము, ములక, అడ్డసరము, కుంతలీ (అనగా సూక్ష్మతిలజాతి) తిలపర్ణి (అనగా బదరము) మండూకబ్రహ్మి, సరస్వతియాకు, డావరడంగి, కాకర, పర్పాటకము, నాడీకలాయము (అనగా శకులాక్షము, ఇదేసువర్చలాభేదము) బరివెంక, వార్తాకము (అనగా కత్తిరివంగ), కొడిసెపాల, కరీరము (అనగా వెదురుమొలక, లేక చౌటకొమ్ము,) చిట్టితుమికి, నందివృక్షము, కుచేలా (అనగా పాఠా) కటుకరోహిణి, ఎఱ్ఱగలిజేరు, కేంబుకము, కోశాతకము (అనగా బీర) కర్కశము (అనగా కంపిల్లకము) అను నీ యిరువదియారుశాకములు శీతలమైన వీర్యముగలవి. తిక్తముగ పాకమువలన

కటువుగనుండును. కొంచెము మలబంధనమును జేయును. వాతకారి. కఫపిత్తములను పోగొట్టును. ఇటుల పైశాకములను సామాన్యగుణములను జెప్పి వానిలో గొన్నిటికి గుణకర్మవిశేషములను జెప్పుచున్నాడు.

పొట్లగుణము.

హృద్యం పటోలం కృమినుత్స్వాదుపాకం రుచిప్రదమ్. ౭౭

పొట్ల కృములను పోగొట్టును. పాకమువలన మధురముగ నుండును. రుచిని బుట్టించును.

“పటోలపత్రం పిత్తఘ్నం వల్లీ చాస్య కఫాపహా,
ఫలం త్రిదోషశమనం మూలం చాస్య విరేచనమ్.”

పొట్లాకు పిత్తమును పోగొట్టును, దానితీగ కఫమును హరింపజేయును. పొట్లకాయ త్రిదోషములను శమింపజేయును. పొట్లవేరు విరేచనము చేయించును. అని చరకమునందు చెప్పబడియున్నది.

ములకగుణము.

పిత్తలం దీపనం భేది వాతఘ్నం బృహతీద్వయం,

ములక, వ్రాకుడు ఈ రెండును పిత్తము జేయును. అగ్నిదీపనకారి. మలాదులను భేదించును. వాతమును హరింపజేయును.

అడ్డసరగుణము.

వృషం తు వమికాసఘ్నం రక్తపిత్తహరం పరమ్. ౭౮

అడ్డసరము వమనము, కాసము వీనిని హరింపజేయును. విశేషముగా రక్తపిత్తమును పోగొట్టును.

కాకరగుణము.

కారవేల్లం సకటుకం దీపనం కఫజిత్పరం,

కాకర రసమునందు కొంచెము కటువుగనుండును. అగ్నిదీపనకారి. విశేషముగా కఫపిత్తములను హరింపజేయును.

వంగగుణము.

వార్తాకం కటు తిక్తోష్ణం మధురం కఫవాతజిత్. ౭౯
సక్షారమగ్నిజననం హృద్యం రుచ్యమపిత్తలం,

వంకాయ కటువైనరసముగలది. కొంచెము తిక్తముగనుండును. ఉష్ణమైన వీర్యముగలది. మధురముగనుండును. కఫవాతములను పోగొట్టును. కొంచెము ఉప్పగనుండును. హృదయమునకు హితకరమైనది. రుచిని బుట్టించును. కొంచెము పిత్తమును జేయును.

చౌటకొమ్ముగుణము.

కరీరమాధ్మానకరం కషాయస్వాదుతిక్తకమ్. ౮౦

వెదు మోవుకడుపునుబ్బరించును. రసమునందు కషాయముగ, మధురముగ, తిక్తముగనుండును.

బీర, బావంచి, వీనిగుణము.

కోశాతకావల్గుజకౌ భేదనావగ్నిదీపనౌ,

బీర, బావంచి అను నీ రెండును వాతాదులను భేదించును. అగ్నిదీపనమును గలుగజేయును. రూక్షముగనుండు తిప్పతీగె మొదలగు ద్రవ్యములు వాతపిత్తకఫములను హరింపజేయుటయందు తఱుచుగా ప్రసిద్ధంబులుగనున్నయవి. బీర, బావంచి అను నీ రెండును రూక్షములుగనుండుటవలన వానికిని వాతపిత్తకఫహరత్వ గుణముగలిగియుండునని తెలియవలయును. "కఫవాతనుదవల్గుజః" అనగా బావంచి కఫవాతములను హరింపజేయునని చరకాచార్యుడు జెప్పియున్నాడు.

"సతరూఢం కందకం చ చక్షుర్గ్రాహి హిమం గురు,
కుమారీ జీవలోణీకా నలినీ గుచుపర్ణికా.
స్వాదురూక్షం సలవణం వాతశ్లేష్మకరం గురు,
శ్యామా శాల్మలికాశ్మర్యఫంజీకర్ణికయూథికా.
వృక్షాదనీ క్షీరవృక్షాబింబీతనిక వృశ్చికా,
రోధ్రశ్శాణః కర్బుదార స్సశేలుర్వృషమూషికా.
భల్లాతకః కోవిదారః కమలోత్పలకింశుకమ్,
పటోలాదిగుణం స్వాదు కషాయం పిత్త జిత్వరమ్.
వాతపిత్తహరా రూఢీ పర్విణీ దీర్ఘపుష్పికా,
లఘురుష్ణతరా తిక్తా సారుబూకా చ లాంగలీ.
వాతలా కటుతిక్తామ్లభేదినా తిలవేతసౌ,
విశ్వం రాస్నా బలాశాకం వాతఘ్నమణిసారనుత్,
వాతం వత్సాదనీ హన్యాత్కఫం కండీరచిత్రకా."

అనగాతరూఢము, కందకము (అనగామారేడు). ఇవి నేత్రములకు హితముజేయును. మలమును బంధించును. శీతలముగ, గురువునుండును. కలుబంద, జీవలోణిక, తామర, గుచుపర్ణికా ఇవి మధురముగ, రూక్షముగ, కొంచెము ఉప్పగనుండును. గురుత్వము జేయును. వాతశ్లేష్మములను గలుగజేయును. నల్లతెగడ, బూరుగ, గుమ్ముడు, భారంగి, చేమంతి, యూథికా (అనగా అడవిమొల్ల) వదనిక, క్షీరవృక్షము(అనగా చిన్నవిప్ప) దొండ, తనికము, వృశ్చిక, లొద్దుగు, శాణము, కాంచనము, విరిగి, అడ్డసరము, ఎలుకచెవి, జీడి, ఎఱ్ఱకాంచనము, కమలము, కలువ, మోదుగ, ఇవిపైజెప్పిన పొట్లమొదలగు

వానితో తుల్యమైన గుణములుకలవి. మధురముగ, కషాయముగనుండును. విశేషముగా పిత్తమును పోగొట్టును. రూపి, పర్వణి, దీర్ఘపుష్పిక, ఇవి వాతపిత్తములను హరింప జేయును. అరుబూని, పొట్లగద్ద అను నీరెండును లఘువుగ, మిగుల ఉష్ణముగ, తిక్తముగ నుండును. వాతమును జేయును. నువ్వులు, ప్రబ్బలి అను నీరెండును కటువుగ, తిక్తముగ, ఘల్లనుండును. వాతాదులను భేదించును. శుంఠి, దుంపరాస్నము, బలాశాకము ఇవి వాతమును, అతిసారమును హరింపజేయును. తిప్పతీగె, వాతమును పోగొట్టును. గరుండాము (అనగా గజపిప్పలి) చిత్రమూలము అను నీరెండును కఫమును పోగొట్టును అని అష్టాంగసంగ్రహమునందు కొన్ని శాకభేదగుణములు జెప్పబడియున్నవి.

> "న్యగ్రోధోదుంబరాశ్వత్థప్లక్షపద్మాదిపల్లవాః,
> కషాయాః స్తంభనాః శీతాః హితాః పిత్తాతిసారిణామ్."

మఱ్ఱి, మేడి, రావి, జువ్వి, తామరపువ్వు మొదలగువాని చిగుళ్లు కషాయముగనుండును. శుక్రస్తంభనమును జేయును, శీతలమైన వీర్యముగలవి. పిత్తాతిసారులకు మిగుల హితకరమైనవి అని చరకమునందు జెప్పబడియున్నది.

> "కరీరకుసుమం జ్ఞేయం కఫపిత్తహరం లఘు,
> అగస్త్యం నాతిశీతోష్ణం నక్తాంధానాం ప్రశస్యతే.
> చాతుర్థికజ్వరహరం నస్యయోగేన శీలితమ్,
> రాజవృక్షస్య నింబస్య శిగ్రోస్సింహాముఖస్య చ.
> కఫపిత్తహరం పుష్పం కుష్ఠఘ్నం కుటజస్య చ,
> శ్రేయసీబిల్వపర్ణీ చ బిల్వపత్రం చ వాతనుత్."

కరీరపుష్పము (అనగా వెంపటురుపువ్వు) కఫపిత్తములనుపోగొట్టును. లఘువుగనుండును. అగిసిపువ్వు స్వల్పశీతోష్ణముగనుండును. రేచీకటియందు ప్రశస్తమైనది. నస్యయోగము వలన చాతుర్థికజ్వరమును హరింపజేయును. రేల, వేప, మునగ, అడ్డసరము, కొడిసె వీనిపూలు కఫము, పిత్తము, కుష్ఠము, వీనిని హరింపజేయును. ఏనుగుపిప్పలి, బిల్వపర్ణి, బిల్వపత్రము, ఇవి వాతమును హరింపజేయును అని సుశ్రుతమునందు జెప్పబడియున్నది.

చిర్రికూరగుణము.

> తండులీయో హిమో రూక్షస్స్వాదుపాకరసో లఘుః. ౮౧
> మదపిత్తవిషాస్రఘ్నః

చిర్రికూర శీతలమైన వీర్యముగలది. రూక్షముగనుండును. మధురమైన పాకరసములుగలది. లఘువుగనుండును. మదము, పిత్తము, విషము, రక్తము వీనిని హరింప జేయును.

మంజాతగుణము.

*ముంజాతం వాతపిత్తజిత్,
స్నిగ్ధం శీతం గురు స్వాదు బృంహణం శుక్రకృత్పరమ్. ౧౭

ముంజాతము వాతపిత్తమును హరింపజేయును. స్నిగ్ధముగ, శీతలముగ, గురువుగ, మధురముగనుండును. శరీరమునకు పుష్టినిచ్చును. విశేషముగ శుక్రమును వృద్ధిజేయును.

పాలక్యా (అనగా మట్టుబచ్చలి) గుణము.

గుర్వీ సరా తు పాలక్యా

బచ్చలికూర గురువుగనుండును. మలాదులను భేదించును. జిగటగ, శ్లేష్మకారిగ, శీతలముగనుండునని తెలియజేయునిమిత్తము సముచ్చయార్థమైన (తు) అను శబ్దము ప్రయోగించబడినది.

"పాలక్యా పిచ్ఛిలా గుర్వీ శ్లేష్మలా భేదినీ హిమా"

మట్టుబచ్చలిజిగటగ, గురువుగనుండును. శ్లేష్మకారి, మలాదులను భేదించును. శీతలముగనుండును. అని అష్టాంగసంగ్రహమునందు జెప్పబడియున్నది.

దుంపబచ్చలిగుణము.

మదఘ్నీ చాప్యుపోదకా,

దుంపబచ్చలి మదమును హరింపజేయును. మట్టుబచ్చలితో తుల్యమైన గుణముగలది.

పోలముబచ్చలిగుణము.

పాలక్యావత్ స్మృతః చంచుస్సతు సంగ్రహణాత్మకః. ౧౮

పోలముబచ్చలి మట్టుబచ్చలితో తుల్యమైన గుణముగలది. మలాదులను బంధించును.

నేలగుమ్మడుగుణము.

విదారీ వాతపిత్తఘ్నీ మూత్రలా స్వాదుశీతలా,
జీవనీ బృంహణీ కంఠ్యా గుర్వీ వృష్యా రసాయనీ. ౧౯

నేలగుమ్మడు వాతపిత్తమును హరింపజేయును. మూత్రము నధికముగజేయును. మధురముగ, శీతలముగనుండును. బలమును, శరీరపుష్టిని గలుగజేయును. కంఠస్వరమునకు హితకరమైనది. గురుత్వముజేయును. శుక్రమును వృద్ధిజేయును. రసాయనముతో తుల్యమైనది. ఈగుణములు నేలగుమ్మడుగడ్డకే గలిగియుండును.

* గృంజనం ఇతిపా.

"జీవనో బృంహణో వృష్యో బల్యశ్చక్షుష్యో రసాయనమ్,
విదారీకందవత్ కంద్యశ్చ మూత్రలస్స్వాదుశీతలః."

అనువచనముచే భగవాచార్యుడుకూడ నేలగుమ్ముడుగడ్డకు పైగుణములనే జెప్పి యున్నాడు.

పాలతోటకూరగుణము.

చక్షుష్యా సర్వదోషఘ్నా జీవంతీ మధురా హిమా,

పాలతోటకూర నేత్రములకు హితము జేయును. త్రిదోషములను హరింపజేయును. మధురరసముగలది. శీతవీర్యముగలది. [illegible] పాలతోటకూర మొదటజెప్పిన పాలకూర[illegible]. ఈయర్థమే:—

"చక్షుష్యా సర్వదోషఘ్నా జీవంతీ మధురా హిమా,
శాకానాం ప్రవరా [illegible]."

అనువచనముచే శాస్త్రాంతరగ్రంథమునందును జెప్పబడియున్నది.

"[illegible]
[illegible]."

[illegible], పాలకూర, [illegible], పర్వపుష్ప, [illegible] శాకములు [illegible] హరింపజేయునని భగవాచార్యుడు జెప్పియున్నాడు.

కూష్మాండాదిశాకసామాన్యగుణము.

కూష్మాండతుంబకాళింగకర్కార్వేర్వారుతిండిశమ్. ౨౭
తథా త్రపుసచీనాకచిర్భటం కఫవాతకృత్,
భేది విష్టంభ్యభిష్యంది స్వాదుపాకరసం గురు. ౨౮

గుమ్మడి, సొర, పుచ్చ, ఎలుకదోస, పెర్వారు (దోస), తిండిశము, త్రపుసము (దోసకాయభేదము), చీనాకము, కడుదు, అడవిదోసకాయలు కఫవాతములను జేయును. వాతాదులను భేదించును. మలమును గట్టిపరచును. శ్లేష్మమును జేయును. మధురమైన పాకరసములుగలది. గురుత్వము జేయును.

౨౯. ఇట్లు గుమ్మడి మొదలగు శాకములకు సామాన్యగుణములను జెప్పి వానిలో గొన్నిటికి విశేషగుణములను జెప్పుచున్నాడు:—

గుమ్మడిగుణము.

వల్లీఫలానాం ప్రవరం కూష్మాండం వాతపిత్తజిత్,
వస్తిశుద్ధికరం వృష్యం

తీగెలయందు కాచెడి ఫలములలో గుమ్మడు శ్రేష్ఠమైనది. వాతపిత్తములను హరింపజేయును. పొత్తికడుపును శుద్ధిజేయును. శుక్రవృద్ధికారి.

దోసగుణము.

త్రపుసం త్వతిమూత్రలమ్. ౮౭

దోస విశేషముగా మూత్రమును విసర్జింపజేయును.

సొరకాయ మొదలగువానిగుణము.

తుంబం రూక్షతరం గ్రాహి కాలింగైర్వారుచిర్భటం,
బాలం పిత్తహరం శీతం విద్యాత్పక్వమతోఽన్యథా. ౮౮

సొరకాయ మిగుల రూక్షముగనుండును. మలమును బంధించును. పుచ్చ, ఏర్వారు (అనగా దోసభేదము), బుడమ, ఇవి మాళవదేశమునందు ప్రసిద్ధములు. మఱియును జాలంధరాది దేశములందు మిగుల ప్రసిద్ధములు. ఇవి లేతగనుండునప్పుడు పిత్తమును హరింపజేయును. శీతవీర్యముగలవిగనుండును. ఈ గుణములకంటె ముదిరినవి విరుద్ధముగ నుండును. (అనగా పిత్తమును జేయునవియును, ఉష్ణవీర్యముగలవిగ నుండునవియును భావము.)

"నీలం యత్త్రపుసం బాలం వృష్యం పిత్తప్రశమనం మతం,
తత్పాండుకఫకృజ్జీర్ణమమ్లం పిత్తకరం స్మృతమ్."

నీలవర్ణముగనుండునట్టి ములుదోస లేతగనుండునప్పుడు శుక్రమును వృద్ధిజేయును. పిత్తమును హరింపజేయును. ముదిరినములుదోస పాండువు, కఫము, రక్తపిత్తము వీనినిగలుగ జేయును. అని సుశ్రుతమునందు చెప్పబడియున్నది.

"తుంబం రూక్షతరం కాలింగైర్వారుచిర్భటం గ్రాహి."

సొర, పుచ్చ, ఏర్వారు, బుడమ, ఇవి మిగులరూక్షములుగనుండును. మలమును బంధించును. అని చరకమతానుసారులు పఠించెదరు.

నక్కదోసగుణము.

శీర్ణవృంతం తు సక్షారం పిత్తలం కఫవాతనుత్,
రోచనం దీపనం హృద్య మష్ఠీలానాహనుల్లఘు. ౮౯

నక్కదోస ఒకింత ఉష్ణగనుండును. పిత్తమును జేయును. కఫవాతములను హరింపజేయును. రుచినిబుట్టించును. అగ్నిదీపనకారి. హృదయమునకు హితము జేయును. అష్ఠీలమును, ఆనాహమును పోగొట్టును. లఘువుగనుండును.

"ఘనాష్ఠీలోపమో గ్రంథిరష్ఠీలోర్ధ్వమున్నతః."

అనగా ఘనమైన అష్ఠీలముతో తుల్యమైనదియును, ఊర్ధ్వభాగములో నున్నతముగ నుండునదియునైన నొకగ్రంథి అష్ఠీలమనబడును.

"సాటోపమత్యుగ్రరుజ మాధ్మానముదరే భృశం,
ఊర్ధ్వాధోవాతరోధేన తమానాహం ప్రచక్షతే."

ఊర్ధ్వాధోవాతరోధమువలన ఆటంబరముతో గూడి అత్యుగ్రమైన పీడనుగలుగజేయుచు నుండునట్టి కడుపుబ్బరము ఆనాహమనబడును.

తామరతూండ్లు మొదలగువానిగుణము.

మృణాళబిసశాలూకకుముదోత్పలకందకమ్,
నందీమాషకకేలూటశృంగాటకకశేరుకమ్. ౯౦
క్రౌంచాదనం కలోడ్యం చ రూక్షం గ్రాహి హిమం గురు,

తామరతూండ్లు, తామరతెరలు, తామరదుంప, తెల్లకలువదుంప, ఎఱ్ఱకలువదుంప, నందివర్ధనము, మాషకము ([illegible] నామాంతరములుకల శాకవిశేషము), కేలూటము ([illegible]) పరికెగడ్డ, నత్తుదుంప, క్రౌంచాదనము, కలోడ్యము (అనగా తామరపూవు) రూక్షములుగానుండును. మలమును బంధించును. శీతమైనవీర్యముగలవి. గురుత్వము జేయును.

కడిమి మొదలగువానిగుణము.

కలంబనాలికా*మార్షకుటింజరకుతుంబకమ్. ౯౧
చిల్లీలట్వాకలోణీకాకురూటకగవేధుకమ్,
జీవంతఝుంఝ్వేడగజయవశాకసువర్చలమ్. ౯౨
ఆలుకాని చ సర్వాణి తథా సూప్యాని లక్ష్మణా,
స్వాదు రూక్షం సలవణం వాతశ్లేష్మకరం గురు. ౯౩
శీతలం సృష్టవిణ్మూత్రం ప్రాయో విష్టభ్య జీర్యతి,
స్విన్నం నిష్పీడితరసం స్నేహాఢ్యం నాతిదోషలమ్. ౯౪

కడిమి, నాడి, మార్షము (గాంధారికయను నామాంతరముకల శాకవిశేషము) కుటింజరము (ఎఱ్ఱనిమల్లంగి), ఏనుగుతుమ్మి, చిల్లి (అనగా పెద్దాకులుగల యవశాకము లేక చిలుకకూర), లట్వాకము (గుగ్గిలుకమను శాకము), లోణీకము (లోణారమను శాకము), కురూటకము (స్థిరివారకమను శాకము), గవేధుకము (అడవిగోధుమశాకము), జీవంతము (బృహద్గ్రంథావమను శాకము), ఝుంఝురుకము అను శాకవిశేషము, తగిరిశ, యవశాకము, ప్రొద్దుతిరుగుడాకుకూర, ఆలుకములు (బంగాళాదుంపలు, చిరుగడదుంపలు, కఱ్ఱపెండలము, పెండలము, ఎఱ్ఱగనుసుమున్నగునవి), సూప్యశాకములు (పెసర అనుము మున్నగువాని యాకుకూరలు), లక్ష్మణ (తెల్లమద్దికపు ఆకుకూర), ఇవి యన్నియును మధురంబులును రూక్షంబులును, కొంచెము ఉప్పగనుండును. వాతమును కఫమును గురుత్వము వృద్ధిజేయును. శీతమైన వీర్యముగలవి. మలమూత్రముల నధికముగ వెడలించును.

* మూష ఇతిపా.

తలుచుగా ఉదరమునందు ఉంటకట్టి పిదప జీర్ణంబగును. వీనినన్నిటిని పాకముజేసి యందలిరసమును గీసివేసి మిగులనూనెచుజేర్చి సంస్కారముచేసినచో (అనగా తిరగ మాతబెట్టినచో కొంచెము పథ్యకరములుగ నుండును.

"సంస్కృతం వేసవారేణ సస్నేహం శాకమిష్యతే,
రాజికానస్తుభక్తాది సంస్కారం చానువర్తతే."

వేసవారము చేత (అనగా ఇంగువ, జీలకఱ్ఱ మొదలగు సంభారములచేత) తిరగమాతబెట్ట బడి మిగులనూనెతో గూడియుండునది శాకమనబడును. ఆవ ఆవాలు, నస్తుభ(అనగా వేపుడు బియ్యపుపిండి) మొదలగువానిచే చేయబడిన సంస్కారములను గూడ నను వర్తించును అని సుశ్రుతమునందు చెప్పబడియున్నది.

చిల్లీశాకగుణము.

లఘుపత్రా తు యా చిల్లీ సా వాస్తుకసమా గుణైః,

లఘుపత్రములుగల పైజెప్పిన చిల్లియను చక్రవర్తికూరయు నస్తుభక్తముతో తుల్యమైన గుణములు గలదిగనుండును.

తక్కాలి, ఉలిమిడి, వీనిగుణము.

తర్కారీ వరణం స్వాదు సతిక్తం కఫవాతజిత్. ౯౫

తక్కాలి, ఉలిమిరి ఈ రెండుశాకములును, కొంచెము తిక్తముగనుండును. కఫ వాతములను హరింపజేయును.

గలిజేరు, కరివేప, వీనిగుణము.

వర్షాభ్వౌ కాలశాకం చ సక్షారం కటుతిక్తకమ్,
దీపనం భేదనం హంతి గరశోఫకఫానిలాన్. ౯౬

రెండువిధములైన గలిజేరు (అనగా తెల్లగలిజేరు, ఎఱ్ఱగలిజేరు) కరివేప ఇవి కొంచెముఉప్పగ, కారముగ, తిక్తముగనుండును. అగ్నిదీపనమును గలుగజేయును. మలాదులనుభేదించును. విషము, శోఫ, కఫము, వాతము వీనిని హరింపజేయును.

కానుగుచిగుళ్లగుణము.

దీపనాః కఫవాతఘ్నాః చిరిబిల్వాంకురాస్సరాః,

కానుగుచిగుళ్లు అగ్నిదీపనమును గలుగజేయును. కఫవాతములను పోగొట్టును. మలాదులను భేదించును.

పిల్లిపీచరమొలకలగుణము.

శతావర్యంకురాస్తిక్తాః వృష్యా దోషత్రయాపహాః. ౯౭

పిల్లిపీచరమొలకలు తిక్తమైన రసముగలవిగనుండును. శుక్లమును వృద్ధిజేయును. త్రిదోషములను హరింపజేయును,

వెదురుమొలకలగుణము.

రూక్షో వంశకరీరస్తు విదాహీ వాతపిత్తలః,

వెదురుమొలకలు రూక్షములును, విదాహకరంబులును నగును, వాతపిత్తములను వృద్ధినొందించును.

పొన్నగంటిగుణము.

పత్తూరో దీపనస్తిక్తః ప్లీహార్శఃకఫవాతజిత్. ౯౮

పొన్నగంటి అగ్నిదీపనమును జేయును. తిక్తమైనరసముగలది. ప్లీహము,అర్శస్సు, కఫవాతములు వీనిని హరింపజేయును.

కసివిందగుణము.

కృమికాసకఫోత్క్లేదాన్ కాసమర్దో జయేత్సరః,

కసివింద శరీరమునందు వ్యాపించును. కృములు, కాసము, కఫము, ఉత్క్లేదము (అనగా స్రోతస్సులు [illegible]) వీనిని హరింపజేయును.

కుసుమశాకగుణము.

రూక్షోష్ణమమ్లం కౌసుంభం గురు పిత్తకరం పరమ్. ౯౯

కౌసుంభశాకము, (అనగా కుసుమకూర) రూక్షముగ ఉష్ణమైనవీర్యముగలదిగ, పుల్లగ, గురువుగ నుండును. పిత్తమును జేయును. [illegible]

ఆవశాకగుణము.

గురూష్ణం సార్షపం బద్ధవిణ్మూత్రం సర్వదోషకృత్,

ఆవకూర గురువుగ, ఉష్ణమైనవీర్యము గలదిగనుండును. మలమూత్రములను బంధించును. త్రిదోషములను వృద్ధిపొందించును.

"సక్షారమధురం స్నిగ్ధముష్ణం చ గురుసార్షపమ్"

ఆవకూర కొంచెము ఉప్పగ, మధురముగ, స్నిగ్ధముగ, ఉష్ణముగ, గురువుగ నుండునని అష్టాంగసంగ్రహమునందు జెప్పబడియున్నది.

"కఫఘ్నం సార్షపం శాక మాసురం శాకమేవ చ"

ఆవకూర, ఆసురశాకము (అనగా నల్లావకూర) ఈ రెండును కఫమును హరింపజేయునని సుశ్రుతమునందు జెప్పబడియున్నది.

ముల్లంగిగుణము.

యద్బాలమవ్యక్తరసం కించిత్క్షారం సతిక్తకమ్. ౧౦౦
తన్మూలకం దోషహరం లఘు సోష్ణం నియచ్ఛతి,
గుల్మకాసక్షయశ్వాసవ్రణనేత్రగళామయాన్. ౧౦౧

స్వరాగ్నిసాదోదావర్తపీనసాంశ్చ మహత్పునః,
రసే పాకే చ కటుక ముష్ణవీర్యం త్రిదోషకృత్. ౧౦౨
గుర్వభిష్యంది చ స్నిగ్ధస్విన్నం తదపి వాతజిత్,
వాతశ్లేష్మహరం శుష్కం సర్వమామం తు దోషలమ్. ౧౦౩

రసము తెలియక కొంచెము ఉప్పగ, చేదుగనుండు లేతముల్లంగి దోషములను శాంతింపజేయును. లఘువుగ, కించిదుష్ణముగనుండును. గుల్మము, కాసము, క్షయము, శ్వాసము, వ్రణము, నేత్రరోగము, గళరోగము, స్వరహీనత, అగ్నిమాంద్యము, ఉదావర్తము, పీనసము, మున్నగు రోగములను హరించును.

''సర్వదోషహరా లఘ్వీ కంఠ్యా మూలకపోతికా''

లేతముల్లంగి దోషములనన్నింటిని హరించును. లఘువుగనుండును. కంఠమునకు హితము గనుండును. అని సుశ్రుతమునందు జెప్పబడియున్నది. లేతముల్లంగినిగురించి సుశ్రుత ములో జెప్పియుండులక్షణము పైజెప్పినలక్షణములలో నంతర్గతమైయుండుటచే నీ తంత్రకారుడు ప్రత్యేకముగా జెప్పక విరమించెను ముదిరినముల్లంగి కటువైనరసపాక ములుగలదిగ, ఉష్ణమైన వీర్యముగలదిగనుండును. త్రిదోషములను వృద్ధినొందించును. గురుత్వమును గల్గించును. కఫమును వృద్ధిజేయును. పక్వమైనముల్లంగికి అనేకావస్థలు గలిగియుండును. వానిలో మిక్కుటముగ ముదరనిముల్లంగి స్వల్పముగా త్రిదోషమును జేయును. మిగులముదిరినది మిక్కుటముగా త్రిదోషములను వృద్ధినొందించునని తెలియ వలయును.

''మహత్పునః,
రూక్షోష్ణం కటుకం స్వాదు విపాకే సర్వదోషకృత్.''

ముదిరినముల్లంగి రూక్షముగ, ఉష్ణముగ, కారముగ, మధురమైన పాకముగలదిగ నుం డును. త్రిదోషములను వృద్ధినొందించును. అని అష్టాంగసంగ్రహమునందు జెప్పబడి యున్నది. ఈ లక్షణము ఆమముగనుండు ముల్లంగి విషయమని తెలియవలయును. ముదిరినముల్లంగి కొంచెముగ పాకముచేయబడి స్నేహయుక్తముగనుండినచో వాతమును పోగొట్టును. లేతగ లేక ముదిరినదిగనుండు ముల్లంగి యెండియుండినచో వాతశ్లేష్మ ములను పోగొట్టును. పచ్చిగనుండునట్టి ముల్లంగి దోషమును జేయును. ఇటుల జెప్పుటచే నిర్దోషమైన లేతముల్లంగికూడ పచ్చిదిగనుండినచో దోషకారియనిభావము.

పెండలగుణము.

కటూష్ణో వాతకఫహా పిండాలుః పిత్తవర్ధనః,

పెండలము కటువైనరసము వీర్యముకలదిగ, ఉష్ణముగనుండును. వాతకఫములను హరింపజేయును. పిత్తమును వృద్ధినొందించును.

గగ్గరమొదలగువానిరాలుగాయలగుణము.

కుఠేరశిగ్రుసురససుముఖాసురిభూస్తృణమ్. ౧౦౪
ఫణిజ్ఝార్జకజంబీరప్రభృతి గ్రాహి శాలనమ్,
విదాహి కటు రూక్షోష్ణం హృద్యం దీపనరోచనమ్ ౧౦౫
దృక్శుక్రకృమిహృత్తీక్ష్ణం దోషోత్క్లేశకరం లఘు,

నల్లగగ్గర, మునగ, నల్లతులసి, సుముఖము (అడవిగగ్గర), నల్లావాలకూర, కామంచిపూరి, ఫణిజ్ఝకము (తెల్లగగ్గర), అర్జకము (మరువము), జంబీరము (కరపత్రక మను పత్రవిశేషము), ఇవి మొదలగువాని రాలుగాయలు విదాహిగ, కారముగ మిగుల నుష్ణముగనుండును. హృదయమునకుహితము జేయును. అగ్నిదీపనకారి, రుచిగనుండును. నేత్రము, శుక్రము, కృమిరోగము వీనినిహరించును. తీక్ష్ణముగనుండును. వాతాదిదోషములను స్వస్థానములోనుండి కదలించును. లఘువుగనుండును. "ప్రభృతి" అనుశబ్దము వలన:—

"ధాన్యతుంబురుశాలేయ యవానీశృంగిబేరకాః,
పర్ణాసో గృంజనోజాజీకుంచీరం జలపిప్పలీ,
ఫణిజ్ఝార్జకజంబీరం ఖరాశ్వా కాలమాలికా,
సిప్పలికా భూపకృత్చిత్రకస్తకంధాదిబర్హవిట్."

దనియాలు, తుంబురులు, పిన్నపసాపు, అజమోదము, అల్లము, గగ్గర, వెల్లుల్లి, జీలకఱ్ఱ, కంచీరము, నీరుపిప్పలి, ఫణిజ్ఝము, మరువము, నల్లతులసి, ఖరాశ్వ (పెద్దదుంప) నల్లగగ్గర, ఓమము, భూపకృత్ (అనగా పోకపండు), చిత్రమూలము, కుక్కవాయింట, ఇవి మొదలగువానిని గ్రహింపవలయును.

"కటుతిక్తరసా శీతా కఫపిత్తవినాశనీ,
విపాకే మధురా లఘ్వీ తక్కారాంగులికా స్మృతా."

తక్కారాంగులి యనుశాకవిశేషము కటుతిక్తరసములుగలదిగ, శీతవీర్యముగలదిగనుండును. కఫము, పిత్తము వీనినిపోగొట్టును. మధురమైనపాకముగలది. లఘువుగనుండును అని తంత్రాంతరమునందు జెప్పబడియున్నది.

నల్లతులసిగుణము.

హిధ్మకాసక్రిమశ్వాసపార్శ్వరుక్పూతిగంధహా. ౧౦౬
సురసః

నల్లతులసి హిధ్మ (ఎక్కిళ్లు), కాసము, క్రిమి, శ్వాసము, పార్శ్వశూల, దౌర్గంధ్యము వీనిని హరింపజేయును.

అడవిగగ్గరగుణము.

సుముఖో నాతివిదాహీ గరశోఫహా,

అడవిగగ్గర స్వల్పముగా విదాహమునిచ్చును విషము, వాపు వీనిని హరించును.

పచ్చదనియాలగుణము.

ఆర్ద్రికా తిక్తమధురా మూత్రలా న చ పిత్తకృత్. ౧౦౭

పచ్చిదనియాలు చేదుగ, మధురముగనుండును. మూత్రము నధికముగ విడిపించును. పిత్తమును వృద్ధిచేయును.

వెల్లుల్లిగుణము.

లశునో భృశతీక్ష్ణోష్ణః కటుపాకరసస్సరః,
హృద్యః కేశ్యో గురుర్వృష్యస్స్నిగ్ధో రోచనదీపనః ౧౦౮
కిలాసకుష్ఠగుల్మార్శోమేహక్రిమికఫానిలాన్,
సహిధ్మపీనసశ్వాసకాసాన్ హంత్యస్రపిత్తకృత్. ౧౦౯

వెల్లుల్లి అతితీక్ష్ణముగనుండును. ఉష్ణమైనవీర్యము గలది, కటువైన రసపాకములుగలది. వాతాదులను భేదించును. హృదయమునకు హితము చేయును. కేశములను వృద్ధిపొందించును. గురువుగనుండును. శుక్రమునధికముగ వృద్ధిచేయును. స్నిగ్ధముగనుండును. రుచిని బుట్టించును. అగ్నిదీపనకారి. కిలాసము (అనగా శ్వేతకుష్ఠము), గుల్మము, అర్శస్సు, మేహము, కృమిరోగము, కఫము, వాతము, హిధ్మము (ఎక్కిళ్లు), పీనసము, శ్వాసము, కాసము వీనిని హరించును. రక్తపిత్తమును గల్గించును.

"పత్రే సక్షారమధురో మధ్యే మధురపిచ్ఛిలః,
తీక్ష్ణోష్ణో లశునః కందే."

వెల్లుల్లియాకు కొంచెము క్షారముగ మధురముగనుండును. దానిమధ్యభాగము కొంచెము మధురముగ, పిచ్ఛిలముగనుండును. దానిగడ్డ మిగులతీక్ష్ణముగ, ఉష్ణవీర్యముగలదిగ నుండును. అని అష్టాంగసంగ్రహములో పత్రాదులను ప్రత్యేకముగ గుణములుచెప్పియుండుటచే పైజెప్పిన మూలశ్లోకములోని అతితీక్ష్ణత్వాదిగుణములు వెల్లుల్లిగడ్డకే చెప్పబడినదని తెలియవలయును.

నీరుల్లిగుణము.

పలాండుస్తద్గుణన్యూనః శ్లేష్మలో నాతిపిత్తలః,
కఫవాతార్శసాం పథ్యస్స్వేదేభ్యవహృతౌ తథా. ౧౧౦

నీరుల్లి వెల్లుల్లికంటె కొంచెము హీనగుణముగలదిగనుండును. శ్లేష్మమును జేయును. స్వల్పముగా పిత్తముజేయును. కఫమును, వాతము, అర్శస్సు అనుపేరోగములుగలవారికి స్వేదకర్మ, భోజనము వీనియందు పథ్యముగనుండును.

"స్నిగ్ధో రుచిష్యస్స్థిరధాతుకారీ బల్యో ర్ధమేధాకఫపుష్టిదశ్చ,
స్వాదుర్గురుశ్శోణితపిత్తకర్తా సపిచ్ఛిలః క్షీరపలాండురుక్తః."

క్షీరపలాండు (అనగా తెల్లనీరుల్లి) స్నిగ్ధముగ, రుచికరముగనుండును. ధాతువులకు

స్థైర్యమునిచ్చును. బలము, బుద్ధి, కఫము, శరీరపుష్టి, వీనిని గలుగజేయును. మధురముగ గురువుగనుండును. రక్తపిత్తమునందు పథ్యకరమయినది. కొంచెము జిగటగనుండును. అని మఱియొకవిధమయిన క్షీరపలాండుయొక్క లక్షణములు ఇతరతంత్రమునందు జెప్పబడియున్నది.

వెల్లుల్లిగుణము.

తీక్ష్ణో గృంజనకో గ్రాహీ పిత్తినాం హితకృన్నసః,

వెల్లుల్లి మలమును బంధించును. తీక్ష్ణముగనుండును. పిత్తరోగము గలవారికి నెరవుజేయును.

కంసగుణము.

దీపనస్సూరణో రుచ్యః కఫఘ్నో విశదో లఘుః. ౧౧౧
విశేషాదర్శసాం పథ్యః

కంద అగ్నిదీపనముచేయును. రుచికరమైనది. శ్లేష్మమును పోగొట్టును. శరీరమును శుద్ధిజేయును. లఘువుగనుండును. అర్శోరోగముగలవారికి మిగుల పథ్యకరమైనది.

పుట్టగొడుగుగుణము.

భూకందస్త్వతిదోషలః,

పుట్టగొడుగు వర్షాకాలమునందు జనించును. మిగుల దోషకరమైనది.

పత్రాదిశాకగురుత్వము.

పత్రే పుష్పే ఫలే నాళే కందే చ గురుతా క్రమాత్. ౧౧౨

పత్రశాకము (అనగా ఆకుకూరలు), పుష్పశాకము (అనగా పూలలోనుండి జనించినకూరలు), ఫలశాకము (కాయకూరలు,) నాళశాకము (అనగా కాడకూరలు), కందశాకము (అనగా గడ్డలుగలకూరలు)ఇవి క్రమముగా నొకదానికంటెనొకటి మిగుల గురువుగనుండును. (అనగా పత్రశాకముకంటె పుష్పశాకము, దానికంటె ఫలశాకము, దానికంటె నాళశాకము, దానికంటె కందశాకము మిగుల గురువుగనుండుననిభావము.) అయితే ''మూలకేతు విపర్యయః'' అనగా మూలకకంథము (ముల్లంగిదుంప) లఘువుగనుండునని చరకాచార్యుడు చెప్పియుండుటచే పైజెప్పిన పత్రాది శాకములలో గొన్నిటికి గురుత్వములేకపోయినను ప్రాయికముగ నవియన్నియు గురుత్వముగలవిగ నుండునని భావంబగుచున్నది. పైశాకములవలెనే హరితశాకములకు (అనగా మునగకూరమున్నగువానికి) కూడ గురుత్వమును తెలిసికొనవలయును.

ఉత్కృష్టనికృష్టశాకములు.

వరా శాకేషు జీవంతీ సార్షపా స్త్వవరాః పరమ్,

శాకములలో జీవంతిశాకము (అనగా పాలకూర) మిగుల శ్రేష్ఠము ... అవకాశ మిగుల నింద్యము.

శాకవర్గము, ముగిసెను.

అవ. ఆహారకాలమునందు శాకములకంటె ఫలములు స్వల్పముగా ఉపయోగ పడుటచేతను "భుక్త్వానపానేఫలం ..." అనిచెప్పుటచేత భోజనాంతమున విశేషముగా నుపయోగింపదగినవి ... ఫలవర్గము చెప్పబడుచున్నది.—

ద్రాక్షాఫలము.

ద్రాక్షాఫలోత్తమా వృష్యా చక్షుష్యా సృష్టమూత్రవిట్.
స్వాదుపాకరసా స్నిగ్ధా సకషాయా హిమా గురుః,
నిహంత్యనిలపిత్తాస్రతిక్తాస్యత్వమదాత్యయాన్. ౧౧౪
తృష్ణాకాసశ్రమశ్వాసస్వరభేదక్షతక్షయాన్,

ద్రాక్షపండు అన్ని ఫలములలోను శ్రేష్ఠంబయినది. శుక్రము వృద్ధిచేయును నేత్రములకు హితకరమైనది మలమూత్రములను ... మధురమైన పాకరసములుగలది. స్నిగ్ధముగను, కొంచెము వగరుగనుండును. ... చేయును. వాతము, పిత్తరక్తము, నోటిచేదు, మదాత్యయము, ... శ్వాసము, కాసము, శ్రమ, స్వరభేదము, క్షతక్షయము వీనిని హరింపచేయును. ద్రాక్షపండు ఉదావర్త రోగమును హరింపచేయునని చరకాచార్యులు చెప్పియున్నారు. ... ద్రాక్ష పండు స్నిగ్ధముగను, శుక్రమును వృద్ధిచేయునదిగను, మలమూత్రముల విరేచనము చేయునదిగ నుండునని చెప్పినందు చేతనే దానికి ఉదావర్తరోగ హరత్వము సిద్ధంబగుచున్నదని లంచి యీతంత్రకారుడు చెప్పక విరమించెను.

దాడిమఫలగుణము.

ఉద్రిక్తపిత్తాన్ జయతి త్రీన్ దోషాన్ స్వాదుదాడిమమ్. ౧౧౫
పిత్తావిరోధి నాత్యుష్ణ మమ్లం వాతకఫాపహం,
సర్వం హృద్యం లఘు స్నిగ్ధం గ్రాహి రోచనదీపనమ్. ౧౧౬

తియ్యనిదానిమ్మపండు పిత్తప్రకోపముతో నుండియుండు త్రిదోషములను శమింపచేయును. పుల్లని దానిమ్మపండు స్వల్పముగ నుష్ణము చేయును. పిత్తమునకు విరోధము చేయకుండును. (అనగా పిత్తమును కలుగజేయక హరింపచేయక నుండునని భావము.) వాతకఫమును పోగొట్టును. మధురముగ, పుల్లగనుండు రెండు విధములయిన దానిమ్మపండ్లు

లఘువుగ, స్నిగ్ధముగనుండును. మలమును బంధించును. రుచిని, అగ్నిదీపనమును గలుగ జేయును.

"రూక్షోష్ణం దాడిమం యుక్తం తత్పిత్తానిలనాశనమ్."

మిగుల పుల్లనయినను దానిమ్మపండు పిత్తవాతముల బ్రకోపింపజేయునని చరకాచార్యుడు చెప్పియున్నాడు. సర్వవిధమయిన దానిమ్మలలో తియ్యనిదానిమ్మ ప్రధానమని సూచించుటకై యిట్లు చెప్పబడినది.

అరటిపండు మొదలగు పండ్లగుణము.

మోచఖర్జూరపనసనారికేళపరూషకం,
ఆమ్రాతతాలకాశ్మర్యరాజాదనమధూకజమ్. ౧౧౭
సౌవీరబదరాంకోల్లఫల్గుశ్లేష్మాతకోద్భవం,
వాతామాభిషుకాక్షోటముకూలకనికోచకమ్. ౧౧౮
ఉరుమాణం ప్రియాలం చ బృంహణం గురు శీతలం,
దాహక్షతక్షయహరం రక్తపిత్తప్రసాదనమ్. ౧౧౯
స్వాదుపాకరసం స్నిగ్ధం విష్టంభి కఫశుక్రకృత్,

అరటి, ఖర్జూరము, పనస, నారికేళము, చిటక, నల్లమామిడి, తాటి, గుమ్ముడు, పాలచెట్టు, ఇప్ప, సౌవీరబదరము (అనగా కర్కంధూబదరము లేక రేగుపండు) అంకోల్లము (బిల్వఫలము), నక్కెరమేడి, బొగ్గి, బాదము, అభిషుకము (అనగా స్యారోటము) అక్షోటము, (అనగా కొండగోలుగు) ముకూలకము, నికోచకము (అనగా ఊడుగు,) ఉరుమాణము (అనగా స్నిగ్ధఫలము) మొదలైన వీనిఫలములు శరీరమునకు పుష్టినిచ్చును. గురువుగ, శీతలముగనుండును. దాహము, క్షతక్షయము వీనిని హరింపజేయును. రక్తపిత్తమును శుద్ధిపరచును. మధురమైన పాకము రసముగలది. మలమును గట్టిపరచును. స్నిగ్ధముగనుండును. కఫమును, శుక్రమును వృద్ధిజేయును.

అవ. అరటి మొదలగు వానిఫలములకు సామాన్యగుణములను జెప్పి పిదప వానిలో గొన్నిటికి విశేషగుణభేదములను జెప్పుచున్నాడు.—

తాటిపండు మొదలగువానిగుణము.

ఫలం తు పిత్తలం తాలం సరం కాశ్మర్యజం హిమమ్. ౧౨౦
శుక్రమూత్రవిబంధఘ్నం కేశ్యం మేధ్యం రసాయనమ్,
వాతామాద్యుష్ణవీర్యం తు కఫపిత్తకరం సరమ్. ౧౨౧
పరం వాతహరం స్నిగ్ధమనుష్ణం తు ప్రియాళజం,

ప్రియాళమజ్జామధురో వృష్యః పిత్తానిలాపహః. ౧౨౨
కోలమజ్జా గుణై స్తద్వ త్తృట్ఛర్దిశ్వాసజిచ్చ సః,

తాటిపండు పిత్తమును జేయును. గుమ్ముడుపండు వాతాదులను భేదించును. శీత మైనవీర్యముగలది. మలమూత్రబంధమును పోగొట్టును. క్లేశములు, బుద్ధి వీనికి హితకర మయినది. రసాయన తుల్యముగనుండును. వాతామాదిఫలములు ఉష్ణమయిన వీర్యము గలవి. కఫపిత్తములను గలుగజేయును. వాతాదులను మిక్కుటముగ హరింపజేయును. స్నిగ్ధముగనుండును. ప్రియాళఫలము (అనగా మొరిలిపండు) శీతమయిన వీర్యముగలది. మొరలిమజ్జ (చారపప్పు) మధురముగనుండును. శుక్రమును వృద్ధిజేయును. పిత్తవాత ములను హరింపజేయును. రేగుమజ్జ (రేగువిత్తనములోని పప్పు) చారపప్పుతో సమాన మైన గుణముకల్గియుండును. దప్పి, వాంతి, శ్వాసము, వీనిని హరింపజేయును.

''మధూకజమహృద్యం తు బదరం సరణాత్మకమ్''

మధూకఫలము అనగా ఇప్పపండు హృదయమునకు అహితకరమయినది. రేగుపండ్లు మలాదులను భేదించును అని అష్టాంగసంగ్రహమునందు ఇప్ప, రేగు అనువానికి విశేష గుణములు జెప్పబడియున్నది.

''వైభీతకోన్మదకరః కోలానాం పిత్తనాశనః''

తానికాయమజ్జ (తానికాయలోని పప్పు) తిక్కను గల్గించును. రేగుమజ్జ పిత్తమును హరింపజేయును అని తంత్రాంతరమునందు జెప్పబడియున్నది.

''తాళఖర్జూరాదీనాం మస్తకమజ్జానః స్వాదుపాకాః వృష్యాః శీతవీర్యాశ్చ''

తాటిపండు, ఖర్జూరపుపండు మున్నగువానిపై నుండుగింజలను లోపలిపప్పు మధురమైన పాకముకలవియనియును శుక్రమును వృద్ధిజేయునవియును, శీతవీర్యములనియును సుశ్రుతము నందు జెప్పబడియున్నది.

బిల్వఫలగుణము.

పక్వం సుదుర్జరం బిల్వం దోషలం పూతిమారుతమ్. ౧౨౩
దీపనం కఫవాతఘ్నం బాలం గ్రాహ్యుభయం హి తత్,

పక్వమయిన మారేడుపండు జీర్ణముకానిదిగానుండును. దుర్గంధమయిన అపానవాత మును గలుగజేయును. దోషకరమయినది. లేతగనుండు మారేడుకాయ అగ్నిదీపనమును గలుగజేయును. కఫవాతములను హరింపజేయును. పైజెప్పిన మారేడుకాయయును, పండును మలమూత్రాదులను బంధించును,

వెలగపండుగుణము.

కపిత్థమామం కంఠఘ్నం దోషలం దోషఘాతి తు. ౧౨౪
పక్వం హిధ్మావమథుజిత్సర్వం గ్రాహి విషాపహమ్,

పక్వముకాని వెలగకాయ కంఠమునకు చెరుపుచేయును. త్రిదోషకారి. పక్వమయిన వెలగపండు త్రిదోషములను శమింపజేయును. హిక్క, ఛర్ది వీనిని పోగొట్టును. పక్వముగను, అపక్వముగనుండు వెలగకాయ మలమూత్రాదులను బంధించును. విషమును పోగొట్టును. అపక్వముగనుండు వెలగకాయ కంఠమునకు చెరుపుజేయునని చెప్పుటచేతనే కషాయరసముగలదిగ నుండునని యును, ఆమ్లవర్గమధ్యములో పఠించి యుండుటచే ఆమ్లరసముగలదిగ నుండుననియును తెలియవలయును. పక్వమైన వెలగపండు మధురముగనుండుట ప్రసిద్ధంబగుటచే మధురగుణంబిచట జెప్పబడదయ్యె. కషాయముగ, ఆమ్లముగనుండు స్వభావముగల నానావిధమైన వెలగపండ్లు యెల్లపుడు ఆమ్లముగనుండునట్టి వెలగకాయతోడ తుల్యమైన గుణముగలదిగనుండును. మధురముగ నుండు వెలగపండ్లు యెల్లప్పుడు పక్వమైన వెలగపండుతో తుల్యమైన గుణముగలదిగ నుండును.

నేరేడుపండుగుణము.

జాంబవం గురు విష్టంభి శీతలం భృశవాతలమ్. ౧౨౫
సంగ్రాహి మూత్రశకృతోరకంఠ్యం కఫపిత్తనుత్,

నేరేడుపండు గురువుగనుండును. స్తంభనకారి. శీతమైనవీర్యముగలది. మిక్కుటముగా వాతముజేయును. మలమూత్రములను బంధించును. కంఠమునకు ప్రతికూలమైనది. కఫపిత్తములను పోగొట్టును.

మామిడిపండుగుణము.

వాతపిత్తాస్రకృద్బాలం బద్ధాస్థి కఫపిత్తకృత్. ౧౨౬
గుర్వామ్రం వాతజిత్పక్వం స్వాద్వమ్లం కఫశుక్రకృత్,

విత్తుపట్టనుండు లేతమామిడికాయ వాతమును పిత్తరక్తమును వృద్ధినొందించును. విత్తుపట్టిన మామిడికాయ కఫపిత్తములను వృద్ధినొందించును. పండినమామిడిపండు గురుత్వముకల్గి వాతమునుహరించును. కొంచెము మధురంబును కొంచెము పులుపునుకల మామిడిపండు కఫమును శుక్రమును వృద్ధినొందించును.

"సహకారరసో హృద్యస్సురభిస్స్నిగ్ధరోచనః"

తియ్యమామిడిపండు హృదయమునకు హితముజేయును. సువాసనగలది. స్నిగ్ధముగ రుచికరముగనుండును అని అష్టాంగసంగ్రహమునందు జెప్పబడియున్నది.

చింతపండుగుణము.

వృక్షామ్లం గ్రాహి రూక్షోష్ణం వాతశ్లేష్మహరం లఘు. ౧౨౭

వృక్షామ్లము (అనగా చింతపండు), మలమూత్రాదులను బంధించును. రూక్షముగనుండును. ఉష్ణముజేయును. వాతశ్లేష్మములను పోగొట్టును. లఘువుగనుండును.

"వృక్షామ్లం గ్రాహి రూక్షోష్ణం లఘు రోచనదీపనమ్,
వాతశ్లేష్మహరం కించి దూనం శోశామ్రజం తతః."

చింతపండు పైజెప్పిన రూక్షాదిగుణములు గలదిగనుండుటయేగాక రుచికరముగ, దీపనకారిగకూడనుండును. కొండమామిడి వృక్షామ్లమునకంటె కొంచెము హీనమైనగుణము గలదిగనుండును. అని అష్టాంగసంగ్రహమునందు జెప్పబడియున్నది.

జమ్మిపండుగుణము.

శమ్యా గురూష్ణం కేశఘ్నం రూక్షం

జమ్మిపండు గురువుగ, ఉష్ణవీర్యముగలదిగనుండును. కేశములను నశింపజేయును. రూక్షముగనుండును.

వరగోగుపండుగుణము.

పీలు తు పిత్తలమ్,
కఫవాతహరం భేది ప్లీహార్శఃకృమిగుల్మనుత్. ౧౨౮
సతిక్తం స్వాదు యత్పీలు నాత్యుష్ణం తత్త్రిదోషజిత్,

పీలుఫలము అనగా వరగోగుపండ్లు, పిత్తమును జేయును. కఫవాతము, ప్లీహము, అర్శస్సు, కృమిరోగము, గుల్మము వీనిని హరింపజేయును. శరీరమునందు ఉండలు కట్టిన మలములనుభేదించును. కొంచెముచేదుగ మధురముగ నుండు వరగోగుపండ్లు స్వల్పముగా ఉష్ణము జేయును. త్రిదోషములను హరింపజేయును.

మాదీఫలగుణము.

త్వక్తిక్తకటుకా స్నిగ్ధా మాతులుంగస్య వాతజిత్. ౧౨౯
బృంహణం మధురం మాంసం వాతపిత్తహరం గురు,
లఘు తత్కేసరం కాసశ్వాసహిధ్మామదాత్యయాన్. ౧౩౦
ఆస్యశోషానిలశ్లేష్మవిబంధఛర్ద్యరోచకాన్,
గుల్మోదరార్శశ్శూలాని మందాగ్నిత్వం చ నాశయేత్. ౧౩౧

మాదీఫలముయొక్క చర్మము చేదుగ, కారముగ, స్నిగ్ధముగ నుండును. వాతమును హరింపజేయును. మాదీఫలముయొక్కమాంసము శరీరమునకుపుష్టినిగలుగజేయును. మధురముగనుండును. వాతపిత్తములను హరింపజేయును. గురువుగనుండును. మాదీఫలముయొక్క కేసరములు లఘువుగనుండును. కాసము, శ్వాసము, హిక్క, మదాత్యయము, ముఖశోష, వాతశ్లేష్మము, మలమూత్రాదిబంధము, ఛర్ది, అరోచకము, గుల్మము, ఉదరరోగము, అర్శస్సు, శూల, అగ్నిమాంద్యము వీనిని నశింపజేయును.

"త్వఙ్మాతులుంగాత్కటుకా గుర్వీ వాతప్రకోపనీ"

మాదీఫలముయొక్క చర్మము కారముగ, గురువుగనుండును. వాతమునధికపరచును. అని ఖరనాదుడు చెప్పెను.

"గుర్వీ త్వగస్య కటుకా మారుతస్య చ నాశనీ"

మాదీఫలముయొక్కచర్మము గురువుగ, కటువుగనుండును. వాతమును హరింపజేయును అని చరకమునందు జెప్పబడియున్నది.

"మధురం కించిదమ్లం చ హృద్యం భక్తప్రరోచనమ్,
గురువాతప్రశమనం విద్యాన్నారంగజం ఫలమ్."

నారదబ్బకాయ మధురముగ, కొంచెముపుల్లగ, హృదయమునకు హితకారిగనుండును. అన్నమునందు రుచినిగలుగజేయును. గురుత్వముగలది. వాతమును హరింపజేయును అని అష్టాంగసంగ్రహమునందు జెప్పబడి యున్నది.

ఇచ్చట మాదీఫలత్వగు గుణాదులజెప్పుతరి ఖరనాదచరకమతములయందు పరస్పరవిరోధము గన్పట్టుచున్నది. ప్రకృత గ్రంథకారుడుమాత్రము చరకమతము నవలంబించి సిద్ధాన్తము చేసెను.

జీడిపండుగుణము.

భల్లాతకస్య త్వఙ్మాంసం బృంహణం స్వాదు శీతలమ్,
తదస్థ్యగ్నిసమం మేధ్యం కఫవాతహరం పరమ్. ౧౩౨

జీడిపండుయొక్కచర్మము, మాంసము, (గిజరు) ఇవి శరీరమునకు పుష్టిని గలుగజేయును. మధురరసంబును శీతవీర్యంబునగును. జీడివిత్తులు నిప్పువలె బహుతీక్ష్ణముగ, స్ఫోటకమును గలుగజేయదగినవిగ నుండుటవలన అగ్నితోతుల్యమైనవి. బుద్ధికి హితము జేయును. కఫవాతములను పోగొట్టును. శ్లోకమునందలి "అగ్నిసమం" అనుపదమునకు జీడివిత్తులు చిత్రమూలముతో తుల్యమయినగుణము గలవియని కొందరు వ్యాఖ్యానము చేసెదరు.

ఈదపండుగుణము.

స్వాద్వమ్లం శీతముష్ణం చ ద్వేధా పాలేవతం గురు,
రుచ్యమత్యగ్నిశమనం

ఈదపండు మధురము, ఆమ్లము అని రెండువిధంబులు. అవిరెండును క్రమముగా, శీతలము, ఉష్ణము, గురుత్వము, రుచిగలవిగనుండును. అధికమయిన అగ్నిదీపనమును శమింపజేయును.

గజనిమ్మగుణము

రుచ్యం మధురమారుకమ్. ౧౩౩

పక్వమాశుజరాం యాతి నాత్యుష్ణం గురు దోషలమ్,

గజనిమ్మపండు, మధురముగ, రుచిగనుండును. పక్వమయిన గజనిమ్మ, శీఘ్రముగ జీర్ణమగును. స్వల్పముగా ఉష్ణమైన వీర్యముగలది. కొంచెము గురువుగ నుండును కొంచెము అపథ్యకరమైనది.

"ఆరుకం వీరసేనం చ వీరావీరారుకం తథా,
విద్యాజ్జాతివిశేషేణ తచ్చతుర్విధమారుకమ్."

గజనిమ్మ, ఆరుకము, వీరసేనము, వీరా, వీరారుకము అని జాతిభేదమువలన నాల్గు విధములుగనుండునని నిఘంటువులో జెప్పబడియున్నది.

పచ్చిద్రాక్ష మొదలగువానిగుణము.

ద్రాక్షా పరూషకం చార్ద్రమమ్లం పిత్తకఫప్రదమ్. ౧౩౪
గుర్వూష్ణవీర్యం వాతఘ్నం సరం చ కరమర్దకమ్,

పచ్చిద్రాక్షపండు, చిట్టీతపండు, కలివిపండ్లు, ఇవి అమ్లరసముకల్గి యుండును. పిత్తకఫముల వృద్ధినొందించును. గురుత్వంబును ఉష్ణవీర్యంబును కలిగియుండును. వాతమును హరించును. శరీరమున శీఘ్రముగ వ్యాపించును.

రేగు మొదలగువానిగుణము.

తథామ్లం కోలకర్కంధూలకుచామ్రాతమారుకమ్. ౧౩౫
ఐరావతం దంతశఠం సతూదం మృగలిండికమ్,
నాతిపిత్తకరం పక్వం శుష్కం చ కరమర్దకమ్. ౧౩౬

రేగు, గంగరేగు, కమ్మరేగు, మామిడి, గజనిమ్మ, నారదము, నిమ్మ, గంగరావి, మృగలిండికము, పక్వమై శుష్కించియుండు కలివిపండ్లు, ఇవి పుల్లగనుండును స్వల్పముగా పిత్తమును జేయును. పైజెప్పిన ద్రాక్షాదులతో తుల్యమైన గుణము గలవిగనుండును.

ఎండియుండు చింతపండు రేగుపండువీనిగుణము.

దీపనం భేదనం శుష్కమమ్లికాకోలయోః ఫలమ్,
తృష్ణాశ్రమక్లమచ్ఛేది లఘ్వీష్టం కఫవాతయోః. ౧౩౭

చింతపండు, రేగుపండు ఈరెండును యెండియుండినచో అగ్నిదీపనమును గ జేయును. మలాదులను భేదించును. లఘువుగనుండును. దప్పి, శ్రమము, క్లమము ని పోగొట్టును. కఫవాతములయందు పథ్యకరమైనవి.

కమ్మరేగుపండుగుణము.

ఫలానామవరం తత్ర లకుచం సర్వదోషకృత్.

సమస్తమైనఫలములలో కిమ్మురేగుపండు అప్రధానముగ, త్రిదోషకారిగ నుండును.

''హింస్రాకర్కంధుసాం పిత్తకృత్,
వాతలం కఫపిత్తఘ్నం విద్యాత్కర్పటకీఫలమ్,
మధురాణ్యమ్లపాకాని వాతపిత్తహరాణి చ,
అశ్వత్థోదుంబరప్లక్షన్యగ్రోధానాం ఫలాని తు.
ప్రాచీనామలకః ప్రోక్తో దోషఘ్నో గరహారి చ,
ఇంగుదం తిక్తమధురం స్నిగ్ధోష్ణం కఫవాతజిత్.''

కర్పటకీఫలము, హింస్రా, కర్కంధువు ఇవిగలుపుటికి హితకరమైనవి. వాతమును జేయును కఫపిత్తములను హరింపజేయును. రావి, మేడి, జువ్వి, మఱ్ఱి వీనిఫలములు అతిపక్వమై యుండినచో మధురముగ నుండును. వాతపిత్తములను హరింపజేయును. ప్రాచీనామలకము సర్వదోషములను హరింపజేయును. గారపండు చేదుగ, మధురముగ, స్నిగ్ధముగ నుండును. ఉష్ణమైనవీర్యముగలది. కఫవాతములను హరింపజేయును. అని చరకమునందు చెప్పఁబడియున్నది.

''సుగంధి మధురం స్నిగ్ధం లవలీఫలముచ్యతే,
స్వాదిష్ఠం స్వల్పగుణం తింత్రిడీకాత్ క్రముఫలముచ్యతే.''

లవలీఫలము సువాసనగలదిగ, మధురముగ, స్నిగ్ధముగ నుండును. కొండమామిడిపండు చింతపండుకంటె స్వల్పమైనగుణముగలది అని సుశ్రుతమునందు చెప్పఁబడియున్నది.

వర్జనీయధాన్యములు.

హిమమారుతఘర్మదుర్వాతవ్యాలలాలావిదూషితమ్. ౧౩౮
జంతుజుష్టం జలే మగ్నమభూమిజమనార్తవమ్,
అన్యధాన్యయుతం హీనవీర్యం జీర్ణతయాపి చ. ౧౩౯
ధాన్యం త్యజేత్తథా శాకం రూక్షసిద్ధమకోమలమ్,
అసంజాతరసం తద్వచ్ఛుష్కం చాన్యత్ర మూలకాత్. ౧౪౦
ప్రాయేణ ఫలమప్యేవం తథామం బిల్వవర్జితమ్,

మంచు చేతను, నిప్పు, ఎండ మొదలగువాని ఉష్ణము చేతను, తూర్పుగాలి మొదలగుదుష్టమైన గాలి చేతను, సర్పము మొదలగు దుష్టజంతువులయొక్క నోటిజొల్లు మొదలగువాని చేతను దూషింపబడినవియును, క్రిములు మొదలగుజంతువులతోఁ గూడి నవియును, జలములో మునిగినవియును, విరుద్ధమైన భూమిలో (అనగా ఆయాధాన్యములు ఫలించుటకు యుక్తమైన భూమికంటె విరుద్ధమైనభూమిలో) జనించినవియును,

రుద్ధమైన ఋతువునందు (అనగా ఆయాధాన్యోత్పత్తినిగురించి లోకమునందు ప్రసిద్ధముగనుండు ఋతువుకంటె నితరఋతువునందు) జనించినవియును, విజాతీయధాన్యములతో గూడినవియును (అనగా యవకముతోగూడిన రక్తశాలి ధాన్యము, మినుములతోగూడియుండు పెసలు, విరుద్ధమైన శూకధాన్యముతోగూడి యుండు శూకధాన్యము, అటులనే విరుద్ధమైన శింబీధాన్యముతోగూడియుండు శింబీధాన్యము మొదలగు వానితోడను) నిర్వీర్యమైనవియును (అనగా పొడుపుమడిలోనే జీర్ణమై నీరసముగనుండునవియును) నగుధాన్యములను, అటులనే స్నేహరహితముగాని లేక కాంజికాదులచేగాని సిద్ధముచేయబడినవియును, పరిపూర్ణమైన రసములేనివియును, ఎండినవియునగు శాకములను వర్జించవలయును. శుష్కించిన ముల్లంగిమాత్రము భుజించందగును. పైజెప్పిన శాక గుణములతోగూడియుండు ఫలములను తఱుచుగా వర్జించవలయును. ''అన్యధాన్యయుతం'' అనుశబ్దమునకు క్రొత్తధాన్యముతో గూడియుండు ప్రాతధాన్యమని కొందరు వ్యాఖ్యానముచేసిరి. ఎండిన ద్రాక్షపండు చిట్టీతపండు మొదలగు ఫలములు పథ్యకరంబులగుటచే వానిని వర్జింపదగదని తెలియపరచుటకై ''ప్రాయశః'' (అనగా తఱుచుగ) అను పదము ప్రయోగింపబడినది. బిల్వఫలముతప్ప ఇతరమైన ఫలములు అపక్వములుగనుండినచో వానిని వర్జించవలయును. అపక్వముగనుండు బిల్వముకూడ పథ్యకరంబగుటచే దానిని త్యజింపంబనదు. ''లాలాది''అను ఆది శబ్దముచేత శవ, శోధ, మూత్ర, పురీషాదులను గ్రహించుకొనవలయును.

''వినా ధాన్య ఘృతక్షౌద్ర విడంగగుడపిప్పలీః,
అనతిక్రాంతవర్షం తు ద్రవ్యమన్యత్ప్రశస్యతే.''

ధాన్యములు, ఘృతము, తేనె, వాయువిడంగములు, బెల్లము, పిప్పలి ఇవితప్ప యితర ద్రవ్యములన్నియు నొక సంవత్సరమునకు పైబడనివిగ నుండినయెడల శ్రేష్ఠంబులు, అని అష్టాంగసంహితయందు జెప్పబడియున్నది.

ఫలవర్గము ముగిసెను.

అవ. ఫలవర్గానంతరము తఱుచుగా నాహారములయం దుపయోగించునట్టి నానావిధమైన ఔషధవర్గము జెప్పబడుచున్నది. వానిలో లవణము మిగుల నుపయోగకారిగనుండుటచే, తొలుత లవణవర్గము జెప్పబడుచున్నది.—

లవణసామాన్యగుణము.

విష్యన్ది లవణం సర్వం సూక్ష్మం సృష్టమలం విదుః. ౧౪౧
వాతఘ్నం పాకి తీక్ష్ణోష్ణం రోచనం కఫపిత్తకృత్,

సమస్తమైన లవణములు విష్యందికములగును.(అనగా కఫాదులయొక్క సంఘాతమును ద్రవింపజేయునట్టిస్వభావము.) స్రోతోమార్గములయందు సంచరించును. మలమూత్రములను బైటవెడలించును. వాతమును హరింపజేయును. అన్నమును, వ్రణమును జీర్ణింపజేయును. తీక్ష్ణములగునుండును. (అనగా మిరియములవలె మంటను గలుగజేయు స్వభావము) ఉష్ణమైనవీర్యముగలది. రుచిని బుట్టించును. కఫపిత్తములను జేయును.

ఇవి. లవణములను సామాన్యగుణములను జెప్పి యిపుడు కొన్నిటికి విశేషగుణములను జెప్పుచున్నారు.——

సైంధవలవణగుణము.

సైంధవం తత్ర సస్వాదు వృష్యం హృద్యం త్రిదోషనుత్.
లఘ్వనుష్ణం దృశః పథ్యమవిదాహ్యగ్నిదీపనమ్,

లవణములలో సైంధవలవణము (అనగా ఇందుప్పు) కొంచెము మధురముగ నుండును. శుక్రమును వృద్ధిజేయును. హృదయమునకు హితకరమైనది. త్రిదోషములను పోగొట్టును. స్వల్పముగా ఉష్ణము జేయును. నేత్రములకు పథ్యకరమైనది. విదాహకరమైనదికాదు. అగ్నిదీపనమును గలుగజేయును పైజెప్పినసామాన్యగుణములతో గూడియుండును.

సౌవర్చలలవణగుణము.

లఘు సౌవర్చలం హృద్యం సుగన్ధ్యుద్గారశోధనమ్. ౧౪౩
కటుపాకిం విబంధఘ్నం దీపనీయం రుచిప్రదమ్,

సౌవర్చలలవణము లఘువుగనుండును. హృదయమునకు హితకరమైనది. సువాసనతో గూడియుండును. త్రేన్పులను శోధించును. కటువైన పాకముగలది. స్రోతోబాధముగలవారికి హితకరమైనది. అగ్నిదీపనము, రుచి వీనిని గలుగజేయును.

బిడాలవణగుణము.

ఊర్ధ్వాధఃకఫవాతానులోమనం దీపనం బిడమ్. ౧౪౪
విబంధానాహవిష్టంభశూలగౌరవనాశనమ్,

బిడాలవణము ఊర్ధ్వాధఃప్రదేశములయందుండు కఫవాతాదులను తమ తమ స్థానములయందు జేర్చును. అగ్నిదీపనమును గలుగజేయును. మల మూత్ర ప్రతిబంధము, ఆనాహము, విష్టంభము, శూల, గురుత్వము వీనిని నశింపజేయును.

సముద్రలవణగుణము.

విపాకే స్వాదు సాముద్రం గురు శ్లేష్మవివర్ధనమ్. ౧౪౫

సముద్రలవణము (అనగా కల్లుప్పు) పాకమువలన మధురముగనుండును. గురు
త్వము జేయును. కఫవృద్ధికారి.

ఔద్భిదలవణగుణము.

సతిక్తకటుకక్షారం తీక్ష్ణముత్క్లేది చౌద్భిదమ్,

ఔద్భిదలవణము (అనగా భూమిని బ్రద్దలు చేసికొని స్వయముగా పైలువెడలెడి
పొటకుప్పు) కొంచెము చేదుగ, కటువుగ, తీక్ష్ణముగనుండును. వాతాదిదోషములను
ప్రకోపింపజేయును.

కృష్ణలవణగుణము.

కృష్ణే సౌవర్చలగుణా లవణే గంధవర్జితాః. ౧౮౬

నల్లగనుండులవణము సౌవర్చలలవణముతో తుల్యమైనగుణముగలది. గంధ
రహితముగనుండును.

రోమకలవణగుణము.

రోమకం లఘు పాంసూత్థం సక్షారం శ్లేష్మలం గురు,

రోమకలవణము (అనగా క్షారలవణము) లఘువుగనుండును. సిరాలవణము
(అనగా కాచలవణము) ఒకింత ఉప్పురసముతోగూడియుండును. కఫకారి గురుత్వము
జేయును.

లవణప్రయోగవిధి.

లవణానాం ప్రయోగే తు సైంధవాదీన్ ప్రయోజయేత్.

లవణప్రయోగమునందు సైంధవలవణము మొదలుకొని వరుసక్రమముగా (అన
గా రెండు లవణప్రయోగములు జెప్పబడియుండుచో సైంధవ, సౌవర్చలలవణము
లను, మూడులవణప్రయోగములు జెప్పబడియుండుచో సైంధవ, సౌవర్చల,
బిడాలవణములను) ప్రయోగించవలయును.

"సైంధవం సారకం పాక్యం సౌవర్చలమథౌద్భిదమ్,
పూర్వపూర్వం గుణోత్కృష్ట మౌష్ణ్యం చైషాం యథోత్తరమ్"

సైంధవము, సారకము, పాక్యము, (అనగా అంటుప్పు), సౌవర్చలము, ఔద్భిదము,
వీనిలో పూర్వపూర్వమందుండునవి ఒకదానికంటెనొకటి శ్రేష్ఠముగనుండును. ఉత్త
రోత్తరముండునవి మిగుల ఉష్ణముగనుండును అని ఖరనాదమునందు జెప్పబడి
యున్నది.

యవక్షారగుణము.

గుల్మహృద్గ్రహణీపాండుప్లీహానాహగలామయాన్,
శ్వాసార్శఃకఫకాసాంశ్చ శమయేద్యవశూకజః. ౧౪౮

యవశూకములలోనుండి జనించిన యవక్షారము గుల్మము, హృద్రోగము, గ్రహణి, పాండువు, ప్లీహము, ఆనాహము, కంఠరోగము, శ్వాసము, అర్శస్సు, కఫము, కాసము, వీనిని శమింపజేయును.

క్షారసముదాయగుణము.

క్షారస్సర్వశ్చ పరమం తీక్ష్ణోష్ణః క్రిమిజిల్లఘుః,
పిత్తాసృగ్దూషణః పాకీ ఛేద్యహృద్యో విదారణః. ౧౪౯
అపథ్యః కటులావణ్యాచ్ఛుక్రౌజఃకేశచక్షుషామ్,

సమస్తమైనక్షారములు మిక్కిలితీక్ష్ణములుగ, ఉష్ణముగనుండును. క్రిములను పోగొట్టును. లఘువుగనుండును. పిత్తరక్తములను దూషించును. భుజింపబడిన యాహారమును పక్వముగజేయును. మేహశ్లేష్మగ్రంథులను పోగొట్టును. హృదయమునకు అహితకరమై యుండును. పక్వమైనగడ్డ వ్రణముల పగులజేయును. కారముగ, ఉప్పుగనుండుటచే శుక్రము, బలము, కేశములు, నేత్రములు వీనికి అపథ్యకరముగనుండును.

హింగుగుణము.

హింగు వాతకఫానాహశూలఘ్నం పిత్తకోపనమ్. ౧౫౦
కటుపాకరసం రుచ్యం దీపనం పాచనం లఘు,

ఇంగువ వాతము, కఫము, ఆనాహము, శూల, వీనిని హరింపజేయును. పిత్తమును ప్రకోపింపజేయును. కటువైన పాకరసములుగలది. రుచినిచ్చును. అగ్నిదీపనమును, జీర్ణమునుగలుగజేయును. లఘువుగనుండును.

కరక్కాయగుణము.

కషాయా మధురా పాకే రూక్షా విలవణా లఘుః. ౧౫౧
దీపనీ పాచనీ మేధ్యా వయసః స్థాపనీ పరా,
ఉష్ణవీర్యా సరాయుష్యా బుద్ధీంద్రియబలప్రదా. ౧౫౨
కుష్ఠవైవర్ణ్యవైస్వర్య పురాణవిషమజ్వరాన్,
శిరోఽక్షిపాండుహృద్రోగకామలాగ్రహణీగదాన్. ౧౫౩
సశోషశోథాతిసారమేదమోహవమిక్రిమీన్,
శ్వాసకాసప్రసేకార్శఃప్లీహానాహగరోదరమ్. ౧౫౪

విబంధం స్రోతసాం గుల్మమూరుస్తంభమరోచకమ్,
హరీతకీ జయేద్వ్యాధీంస్తాంస్తాంశ్చ కఫవాతజాన్.   ౧౫౫

కరక్కాయ వగరుగనుండును. పాకమువలన మధురముగ రూక్షగనుండును.
ప్పుగనుండదు. (అనగా లవణరస మొక్కటి దక్క తక్కిన మధుర, ఆమ్ల, తిక్త,
షాయ, కటురసములతో గూడియుండుననిభావము.) జాఠరాగ్నిని దీపింపజేయును.
జించిన యాహారమును జీర్ణింపజేయును. మేధకు హితకరమైనది. వయస్సును స్థాపిం
ను. మిగుల ఉష్ణమైనవీర్యముగలది. మలాదులను భేదించును. ఆయువునకు హితకర
నది. బుద్ధి, చక్షురాదీంద్రియములు వీనికి బలమునిచ్చును. కుష్ఠము, వివర్ణము, స్వర
షము, పురాణజ్వరము, విషమజ్వరము, శిరోరోగము, నేత్రరోగము, పాండువు,
ద్రోగము, కామిల, గ్రహణీరోగము, శోష, శోఫ, అతిసారము, మేదోరోగము,
హము, వాంతి, కృమిరోగము, శ్వాసకాసములు, ప్రసేకము, అర్శస్సు, ప్లీహము,
నాహము, విషము, ఉదరరోగము, స్రోతోబంధము, గుల్మము, ఊరుస్తంభము,
రుచి, కఫవాతములచే గలిగినపలువిధంగులైన రోగములు వీనిని హరింపజేయును.
కమునందలి "విలవణా" అనుశబ్దముచేతనే ఉప్పురసముతప్ప మధురము మొదలగు
యిదు రసములు కరక్కాయయందు గలిగియుండునని తెలియుచున్నను విశేషముగా
షాయరసముగలిగియుండునని తెలియపరచుటకై "కషాయా" అనుపదము ప్రత్యేక
గా ప్రయోగించబడినది.

"హరీతకీం పంచరసాముష్ణాం విలవణాం శివామ్"

చరకమునందును పైజెప్పినయర్థమే చెప్పబడియున్నది.

"స్వాద్వమ్లభావాత్పవనం కటుతిక్తతయా కఫమ్,
కషాయమధురత్వాచ్చ హంతి పిత్తం హరీతకీ."

క్కాయ మధురముగ, పుల్లగనుండుటచే వాతమును; కారముగ; చేదుగనుండుటచే
మును; కషాయముగ, మధురముగనుండుటచే పిత్తమును; హరింపజేయునని ఖరనాద
గ్రంథమునందు జెప్పబడియున్నది.

ఉసిరికెకాయగుణము.

తద్వదామలకం శీత మమ్లం పిత్తకఫాపహమ్,

ఉసిరికెకాయ కరక్కాయతో సమానమైనగుణముగలది. శీతమైనవీర్యము
లరసముగలది. పిత్తకఫములను హరింపజేయును.

"ఆమ్లభావాజ్జయేద్వాతం పిత్తం మాధుర్యశైత్యతః,
కఫం రూక్షకషాయత్వాదేవమేవ త్రిదోషనుత్."

ఉసిరికెకాయ పుల్లగనుండుటచే వాతమును, మధురముగ శీతముగనుండుటచే పిత్తమును, రూక్షముగ, కషాయముగనుండుటచే కఫమును హరింపజేయునని ఉసిరికెకాయకు త్రిదోషహరత్వగుణమును కృష్ణాత్రేయుడు చెప్పియున్నాడు.

> “వయస్యం సర్వదోషఘ్నం వృష్యమామలకీఫలమ్,
> హంతి వాతం తదమ్లత్వాత్పిత్తం మాధుర్యశైత్యతః,
> కఫం రూక్షకషాయత్వాత్ఫలేభ్యోఽభ్యధికం చ తత్.”

ఉసిరికెపండు నేత్రములకు హితకరమైనది. సర్వదోషములను పోగొట్టును. శుక్రమును వృద్ధిబొందించును. పుల్లగనుండుటచే వాతమును, మాధుర్యశైత్యగుణములచే పిత్తమును, రూక్షకషాయగుణములచే కఫమును హరింపజేయును. సమస్తమైనఫలములలో శ్రేష్ఠంబైనది అని సుశ్రుతునియందును చెప్పబడియున్నది.

—◆ తానికాయగుణము. ◆—

కటు పాకే హిమం కేశ్యమక్షమీషచ్చ తద్గుణమ్. ౧౫౬

తానికాయ పాకమువలన కటువుగనుండును. శీతమైనవీర్యముగలది. కేశములను వృద్ధిచేయును. కరక్కాయ, ఉసిరికెకాయ వీనితో సమానమైనగుణముగలది. ప్రమాణమునందు కరక్కాయ, ఉసిరికెకాయ వీనికంటె చిన్నదిగనుండును. కరక్కాయ, ఉసిరికెకాయ, తానికాయ ఇవి పరస్పరము స్థూలసూక్ష్మాదిభేదములచే స్వరూపభేదము గలవైయుండుటవలన వీని ఉపయోగక్రమము తెలియుటకు అశక్యమని కొందరు వచించెదరు. అయితే “విభీతకః కర్షఫలః” అను ధన్వంతరినిఘంటువుచేతనే తానికాయ కర్షప్రమాణముగలదియని తెలియుచున్నది.

> “నవాస్నిగ్ధా ఘనా గుర్వీ వృత్తా క్షిప్తా తథాంభసి,
> నిమజ్జేద్యా ప్రశస్తత్వాద్గుణకృత్సా ప్రకీర్తితా.
> నవాదిగుణయుక్తత్వం తథైకత్వం ద్వికర్షతా,
> హరీతక్యాః ఫలే యత్ర తేనైతచ్ఛ్రేష్ఠముచ్యతే.”

స్నిగ్ధమైనముగ, గట్టిగ, గుండ్రముగ, బరువుగ, జలములో మునుగునదిగ నుండునట్టి కరక్కాయ ప్రశస్తమైనదనియు, నవాదిగుణయుక్తముగ కర్షద్వయప్రమాణముగలదిగ ఏకముగనుండుటవలన అన్నికరక్కాయలకంటె ప్రశస్తమైనదనియు, తంత్రాంతరమునందు చెప్పబడియున్నది. అట్లగుటచే కరక్కాయ రెండుకర్షముల ప్రమాణముగలదియని స్పష్టమగుచున్నది.

"అభయైకా ప్రదాతవ్యా ద్వావేవ తు బిభీతకౌ,
ధాత్రీఫలాని చత్వారి త్రిఫలేయం ప్రకీర్తితా."

కరక్కాయ ఒకటి, తానికాయలు రెండు, ఉసిరికపండ్లు నాల్గు, చేరినచో త్రిఫలమను పేరం బఱంగునని తంత్రాంతరమునందు జెప్పియుండుటచే ఉసిరికకాయ అర్ధకర్ష ప్రమాణముగలదియని యూహ్యంబగుచున్నది. ఇటుల త్రిఫలములకు ప్రమాణనిర్ణయము తంత్రాంతరమువలన స్పష్టంబగుటచే కరక్కాయ మొదలగువాని యుపయోగక్రమమును సులభముగనే యెఱుంగందగును.

త్రిఫలాగుణము.

ఇయం రసాయనవరా త్రిఫలాక్ష్యామయాపహా,
రోపణీ త్వగ్గదక్లేదమేదోమేహకఫాస్రజిత్. ౧౪౭

పైజెప్పిన కరక, తాని, ఉసిరికకాయలు, మూడును చేరిన త్రిఫలమనబడును. ఈత్రిఫలములు రసాయనములలో శ్రేష్ఠంబైనవి. నేత్రరోగమును హరింపజేయును. వ్రణముల నాఱ్చును. కుష్ఠము మొదలగు చర్మరోగములు, వ్రణమునందు స్రావము, మేదస్సు, ప్రమేహము, కఫము, రక్తరోగము వీనిని శమింపజేయును.

త్రిజాతచతుర్జాతగుణము.

సకేసరం చతుర్జాతం త్వక్పత్రైలం త్రిజాతకమ్,
పిత్తప్రకోపి తీక్ష్ణోష్ణం రూక్షం దీపనరోచనమ్. ౧౪౮

దాల్చినిచెక్క, ఆకుపత్రి, ఏలకులు ఈమూడిటి యొక్క కూటమి త్రిజాతకమనియు, త్రిసుగంధమనియు జెప్పబడును. వీనితోడ నాగకేసరములు జేరిన చతుర్జాతకమనబడును. ఇవి పిత్తమును ప్రకోపింపజేయును. తీక్ష్ణముగ, ఉష్ణముగనుండును. రూక్షగుణము కల్గియుండును. అగ్నిదీపనమును, రుచిని గలుగజేయును.

మిరియములగుణము.

రసే పాకే చ కటుకం కఫఘ్నం మరిచం లఘు,

మిరియములు కటువైనరసము పాకముగలవి. కఫమును హరింపజేయును. లఘువుగనుండును. పైశ్లోకములో జెప్పియుండు పిత్తప్రకోపాది గుణములును గలవిగనుండును.

పిప్పలిగుణము.

శ్లేష్మలా స్వాదుశీతార్ద్రా గుర్వీ స్నిగ్ధా చ పిప్పలీ. ౧౪౯
సా శుష్కా విపరీతాతస్స్నిగ్ధా వృష్యా రసే కటుః,
స్వాదుపాకానిలశ్లేష్మశ్వాసకాసాపహా సరా. ౧౫౦

న తామత్యుపయుంజీత రసాయనవిధిం వినా,

పచ్చిపిప్పలి శ్లేష్మమును జేయును. మధురముగనుండును. శీతమయినవీర్యముగలది. గురువుగ, స్నిగ్ధముగనుండును. ఎండినపిప్పలి పచ్చిపిప్పలికంటె విరుద్ధముగనుండును. (అనగా ఉష్ణమైన వీర్యముగలదిగ, లఘువుగనుండునని భావము.) స్నిగ్ధముగనుండును. శుక్రమును వృద్ధిజేయును. కటువైనరసముగలది. మధురమైన పాకముగలది. వాతము, శ్లేష్మము, శ్వాసము, కాసము వీనిని నశింపజేయును. శరీరమునందు శీఘ్రముగ వ్యాపించును. పిప్పలికి యిట్టిగుణములు గలిగియుండినను దానిని వర్ధమానాది రసాయనవిధియందుతప్ప తక్కిన విధులయందు విశేషముగా నుపయోగింపరాదు.

శుంఠిగుణము.

నాగరం దీపనం వృష్యం గ్రాహి హృద్యం విబంధనుత్. ౧౬౧
రుచ్యం లఘు స్వాదుపాకం స్నిగ్ధోష్ణం కఫవాతజిత్,

శుంఠి అగ్నిదీపనమును జేయును. శుక్రమును వృద్ధినొందించును. మలమును బంధించును. హృదయమునకు హితకరమైనది. స్రోతోబంధనమును పోగొట్టును. (అనగా స్రోతస్సులను శుద్ధిపరచును.) రుచిని, లఘువుగ, మధురపాకముగలదిగ, స్నిగ్ధముగ, ఉష్ణముగనుండును. కఫవాతములను హరింపజేయును.

అల్లపుగుణము.

తద్వదార్ద్రకం

అల్లము శుంఠితో సమానమయినగుణముగలది.

త్రికటుకగుణము.

పతచ్చ త్రయం త్రికటుకం జయేత్. ౧౬౨
స్థౌల్యాగ్నిసదనశ్వాసకాసశ్లీపదపీనసాన్,

మిరియములు, పిప్పళ్లు, శుంఠి అను నీ మూటియొక్క కూటమి త్రికటుకమనబడును. ఇది శరీరస్థౌల్యము, అగ్నిమాంద్యము, శ్వాసము, కాసము, శ్లీపదము, పీనసము, వీనిని హరింపజేయును.

చెవ్యము, మోడి, వీనిగుణము.

చవికా పిప్పలీమూలం మరిచాల్పాంతరం గుణైః. ౧౬౩

చెవ్యము, మోడి అను నీ మూడును మిరియములకంటె స్వల్పమయినగుణముగలవి. (అనగా కటువైనరసము పాకముగలవిగ, లఘువుగ, ఉష్ణమయినవీర్యముగలవిగ, కఫహారముగ నుండునని తాత్పర్యము.)

—◎ చిత్రమూలగుణము. ◎—

చిత్రకోఽగ్నిసమః పాకే శోఫార్శఃకృమికుష్ఠహా,

చిత్రమూలము అగ్నితో సమానమయినది. (అనగా పాకమువలన నత్యుష్ణముగ నుండునని తాత్పర్యము.) శోఫ, అర్శస్సు, కృములు, కుష్ఠము వీనిని హరింపజేయును.

—◎ పంచకోలము, దానిగుణము. ◎—

పంచకోలకమేతచ్చ మరిచేన వినా స్మృతమ్. ౧౬౪
గుల్మప్లీహోదరానాహశూలఘ్నం దీపనం పరమ్,

పైజెప్పినవానిలో మిరియములుతప్ప తక్కినవియగు పిప్పలి, మోడి, చెవ్యము, చిత్రమూలము, శుంఠి అనునీ యైదిటియొక్కకూటమి పంచకోల మనబడునని వైద్యకతంత్రములయందు జెప్పబడియున్నది. ఇది గుల్మము, ప్లీహము, ఉదరరోగము, ఆనాహము, శూల వీనిని పోగొట్టును. మిక్కుటముగ అగ్నిదీపమును గలుగజేయును.

—◎ మహాపంచమూలము, దానిగుణము. ◎—

బిల్వకాశ్మర్యతర్కారీపాటలాటుండుకైర్మహత్. ౧౬౫
జయేత్కషాయ *తిక్తోష్ణం పంచమూలం కఫానిలౌ,

మారేడు, గుమ్ముడు, తక్కెడ లేక కూరచెల్లి, కలిగొట్టు, దుందిలము అను నీ యైదిటి యొక్కకూటమి మహాపంచమూలములని వైద్యకతంత్రములయందు ప్రసిద్ధముగా జెప్పబడియున్నది. ఇది వగరుగ, తిక్తముగ, ఉష్ణముగనుండును. కఫవాతములను పోగొట్టును.

—◎ హ్రస్వపంచమూలము, దానిగుణము. ◎—

హ్రస్వం బృహత్యంశుమతీద్వయగోక్షురకైః స్మృతమ్ ౧౬౬
స్వాదు పాకరసం నాతిశీతోష్ణం సర్వదోషజిత్,

వాకుడు, పెద్దములక, మయ్యాకుపొన్న, కోలపొన్న, పల్లేరు అను నీ యైదిటి యొక్కకూటమి హ్రస్వపంచమూలమని వైద్యకతంత్రములయందు జెప్పబడియున్నది. ఇది మధురమైన పాకరసములు గలదిగనుండును. స్వల్పముగా శీతలమును, ఉష్ణమును జేయును. సర్వదోషములను పోగొట్టును.

—◎ మధ్యమ పంచమూలము, దానిగుణము. ◎—

బలా పునర్నవైరండశూర్పపర్ణీద్వయేన తు. ౧౬౭

* తీక్ష్ణోష్ణం ఇతిపా.

మధ్యమం కఫవాతఘ్నం నాతిపిత్తకరం సరమ్,

ముత్తవపులగము గనిజేరు, (బిట్టామట్టి), ఆముదపువేరు, చిల్లపెసర పెద్దపెసర వేళ్లు, అను నీయైదింటియొక్క కూటమి మధ్యమపంచమూల మనబడును. ఇది కఫవాతములను హరింపజేయును. స్వల్పముగా పిత్తముజేయును. మలాదులను భేదించును.

⟶ జీవనాఖ్యపంచమూలము, దానిగుణము. ⟵

అభీరుమీరాజీవంతీజీవకర్షభకైః స్మృతమ్. ౧౬౮
జీవనాఖ్యం చ చక్షుష్యం వృష్యం పిత్తానిలాపహమ్,

అభీరు (అనగా పిల్లిపీచర), వీర (అనగా పెద్దగుమ్ముడు) జీవంతి (అనగా పాలమార) జీవకము, ఋషభకము, అను నీయైదింటియొక్క కూటమి జీవనాఖ్యపంచమూలమనబడును. ఇది నేత్రహితకారి, శుక్రమును వృద్ధిజేయును. పిత్తవాతములను పోగొట్టును.

⟶ తృణపంచమూలము, దానిగుణము. ⟵

తృణాఖ్యం పిత్తజిద్దర్భకాశేక్షుశరశాలిభిః. ౧౬౯

దర్భ, కాశ (అనగా రెల్లు) ఇక్షు (అనగా తిప్పరెల్లు) శర (అనగా తెల్లు) శాలి (అనగా కిక్కిగడ్డి) అను నీయైదింటియొక్క కూటమి తృణపంచమూలమనబడును. ఇది పిత్తమును హరింపజేయును.

"అజాశృంగీహరిద్రా చ విదారీ సారివామృతా,
వల్ల్యాఖ్యం కంటకాఖ్యంతు శ్వదంష్ట్రాభీరుసైర్యకైః,
అహింస్రాకరమర్దశ్చ సర్వదోషహరాస్తు తే."

పిద్ది, పసుపు, నేలగుమ్ముడు, సుగంధిపాల, తిప్పతీగె, ఇవి వల్లీపంచమూల మనబడును. పల్లేరు, పిల్లిపీచర, ములుగోరింట, ఆరుదొండ, కలివి, ఇవి కంటకాఖ్య పంచమూల మనబడును. ఈ రెండును సమస్తరోగములను హరింపజేయును.

అప. మరియు సువర్ణాదిగుణము లష్టాంగసంగ్రహమునం దిట్లు చెప్పంబడియె.—

"సువర్ణం బృంహణం స్నిగ్ధం మధురం రసపాకయోః,
విషదోషహరం శీతం సకషాయం రసాయనమ్.

రూప్యం స్నిగ్ధం కషాయామ్లం విపాకే మధురం సరమ్,
వయసఃస్థాపనం శీతం లేఖనం వాతపిత్తజిత్.
తామ్రం సతిక్తమధురం కషాయం లేఖనం లఘు,
కటుపాకరసం శీతం రోపణం కఫపిత్తజిత్.

కాంస్యం కషాయానురసం విశదం లేఖనం సరమ్,
దృష్టిప్రసాదనం రూక్షం తిక్తం పిత్తకఫాపహమ్.
సతిక్తలవణం భేది పాండుత్వక్రిమివాతనుత్,
లేఖనం పిత్తలం కించి త్త్రపుసీసం చ తద్గుణమ్.
చక్షుష్యం కృష్ణలోహం తు కషాయం స్వాదుతిక్తకమ్,
లేఖనం వాతలం శీతం క్రిమిపిత్తకఫప్రణుత్.
ముక్తావిద్రుమవజ్రాణి వైడూర్యస్ఫటికాదికమ్,
మణిరత్నం సరం శీతం కషాయం స్వాదు లేఖనమ్.
చక్షుష్యం ధారయేత్పాణౌ పాప్మాఽలక్ష్మీవిషాపహమ్,
సక్షారఉష్ణవీర్యశ్చ కాచో దృష్టికృదంజనాత్.
శంఖో దధిమతౌ శీతౌ కషాయావతిలేఖనౌ,
తుత్థకం కటుకం క్షారం కషాయం విశదం లఘు.
లేఖనం భేది చక్షుష్యం కండూక్రిమివిషాపహమ్,
విశదో గైరికః స్నిగ్ధః కషాయమధురో హిమః.
కఫఘ్నీ తిక్తకటుకా మనోహ్వా లేఖనీ సరా,
స్నిగ్ధం కషాయం కటుకం హరితాలం విషప్రణుత్.
కషాయమధురం శీతం లేఖనం స్నిగ్ధమంజనమ్,
రక్తపిత్తవిషచ్ఛర్ది హిధ్మాఘ్నం దృక్ప్రసాదనమ్.
స్రోతోంజనం వరం తత్ర తతస్సౌవీరకాంజనమ్,
కఫఘ్నం తిక్తకటుకం ఛేది సోష్ణం రసాంజనమ్.
సర్వదోషప్రశమనం కాసమోహాక్షయాపహమ్,
కఫఘ్నముష్ణకటుకం శిలాజతురసాయనమ్.
తిక్తం చ ఛేదనం యోగవాహిత్వాత్సర్వరోగజిత్,
కషాయమధురా రూక్షా కఫఘ్నీ వంశరోచనా.
తుగాక్షీరీ క్షయశ్వాసకాసఘ్నీ మధురా హిమా,
కారవ్యః కుంచికాఽజాజీ కబరీ ధాన్యతుంబరు.
అన్నగంధహరం రుచ్యం దీపనం కఫవాతజిత్,
బాష్పికా కటుతీక్ష్ణోష్ణా క్రిమిశ్లేష్మహరా పరమ్.
తద్వచ్చ రాజికా విఘ్నసాధనీ దీపనీ పరమ్,
శూలాటోపహరా రుచ్యా దీప్యకః కోష్ఠశూలజిత్.

అహృద్యాస్స్పర్శపాః స్నిగ్ధా బాష్పికావత్స్రికౌ త్రివృతా,
కలాయాశ్చ సుష్ఠకగరసురదారుహరేణవః.
ఏలాతైలవాలుకసరల త్వగాన్ధప్రసూకచోరకాః,
లఘూష్ణాః కటుకాః పాకే కఫవాతనిబర్హణాః.
సైర్యక స్తిక్తమధురః స్నిగ్ధోష్ణః కఫవాతజిత్,
వస్తిమూత్రవిబంధఘ్నో వృష్యో గోక్షురకో హిమః.
పాచనం కఫపిత్తఘ్నం తిక్తం శీతం విషాహ్వయమ్,
కఫఘ్నం తిక్తకటుకం ముస్తం సంగ్రాహి పాచనమ్.
తిక్తాఽమృతా త్రిదోషఘ్నీ గ్రాహిణ్యుష్ణా రసాయనీ,
దీపనీ జ్వరహృద్దాహకామలావాతరక్తనుత్.
తిక్తశీతౌ జ్వరహరౌ లఘూ భూనింబపర్పటౌ,
నింబస్తిక్తో హిమః కుష్ఠ క్రిమిపిత్తకఫాపహః.
మహానింబః పరం గ్రాహీ కషాయో రూక్షశీతలః,
గుగ్గులుః పిచ్ఛిలః స్పర్శ్యో విశదోఽభ్యవహారతః.
సస్వాదుస్సకటు స్తిక్త స్సకషాయో రసాయనమ్,
వ్రణ్యః స్వర్యః కటుః పాకే రూక్షస్సూక్ష్మోఽగ్నిదీపనః.
క్లేదమేదోఽనిలశ్లేష్మగండమేహోదరక్రిమీన్,
పిటకా గ్రంథిశోథాంశ్చ హంత్యుష్ణస్స్రంసనో లఘుః.
శంఖపుష్పీ సరా తిక్తా మేధ్యా క్రిమివిషాపహా,
కటుతిక్తోష్ణమధురా స్నిగ్ధా స్వాదుకఫాపహా.
పిత్తాస్రవిషతృడ్దాహక్రిమిఘ్నం గురు రూక్షణమ్,
సర్వం సతిక్తం మధురం చందనం శిశిరం పరమ్.
లఘు రక్తం తథోశీరం వాతలం పాచనం చ తత్,
జ్వరాతిసారవమధురక్తపిత్తకఫాపహమ్.
మధుకం రక్తపిత్తఘ్నం వ్రణశోధనరోపణమ్,
గురు స్వాదు హిమం వృష్యం చక్షుష్యం స్వరవర్ణకృత్.
కటుతిక్తే నిశే కుష్ఠమేహపిత్తకఫాపహే,
ప్రలేపాజ్జయతః కండూం శోఫం దుష్టవ్రణం విషమ్.
ప్రపౌండరీకం చక్షుష్యం శిశిరం వ్రణరోపణమ్,
కషాయమధురం తిక్తం రక్తపిత్తప్రసాదనమ్.

బలాత్రయం స్వాదు వృష్యం స్నిగ్ధం శీతం బలప్రదమ్,
తత్ర నాగబల్యా క్షతక్షీణహితా గురుః.
తాంబూలం కటుసక్షారం రుచ్యముష్ణం కఫప్రణుత్,
భేది సంమోహకృత్పూగం కషాయం స్వాదు రోచనమ్.
జాతిపత్రీ కటుఫలం కంకోలకలవంగకమ్,
లఘు తృష్ణాపహం హృద్యం వక్త్రదౌర్గంధ్యనాశనమ్.
సస్వాదుతిక్తస్తృష్ణాఘ్నః కర్పూరశ్చందనో హిమః,
లతాకస్తూరికా తద్వన్ముఖశోషహరా పరమ్.
కషాయం మధురం శీతం పద్మం పిత్తకఫాస్రజిత్,
తద్వద్వకులపున్నాగకుముదోత్పలపాటలమ్.
సచంపకం తతో న్యూనం గుణైః కోరంటకింశుకమ్,
మాలతీమల్లికాపుష్పం తిక్తం జయతి మారుతమ్.
విషపిత్తకఫాన్నాగం సిందువారం చ తద్గుణమ్,
కఫఘ్నం కైతకం తిక్తం శైరీషం విషహారి చ.
వాతలం పుష్పమాగస్త్యం కషాయం కఫపిత్తజిత్,
బంధూకం శ్లేష్మలం గ్రాహి తద్వదేవ చ యూథికా.
కఫఘ్నముష్ణవీర్యం చ కుంకుమం వ్రణశోధనమ్,
అవల్గుజైడగజజం బీజం వాతకఫప్రణుత్.
ఆస్యా వర్ణశ్లేష్మమేదస్సౌకుమార్యకృదన్యథా,
అతోఽధ్వాగ్నిబలాయూంషి కుర్యాచ్చంక్రమణం సుఖమ్.
మారుతస్యానులోమ్యం చ క్షుదస్తంభశ్రమాపహమ్,
అన్వర్థసంజ్ఞం పాదత్రం బలకృచ్ఛుక్రలం తథా.
వర్ణ్యం నేత్రహితం ఛత్రం వాతవర్షాతపాపహమ్,
ప్రవాతోరౌక్ష్యవైవర్ణ్యస్తంభకృద్దాహతృడ్భ్రమాన్.
శ్రమాగ్నిమూర్ఛాశ్చ జయేదప్రవాతమతోఽన్యథా,
ప్రాగ్వాయురుష్ణోభిష్యందీ త్వగ్దోషార్శోవిషకృమీన్.
సన్నిపాతజ్వరశ్వాసమామవాతాంశ్చ కోపయేత్,
యామ్యో సృగ్వాతకఫకృద్భిత్స్వాదుః కషాయకః.
కషాయః పశ్చిమో రూక్షో లఘుర్నాతి విదహ్యతే,
వాతకృత్కఫపిత్తఘ్నో మూర్ఛాదాహభ్రమాపహః.

స్నిగ్ధశ్శీతో లఘుస్సాత్మ్యః ఉత్తరస్తద్రసోఽనిలః,
ఐశానః కటురూక్షోష్ణ ఆగ్నేయశ్చైవ మారుతః,
అమ్లో విదాహీ నైఋత్యో వాయవ్యస్తిక్త ఉచ్యతే,
ఆతపో భ్రమతృట్ స్వేదదాహమూర్ఛాభివర్ధనః.
సర్వాశ్చైత్రప్రవహ్నింశ్చ ఛాయా త్వేతాన్వ్యపోహతి.''

సువర్ణము (బంగరు) శరీరమునకు పుష్టిని గలుగజేయును. స్నిగ్ధముగనుండును. మధురమైనరసము పాకముగలది. విషమును హరింపజేయును. శీతమైన వీర్యముగలది. కొంచెము వగరుగనుండును. రసాయనము (ముసలితనమును రోగములను హరించునది.)

రజతము (వెండి) స్నిగ్ధముగ, వగరుగ, పుల్లగనుండును. మధురమైనపాకము గలది. శరీరమునందు త్వరగా వ్యాపించును. వయస్సును నిలుపును. శీతమైనవీర్యము గలది. రసరక్తాదిధాతువులను శుద్ధిజేయును. వాతపిత్తమును పోగొట్టును.

తామ్రము కొంచెము చేదుగ, మధురముగ, వగరుగనుండును. రక్తాదిధాతువులను శోధించును. లఘువుగనుండును. కటువైన పాకము, రసముగలది. శీతమైనవీర్యము గలది. వ్రణములమాన్పును. కఫపిత్తములను పోగొట్టును.

కంచు కొంచెము వగరుగనుండును. శరీరమున రక్తాదిధాతువులను శుద్ధిజేయును. శరీరమునందు వేగముగ వ్యాపించును. నేత్రములకు నైర్మల్యమును గలుగజేయును. రూక్షకారి. కొంచెము చేదుగనుండును. పిత్తకఫమును పోగొట్టును.

తగరము కొంచెము చేదుగ, ఉప్పగనుండును. గడ్డకట్టియుండు మలాదులను భేదించును. పాండువు, చర్మదోషము, కృములు, వాతము వీనిని పోగొట్టును. రక్తాదిధాతువులను శుద్ధిజేయును. కొంచెముగా పిత్తమునుజేయును. సీసమునకు తగరగుణమే గలిగియుండును.

ఉక్కు నేత్రములకు హితముజేయును. వగరుగ, మధురముగ, చేదుగనుండును. వాతకరమైనది. శీతమైనవీర్యముగలది. కృములు, పిత్తకఫము వీనిని హరింపజేయును.

ముత్తియములు, పగడములు, వజ్రము, వైడూర్యము, స్ఫటికము మొదలగు రత్నములు శరీరమునందు శీఘ్రముగా వ్యాపించును. శీతమయినవీర్యముగలవి. కషాయముగ, మధురముగనుండును. రక్తాదిధాతువులను శుద్ధిజేయును. నేత్రములకు హితకరమయినవి. హస్తమునందు ధరించుటచే పాపము, అలక్ష్మి, విషము, వీనిని పోగొట్టును.

కాచము (అనగా గవ్వలు) కొంచెము ఉప్పగనుండును. ఉష్ణమైనవీర్యముగలది. అంజనమువలన దృష్టికి మేలుజేయును.

శంఖము, సముద్రపునురుగు అను నీ రెండును శీతమైన వీర్యము గలవి. కషాయముగనుండును. రక్తాదిధాతువులను మిక్కుటముగా శుద్ధిజేయును.

తుత్థము. కారముగ, ఉప్పుగ, కషాయముగనుండును. శరీరమును శుద్ధిజేయును. లఘువుగనుండును. రక్తాదులను శుద్ధిజేయును. శరీరమునందు గడ్డకట్టియుండు మలాదులను భేదించును. నేత్రములకు హితకరమయినది. దురద, కృములు, విషము వీనిని పోగొట్టును.

గైరికము (అనగా జేగురుఱాయి) శరీరమును శుద్ధిజేయును. స్నిగ్ధముగ, కషాయముగ, మధురముగనుండును. శీతమైనవీర్యముగలది. మణిశిల కఫమును హరింపజేయును. చేదుగ, కటువుగనుండును. రక్తాదులను శుద్ధిపరచును. శరీరమునందు త్వరగా వ్యాపించును. హరిదళము స్నిగ్ధముగ, కషాయముగ, కటువుగనుండును. విషమును హరింపజేయును. అంజనపుఱాయి (సుర్మారాయి), కషాయముగ, మధురముగ, శీతముగనుండును. రక్తాదులను శుద్ధిజేయును. స్నిగ్ధముగనుండును. రక్తపిత్తము, విషము, ఛర్ది, హిధ్మ, (ఎక్కిళ్లు), వీనిని హరింపజేయును. నేత్రములకు నైర్మల్యము నిచ్చును.

స్రోతోంజనము అంజనమునకంటె శ్రేష్ఠమయినది. దానికంటె సౌవీరాంజనము శ్రేష్ఠంబు. రసాంజనము కఫమును పోగొట్టును. తిక్తముగ, కటువుగనుండును. మేదశ్లేష్మాదిగ్రంథులను పోగొట్టును. కొంచెము ఉష్ణముగనుండును. శిలాజిత్తు యోగవాహి (ఏవస్తువుతోగూడియుండునో ఆవస్తువునకు సమానముగ పనిచేయునది.) కావున ఆయావ్యాధుల ననుసరించి యుపయోగించునెడ రోగముల నన్నిటిని హరించును. మరియు విశేషముగ కాసము, మోహము, క్షయము, కఫము వీనిని పోగొట్టును. ఉష్ణముగ కటువుగనుండును. రసాయనము. వంశరోచనము తిక్తముగనుండును. మేదశ్లేష్మాదిగ్రంథులను పోగొట్టును. కషాయముగ, మధురముగనుండును. రూక్షముగనుండును. కఫమును హరింపజేయును. తవక్షీరి క్షయము, శ్వాసము, కాసము వీనినిపోగొట్టును. మధురముగనుండును. శీతమయినవీర్యము గలది; కారస్యము (అనగా సదాపలు) జీలకఱ్ఱ, తెల్లజీలకఱ్ఱ, కఫరి (అనగా కారింగుప) దనియాలు, తుంబరులు, ఇవి అన్నగంధమును హరింపజేయును; రుచినిచ్చును. అగ్నిదీపనమును గలుగజేయును. కఫవాతములను పోగొట్టును. హింగుపత్రి కటువుగ, తీక్ష్ణముగ, ఉష్ణముగ నుండును. కృములు, శ్లేష్మము వీనిని విశేషముగా బోగొట్టును. నల్లఆవాలు హింగుపత్రితో సమానమయిన గుణముగలవి. విఘ్నములను పోగొట్టును. అగ్నిదీపనమును జేయును. విశేషముగా శూలము కఢపుబ్బరమును పోగొట్టును. రుచికరమైనది. ఓమము, శోష, శూలను

పోగొట్టును. సర్షపము (అనగా ఆవాలు) హృదయమునకు హితకరమైనది కాదు. స్నిగ్ధముగనుండును. హింగుపత్రి తో సమానమయినగుణముగలది.

సదాప, చెంగల్వకోష్ఠు, గ్రంథితగరము, దేవదారు, రేణుకలు, ఏలకలు, ఏలావాలుకము (అనగా నుంగుదోస) సరళదేవదారు, లవంగపువెక్క, వ్యాఘ్రనఖము, కచోరములు, ఇవి లఘువుగ, ఉష్ణముగనుండును. పాకమువలన కటువుగనుండును. కఫము, వాతము వీనిని పోగొట్టును. సైర్యకము కొంచెము తిక్తముగ, మధురముగ, స్నిగ్ధముగ, ఉష్ణముగనుండును. కఫవాతములను పోగొట్టును.

పల్లేరు, వస్తిరోగము, మలమూత్రబంధము వీనిని పోగొట్టును. శుక్రమును వృద్ధిజేయును. శీతమైన వీర్యముగలది. విషాహ్వయము పాచనకారి. కఫపిత్తములను హరింపజేయును. తిక్తముగ, శీతలముగనుండును. తుంగముస్తెలు కఫమును పోగొట్టును. తిక్తముగ, కటువుగనుండును. మలమును గట్టిపరచును. జీర్ణము జేయును.

తిప్పతీగె చేదుగనుండును. త్రిదోషములను హరింపజేయును. మలమూత్రములను బంధించును. ఉష్ణమయినవీర్యముగలది. రసాయనము అగ్నిదీపనకారి. జ్వరము, నేత్రతాపము, కామిల, వాతరక్తము వీనిని పోగొట్టును. నేలవేము, పర్పాటకము అను నీ రెండును తిక్తముగ, శీతలముగనుండును. జ్వరమును పోగొట్టును. వేము చేదుగనుండును. శీతమయిన వీర్యముగలది. కుష్ఠము, కృములు, పిత్తకఫము వీనిని పోగొట్టును. పెద్దవేము మిక్కుటముగా మలాదులను బంధించును. కషాయముగ, రూక్షముగ, శీతలముగనుండును.

గుగ్గిలము స్పర్శమువలన స్నిగ్ధముగనుండును. భక్షణమువలన శరీరమును శుద్ధిపరచును. కొంచెము మధురముగ, కొంచెము కారముగ, చేదుగ, కొంచెము వగరుగనుండును. రసాయనమయినది. వ్రణమునార్చును స్వరమునకు హితము జేయును. పాకమువలన కటువుగనుండును. రూక్షగుణముకల్గినది. స్రోతోమార్గములయందు సంచరించును; అగ్నిదీపనకారి; క్లేదము (అనగా ఆమాశయమునందుండు శ్లేష్మము) మేదోరోగము, వాతము, శ్లేష్మము, గండము, ప్రమేహము, అపచి, కృములు, పిటికలు, గ్రంథులు, శోఫ, వీనిని పోగొట్టును. ఉష్ణమైనవీర్యముగలది. మలాదులను వెలిపుచ్చును. లఘువుగనుండును. శంఖపుష్పి శరీరమునందు త్వరగా వ్యాపించును. చేదుగనుండును. బుద్ధిని వృద్ధిజేయును. కృములు, విషము వీనిని పోగొట్టును. కారముగ, చేదుగ, ఉష్ణముగ, మధురముగ, స్నిగ్ధముగనుండును. హృదయమునకు హితకరమైనది. కఫమును హరింపజేయును.

సమస్తమైన చందనములు పిత్తరక్తము, విషము, దప్పి, తాపము, కృములు వీనిని హరింపజేయును. గురుత్వము రూక్షగుణముకలది. కొంచెము చేదుగ, మధురముగ నుండును. మిక్కుటముగా శీతమైనవీర్యముకలది. పట్టచేట్లులఘువుగనుండును. వాతమును జేయును. పాచనకారి, జ్వరము, అతిసారము, వాంతి, రక్తపిత్తము, కఫము వీనిని పోగొట్టును. అతిమధురము రక్తపిత్తమును హరింపజేయును. వ్రణములను శుద్ధిజేసి ఆర్చును. గురువుగ, మధురముగనుండును. శీతమైనవీర్యముగలది. శుక్రమును వృద్ధి జేయును. నేత్రములకు హితకరమైనది. మంచిస్వరము, కాంతి వీనిని గలుగజేయును.

పసుపు, మ్రానిపసుపు ఈరెండును కారముగ, చేదుగనుండును. కుష్ఠము, మేహము, పిత్తము, కఫము వీనినిపోగొట్టును. ప్రలేపనమువలనదురద, శోఫ, దుష్టవ్రణము, విషము వీనిని హరింపజేయును. ప్రపౌండరీకము (కర్పూరపుచెండ), నేత్రములకు హితకరమైనది. శీతమైన వీర్యముగలవి. వ్రణముల నార్చును. వగరుగ, మధురముగ, చేదుగ నుండును. రక్తపిత్తమునుశమింపజేయును. ముత్తవపులగము, బల(చిట్టాముట్టి), అతిబల (పేరాముట్టి) నాగబల (జిబిలిక), అను నీబలాత్రయము మధురరసము కల్గియుం డును. శుక్రమును వృద్ధిజేయును. స్నిగ్ధముగనుండును. శీతమైనవీర్యముగలవి. బలకారి. వానిలో నాగబల మిగులబలకారి. క్షత, క్షీణులకు పథ్యకరమైనది. గురువుగనుండును. తమలపాకులు కారముగ, కొంచెము ఉప్పగనుండును. రుచిని గలుగజేయును. ఉష్ణకర మైనది. కఫమును హరింపజేయును. పోకలు శరీరమునందు గడ్డకట్టియుండు మలాదు లను భేదించును. మోహమును (మూర్ఛను)గల్గించును. కొంచెము కషాయముగ, మధు రముగనుండును. రుచికరమైనది. జాపత్రి, కటుఫలము, కంకోలకము (అనగా తక్కో లాలు) లవంగములు ఇవి లఘువుగనుండును. హృదయమునకు హితకరమైనది. దప్పి, నోటిదుర్గంధము వీనిని పోగొట్టును. పచ్చకర్పూరము కొంచెము మధురముగ, చేదుగ నుండును. దప్పిని హరింపజేయును. మేదః శ్లేష్మాది గ్రంథులను పోగొట్టును. శీతమైన వీర్యముగలది. లతాకస్తూరి కర్పూరముతో తుల్యమైన గుణముగలది. ముఖశోషమును పోగొట్టును. పద్మము కషాయముగ, మధురముగనుండును. శీతమైనవీర్యముగలది. పిత్తము, కఫరక్తము వీనిని పోగొట్టును.

పొగడ, పొన్న, తామర, కలువ, కలిగొట్టు, సంపెంగి, వీనిపుష్పములు పద్మ ముతో తుల్యమైన గుణముగలవి. కోరంటము (అనగా ములుగోరింట) మోదుగు అను నీరెండు పుష్పములు పద్మమునకంటె కొంచెముతక్కువైన గుణముగలవి. మాలతీ(అనగా జాజిపూలు) మల్లికాపుష్పములు (అనగా మల్లెపూలు) ఇవి చేదుగనుండును. వాత మును హరింపజేయును. నాగపుష్పము (అనగా మొల్ల) విషము, పిత్తము, కఫము వీనిని

[illegible] కలది. [illegible] [illegible] (అనగా [illegible]) [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] (అనగా [illegible]) శ్లేష్మమును జేయును. [illegible] [illegible] [illegible].

[illegible] (అనగా [illegible]) [illegible]

[illegible] శరీరము [illegible], మేదస్సు, శ్లేష్మము, [illegible] [illegible] శరీరవర్ణము [illegible] [illegible].

[illegible]

[illegible] కఫము [illegible] శరీరవర్ణము [illegible] [illegible] [illegible] అగును.

[illegible] గాఢత్వము, విదగ్ధమైనదగ్ధము, శరీర స్తంభము, వీనిని కలుగఁజేయును. తాపము, పిత్త, [illegible], [illegible], అగ్నిమాంద్యము, [illegible] వీనిని పోఁగొట్టును. సాధారణమైనగాలి వీనినన్నిటిని [illegible]. ప్రాగ్వాతము (అనగా తూర్పుగాలి) ఉష్ణకరమైనది. శ్లేష్మమును జేయును; చర్మదోషము, అర్శస్సు, విషము, క్రిములు, సన్నిపాతజ్వరము, శ్వాసము, ఆమవాతము వీనినధికపరచును. దక్షిణపుగాలి రక్తవాతము, కఫము వీనిని కలుగఁజేయదు. శీతమైనవీర్యముగలది. మధురముగ, కషాయముగనుండును. పడమటిగాలి కషాయముగనుండును; రూక్షకరముయినది. లఘువుగనుండును. స్వల్పముగా విదాహముచేయును; ఉత్తరగాలి వాతమును జేయును. కఫపిత్తములు, మూర్ఛ, సర్వాంగతాపము, శ్రమము వీనిని పోఁగొట్టును. స్నిగ్ధముగనుండును. శీతమయినవీర్యముగలది, లఘువుగనుండును. సాత్మ్యకరమయినది. మధురాదిషడ్రసయుక్తముగనుండును. ఈశాన్యమూలగాలి కటువుగ, రూక్షముగ, ఉష్ణముగనుండును. ఆగ్నేయమూలగాలి కొంచెము వుష్ణముగ, విదాహకారిగనుండును. నిఋతిమూలగాలియు వాయవ్యమూల

గాలియును చేదుగనుండును. ఎండ, శ్రమ, దప్పి, చెమట, సర్వాంగతాపము, మూర్ఛ, వైవర్ణ్యము, పిత్తరక్తము, అగ్నివృద్ధి వీనిని గలుగజేయును. నీవ పైజెప్పిన శ్రమ మొదలగువానిని పోగొట్టును. అని సువర్ణాది వస్తువులయొక్క గుణములు విశేషముగా అష్టాంగసంగ్రహమునందు జెప్పబడియున్నది.

శూకశింబీజపక్వాన్నమాంసశాకఫలౌషధైః,
వర్గితైరన్నలేశోఽయముక్తో నిత్యోపయోగికః. ౧౭౦

సెమలివరిమున్నగు శూక(ముండ్లుకల) ధాన్యము, పెసలుమున్నగు శింబీధాన్యము, పక్వాన్నము, మాంసము, శాకములు, ఫలములు, ఔషధము, వీనిచే నెల్లపుడు నుపయోగకారిగనుండు పదార్థములయొక్క స్వల్పభాగము జెప్పబడినది.

"తిలశో నిషేవ్యమాణం విషమపి సంజాయతేఽమృతసమానమ్,
భల్లాతకస్యమాలి త్రైస్తత్కార్యాని కుష్ఠమపహంతి.
సంస్కారేణ లఘుభ్యస్స్వభ్యస్సిద్ధమపి పిష్టికాగురవః,
మరువాసిష్వతిసాత్మ్యం దధిపీలుశమీకరీరాణామ్.
ఘృతదుగ్ధం హేమంతే మందాగ్నికఫోత్తరం భవేత్ప్రాయః,
దధిదుగ్ధం వాతఘ్నం తదజాతం వాతకృద్భవతి,
రేచనమపి చ క్షీరం గవ్యం సంగ్రాహి కస్యచిద్భవతి."

కొంతకాలమువరకు విషమునుకూడ తిలప్రమాణముచొప్పున సేవించుచుండినచో నది అమృతముతో సమానముగ శరీరబలాదుల గల్గించును. జీడిగింజలను తిలలతో జేర్చి భుజింపుచుండిన కుష్ఠమును హరింపజేయును. సంస్కారముచే లఘువుగనుండునట్టి వేపుడుబియ్యపుపిండివలన జేయబడిన ఉంటలు మిగుల గురువుగనుండును. పెఱుగు, పీలు (అనగా గోగు) జమ్మి, కరీరము (వెదురుమోవు) ఇవి జాంగలదేశమునందు వసించువారలకు మిగుల సాత్మ్యకరమైనవి. హేమంతకాలమునందు ఘృతము, క్షీరము అను నీ రెండును తఱుచుగ నగ్నిమాంద్యమును గలుగజేయును. పెఱుగు, పాలు అను నీరెండును వాతమును జేయును. ఆవుపాలు విరేచనకారియైనను ఒకానొక పురుషునకు మలమును బంధించును. ఇటుల మాత్ర, యోగము, క్రియ, దేశము, కాలము మొదలగు విశేషములవలన పైజెప్పిన ద్రవ్యములయొక్క గుణములుకూడ విపరీతములుగనగును. కాబట్టి బుద్ధిమంతుడగు వైద్యుడు స్వబుద్ధిచే మాత్రాయోగాదుల ననుసరించి వస్తుగుణముల నూహించుకొనవలయును. ఈ తంత్రకారుడు గ్రంథవిస్తరభీతిచే మాత్రాయోగాదులను స్పష్టముగా జెప్పక విరమించెను. అయిన నాయాసందర్భములయందు యుక్తిచే జెప్పియున్నాడు.

వివిధౌషధవర్గము ముగిసెను.

సప్తమాధ్యాయము.

అవ. పూర్వాధ్యాయమునందు శరీరధారణార్థమై అన్నపానస్వరూపము చెప్పబడినది. పథ్యకరములైన అన్నపానములు కూడ విషాదులచే దుష్టంబైనచో రోగోత్పత్తికైనను, లేక మరణమునకైనను కారణంబగును. కాబట్టి అన్నరక్షాధ్యాయము చెప్పబడుచున్నది.

అన్నరక్షాధ్యాయ ప్రారంభము.

సూ. అథాతోఽన్నరక్షాధ్యాయం వ్యాఖ్యాస్యామః.
ఇతిహస్మాహు రాత్రేయాదయో మహర్షయః.

అన్నపానస్వరూపాధ్యాయానంతరము అన్నరక్షణం బావశ్యకంబగుటచే అన్నరక్షణమును బోధించునట్టి అన్నరక్షాధ్యాయమును వివరించెదము.

రాజసమీపమున వైద్యుడు వసించవలయుననుట.

రాజా రాజగృహాసన్నే ప్రాణాచార్యం నివేశయేత్,
సర్వదా స భవత్యేవం సర్వత్ర ప్రతిజాగృవిః. ౧

సర్వకాలమునందు రాజగృహసమీపమునందుండు వైద్యుడు రాజుయొక్క అన్నపానశయనాదులయందు మిగుల జాగరూకుడైయుండును. కాబట్టి రాజు తన గృహసమీపమునందు వైద్యుని వసింపజేయవలయును.

వైద్యునికి రాజరక్షణావశ్యకత్వము.

అన్నపానం విషాద్రక్షేద్విశేషేణ మహీపతేః,
యోగక్షేమౌ తదాయత్తౌ ధర్మాద్యా యన్నిబంధనాః. ౨

లోకమునందు ధర్మార్థకామమోక్షాదులు యోగక్షేమాధీనంబులైయుండును. అట్టి యోగక్షేమములు రాజాధీనంబైయుండును. కాబట్టి రాజుయొక్క అన్నము, పానము, శయనము, వస్త్రము, మాలికలు మొదలగువానియందు విషసంబంధము గలుగకుండ వైద్యుడు రక్షించుచుండవలయును. యోగము అనగా:—అన్నవస్త్రాది ప్రాప్తి. క్షేమము అనగా:—అన్నాదులకు చోరాద్యుపద్రవము గలుగకుండ రక్షించుట.

విషసంబంధముగల అన్నలక్షణము.

ఓదనో విషవాన్ సాంద్రో యాత్యవిస్రావ్యతామివ,
చిరేణ పచ్యతే పక్వో భవేత్పర్యుషితోపమః. 3

మయూరకంఠతుల్యోష్మా మోహమూర్ఛాప్రసేకకృత్,
హీయతే వర్ణగంధాద్యైః క్లిన్నశ్చంద్రికాచితః. ౪

విషసంబంధముగలయన్నము నిట్టగా, ఆవిరి నెమలికంఠమువలె నుండుటయే గాక ఘనీభవించుటవలె యుండును. చిరకాలముమీద తేనెమున్నను, పాచిపోయినదానివలె నుండును. నెమలికంఠమువలె నానావర్ణములు గలదై యుండును. వేడిలేనిదై యుండును. అట్టియన్నము నుపయోగించుటచే మోహము (అనగా తెలివితప్పుట) మూర్ఛ (అనగా స్మృతితప్పి) ప్రసేకము (నోట నీరుగారుట), ఈ లక్షణములు గలుగును. విషసంబంధముగలయన్నమునకు వర్ణము, గంధము మొదలగునవి లేకపోవును. జలమధ్యమునందు చేయబడిన తెలుపుగల ప్రకాశముతో కూడి తడిగనుండును. ఈప్రకారము విషసంబంధముగలయన్నము నాసికాదీంద్రియములచే పరీక్షింపవలయును.

విషసంబంధముగల వ్యంజనలక్షణము.

వ్యంజనాన్యాశు శుష్యంతి *ధ్యామక్వాథాని చ,
హీనాతిరిక్తా వికృతా ఛాయా దృశ్యేత నైవ వా. ౫
ఫేనోర్ధ్వరాజీసీమంతతంతుబుద్బుదసంయుతాః,
విచ్ఛిన్నవిరసా రాగాః ఖాండవాశ్శాకమాంసికాః. ౬

విషసంబంధమువలన పెరుగు, చల్ల, పాలు మొదలగువానిచే సంస్కారము చేయబడినరూపము మొదలగు వ్యంజనములు శీఘ్రముగా శుష్కములగును. క్వాథముతో ఉడికించిన వ్యంజనములు నల్లనగును. వ్యంజనములందు నెరయు ప్రతిబింబము శిరము మొదలగు అంగములులేనిదిగాని, లేక కొన్ని అంగములతో గూడినదిగాని, లేక వికారరూపముగలదిగాని కనుపించును. లేక ప్రతిబింబమే కనబడకుండును. అధికమైన లవణాదులతో ఉడికించినట్టి ప్రసిద్ధమైన వ్యంజనములలో నురుగు, ఊర్ధ్వరేఖ, సీమంతము (అనగా పాపటవలెనుండు రేఖ) తంతువు (అనగా నూలు) బుగ్గలు మొదలగునవి గలుగును. రాగము, ఖాండవము, శాకము, మాంసము, ఇవి ఒక్కొక్క ప్రదేశమునందు వివర్ణములును, రసహీనములును, ఒకటితోనొకటి చేరకయుండును.

విషసంబంధముగల మాంసరసాదిలక్షణము.

నీలా రాజీ రసే తామ్రా క్షీరే దధని దృశ్యతే,
శ్యావా పీతా సితా తక్రే ఘృతే పానీయసన్నిభా. ౭

* శ్యావ ఇతి పా.

కాలీ మద్యాంభసోః క్షౌద్రే హరితా తైలేఽరుణోపమా,
పాకః ఫలానామామానాం పక్వానాం పరిశోషణమ్. ౮
ద్రవ్యాణామార్ద్రశుష్కాణాం స్యాతాం మ్లానివివర్ణతే,
మృదూనాం కఠినానాం చ భవేత్స్పర్శవిపర్యయః. ౯
మాల్యస్య స్ఫుటితాగ్రత్వం మ్లానిర్గంధాంతరోద్భవః,
ధ్యామమండలతా వస్త్రే శాతనం తంతుపక్ష్మణామ్. ౧౦
ధాతుమా [illegible] మలాక్తతా,
స్నేహస్పర్శప్రభానాశో నిస్సప్రభత్వం తు మృణ్మయే. ౧౧

విషసంబంధముగల మద్యపానములలో నీలరేఖ, క్షీరములో ఎఱ్ఱని రేఖ, తేనెలో [illegible] రేఖ, నూనెలో పసుపువర్ణముగ నల్లగనుండు రేఖ, ఘృతములో [illegible] రేఖ, మజ్జిగ, ఉదకము, వీనిలో కృష్ణవర్ణముగల రేఖ, పెరుగులో [illegible] రేఖ, తైలములో కొంచెము ఎఱ్ఱవర్ణముగల రేఖ నేత్రములకు గన్పట్టును.

"[illegible] కృష్ణా [illegible]"

విషసంబంధముగల [illegible] తుల్యమగు వర్ణముగల రేఖ, [illegible] కృష్ణవర్ణముగల రేఖ, ద్రవపదార్థములలో కపిలవర్ణముగల రేఖ గనుపించునని [illegible] చెప్పబడియున్నది. అటులనే అపక్వముగనుండు ఫలములకు పరిపాకము, పక్వములైయుండు ఫలములకు పరిశోషణము (అనగా మురిగిపోవుట) తడిగానుండు వస్తువులకు [illegible], ఎండియుండు వస్తువులకు వైవర్ణ్యము, మృదువుగనుండు వస్తువులకు కాఠిన్యము, కఠినములైయుండు వస్తువులకు మృదుత్వము, పుష్పాదులకు అగ్రభాగమునందు [illegible] గంధోత్పత్తి, దుప్పటిమొదలగు వస్త్రములలో నల్లనిబొట్లు, వస్త్రముయొక్క [illegible] స్వయముగ పేనుట, కంబళిమొదలగు వానియందలి రోమములూడుట, లోహాదిధాతువులు, ముత్తియములు, ప్రానులు, [illegible], వజ్రములు [illegible] మొదలగునవి, వీనియందు బురదపూయబడినటులుండుట, స్నేహము స్పర్శము కాంతిలేకుండుట, మట్టిపాత్రయందు విశేషమైన కాంతి ఇవి విషసంబంధము వలన గలుగును.

విషదాతలక్షణము.

విషదః శ్యావశుష్కాస్యో విలక్షో వీక్షతే దిశః,
స్వేదవేపథుమాం *స్త్రస్తో భీతః స్ఖలతి జృంభతే. ౧౨

* స్తబ్ధో ఇతి పా.

విషమునొసంగునట్టివనువాఁడు వైవర్ణ్యముగలిగి ఎండిపోయిన ముఖముకు భయమునుగలవాఁడై లజ్జతోఁగూడి నలుదిక్కులయందు పలుమారు చూచుచుండుటయేగాక చెమట, వణుకు, అస్థైర్యము, అనువానితోఁగూడి తనను మరుగుపరచుకొనుట కెత్నించుచు నడచునపుడు నిష్కారణముగ కాలు తడఁబడుచు పలుమారు ఆవలింతలు విడుచుచునుండును.

"అస్థానహాసీ పృష్టో ఽసంబద్ధముత్తరం దదాతి నైవ వా వదతి విధున్వన్ హస్త్యంగుళీః స్ఫోటయతి, శిరః కండూయతే, ఓష్ఠౌ లేఢి, భువం విలిఖతి, త్రస్యతి త్వరతే, విపరీతమాచరతి, స్వభూమౌ న నావతిష్ఠతే."
అకారణముగ నవ్వుచు, ప్రశ్నకు అసంగతమయిన ప్రత్యుత్తరముల జెప్పుచుండును. ఒకసంగతిని జెప్పబోయిని మౌనమును బొందును. వ్రేళ్లయందు మిటికెలను విరచును. తలను గోకికొనును. పెదవులనాకును. కాలితోభూమియందు గీచుచుండును. ఒకానొకకార్యమునందు త్వరపడును. విరుద్ధమైననడతలుగలవాఁడైయుండును. ఒకచోటను స్థిరముగ నిలువకుండును అని గ్రంథాంతరమునందు చెప్పబడియున్నది. ఈపయి లక్షణముల వలన విషమునొసంగినవానిని తెలిసికొనవలయును.

అగ్నిచే విషయుక్తాన్నపరీక్ష.

ప్రాప్యాన్నం సవిషం త్వగ్నిరేకావర్తః స్ఫుటత్యతి,
శిఖికంఠాభధూమార్చిరనర్చిరోగ్రగంధవాన్. ౧౩

విషముతోఁగూడియుండునట్టి అన్నమును అగ్నియందు వైచినచో ఒకటే జ్వాలగలేచి చటచటయను శబ్దము గలుగును. అగ్నియొక్కజ్వాలలును, పొగయును నెమలికంఠమువలె చిత్రవర్ణముగలదిగనుండును. అటుకాదేని అగ్నిజ్వాలయే లేకుండును. శవగంధముగలదైయుండును. (విషసంబంధముగల అగ్నియొక్కధూమము ప్రసేకము, గగుర్పాటు; శిరమునందువేదన, పీనసము, నేత్రబాధ వీనిని గలుగఁజేయును.)

పక్ష్యాదులచే విషయుక్తాన్నపరీక్ష.

మ్రియంతే మక్షికాః ప్రాశ్య కాకః క్షామస్వరో భవేత్,
ఉత్క్రోశంతి చ దృష్ట్వైతచ్ఛుకదాత్యూహసారికాః. ౧౪
హంసః ప్రస్ఖలతి గ్లానిర్జీవంజీవస్య జాయతే,
చకోరస్యాక్షివైరాగ్యం క్రౌంచస్య స్యాన్మదోదయః. ౧౫
కపోతపరభృద్దక్షచక్రవాకా జహత్యసూన్,
ఉద్వేగం యాతి మార్జారశ్శకృన్ముంచతి వానరః. ౧౬

హృష్యేన్మయూర స్తద్దృష్ట్వా మందతేజో భవేద్విషమ్,
ఇత్యన్నం విషవత్ జ్ఞాత్వా త్యజేదేవం ప్రయత్నతః. ౧౭
యథా తేన విషద్యేరన్నపి న క్షుద్రజంతవః,

విషముతోఁగూడియుండు అన్నమునందు ఈఁగెలు చేరవు. చేరినచో తత్క్షణము నసే మృతిఁజెందును. విషదుష్టమైన యాహారభక్షణమువలన కాకి వికారముగ నరచును. విషదుష్టమయిన యన్నముఁజూడఁగానే చిలుక, కూకురుగుడ్డంగిపిట్ట, లేక వానకోయిల, గోరింక అనునీ పక్షులు గట్టిగ నరచును. హంస కాళ్లు తడఁబడి భూమిపై ద్రెళ్లును. వెన్నెలపులుఁగు గ్లానిని జెందును. చకోరపక్షియొక్క నేత్రము తెల్లఁగనగును. క్రౌంచపక్షికి (అనఁగా బకపక్షికి) మదముగలుగును. పావురపిట్ట, కోయిల, దక్షము (అనఁగా కోడి) చక్రవాకపక్షి ఇవి ప్రాణములను విడుచును. పిల్లి భయపడి వణుకును. కోఁతి మలోత్సర్జనముఁజేసి ముఖము త్రిప్పుకొని రోదనముఁజేయును. నెమలికి రోమహర్షణము గలుగును. నెమలిదర్శనమువలన విషమునకు తేజస్సు కొరవడును. ఇట్టి పరీక్షలవలన అన్నాదులకు విషసంబంధము గలదని యెఱింగి వానిచే నీఁగెలు మొదలగు జంతువులు మృతిఁజెందకుండునటుల ప్రయత్నపూర్వకముగా దూరమునందు వర్జించవలయును.

విషాన్నస్పర్శజరోగతచ్చికిత్స.

స్పృష్టే తు కండూదాహోషాజ్వరార్తిస్ఫోటసుప్తయః. ౧౮
నఖరోమచ్యుతిశ్శోఫస్సేకాద్యా విషనాశనాః,
శస్తాస్తత్ర ప్రలేపాశ్చ సేవ్యచందనపద్మకైః. ౧౯
ససోమవల్కతాళీసపత్రకుష్ఠామృతానతైః,

విషముతోఁ గూడియుండునట్టి అన్నాదులను ముఖము, హస్తము మొదలగు నంగములచే స్పృశించినచో దురద, శరీరమునందంతటను ఒక్కొక ప్రదేశమునందును తాపము, జ్వరము, శూలాల, బొబ్బలు, కాళ్లుచేతులు చచ్చుబారుట, గోళ్ళు, వెండ్రుకలు వూడుట, శోఫ అనునీ యుపద్రవములు గలుగును. వీనియందు సోమవల్కము (అనఁగా గుమ్మడిరేగు) తాళిసపత్రి, చెంగల్వకోష్ఠు, తిప్పతీగె, గ్రంథితగరము వీనితో గూడియుండునట్టి తెల్లవట్టివేరు, చందనము, పద్మకము, వీనిచే ప్రలేపనమును విషనాశకరములైన సేకాదులనుచేయుట హితకరంబు.

వక్త్రగత విషోపద్రవములు, వానిచికిత్స.

లాలాజిహ్వోష్ఠయోర్జాడ్యమూషాచిమిచిమాయనమ్. ౨౦
దంతహర్షోరసాజ్ఞత్వం హనుస్తంభశ్చ వక్త్రగే,
సేవ్యాద్యైస్తత్ర గండూషాస్సర్వం చ విషజిద్ధితమ్. ౨౧

విషము నోటియందు తగిలినచో జొల్లుకారుట, నాలుక, పెదవులు వీనియందు జడత్వము, తాపము, చిమచిమలాడుట, దంతహర్షము, నాలుకయందు రసజ్ఞానము లేకుండుట, అంకిళ్ళుకిట్టుకొనుట అను నీయుపద్రవములు గలుగును. వీనియందు పైజెప్పిన తెల్లవట్టివేరు మొదలగు నౌషధములచే గండూషములు, విషహరంబులగు సమస్తమైన క్రియలను చేయుట హితకరంబు.

ఆమపక్వాశయగతవిషోపద్రవములు, వానిచికిత్స.

ఆమాశయగతే స్వేదమూర్ఛాధ్మానమదభ్రమాః,
రోమహర్షో వమిర్దాహశ్చక్షుర్గ్రహణరోధనమ్. ౨౨
బిందుభిశ్చాచయోఽంగానాం పక్వాశయగతే పునః,
అనేకవర్ణం వమతి మూత్రయత్యతిసార్యతే. ౨౩
తంద్రా కృశత్వం పాండుత్వముదరం బలసంక్షయః,
తయోర్వాంతవిరిక్తస్య హారిద్రే కటభీం గుడమ్. ౨౪
సిందువారితనిష్పావబాష్పికాశతపర్వికాః,
తండులీయకమూలాని కుక్కుటాండమవల్గుజమ్. ౨౫
నావనాంజనపానేషు యోజయేద్విషశాంతయే,

విషముచే దుష్టమైన యన్నము ఆమాశయమును జెందినచో స్వేదము, మూర్ఛ, ఆధ్మానము, మదము, భ్రమము, రోమహర్షణము, వాంతి, తాపము, నేత్రములు తెలియకుండుట, ఊపిరాడకుండుట అను నీయుపద్రవములు కలుగును. విషదుష్టమైన యన్నము పక్వాశయమును జెందినయెడల శరీరము నానావిధబిందువులచే వ్యాప్తంబై యుండును. నానావిధవర్ణములుగ వాంతియగును. మూత్ర మధికముగ వెడలును. అతిసారము, తంద్ర, కృశత్వము, పాండువు, ఉదరరోగము, బలక్షయము అను నీవ్యాధులు కలుగును. పైజెప్పిన ప్రకారము ఆమాశయపక్వాశయములయందు విషసంబంధముగల పురుషులలో ఆమాశయమునందు విషసంబంధముగల పురుషునికి యథాయోగముగ ప్రంగకాయ, అలాబు (సొరతీగె) కుంభి (అనగా గుమ్మడిరేగు) బీరకాయ తేనె అనుములు వీనితో గూడి యుండునట్టియుదకముచే వమనకర్మను జేయించి పిదప స్నేహకర్మను విరేచనమును జేయించవలయును. పక్వాశయమునందు విషసంబంధముగల పురుషునికి యథాయోగముగ పూర్వోక్తౌషధములచే వమనము జేయించి నీలినీఫలము (అనగా నీలికాయల) తోగూడియుండునట్టి ఘృతముచే విరేచనము జేయించవలయును. ఇటుల యథాయోగముగ వమన విరేచనకర్మలనుజేయించి పసుపు, మ్రానిపసుపు, కటభి (అనగాగినియ)

గారవంకా, వావిలి, అవనులు, బాష్పిక (అనగా హింగుపత్రి) శతపర్వికా (అనగా నల్లవస) తండులీయకమూలము (అనగా చిర్రికూరవేరు) కుక్కుటాండము (అనగా కోడి గ్రుడ్లు) బోవంటి అను నీ యోగాంగములను నస్యము, అంజనము, పానము వీనియందు విషనిస్సరణార్థమై ప్రయోగించవలయును.

విషనివర్తకౌషధోపయోగము.

విష *భుక్తాయ దద్యాచ్చ శుద్ధాయోర్ధ్వమధస్తథా. ౩౮
సూక్ష్మం తామ్రరజః కాలే సక్షౌద్రం హృద్విశోధనమ్,
శుద్ధే హృది తతశ్శాణం హేమచూర్ణస్య దాపయేత్. ౩౯

విషమును భుజించినవానికి వమనవిరేచనములు చేయించి సూక్ష్మంబును, హృదయశుద్ధిగలిగినట్టిదియగు తామ్రరజస్సును (రాగిరాపొడిని) తేనెతో జేర్చి కాలమును దేశమును బలమును పరీక్షించి చక్కగా గమనించి తనయుపాయముగ నొసంగవలయును. హృదయము శుద్ధమైన పిదప శాణప్రమాణము (అనగా కర్షములో నాల్గవ భాగము)గల హేమచూర్ణము కాలదేశాదుల ననుసరించి యొసంగవలయును.

హేమపానముచే విషనివారణము.

న సజ్జతే హేమపాంగే పద్మపత్రేఽంబువద్విషమ్,
జాయతే విపులం చాయుః గరేఽప్యేష విధిః స్మృతః. ౪౦

హేమము భుజించువానియొక్క శరీరమునందు తామరాకులోని జలమువలెనే విషము సంబాధించకుండును. హేమభక్షణము చేయువానికి దీర్ఘమైన ఆయువు గలుగును. గరసంబంధమునందును యీవిధినే జేయవలయును.

విరుద్ధాహార జనితోపద్రవములు.

విరుద్ధమపి చాహారం విద్యాద్విషగరోపమమ్,

పరస్పరవిరుద్ధములగు పదార్థముల నొకటిగగూర్చి భుజించినచో నయ్యది విరుద్ధాహారమని చెప్పబడును. అట్టి యాహారము చేత విషమువలనను గరమువలను కల్గిన వ్యాధులైనను మరణంబైనను కల్గును.

"విస్ఫోటగుల్మమదవిద్రధిమేహయక్ష్మతేజోబలస్మృతిమతీంద్రియచిత్తనాశమ్,
కుర్యాద్విరుద్ధమశనం జ్వరమస్రపిత్తమష్టాగదాంశ్చ మహతో విషవచ్చమృత్యుమ్."

విరుద్ధమయిన యాహారము విషమువలెనే విస్ఫోటకము, గుల్మము, మదము, విద్రధి, మేహము, రాజయక్ష్మము అనునీ రోగములను, తేజస్సు, బలము, స్మృతి, బుద్ధి, ఇం

* పీతాయ ఇతిపా.

ద్రియములు, చిత్తము వీనినాశనమును, జ్వరమును రక్తపిత్తమును ఎనిమిదియినయునైన మహారోగములను కల్గించును. అని సంగ్రహమునందున్నది.

"వాతవ్యాధ్యశ్మరీకుష్ఠమేహోదరభగంధరాః,

అర్శాంసి గ్రహణీత్యష్టౌ మహారోగాః ప్రకీర్తితాః."

అనువచనప్రకారము వాతరోగము, అశ్మరి, కుష్ఠము, మేహము, ఉదరము, భగంద రము, అర్శస్సు, గ్రహణి అను నీయెనిమిది రోగంబులును మహారోగములని యెరుంగునది.

సంయోగవిరుద్ధములు, అందు అనూపమాంసవిరోధివస్తువులు.

అనూపమామిషం మాషక్షౌద్రక్షీరవిరూఢకైః. ౨౯
విరుధ్యతే సహ బిసైః మూలకేన గుడేన వా,
విశేషాత్పయసా మత్స్యా మత్స్యేష్వపి చిలిచిమః. ౩౦

అనూపదేశమునందు జనించిన మహామృగము, వారిచరము, వారిశయము అను జంతువులయొక్క మాంసము మినుములు, తేనె, పాలు, విరూఢకము, తామరతూడు, ముల్లంగి, బెల్లము, అను నీయేడిటితో జేరినచో విరోధించును. అనూపదేశమునందు జనించిన మాంసములలో మత్స్యము పాలతో జేరినచో మిగుల విరోధించును. ఆమత్స్య ములలోను చిలిచిమను మత్స్యము పాలతో జేరినచో అత్యంతముగ విరోధించును. చిలిచిమనుమత్స్యము ఎఱ్ఱని నేత్రములు రక్తవర్ణమయిన గీతలుగలదిగనుండును. తరు చుగా భూమిలో సంచరించుచుండును. మిక్కుటముగా శ్లేష్మమును జేయును. కాబట్టి చిలిచిమనుమత్స్యమునకును, పాలకును మిక్కిలివిరోధము. ఇటుల పరస్పరము విరుద్ధము లగునాహారములను భుజించినచో పైజెప్పిన విస్ఫోటక గుల్మాదిరోగములు జనించును. వానికి చికిత్స చేయబడినయెడల కాలాంతరమునందు ప్రాణములనుగూడ హరింపజేయును.

క్షీరవిరోధివస్తువులు.

విరుద్ధమమ్లం పయసా సహ సర్వం ఫలం తథా,
తద్వత్కులుత్థవరకకంగువల్లమకుష్ఠకాః. ౩౧

పలువెరంగులైన యమ్లద్రవ్యములు (అనగా ద్రవరూపమయిన కాంజికాది ద్రవ్యములును, ద్రవరహితమయిన పులిచింత మొదలగు ద్రవ్యములును, పాలతో జేరి నచో విరోధించును. ఏకకాలమునందు పాలను పుల్లగనుండు వస్తువులతోడ భుజించిన విరోధించునని తెలియజేయునిమిత్తము. "సహ" అనుపదము ప్రయోగించబడినది. అయితే క్షీరశాకమను వ్యంజనమును పుల్లనిమజ్జిగతోడను పాలతోడను జేర్చి పాకము

జేసినను అన్నపానము వేఱు ద్రవ్యములగుటవలన పరస్పరవిరోధములేదు. ఇత్తడిగంగు ననే గిన్నెలు మొ. క్షీరాదులయందు పుల్లదనము కలుగుచున్నది. అవియును అత్యుత్తము వేఱు ద్రవ్యములగుటవలన విరోధము కల్గింపవు.

"సర్వం చామ్లం సహ పయసా సహైవాన్యే కంగుకం వా విరుద్ధమ్"

అను అష్టాంగసంగ్రహవచనము ఆ క్షీరము పానము చేయునట్టి కాలము నందుగాని, మరియొక కాలమునందుగాని ఆమ్లములగు ద్రవ్యములను భుజింపరాదని తెలియ జేయుటకుఁ "సహ" అను పదము ప్రయోగింపబడినది. అక్షోడంబి (అనగా గిరు కలాడి) మొదలగు ఫలములు పాలతో కలిసి సేవించిన విరోధించును.

"ఆమ్రామ్రాతకలకుచకరమర్దమోచదన్తశఠబదరకోశామ్రభవ్యజాంబవకపిత్థ తిన్త్రిడీకపారావతాక్షోడపనసనాలికేరదాడిమామలకాన్యేవంప్రకారాణి చాన్యాని"

మామిడి, అంబాళము, గజనిమ్మ, రేగు, కలివి, మామిడి, పులిచింతలము, రేగు, కొండ మామిడి, ఖర్జూర, నేరేడు, వెలగ, చింత, ఉసిరి, గిరుకతాడి, పనస, నారికేళము, దానిమ్మ, ఉసిరికాయ మొదలగు పుల్లని ఫలములు మాత్రము పాలతో విరోధించునని చరకమునందు చెప్పబడినది. అక్షోడంబిఫలములు మాత్రమే పాలతో విరోధము నేరుపరచును. తక్కిన ఫలములు పాలతో విరోధించును అని చెప్పంబడెను. పైఁ జెప్పిన ఫల ములవలెనే కొఱ్ఱలు, వరిగెను (అనగా వరిగలు) కొఱ్ఱలు, ఉలవలు, మకుష్ఠకము (అనగా అడవి పెసలు) అను పేరుగల విధములైన శింబీధాన్యవిశేషములు పాలతో జేరి నచో విరోధించును. మినుములు, అనుములు. అను పేరుగల పాలతో జేరినచో విరోధించును అని అష్టాంగసంగ్రహమునందు జెప్పబడియున్నది.

హరితకాదులకు క్షీరవిరోధము.

భక్షయిత్వా హరితకం మూలకాది పయస్త్యజేత్,

హరితకశాకము, ముల్లంగి, ఉల్లి మొదలగువానిని భుజించునపుడు పాలను త్యజించవలయును.

"సౌగంధిక ముస్తాకున్న ఖ లశునస్య చతుష్ఫలమ్"

అనగా వెల్లుల్లితో క్షీరప్రయోగము చెప్పబడియుండుచో అగ్న్యాదిసంబంధముచే నది వేఱొక ద్రవ్యముగ నగుటవలన క్షీరముతోను వెల్లుల్లికిని విరోధములేదు.

వరాహమాంసాది విరోధవస్తువులు.

వారాహం శ్వావిధా నాద్యాద్దధ్నా పృషతకుక్కుటౌ. 32
ఆమమాంసాని పిత్తేన మాషసూపేన మూలకమ్,
అవిం కుసుమ్భశాకేన బిసైస్సహ విరూఢకమ్. 33

మాషసూపగుడ *క్షీరదధ్యాజ్యైర్లాకుచం ఫలమ్,
ఫలం కదళ్యాస్తక్రేణ దధ్నా తాళఫలేన వా. ౩౪
కణోషణాభ్యాం మధునా కాకమాచీం గుడేన వా,
సిద్ధాం వా మత్స్యపచనే పచనే నాగరస్య వా. ౩౫
సిద్ధామన్యత్ర వా పాత్రే †కామాత్ర్యాముషితాం నిశామ్,

ముండ్లపందిమాంసముతోడ పందిమాంసమును, పెరుగుతోడ పృషతము (అనగా దుప్పి) కోడి అనువానిమాంసములను, జంతువులయొక్క పిత్తముతోడ పక్వముగాని మాంసములను, మాషసూపముతోడ ముల్లంగిని, కుసుంభశాకముతోడ మేష (పొట్టేలి) మాంసమును, తామరతూడుతోడ విరూఢకములను, మాషసూపము, బెల్లము, పాలు, పెరుగు, నెయ్యి వీనిలో దేనితోనైనను నిమ్మపండును, తక్రముతోగాని పెరుగుతోగాని, తాటిపండుతోగాని, అరటిపండును, పిప్పలి, మిరియాలు, తేనె, బెల్లము వీనిలో దేనితోనైనను కాచి కూరనుగూర్చి భుజింపంజనదు. మత్స్యములనుగాని, లేక శొంఠినిగాని పాకముజేసిన పాత్రములో సిద్ధముజేయబడిన కాకమాచిని, లేక ఇతర పాత్రలో పక్వముజేయబడి యొకరాత్రి పర్యుషితమయిన కాకమాచిని భుజింపం జనదు.

వర్జనీయ పిప్పల్యాదులు.

మత్స్యనిస్తలనస్నేహసాధితాః పిప్పలీస్త్యజేత్. ౩౬
కాంస్యే దశాహముషితం సర్పిరుష్ణంత్వరుష్కరే,

మత్స్యములను వేయించిన తైలాదిస్నేహద్రవ్యములచేగ్చి పక్వముజేయబడిన పిప్పళ్లను భుజింపందగదు. కంచుపాత్రలో పదిదినములుంచబడిన నెయ్యిని త్యజించవలయును. (అనగా లేపనాదులుకూడ చేయకూడదని భావము.) భల్లాతకవిషయములో ఉష్ణమైనఅన్నపానాదులను త్యజించవలయును.

"పేయం నోష్ణోపచారేణ" "ఉష్ణముష్ణార్తముష్ణేచ యుక్తం చోష్ణైః" "నైవాద్యాన్నిశి నైవోష్ణం"
అను వచనములచేత మద్యము, తేనె, పెరుగు వీనికి ఉష్ణము విరుద్ధమని యీ తంత్రకారుడు యుక్తిచే నాయాస్థలములయందు నుదహరించియున్నాడు.

"మద్యమధుదధిభల్లాతకేషు చోష్ణమ్"
అనగా మద్యము, తేనె, పెరుగు, భల్లాతకము (జీడిగింజలు) వీనికి ఉష్ణమయిన అన్నపానాదులు విరుద్ధమని అష్టాంగసంగ్రహమునందు స్పష్టముగా జెప్పబడియున్నది.

---

* క్షౌద్ర ఇతిపా. † కపోతా ఇతిపా.

శూల్యభాస మాంసాదినిషేధము.

భాసో విరుధ్యతే శూల్యః కంపిల్లస్తక్రసాధితః. ౩౭

శూలమునం ద్రిప్పి పక్వముచేయబడిన భాసపక్షిమాంసము విరుద్ధమయినది. అనగా విరోధము చేయును. (అనగా వ్యాధిని చేయుననిభావము.) అటులనే తక్రముచే పక్వము చేయబడిన కంపిల్లము విరోధము చేయును.

"సౌవీరేణ తిలశష్కులీ, క్షీరేణ లవణం, నవనీతేన శాకం, నవపురాణమామపక్వం చైకత్ర్యం, తథా ఘర్మాద్యవగాహస్వహస్తోష్ణాభితప్తస్య ద్వగ్దృష్ట్యుపఘాతాయ తృష్ణాభివృద్ధయే చ, పయఃపానం రక్తపిత్తినాం, శరీరేణాయస్తస్య సహసాభ్యవహార ఛర్దిషే, గుల్మాయ చ, వాచా శ్రాన్తస్య స్వరసాదాయ"

*సౌవీరముతోడ నువ్వుల పోలెలు, పాలతోడ లవణమును, నవనీతముతోడ శాకమును, క్రొత్తగ ప్రాతగ నుండు పదార్థములు పక్వముగ అపక్వముగనుండుపదార్థము నొకటిగ గలిపి యొక కాలమునందు భుజించుట విరుద్ధము. ఉష్ణమైన ఎండ మొదలగువానిచే తపింపబడినవాడు తోడనే ఉదకములో అవగాహస్నానము చేసిన త్వక్కు, నేత్రములు వీనికి చెరుపు గలుగును. దప్పియధికమగును. రక్తపిత్తముగలవాడు క్షీరపానము చేసిన త్వక్కు, నేత్రములు వీనికి చెరుపు తృష్ణాభివృద్ధి గలుగును. శరీరాయాసముగలవాడు తీవ్రముగ భుజించుటచే వాంతి, గుల్మము గలుగును. సంభాషించుటచే ఆయాసమును పొందినవాడు తీవ్రముగ భుజించుటచే స్వరహాని గలుగును. అని యష్టాంగసంగ్రహమునందు చెప్పబడియున్నది.

పాయసాదులకు ఇచ్చిన భోజననిషేధము.

విరుధ్యం పాయససురాకృసరాన్ పరివర్జయేత్,

పాయసము, సురయను మద్యము, కృసరము వీని నేక కాలమునందు భుజింపం జనదు.

మధుఘృతాదుల సమాంశవిరోధము.

మధుసర్పిర్వసాతైలపానీయాని ద్విశస్త్రిశః ౩౮
ఏకత్ర వా సమాంశాని విరుధ్యంతే పరస్పరమ్,

తేనె, నెయ్యి, వస, తైలము, ఉదకము వీనిలో 2-టిని గాని (అనగా తేనె, ఘృతము, తేనెవస, తేనెతైలము, తేనెఉదకము అనువానిని గాని) లేక 3-టిని గాని

* సౌవీరమనగా:—యవలపై పొట్టుతీసి యుడికించి యందుదకము పోసి పైమూసి చీలమున్నిచ్చి యొకటి రెండుదినము లుంచబడు కలి.

(అనగా తేనె ఘృతమువస, తేనె తైలమువస, తేనె ఉదకమువస, అనువానినిగాని) లేక అన్నిటినిగాని (అనగా తేనె ఘృతము వస తైలము ఉదకము అనువానినిగాని) సమభాగములుగ నొకచో జేర్చినయెడల పరస్పరము విరోధించును. ఇటుల మధుఘృతాదులు సమభాగములుగ జేరుట విరుద్ధమని జెప్పియుండుటచే—

"కుడవం చ పృథగ్ఘృతాత్, తైలాత్సపిప్పలీచూర్ణాన్మధునో తే చ మాక్షికాత్."
అని అగస్త్యలేహములో తైలఘృతమధువులను సమభాగములుగ జేర్చవలయునని చెప్పియుండుట విరుద్ధమనే శంకగలుగును. అయితే కేవలమధ్వాదులను సమాంశముగ నుపయోగము విరుద్ధమేకాని ద్రవ్యాంతరములతోడ మధ్వాదులను సమాంశములుగ జేర్చియుపయోగించుట విరుద్ధము కాదు. కాబట్టి అగస్త్యలేహములో నితరద్రవ్యములతోడ మధ్వాదులు సమభాగములుగ జేరినను సంస్కారాదులవలన వేరువిధమైన విశేషగుణము గలదిగనగుటచే విరోధంబెద్దియు లేదని తెలియవలయును.

భిన్నాంశమధ్వాద్యనుపానవిరోధము.

భిన్నాంశే అపి మధ్వాజ్యే దివ్యవార్యనుపానతః. ౩౯
మధుపుష్కరబీజం చ మధుమైరేయశార్కరమ్,
మంథానుపానః క్షైరేయో హారిద్రః కటుతైలవాన్. ౪౦

తేనెను నెయ్యిని సమభాగములుగాక విషమభాగములుగ గూర్చినను దివ్యోదకానుపానముచే నుపయోగించిన విరుద్ధమగును. అనగా వాని నేకకాలమునందు భుజించిన విరోధముజేయునని భావము. తేనె, తామరవిత్తులు అను నీరెండిటిని యేకకాలమునందు భుజించినచో విరోధించును. మధు (అనగా యిచట ద్రాక్షాసవమని యర్థము.) మైరేయము (అనగా ఖర్జూరాసవము.) శార్కరము (అనగా శర్కరతో పక్వముజేయబడిన మద్యము) వీని నేకకాలమునం దుపయోగించినచో విరోధించును. క్షైరేయము (అనగా పాయసము) మంథముతో విరోధించును. ఆవనూనెలో వేయించబడిన హారిద్రశాకము విరోధముజేయును. హారిద్రమను శాకము సర్పచ్ఛత్రముతో తుల్యముగ, పీతవర్ణముగలదిగనుండును.

బచ్చలికూరకు విరోధము.

ఉపోదకాతిసారాయ తిలకల్కేన సాధితా,

నువ్వుల గానుగపిండినిగూర్చి పక్వముజేయబడిన బచ్చలికూర అతిసారమును గల్గించును.

బలాకామాంసవిరోధివస్తువులు.

బలాకా వారుణీయుక్తా కుల్మాషైశ్చ విరుధ్యతే. ౪౧
భృష్టా వరాహవసయా సైవ సద్యో నిహంత్యసూన్,

తెల్లకొక్కెరమాంసము వారుణియనుమద్యముతోడను, ముద్గాదికుల్మాషముతోడను విరోధించును. మఱియు తెల్లకొక్కెరమాంసమే పందియొక్కవసచే వేయించబడినచో తోడనే ప్రాణములను హరింపజేయును.

ఏరండతైలసిద్ధతిత్తిర్యాదిమాంసనిషేధము.

తిత్తిరిః శిఖిః ప్రోష్ఠ్యగోధాలావకపింజలాః. ౪౨
ఏరండేనాగ్నినా సిద్ధాః స్తత్తైలేన విమూర్ఛితాః,

తిత్తిరి (అనగా తీతువుపిట్ట) నెమలి, ఉడుము, లావుకపిట్ట, కపింజలము (అనగా పెక్కులరంగుల చిత్రవర్ణములుగల బట్టువన్నెపక్షి) వీనియొక్క మాంసము ఆముదముకట్టెల నిప్పున సిద్ధము చేయబడినను, ఆముదమునూనెచే వేయించబడినను, తత్క్షణముననే ప్రాణములను హరింపజేయును.

శూల్యహారీతమాంసనిషేధము.

హారీతమాంసం హారిద్ర శూలకప్రోతపాచితమ్. ౪౩
హారిద్రవహ్నినా సద్యో వ్యాపాదయతి జీవితమ్,
భస్మపాంసుపరిధ్వస్తం తదేవ చ సమాక్షికమ్. ౪౪

హారీతమనుపక్షి (అనగా పసిరికపిట్ట) మాంసము పసుపుకు సంబంధమైన శూలములో గ్రుచ్చి పసుపుకు సంబంధించిన నిప్పున పాకము చేయబడినచో తత్క్షణముననే ప్రాణములను హరింపజేయును. హారీతమను పక్షియొక్క మాంసము బూడిదె, ధూళి వీనిచే దుష్టముయినను, తేనెతో చేరినను విరోధించును.

"న జాతు కటుతైలేన భృష్టామద్యాదుపోదకామ్,
ప్రియంగుకల్కస్నిగ్ధాంగః పాయసన్న సమాచరేత్."

కటుతైలముచే (ఆవనూనెచే) వేయించబడిన దుంపబచ్చలిని యెప్పుడును భుజింపంజనదు. ప్రియంగు (అనగా ప్రేంకణ) కల్కముచే అభ్యంజనముజేసికొనినవాడు పాయసమును భుజింపంజనదు. అని సిద్ధసారమను గ్రంథమునందు జెప్పబడియున్నది.

విరుద్ధవస్తులక్షణము.

యత్కించిద్దోషముత్క్లేశ్య న హరేత్తత్సమాసతః,
విరుద్ధం శుద్ధిరత్రేష్టా శమో వా తద్విరోధిభిః. ౪౫

ఏయే అన్నపానౌషధాదులు వాతాదిదోషములను స్వస్థానములోనుండి ప్రకోపింపజేసి వెలిపరచకుండునో అట్టి అన్నపానౌషధాదులన్నియు విరుద్ధములని సంక్షేపముగ దెలిసికొనవలయును. అట్టి విరుద్ధాహారములచే జనించినరోగములయందు వమనవిరేచనాదిరూపమైన శుద్ధిని జేసికొనుట ప్రశస్తంబు. అనగా ప్రకోపించిన దోషములు వమనాదులవలన వెలిపడుటచే నారోగ్యముగలుగునని భావము. పైజెప్పిన ప్రకారము శుద్ధిజేసికొనిన పిదపకూడ ప్రకోపించినదోషములకును, వానివలన గలిగిన విస్ఫోటాదిరోగములకును విరుద్ధమయిన ఔషధములవలన శమనము జేయించికొనుట ప్రశస్తంబు.

విరుద్ధాహారమునందు సంస్కారము.

ద్రవ్యైస్తైరేవ వా పూర్వం శరీరస్యాభిసంస్కృతిః,

విరుద్ధముగను, ప్రకోపించిన వాతాదిదోషములకు ప్రతిపక్షముగనుండు ద్రవ్యములచే తొలుత శరీరమునకు యే సంస్కారము జెప్పబడినదో ఆ సంస్కారమే విరుద్ధాహారముచే జనించిన వికారమునందును ప్రశస్తంబు. అది యెట్లనగా:—పిత్తశ్లేష్మమును హరింపజేయునట్టి యౌషధముగు తేనె, కరక్కాయ మొదలగువానిని సర్వదా అభ్యసించుటవలన సంస్కారముగలదేహమునందు పిత్తశ్లేష్మ వికారమును గలుగజేయ తగిన విరుద్ధద్రవ్యము ఉపయోగింపబడినను వికారమును గలుగజేయుటయందసమర్థముగనుండును. ఇటుల జెప్పుటచే విరుద్ధముగనుండు ద్రవ్యముకూడ వికారముచేయుటయందసమర్థముగనుండునటుల విరుద్ధముగను ప్రకోపించిన వాతాదిదోషములకు ప్రతిపక్షగుణముగలదిగనుండు ద్రవ్యముచే దేహమునకు దారుఢ్యమును గలుగజేయవలయునని భావంబగుచున్నది.

రోగోత్పత్తికి కారణముకాని విరుద్ధాహారము.

వ్యాయామస్నిగ్ధదీప్తాగ్నివయఃస్థబలశాలినామ్. ౪౮
విరోధ్యపి న పీడాయై సాత్మ్యమల్పం చ భోజనమ్,

వ్యాయామముచేయువారు తరుణమైన వయస్సునందుండువారు, మిగుల బలిష్ఠులు, అగ్నిదీపనము, శుక్రవృద్ధిగలవారు వీరలకు విరుద్ధమయిన యాహారముకూడ రోగోత్పత్తికి కారణము కానోపదు. మఱియు నభ్యాసమువలన దేహమునకు సాత్మ్యముగా (అనగా అనుకూలముగా) నుండునట్టివిరుద్ధమైన యాహారమును, స్వల్పమాత్రగా భుజించబడిన విరుద్ధమయిన యాహారమును, రోగోత్పత్తికి కారణములుగ కానేరవు.

అపథ్యత్యాగక్రమము.

పాదేనాపథ్యమభ్యస్తం పాదపాదేన వా త్యజేత్. ౪౭

అపథ్యకరమయినయన్నపానాదులను, అపథ్యకరమైన లంఘన ప్లవన జాగరణ స్వప్నాదివిహారములను అభ్యసించియుండు పక్షములో వానిని చతుర్థాంశముగ త్యజించవలయును. ఏలననగా:—అపథ్యకరమయినయన్నాదులు అభ్యాసమువలన తత్కాలమునందు శరీరమున కనుకూలముగనుండినను ఉత్తరకాలమునందు దోషములకే కారణంబగును. అభ్యాసము చే ననుకూలముగనుండునట్టి యపథ్యకరమయిన అన్నాదులను చతుర్థాంశముగా త్యజించుకాలమునందు అగ్నిమాంద్యాదులవలన శరీరమునందు బాధగలుగుపక్షములో చతుర్థాంశములోను చతుర్థాంశముగా (అనగా పదునారవ భాగముగా) త్యజించవలయును.

పథ్యసేవనక్రమము.

నిషేవేత హితం తద్వ దేకద్విత్ర్యంతరీకృతమ్,

హితకరమైన యన్నాదులను చతుర్థాంశముగగాని, లేక షోడశాంశముగగాని, ఒకటిలేక రెండులేక మూడు అన్నకాలమునువదలి సేవించవలయును. ఇక చతుర్థాంశక్రమంబెట్లనగా:—

అభ్యసించబడిన యపథ్యకరమైన పాటలధాన్యములో (అనగా ఎఱ్ఱనివడ్లలో) నాల్గవభాగమును త్యజించి, అభ్యసించబడనవియును, పథ్యకరంబైనవియునైన ఎఱ్ఱరాజనాలు మొదలగువానిలో నాల్గవ భాగము జేర్చికొని ఒక అన్నమునందు భోజనము చేయవలయును. ఇటుల జేసినచో అభ్యసించబడిన అపథ్యకరమైన యాహారములో నాల్గవ భాగమును వదలి అభ్యసించబడని పథ్యకరమైన యాహారములో నాల్గవ భాగము సేవించినట్టులగుచున్నది. రెండవ అన్నకాలమునందు పూర్తిగా నపథ్యకరమైన యాహారాదులనే జేర్చికొనవలయును. ఇటుల జేసినచో నొక అన్నకాలము చే పథ్యకరమయిన యన్నములో నాల్గవ భాగమునకు వ్యవధానము గలుగ చేయబడినటుల యగుచున్నది. మూడవ అన్నకాలమునందు అభ్యసించబడిన అపథ్యకరమయిన యన్నాదులలో అర్ధ భాగమునువదలి అభ్యసించబడని పథ్యకరమయిన యాహారములో నర్ధ భాగమును జేర్చికొని భుజించవలయును. నాల్గు ఐదు అన్నకాలములయందు పూర్తిగానపథ్యకరమయిన యాహారములనే భుజించవలయును. ఇటుల జేసినచో రెండు అన్నకాలములచే పథ్యముయొక్క అర్ధ భాగముతో గూడియుండు అపథ్యముయొక్క అర్ధ భాగమునకు వ్యవధానము గలుగజేసినటుల యగుచున్నది. ఆరవ అన్నకాలమునందు అభ్య

సించబడిన అపథ్యకరమగు న యన్నాదులలో అర్ధ భాగమును, అభ్యసించబడని పథ్య కరమయిన యన్నాదులలో ¼ భాగమునుజేర్చికొని భుజించి 7, 8, 9, అనునీ అన్న కాలములయందు పూర్తిగా నపథ్యకరమైన యాహారములనే భుజించవలయును. ఇటుల జేసినచో 3 అన్న కాలములచే అపథ్యమయిన యన్నాదులకు వ్యవధానము గలుగజేయ బడినటుల యగుచున్నది. 10 వ అన్న కాలమునందు పూర్తిగా పథ్యకరములైన యాహా రములనే భుజించవలయును. ఇత్తెఱంగున పాదాంశముగా అపథ్యత్యాగ పథ్యసేవన క్రమము నెఱుంగవలయును.

ఈ ప్రకారమే 16 లో నొక భాగముగా అపథ్యకరమయిన యాహారములను త్యజించి 16 లో నొకభాగముగా పథ్యకరమయిన యాహారములను సేవించవలయును.

ఇక షోడశాంశక్రమంబెట్లనగా:—అభ్యసించబడిన అపథ్యకరమయిన యవ కాదులలో (అనగా కారుమినుములు, అలచందలు మొదలగువానిలో) 16 లో నొక భాగమునువదలి అభ్యసించబడని పథ్యకరమైన శాల్యాదులలో (అనగా ఎఱ్ఱరాజనాలు మొదలగువానిలో) 16 లో నొకభాగమును గ్రహించి సంపూర్ణముగా భుజించవల యును. అటులజేసినచో అభ్యసించబడిన అపథ్యకరమయిన యాహారాదులు 16 లో నొకభాగముగా త్యజించబడినట్లును, అభ్యసించబడని పథ్యకరమయిన యాహారాదులు 16 లో నొకభాగముగా సేవించబడినట్లును అగుచున్నది.

2 వ అన్నకాలమునందు పూర్తిగా నపథ్యకరమయిన యాహారములనే సేవించ వలయును. ఇటులజేసినచో ఒక అన్న కాలములచే అపథ్యములో 16 వ భాగమునకు వ్యవధానము గలుగజేసినటుల యగుచున్నది. 3 వ అన్నకాలమునందు అభ్యసించబడిన అపథ్యకరమయిన యాహారములో 16 లో 2 భాగములను త్యజించి అభ్యసించబడని పథ్యకరమయిన యాహారములో 16 లో 2 భాగములను గ్రహించి పూర్తిగా భుజించ వలయును. 4, 5 అన్నకాలములయందు పూర్తిగా నపథ్యకరమయిన యాహారములనే భుజించవలయును. ఇటులజేసినచో 2 అన్న కాలములచే అపథ్యకరమయిన యాహారము యొక్క ⅛ భాగమునకు వ్యవధానము గలుగజేసినటుల యగుచున్నది.

6 వ అన్నకాలమునందు అభ్యసించబడని పథ్యకరమయిన యాహారములో 16 లో 3 భాగములను, అభ్యసించబడిన అపథ్యకరమయిన యాహారములో 13 భాగ ములను జేర్చి భుజించవలయును. 7, 8, 9 అనునీ అన్నకాలములయందు పూర్తిగా నప థ్యకరమయిన యాహారమునే భుజించవలయును. ఇటులజేసినచో 3 అన్నకాలములచే అపథ్యమునకు వ్యవధానము గలుగజేసినటుల యగుచున్నది. 10 వ అన్నకాలములో అభ్యసించబడని పథ్యకరమయిన యాహారములో 4 భాగములను, అభ్యసించబడిన

అపథ్యకరమయిన యాహారములో 4 భాగములను, అభ్యసించబడిన అపథ్యకరమయిన యాహారములో 12 భాగములను జేర్చి భుజించవలయును. 11 వ అన్నకాలములో పూర్తిగా నపథ్యకరమైన యాహారములను భుజించవలయును. ఈ ప్రకారము షోడశాంశక్రమము ముగియునపుడు పైజెప్పిన పథ్యార్థాంశ ప్రకారము 1, 2, 3, అనునీ యన్నకాలములను వదలి భుజించవలయును. ఇట్లు జెప్పిన షోడశాంశక్రమము సంగ్రహముగా జెప్పబడినది. పైజెప్పిన క్రమప్రకారము త్యజించబడినట్టియు, అభ్యసించబడినట్టియు పథ్యాపథ్యకరమైన యాహారములు ఉపద్రవకారకములు గానేరవు; స్వల్పస్వల్పముగా నభ్యసించబడిన పథ్యాహారగుణములు స్థిరములుగ నిలుచును.

పథ్యాపథ్య స్వీకారత్యాగ దోషము.

అపథ్యమపిహిత్యక్తుం శీలితం పథ్యమేవ వా. ౪౮
సాత్మ్యాసాత్మ్యవికారాయ జాయతే సహసాన్యథా,

పైజెప్పిన క్రమము నాలోచింపక పూర్వోక్తవిధి నతిక్రమించి తత్క్షణమున నభ్యసించబడిన అపథ్యమును వదలినను, లేక అభ్యసించబడని పథ్యము నాచరించినను సాత్మ్యాసాత్మ్యములవలన శరీరమునందు రోగములు గలుగును.

క్రమేణాపచితా దోషాః క్రమేణోపచితా గుణాః. ౪౯
* నాప్నువంతి పునర్భావమప్రకంప్యా భవంతి చ,

అపథ్యాభ్యాసముచే జనించినదోషములు పైజెప్పియుండునట్టి క్రమము నాచరించుటచే క్షీణదశనుజెంది మరల జనించకుండును. అటులనే పథ్యోపయోగముచే జనించినగుణములు పూర్వోక్త శ్లోకమునందు జెప్పియుండునట్టి క్రమము నాచరించుటచే వృద్ధిజెంది పురుషులయందు స్థిరములుగ నిలుచును.

అహితాహార నిషేధము.

అత్యంతసన్నిధానానాం దోషాణాం దూషణాత్మనామ్. ౫౦
అహితైర్దూషణం భూయో న విద్వాన్ కర్తుమర్హతి,

మిగుల సమీపమునందుండునవియును, దూషణస్వభావము గలవియునైనవాతాదిదోషములను అహితకరమయిన యాహారాదులచే బుద్ధిమంతుడగువాడు మరలదోషమును గలుగజేయంజనదు. (అనగా బుద్ధిమంతుడగువాడు వాతాదిదోషములను దూషించునట్టి అహితకరమయిన యాహారసేవనమును త్యజింపజేయవలయునని భావము.)

ఆహారాదులచే శరీరధారణము.

ఆహారశయనబ్రహ్మచర్యైర్యుక్త్యా ప్రయోజితైః. ౫౧

* నతాంయాంత్యపునర్భావ ఇతిపా,

శరీరం ధార్యతే నిత్యమగారమివ ధారణైః.

శాస్త్రమునందు జెప్పిన యుక్తిప్రకారము ప్రయోగించబడిన ఆహారము శయనము (అనగా నిద్ర,) బ్రహ్మచర్యము (అనగా జితేంద్రియత్వము,) అనునవి "స్తంభములు గృహము నెల్లపుడు ధరించుచుండుభంగి" శరీరమును ధరించుచుండును.

ఆహారో వర్ణితస్తత్ర తత్ర తత్ర చ వక్ష్యతే. ౫౨

పైజెప్పిన అహారశయన బ్రహ్మచర్యములలో ఆహారక్రమము ఋతుచర్యాధ్యాయమునందును, ద్రవద్రవ్యాధ్యాయమునందును, అన్నస్వరూప విజ్ఞానీయాధ్యాయమునందును జెప్పబడియున్నది. మఱియు నీతంత్రకారుడు జ్వరచికిత్స మొదలగు స్థలములయందును జెప్పబోవుచున్నాడు.

నిద్రాప్రభావము.

నిద్రాయత్తం సుఖం దుఃఖం పుష్టిః కార్శ్యం బలాబలమ్,
వృషతా క్లీబతా జ్ఞానమజ్ఞానం జీవితం న చ. ౫౩

ఆరోగ్యము, రోగము, శరీరపుష్టి, కృశత్వము, బలము, బలము లేకుండుట, పుంస్త్వము, నపుంసకత్వము, జ్ఞానము అజ్ఞానము, మరణము, ఇనియన్నియు, నిద్రాధీనంబుగనుండును.

దుష్టనిద్రాగుణము.

అకాలేఽతిప్రసంగాచ్చ న చ నిద్రా నిషేవితా,
సుఖాయుషీ పరాకుర్యాత్కాలరాత్రిరివాపరా. ౫౪

అకాలములో సేవించబడినదియును, అధికముగను, అతిస్వల్పముగను, సేవించబడినదియునైన నిద్ర మనుజులయొక్క ఆరోగ్యమును, ఆయువును, కాలరాత్రివలెనే నశింపజేయును.

జాగరణగుణము.

రాత్రౌ జాగరణం రూక్షం స్నిగ్ధం ప్రస్వపనం దివా,
అరూక్షమనభిష్యంది త్వాసీనప్రచలాయితమ్. ౫౫

రాత్రులయందును నిదుర మేల్కొంచియున్నచో శరీరమును రూక్షముగ జేయును. పగటియందును నిదురించిన యెడ శరీరము మిగుల స్నిగ్ధమగును. కూర్చుండి కూరుకుబాట్లు బడుట రూక్షకరమయినది కాదు. అధిక కఫమును పోగొట్టును.

"రాత్రౌ జాగరణం రూక్షం" అను పైశ్లోకములో అపిశబ్దములేకుండినను "రాత్రావపిజాగరణంరూక్షం" అని అపిశబ్దము అర్థబలముచేతనే సిద్ధించును. అపిశబ్దములేకనే అర్థముజేసినచో జాగరణము రాత్రియందుమాత్రమే రూక్షకరమనియును, మధ్యా

హ్నమునందు స్నిగ్ధకరమనియును, నిద్ర మధ్యాహ్నమునందుమాత్రము స్నిగ్ధకరమని యును, రాత్రియందు రూక్షకరమనియు నర్థంబగును. అటుల నర్థము జేయుపక్ష మునకు:—

“బహుమేదఃకఫాస్స్వప్యుః గ్రీష్మే వాయుచయాదాన”
అని యిక్రిందఁజెప్పఁబడు శ్లోకార్థములను విరోధించును. కాబట్టి అపిశబ్దములేకపోయి నను అపిశబ్దమును జేర్చుకొనియే యర్థము చేయవలయును.

దివాస్వప్నగుణదోషములు.

గ్రీష్మే వాయుచయాదానరౌక్ష్యరాత్ర్యల్పభావతః,
దివాస్వప్నో హితోఽన్యస్మిన్ కఫపిత్తకరో హి సః. ౫౬
ముక్త్వా తు భాష్యయానాధ్వమద్యస్త్రీభారకర్మభిః,
క్రోధశోకభయైః క్లాంతాన్ శ్వాసహిధ్మాతిసారిణః. ౫౭
వృద్ధబాలాబలక్షీణక్షతతృట్శూలపీడితాన్,
అజీర్ణ్యభిహతోన్మత్తాన్ దివాస్వప్నోచితానపి. ౫౮
ధాతుసామ్యం తథా హ్యేషాం శ్లేష్మా చాంగాని పుష్యతి,

గ్రీష్మకాలమునందు వాతవృద్ధియును, ఆదానకాల స్వభావమయిన అధికరౌక్ష్యమును, నిద్రకు కాలముచాలని స్వల్పమయిన రాత్రియును గలిగియుండుటవలన పగటి నిద్ర హితకరమయినది. సంభాషణము, అశ్వాదివాహనారోహణము, మార్గసంచారము మద్యపానము, స్త్రీసంభోగము, భారమును మోయుట, ఆయాసకరమైనపనులు, కోపము, శోకము, భయము వీనిచే శ్రమనుజెందినవారు, శ్వాసము, హిధ్మ, అతిసారము రోగ ములుగలవారు, వృద్ధులు, బాలురు, దుర్బలులు, ధాతుక్షయము, కత్తి మొదలగువాని దెబ్బ, దప్పి, శూల, వీనిచే పీడింపఁబడినవారు, అజీర్ణముగలవారు, కఱ్ఱచే నభిఘాతము జెందినవారు, ఉన్మాదముగలవారు, మధ్యాహ్నమునందు నిద్రాభ్యాసముగలవారు, వీరలుతప్ప యితరులు గ్రీష్మకాలమునకంటె నితరకాలములయందు పగటినిద్ర నాచ రించినచో అట్టివారికి కఫపిత్తములు వృద్ధిజెందును. పగటినిద్ర పైజెప్పిన సంభాష ణాదులచే బడలికను జెందినవారికి ధాతుసామ్యమును గలుగజేయును. పగటినిద్రచే కఫము వృద్ధిజెందినను పైజెప్పిన సంభాషణాదులచే బడలికనుజెందినవారికి పగటినిద్ర శరీరమునకు పుష్టినిగలుగజేయును. మఱియు సంభాషణాదులచే బడలికనుజెందినవారికి వాతము వృద్ధిజెందకుండుటకును, శ్వాసాదిరోగపీడితులకు వానియొక్క వేగము తెలియ కుండుటకును, వృద్ధాదులకు వారి తృప్త్యర్థంబును అజీర్ణము పగటినిద్రాభ్యాసము ఇవి గలవారలకు:—

“ఉచితో హి దివాస్వప్నో యేషాన్నిత్యం శరీరిణామ్,
వాతోదయః ప్రకుప్యంతి తేషామస్వపతాం దివా.”

అని జెప్పియుండుప్రకారము ధాతువైషమ్య పరిహారార్థంబును, పగటినిద్ర తంత్రకారులచే నంగీకరించబడియున్నది. పగటినిద్ర అజీర్ణులకు హితకరమని యీశ్లోకములో జెప్పబడియున్నది. అయితే పగటినిద్రవలన కఫవృద్ధియు, దానివలన అగ్నిమాంద్యమునుగలుగును. అగ్నిమాంద్యమువలన భుజించినయన్నము పక్వముకాక అజీర్ణమును జెందును; కాబట్టి అజీర్ణులకు పగటినిద్ర అహితకరముగునదిగనుండగా హితకరమైనదని జెప్పియుండుట అసంగతమనే శంకగలుగును. అయితే అజీర్ణులకు పగటినిద్రచే ధాతుసామ్యమును, దానివలన తమతమస్థానములయందుండు వాతాదిదోషములచే జాఠరాగ్నికి జీర్ణమయినయన్నాదులను పాకముచేయునట్టి సామర్థ్యంబును గలుగును. కఫము వృద్ధిజెందినను అగ్నిమాంద్యమును గలుగజేయక విశేషముగా శరీరపుష్టినే గలుగజేయుచుండును. కావున,—

"ధాతుసామ్యం తథాస్యేషాం శ్లేష్మా చాఙ్గాని పుష్యతి"

అను శ్లోకమునుబట్టి కఫము ధాతుసామ్యమును, శరీరపుష్టినిగలుగజేయునని యీతంత్రకారుడు జెప్పియుండుటచే నట్టి శంక యుక్తియుక్తము కాదని తెలియవలయును.

"సర్వ ఏతే దివాస్వప్నం సేవేరన్ సార్వకాలికమ్"

పైజెప్పిన అజీర్ణాదులుగలవారందరు సర్వకాలములయందు పగటినిద్రను సేవింపదగునని అష్టాంగసంగ్రహమునందు జెప్పబడియున్నది.

దివాస్వాపాద్యనర్హులు.

బహుమేదఃకఫాః స్వప్యుః స్నేహనిత్యాశ్చ నాహని. ౭౯
విషార్తః కంఠరోగీచ నైవజాతునిశాస్వపి,

అధికమయిన మేదస్సు, కఫముగలవారును, స్నిగ్ధమైన యాహారమును సేవించువారును, గ్రీష్మకాలమునందు మధ్యాహ్నమునందు నిద్రింపంజనదు. విషపీడితుడు, కంఠరోగి వీరలు రాత్రులయందెపుడును నిద్రింపంజనదు.

అకాలనిద్రాజనితరోగములు.

అకాలశయనాన్మోహజ్వరస్తైమిత్యపీనసాః. ౮౦
శిరోరుక్ఛోఫహృల్లాసస్రోతోరోధాగ్నిమందతాః,

అకాలనిద్రవలన మోహము, జ్వరము, ఆలస్యము, పీనస, శిరోరోగము, వాపు, హృల్లాసము, స్రోతఃప్రతిబంధము అగ్నిమాంద్యము గలుగును.

అకాలనిద్రాజనితరోగచికిత్స.

తత్రోపవాసవమనస్వేదనావనమౌషధమ్. ౮౧
యోజయేదతినిద్రాయాం తీక్ష్ణం ప్రచ్ఛర్దనాంజనమ్,

నావనం లంఘనం చింతాం వ్యవాయం శోకభీక్రుధః.
ఏభిరేవ చ నిద్రాయా నాశః శ్లేష్మాతిసంక్షయాత్, ౬౨

పైచెప్పిన అకాలనిద్రచే జనించిన రోగములయందు ఉపవాసము జేయించవలయును. మఱియు వమనస్వేదన, నస్యౌషధములను ప్రయోగించవలయును.

"లోకానిసర్గప్రభవా తమోమూలా తమోమయీ,
బాహుల్యాత్తమసో రాత్రౌ నిద్రా ప్రాయేణ జాయతే."

అనుపచనము చేత నిద్రనుకోలుముగ రాత్రియయుక్తమైన కాలము. అతినిద్రయందు తీక్ష్ణమైనవమన, అంజన, నస్యౌషధములను, లంఘనము, చింత, మైథునము, శోకము, భయము, కోపము మొదలగువానిని ప్రయోగించవలయును. అటుల జేసినచో శ్లేష్మధాతువు మిగులక్షయించి నిద్రానాశముగలుగును.

నిద్రాభంగ జనిత రోగములు.

నిద్రానాశాదంగమర్దశిరోగౌరవజృంభికాః.
జాడ్యం గ్లానిభ్రమాపక్తితంద్రారోగాశ్చ వాతజాః, ౬౩

నిద్రాభంగమువలన ఒడలునొప్పి, తలబరువు, ఆవలింత, కార్యములయందశక్తి, బడలిక, భ్రమ, అజీర్ణము, సోమరితనము, వాతరోగములు గలుగును.

"కఫోల్పో వాయునోద్భూతో ధమనీః సన్నిరుధ్య చ.
కుర్యాత్సంజ్ఞాపహాం తంద్రాం దారుణీం మోహకారిణీమ్."

అల్పముగనుండుకఫము వాతముచే స్వస్థానములోనుండి చలింపజేయబడి స్రోతోమార్గముల నడ్డగించి ప్రజ్ఞనుపోగొట్టతగినదియును, మోహమును గలుగజేయతగినదియును, దారుణమైనదియును నగుతంద్రనుగలుగజేయునని కొన్ని గ్రంథములయం దధికపాఠము గన్పట్టుచున్నది.

నిద్రాసేవన క్రమము.

యథాకాలమతో నిద్రాం రాత్రౌ సేవేత సాత్మ్యతః.
అసాత్మ్యాజ్జాగరాదర్థం ప్రాతస్స్వప్యాదభుక్తవాన్, ౬౪

కాబట్టి కాలమునతిక్రమించక సాత్మ్యముగా రెండుమూడు యామములు రాత్రులయందు నిద్రించవలయును. అసాత్మ్యమువలన రాత్రులయందు జాగరణముగలుగు పక్షములో తాను నిదురమేల్కాంచియున్నకాలమునం దర్ధకాలము ప్రాతఃకాలమునందు భుజించకయే నిద్రించవలయును. అనగా రాత్రులయం దభ్యాసముగా నిద్రించుకాలములో నెవడు యెంత కాలముపరకు జాగరణము చేయుచుండెనో అట్టిజాగరణకాలములో అర్ధకాలము ప్రాతఃకాలమునందు భుజించకయే నిద్రించవలయునని భావము.

మంద నిద్రోపచారము.

శీలయేన్మందనిద్రస్తు క్షీరమద్యరసాన్ దధి. ౬౫
అభ్యంగోద్వర్తనస్నాన మూర్ధకర్ణాక్షితర్పణమ్,
కాంతాబాహులతాశ్లేషో నిర్వృతిః కృతకృత్యతా. ౬౬
మనోనుకూలా విషయాః కామం నిద్రాసుఖప్రదాః,
బ్రహ్మచర్యరతేర్గ్రామ్య సుఖనిస్పృహచేతసః ౬౭
నిద్రాసంతోషతృప్తస్య స్వం కాలం నాతివర్తతే,

స్వల్పముగ నిద్రించువారు బాగుగా నిద్రగలుగునిమిత్తము క్షీరము, మద్యము, మాంసరసము, పెరుగు, వీనిని పానము చేయవలయును. మఱియు నభ్యంగము, ఉద్వర్తనము, స్నానము మొదలగువానిని, శిరము, కర్ణములు, నేత్రములు వీనికి తృప్తిగలుగునట్టి తర్పణక్రియలను చేయవలయును. ప్రియురాలగు స్త్రీలయొక్క నాలింగనము, మనస్సంతోషము, యత్నకార్యమును నెరవేర్చుట, మనస్సునకనుకూలమైన విషయములు, ఇవి నిద్రాసుఖమును గలుగజేయును. జితేంద్రియత్వము, మైథునమునందాశలేమి, మనస్సంతోషమువలన తృప్తిజెందియుండుట, ఇవిగలవానికి నిద్రయుక్తమైనకాలము నతిక్రమించకయే కలుగును. నిద్రాసుఖమునకు ఆలింగనముమాత్రము కారణమే కాని మైథునము కారణముకానేరదని తెలియపరచునిమిత్తము "కాంతాబాహులతాశ్లేషః" అనిజెప్పబడినది. అట్లగుటచేతనే ఉత్తరశ్లోకములో జితేంద్రియుడుగ, మైథునేచ్ఛారహితుడుగ నుండువానికి యుక్తకాలమునందు నిద్రవచ్చునని జెప్పబడియున్నది.

మైథున వర్జనీయములు.

గ్రామ్యధర్మే త్యజేన్నారీమనుత్తానాం రజస్వలామ్. ౬౮
అప్రియామప్రియాచారాం దుష్టసంకీర్ణమేహనామ్,
అతిస్థూలకృశాం సూతాం గర్భిణీమన్యయోషితమ్. ౬౯
వర్ణినీమన్యయోనిం చ గురుదేవనృపాలయమ్,
చైత్యశ్మశానాయతనచత్వరాంబుచతుష్పథమ్. ౭౦
పర్వాణ్యనంగం దివసం శిరోహృదయతాడనమ్,
అత్యాశితోఽధృతిః క్షుద్వాన్ దుఃస్థితాంగః పిపాసితః. ౭౧
బాలో వృద్ధోన్యవేగార్తస్త్యజేద్రోగీచ మైథునమ్,

అనుత్తానముగనుండుస్త్రీని (అనగా వెల్లవెల్లికిలపరుండకుండుస్త్రీని, రజస్వలగ, అప్రియురాలుగ, దుష్టమైన నడతలుగలదిగ, దుష్టమైనవ్యాధి, మలాదులచే సంకోచమును జెందియుండునట్టి యోనిగలదిగ, అతిస్థూలముగ, అతికృశముగ, ప్రసవించినదిగ

గర్భిణిని, ఋతుమతినిగాని, ప్రతికూలురాలగునట్టి స్త్రీని, అనుమేక, దుర్నడతగలది మొదలగు వారిని యోగ్యురాలుగానట్టి స్త్రీని సంభోగమునకు వర్జించవలయును. గురువు, దేవతలు, రాజులు వీరియొక్క భార్యలను, చైత్యము (అనగా దేవాలయము) శ్మశానము, శిక్షాస్థానము, నలుగురు కూడు చోట్లు, జలము, మందిరము, అపవిత్రస్థానములయందును, సూర్యచంద్రగ్రహణ కాలములయందును, పగటియందును స్త్రీ సంగమము జేయరాదు. ఆస్యము, మలమార్గము (అనగా స్త్రీ యోనియందుగాక). ముఖాద్యంగములు వీనియందును మైథునము చేయరాదు. సంధ్యాకాలములయందు తానును, స్త్రీయును వీనియందభిసూత్రము చేయరాదు. ఆకలిగొనినపుడు క్షుద్బాధితుడైనపుడు, సంతోషరహితుడైనపుడు, విశేషముగ నాకలిగల వాడు, దప్పిగలవాడు, బాలుడు, వృద్ధుడు, మలమూత్రముల వేగముగలవారు, రోగి వీరు మైథునమును వర్జించవలయును.

స్త్రీసంయోగ నియమము.

సేవేత కామతః కామం తృప్తో వాజీకృతాం హిమే. ౭౨
త్ర్యహాద్వసంతశరదోః పక్షాద్వర్షానిదాఘయోః,

పుష్టికర ఔషధాదులను సేవించినవాడు విశేషముగా తృప్తిజెందినవాడై యథేచ్ఛగా హేమంతశిశిరఋతువులయందు కామమును సేవించవచ్చును. వసంతశరదృతువులయందు మూడుదినముల కొకమారును, వర్షాగ్రీష్మ ఋతువులయందు పదునైదుదినముల కొకమారును మైథునమును ప్రవర్తింపవలయును.

విధివిరుద్ధ స్త్రీసంయోగజనిత రోగములు.

* భ్రమక్లమోరుదౌర్బల్య బలధాత్విన్ద్రియక్షయః. ౭౩
అపర్వమరణం చ స్యా దన్యథా గచ్ఛతః స్త్రియమ్,

పైజెప్పిన విధిని అతిక్రమించి వేరువిధముగా స్త్రీసంభోగము చేయువారికి భ్రమము, బడలిక, తొడలయందు దౌర్బల్యము, బలక్షయము, ధాతుక్షయము, ఇంద్రియదౌర్బల్యము, అకాలమరణము కలుగును.

విధ్యనుసార సేవిత స్త్రీసంగమ ఫలము.

స్మృతిమేధాయు రారోగ్య పుష్టీంద్రియయశోబలైః,
అధికా మందజరసో భవంతి స్త్రీషుసంయతాః. ౭౪

స్త్రీసంయోగమునందు నియమమునను సరించి జాగ్రతగా ప్రవర్తించువారు అధికముగ స్మృతి, బుద్ధి, ఆయుస్సు, ఆరోగ్యము, శరీరపుష్టి, ఇంద్రియపటుత్వము, యశస్సు బలముగలవారుగను, స్వల్పముగా ముసలితనముగలవారుగను నయ్యెదరు.

---

* శ్రమ ఇతిపా.

"న హ్యూర్ధ్వతే షోడశాద్వర్షా త్సప్తతేః పరతో న చ,
ఆయుష్కామో నరః స్త్రీభిస్సంయోగం కర్తుమర్హతి."

దీర్ఘాయువునిచ్ఛయించు పురుషుడు పదునారు సంవత్సరములకు మునుపును డెబ్బది సంవత్సరములకు పిదపను స్త్రీసంయోగము చేయంజనదని అష్టాంగసంగ్రహము నందు వయోభేదమునననుసరించి సంభోగనిషేధము చెప్పబడియున్నది.

సురతాంతోపచారము.

స్నానానులేపనహిమానిలఖండఖాద్య
శీతాంబుదుగ్ధరసయూషసురాప్రసన్నాః,
సేవేత చానుశయనం విరతౌ రతస్య
తస్యైవమాశువపుషః పునరేతి ధామ. 28

సురతాంతమునందు స్నానము, చందనానులేపనము, శీతవాతము, ఖండశర్కరచే జేయబడినభక్ష్యములు, మిక్కిలి శీతలముగనుండు యుదకము, పాలు, మాంసరసము, పెసలు మొదలగువానికట్టు, సురయనుమద్యము, ప్రసన్నయనుమద్యము, ఉత్తరకాలమునందే నిద్ర వీనిని యుక్తప్రకారము సేవించవలయును. అటులసేవించువానికి శీఘ్రముగానే శరీరమునందు తేజస్సు మరలగలుగును. ఈ యర్థమే:—

"స్నానాంగరాగవ్యజనేందుపాదయూషాసవక్షీరరసాన్ రసాలమ్,
భక్ష్యాన్ సితాఢ్యాన్ సలిలం సుశీతం సేవేత నిద్రాం చ రతాన్తతాన్తః."

అనువచనముచే గ్రంథాంతరమునందుకూడ జెప్పబడియున్నది.

రాజు శరీరరక్షణమును వైద్యునియందుంచవలయుననుట.

శ్రుతచరితసమృద్ధే కర్మదక్షే దయాళౌ
భిషజి నిరనుబంధం దేహరక్షాం నివేశ్య,
భవతి విపులతేజస్స్వాస్థ్యకీర్తిప్రభావ
స్వకుశలఫలభోగీ భూమిపాలశ్చిరాయుః.

శాస్త్రజ్ఞానము, ఆచారము వీనిచేసంపూర్ణుడుగ, క్రియలయందు మిగులసమర్థుడుగ, దయావంతుడుగనుండు వైద్యునియందు రాజు తనశరీరసంరక్షణభారమును సందేహములేకుండ నునిచినచో వానికి అధికమైన తేజస్సు, ఆరోగ్యము, కీర్తి, ప్రభావము, దీర్ఘాయువు, విశేషభోగానుభవముగలుగును.

సప్తమాధ్యాయము ముగిసెను.

అష్టమాధ్యాయము.

అవ. అన్నపానాదులు విషాదులచే రక్షింపబడినను మాత్రాహీనముగ (యుక్తమైన పరిమాణము ననుసరింపక) భుజింపబడినచో మరణమునకు కారణంబగును. మాత్రానుగుణముగ భుజింపబడినచో ప్రాణులకు ప్రాణాధారముగ నుండును. కాబట్టి అన్నరక్షాధ్యాయానంతరము మాత్రాశితీయాధ్యాయము జెప్పబడుచున్నది.

మాత్రాశితీయాధ్యాయప్రారంభము.

అథాతో మాత్రాశితీయమధ్యాయం వ్యాఖ్యాస్యామః,
ఇతిహస్మాహురాత్రేయాదయో మహర్షయః.

అన్నరక్షాధ్యాయానంతరము మాత్రాహారము (పరిమితిననుసరించి భుజించుట) ప్రాణాధారమగుటచే మాత్రాహారమును బోధించునట్టి మాత్రాశితీయాధ్యాయమును వివరించెదము.

మాత్రాహారనియమము.

మాత్రాశీ సర్వకాలం స్యాన్మాత్రా హ్యగ్నేః ప్రవర్తికా,
మాత్రాం ద్రవ్యాణ్యపేక్షంతే గురూణ్యపి లఘూన్యపి. ౧

“అగ్నిమూలం బలం పుంసాం బలమూలం హి జీవితమ్”

అనగా బలమునకు జాఠరాగ్నియు, జీవితమునకు బలమును మూలముగానుండు ననెడి వచనప్రకారము శరీరధారణమునకు హేతువుగనుండు జాఠరాగ్ని ప్రవృత్తికి మాత్రము మూలముగనుండుటవలనను, పిష్టము, క్షీరము, ద్రాక్ష, అక్షోటము, చెఱకు, మినుములు, అనూపమాంసము మొదలగు గురుకరద్రవ్యములును, దివ్యోదకము, రక్తశాలి, షష్టికము, పెసలు, లావుకపిట్ట, కపింజలము (అనగా ఱెక్కలయందు చిత్రవర్ణముగల బట్టవన్నెపక్షి) నల్లనియిఱ్ఱి, చెవులపిల్లి, ఎఱ్ఱజింకపోతు మొదలగు లఘుకరద్రవ్యములును మాత్రనపేక్షించుచుండుటవలనను, యెల్లప్పుడు స్వస్థుడుగగాని, లేక రోగిగగాని యుండువాడు (శాస్త్రోక్తప్రమాణము) మితముగా నాహారమును సేవించవలయును.

మాత్రాలక్షణము.

గురూణామర్ధసౌహిత్యం లఘూనాం నాతితృప్తతా,
మాత్రాప్రమాణం నిర్దిష్టం సుఖం యావద్ధి జీర్యతి. ౨

గురువుగనుండు ద్రవ్యములకు అర్ధతృప్తిగలుగుట, లఘువుగనుండు ద్రవ్యములకు కొంచెముతక్కువగ తృప్తిగలుగుట, ఇది హీన, మధ్య అధికస్వరూపముగల మాత్రల యొక్క ప్రమాణము ; ఎంతపరిమాణముగ అన్నాదులను భుజించిన వికారమును గలుగ జేయకయే సుఖముగ జీర్ణంబగునో అదియును మాత్రాప్రమాణము. దీనికి విరుద్ధముగ (అనగా హీనమాత్రగా) నుండుభోజనము అనేకదోషములకు కారణముగనుండుటచే వర్జించవలయును.

హీనమాత్రాభోజనగుణము.

భోజనం హీనమాత్రం తు న బలోపచయౌజసే,
సర్వేషాం వాతరోగాణాం హేతుతాం చ ప్రపద్యతే. ౩

హీనమాత్రగా భుజించబడిన భోజనము బలము, శరీరపుష్టి, తేజస్సు వీనికి కారణము కానేరదుకాని సమస్తమయిన వాతరోగములకుమాత్రము కారణంబుగ నగును.

అతిమాత్రాభోజనగుణము.

అతిమాత్రం పునస్సర్వానాశు దోషాన్ప్రకోపయేత్,

మాత్రాధిక్యముగా భుజించబడినయన్నము వాతాదిదోషత్రయముల నతిశీఘ్రముగా ప్రకోపింపజేయును.

అతిమాత్రాహారజనితరోగములు.

పీడ్యమానా హి వాతాద్యా యుగపత్తేన కోపితాః. ౪
ఆమేనాన్నేన దుష్టేన తదేవావిశ్య కుర్వతే,
విష్టంభయన్తోఽలసకం చ్యావయన్తో విసూచికామ్. ౫
అధరోత్తరమార్గాభ్యాం సహసైవాజితాత్మనః,

అపక్వముగ, దుష్టముగనుండు అతిమాత్రాహారముచేత వాతాదిదోషములు మూడును బంధించబడి యేకకాలమునందే ప్రకోపించి దుష్టాన్నముతో జేరి దానిని స్రోతస్సులలో నడ్డగించి అలసకమను రోగమును గలుగజేయును. మఱియు నీదుష్టాన్నమును గుదము, ముఖము అనునీ రెండుమార్గములవలన అకాలమునందును, అయుక్తమైన దేశమునందును శీఘ్రముగ బైలుపరచి చపలుడైన పురుషునికి విసూచికారోగమును గలుగజేయును.

అలసకనిరూపణము.

ప్రయాతి నోర్ధ్వం నాధస్తాదాహారో న చ పచ్యతే. ౬
ఆమాశయేఽలసీభూతస్తేన సోఽలసకః స్మృతః,

అట్టిదుష్టాన్నము ముఖమువలనను, గుదమార్గమువలనను బైలుపడక పాకమును జెందక యుండును. మఱియు నాదుష్టాన్నము.

"సాక్షిస్తనాంతరం జంతోరామాశయ ఇతి స్మృతః"

అనువచనప్రకారము సాక్షి, స్తనములు, వీనిమధ్యప్రదేశమైన ఆమాశయములో అలసునివలె మందముగనుండును. అట్లగుటచే నీరోగమునకు అలసకమని పేరుగలిగినది.

విసూచికానిరూపణము.

వివిధైర్వేదనోద్భేదైర్వాయ్వాదిభృశకోపతః. ౭
సూచీభిరివ గాత్రాణి విధ్యతీతి విసూచికా,

వాతాదులు అత్యంతముగా ప్రకోపించుటవలన పలువిధములైన వేదనలు గలిగి సూదులతో బొడుచునట్లుల శరీరమునందు బాధనుగలుగజేయుటవలన నీ రోగమునకు విసూచికయని పేరుగలిగినది. ఇంతయగాక యిదిపలువిధములైన వికారములకు సూచకంబుగ నుండుటచే విసూచికయని చెప్పబడినది.

విసూచికోపద్రవములు.

తత్ర శూలభ్రమానాహకంపస్తంభాదయోఽనిలాత్. ౮
పిత్తాజ్జ్వరాతిసారాంతర్దాహతృట్ప్రలయాదయః,
కఫాచ్ఛర్ద్యంగగురుతావాక్సంగష్ఠీవనాదయః. ౯

విసూచికారోగమునందు వాతాధిక్యమువలన శూల, భ్రమ, ఆనాహము, శరీరకంపము, శరీరస్తంభము, ముఖశోష మొదలగు నుపద్రవములుగలుగును. పిత్తాధిక్యమువలన జ్వరము, అతిసారము, అంతర్దాహము, దప్పి, మూర్ఛ, మదము మొదలగు నుపద్రవములు గలుగును. కఫాధిక్యమువలన ఛర్ది, శరీరగురుత్వము, వాగ్బంధము, నోటనీరు వెడలుట, దగ్గు మొదలగు నుపద్రవములు గలుగును.

అలసకరోగలక్షణము.

విశేషాద్దుర్బలస్యాల్పవహ్నేర్వేగవిధారిణః,
పీడితం మారుతేనాన్నం శ్లేష్మణా రుద్ధమంతరా. ౧౦
అలసం క్షోభితం దోషైశ్శల్యత్వేనైవ సంస్థితమ్,
శూలాదీన్కురుతే తీవ్రాంశ్ఛర్ద్యతీసారవర్జితాన్. ౧౧
సోఽలసః

దౌర్బల్యము, స్వల్పముగ నగ్నిదీపనము, మలాదులనడ్డగించునట్టి స్వభావమును గలపురుషునికి వాతముచే అన్నము విశేషముగ దుష్టంబై ఆమాశయమధ్యమునందు

శ్లేష్మముచే నడ్డగింపబడి మందముగనై వాతాదిదోషములచే క్షోభనుజెంది లోన శల్యముండునటుల సహింపతగని శూలలనుగలుగజేయుచు వాంతి, అతిసారము అనునీ రెండు తప్ప తీవ్రమైనయనేకోపద్రవములనుగలుగజేయుచుండునది అలసకమని చెప్పబడును.

దండకాలసకరోగలక్షణము.

అత్యర్థ దుష్టాస్తు దోషా దుష్టామబద్ధఖాః,
యాంత స్తిర్య క్తనుం సర్వాం దండవ త్త్సంభయంతి చేత. ౧౨
దండకాలసకం నామ తం త్యజేదాశుకారిణమ్,

అధికముగ దుష్టమైన వాతాదిదోషములు దుష్టముగ, ఆమముగనుండు అన్నముచే పూరితంబులగు స్రోతోమార్గములుగలవై సర్వశరీరమునందు నడ్డముగ వ్యాపించి సర్వశరీరమును దండమువలెనే స్తంభింపజేయును. అనగా ప్రసారణాకుంచన రహితముగజేయును. ఈ రోగము దండకాలసకమను పేరంబరగును. శీఘ్రములోనే మనుజునిజంపునట్టి యీరోగమును చికిత్సయందు త్యజింపవలయును. (అసాధ్యమనిభావము)

ఆమవిషనిరూపణము.

విరుద్ధాధ్యశనాజీర్ణ శీలినో విషలక్షణమ్. ౧౩
ఆమదోషం మహాఘోరం వర్జయేద్విషసంజ్ఞకమ్,
విషరూపాశుకారిత్వాద్విరుద్ధోపక్రమత్వతః. ౧౪

పూర్వోక్తాధ్యాయమునందు "విరుద్ధమప్యం"అను శ్లోకముచే జెప్పబడిన విరుద్ధాహారము, "విద్యాదధ్యశనం" అనుశ్లోకముచే జెప్పబడిన అత్యాహారము, ఉత్తరత్ర జెప్పబడుమూడు విధములైన అజీర్ణాహారము వీనిని విడువక చేయుచుండుపురుషునికిఅతి కష్టంబును, విషలక్షణముగలదియును, విషమను పేరంబరఁగునదియునైన ఒక ఆమదోషము జనించును. అది విషముతో సమానంబై శీఘ్రముగ మనుజునిజంపుటం జేసియు, విరుద్ధమైన చికిత్సగలది యగుటం జేసియు, నసాధ్యమగునుకావున దానికి చికిత్స జేయక వర్జించవలయును.

అలసకచికిత్స.

అథామమలసీభూతం సాధ్యం త్వరితముల్లి ఖేత్,
పీత్వా సోగ్రాపటుఫలం వార్యుష్ణం యోజయే త్తతః. ౧౫
స్వేదనం ఫలవ ర్తిం చ మలవాతానులోమనీమ్,
నామ్యమానాని చాంగాని భృశం స్విన్నాని వేష్టయేత్. ౧౬

పైజెప్పిన అలసకము మొదలగు ఆమదోషముయొక్క సాధ్యాసాధ్యముల దెలిసింగి వానిలో సాధ్యముగను, దుష్టముగాక యుండు అలసకరోగలక్షణములతోగూడి యుండునట్టి ఆమదోషముగలరోగికి శీఘ్రముగా వస, లవణము, మ్రంగకాయ అను వానితోగూడియుండు ఉష్ణోదకమును పానముచేయించి వమనము జేయించి పిదప స్వేదకర్మను జేయించవలయును.

"విపాచ్య మూత్రైస్తుషధాన్యగంధీం పిండీకృత్వా విదధీత మస్త్వా,

వర్తిం కరాంగుష్ఠసమాం ఘృతాక్తాం గుదే గుదానాహహరీం విదధ్యాత్."

అని క్రింద చెప్పబడు శ్లోకప్రకారము సులభోపాయమును అనులోమగతిని గలుగజేసెడి ఫలవర్తిని ప్రయోగింపవలయును. ఆమరోగమునందు దోషబలమువలన సంకోచమును జెందునట్టియు, పిండీకృతముగా వాయువుతో గూడియుండునట్టియు, అంగములను వస్త్రాదులచే జుట్టవలయును.

విసూచిచికిత్స.

విసూచ్యామతివృద్ధాయాం పార్ష్ణ్యోర్దాహః ప్రశస్యతే,

తదహశ్చోపవాస్యైనం విరిక్తవదుపాచరేత్. ౧౭

పైజెప్పిన లక్షణములుగల విసూచిరోగము మిక్కుటముగ వృద్ధిజెందుచుండగా మడమలయందు ఇనుపశలాకాదులచే వాతబెట్టుట హితకరము. వాతబెట్టినదినమునందు రోగికి లంఘనము జేసి విరేచనమును తీసికొనినవానివలెనే పేయాదిక్రమముచే నుపచరించవలయును.

"సుచ్ఛర్దితవిరిక్తస్య గాత్రాయామేఽతిదారుణే,

భల్లాతకమధూచ్ఛిష్టసీసపిణ్యాకనాగరైః.

ఘృతం తైలం పచేత్సామ్లైస్తచ్చ ఖల్లీఘ్నముత్తమమ్.

త్వక్పత్రరాస్నాగురుశిగ్రుకుష్ఠై రమ్లప్రపిష్టైస్సవచాశతాహ్వైః,

ఉద్వర్తనం ఖల్లివిసూచికాఘ్నం తైలం విపక్వం చ తదర్థకారి.

శిరీషసప్తాహ్వఫణిజ్జబీజత్రాయంత్యపామార్గఫలాని వర్తిః,

బస్తస్య మూత్రేణ విసూచికాఘ్నీ ప్రలేపనస్యాంజనధూమయోగైః."

అతికష్టమైన శరీరాయామమునందు రోగికి వాంతి విరేకములను బాగుగజేయించి నల్లజీడిగింజలు, మైనము, సీసము, తెలికపిండి, గానుగపిండి, శుంఠి, ఆమ్లము (అనగా పులిచింత) వీనితోడ ఘృతమును గాని, తైలమునుగాని పక్వము జేయవలయును. ఇదిఖల్లీరోగమును పోగొట్టును. లవంగపుచెక్క, ఆకుపత్రి, దుంపరాస్నము, అగరు, మునగ, చెంగల్వ

కోష్టు, వస, సదాప వీనిని పులిగంజితో జేర్చి బాగుగ దిసికి నలుగుబెట్టుకొనినచో ఖల్లీ విసూచిక అనునీ రోగముల హరించును. పైజెప్పిన లవంగపుచెక్క మొదలగువస్తువులను జేర్చి పక్వముజేయబడినతైలము ఖల్లి, విసూచిక అను నీరోగములను పోగొట్టును. దిరిసెనము, క్రానుగు, ఫణిజ్జబీజము, త్రాయంతి (అనగా కలుక్రానుగు) ఉత్తరేణు విత్తులు వీనిని గోట్టిమాత్రములో జేర్చి వర్తిచేసినచో విసూచికను పోగొట్టును. పైజెప్పినదిరిసెనము మొదలగువస్తువులయొక్క ప్రలేపనమును, 'అంజనధూమప్రయోగములును విసూచికను పోగొట్టునని సుశ్రుతమునందు జెప్పబడియున్నది.

అజీర్ణమునందు శూలహరౌషధనిషేధము.

తీవ్రార్తిరపి నాజీర్ణీ పిబేచ్ఛూలఘ్నమౌషధమ్,
ఆమసన్నోఽనలో నాలం పక్తుం దోషౌషధాశనమ్. ౧౮
నిహన్యాదపి చైతేషాం విభ్రమస్సహసాతురమ్,

అజీర్ణరోగముగలవానికి తీవ్రమైన శూలగలిగియుండినను తచ్ఛమనరూపమైనట్టియు ఛర్ది, అతిసారము వీనిని శమింపజేయునట్టియునగు ఔషధముల ప్రథమమునందు భుజింపజేయంజనదు. ఏలననగా:—ఆమముచే మందముగనుండు జాఠరాగ్ని దోషము, ఔషధము, ఆహారము, అను నీ మూటిని పాకముచేయుటకు అసమర్థముగనుండును. ఇంతయకాక ఔషధము, దోషము, ఆహారము, అను నీ మూడును జేరుటచే జనించునట్టి విలక్షణమయిన ఒక వికారము అజీర్ణరోగిని కాలము నిరీక్షించకయే జంపివేయును.

అజీర్ణమున ఔషధప్రయోగక్రమము.

జీర్ణాశనే తు భైషజ్యం యుంజ్యాత్ స్తబ్ధగురూదరే. ౧౯
దోషశేషస్య పాకార్థ మగ్నేస్సంధుక్షణాయ చ,

జీర్ణమయినయాహారముగలవాడుగను, నిశ్చలముగ గురువుగనుండునట్టి కోష్ఠముగలవాడుగనుండు అజీర్ణరోగికి దోషశేషము పాకముజెందుటకును, జాఠరాగ్నికి దీపనము గలుగుటకును, ఔషధము నియ్యవలయును.

ఆమరోగమున అపతర్పణవిధి.

శాంతిరామవికారాణాం భవతి త్వపతర్పణాత్. ౨౦
త్రివిధం త్రివిధే దోషే తత్సమీక్ష్య ప్రయోజయేత్,

ఆమముచేగలిగిన ఆలస్యము, జాడ్యము, అగ్నిమాంద్యము మొదలగు వికారములు అపతర్పణక్రియవలన శాంతిజెందును. కాబట్టి దేశము, కాలము, అగ్నిదీపనము

మొదలగువాని సాలోచించి "మేహామదోషాణి" అను శ్లోకముచే ఉత్తరత్ర జెప్పబడు మూడు విధములైన అపతర్పణక్రియలను మూడు విధములైన ఆమరోగమునందు వైద్యుడు ప్రయోగించవలయును.

ఆమరోగచికిత్సాక్రమము.

తత్రాల్పే లంఘనం పథ్యం మధ్యే లంఘనపాచనమ్. ౨౧
ప్రభూతే శోధనం తద్ధి మూలాదున్మూలయేన్మలాన్,

మూడువిధములగు ఆమదోషములలో అల్పముగనుండు ఆమరోగమునందు లంఘనము పథ్యకరమయినది. దానిచే జఠరాగ్ని వృద్ధియైన స్వల్పముగనుండు ఆమదోషము శోషించి జీర్ణమగును. ఆమదోషము మధ్యస్థముగనుండునపుడు లంఘనంబును, పాచనరూపమైన యౌషధంబులును పథ్యకరంబులు. పాచనమనగా:— పాకమునుజెందక ఆమములోనుండియుండు ధాతువులను పాకముచేయుటయందు సమర్థంబులగు అన్నపానౌషధాదులని యర్థము. ఆమదోషం అధికముగనుండునపుడు శోధనౌషధము హితకరము. శోధనౌషధమనగా:—

"యదీరయేద్బహిర్దోషాన్ పంచధా శోధనం చ తత్"

పైని జెప్పబడిన వచనానుసారము శరీరములోనుండు దోషములను బయలుపరచునట్టి అన్నపానౌషధాదులని యర్థము. శోధనౌషధము శరీరములో జేరియుండు దుష్టమలములను నిశ్శేషముగా వెలిపరచును. కాబట్టి అధికమయిన ఆమదోషమునందు శోధనౌషధమునే వైద్యుడు ప్రయోగించవలయును. అట్టి శోధనౌషధము మలములను బలాత్కారముగ నిర్మూలము జేయును.

"బహుదోషాణాం పునరుపసేవనమేవ కార్యం నహ్యస్రావితే పల్వలోదకాఘు శాల్యాదిపుష్టిర్భవతి"

పల్వలోదకము పల్లమునుండిన యెడల శాల్యాదులకు పుష్టిగలుగకుండునటులనే బహుదోషములుగలవానికి శోధనౌషధమును ప్రయోగించకుండుటచే శరీరపుష్టి గలుగనేరదు, అని అష్టాంగసంగ్రహమునందు జెప్పబడియున్నది.

హేతువ్యాధివిపర్యయచికిత్సాక్రమము.

ఏవమన్యానపి వ్యాధీన్ స్వనిదానవిపర్యయాత్. ౨౨
చికిత్సేదనుబంధే తు సతి హేతువిపర్యయమ్,
త్యక్త్వా యథాయథం వైద్యో యుంజ్యాద్వ్యాధివిపర్యయమ్.
తదర్థకారి వా పక్వే దోషేత్విద్ధే చ పావకే,
హితమభ్యంజనస్నేహపానవస్త్యాది యుక్తితః. ౨౪

సంతర్పణక్రియలచే జనించిన ఆమదోషము నిదాన విపర్యయములైన యౌషధాన్నవిహారాదులచే చికిత్స చేయుచుండవలెనని [illegible] వ్యాధి [illegible] కూడ స్వనిదానవిపర్యయములైన యౌషధాదులచే [illegible] చికిత్స చేయవలెను. అనగా సంతర్పణక్రియచే జనించిన రోగము [illegible] క్రియలవలనను, శీతముచే జనించినరోగము ఉష్ణకరములైన క్రియలవలనను చికిత్స చేయవలెనని భావము. అట్టిచికిత్సచే నారోగము శమించనిచో నిదాన విపర్యయమువలని [illegible] ప్రమముగా వ్యాధివిపర్యయము ననుసరించి చికిత్స చేయవలయును. అనగా "ముస్తాం [illegible] రజనీం ప్రమేహే" అని [illegible] చెప్పబడు ప్ర[illegible] వ్యాధి [illegible] చెప్పబడియుండు ఔషధములను రోగములకు [illegible] ప్రయోగింపవలయునని భావము. ఆమదోషము జీర్ణమై జాఠరాగ్ని [illegible] 'మదాత్యయరోగము నందు మద్యపానమును, అతిసారరోగమునందు విరేచనమును చేయుచుండుటవలనే' పై చెప్పిన నిదానము, వ్యాధి వీని విపర్యయములచే [illegible] రోగమును శమింపజేయునట్టియు, హితకరములైనట్టియు అభ్యంజనము, స్నానపానము, వస్త్రాదిక్రియలు వీనిని యుక్తిగా (అనగా అగ్నిమాంద్యాదులు గలుగకుండునటుల) జేయించవలయును.

కఫాజీర్ణలక్షణము.

అజీర్ణం చ కఫాదామం తత్ర శోఫోఽక్షిగండయోః,
సద్యోభుక్త ఇవోద్గారః ప్రసేకోత్క్లేశగౌరవమ్. ౨౭

కఫముచే జనించిన అజీర్ణము ఆమమని పిలువబడును. దానియందు అక్షిశోఫము, చెక్కిళ్లు వీనియందువాపు, అపుడే భుజించినటుల విదాహిగల త్రేపులు, నోటివెంటనీరు, వాతాదిదోషములకు స్వస్థానచలనము, శరీరగౌరవము గలుగును. జాఠరాగ్నికి విరోధియయినకఫము అజీర్ణము చేయుటయందు ప్రధానముగనుండుట వలన తొలుత కఫాజీర్ణము చెప్పబడినది.

వాతాజీర్ణలక్షణము.

విష్టబ్ధమనిలాచ్ఛూలవిబంధాధ్మానసాదకృత్,

వాతముచేజనించిన అజీర్ణము విష్టబ్ధాజీర్ణమనిపలుంగుదురు. దానియందు శూల, మలమూత్రబంధము ఆధ్మానము, శరీరకృశత్వము, లేక అగ్నిమాంద్యము గలుగును.

పిత్తాజీర్ణలక్షణము.

పిత్తాద్విదగ్ధం తృణ్మోహభ్రమామ్లోద్గారదాహవత్. ౨౮

పిత్తముచేజనించిన అజీర్ణము, విదగ్ధాజీర్ణమని పలుంగుదురు. దానియందు దప్పి, మోహము, భ్రమ, పులితేనుపులు, శరీరతాపము గలుగును.

అజీర్ణమున లంఘనాదిక్రమము.

లంఘనం కార్యమామే తు విష్టబ్ధే స్వేదనం భృశమ్,
విదగ్ధే వమనం యద్వా యథావస్థం హితం భవేత్. ౨౭

ఆమాజీర్ణమునందు లంఘనము చేయవలయునే కాని వమనవిరేచనాదులు చేయిం పంబనదు. విష్టబ్ధాజీర్ణమునందు అధికముగా స్వేదకర్మ జేయించవలయును. విదగ్ధాజీర్ణమునందు వమనము జేయించవలయును. లేక పైజెప్పిన మూడు విధములగు అజీర్ణముల యందు దోషప్రకోపానుగుణముగా లంఘన, స్వేదన, వమనములను, యుక్తప్రకారము జేయించవలయును. అనగా ఆమాజీర్ణమునందుకూడా స్వేదనవమనములను, విదగ్ధాజీర్ణమునందుకూడా లంఘనస్వేదములను జేయించవలయునని భావము.

విలంబికారోగతచ్చికిత్స.

గరీయసో భవేల్లీనాదామాదేవ విలంబికా,
కఫవాతానుబద్ధామలింగాతత్సమసాధనా. ౨౮

మిక్కిలి అధికంబును, స్రోతస్సులలో లీనమయినదియునైన అజీర్ణమువలన విలంబికయను నొకరోగము జనించును. అది శ్లేష్మము, వాయువు వీనితోగూడి అక్షి కూపము, చెక్కిళ్లు వీనియందు శోఫ, అపుడేభుజించినటుల తేనుపులు, నోటనీరు వెడలుట, వాతాదిదోషములు స్వస్థానమునువదలి చలించుట, శరీరగౌరవము అను ఆమాజీర్ణలక్షణయుక్తంబైయుండును. కాబట్టి దీనియందు ఆమాజీర్ణమునకై జెప్పియుండు లంఘన రూపమయిన చికిత్సలనే చేయవలయును.

రసశేషాజీర్ణము దానిచికిత్స.

అశ్రద్ధా హృద్వ్యథా శుద్ధే ప్యుద్గారే రసశేషతః,
శయీత కించిదేవాత్ర సర్వశ్చానాశితో దివా. ౨౯
స్వప్యాదజీర్ణీ సంజాతబుభుక్షో ద్యాన్మితం లఘు,

అన్నసంబంధముగలతేనుపు శుద్ధముగనుండునప్పటికి అన్నరసము జీర్ణముకాకుండినచో అన్నమునందిచ్ఛలేకుండుట, హృదయశూల, గురుత్వముగలుగును. ఇది రసశేషాజీర్ణమని బఱంగును. దీనియందు స్వల్పకాలమువరకు నిద్రించవలయును. తదితరమైన అజీర్ణములయందు శరీరలాఘవము గలుగువరకు భుజించుకయే మధ్యాహ్నమునందు బాగుగ నిద్రించవలయును. మఱియు నాకలిగలుగునపుడు లఘువైనయాహారమును స్వల్పముగా భుజించవలయును. అజీర్ణరోగులు మధ్యాహ్నమునందు నిద్రించవలయునని పూర్వాధ్యాయమునందు "అజీర్ణ్యభిహతోన్మత్తాః" అనువచనముచే జెప్పబడి

యున్నది. అయితే అజీర్ణరోగి భుజించకయే మధ్యాహ్నమునందు నిద్రించవలయునని తెలియపరచుటకై మరల నిచట "సర్వర్త్వనాశితోదివా, స్వప్యాదజీర్ణీ" అని చెప్పబడినది.

అజీర్ణసామాన్యలక్షణము.

విబంధోతిప్రవృత్తిర్వా గ్లానిర్మారుతమూఢతా. ౩౦
అజీర్ణలింగం సామాన్యం విష్టంభో గౌరవం భ్రమః,

మూత్రపురీషములు వెడలకుండుట, లేక అధికముగ వెడలుట, గ్లాని, (అనగా శరీరము క్షీణించుట) వాతమునకు ప్రతిలోమగతి, కడుపుబ్బరము, శరీరగురుత్వము, మోహము అనునవి అజీర్ణమునకు సామాన్యలక్షణంబులు. ఈ యర్థమే,—

"సీదత్యంగం భ్రమో మోహః కోష్ఠే ముహ్యతి మారుతః,
సర్వేషామప్యజీర్ణానామవిసంవాది లక్షణమ్."

అను వచనముచే తంత్రాంతరమునందును చెప్పబడియున్నది.

అజీర్ణకరాన్నములు.

స చాతిమాత్రమేవాన్నమామదోషాయ కేవలమ్. ౩౧
ద్విష్టవిష్టంభిదగ్ధామగురురూక్షహిమాశుచి,
విదాహి శుష్కమత్యంబుప్లుతం చాన్నం న జీర్యతి. ౩౨

అధికముగభుజించబడిన యన్నమును, అప్రియముగ, కడుపునుబ్బించునదిగ, అతిశీతలముగ, అపక్వముగ, గురువుగ, రూక్షముగ, కేశములు మొదలగువానిచే దుష్టముగ, దగ్ధముగ, శుష్కముగ, అధికమైన యుదకములో తేలుచుండునదిగనుండు అన్నములును జీర్ణము కాకుండును.

ఉపతప్తేన భుక్తం చ శోకక్రోధక్షుధాదిభిః,

శోకము, కోపము, అధికముగ ఆకలి, భయము మొదలగువానివలన విశేషముగ పీడింపబడినవానిచే భుజింపబడిన యన్నము జీర్ణము కాకుండును.

సమశనాదివివరణము.

మిశ్రం పథ్యమపథ్యం చ భుక్తం సమశనం మతమ్. ౩౩
విద్యాదధ్యశనం భూయో భుక్తస్యోపరి భోజనమ్,
అకాలే బహుచాల్పం వా భుక్తం తు విషమాశనమ్. ౩౪
త్రీణ్యప్యేతాని మృత్యుం వా ఘోరాన్ వ్యాధీన్ సృజంతి వా,

పథ్యకరమైన శాలిధాన్యము మొదలగువానిని, అపథ్యకరమైన యవకము మొదలగువానిని మిశ్రముజేసిభుజించుట సమశనమనియు, తృప్తిగ భుజించితోడనే దానిపై మరల భుజించుట అధ్యశనమనియు, "ప్రసృష్టేవిణ్మూత్రే" అని క్రిందజెప్పబడు యహారకాలమునకంటె విరుద్ధమైన కాలమునందు అధికముగగాని, లేక స్వల్పముగగాని భుజించుట విషమాశనమనియు వైద్యకతంత్రమునందు జెప్పబడియున్నది. సమశనము, అధ్యశనము, విషమాశనము అనునీమూడును మరణమునుగాని, లేక ఘోరమైన గుల్మాది రోగములనుగాని గలుగజేయును. మనుజులు రెండు పర్యాయములు ఆహారము చేయవలయునని వైద్యకతంత్రములయందు జెప్పబడియున్నది. ఇటులనే,

"సాయం ప్రాతర్మనుష్యాణాం భోజనం విధినిర్మితమ్"

ప్రాతస్సాయంకాలములయందు మనుజులు భుజించవలయునని వ్యాసుడుకూడ జెప్పియున్నాడు. ఇట్లుండగా భుజించినదానిపై మరలభుజించుట అధ్యశనమనియు, అట్టి అధ్యశనము మరణమునకుగాని, రోగములకుగాని కారణమగుననియు,

"విద్యాదధ్యశనంభూయో భుక్తస్యోపరిభోజనం,
త్రీణ్యాప్యేతాని మృత్యుంవా."

అనువచనముచే మూలమునందు చెప్పబడియున్నది. కావున రాత్రిభోజనముకూడా అధ్యశనంబై వర్జనీయంబగును. అట్లయినచో రెండు పర్యాయములు భుజించవలయునని జెప్పియుండు వైద్యకతంత్రవచనంబును, వ్యాసవచనంబును, నిరర్థకంబులగును. కాబట్టి భుక్తస్యోపరిభోజనం, అధ్యశనం అని జెప్పియుండుట అసంగతమనే శంకగలుగును. అయితే:—

"ప్రాగ్భుక్తేత్వవిభక్తేగ్నౌ ద్విరన్నం న సమాచరేత్"

తొలుత భుజింపబడినయన్నము ఉదరమున ప్రవేశించి జాఠరాగ్నిచే విభక్తంబగుటకు మునుపు దానిపై మరల రెండవమారు భుజించుట అధ్యశనంబగునేకాని సాయంకాలమున భుజించునది. అధ్యశనముకానేరదని సుశ్రుతమునందు జెప్పబడియున్నది. సాయంకాలాహారము గుణకారియగుటచే దానినివర్జించక యావశ్యకముగా సేవించవలయును.

"ప్రాతరాశే త్వజీర్ణేపి సాయమాశో న దుష్యతి,
దివా ప్రబోధ్యతేర్కేణ హృదయం పుండరీకవత్.
తస్మిన్విబుద్ధే స్రోతాంసి స్ఫుటత్వం యాంతి సర్వశః,
వ్యాయామాచ్చ విచారాచ్చ విక్షిప్తత్వాచ్చ తసః.
న క్లేదముపగచ్ఛంతి దివా తేనాస్య ధాతవః,
అక్లిన్నేష్వన్నమాసిక్తమన్యత్తేషు న దుష్యతి.

అవిదగ్ధేష్వివ పయస్స్వన్యత్సంమిశ్రితం పయః,
రాత్రౌ తు హృదయే మ్లానే సంవృతేష్వయనేషు చ.
పరిక్లేదం యాంతి కోష్ఠే సంవృతే దేహధాతవః,
క్లిన్నేష్వన్యదపక్వేషు తేషాసిక్తం ప్రదుష్యతి.
విదగ్ధేషు పయస్స్వన్యత్ పయస్తప్తేష్వివార్పితమ్,
తస్మాదజీర్ణే నాన్యద్భుంజీతభోజనమ్.''

హృదయము సూర్యునిచే మధ్యాహ్నమునందు తామరపువ్వువలెనే వికాసమును జెందుచున్నది. హృదయము వికాసమును జెందునపుడు స్రోతస్సులన్నియు వికాసమును జెందును. దానంజేసి మధ్యాహ్నమునందు శ్రమకరమైన వ్యాపారములు సంచారము, మనోవ్యాపారము వీనిచే మనుజునియొక్క ధాతువులన్నియు క్లేదమును జెందకుండును. క్లేదమును జెందకుండునట్టి ధాతువులలో జేరునట్టి యితరమైన అన్నాదులు కాగనిపాలలో జేర్చబడిన యితరమయిన పాలవలెనే దోషమును జెందకుండును. కాబట్టి ప్రాతఃకాలాశనము జీర్ణముకాకుండినప్పటికి సాయంకాలాశనము నిషేధింపబడదు. రాత్రియందైననో హృదయముగ్వాడి స్రోతోమార్గములు, కోష్ఠము మూయబడియుండగా మనుజుని యొక్క ధాతువులు క్లేదమును జెందును. ధాతువులు క్లేదమును జెంది అపక్వముగనుండునపుడు వానిలో జేరునట్టిఅన్నము మొదలగునవి బాగుగా కాగియుండు పాలలో జేర్చబడు యితరపాలవలెనే దోషమును జెందును. కాబట్టి రాత్రి భుజించబడిన అన్నాదులు జీర్ణముకాకుండునపుడు మరల భోజనముచేయంజనదని అష్టాంగసంగ్రహమునందు స్పష్టముగా జెప్పబడియున్నది.

భోజననియమము.

కాలే సాత్మ్యం శుచి హితం స్నిగ్ధోష్ణం లఘు తన్మనాః. 35
షడ్రసం మధురప్రాయం నాతిద్రుతవిలంబితమ్,
స్నాతః క్షుద్వాన్ వివిక్తస్థో ధౌతపాదకరాననః. 36
తర్పయిత్వా పితౄన్ దేవానతిథీన్ బాలకాన్ గురూన్,
ప్రత్యవేక్ష్య తిరశ్చోపి ప్రతిపన్నపరిగ్రహాన్. 37
సమీక్ష్య సమ్యగాత్మాన మనిందన్నబ్రువన్ ద్రవమ్,
ఇష్టమిష్టైస్సహాశ్నీయాచ్ఛుచి భక్తజనాహృతమ్. 38

స్నానము జేసినట్టియు, విశేషముగ నాకలితోగూడి భోజనమునందే యిచ్ఛగలిగినట్టియు మనుజుడు కాళ్లుచేతులు గడగికొని యేకాంతమైన స్థలములోకూర్చుండి ఆహారమును నిందించక మాటలాడక పితృదేవతలు, దేవతలు, అతిథులు, శిశువులు, ఆచా

ర్థ్యులు వీరిని అన్నాదులచే తృప్తిపరచి తాను పెంచుచుండునట్టి పక్షి, గుఱ్ఱము, పశువు మొదలగు తిర్యగ్జంతువులు బాగుగ భుజించిన సంగతిని విచారించి తెలిసికొని తన మనస్సు కిష్టముగను, ప్రపన్నప్రాయముగను, శుద్ధులు ప్రీతివంతులగు పరిచారకాదులచే తేబడినదియును, తనకుహితకరమయినదియును, శుద్ధంబైనదియును, కేశాదులచే దుష్టముకానదియును, సుశ్లిష్టముగ, లఘువుగ, షడ్రసములతోఁగూడినదిగ, అధికమైన మధురరసము గలదిగనుండునదియునైన అన్నాదులను తన శరీరానుకూల్యము నాలోచించి యిష్టజనులతోఁగూడి సుఖప్రాప్తి శాస్త్రోక్తమైన ఆహారకాలమునందు అతివేగము, కాలవిలంబము లేకుండ భుజింపవలయును.

> "అతిద్రుతాశీ త్వాహార గుణదోషాన్ న విందతి,
> ఉత్స్నేహాత్యల్పమశ్నాతి ఛర్ద్యుద్వా నవస్థితః.
> విలంబితం తు భుంజానో న తృప్తిమధి గచ్ఛతి,
> స్వాదు బహ్వపి శీతత్వాదద్యాత్ భక్తమహృద్యతాం.
> జల్పతో హసతశ్చాపి భుంజానస్యాన్యచేతసః,
> త ఏవ దోషా సంతవ్యాః యే విలంబితభోజనే."

అతివేగముగ భుజించువానికి ఆహారగుణదోషములు తెలియకపోవుటయేగాక వాని భోజనముగూడ అతిస్వల్పముగనగును. ఒకానొకప్పుడు భుజించినతోడనే వమనంబైన నగును. ఆలస్యముగ భుజించువానికి తృప్తికలుగకుండును. మరియు నన్నాదులుమధురముగనుండినప్పటికి కాలవిలంబముచే చల్లారి రుచివిహీనముగనగును. మాటలాడుచు నవ్వుచు వేరొకచో మనస్సునుంచి భుజించువానికి తృప్తికలుగ నేరదు అని ఖరనాదుడు చెప్పియున్నాడు.

> "దోషోపనద్ధం యది లీనమన్నం పిత్తోద్ధతస్యా వృణుయాన్నవహ్నిం,
> జాయేత దుష్టాం తు తతో బుభుక్షాం యామందబుద్ధిర్ విషవన్నిహంతి."

భుజించబడినయన్నము దోషయుక్తంబై స్రోతస్సులలో నధికముగ సంబంధించినచో పిత్తప్రకోపముగలవానియొక్క జాఠరాగ్ని నడ్డగించబడకుండును. దానిచే నాకాలమునందు దుష్టమగు నొక యాకలిగలుగును. అట్టి సమయమున బుద్ధిహీనతవలన భుజించినచో విషమువలెనే మనుజుని జంపును. అని తంత్రాంతరమునందు జెప్పబడియున్నది. కాబట్టి దుష్టమైన యాకలిగలిగియుండునపుడు భుజింపజనదని తెలియజేయుటకై "క్షుద్వా" అనుపదము యీశ్లోకమునందు ప్రయోగించబడినది.

వర్జనీయాహారము.

> భోజనం తృణకేశాదిజుష్టముష్ణీకృతం పునః,
> శాకావరాన్నభూయిష్ఠమత్యుష్ణలవణం త్యజేత్. 3౹౯

తృణము, కేశములు, ఈగె మొదలగుజంతువులు వీనితోఁగూడియుండునది యును, ఒకమారు పాకంబై చల్లారి మరల ఉష్ణముగ జేయబడినదియును, శాకములు, మినుములు మొదలగునవి యధికముగ జేరినదియును, అధికోష్ణముగలదియును, అధిక లవణములతోఁగూడినదియు నైన భోజనమును త్యజించవలయును.

కిలాటాదినేవననిషేధము.

కిలాటదధికూర్చికాక్షారశుక్తామమూలకమ్,
కృశశుష్కవరాహావిగోమత్స్యమహిషామిషమ్. ౪౦
మాషనిష్పావశాలూక బిసపిష్టవిరూఢకమ్,
శుష్కశాకాని యవకాణ్ ఫాణితం చ న శీలయేత్. ౪౧

కిలాటము, దధి, కూర్చిక, క్షారము, శుక్తము, ఆమమూలకము (అనగా పచ్చిముల్లంగి) అనువానిని, కృశముగ, శుష్కముగ నుండుజంతువులను, పంది, గొఱ్ఱె ఆవు, మత్స్యము, దున్నపోతు అనువాని మాంసములను, మినుములు, అనుములు, శాలూకము (అనగా తామరదుంప) తామరతూండ్లు, పిష్టము, విరూఢకము, ఎండిన శాకములు, యవకము, ఫాణితము అను నీపదార్థముల నభ్యసింపంజనదు. అయినను వానిని ప్రత్యహము సేవించకూడదనియు, ఒకానొకసమయమున భుజించుట నిషిద్ధము కాదనియు, తెలియపరచుటకై "నశీలయేత్" అనుపదము ప్రయోగించబడినది. "నాభ్యసేద్గౌరవాత్" అనగా కిలాటాదులు గురుత్వకారులగుటచే వాని నభ్యసింప జనదని చరకాచార్యుడు జెప్పియున్నాడు. అభ్యసించకూడదనుటకు గురుత్వముతప్ప యింక ననేకకారణములుగలవు. అవి ప్రకృతమునం దనుపయుక్తంబగుటచే నీ తంత్ర కారుడు జెప్పక విరమించెను. అభ్యసించకుండుటకు గురుత్వముమాత్రమే కారణముగ నుండుచో గురువైన యవాదిద్రవ్యముల నుపయోగపరచుకొనునటుల జెప్పియుండు నదియు విరుద్ధంబగును. కిలాటము, కూర్చిక అనునవి దోషకరంబైనవి. దధి జ్వరాదు లను గలుగజేయును. స్రోతస్సులలో లిప్తంబగును. దానంజేసి దధి యనేకరోగముల కాకరంబగును. క్షారము పుంస్త్వమునకు హానిని గలుగజేయును. శుక్తము నేత్రములకు అహితకరమయినది; కావుననే కిలాటాదివస్తువులు భోజనమునందు నిషేధింపబడి యున్నది.

ప్రతిదినంబును సేవింపదగినవస్తువులు.

శీలయేచ్ఛాలిగోధూమయవషష్టికజాంగలమ్,
పథ్యామలకమృద్వీకాపటోలీముద్గశర్కరాః. ౪౨

ఘృతదివ్యోదకక్షీరక్షౌద్రదాడిమసైంధవమ్,
త్రిఫలాం మధుసర్పిర్భ్యాం నిశి నేత్రబలాయ చ. ౪౩

శాలిధాన్యము, గోధుమలు, యవలు, షష్టికము, (అరువదినాళ్లసంబావు) జాంగలమాంసము, కవటాకుకాయ, ఉసిరికెకాయ, ద్రాక్ష, చేతిపాట్ల, పెసలు, పంచదార, ఘృతము, క్షీరము, క్షౌద్రము (అనగా పొట్టిగలు పుట్టిన కపిలవర్ణముగల తేనె) దానిమ్మపండు, సైంధవలవణము, వీనిని ప్రతిదినంబుననుపయోగింపందగును. రాత్రులయందు నేత్రబలార్థమై తేనె, ఘృతమువీనితోడ త్రిఫలముల నభ్యసించుచుండవలయును.

స్వాస్థ్యానువృత్తికృద్యచ్చ రోగోచ్ఛేదకరం చ యత్,

ఋతుచర్యాధ్యాయమున జెప్పియుండునట్టి స్వాస్థ్యకరమయిన అన్నపానాదులను రోగనాశకరమైన సేలవేము మొదలగుద్రవ్యములను అభ్యసించుచుండవలయును.

భోజనవ్యవస్థ.

బిసేక్షుమోచచోచామ్ర మోదకోత్కారికాదికమ్. ౪౪
అద్యాద్ద్రవ్యం గురు స్నిగ్ధం స్వాదు మందం స్థిరం పురః,
విపరీతమతశ్చాంతే మధ్యేఽమ్లలవణోత్కటమ్. ౪౫

గురువుగ, స్నిగ్ధముగ, మధురముగ, స్థిరముగ మందముగనుండు తామరతూండ్లు, చెఱుకు, అరటి, చోచము (అనగా కొబ్బరికాయ) మామిడి, మోదకము, (అనగా లడ్డుకము) లేక పూరణపెట్టిన బిళ్ళనుసుములు, ఉత్కారికా (అనగా ఉండ్రాళ్ళు) మొదలగుద్రవ్యములను భోజనాదియందు భుజించవలయును. వీనికంటె విపరీతమయిన (అనగా లఘువుగ, రూక్షగ, తీక్ష్ణముగ, కటువుగ, సరముగనుండు) ద్రవ్యములను భోజనాంతమునందు భుజించవలయును. పులుసు, లవణము ఇవి యధికముగనుండుద్రవ్యములను భోజనమధ్యమునందు భుజించవలయును.

"కటుం లవణమమ్లం వా పూర్వమాహారమాహరేత్,
ఆహారో మధురో హ్యగ్రే గురు విష్టభ్య జీర్యతి."

కారముగగాని, ఉప్పగగాని, లేక పుల్లగగాని యుండునాహారమును తొలుత భుజించవలయును. అటులగాక మధురముగ, గురువుగనుండు నాహారములను తొలుత భుజించినచో నవి స్రోతస్సులనుబంధించి విదాహావస్థనుజెంది పిదప జీర్ణమగును అనెడి ఖరనాదవచనము దేశశరీరభేదవిషయమని తెలియవలయును.

భోజనపరిమాణము.

అన్నేన కుక్షేర్ద్వావంశౌ పానేనైకం ప్రపూరయేత్,
ఆశ్రయం పవనాదీనాం చతుర్థమవశేషయేత్. ౪౬

ఉదరమున రెండుభాగములను అన్నముచేతను, ఒక భాగము నుదకపానముచేతను నిండింపవలయును. నాల్గవ భాగమును వాతాదులయొక్క సంచారార్థమై వదలి పెట్టవలెను.

"ప్రక్షాళయేదద్భిరాస్యం భుంజానశ్చ ముహుర్ముహుః,
విశుద్ధే రసనే తస్మై రోచతేన్నమపూర్వవత్."

భుజించునపుడు ఉదకముచే నోరును పలుమారుగడిగికొనవలయును. అటులజేసినచో నోరుశుద్ధంబై అపూర్వవస్తువలెనే అన్నముబాగుగ రుచించునని సుశ్రుతమునందు జెప్పబడియున్నది.

యవాదిభక్షణమునందనుపానము.

అనుపానం హిమం వారి యవగోధూమయోర్హితమ్,
దధ్నిమద్యే విషే క్షౌద్రే కోష్ణం పిష్టమయేషు తు. ౪౭
శాకముద్గాదివికృతౌ మస్తు తక్రామ్లకాంజికమ్,
సురాకృశానాం పుష్ట్యర్థం స్థూలానాం తు మధూదకమ్. ౪౮
శోషే మాంసరసో మద్యం మాంసే స్వల్పేచపావకే,
వ్యాధ్యౌషధాధ్వ *భాష్యస్త్రీ లంఘనాతపకర్మభిః. ౪౯
క్షీణే వృద్ధే చ బాలే చ పయః పథ్యం యథామృతమ్,

యవలు, గోధుమలు, పెరుగు, మద్యము, విషము, తేనె, వీనిని భుజించితోడనే శీతోదకానుపానమును, పిష్టసంబంధముగల వస్తువులను భుజించి తోడనే కించిదుష్ణమైన ఉదకానుపానమును, శాకము, పెసలు మొదలగువస్తువులచే జేయబడిన పదార్థములను భుజించి తోడనే మస్తువు (అనగా పెరుగుమీదిమీగడ) తక్రామ్లము, కాంజికము అనువాని యనుపానమును, శరీరము కృశించినవారలు శరీరపుష్ట్యర్థమై సురయనుమద్యపానమును, స్థూలించినవారలు శరీరము కృశించుటకై మధూదకపానమును, క్షయరోగులు మాంసరసపానమును, మాంసమును భుజించి తోడనే మద్యానుపానమును, అగ్నిమాంద్యమునందు మద్యానుపానమును చేయుటయు హితకరంబు. వ్యాధి, ఔషధము, మార్గసంచారము, సంభాషణము, స్త్రీ సంభోగము, లంఘనము, ఎండ, విశేషమైన వ్యాపారము వీనిచే కృశించియుండువారు, వృద్ధులు, బాలురు వీరలకు క్షీరము అమృతమువలెనే హితకరంబైనది. (అనగా క్షీరము అమృతమువలెనే బలము, వర్ణము, ఓజస్సు, కాంతి, ఆయువు, ఆరోగ్యము మొదలగువానిని గలుగజేయునని తాత్పర్యము.)

*భార ఇతి పా.

పథ్యాద్యనుపానము.

విపరీతం యదన్నస్య గుణైస్స్యాదవిరోధి చ. ౫౦
అనుపానం సమాసేన సర్వదా తత్ప్రశస్యతే,

అన్నము యొక్క గుణములకు మొదలగువానికి గుణములచే విపరీతముగను అవిరోధిగను ఉండునట్టి వస్తువు (అనగా స్నిగ్ధముగనుండువానికి రూక్షమైనవస్తువును, రూక్షముగనుండు వానికి స్నిగ్ధముగనుండువస్తువును, శీతముగనుండువానికి ఉష్ణమైనవస్తువును, ఉష్ణముగనుండు వానికి శీతముగనుండువస్తువును, మధురముగనుండువానికి అమ్లమైనవస్తువును, అమ్లముగనుండు వానికి మధురముగనుండువస్తువును) అనుపానముగ నెల్లప్పుడు ప్రశస్తము. ఈప్రకారము ఆహారాదులకు అనుపానము సంగ్రహముగ చెప్పబడినది.

అనుపానగుణము.

అనుపానం కరోత్యూర్జం తృప్తిం వ్యాప్తిం దృఢాంగతామ్.
అన్నసంఘాతశైథిల్య విక్లిత్తిజరణాని చ,

అనుపానము మనస్సంతోషము, తృప్తి, శరీరమునందు వ్యాప్తి, శరీరదార్ఢ్యము, అన్నసముదాయమునకు శైథిల్యము, క్లేదము, జీర్ణము, వీనినిగలుగజేయును.

ఊర్ధ్వజత్రురోగాదులయందనుపాన నిషేధము.

నోర్ధ్వజత్రుగదశ్వాసకాసోరఃక్షతపీనసే. ౫౧
గీతభాష్యప్రసంగే చ స్వరభేదే చ తద్ధితమ్,

జత్రువులకు (అనగా మెడఎముకలకు) పైభాగమునజనించినరోగములు, శ్వాసము, కాసము, ఉరోరోగము, గాయము, పీనసము, అధికసంగీతము, అధికసంభాషణము, స్వరహాని వీనియందనుపానము హితకరమైనది కాదు, ఏలననగా:—ఆఅనుపానము ఆమాశయమును జేరక ఱొమ్ము, కంఠము వీనియందుండు ఆహారరసముతోగలసి స్రోతోబంధనము, అగ్నిమాంద్యము, వాంతి మొదలగు రోగములను గలుగజేయును.

ఉదకపాననిషిద్ధులు.

ప్రక్లిన్నదేహమేహాక్షిగళరోగవ్రణాతురాః. ౫౩
పానం త్యజేయుః

ఆమరోగము, విసర్పాదిరోగములు, ప్రమేహము, నేత్రరోగము, కంఠరోగము, వ్రణము ఇవిగలవారు ద్రవరూపమైన పానమును త్యజించవలయును.

“మేహీ ప్లీహీ క్షతీ గుల్మీ పాండుర్జఠరపీనసీ,
శోషాతిసారీ మందాగ్నిః పానీయం మందమాచరేత్,

నోర్ధ్వాంగపవనావిష్టే వాగ్వ్యాయామహతే న చ,
క్షతోరసి. శ్వాసకాస హిక్కావమ్యర్దితే న చ,
నిరన్నే చోర్ధ్వరోగే చ న పేయం వారి శీతలమ్."

మేహము, ప్లీహము, వ్రణము, గుల్మము, పాండువు, ఉదరరోగము, పీనసము, శోష, అతిసారము, అగ్నిమాంద్యము, ఇవిగలవారు అతిస్వల్పముగ నుదకమును పానముచేయ వలయును. ఊర్ధ్వాంగవాతము, అతిసంభాషణము చేసినవాడు, ఉరఃక్షతము, శ్వాసము, కాసము, హిక్క, వాంతి, ఇవిగలవారు ఉదకపానమే చేయంజనదు. అన్నమును భుజించనివాడును, ఊర్ధ్వరోగముగలవాడును శీతోదకమును పానముచేయంజనదు అని ఖరనాదమను గ్రంథమున జెప్పబడియున్నది.

భోజనానంతర-నిషిద్ధకృత్యములు.

సర్వశ్చ భాష్యాధ్వ శయనం త్యజేత్,
పీత్వా భుక్త్వాఽతపం వహ్నిం యానం ప్లవనవాహనమ్. ౫౪

పానభోజనములను జేసినతోడనే అధికసంభాషణము, మార్గగమనము, నిద్ర, ఎండ, అగ్ని, రథాదివాహనములనెక్కుట, దాటుట, గుఱ్ఱము మొదలగు వానిపై నెక్కుట, ఈ మొదలగు కార్యములను పైజెప్పిన వారందరును వర్జించవలయును.

భోజనకాలము.

ప్రసృష్టే విణ్మూత్రే హృది సువిమలే దోషే స్వపథగే,
విశుద్ధే చోద్గారే క్షుదుపగమనే వాతేఽనుసరతి,
తథాగ్నావుద్రిక్తే విశదకరణే దేహే చ సులఘౌ
ప్రయుంజీతాహారం విధినియమితం కాలస్స హి మతః. ౫౫

మలమూత్రాదులు బాగుగ బయలువెడలి హృదయము రసశేషాజీర్ణజనిత గురుత్వాదిదోషరహితంబై, పూర్వము భుజించిన యన్నాదులు బాగుగ జీర్ణమగుటచే వాతాదిధాతువులు తమతమమార్గములయందు సంచరించుచు, త్రేనుపులు ఆహారరసశేషసంబంధములేక శుద్ధములుగ వెడలుచు, స్రోతోమార్గములు రసశేషముచే నడ్డులేక నిర్మలములై, ఆకలి తీవ్రముగగల్గి, వాతము అనులోమముగసంచరించుచు, జాఠరాగ్ని అన్నాదులను పాకముచేయుటకు సమర్థంబై, ఇంద్రియములునిర్మలమై, దేహము మిగుల లఘువుగనుండునపుడు "కాలే సాత్మ్యం శుచిహితమ్" అనువచనములచే జెప్పియుండు నాహారములను భుజించవలయును. ఇదియ యాహారమునకు ముఖ్యమైన కాలము. ఈకాలము నతిక్రమించిచేయబడిన యాహారము అకాలదోషమునంజేసి చక్కగ జీర్ణముగాక రోగములగల్గించును.

"అతీతకాలం భుంజానో వాయునోపహతేఽనలే,
కృచ్ఛ్రాద్విపచ్యతే భుక్తం ద్వితీయం న చ కాంక్షతి,
తృష్ణాధ్మానమాటోప సాదాంశ్చ కురుతేఽధికమ్,"

కాలము నతిక్రమించి అన్నాదులను భుజించినచో నవి వాతముచే దూషింపబడి అతి కష్టముమీద జీర్ణంబగును. రెండవ మారు భోజనమునం దిచ్ఛ గలుగకుండును. ఉదరములో ఆధ్మానము, నొప్పులు, అగ్నిమాంద్యము వీని నధికముగ గలుగజేయును. కాబట్టి పూర్వోక్త ఆహారకాలమునందే భుజింపవలయునని తంత్రాంతరమునందు జెప్పబడి యున్నది.

కాలాతిక్రమణముచే పైజెప్పినదోషములు సంభవించును కావున నియతకాలమున విధ్యుక్తముగ భుజింపవలెనని భావము. పైజెప్పబడిన మూలశ్లోకము ధీరలలితావృత్తము. "యమతా గస్తతస సస్స్యల్ రస (౬) రవి (౧౬) విరామా ధీరలలితా" అని వృత్తలక్షణము.

అష్టమాధ్యాయము, ముగిసెను.

నవమాధ్యాయము.

అవ. విశేషముగా నుపయోగకారులగు అన్నపానాది ద్రవ్యోపదేశమును, పానీయాహారవిధిమాత్రలును పూర్వాధ్యాయములయందు జెప్పఁబడెను. ఇట్టి అన్నపానాదులయొక్క ద్రవ్యరసవీర్య విపాకాదులను చక్కఁగ బరీక్షించి ప్రయోగించవలసినదియావశ్యకము. అట్లగుటచే మాత్రాశితీయాధ్యాయానంతరము ద్రవ్యాదివిజ్ఞానీయాధ్యాయము జెప్పబడుచున్నది:—

ద్రవ్యాదివిజ్ఞానీయాధ్యాయ ప్రారంభము.

సూ. అథాతో ద్రవ్యాదివిజ్ఞానీయమధ్యాయం వ్యాఖ్యాస్యామః,
ఇతిహాస్మాహు రాత్రేయాదయో మహర్షయః.

మాత్రాశితీయాధ్యాయానంతరము అన్నపానములయొక్క ద్రవ్యరస వీర్య విపాకాదిజ్ఞాన మావశ్యకంబగుటచే వానినెఱుంగుటకుఁదగిన ద్రవ్యాదివిజ్ఞానీయాధ్యాయమును వివరించెదము.

ద్రవ్యప్రాధాన్యము.

ద్రవ్యమేవ రసాదీనాం శ్రేష్ఠం తే హి తదాశ్రయాః,

రసాదులు ద్రవ్యమునాశ్రయించియుండుటచే రసవీర్యవిపాకాదులలో ద్రవ్యమే ప్రధానంబు.

ద్రవ్యములకు పంచభూతస్వరూపము.

పంచభూతాత్మకం తత్తు

రసవీర్యవిపాకాదుల కాశ్రయముగను, పృథివ్యాది పంచమహాభూతముల కార్యముగనుండు స్థావరజంగమరూపమయిన ద్రవ్యములు పంచభూతాత్మకంబులు. అందు స్థావరములన ఒకచోటనుండి వేరొకచోటికిబోవ స్వతంత్రశక్తిలేనివి. అయ్యవి కరకతాని ఉసిరికమున్నగునవి. జంగమములన ప్రాణేంద్రియములతోఁగూడి యొకచోటనుండి వేరొకచోటికిబోవ స్వతంత్రశక్తికల్గినవి; అయ్యవి ఖగములు మున్నగు సకల ప్రాణులు.

పంచభూతాత్మకములన:—పంచభూతస్వరూపముగలవియని యర్థము. కారణద్రవ్యములయిన ఆకాశాదులనుకూడ పంచభూతాత్మకంబులని చెప్పుపక్షములో సర్వంబును పంచభూతస్వరూపముగలదిగ నగును. అట్లయినచో ఫలానిది ఆకాశమనుమహాభూతము

నియు, ఘ్రాణేంద్రియ పృథివియును మహాభూతమనియును ప్రత్యేకముగా వ్యవహరించుటకు సాధ్యమే కాకపోవును. మఱియును కారణముగనుండు వస్తువు కార్యముగ నెపుడును కానేరదు. కావున కార్యమైన ద్రవ్యమునకే పంచభూతస్వరూపత్వము గలిగియుండునే కాని కారణద్రవ్యమైన ఆకాశాదులకు పంచభూతస్వరూపత్వము గలిగియుండ నేరదు.

"ఖాదీన్యాత్మా మనః కాలో దిశశ్చ ద్రవ్యసంగ్రహః"

అను వచనమువలన ఆకాశాది పంచమహాభూతములు, ఆత్మ, మనస్సు, కాలము, దిక్కులు, ఇవియొమ్మిదియు ద్రవ్యములని చెప్పె.—

"యత్రాశ్రితాః కర్మగుణాః కారణం సమవాయి యత్,
తద్ద్రవ్యమ్."

అను వచనమువలన దేనియందు చలనరూపమైన కర్మ, సంయోగాదిగుణములు గలిగియుండునో, ఏది సమవాయికారణముగనుండునో, దేనియందు శబ్దాదిగుణములును, గురుత్వాదిగుణములును, సమవాయిసంబంధముచే నుండునో యట్టిదానినే ద్రవ్యమని నిర్దేశించుట యను లక్షణములనుబట్టి చరకాచార్యుడు చెప్పియున్నాడు. సమవాయి కారణమనగా:— కార్యమైన వస్త్రమునకంటె వేఱుగాక తంతువులు వస్త్రమునకన్వయముగా కారణమైయుండుననుట యర్థము. కర్మగుణాశ్రయత్వము సమవాయికారణత్వము అనునవి సర్వద్రవ్యములయందుండుట దుర్లభము. అయితే కర్మ, గుణము అనువానికి మనస్సు ఆశ్రయముగనుండుటచే మనస్సు ద్రవ్యమనియు, కర్మ, గుణము అనువానికి వాయ్వాదులు ఆశ్రయములుగను, సమవాయికారణములుగనుండుటచే వాయ్వాదులు ద్రవ్యమని చెప్పుటవలన నివి యే ద్రవ్యమున కనుకూలించునో దానినిపట్టి ద్రవ్యమును తెలిసికొనవలయును. ఆకాశము ద్రవ్యమే లేదు: అట్లుండగా ఆకాశాదులు కారణద్రవ్యములని చెప్పుట యసంగతమని కొందరాక్షేపించెదరు. ఆకాశము సముద్రమువలె నీలరూపముగలద్దై ప్రత్యక్షముగ నగుపడుచుండుటవలనను,—

"వహంతి శశభృన్నీలస్నిగ్ధే నభస్యవదాతతాం"

అని కర్ణాటుడను కవియును,—

"ధౌతాశని నభసి"

అని బాణకవియు నాకాశము నీలవర్ణముగలదియని వర్ణించియుండుటవలనను, ఆకాశమును ద్రవ్యముగలదనిసిద్ధంబగుచున్నది. అయితే నానావిధవర్ణములుగల పర్వతము దూరములోనుండి జూచునపుడు నీలరూపముగ గన్పట్టునటులనే దూరములోనుండి జూచుటవలన నాకాశముకూడ భ్రాంతిచే నీలరూపముగ గన్పట్టుచున్నది. ఆకాశము

నీలవర్ణము గలదియని కవులు వర్ణించినందున ప్రమాణంబెద్దియును కానేరదు. కొందరు కవులు ఆకాశము తెలుపువర్ణము గలదియని కూడ వర్ణించుచున్నారు. ఆకాశము నిరాకారంబైనది. అట్లగుటచే దానికి నీలశుక్లరూపములుండుట యసంభావితము. కాబట్టి ఆకాశమను ద్రవ్యముగలదనెడి వైసిద్ధాంతము యుక్తియుక్తముగాదని కొందరు వచించుచున్నారు. మఱియును బాణాదులయొక్క [illegible] దూసి కాని మఱియొక దానిం దెరచి జూచుటచే [illegible] యొక్క రూపము సమీపమునందు గనపట్టక దూరమునందు గనపట్టును. కాబట్టి [illegible] భేదముచే ఆకాశమునకు రూపముగలదని జెప్పుటయును కొందరి మతము [illegible] గాని ఇదియును యుక్తియుక్తము కాదు. ఏలననగా. రూపము గలిగియుండునట్టి ద్రవ్యమునకు స్పర్శము కూడ గలిగియేయుండును. ఆకాశమునకు రూపము నొప్పుకొనుపక్షమునందు స్పర్శము కూడ నొప్పుకొనవలయును. స్పర్శము నొప్పుకొనుపక్షమునందు ఆకాశము సిద్ధించుట దుర్లభము. కాబట్టి ఆకాశమునకు రూపమే లేదని పూర్వులు చెప్పుచున్నారు.

వాయువు రూపరహితమయి స్పర్శముతో గూడియుండునటులనే ఆకాశము కూడ రూపముతో గూడి స్పర్శము లేనిదై యుండవచ్చునని సందేహింపవచ్చును. అయితే రూపముగలిగియుండు ద్రవ్యమునందు స్పర్శముకూడ గలిగియుండవలసినది యావశ్యకమే కాని స్పర్శముగలిగియుండు ద్రవ్యమునందు రూపము గలిగియుండవలసిన యావశ్యకము లేదు. కాబట్టి ఆకాశము రూపముమాత్రము గలదై స్పర్శము లేనిదిగ నుండునని జెప్పుట యుక్తము. ఆకాశము సప్రదార్థము కాదు. అయితే ఆకాశము సిద్ధించునట్టి మార్గం బెట్లనగా:—

"అక్షరాత్ఖం తతో వాయు స్తస్మాత్తేజ స్తతో జలమ్,
ఉదకాత్పృథివీ జాతా భూతానామేష సంభవః"

అను వచనము ననుసరించి పరమాత్మవద్దనుండి ఆకాశము, దానిలోనుండి వాయువు, దానిలోనుండి తేజస్సు, దానిలోనుండి ఉదకము, దానిలోనుండి పృథివి జనించెనని పరమార్థజ్ఞానవంతులచే జెప్పబడియుండుటవలనను, ఆకాశమునందే సంచారమును, వృద్ధిని ప్రత్యక్షముగా జూచుచుండుటవలనను, శబ్దం అను పేరంబరగు గుణమునకు ఆధారముగ నుండుటవలనను, ఆకాశమను నొక ద్రవ్యము సిద్ధంబగుచున్నది. ఆకాశమను ద్రవ్యము నొప్పుకొననిపక్షములో ప్రపంచంబంతయును గట్టిదై యొకటేయుండగ నుండవలసివచ్చును.

[illegible] ఇంటియాకాశ ప్రత్యక్షముగనుండు శబ్దమను గుణమునకు సాధారమే లేకపోవును. కాబట్టి ఆవశ్యకముగ నాకాశమను ద్రవ్యము నొప్పుకొనదగియేయున్నది.

ఇట్టుల నాకాశము సిద్ధించినను వాయువు అను ద్రవ్యమునకు ప్రమాణములేనందున వాయువనెడి ద్రవ్యమే లేదని కొందరాక్షేపించెదరు. అయితే వాయువులో స్పర్శగుణము ప్రత్యక్షముగా తెలియుచున్నందున నట్టి స్పర్శమునకు ఆధారమైన వాయువు అను ద్రవ్యముగలదని సిద్ధాంతమగుచున్నది. అయినప్పటికి కారణగుణము కార్యములో నుండవలసినది న్యాయము; కాబట్టి ఆకాశమునందు స్పర్శములేకుండుటవలన "అక్షరాత్తతో వాయుః" అను వచనప్రకారము ఆకాశములోనుండి జనించిన వాయువు నందును స్పర్శగుణము లేకుండవలయును. కాబట్టి వాయువునకు స్పర్శముగలదని చెప్పుట యుక్తముకాదని తోచగలదు. అయితే కారణగుణము కార్యములో కొన్ని స్థలములయందుండును, కొన్ని స్థలములయందు లేకుండుటయు సహజమైయున్నది. ఎట్లనగా:— కారణమగు నూలు తంతువుయొక్క శ్వేతరూపము కార్యమైన వస్త్రములోనున్నది. పసుపు, సున్నము, వీని సంయోగముచే రక్తరూపముగలుగుటవలన నిచట కారణగుణము కార్యమునందు లేకయున్నది. కాబట్టి ఆకాశము స్పర్శములేనిదైనను దానిలోనుండి జనించిన వాయువునకు స్పర్శగుణము గలిగియుండుట విరుద్ధము కాదు.

జలము, అగ్ని, పృథివి అను మూటిలోను స్పర్శగుణముండుటవలన వాని సముదాయమే వాయువని చెప్పవచ్చునదేకాని ప్రత్యేకముగా వాయువను ద్రవ్యమే లేదని కొందరాక్షేపించెదరు. అయితే అగ్ని, జలము, పృథివి అనువానికి స్పర్శగుణములున్నను వానిస్పర్శమునకంటె వస్త్రచలన శాఖాకంపనాది క్రియలతో గూడియున్న వాయువుయొక్క స్పర్శము విలక్షణముగా నున్నది. కాబట్టి అగ్ని, జల, పృథివీ సముదాయమే వాయువనుట యుక్తము కాదు. వైద్యశాస్త్రములో కఫాదులను క్రియాకారకములని చెప్పియుండినట్టుల వాతమునకును ప్రత్యేకముగా క్రియాగుణములు చెప్పియుండుటచే వాయువను నొక ద్రవ్యముగలదని యూహ్యమగుచున్నది. అగ్ని కట్టెలవలన గలుగుచున్నదనియు, కట్టెలు లేనిచో గలుగుటలేదనియు ప్రత్యక్షముగనే తెలియుచున్నది. కాబట్టి కట్టెలు మొదలగువానికంటె వ్యతిరిక్తమయిన అగ్ని వేరొకటియగుటలేదని కొందరాక్షేపించెదరు. అయినను పైజెప్పిన "అక్షరాత్తతో వాయుః" అను వచనమువలనను,...

"ఆగ్నేయం రూపాభావర్ణ ప్రకాశపచనాత్మకమ్"

అను ఆయుర్వేదవచనమువలనను ద్రవ్యములయొక్క ఉష్ణత్వమునకు కారణముగ నుండునట్టి యొకయగ్ని కలదని శాస్త్రజ్ఞులు చెప్పియుండుటవలనను, అగ్నియను ద్రవ్యముగలదని సిద్ధంబగుచున్నది. ఇట్టుల పంచభూతములు సిద్ధించినను పృథివియున్నగు నాల్గుభూతములకు అవయవములు, రూపము, ప్రమాణము మొదలగునవి కలిగియుండుటచే నా పృథి

వ్యాది భూతములు నాల్గునుజేరి ద్రవ్యోత్పత్తికి కారణంబగునని చెప్పుట యుక్తముగ నుండును.

ఆకాశము అవయవరహితంబైనదిగ, సూక్ష్మమయినదిగ, విభువుగ నుండుటచే నది ద్రవ్యమున కెటుల కారణంబగును. ఆకాశము ద్రవ్యములో చేరుటయు నసంభవము. కాబట్టి ద్రవ్యము పంచభూతాత్మకమని చెప్పినది యసంగతమనే శంకగలుగును. అయితే అవయవములతోగూడియుండు ద్రవ్యములయొక్క యేభాగమునందు పంచ భూతములు కఠినంబులుగనుండునో యాభాగమునం దాకాశభాగము స్వల్పముగ నుండును. మరియు నేభాగమునందు పంచభూతములు కఠినంబులుగ నుండవో యా భాగమునం దాకాశభాగము అధికముగనుండును. ఇటులనే ద్రవ్యములయందు నాకా శముయొక్క న్యూనాధికభావమును తెలిసికొనవలయును. ఈహేతువులనుబట్టి ద్రవ్యము పంచభూతాత్మకమని జెప్పినది యుక్తంబేయగును.

ద్రవ్యోత్పత్తిప్రకారము.

క్ష్మామధిష్ఠాయ జాయతే. ౧

ద్రవ్యము పృథివియను మహాభూతము నాధారముగ నాశ్రయించి జనించును. పృథివియను మహాభూతము నాధారముగనుండి యుపచరింపనట్టి పృథివి నాలం భింపబడినది ద్రవ్యమని ద్రవ్యసామాన్యలక్షణము నెరుంగునది.

అంబుయోన్యగ్నిపవననభసాం సమవాయతః,
తన్నిర్వృత్తిర్విశేషశ్చ వ్యపదేశస్తు భూయసా. ౨

ద్రవ్యము జలమును ముఖ్యకారణముగ నునుచుకొని,—

“రసనార్థో రసస్తస్య ద్రవ్యమాపః క్షితిస్తథా,
నిర్వృత్తౌ చ విశేషే చ ప్రత్యయాః ఖాదయస్త్రయః.”

అను చరకవచనప్రకారము అగ్ని, వాయువు, ఆకాశము అనువాని సంయోగముచే జనించును. ద్రవ్యములకు నానావిధమైన స్వభావములు (అనగా ఇది వేరుద్రవ్యము దానికంటె నిది వేరుద్రవ్యము అనెడి భేదములు) వాయువు, అగ్ని, ఆకాశము, అను వాని సంయోగముచేతనే యేర్పడుచున్నవి. సకలద్రవ్యములు పంచమహాభూతముల యొక్క కార్యముగనుండును. ద్రవ్యము పంచభూతాత్మకంబైనను ఏద్రవ్యమునందే భూతంబధికముగ జేరియుండునో యాద్రవ్యమున కాభూతముయొక్క పేరే గలిగి యుండును. అదియెట్లనగా:—పృథివ్యాధిక్యముచే జనించినద్రవ్యము పార్థివమని యును, ఉదకాధిక్యముచే జనించినద్రవ్యము ఆప్యమనియును, తేజోధిక్యముచే జనిం చినద్రవ్యము తైజసమనియును, బరఁగును. కాబట్టి యితర భూతాధిక్యముచేజనించిన

ద్రవ్యముయొక్క పేరు నిటులనే తెలిసికొనవలయును. మఱియును ద్రవ్యములన్నియు పంచ మహాభూతములచే జనించినవియగుటవలన పంచ భూతాత్మకంబులని యేర్పడు చున్నవి.

ద్రవ్యములకు రస కారణత్వము.

తస్మాన్నైకరసం ద్రవ్యం భూతసంఘాతసంభవాత్,

ద్రవ్యము పృథివ్యాది పంచమహాభూతసముదాయమువలన గలిగినదియగుటచే ననేకరసములు గల్గియుండును. ద్రవ్యమువలెనే రసముగూడ పంచమహాభూత సంఘాతమువలన జనించినది. కావుననే ద్రాక్ష, అక్షోడము (అనగా గిరుకతాడి) క్షీరము, చెఱుకు, క్షౌద్రము, ఆవుపాలు, మేకపాలు, శుక్తము మొదలగు ద్రవ్యములలో మధుర రసంబుండినను వానిలో నొక్కొక్క ద్రవ్యమునందును వేరువేరుగ రుచిగన్పట్టుచుం డును. ఇటులనే మాదీఫలము, ధాన్యామ్లము మొదలగు ద్రవ్యములు ఆమ్లరసముగలవి యైనను వానిలో ప్రతిదానియందును వేరువేరుగ రుచిగనుపించుచుండును. ఇటులనే లవణాదులయందును రుచిభేదముగన్పట్టును. మఱియును సకలద్రవ్యములు పంచభూ తాత్మకంబులుగ నుండినను వానియం దేభూతంబధికముగ జేరియుండునో ఆభూతము యొక్క పేరుచేతనే ఆద్రవ్యము వ్యవహరింపబడుచుండుటచే ద్రాక్షాదిద్రవ్యములలో మధురాద్యనేకరసములు ప్రత్యక్షముగ గనుపించుచుండినను వానిలో నే రసమధికము గనుండునో ఆరసముచేతనే "ఇదం మధురం, ఇదం అమ్లం" అని వ్యవహరింపబడును. ఇటుల ద్రవ్యనిర్ణయమును చేసినపిదప "పంచభూతాత్మకం ద్రవ్యం" అను ప్రతిజ్ఞాను సారముగా,

"తస్మాన్నైకభూతజం ద్రవ్యం భూతసంఘాతసంభవాత్"

అని నిగమనమునందు జెప్పవలసినది న్యాయముగనున్నది. అయినప్పటికిని మధురాది షడ్రసములకు ఉదకమే ముఖ్యకారణము కాబట్టి ఉదకమనుభూతమునకే షడ్రసకార ణత్వము గలిగియుండునే కాని రసహీనముగనుండు ఇతరభూతములు షడ్రసములకు కారణములు కానేరవు. అనుశంకను నిరాకరించుటకును, షడ్రసములనుగూర్చి పంచమ హాభూతములు కారణములని తెలియపరచుటకును,

"తస్మాన్నైకరసం ద్రవ్యం భూతసంఘాతసంభవాత్"

అని తంత్రకారుడు నిగమనమునందు జెప్పియున్నాడు.

మఱియును:—

"రసనార్థో రసస్తస్య ద్రవ్యమాపః క్షితిస్తథా,
నిర్వృత్తౌ చ విశేషే చ ప్రత్యయాః ఖాదయస్త్రయః."

అనువచనముచేత మధురాదిరసములకుకూడ భూతసముదాయమే కారణమని చరకాచార్యుడును జెప్పియున్నాడు. కాబట్టి ద్రవ్యము నాశ్రయించియుండు రసములకు భూతసముదాయమే కారణమని రసభేదీయాధ్యాయమునందు సవిస్తరముగా జెప్పబడును.

రసానురసవివరణము.

నైకదోషాస్తతోరోగాస్తత్ర వ్యక్తో రసః స్మృతః. 3
అవ్యక్తోఽనురసః కించిదంతే వ్యక్తోపి చేష్యతే,

ద్రవ్యము అనేకరసములుగలదై యుండుటవలన జ్వరాది రోగములుకూడ అనేక దోషాశ్రితములుగనుండును. (అనగా త్రిదోషాత్మకముగనుండునని యర్థము.) జ్వరము త్రిదోషాత్మకముగనుండినను వాతాధిక్యముచే వాతజ్వరమనియు, పిత్తాధిక్యముచే పిత్తజ్వరమనియు, శ్లేష్మాధిక్యముచే శ్లేష్మజ్వరమనియు వ్యవహరింపబడును. మఱియును వాతాదులయొక్క సమవిషమరూపములను, అధికబలాబలముల ననుసరించి సన్నిపాతజ్వరమును నిశ్చయించవలయునని యీతంత్రమునందు సవిస్తరముగ జెప్పబడును. ద్రవ్యములలో స్పష్టముగా గన్పట్టునది రసమనియు, స్పష్టముగా గన్పట్టకుండునది అనురసమనియు, తంత్రకారులచే జెప్పబడియున్నది. మఱియును హరీతక్యాది ద్రవ్యభక్షణానంతరము వానియంతమున స్పష్టముగా గన్పట్టెడి రసముకూడ అనురసమని తంత్రకారులచే వ్యవహరింపబడును.

ద్రవ్యములకు గుర్వాదిగుణములు.

గుర్వాదయో గుణా ద్రవ్యే పృథివ్యాదౌ రసాశ్రయే. ౪
రసేషు వ్యపదిశ్యంతే సాహచర్యోపచారతః,

పృథివ్యాదిపంచ మహాభూతకార్యంబును, మధురాదిరసముల కాశ్రయంబును నైన ద్రవ్యములో గురుత్వాదిగుణములుండును. అట్టి గురుత్వాదిగుణములు, మధురాది రసములు, గుడాదిద్రవ్యములలో జేరియుండుటచే "మధురో గురుః, లఘురమ్లః" అని మధురాదిరసములలో గురుత్వాదిగుణములు వ్యవహరించబడుచున్నవే కాని వాస్తవ్యములో గురుత్వాదిగుణములు మధురాదిరసములయందు లేకుండును.

పార్థివద్రవ్యగుణము.

తత్ర ద్రవ్యం గురు స్థూలస్థిరగంధగుణోల్బణమ్. ౫
పార్థివం గౌరవస్థైర్యసంఘాతోపచయావహమ్,

పార్థివాది పంచద్రవ్యములలో పార్థివద్రవ్యము గురుత్వము, స్థూలత్వము, స్థైర్యము, గంధము అనువాని నధికముగగలదైయుండును. మఱియు నాపార్థివద్రవ్యము గురుత్వము, స్థైర్యము, సంఘాతము, పుష్టివీనినిగలుగజేయును. ద్రవ్యములన్నియు పంచభూతాత్మకంబగుటచే వానియందితరగుణంబులుకూడ గలిగియుండును. అయినప్పటికిని పైజెప్పిన గురుత్వాదిగుణములు పార్థివద్రవ్యమునందు విశేషముగానుండునని తెలియపరచుటకై "ఉల్బణం" అనుశబ్దము ప్రయోగింపబడినది.

ఆప్యద్రవ్యగుణము.

ద్రవశీతగురుస్నిగ్ధమందసాంద్రరసోల్బణమ్. ౬
ఆప్యం స్నేహనవిష్యందక్లేదప్రహ్లాదబంధకృత్,

ఆప్యద్రవ్యము (అనగా ఉదకసంబంధమైన ద్రవ్యము) ద్రవత్వము, గురుత్వము, శైత్యము, స్నిగ్ధము, మాంద్యము, సాంద్రము (అనగా దట్టము), రసము అనునీగుణములు నధికముగాగలిగియుండును. మఱియు నాఆప్యద్రవ్యము స్నేహనము, విష్యందము, క్లేదము, ప్రహ్లాదము (అనగా సంతోషము), బంధనము, వీనినిగలుగజేయును. ఈ ద్రవ్యమునందితరములగు గుణములుండినను ద్రవత్వాదిగుణములు మాత్రము విశేషముగానుండునని తెలియపరచుటకై "ఉల్బణం" అనుశబ్దం ఓచటకూడ ప్రయోగించబడినది. కాబట్టి "ఉల్బణం" అనుశబ్దము ప్రయోగించబడియుండు స్థలములయందు నీప్రకారమే అర్థము నూహించుకొనవలయును.

ఆగ్నేయద్రవ్యగుణము.

రూక్షతీక్ష్ణోష్ణవిశద సూక్ష్మరూపగుణోల్బణమ్. ౭
ఆగ్నేయందాహభావర్ణ ప్రకాశపచనాత్మకమ్,

ఆగ్నేయ (అగ్నియను మహాభూతమునకు సంబంధించిన) ద్రవ్యమురూక్షముగ తీక్ష్ణముగ, ఉష్ణముగ, విశదముగ, సూక్ష్మముగ, నీలపీతాది రూపముగలదిగనుండును. మఱియు నీద్రవ్యము తాపము, కాంతి, వర్ణము, ప్రకాశము, పచనము వీనినిగలుగజేయును.

వాయవ్యద్రవ్యగుణము.

వాయవ్యం రూక్షవిశదం లఘు స్పర్శగుణోల్బణమ్. ౮
రౌక్ష్యలాఘవవైశద్యవిచారగ్లానికారకమ్,

వాయవ్య (వాయుసంబంధమైన) ద్రవ్యము రూక్షముగ, విశదముగ, విశేషలఘు

త్వము, స్పర్శ అను నీ గుణములుంగలదిగనుండును. మఱియు నది రూక్షత, లాఘవము, చలనము, గ్లాని వీనిని గలుగఁ జేయును.

ఆకాశద్రవ్యగుణము.

నాభసం సూక్ష్మవిశదలఘుశబ్దగుణోల్బణమ్.
సౌషిర్యలాఘవకరం

నాభసద్రవ్యము (అనగా ఆకాశాత్మకద్రవ్యము) సూక్ష్మమగు, ప్రకాశమగు, విశేషలాఘవము, శబ్దము అను నీ గుణములుంగలదిగనుండును. మఱియు నది రంధ్రమును, లాఘవమును గలుగఁ జేయును.

సర్వద్రవ్యములకు ఔషధస్వరూపము.

జగత్యేవమనౌషధమ్,
న కించిద్విద్యతే ద్రవ్యం వశాన్నానార్థయోగయోః. ౧౦

ఇటుల పంచమహాభూతములచే నిండి గురుత్వాదిగుణములతోఁ గూడియుండు ద్రవ్యములలో నౌషధము కానట్టి ద్రవ్యము ప్రపంచమునందేదియును లేదు. అనుక, ధూళి మొదలగు సమస్తద్రవ్యములును నానావిధమయిన ప్రయోజనము, యుక్తి వీనిచే రోగములను హరింపఁజేయును. కాబట్టి సర్వద్రవ్యములు ఔషధస్వరూపంబులు. ప్రయోజనయుక్తులు అనగా ఫలానివస్తువును ఫలానివిధముగాఁ జేర్చిన ఫలానిరోగమును పోఁగొట్టునని యర్థము.

ద్రవ్యప్రభావము.

ద్రవ్యమూర్ధ్వగమం తత్ర ప్రాయోఽగ్నిపవనోత్కటమ్,
అధోగామి చ భూయిష్ఠం భూమితోయగుణాధికమ్. ౧౧

ఊర్ధ్వభాగమునందు సంచరించు (అనగా నూర్ధ్వగతములగు దోషములను హరింపఁ జేయునట్టి) మ్రంగకాయ మొదలగు ద్రవ్యములు తరుచుగ అగ్ని, వాయువు వీనియాధిక్యముగలవై యుండును. అధోభాగమునందు సంచరించు తెల్లతెగడ మొదలగు ద్రవ్యములు భూమి, ఉదకము, వీనియాధిక్యముగలవై యుండును. ఇటులఁ జెప్పినందువలనే నేక కాలమునందు నూర్ధ్వాధోభాగములయందు వ్యాపించి వానియందలి దోషములను హరింపఁజేసెడి ద్రవ్యములు మిశ్రస్వరూపము (అగ్ని, వాయు, భూమి, ఉదకము, అను భూతముల) మిశ్రరూపముగలవియని స్వయముగనే యర్థంబగుచున్నది. సర్పము విష స్వరూపముగలదియైనను దానిపడిగెయందుండుమణి విషమును హరింపఁజేయునటులనే అగ్ని, వాయువు వీనియాధిక్యముగల హరీతక్యాది ద్రవ్యములు ఊర్ధ్వముగ సంచరించక

అధోభాగమునందు సంచరించి దోషములను హరింప జేయుచుండుటను ప్రత్యక్షముగా జూచుచున్నాము. కాబట్టి కొన్నిద్రవ్యములయొక్క ప్రభావంబిట్టిదని యెఱుంగుటకశక్యమని సూచించుటకై "ప్రాయః" అనుపదము ప్రయోగింపబడినది.

ఇతి ద్రవ్యం రసాన్ భేదైరుత్తరత్రోపదేక్ష్యతే,

ఇటుల ద్రవ్యములనుగురించిన విషయములు జెప్పిముగిసినవి. రసములయొక్క అరువదిమూడు భేదముల నాత్రేయుడు రసభేదీయాధ్యాయమునందు సవిస్తరముగ జెప్పబోవుచున్నాడు.

వీర్యవిచారము.

వీర్యం పునర్వదంత్యేకే గురుస్నిగ్ధహిమం మృదు. ౧౨
లఘురూక్షోష్ణతీక్ష్ణం చ తదేవం మతమష్టధా,

వీర్యము గురువు, స్నిగ్ధము, శీతలము, మృదువు, లఘువు, రూక్షము, ఉష్ణము, తీక్ష్ణము, అని యెనిమిది విధములుగ నుండునని కొందరువచించెదరు.

చరకమతానుసారముగ వీర్యవిచారము.

చరకస్త్వాహ వీర్యం తద్యేన యా క్రియతే క్రియా. ౧౩
నావీర్యం కురుతే కించిత్సర్వా వీర్యకృతా హి సా,

ఏవస్తువుచే నేక్రియగలుగజేయబడునో అదియ వీర్యమనబడును. సర్వక్రియలు వీర్యముచేతనే గలుగుచున్నవి. కాబట్టి వీర్యములేనివస్తువు యే క్రియనున్ను చేయ నేరదు అని చరకాచార్యుడు జెప్పుచున్నాడు.

గుర్వాదులకు వీర్యసంజ్ఞ.

గుర్వాదిష్వేవ వీర్యాఖ్యా తేనాన్వర్థేతి వర్ణ్యతే. ౧౪
సమగ్రగుణసారేషు శక్త్యుత్కర్షవివర్తిషు,
వ్యవహారాయ ముఖ్యత్వాద్బహ్వగ్రగ్రహణాదపి. ౧౫

క్రియలనుజేయునట్టిశక్తి వీర్యమునకే గలిగియుండుటవలనను,—

"గుర్వాదయో. గుణా ద్రవ్యే పృథివ్యాదౌ రసాశ్రయాః"

అను వచనముచేత సర్వద్రవ్యములలో గుర్వాదిగుణములనే ప్రధానంబులుగ జెప్పియుండుటవలనను, గుర్వాదిగుణములు అనేకమయిన ద్రవ్యరసాదుల నాక్రమించియుండుటవలనను, ఆయుర్వేదశాస్త్రములయందు రసాదులకంటె తొలుత గుర్వాదిగుణములను జెప్పియుండుటవలనను, సమస్తగుణములలో సారముగలవిగ (అనగా

జాఠరాగ్నిసంయోగముచే రసాదులవలె నశించనవిగా) మందసాంద్రాదిగుణములు, రసాదులు వీనికంటె విశేషశక్తితో గూడినవిగనుండు. గుర్వాదిగుణములకే వీర్యమను పేరు యుక్తమని తంత్రకారులు చెప్పుచున్నారు. కాబట్టి వీర్యమనుసంజ్ఞ గుర్వాది గుణములకేగలుగునని, రసవీర్యవిపాకాదులకు గలుగనేరవనియు, తెలియపరచుటకై "గుర్వాదిష్వేవ" అను ఏవకారము ప్రయోగింపబడినది.

—◎ రసాదులకు వీర్యసంజ్ఞాభావము. ◎—

అతశ్చ విపరీతత్వాత్సంభవంత్యపి నైవ సా,
విపక్ష్యతే రసాద్యేషు వీర్యం గుర్వాదయో హ్యతః. ౧౬

రసాదులకు వీర్యమనుసంజ్ఞ గలిగియుండినప్పటికి నది పైచెప్పిన హేతువుల కంటె విరుద్ధముగనుండుటవలన (అనగా జాఠరాగ్నిసంయోగముచే రసమునకు నాశము గలుగుటవలన, గురుత్వాదిగుణములతో గూడియుండు రసములకే స్వకార్యమునందు శక్తిగలిగియుండుటవలన, వైద్యశాస్త్రములయందు రసాదులను ప్రధానముగ జెప్పకుండుటవలన, గురుత్వాదిగుణములకంటె తొలుత రసాదులను జెప్పక తదనంతరము జెప్పి యుండుటవలన) వీర్యమనుసంజ్ఞ రసాదులకు తంత్రకారులచే సంగ్రహింపబడలేదు. కాబట్టి గురుత్వాదిగుణములకే వీర్యమనుసంజ్ఞ గలుగునేకాని రసాదులకు వీర్యమను సంజ్ఞగలుగనేరదు. ఇటులనే విపాకము, క్రియ వీనికిని వీర్యమనుసంజ్ఞ గలుగనేరదని తెలిసికొనవలయును.

—◎ ద్వివిధవీర్యము. ◎—

ఉష్ణం శీతం ద్విధైవాన్యే వీర్యమాచక్షతేఽపి చ,

ఇతరులగు కొందరాచార్యులు వీర్యము ఉష్ణ, శీతభేదములచే ద్వివిధంబుగ నుండునని వచించెదరు. వీర్యము రెండేవిధములనియు, ఎనిమిది విధములుకావనియు, సూచించుటకై "ద్విధైవ" అను ఏవకారము ప్రయోగింపబడినది.

—◎ వీర్యద్వైవిధ్యయుక్తి. ◎—

నానాత్మకమపి ద్రవ్యమగ్నీషోమౌ మహాబలౌ. ౧౭
వ్యక్తావ్యక్తం జగదివ నాతి క్రామతి జాతుచిత్,

నానావిధస్వభావముగల జగత్తు వ్యక్తావ్యక్తముల నేకాలమునందు నతిక్రమించకుండు చందంబున స్థావరజంగమస్వరూపముగ, చేతనాచేతనస్వరూపముగ, నానాస్వభావముగలదిగనుండు ద్రవ్యముకూడ అధికశక్తిగల అగ్ని, సోముల నేకాలమునందు నతిక్రమించకుండును. అనగా కొన్నిద్రవ్యములు ఆగ్నేయములుగను కొన్ని

సౌమ్యములుగ నుండవలసినది యావశ్యకము. దానంజేసి కొన్ని ద్రవ్యములు ఉష్ణవీర్యముగలవిగ, కొన్ని శీతవీర్యముగలవిగనుండును. ఈయుక్తిచేతనే ద్రవ్యమునకు పై జెప్పిన ద్వివిధవీర్యములే గలిగియుండునని జెప్పుచున్నారు.

"న మత్స్యాః పయసా సహాభ్యవహార్తవ్యాః ఉభయం
హ్యేతన్మధురం మధురవిపాకం శీతోష్ణత్వాద్విరుద్ధవీర్యం
విరుద్ధవీర్యత్వాచ్ఛోణిత ప్రదూషణాయ."

మత్స్యములు పాలు అనునీరెండును మధురములుగ, మధురవిపాకము గలవిగనుండును. మత్స్యములు శీతవీర్యముగలవిగ క్షీరము ఉష్ణవీర్యముగలవిగ నుండును. కాబట్టి మత్స్యములు క్షీరము అను నీరెండును పరస్పరము విరుద్ధమైన వీర్యము గలవి. అట్లగుటచేతనే యవిరక్తమును జెరచును. కాబట్టి మత్స్యములను పాలతోడ జేర్చి భుజింపంజనదని చరకాచార్యుడు జెప్పియున్నాడు. కావున నతని యభిప్రాయము నందును వీర్యము ఉష్ణశీతభేదములచే ద్వివిధంబనిస్పష్టమగుచున్నది. వ్యక్తమనగా:—దృశ్యము, సాంఖ్యమతమునందు వ్యక్తమనగా మహదాదులు. అవ్యక్తమనగా:—ప్రధానము, పురుషుడు అని యర్థము.

ఉష్ణశీతవీర్యగుణములు.

తత్రోష్ణం భ్రమతృడ్గ్లానిస్వేదదాహాశుపాకితాః. ౧౮
శమం చ వాతకఫయోః కరోతి శిశిరం పునః,
హ్లాదనం జీవనం స్తంభం ప్రసాదం రక్తపిత్తయోః. ౧౯

పైజెప్పిన ఉష్ణశీతవీర్యములలో ఉష్ణవీర్యము భ్రమ, దప్పి, బడలిక, చెమట, తాపము, శీఘ్రముగ జీర్ణము, వాతకఫములకు శమనము వీనిని గలుగజేయును. శీతవీర్యము తృప్తి, శక్తి, స్తంభము, రక్తపిత్తములకు ప్రసన్నత్వము వీనిని గలుగజేయును.

విపాకలక్షణము.

జాఠరేణాగ్నినా యోగాద్యదుదేతి రసాంతరమ్,
రసానాం పరిణామాంతే సవిపాక ఇతి స్మృతః. ౨౦

జాఠరాగ్ని సంయోగముచే రసములకు జీర్ణాంతమునందుగలుగు రసవిశేషమే విపాకమని ఋషులచే జెప్పబడినది.

మధురాదివిపాకవివరము.

స్వాదుః పటుశ్చ మధురమమ్లోమ్లం పచ్యతే రసః,
తిక్తోషణకషాయాణాం విపాకః ప్రాయశః కటుః. ౨౧

మధురరసము (అనగా బెల్లము మొదలుగునవి) లవణరసము (అనగా సైంధవలవణము మొదలగునవి) ఈరసములురెండును మధురముగా పాకమునుజెందును. (అనగా మధురవిపాకము గలవియని భావము.) ఆమ్లరసము (అనగా దధికాంజికము మొదలగునవి) తరుచుగ ఆమ్లమైనవిపాకము గలదిగనుండును. తిక్తము, కటు, కషాయము అను నీ మూడు రసములు తరుచుగ కటువైన విపాకముగలవిగనుండును.

"స్వాదురమ్లో విపాకేనాన్యత్రవ్రీహేః" అను వచనప్రకారము వ్రీహిలోని మధురరసముఆమ్లమయిన విపాకముగలదియని పూర్వముజెప్పియుండుటచేతను, కరక్కాయలో నధికముగనుండు కషాయరసము మధురమయిన విపాకముగలదిగనుండుటచేతను, శుంఠి, అల్లము, పిప్పలి వీనియందుండు కటురసము మధురమైన విపాకముగలదిగనుండుట చేతను, తరుచుగ అను అర్థమునుబోధించెడి "ప్రాయః" అను పదము ప్రయోగింప బడినది. తిక్త, కషాయరసములు రెండును కటువిపాకము గలవియగుటచే పిత్తకరములని కొందరు వచించెదరు. ఇవి అసంగతము. ఏలననగా—"రసం విపాకస్తౌ వీర్యం" అని ఉత్తరత్ర జెప్పబడువచనప్రకారము రసవిపాకములకంటె వీర్యము ఉత్కృష్ట మయినదిగనుండుటచేతను పైజెప్పిన తిక్తకషాయరసములు రెండును శీతమయిన వీర్యము గలవియగుటచేతను పిత్తమును హరింపజేయును.

రసాదులకుప్రత్యేకకార్యకర్తృత్వము.

రసైరసౌ తుల్యఫలస్తత్ర ద్రవ్యం శుభాశుభమ్,
కించిద్రసేన కురుతే కర్మ పాకేన చాపరమ్. ౨౨
గుణాంతరేణ వీర్యేణ ప్రభావేణైవ కించన,

విపాకకాలమునగలుగు మధురామ్లకటురసములు రసనేంద్రియమునకు విషయమైన మధురామ్లకటురసములతో తుల్యమైన ఫలముగలవిగ నుండును. (అనగా భుజించ బడిన మధురరసమునకు జాఠరాగ్నిసంయోగముచే గలుగు నట్టి యితరమయినరసము స్వభావమైన మధురరసముతో తుల్యముగనుండునని భావము.) ఇటులనే ఆమ్లాదిరసము లకును తెలియవలయును. స్వభావమైన మధురాదిరసములకుగలిగియుండు శుక్రవృద్ధి కరత్వాదికార్యములు జాఠరాగ్ని సంయోగముచేజనించు నితరరసములకు కూడ గలిగియుండునని సూచించుటకై "తుల్యఫలః" అని ఫలశబ్దము ప్రయోగింప బడినది. రసవీర్య విపాకాదులలో ద్రవ్యము రసముచేత ఒకానొక మేలును, చెరుపును జేయును. అదియెట్లనగా:—మధు కషాయరసముగలదిగనుండుటచే పిత్తమును శమింపజేయును. మఱియు నామధువే కటువిపాకముగలదియగుటచే కఫమును హరింప జేయును. కొన్నిద్రవ్యములు గుణాంతరముచే కొన్ని కృత్యములనుజేయును. అది

యెట్లనగా:—అమ్లముగనుండు కాంజికము రౌక్ష్యమువలన కఫమును హరింపజేయును. గుణాంతరము అనగా అన్యోన్యగుణ విరోధమువలనను, రసవిపాకమువలనను గలుగునట్టి గుర్వాదిగుణములనియర్థము. కొన్నిద్రవ్యములు వీర్యమువలన కొన్నికృత్యములను జేయును. అదియెట్లనగా:—కషాయముగ, తిక్తముగనుండు మహాపంచమూలము ఉష్ణవీర్యమువలన వాతమునుమాత్రము పోగొట్టుచున్నదే కాని పిత్తమును పోగొట్టుట లేదు. కొన్నిద్రవ్యములు ప్రభావముచేతనే మంచికృత్యములను చెడుకృత్యములను జేయును. అదియెట్లనగా:—అమ్లముగ, ఉష్ణముగనుండు సురయనుమద్యము ప్రభావముచే క్షీరమును వృద్ధిచేయును అని తాత్పర్యము.

బలిష్ఠమైనరసాదులకు కార్యకర్తృత్వము.

యద్యద్ద్రవ్యే రసాదీనాం బలవత్త్వేన వర్తతే. ౨౩
అభిభూయేతరాంస్తత్తత్కారణత్వం ప్రపద్యతే,

ప్రత్యేకముగనుండు రసవీర్యవిపాకప్రభావములలో బలిష్ఠముగనుండు రసాదివస్తువులు (అనగా రసముగాని, వీర్యముగాని, విపాకముగాని, ప్రభావముగాని) దుర్బలముగనుండు నితరవస్తువులను తిరస్కరించి (అనగా వ్యర్థము జేసి) కృత్యములను చేయుటయందు స్వయముగ కారణంబగుచున్నవి అని తాత్పర్యము.

విరుద్ధగుణసంయోగములో అధికవస్తువులకు ప్రాబల్యము.

విరుద్ధగుణసంయోగే భూయసాల్పం హి జీయతే. ౨౪

విరుద్ధమయినగుణములుగల ద్రవ్యములకు సంయోగముగలుగునపుడు అల్పముగనుండువస్తువు అధికమయినవస్తువుచే తిరస్కరించబడును. అదియెట్లనగా:—క్షీరము శీతమయిన వీర్యముగలదియైనను మధురరసముచేగలిగిన స్నేహగౌరవాదులవలన వాతశమనరూపమయిన కృత్యమును చేయుచున్నదే కాని స్వకార్యమయిన వాతప్రకోపమును చేయుటలేదు. "విరుద్ధగుణసంయోగః" అను పదమునకు విరుద్ధమైన గుణములుగల ద్రవ్యసంయోగమని అర్థము చేసికొనవలయునే కాని విరుద్ధమయిన గుణముల యొక్క సంయోగమని అర్థము చేసికొనంజనదు. ఏలననగా:—గుణములకు సంయోగము చెప్పుట యుక్తము కాదు. ఇటులనే,—

"సంయోగస్తు ద్వయోర్బహూనాం వా సంహతీభావః"

అని చరకాచార్యుడును ద్రవ్యములకే సంయోగమును చెప్పియున్నాడు.

స్వరూపమువలన విరోధము, కార్యమువలన విరోధము అని విరోధము ద్వివి

ధంబు. వానిలో గురులఘుత్వములకును, శీతోష్ణములకును గలిగియుండువిరోధము స్వరూప విరోధమనబడును. వాయువును జలమును రై రూక్షముగ, ఉష్ణముగనుండు ద్రవ్య సంయోగోపయోగము కార్యవిరోధ మనబడును.

రసాదిస్వభావము.

రసం విపాకస్తౌ వీర్యం ప్రభావస్తాన్యపోహతి,
బలసామ్యే రసాదీనామితి నైసర్గికం బలమ్. ౨౫

విపాకము మధురాదిషడ్విధరసములను తిరస్కరించును. (అనగా రసకార్యము నడ్డగించునని భావము.) అది యెట్లనగా:—మధువులోనుండు మధురరసమును కటువిపాకము తిరస్కరించును కావున నామధువు మధురరసకార్యమైన వాతశమనమును చేయక కటువిపాకకార్యమయిన వాతప్రకోపమును చేయుచుండును. రసము, విపాకము అను నీ రెంటిని వీర్యము తిరస్కరించును. ఎట్లనగా:—మహిషమాంసములోనుండు మధుర రసవిపాకములను ఉష్ణవీర్యము తిరస్కరించును. కావున మహిషమాంసము పిత్తాదులను దూషించుచున్నది. అటుకాదేని మధురరసవిపాకములుగల యామాంసము పిత్తశమన మునే చేయవలయును, రసము, విపాకము, వీర్యము అను నీ మూటిని ప్రభావము తిరస్కరించును. ఎట్లనగా:—అమ్లరసవిపాకములతోను ఉష్ణవీర్యముతోను గూడియుండు సురయనుమద్యము క్షీరమును వృద్ధిజేయును. ఇటుల రసాదులకు స్వాభావికమైన శక్తి గలిగియుండును. రసము, విపాకము సమానమయిన బలముగలవియైనను రసమును విపాకము స్వభావముచేతనే తిరస్కరించును. రసము విపాకము వీర్యము ఇవి సమానమైన బలముగలవియైనను రసవిపాకములను వీర్యము స్వభావముచేతనే తిరస్కరించును. రసవిపాకవీర్యప్రభావములు సమానమైనబలముగలవియైనను రసవీర్యవిపాకములను ప్రభావము తిరస్కరించును, అని తాత్పర్యము.

ద్రవ్యప్రభావము.

రసాదిసామ్యే యత్కర్మ విశిష్టం తత్ప్రభావజమ్,

రెండు ద్రవ్యములకు రసవీర్యవిపాకములు సమముగనుండగా ఒకద్రవ్యము వేరు కృత్యమును, మఱియొకద్రవ్యము మఱియొకకృత్యమును చేయుట ద్రవ్యప్రభావమని తెలియవలయును. మఱియును:—

“రసవీర్యవిపాకాది గుణాతిశయవానలమ్,
ద్రవ్యస్వభావో నిర్దిష్టో యః ప్రభావస్స కీర్త్యతే.”

అను వచనప్రకారము రసవీర్యవిపాకాదిగుణముల నతిక్రమించియుండు ద్రవ్యముయొక్క స్వభావమే ప్రభావమనబడును.

ద్రవ్యప్రభావదృష్టాంతము.

దంతీ రసాద్యైస్తుల్యాపి చిత్రకస్య విరేచనీ. ౨౬
మధుకస్య చ మృద్వీకా ఘృతం క్షీరస్య దీపనమ్,

నేలదంతి నేపాళపుగింజలు రసవీర్యవిపాకములచే చిత్రమూలమునకు తుల్యమైనదిగనుండినను రసవీర్యవిపాకములకంటె నతిశయించిన ద్రవ్యస్వభావము(అనగా ప్రభావము) వలన విరేచనము చేయించును. చిత్రమూలమైనచో విరేచనము చేయించుటలేదు. ఇటులనే ద్రాక్షపండు రసవీర్యవిపాకములచే మధుకమునకు (అనగా అతిమధురమునకు) తుల్యమయినదిగనుండినను రసవీర్యవిపాకములకంటె నతిశయించిన ద్రవ్య స్వభావమువలన విరేచనము చేయించును. మధుకమైనచో విరేచనకారి యగుటలేదు. ఇటులనే ఘృతము (నెయ్యి) రసవీర్యవిపాకములచే క్షీరమునకు తుల్యమయినదిగనుండినను దీపనకారిగ నగుచున్నది. క్షీరంబైనచో దీపనకారిగ నగుటలేదు.

"వస్తూనాం యస్స్వసంజ్ఞాయాః ప్రవృత్తౌ కారణం స్మృతః,
త్వతలాదిభిర్ధర్మస్స ప్రభావ ఇతి కీర్తితః"

అను తంత్రాంతరవచనప్రకారము వస్తువులయొక్క సంజ్ఞాప్రవృత్తికి కారణముగను, త్వ, తల్, మొదలైన భావార్థసూచక ప్రత్యయములచే తెలియంగదగినదిగనుండు ధర్మమే ప్రభావ మనబడును. ప్రభావము అనగా నేలదంతికి దంతీత్వమను ధర్మముండుటవలన దానికి విరేచనము చేయించుట ప్రభావమనియును, చిత్రమూలమునకు చిత్రకత్వమను ధర్మముండుటవలన దానికి విరేచనము చేయించకుండుట ప్రభావమనియును, ద్రాక్షపండునకు ద్రాక్షత్వము అనుధర్మముండుటవలన దానికి విరేచనము చేయించుట ప్రభావమనియును తెలియవలయును. ఇటులనే సకలవస్తువులకును ప్రభావమును తెలిసికొనవలయునని కొందరు వచింపుచున్నారు.

ద్రవ్యభేదముచే కర్మభేదము.

ఇతి సామాన్యతః కర్మ ద్రవ్యాదీనాం పునశ్చ తత్. ౨౭
విచిత్రప్రత్యయారబ్ధద్రవ్యభేదేన భిద్యతే,

ఈ ప్రకారముగా ద్రవ్యరస వీర్యవిపాక ప్రభావములయొక్క కర్మ, సామాన్య

ముగా జెప్పబడినది. మరల నా ద్రవ్య రస వీర్యాదులయొక్క కర్మ విచిత్రప్రత్యయారబ్ధ ద్రవ్యభేదముచే భిన్నంబగునగును. మహాభూతసంఘాతభేదముచే ద్రవ్యములలోని రస వీర్యాదులకు సామాన్యముగా జెప్పబడినకర్మ భిన్నంబగునో, ఏ ద్రవ్యమునందు రసాదులకు కారణములైన మహాభూతములు వేరుగను, ఆరసాదుల కాశ్రయములైన ద్రవ్యములకు కారణమైన మహాభూతములు వేరుగనుండునో యట్టి ద్రవ్యము విచిత్రప్రత్యయారబ్ధమనబడును. ఏ ద్రవ్యమునందు రసాదులకు కారణమైన మహాభూతములును ఆరసాదులకు ఆశ్రయమైన ద్రవ్యములకు కారణమైన మహాభూతములును ఒకటిగనే యుండునో ఆట్టిద్రవ్యము సమానప్రత్యయారబ్ధమనబడును. కాబట్టి ద్రవ్యములు విచిత్రప్రత్యయారబ్ధములనియు, సమానప్రత్యయారబ్ధములనియు రెండు విధములు. వానిలో సమానప్రత్యయారబ్ధ ద్రవ్యములు (అనగా క్షీరము, నెయ్యి, శర్కర మొదలగునవి) తమతమరసాదులకు అనుగుణమైన కర్మలను చేయుచుండును. విచిత్రప్రత్యయారబ్ధ ద్రవ్యములు (అనగా మనుష్యము, యవలు, మత్స్యములు, సింహము మొదలగునవి) రసాదులకు అనుగుణమైన కర్మలను చేయుచుండవు. ఎటులనగా:—రసాదులకు కారణము వేరుగను, రసాదుల కాశ్రయముగనుండు ద్రవ్యములకు కారణము వేరుగనుండుటవలనే యని తెలియవలయును. ఇటుల రసాదిసమాన ప్రత్యయారబ్ధద్రవ్యము లనేకములుగ నుండినను వానియొక్క రసముల ననుదేశించుటవలనే వానికర్మ లెఱుంగుట సులభముగ గ్రాహ్యంబగును. విచిత్రప్రత్యయారబ్ధ ద్రవ్యములలో ప్రతిదానికిని కర్మోపదేశము చేయనిచో వానికర్మల నెఱుంగుట కశక్యముగనుండును.

విచిత్రప్రత్యయారబ్ధద్రవ్యోదాహరణము.

స్వాదుర్గురుశ్చ గోధూమో వాతజిద్వాతకృద్యవః. ౫౮
ఉష్ణా మత్స్యాః పయశ్శీతం కటుస్సింహో న సూకరః,
తస్మాద్రసోపదేశేన న సర్వం ద్రవ్యమాదిశేత్. ౫౯

మధురరసము, గురుగుణము వీనితో గూడియుండు గోధుమలు సమాన ప్రత్యయారబ్ధ ద్రవ్యమగుటచే మధురరసమునకు జెప్పబడిన వాతహరణరూపమైన కర్మనే జేయుచుండును. యవలు మధురరసము, గురుగుణము వీనితో గూడినవిగనుండినను విచిత్రప్రత్యయారబ్ధద్రవ్యమగుటచే మధురరసమునకు జెప్పబడిన వాతహరణ రూపమైన కర్మను చేయక వాతమునే వృద్ధి జేయుచుండును. మత్స్యములు మధురరసము గురుగుణము వీనితో గూడినవిగనుండినను నవి విచిత్రప్రత్యయారబ్ధ ద్రవ్యమగుటచే మధురరసమునకు జెప్పబడునట్టి శీతవీర్యము లేనివై వానికి విరుద్ధమయిన ఉష్ణవీర్యము

గలదై యుండును. క్షీరము మధురరసము, గురుగుణము వీనితో గూడినదిగనుండినను నది సమానప్రత్యయారబ్ధ ద్రవ్యమగుటచే మధురరసమునను జెప్పియుండునట్టి శీతవీర్యము గలదై యుండును. మధురరసము, గురుగుణము వీనితో గూడియుండు సింహమాంసము విచిత్రప్రత్యయారబ్ధ ద్రవ్యమగుటచే రసానుగుణముగా మధురవిపాకసహితంబై తద్వి సవిపరీతమైన ఉష్ణవీర్యము గలదై యుండును. మధురరసము, గురుగుణము వీనితో గూడి యుండు మేకమాంసము సమానప్రత్యయారబ్ధ ద్రవ్యమగుటచే రసానుగుణముగ మధురవిపాకము శీతవీర్యము గలదై యుండును. కాబట్టి సమానప్రత్యయారబ్ధద్రవ్యములయొక్క రసోపదేశము చేతనే వానిగుణములు స్పష్టంబగును.

"శీతం వీర్యేణ యద్ద్రవ్యం మధురం రసపాకయోః,
తయోరమ్లం యదుష్ణం చ యద్ద్రవ్యం కటుకం తయోః.
తేషాం రసోపదేశేన నిర్దేశ్యో గుణసంగ్రహః,
వీర్యతో ఽవిపరీతానాం పాకతశ్చోపదేక్ష్యతే.
యథా పయో యథా సర్పిర్యథా వా చవ్యచిత్రకౌ,
ఏవమాదీని చాన్యాని నిర్దిశేద్రసతో భిషక్."

శీతవీర్యము మధురములగు రసవిపాకములుగల ద్రవ్యములయొక్కయు, అమ్లమైనరస విపాకములు ఉష్ణమగు వీర్యముగల ద్రవ్యములయొక్కయు, కటువైన రసవిపాకములు ఉష్ణవీర్యముగల ద్రవ్యములయొక్కయు, గుణకర్మలను వానిరసోపదేశము చేతనే తెలిసికొనవలయును. విపరీతవీర్యముగల ద్రవ్యగుణములను పాకమువలన తెలిసికొనవలయునని ఈ తరువాత చెప్పబడును. క్షీరము, ఘృతము, చవ్యము, చిత్రమూలము వీనివలెనే అన్యద్రవ్యములను గూడ రసముచే వైద్యుడు తెలిసికొనవలయును. అని చరకాచార్యులుపదేశించిరి.

"గుర్వాదయో గుణా ద్రవ్యే"

అని పూర్వము చెప్పియుండుటచే ప్రకారము ద్రవ్యములన్నియును తరుచుగ రసాది సమానప్రత్యయారబ్ధములనియే యుండునని తలచి రసముల చేతనే ద్రవ్యగుణములను తెలిసికొనవలయునని యిందు తంత్రకారుడు చెప్పియున్నాడు. కాబట్టి అనేకములైన సమాన ప్రత్యయారబ్ధ ద్రవ్యగుణములను రసోపదేశము చేతనే నిశ్చయించుటకు సాధ్యంబై యుండును. విచిత్రప్రత్యయారబ్ధ ద్రవ్యములైననో స్వల్పములుగనుండును. వానిగుణములను రసోపదేశము చేత నిశ్చయించుట యసాధ్యము. కావుననట్టి విచిత్రప్రత్యయారబ్ధ ద్రవ్యములయొక్కగుణము ప్రత్యేకముగా వివరింపబడుచున్నవి.

"మధురం కించిదుష్ణం స్యాత్కషాయం తిక్తమేవ వా,
యథా మహత్పంచమూలం యథాఽబ్జానూపమామిషమ్.
లవణం సైంధవం నోష్ణమమ్లమామలకం యథా,
అర్కాగురుగుడూచీనాం తిక్తానాం చోష్ణముచ్యతే.
కించిదమ్లరసం గ్రాహి కించిదమ్లం భినత్తి చ,
యథా కపిత్థం సంగ్రాహి భేది చామలకం యథా.
పిప్పలీ నాగరం వృష్యం కటు చావృష్యముచ్యతే,
కషాయం స్తంభనం శీతం సోఽభయాయామతోఽన్యథా.
తస్మాద్రసోపదేశేన న సర్వం ద్రవ్యమాదిశేత్."

మధురముగ గాని, కషాయముగ గాని, తిక్తముగ గాని యుండు కొన్ని ద్రవ్యములు ఉష్ణముగ నుండును. అది యెట్లనగ — మహాపంచమూలము, ఆనూపమాంసము, సైంధవలవణము, అనునవి ఉష్ణముగనుండును. పుల్లగనుండు ఉసిరికకాయ ఉష్ణరహితముగనుండును. జిల్లేడు, అగురు, తిప్పతీగ ఇవి తిక్తరసముగలవైనను ఉష్ణగుణముగలవియని చెప్పబడియున్నవి. పుల్లని రసముగల కొన్ని ద్రవ్యములు (అనగా పుల్లగనుండు వెలగ మొదలగునవి) మలాదులను గట్టిపరచును. పుల్లగనుండు కొన్ని ద్రవ్యములు (అనగా ఉసిరికకాయ మొదలగునవి) ఉంటకట్టియుండు మలాదులను భేదించును. పిప్పలి, శుంఠి అనునవి రెండును కటురసముగలవైనను శుక్రవృద్ధికారియని చెప్పబడినవి. కషాయముగనుండు ద్రవ్యము స్తంభనకారియని, శీతవీర్యముగలదియని చెప్పబడియున్నది. అయినను కరక్కాయ కషాయరసము గలదైనను ఉష్ణవీర్యముగలదై స్తంభనమునుమాత్రము చేయకుండును. కాబట్టి విచిత్రప్రత్యయారబ్ధ ద్రవ్యగుణములను రసోపదేశముచే నిశ్చయింపదగదని పైయర్థమునే చరకాచార్యులవారు చెప్పియున్నారు. ఇక చెప్పబడు రససంయోగములను రసాదిసమాన ప్రత్యయారబ్ధములైన మధుర,అమ్ల,లవణ,తిక్త,కటు, కషాయరూపములగు రసముల చేతనే చేయవలయును. విచిత్రప్రత్యయారబ్ధమైన మధురాదిరసముల చే నారససంయోగమును జేయంజనదు. ఏలననగా:—ఆరసములు విచిత్రప్రత్యయారబ్ధముగ నుండుటవలన ఇట్టిరససంయోగభేదము యిటువంటిగుణము గలదియనియును, ఇట్టి విషయమునందు రససంయోగము జేయవలయుననియును, రససంయోగముయొక్క స్వరూపంబిట్టిదనియును, నిశ్చయించుట కసాధ్యముగనుండుట వలనను, ఆరససంయోగమునందు శాస్త్రములో చెప్పియుండు ప్రకారము రసవీర్యవిపాకాదులు లేకుండుటవలనను అని తెలియవలయును. సమానప్రత్యయారబ్ధములైన రస

ములచే జేయబడిన రససంయోగానుసారము సంయోగించియుండు రసములయొక్క శీతోష్ణస్వరూపమైన, వీర్యవిరోధము దోషావహమైనది గానేరదు. దోషావహమునిచెప్పు పక్షమందు ననేకద్రవ్యములచే జేయబడినరసాల, పానకము, మొదలగువానిని భుజించు మనుష్యుల కనిష్టముగు మేలుగాను విచిత్రప్రత్యయారబ్ధరసములచే జేయబడిన రససంయోగములలో జేరియుండు రసములయొక్క శీతోష్ణస్వరూపమైన వీర్యవిరోధము అధికదోషావహంబై యుండును. ఈ సంగతి చెప్పబడు ''త్రయస్త్రింశత్'' అనగా ముప్పదిమూడువర్గములలోను,—

''యథాయోగికం కష్టత్వాదౌగికం ద్వ్యష్టమపి యుంజ్యాత్''

అని చెప్పుటచే సమానప్రత్యయారబ్ధమైన రసములనే ఉపయోగించవలయునే గాని రసవీర్యవిపాకముల నిశ్చయించుట కసాధ్యంబైన విచిత్రప్రత్యయారబ్ధరసముల నుపయోగింపజనదు.

రసాధ్యాయము, ముగిసెను.

దశమాధ్యాయము.

అవ. పూర్వాధ్యాయమునందు "[illegible]" అను వాక్యముచే రసభేదములను ఈ ప్రకరణమున చెప్పెదనని ప్రతిజ్ఞ చేసి యున్నందున ఆ రసభేదముల తెలియపరచుటకై రసభేదీయాధ్యాయము చెప్పబడుచున్నది.

రసభేదీయాధ్యాయప్రారంభము.

అథాతో రసభేదీయమధ్యాయం వ్యాఖ్యాస్యామః,
ఇతిహస్మాహురాత్రేయాదయో మహర్షయః

రసభేదముల తెలిసికొనుటకు హేతువగునట్టి రసభేదీయమను అధ్యాయమును వివరించెదము. రసము "రస ఆస్వాదనే" అను ధాతువువలన పుట్టినదగు రసనేంద్రియమునకు విషయమైయుండును. "ఆపో హి రసవత్యః" అనెడి వచనమును బట్టిన విశేష రసముగలజలమునే రసము ముఖ్యాధారముగ గల్గియుండును. జలము అవ్యక్తమైన రసముగలది. అట్టిదగుటచే ప్రతిద్రవ్యమునందును మహాభూతవిశేషములవలన కలిగిన విలక్షణమైనరుచి రసముగా గనుపించుచుండును. అది యెట్లనగా:—మధురరసముతో గూడియుండు క్షీరము, ద్రాక్ష, బెల్లము, శర్కర మొదలగు వస్తువులలో ప్రతిదాని యందును విలక్షణమైన మధుర రసముతో గూడియుండు రుచి గన్పట్టుచుండునే కాని ఒకటేవిధమైన రుచి గన్పట్టుచుండలేదు. ఇట్టులనే ఆమ్లరసముగల [illegible], రేగు, చింత మొదలగు వానిలో ప్రతిదానియందును అనేకవిధములైన రుచిభేదములు గన్పట్టుచున్నవే కాని ఒకటేవిధమైన రుచి గన్పట్టుటలేదు.

షడ్రసోత్పత్తిక్రమము.

క్ష్మాంభోఽగ్నిక్ష్మాంబుతేజః ఖవాయ్వగ్న్యనిలగోఽనిలైః,
ద్వయోల్బణైః క్రమాద్భూతైర్మధురాదిరసోద్భవః. ౧

రెండు - రెండు భూతములధికముగ జేరియుండు పృథివ్యాది పంచమహాభూతములచే మధురాదిషడ్రసములు యథాక్రమముగ పుట్టును. (అనగా అధికముగనుండు భూమి, ఉదకము అను నీరెండు భూతములచే మధురరసమును, అధికమునుండుభూమి,

అగ్ని అనునీ రెండు భూతములచే అమ్లరసమును, అధికముగనుండు ఉదకము, అగ్ని అను నీరెండు భూతములచే లవణరసమును, అధికముగనుండు ఆకాశము, వాయువు అనునీ రెండు భూతములచే తిక్తరసమును అధికముగనుండు అగ్ని, వాయువు అనునీరెండు భూతములచే కటురసమును, అధికముగనుండు భూమి, వాయువు అనునీ రెండు భూతములచే కషాయరసమును జనించునని భావము) ద్రవ్యమువలెనే రసముగూడ పాంచ భౌతికమని తెలియపరచుటకై "స్వయోన్యః" అనువిశేషణము తంత్రకారునిచే ప్రయోగింపబడినది. కొన్ని భూతాధిక్యములతోఁ గూడియుండు పృథివ్యాదిభూత ములే వివిధరసముల నుత్పత్తిచేయుటకు సమర్థములగును. సర్వభూతాధిక్యముతోఁ జేరియుండు పృథివ్యాది భూతములు వివిధరసముల నుత్పత్తిచేయుటకు సమర్థములు కానేరవు. ఇట్లుండుట భూమ్యాకాశాదిభూతములయొక్క స్వభావము. కాబట్టి భూమి, ఉదకము వీని యాధిక్యముచే మధురరసమును, ఉదకాధిక్యముచే వేరురసమును భూమి, ఆకాశము మొదలగువానియాధిక్యముచే వేరురసమును, ఇటులనే నేకరసములు ఉత్పత్తియగునని శంకింపంబనదు.

— మధురలక్షణము. —

తేషాం విద్యాద్రసం స్వాదుం యో వక్త్రమనులింపతి,
ఆస్వాద్యమానో దేహస్య హ్లాదనోఽక్షప్రసాదనః. ౨
ప్రియః పిపీలికాదీనాం

మధురాదిరసములలోఁ దేనిని భుజించినతోడనే ముఖమునం దనులేపమును, దేహమునందు సుఖమును, ఇంద్రియములకు ప్రసన్నత్వమును, గలుగఁజేయునో పిపీలికాదిజంతువులకు ప్రియముగనుండునో అట్టిదానినే మధురరసమని తెలియవలయును. మధుమేహమునందు మూత్రమాధుర్యమువలన చీమలు చేరునని తెలియపరచుటకై "ప్రియః పిపీలికాదీనాం" అను విశేషణము ప్రయోగింపబడినది. మూలశ్లోకమునం దుండు "ఆస్వాద్యమానః" అనుపదమును ఉత్తరత్ర చెప్పబడు శ్లోకములతోఁ గూడ జేర్చి అన్వయము చేసికొనవలయును.

— అమ్లలక్షణము. —

అమ్లః క్షాలయతే ముఖమ్,
హర్షణో రోమదంతానా మక్షిభ్రువనికోచనః. 3

అమ్లరసమును భుజించగనే నోటియందు నీరుకారును, రోమములు, దంతములు

గగుర్పొడుచును. నేత్రములు, కనుబొమలు సంకోచమును బొందును. అమ్లరసమనగా పుల్లనిరసము.

లవణరసలక్షణము.

లవణస్స్యందయత్యాస్యం కపోలగలదాహకృత్,

లవణరసము నోటియందు నీరూరునటుల జేయును. చెక్కిళ్లు గంతము వీనియందు తాపమును గలుగఁజేయును. అన్నమునందు రుచిని గలుగఁజేయుట ప్రసిద్ధమగుటచే నిచట జెప్పక విరమించఁబడినది.

"కంఠకపోలం విదహత్యన్నం ప్రరోచయతి"

అనగా కంఠము, చెక్కిళ్లు వీనియందు తాపమును, అన్నమునందురుచిని గలుగఁజేయునని అష్టాంగసంగ్రహమునందు స్పష్టముగా జెప్పఁబడియున్నది.

తిక్తరసలక్షణము.

తిక్తో విశదయత్యాస్యం రసనం ప్రతిహంతి చ. ౪

తిక్తరసము భుజింపఁబడఁగానే నోటిని పిచ్ఛిలముగఁ జేయును. రసనేంద్రియమును జెరచును. (అనగా ఇతర రసగ్రహణశక్తిని నశింపఁజేయునని భావము.) తిక్తరసమనగా చేదురసము.

కటురసలక్షణము.

ఉద్వేజయతి జిహ్వాగ్రం కుర్వంశ్చిమిచిమాం కటుః,
స్రావయత్యక్షినాసాస్యం కపోలౌ దహతీవ చ. ౫

కటురసము భుజింపఁబడఁగానే నాలుకయొక్క అగ్రభాగమునందు ఉద్వేగమును (బాధను) గలుగఁజేయును. చిమచిమయనును. నిప్పుకణ్యలను తాకినటులనే నేత్రములు, ముక్కు, నోరు వీనియందు నీరును గార్చును. చెక్కిళ్లుగా దహించునటుల నుండును. కటురసమనగా కారముగనుండురసము.

కషాయరసలక్షణము.

కషాయో జడయేజ్జిహ్వాం కంఠస్రోతోవిబంధకృత్,

కషాయరసము భుజింపఁబడఁగానే నాలుకను జడముగఁ జేయును. (అనగా ఇతర రసములఁదెలిసికొనునట్టి శక్తిని మందముగఁ జేయునని భావము). కంఠమునందలి స్రోతస్సులను బంధించును. (అనగా శ్వాసాదులనడ్డగించునని భావము.) కషాయరసమనగా ఒగరురసము.

రసానామితి రూపాణి కర్మాణి

ఇటులమధురాది షడ్రసములయొక్క లక్షణములు జెప్పబడినవి. ఇక వానికృత్య
ములు క్రమముగా జెప్పబడును.

మధురసకృత్యము.

మధురో రసః. ౬
ఆజన్మసాత్మ్యాత్కురుతే ధాతూనాం ప్రబలం బలమ్,
బాలవృద్ధక్షతక్షీణవర్ణకేశేంద్రియౌజసామ్. ౭
ప్రశస్తో బృంహణః కంఠ్యస్స్తన్యసంధానకృద్గురుః,
ఆయుష్యో జీవనస్స్నిగ్ధః పిత్తానిలవిషాపహః. ౮
కురుతేఽత్యుపయోగేన సమేదఃకఫజాన్ గదాన్,
స్థౌల్యాగ్నిసాదసంన్యాసమేహగండార్బుదాదికాన్. ౯

రసములలో మధురరసము జన్మము మొదలుకొని శరీరమునకు సాత్మ్యముగ నల్ల
వాటచే నుపయోగించినయెడల ధాతువులయొక్క స్వాభావికమయిన బలమునధికపర
చును. బాలవృద్ధ క్షతక్షీణులకును, శరీరకాంతి, తలవెండ్రుకలు, ఇంద్రియములు,
ఓజస్సు వీనికిని హితకరముగనుండును. శరీరపుష్టిని గలుగజేయును. కంఠమునకు హితకర
ముగ జేయును. చనుబాలనువృద్ధిజేయును. విరిగినయంగముల నతుకునట్లు జేయును. గురు
వుగనుండును. ఆయుష్యమును వృద్ధిజేయును. జీవనకారి (అనగా నియతమయిన ఆయుః
కాలముపరకు జీవింపజేయునని యర్థము.) జిగటుగనుండును. పిత్తము, వాతము, విషము
వీనిని హరింపజేయును. మధురరసము నధికముగ సేవించినచో మేదస్సు, శ్లేష్మము వీనిచే
గలుగు స్థూలత్వ, అగ్నిమాంద్య, సన్న్యాస, ప్రమేహము, గండము, అర్బుదము
మున్నగురోగములను గల్గించును. క్షీణధాతువృద్ధికొరకు, శుక్రవృద్ధికొరకు నుపయోగించునటు
లనే మధురరసమువలన క్రమముగా రక్తాదిధాతువులను, శుక్రమును వృద్ధిజేయునని
తెలియపరచుటకై "జీవనం, ఓజస్యం" అను నీరెండుపదములు ప్రయోగించబడినవి.

అమ్లరసకృత్యము.

అమ్లోఽగ్నిదీప్తికృత్స్నిగ్ధో హృద్యః పాచనరోచనః,
ఉష్ణవీర్యో హిమస్పర్శః ప్రీణనః క్లేదనో లఘుః. ౧౦
కరోతి కఫపిత్తాస్రం మూఢవాతానులోమనమ్,
సోఽత్యభ్యస్తస్తనోః కుర్యాచ్ఛైథిల్యం తిమిరం భ్రమమ్. ౧౧

కండుపాండుత్వవీసర్పశోఫవిస్ఫోటతృడ్జ్వరాన్,

ఆమ్లరసము అగ్నిదీపనమును గలుగజేయును. స్నిగ్ధముగనుండును. హృదయమునకు హితకరమైనది. పాకమును, రుచిని గలుగజేయును. ఉష్ణమయిన వీర్యముగలది. శీతలమయిన స్పర్శముగలది. తృప్తినిచ్చును. క్లేదమును గలుగజేయును. లఘువుగనుండును. కఫమును, పిత్తరక్తమును గలుగజేయును. అనులోమముగా సంచరించకుండు వాతమునకు అనులోమగతిని గలుగజేయును. ఆమ్లరసము నధికముగనుపయోగించినచో శరీరశైథిల్యము, తిమిరవాతము, భ్రమ, దురద, పాండురోగము, విసర్పము, శోఫ, విస్ఫోటము, దప్పి, జ్వరము అను రోగములను గలుగజేయును.

లవణరసకృత్యము.

లవణః స్తంభసంఘాతబంధవిధ్మాపనోఽగ్నికృత్. ౧౨
స్నేహనః స్వేదనస్తీక్ష్ణో రోచనశ్ఛేదభేదకృత్,
సోఽతియుక్తోఽస్రపవనం ఖలతిం పలితం వలీః. ౧౩
తృట్కుష్ఠవిషవీసర్పాన్ జనయేత్క్షపయేద్బలమ్,

లవణరసము స్తంభనము, సంఘాతము, బంధనము వీనిని పోగొట్టును. అగ్నిదీపనమును గలుగజేయును. స్నేహనము, స్వేదమును గలుగజేయును. తీక్ష్ణముగ నుండును. రుచినిచ్చును. గాయమును మాన్పును. దీని నధికముగ నుపయోగించినచో వాతరక్తము, ఖలతి (అనగా ఇంద్రలుప్తరోగము) వెంట్రుకలు నెరయుట, వళులు, దప్పి, కుష్ఠము, విషము, విసర్పము వీనిని గలుగజేయును. బలమును పోగొట్టును.

తిక్తరసకృత్యము.

తిక్తః స్వయమరోచిష్ణురరుచిం కృమితృడ్విషమ్. ౧౪
కుష్ఠమూర్ఛాజ్వరోత్క్లేశదాహపిత్తకఫాన్ జయేత్,
క్లేదమేదోవసామజ్జశకృన్మూత్రోపశోషణః. ౧౫
లఘుర్మేధ్యో హిమో రూక్షః స్తన్యకంఠవిశోధనః,
ధాతుక్షయానిలవ్యాధీనతియోగాత్కరోతి సః. ౧౬

తిక్తరసము స్వభావముగా నోటికి అరుచిగనుండును. అరుచి (అనగా ఆహారము నందిచ్ఛలేకుండుటయని యర్థము.) కృములు, దప్పి, విషము, కుష్ఠము, మూర్ఛ, జ్వరము, ఓకరింతలు, తాపము, పిత్తము, కఫము, వీనిని పోగొట్టును. క్లేదము, మేదస్సు, వస, మజ్జ, మలము, మూత్రము వీనిని శోషింపజేయును. లఘువుగనుండును.

బుద్ధికి హితకరమయినది. శీతమయినవీర్యముగలది రూక్షజేయును. చనుబాలు, కంఠస్వరము వీనిని శోధించును. దాని నధికముగ సేవించినచో ధాతుక్షయము, వాతవ్యాధి వీనిని గలుగజేయును.

కటురసకృత్యము.

కటుర్గలామయోదర్దకుష్ఠాలసకశోఫజిత్,
వ్రణావసాదనః స్నేహమేదఃక్లేదోపశోషణః. ౧౬
దీపనః పాచనో రుచ్యశ్శోధనోన్నస్య శోషణః,
ఛినత్తి బంధాన్ స్రోతాంసి వివృణోతి కఫాపహః. ౧౭
కురుతే సోఽతియోగేన తృష్ణాం శుక్రబలక్షయమ్,
మూర్ఛామాకుంచనం కంపం కటిపృష్ఠాదిషు వ్యథామ్. ౧౮

కటురసము గళరోగము, కుష్ఠము, అలసకము, శోఫ వీనిని పోగొట్టును. వ్రణము నార్చును. స్నేహము, మేదస్సు, క్లేదము వీనిని శోషింపజేయును. అగ్నిదీపనము, జీర్ణము, రుచి వీనిని గలుగజేయును. శోధనకరమైనది. అన్నమునకు విదాహమును గలుగజేయును. మలబంధములను పోగొట్టును. స్రోతోమార్గములను అడ్డులేక జేయును. కఫమును నాశింపజేయును. దాని నధికముగ సేవించినచో దప్పి, శుక్రనాశము బలనాశము, మూర్ఛ, ఆకుంచనము, కంపము, కటి (అనగా నడుముక్రింది తొడల మీది భాగము) వీపు వీనియందు శూలములను నుపద్రవములను గలుగజేయును.

కషాయరసకృత్యము.

కషాయః పిత్తకఫహా గురురస్రవిశోధనః,
పీడనో రోపణశ్శీతః క్లేదమేదోవిశోషణః. ౨౦
ఆమసంస్తంభనో గ్రాహీ రూక్షోఽతిత్వక్ప్రసాదనః,
కరోతి శీతలస్సోఽతివిష్టంభాధ్మానహృద్రుజః. ౨౧
తృట్కార్శ్యపౌరుషభ్రంశస్రోతోరోధమలగ్రహాన్,

కషాయరసము పిత్తకఫములను పోగొట్టును. గురువుగనుండును. రక్తమును శుద్ధిజేయును. పీడాకరమైనది. వ్రణమునార్చును. శీతమయినవీర్యముగలది. క్లేదమును, మేదస్సును బాగుగ శోషింపజేయును. ఆమాశయమునందు స్తంభనము జేయును. మలమును గట్టిపరచును. రూక్షముగనుండును. చర్మమునకు మిక్కుటముగా కాంతినిచ్చును. దాని నధికముగ సేవించినచో విష్టంభము, ఆధ్మానము, హృద్రోగము, దప్పి, కార్శ్యము, శుక్రహాని, స్రోతోమార్గప్రతిబంధము, మలబంధము వీనిని గలుగజేయును.

మధురస్కంధము.

ఘృతహేమగుడాక్షోట * మోచచోచపరూషకమ్. ౨౨
అభీరువీరాపనసరాజాదనబలాత్రయమ్,
మేదే చతస్రః పర్ణిన్యో జీవంతీ జీవకర్షభౌ. ౨౩
మధూకం మధుకం బింబీ విదారీ శ్రావణీయుగమ్,
క్షీరశుక్లా తుగాక్షీరీ క్షీరిణ్యౌ కాశ్మరీ సహే. ౨౪
క్షీరేక్షుగోక్షురక్షౌద్రద్రాక్షాదిర్మధురో గణః,

నెయ్యి, సువర్ణము, బెల్లము, అక్రోటము (అనగా [illegible] కొండ గోగు) అరటి నారికేళము, పట్టైము, అభీరు (అనగా పిల్లపీచర) వీరా (అనగా [illegible]) పనస, చారపప్పు, బలాత్రయము (చిట్టాముట్టి, పెద్దాముట్టి, [illegible]) మేద, మహామేద, నాలుగువిధములైన పర్ణులు (అనగా [illegible], శాలపర్ణి, పిల్ల పెసర, కారుమినుములు) [illegible], జీవకము, ఋషభకము, ఇప్ప, [illegible] దొండ, నేలగుమ్ముడు రెండు విధములైన శ్రావణి (అనగా [illegible], పెద్ద [illegible]) పాలగుమ్ముడు, తవక్షీరి, రెండు విధములయిన క్షీరిణి (అనగా చిన్న పాల, పెద్ద పాల) గుమ్ముడు, మహాసహా, ముద్గసహా, పాలు, చెఱుకు, పల్లేరు, తేనె, ద్రాక్ష ఇవి మొదలగునవి. [అనగా తృణపంచమూలము మొదలు [illegible], ముజ్జ, [illegible], [illegible], శృంగాటకము (అనగా దుంపగడ్డ) పచ్చ [illegible], [illegible] (అనగా [illegible]) [illegible], ఖర్జూరము, [illegible], [illegible] మొదలగునవి] మధురగణమనబడును. ఇదే మధురస్కంధమనియు చెప్పబడును.

అమ్లస్కంధము.

అమ్లో ధాత్రీఫలామ్లీకామాతులుంగామ్లవేతసమ్. ౨౫
దాడిమం రజతం తక్రం చుక్రం పాలేవతం దధి,
ఆమ్రమామ్రాతకం భవ్యం కపిత్థం కరమర్దకమ్. ౨౬

ఉసిరికాయ, అమ్లిక (అనగా చింతపండు) మాదీఫలము, పుల్లప్రబ్బలి, దానిమ్మ, వెండి, చల్ల, పుల్లనీళ్ళు, పాలేవతము, పెరుగు, మామిడి, అంబాళము, కమ్మరేగు, వెలగ, కలివి, ఇవి ఆమ్లవర్గమనబడును. ఇదే అమ్లస్కంధమనియు చెప్పబడును.

మఱియు కొండమామిడి, నిమ్మ, కువలము, రేగు, బదరము, ఈడ, ప్రాచీనామ

* మోచ అనగా ఇలిపా.

లకము, పెరుగుమీదితేట, కడుగు అనునదియును, అమ్లస్కంధ మని అష్టాంగసంగ్రహ మునందు జెప్పబడియున్నది.

"వృక్షామ్లం కోలలకుచకోశామ్రాతకధన్వనమ్,
మస్తు ధాన్యామ్ల మద్యాదినిం బీరతిలకల్కకమ్."

చింత, రేగు, కమ్మరేగు, కోశామ్రము, పెరుగుమీదితేట, ధాన్యామ్లము, మద్యము, నిమ్మ, నువ్వులకల్కము ఇవి అమ్లగుణమునబడినవని అష్టాంగసంగ్రహమునం జెప్పబడియున్నది.

లవణస్కంధము.

వరం సౌవర్చలం కృష్ణం బిడం సాముద్రమౌద్భిదమ్,
రోమకం పాంసుజం సీసం క్షారశ్చ లవణో గణః. ౨౭

సైంధవలవణము (అనగా ఇంతుప్పు) సౌవర్చలవణము, కృష్ణలవణము (అనగా నల్లఅట్టుప్పు) బిడాలవణము, సముద్రలవణము, ఔద్భిదలవణము, (అనగా అట్టుప్పు) రోమకలవణము, చవిటిఉప్పు, సీసము, క్షారవిశేషములు అనగా సజ్జకారము, యవక్షారము, వెలిగారము) ఇవి లవణవర్గమునబడును. ఇదే లవణస్కంధ మనియును జెప్ప బడును.

తిక్తస్కంధము.

తిక్తః పటోలీ త్రాయంతీ వాలకోశీరచందనమ్,
భూనింబనింబకటుకాతగరాగురువత్సకమ్. ౨౮
నక్తమాలద్విరజనీముస్తమూర్వాటరూషకమ్,
పాఠాపామార్గకాంస్యాయోగుడూచీధన్వయాసకమ్. ౨౯
పంచమూలం మహద్వ్యాఘ్రౌ విశాలాతివిషా వచా,

చేదుపొట్ల, కలుత్రాయను, కురువేరు, వట్టివేరు, చందనము, నేలవేము, పెద్దవేము, కటుకరోహిణి, గ్రంథితగరము, అగరు, కొడిసె, కానుగ, పసుపు, మ్రానిపసుపు, తుంగముస్తెలు, చాగ, అడ్డసరము, పాఠ అనగా చిరుబొద్ది, ఉత్తరేణి, కంచు, ఇనుము, తిప్పతీగ, చిన్నరేగటిదూలగొండి, మహాపంచమూలము, వాకుడు, ములక, చేదుపుచ్చ, అతివస, వస ఇవి తిక్తవర్గమునబడును. ఇదే తిక్తస్కంధమనియును జెప్పబడును. చేదుప్రధానముగ గలవస్తుజాలము.

కటుస్కంధము.

కటుకో హింగుమరిచకృమిజిత్పంచకోలకమ్. ౩౦
కుఠేరాద్యా హరితకాః పిత్తం మూత్రమరుష్కరమ్,

ఇంగువ, మిరియాలు, వాయువిడంగములు, పంచకోలములు, గగ్గెర, నల్లగగ్గెర, మొదలగు హరితకములు, మేకపోతు మొదలగువాని పిత్తము మూత్రము, నల్లజీడి, ఇది కటువర్గమనబడును ఇదే కటుస్కంధమనియు జెప్పబడును. మునిశెల, ఆవాలు, చెంగల్వకోష్ఠు మొదలగునవియును కటువర్గమని అష్టాంగసంగ్రహమందు జెప్పబడి యున్నది.

కషాయస్కంధము.

వర్గః కషాయః పథ్యాక్షం శిరీషః ఖదిరో మధు. ౩౧
కదంబోదుంబరం ముక్తా ప్రవాలాంజనగైరికమ్,
బాలం కపిత్థం ఖర్జూరం బిసపద్మోత్పలాది చ. ౩౨

కరక్కాయ, తానికాయ, దిరిసెనము, చండ్ర, ఇప్ప, కదంబం అనగా మొగులుకడిమి, మేడి, ముత్తియములు, పగడములు, గైరికము, బాలకపిత్థము అనగా లేతవెలగ, ఖర్జూరము, తామరతూడు, తామర, కలువ, ప్రేంకణము, లొద్దుగు, పెనుమ్రాను, ఇది మొదలగునవి కషాయవర్గమనబడును. ఇదే కషాయస్కంధమనియు జెప్పబడును.

మధురస్కంధగుణము.

మధురం శ్లేష్మలం ప్రాయో జీర్ణాచ్ఛాలియవాదృతే,
ముద్గాద్గోధూమతః క్షౌద్రాత్సితాయా జాంగలామిషాత్. 33

ప్రాతబడిన శాలిధాన్యము, యవలు, పెసలు, గోధుమలు, తేనె, పంచదార, జాంగలమాంసము ఇదితప్ప తక్కిన మధురద్రవ్యములన్నియును తరుచుగ కఫమును వృద్ధి జేయును. తైలము, మాంసము మొదలగు కొన్ని మధురద్రవ్యములు కఫమును వృద్ధి జేయకుండుటచేతనే "ప్రాయః" అనుపదము ప్రయోగించబడినది.

అమ్లస్కంధగుణము.

ప్రాయోఽమ్లం పిత్తజననం దాడిమామలకాదృతే,

దాడిమను, ఉసిరిక, ఇదితప్ప తక్కిన అమ్లద్రవ్యములన్నియు తరుచుగ పిత్తమును జేయును,

లవణస్కంధగుణము.

అపథ్యం లవణం ప్రాయశ్చక్షుషో ఽన్యత్ర, సైంధవాత్. ౩౪

లవణద్రవ్యములలో సైంధవలవణము తప్ప తక్కినవి తరుచుగ నేత్రములకు అపథ్యకరములైనవి.

తిక్తస్కంధకటుస్కంధగుణము.

తిక్తం కటు చ భూయిష్ఠమవృష్యం వాతకోపనమ్,
ఋతే ఽమృతాపటోలీభ్యాం శుంఠీకృష్ణారసోనతః ౩౫

తిప్పతీగ, చేదుపొట్ల, ఇవి తప్ప తక్కిన తిక్తద్రవ్యములును, శొంఠి, పిప్పళ్లు, వెల్లుల్లి, ఇవి తప్ప తక్కిన కటుద్రవ్యములును తరుచుగ వాతప్రకోపమును జేయును, శుక్రమును జెరుచును.

కషాయస్కంధగుణము.

కషాయం ప్రాయశశ్శీతం స్తంభనం చాభయామృతే,

కరక్కాయ తప్ప తక్కిన కషాయద్రవ్యములన్నియు తరుచుగ శీతమైన వీర్యము గలవిగనుండును. స్తంభనమును జేయును.

షడ్రసవీర్యతారతమ్యము.

రసాః కట్వమ్లలవణా వీర్యేణోష్ణా యథోత్తరమ్. ౩౬
తిక్తః కషాయో మధురస్తద్వదేవ చ శీతలాః,

కటురసము, అమ్లరసము, లవణరసము, ఇవి ఉత్తరోత్తరము ఉష్ణవీర్యము గలవిగనుండును. ఎట్లనగా:—కటురసము ఉష్ణవీర్యముగలది. కటురసముకంటె అమ్లరసము ఉష్ణవీర్యతరమైనది. (అనగా కటురసముకంటె మిగులఉష్ణవీర్యముగలదియని భావము.) లవణరసము ఉష్ణవీర్యతమమైనది. (అనగా అమ్లరసముకంటె లవణరసము మిగుల ఉష్ణవీర్యముగలదియని భావము.) తిక్తరసము, కషాయరసము, మధురరసము, ఇవి ఉత్తరోత్తరము శీతవీర్యము గలవిగనుండును. (అనగా తిక్తరసము శీతవీర్యముగలది.) కషాయరసము శీతవీర్యతరమైనది. (అనగా తిక్తరసముకంటె మిగుల శీతవీర్యముగలదని భావము.) మధురరసము శీతవీర్యతమమైనది. (అనగా కషాయరసముకంటె మధురరసము మిక్కుటముగ శీతవీర్యముగలదిగనుండునని అభిప్రాయము.)

తిక్తాదిరసములకు రూక్షాదిధర్మకత్వము.

తిక్తః కటుః కషాయశ్చ రూక్షా బద్ధమలాస్తథా. ౩౭

తిక్తరసము, కటురసము, కషాయరసము ఇవి ఉత్తరోత్తరము రూక్షగ

నుండును. మలబంధము జేయును. (అనగా తిక్తరసముకంటె కటురసమును, దానికంటె కషాయరసము మిగుల రూక్షముగ మలబంధకారిగ నుండునని తాత్పర్యము.)

లవణాదిరసములకు స్నిగ్ధత్వాదితారతమ్యము.

పట్వమ్లమధురాస్స్నిగ్ధాః సృష్టవిణ్మూత్రమారుతాః,

లవణరసము, అమ్లరసము, మధురరసము, ఇవి యుత్తరోత్తరము స్నిగ్ధముగ నుండును. మలమును, మూత్రము, వాతము, వీనిని బయలుపరచును. (అనగా లవణరసముకంటె అమ్లరసమును, దానికంటె మధురరసమును విశేషస్నిగ్ధముగలవై, మల, మూత్ర, వాతములను బైలుపరచునని తాత్పర్యము.)

లవణాదిరసములకు గురుత్వతారతమ్యము.

పటోః కషాయస్తస్మాచ్చ మధురః పరమం గురుః. ౩౮

లవణరసముకంటె కషాయరసము మిగుల గురువుగనుండును. కషాయరసముకంటె మధురరసము మిగుల గురువుగనుండును.

అమ్లాదిరసములకు లఘుత్వతారతమ్యము.

లఘురమ్లః కటుస్తస్మాత్తస్మాదపి చ తిక్తకః,

అమ్లరసము లఘువుగనుండును. అమ్లరసముకంటె కటురసము మిగుల లఘువుగ నుండును. కటురసముకంటె తిక్తరసము మిగుల లఘువుగనుండును.

రససంయోగకల్పనావిభాగము.

సంయోగాస్సప్తపంచాశత్కల్పనా తు త్రిషష్టిధా. ౩౯
రసానాం యౌగికత్వేన యథాస్థూలం విభజ్యతే,

ఇక జెప్పబడు ప్రకారము రససంయోగము ఏబదియేడు విధములుగ విభజించబడును. రసకల్పనయైనచో వ్యక్తరసాస్వాదానుగుణముగ శరీరమున నుపయోగించునటుల అఱువదిమూడువిధములుగ విభజించబడును.

రససంయోగవివరము.

ఏకైకహీనాంస్తాన్ పంచ పంచ యాంతి రసా ద్వికే. ౪౦
త్రికే స్వాదుర్దశామ్లోఽష్టౌ త్రీన్ పటుస్తిక్త ఏకకమ్,
చతుష్కేషు దశ స్వాదుశ్చతురోఽమ్లః పటుస్సకృత్. ౪౧
పంచకేష్వేకమేవామ్లో మధురః పంచ సేవతే,
ద్రవ్యమేకం షడాస్వాదమసంయుక్తాశ్చ షడ్రసాః. ౪౨

రెండురసములసంయోగములో మధురము, అమ్లము, లవణము, తిక్తము, కటువు అనునీయైదురసములు వరుసక్రమముగా నొక్కొకటి హీనమై అమ్లలవణ తిక్తకటు

కషాయములను మధురరసములతో సంయోగమును జెందును. ఈ ద్విరసద్రవ్యసంయోగము (15) భేదములుగలది. ఇటులజెప్పుటచే మధురరసము అమ్లాదిరసములను, అమ్లరసము లవణాదిరసములను, లవణరసము తిక్తాదిరసములను, తిక్తరసము కటుకషాయరసములను, కటురసము కషాయరసమును జెందుననిభావము. అదియెట్లనగా:—(1) మధురరసము అమ్లరసమును జెందుట 1, (2) మధురరసము లవణరసమును జెందుట 2, (3) మధురరసము తిక్తరసమును జెందుట 3, (4) మధురరసము కటురసమును జెందుట 4, (5) మధురరసము కషాయరసమును జెందుట 5, (6) అమ్లరసము లవణరసమును జెందుట 1, (7) అమ్లరసము తిక్తరసమును జెందుట 2, (8) అమ్లరసము కటురసమును జెందుట 3, (9) అమ్లరసము కషాయరసమును జెందుట 4, (10) లవణరసము తిక్తరసమును జెందుట 1, (11) లవణరసము కటురసమును జెందుట 2, (12) లవణరసము కషాయరసమును జెందుట 3, (13) తిక్తరసము కటురసమును జెందుట 1, (14) తిక్తరసముకషాయరసమును జెందుట 2, (15) కటురసము కషాయరసమును జెందుట 1. ఇటుల ద్విరసద్రవ్యము 15 విధములగు సంయోగమును జెందును. ఈ ద్విరసద్రవ్యసంయోగములో మధురరసముతోడ సర్వరసములు జేరుటచే నామధురరసము శ్రేష్ఠమైనది. కషాయరసము కడపటిదియగుటచే నిందితమైనది.

త్రిరసద్రవ్యసంయోగములో మధురరసము (10) విధములైన సంయోగమును జెందును. అదియెట్లనగా—(16) మధురరసము అమ్లలవణరసములను జెందుట 1, (17) మధురరసము అమ్లతిక్తరసములను జెందుట 2, (18) మధురరసము అమ్లకటురసములను జెందుట 3, (19) మధురరసము అమ్లకషాయరసములను జెందుట 4, (20) మధురరసము లవణతిక్తరసములను జెందుట 1, (21) మధురరసము లవణకటురసములను జెందుట 2, (22) మధురరసము లవణకషాయరసములను జెందుట 3, (23) మధురరసము తిక్తకటురసములను జెందుట 1, (24) మధురరసము తిక్తకషాయరసములను జెందుట 2, (25) మధురరసము కటుకషాయరసములను జెందుట 1. ఇటుల త్రిరసద్రవ్యసంయోగములో మధురరసము 10 విధములగు సంయోగమును జెందును.

మఱియును నా త్రిరసద్రవ్యసంయోగములోనే అమ్లరసము (6) విధములైన సంయోగమును జెందును. అదియెట్లనగా—(26) అమ్లరసము లవణతిక్తరసములను జెందుట 1, (27) అమ్లరసము లవణకటురసములను జెందుట 2, (28) అమ్లరసము లవణకషాయరసములను జెందుట 3, (29) అమ్లరసము తిక్తకటురసములను జెందుట 1, (30) అమ్లరసము తిక్తకషాయరసములను జెందుట 2, (31) అమ్లరసము కటుకషాయరసములను జెందుట 1. ఇటుల త్రిరసద్రవ్యసంయోగములో అమ్లరసము 6 విధములగు సంయోగమును జెందును.

మఱియు నా త్రిరసద్రవ్యసంయోగములో నే లవణరసము (3) విధములైన సంయోగమును జెందును. అదియెట్లనగా—(32) లవణరసము తిక్తకటురసములను జెందుట 1, (33) లవణరసము తిక్తకషాయరసములను జెందుట 2, (34) లవణరసము కటుకషాయరసములను జెందుట 1. ఇటుల త్రిరసద్రవ్యసంయోగములో లవణరసము 3 విధములగు సంయోగమును జెందును.

మఱియు నా త్రిరసద్రవ్యసంయోగములో నే తిక్తరసము నొకవిధమైన సంయోగమును జెందును. అదియెట్లనగా—(35) తిక్తరసము కటుకషాయరసములను జెందుట 1. పైజెప్పిన ప్రకారము త్రిరసద్రవ్యసంయోగము మధుర, అమ్ల, లవణ, తిక్తరససంయోగభేదములచే 20 విధములుగ నుండును.

చతూరస (నాల్గురసములుగల ద్రవ్యముల) ద్రవ్యసంయోగములో మధురరసము (10) విధములైన సంయోగమును జెందును. అదియెట్లనగా—(36) మధురరసము అమ్లలవణతిక్తరసములను జెందుట 1, (37) మధురరసము ..... జెందుట 2, (38) మధురరసము అమ్లలవణకషాయరసములను జెందుట 3, (39) మధురరసము అమ్లతిక్తకటురసములను జెందుట 4, (40) మధురరసము అమ్లతిక్తకషాయరసములను జెందుట 5, (41) మధురరసము అమ్లకటుకషాయరసములను జెందుట 6, (42) మధురరసము లవణతిక్తకటురసములను జెందుట,(43) మధురరసము లవణతిక్తకషాయరసములను జెందుట 2, (44) మధురరసము లవణకటుకషాయరసములను జెందుట 3,(45) మధురరసము తిక్తకటు కషాయరసములను జెందుట 1.ఇటుల చతూరసద్రవ్యసంయోగములో మధురరసము 10 విధములగు సంయోగమును జెందును.

మఱియు నా చతూరసద్రవ్యసంయోగములో నే అమ్లరసము (4) విధములైన సంయోగమును జెందును. అదియెట్లనగా—(46) అమ్లరసము లవణతిక్తకటురసములను జెందుట 1, (47) అమ్లరసము లవణతిక్తకషాయరసములను జెందుట 2. (48) అమ్లరసము లవణకటుకషాయరసములను జెందుట 3, (49) అమ్లరసము తిక్తకటుకషాయరసములను జెందుట 1. ఇటుల చతూరసద్రవ్యసంయోగములో అమ్లరసము 4 విధములగు సంయోగమును జెందును.

మఱియు నా చతూరసద్రవ్యసంయోగములో నే లవణరసము ఒకవిధమైనసంయోగమును జెందును. అదియెట్లనగా:—(50) లవణరసము తిక్తకటుకషాయరసములను జెందుట 1. పైజెప్పినప్రకారము చతూరసద్రవ్యసంయోగము మధుర, అమ్ల, లవణరససంయోగభేదములచే 15 విధములుగనుండును.

పంచరసద్రవ్యసంయోగములో అమ్లరసము ఒకవిధమయిన సంయోగమును

జెందును. అదియెట్లనగా—(51) అమ్లరసము లవణతిక్తకటుకషాయ రసములను జెందుట 1. అని తెలియవలయును.

మఱియు నా పంచరసద్రవ్య సంయోగములోనే మధురరసము 5 విధములైన సంయోగమును జెందును. అది యెట్లనగా—(52) మధురరసము లవణతిక్తకటుకషాయ రసములను జెందుట 1, (53) మధురరసము అమ్లతిక్తకటుకషాయ రసములను జెందుట 2, (54) మధురరసము అమ్లలవణకటుకషాయ రసములను జెందుట 3, (55) మధురరసము అమ్లలవణతిక్తకషాయ రసములను జెందుట 4, (56) మధురరసము అమ్లలవణతిక్తకటురసములను జెందుట 5. ఇట్లు పంచరసద్రవ్యసంయోగములో మధురరసము 5 విధములగు సంయోగమును జెందును.

(57). షడ్రసద్రవ్యము మధుర, అమ్ల, లవణ, తిక్త, కటు కషాయములను 6 రసములు గలదియగును. మఱి యిందు మధురాదిరసములు ఒకదానితో నొకటి చేరక ప్రత్యేక ప్రత్యేకముగా నున్నచో (58) మధురరసము, (59) అమ్లరసము, (60) లవణరసము, (61) తిక్తరసము, (62) కటురసము, (63) కషాయరసము అని 6 విధములుగ నుండును.

పైజెప్పిన ప్రకారము ద్విరసద్రవ్యసంయోగము 15 విధములును, త్రిరసద్రవ్యసంయోగము 20 విధములును, చతూరసద్రవ్యసంయోగము 15 విధములును, పంచరసద్రవ్యసంయోగము 6 విధములును, షడ్రసములన్నియు గూడియుండు ద్రవ్యం బొకటియును, మధురాదిరసములు ప్రత్యేక ప్రత్యేకముగా 6-ను వెరసి రసభేదము 63 విధములుగ నగును.

ఈ యర్థమే [illegible] చెప్పబడు 25 శ్లోకములయందు సంగ్రహముగా జెప్పబడియున్నది:—

"[illegible] రసభేదా [illegible],
మధురో౽మ్లేన పటునా తిక్తేన కటుకేన చ. ౧
కషాయేణ పృథగ్[illegible]మ్లస్తు లవణేన చ,
తిక్తేన కటునా సార్థం కషాయేణ పృథక్తథా. ౨
పటుస్తిక్తేన కటునా కషాయేణ పృథక్పృథక్,
తిక్తస్తు కటునాసార్థం కషాయేణ పృథక్తథా. ౩
కటుకస్తు కషాయేణ ద్విసంయోగ ఇతి స్మృతాః,
దశపంచ చ భేదాస్తు సంఖ్యాతా వింశతిస్త్రికే. ౪

మధురామ్లౌ తు పటునా తిక్తేన కటునా తథా,
కషాయేణ తథా సార్థం తథా స్వాదుః పృథక్పృథక్. ౫
తిక్తేన కటుకేనాపి కషాయేణ తథా సహ,
స్వాదుతిక్తౌ తు కటునా కషాయేణ పృథక్సహ. ౬
స్వాదూషణౌ కషాయేణ స్యాదేవం దశ త్రికే,
భేదాః స్యురమ్లలవణౌ తిక్తేన కటునా పృథక్. ౭
కషాయేణ తథా సార్థమమ్లతిక్తౌ పృథక్సహ,
కటుకేన కషాయేణ తథామ్లకటుకౌ సహ. ౮
కషాయేణేతి షట్ప్రోక్తా భేదా అమ్లస్య తు త్రికే.
పటుతిక్తౌ తు కటునా కషాయేణ పృథక్సహ. ౯
పటూషణౌ కషాయేణ భేదా ఇతి పటోస్త్రయః,
తిక్తోషణౌ కషాయేణ తిక్తస్యైకం త్రికే స్మృతః. ౧౦
త్రికే భేదా ఇతి ప్రోక్తాశ్చతుష్కే తు భవంతి చ,
స్వాద్వమ్లలవణాః సార్ధం తిక్తేన కటుకేన చ. ౧౧
పృథక్కషాయేణ తథా మధురామ్లౌ సతిక్తకౌ,
కటుకేన తు సంయుక్తౌ కషాయేణ పృథక్తథా. ౧౨
స్వాద్వమ్లకటుకాః సార్ధం కషాయేణేతి షట్ స్మృతాః,
సప్తమశ్చాత్ర మధురో లవణోషణతిక్తకైః. ౧౩
భేదోఽష్టమో మతస్స్వాదుకటుతిక్తకషాయకైః,
నవమస్త్వత్ర మధురః కటూషణకషాయకైః. ౧౪
దశమోఽత్ర భవేత్ స్వాదుతిక్తోషణకషాయకైః,
దశ భేదా భవంత్యేవం మధురేణ చతుష్కకే. ౧౫
కటుతిక్తామ్లలవణైర్భేద ఏకశ్చతుష్కకే,
ద్వితీయస్త్వమ్లలవణకషాయకటుకైః స్మృతః. ౧౬
తృతీయోఽత్ర భవేదమ్లపటుతిక్తకషాయకైః,
చతుర్థోఽత్ర భవేదమ్లతిక్తోషణకషాయకైః. ౧౭
ఏవమమ్లేన భేదాః స్యుశ్చత్వారోఽత్ర చతుష్కకే,
పటుకైకోఽత్ర లవణ తిక్తోషణకషాయకైః. ౧౮
ఏవం పంచదశ ఖ్యాతాశ్చతుష్కరససంఖ్యయా,
షడ్భేదాః పంచకే ప్రోక్తాస్తావత్యేవ విభాగశః. ౧౯

ఏకో భేదోఽమ్లలవణతిక్తకషాయకైః,
ద్వితీయః స్వాదులవణతిక్తకషాయకైః. ౨౦
తృతీయస్త్వమ్లమధురతిక్తకషాయకైః,
చతుర్థస్త్వమ్లమధురకటుకషాయకైః. ౨౧
పంచమస్త్వమ్లమధురకటుతిక్తకషాయకైః,
షష్ఠో భేదః స్వాదుమధురలవణతిక్తకైః. ౨౨
షడ్భేదా ఇతి సంఖ్యాతాః పంచకే ప్రవిభాగశః,
భేదః స్వాద్వమ్లలవణతిక్తకషాయకైః. ౨౩
ఏక ఏవ షడ్రసేన స్యాత్ క్షీరేణ తు షట్ స్మృతాః,
స్వాదురమ్లో లవణస్తిక్తశ్చ కటుస్తథా. ౨౪
కషాయ ఇతి భేదాః స్యుస్సర్వతోఽత్ర త్రిషష్టిధా,
క్షీరం సురా బిసం నింబశ్చవ్యా పద్మం రసాశ్రయమ్. ౨౫
ద్రవ్యం స్వాదురసాదీనాం షణ్ణాం విద్ధి యథాక్రమమ్,
ద్రవ్యం ద్రవ్యాంతరేణైవ యోజయేద్ద్వి రసాదిషు. ౨౬
ధాత్రీఫలం శర్కరయా లవణేనార్ద్రకం తథా,
ఏవమాదీని ద్రవ్యాణి యోజయేద్భిషగుత్తమః. ౨౭
కానిచిద్ద్విరసాదీని ద్రవ్యాణి స్యుస్స్వభావతః,
యథైణస్య రసః కృష్ణో యథా పంచరసాభయా. ౨౮
మద్యం పంచరసం యద్వత్తైలో యద్వచ్చతూరసః,
ఏరండతైలం త్రిరసం మాక్షికం ద్విరసం యథా. ౨౯
ఘృతమేకం స్వాదురసం మధురాదివిభాగశః,
దిఙ్మాత్రముదితా దేవం శేషముహ్యం మనీషిణా." 30

పై చెప్పబడిన ముప్పదిశ్లోకములలో నిరువదిరెండవ శ్లోకమువరకుంగల యర్థమే ద్విరస త్రిరసాది సంయోగ వివరణరూపముగ పైన చెప్పబడినది. ఇరువదియారవ శ్లోకము మొదలు ముప్పదియవ శ్లోకమువరకు నీక్రిందిరీతిగ నర్థము నెఱుంగునది:—క్షీరము, సురయనుమద్యము, బిడాలనము, వేము, చెవ్యము, పద్మము, వీనియందు మధురాది షడ్రసములు యథాక్రమముగనుండును. ద్విరసాది సంయోగమునందు నొక ద్రవ్యమును ద్రవ్యాంతరముతోడ (అనగా ఉసిరికకాయను శర్కరతోడను, అల్లమును లవణముతోడను) వైద్యశ్రేష్ఠుడు చేర్చవలయును. స్వభావముగనే కొన్ని ద్రవ్యములు ద్విరసములు గలవిగ,మఱికొన్ని త్రిరసములు గలవిగ, కొన్ని చతూరసములు గలవిగ, కొన్ని పంచరసములుగలవిగ,కొన్ని షడ్రసములు గలవియుండును. అవి యెవ్వియనగా—కృష్ణసారమృగమాంసము (అనగా చిత్రవర్ణపులేడి)మధుధారాదిషడ్ర

సములతోడను, కరక్కాయ పంచరసములతోడను, మద్యము పంచరసములతోడను, నువ్వులు చతూరసములతోడను, ఏరండతైలము త్రిరసములతోడను, మాక్షికము ద్విరసములతోడను, ఘృతము ఏకమైన మధురరసముతోడను, గూడియుండునని తెలియవలయును. ఇటుల మధురాదిరసవిభాగాదులు సంగ్రహముగా జెప్పబడినవి. శేషించియుండు విశేషభేదములను బుద్ధిమంతుడగువాడు స్వయముగా నూహించుకొనవలయును.

షడ్రసవిభాగసంఖ్యాసంగ్రహము.

షట్పంచకాష్షట్చపృథగ్రసాస్స్యుశ్చతుర్ద్వికా పంచదశప్రకారా,
భేదాస్త్రికా వింశతిరేకమేకం ద్రవ్యం షడాస్వాదమితి త్రిషష్టిః.

పంచకరససంయోగభేదములు ఆరు. దేనితోడను జేరక ప్రత్యేకముగనుండు రసములు ఆరు. చతూరససంయోగిభేదములు పదునైదు. ద్విరససంయోగభేదములు పదునైదు. త్రిరససంయోగభేదములు ఇరువది. షడ్రసములతోఁ గూడియుండు ద్రవ్యము ఒకటి. ఇటుల రసభేదములు (౬౩) విధములుగనుండును.

షడ్రసములకు ఆనంత్యము.

తే రసానురసతో రసభేదాస్తారతమ్యపరికల్పనయా చ,
సంభవంతి గణనాం సమతీతా దోషభేషజవశాదుపయోజ్యాః

పైజెప్పిన యరువదిమూడు రసభేదములను రసము, అనురసము అనువాని చేతను, వాని తారతమ్యరసభేద పరికల్పనము చేతను, (అనగా ఫలానిది మధురరసము, ఫలానిది మధురతరము, ఫలానిది మధురతమరసము, అను భేదవిచారణము జేసినచో) సంఖ్యాతీతములుగనగును. ఈ రసభేదములను వాతాదిదోషములు, హరీతక్యాద్యౌషధములు వీనిననుసరించి ఉపయోగపరచవలయునే కాని తద్విపరీతముగా నుపయోగపరుపం జనదు.

“క్వచిదేకరసః కల్ప్యస్సంయుక్తాశ్చ రసాః క్వచిత్,
దోషౌషధాదీన్ సంచింత్య భిషజా సిద్ధిమిచ్ఛతా.”

వాతాదిదోషములు, హారీతక్యాద్యౌషధములు వీనిని బాగుగా పర్యాలోచనచేసి సిద్ధిని గోరునట్టి వైద్యుడు ఒకచో ఏకరసమును మఱియొకచో రెండు, లేక మూడు రసముల నుపయోగించవలయునని చరకాచార్యుడు కూడ పైజెప్పినరీతిగనే చెప్పియున్నాడు. మఱియును దేశకాలభేదములను కూడ నాలోచించి రసభేదముల నుపయోగపరచవలయును. (అనగా వాయువును శమింపజేయుటకై లవణరసముతోడ మధురామ్లరసములనుకూడ జేర్చి యుపయోగించవలయునని భావము.) “దోషభేషజవశాత్” అని చెప్పియుండుట దేశాదులకుకూడ ఉపలక్షణమని తెలియవలయును.

దశమాధ్యాయము, ముగిసెను.

ఏకరస, ద్విరస, త్రిరస, చతూరసద్రవ్య రససంయోగముచే (63) విధములుగ పరిణమించు రససంయోగ వివరమును సులభముగ తెలియజేయునట్టి పటము.

సంఖ్య.	మధురము.	ఆమ్లము.	లవణము.	తిక్తము.	కటు.	కషాయము.
1	మ	ఆ	౦	౦	౦	౦
2	మ	౦	ల	౦	౦	౦
3	మ	౦	౦	తి	౦	౦
4	మ	౦	౦	౦	క	౦
5	మ	౦	౦	౦	౦	కషా
6	౦	ఆ	ల	౦	౦	౦
7	౦	ఆ	౦	తి	౦	౦
8	౦	ఆ	౦	౦	క	౦
9	౦	ఆ	౦	౦	౦	కషా
10	౦	౦	ల	తి	౦	౦
11	౦	౦	ల	౦	క	౦
12	౦	౦	ల	౦	౦	కషా
13	౦	౦	౦	తి	క	౦
14	౦	౦	౦	తి	౦	కషా
15	౦	౦	౦	౦	క	కషా

ద్విరస సంఖ్యా సంయోగము.

ద్విరససంయోగము 1 మొదలు 15 వరకు—15

సంఖ్య.	మధురము.	ఆమ్లము.	లవణము.	తిక్తము.	కటు.	కషాయము.
16	మ	ఆ	ల	౦	౦	౦
17	మ	ఆ	౦	తి	౦	౦
18	మ	ఆ	౦	౦	క	౦
19	మ	ఆ	౦	౦	౦	కషా
20	మ	౦	ల	తి	౦	౦
21	మ	౦	ల	౦	క	౦
22	మ	౦	ల	౦	౦	కషా
23	మ	౦	౦	తి	క	౦
24	మ	౦	౦	తి	౦	కషా
25	మ	౦	౦	౦	క	కషా
26	౦	ఆ	ల	తి	౦	౦
27	౦	ఆ	ల	౦	క	౦
28	౦	ఆ	ల	౦	౦	కషా
29	౦	ఆ	౦	తి	క	౦
30	౦	ఆ	౦	తి	౦	కషా

త్రిరస సంఖ్యా సంయోగము.

త్రిరససంయోగము 16 మొదలు 35 వరకు—20

చతూరససంయోగము 36 మొదలు 50 వరకు—15. పంచరస సం॥ 51—56 వరకు-6

షడ్రస సం॥ 57 వది—1. ఏకరస సం॥ 58—63 వరకు-6.

వెరసి రససంయోగ భేదములు 63.

సంఖ్య.	మధురము.	అమ్లము.	లవణము.	తిక్తము.	కటు.	కషాయము.
31	౦	అ	౦	౦	క	కషా
32	౦	౦	ల	తి	క	౦
33	౦	౦	ల	తి	౦	కషా
34	౦	౦	ల	౦	క	కషా
35	౦	౦	౦	తి	క	కషా
చతూరసద్రవ్యసంయోగము.						
36	మ	అ	ల	తి	౦	౦
37	మ	అ	ల	౦	క	౦
38	మ	అ	ల	౦	౦	కషా
39	మ	అ	౦	తి	క	౦
40	మ	అ	౦	తి	౦	కషా
41	మ	అ	౦	౦	క	కషా
42	మ	౦	ల	తి	క	౦
43	మ	౦	ల	తి	౦	కషా
44	మ	౦	ల	౦	క	కషా
45	మ	౦	౦	తి	క	కషా
46	౦	అ	ల	తి	క	౦
47	౦	అ	ల	తి	౦	కషా
48	౦	అ	ల	౦	క	కషా
49	౦	అ	౦	తి	క	కషా
50	౦	౦	ల	తి	క	కషా
పంచరస సం॥						
51	౦	అ	ల	తి	క	కషా
52	మ	౦	ల	తి	క	కషా
53	మ	అ	౦	తి	క	కషా
54	మ	అ	ల	౦	క	కషా
55	మ	అ	ల	తి	౦	కషా
56	మ	అ	ల	తి	క	౦
షడ్రస సం॥						
57	మ	అ	ల	తి	క	కషా
ఏకరస సంయోగము.						
58	మ	౦	౦	౦	౦	౦
59	౦	అ	౦	౦	౦	౦
60	౦	౦	ల	౦	౦	౦
61	౦	౦	౦	తి	౦	౦
62	౦	౦	౦	౦	క	౦
63	౦	౦	౦	౦	౦	కషా

ఏకాదశాధ్యాయము.

అవ:—రసభేదీయాధ్యాయముయొక్క అంతమునందు వాతాదిదోషములు వారివారి క్షయవృద్ధ్యవస్థలను విచారించి రసభేదముల నుపయోగించవలయునని "దోష, భేషజవశాదుపయోజ్యాః" అను వచనముచే చెప్పబడియున్నది. కాబట్టి ఆదోషము లెట్టిస్వరూపములుగలవి యని తెలియపరచుటకై రసభేదీయాధ్యాయానంతరము దోషాదివిజ్ఞానీయాధ్యాయము చెప్పబడుచున్నది.

దోషాదివిజ్ఞానీయాధ్యాయప్రారంభము.

అథాతో దోషాదివిజ్ఞానీయమధ్యాయం వ్యాఖ్యాస్యామః,
ఇతిహ స్మాహురాత్రేయాదయో మహర్షయః.

రసభేదీయాధ్యాయానంతరము దోషాదులయొక్క జ్ఞానం బావశ్యకంబగుటచే వాతాది దోషములు, రసాదిధాతువులు, మలములు వీనియొక్క ప్రాకృతవైకృత స్వరూప జ్ఞానమును తెలుపునట్టి దోషాదివిజ్ఞానీయాధ్యాయమును వివరించెదము.

దోషధాతుమలములచే శరీరమునకు గల్గునుపకారము.

దోషధాతుమలా మూలం సదా దేహస్య తం చలః,
ఉత్సాహోచ్ఛ్వాసనిశ్వాసచేష్టావేగప్రవర్తనైః ౧
సమ్యగ్గత్యా చ ధాతూనామక్షాణాం పాటవేన చ,
అనుగృహ్ణాత్యవికృతః పిత్తం పక్త్యూష్మదర్శనైః ౨
క్షుత్తృడ్రుచిప్రభామేధాధీశౌర్యతనుమార్దవైః,
శ్లేష్మా స్థిరత్వస్నిగ్ధత్వసంధిబంధక్షమాదిభిః. ౩

వాతాదిదోషములు రసాదిధాతువులు, మూత్రాదిమలములు ఇవి దేహమునకు యెల్లపుడు మూలముగనుండును. అనగా:—స్కంధశాఖలతో గూడియుండు వృక్షమునకు వేరు ప్రధానముగనుండునట్టుల శరీరమునకు దోషధాతు మలములు వేరు వలె ప్రధానముగనుండును. వికారమును బొందకుండునట్టి వాతము ఉత్సాహము (అనగా సర్వక్రియలయందు ప్రయత్నము) ఉచ్ఛ్వాసము (అనగా ఎగయూపిరి) నిశ్వాసము (అనగా శ్వాసము లోనికీడ్చుట.) చేష్ట అనగా వాక్కు, శరీరము, మనస్సు, అను వాని యొక్క వ్యాపారములు) వేగప్రవర్తనము (అనగా వాతము, మలము, మూత్రము

మొదలగువానిని బైట వెడలించుట.) ధాతువులకు మంచిగమనము, ఇంద్రియములకు పటుత్వము అనునీ వ్యాపారముల చేతను; వికారమును జెందనటువంటి పిత్తము పాకము, ఔష్ణ్యము, దర్శనము, ఆకలి, దప్పి, రుచి, కాంతి, బుద్ధివిశేషము, ప్రజ్ఞ, పౌరుషము, శరీరమృదుత్వము అనువానిచేతను; వికారమును జెందనటువంటి శ్లేష్మము స్థైర్యము, స్నిగ్ధత్వము, సంధిబంధము, ఓర్పు మొదలగువానిచేతను శరీరమును అనుగ్రహించుచుండును.

రసాదిధాతుకృత్యములు.

ప్రీణనం జీవనం లేపః స్నేహో ధారణపూరణే,
గర్భోత్పాదశ్చ ధాతూనాం శ్రేష్ఠం కర్మ క్రమాత్ స్మృతం. ४

రసాదిధాతువులకు మనఃప్రీతి, ఓజోవృద్ధి, లేపము, స్నేహము, ధారణము, పూరణము, గర్భోత్పత్తి అను నీయెనుకృత్యములును రసాదిధాతువుల కేడింటికిని వరుసగ ప్రధానములగు పనులు, (అనగా భుజించబడిన రసములు స్రోతస్సులయందు ప్రవేశించి యింద్రియములకు ప్రసన్నత్వమును గలుగజేసి తదనంతరము మనస్సుకు ప్రీతి నిచ్చుట వలన మనః ప్రీతినిగలుగజేయుట రసధాతువునకును, ఓజోవృద్ధిని జేయుట రక్తమునకును, లేపముతో గూడియుండు అస్థులే వ్యాపారములను సహించుటవలన లేపము చేయుట మాంసమునకును, నేత్రాదులయందు స్నిగ్ధత్వమును గలుగజేయుట మేదస్సునకును, శరీరమును ఊర్ధ్వముగా ధరింపజేయుట అస్థులకును, అస్థులను స్నేహముచే పూరణము చేయుట మజ్జకును, గర్భోత్పత్తిని జేయుట శుక్రమునకును శ్రేష్ఠమైన వ్యాపారములని మునులచే జెప్పబడినదని భావము.)

"శ్రేష్ఠంకర్మ" అని చెప్పినందుచే ధాతువులకు మధ్యమమైన యితర వ్యాపారములు (అనగా క్రియలు) కూడ గలిగియుండునని తెలిసికొనవలయును. మధ్యమములగు వ్యాపారము లెవ్వియనగా:—దృష్టి రక్తపుష్టి మొదలగునవి రసముయొక్కయును శరీరకాంతి, ప్రసన్నత, మాంసపోషణము మొదలగునవి రక్తముయొక్కయు, బలము మేదస్సుకుపుష్టి మొదలగునవి మాంసముయొక్కయు, స్వేదము దార్ఢ్యము అస్థులపుష్టి మొదలగునవి మేదస్సుయొక్కయు, మజ్జనుపోషించుట అస్థియొక్కయు, బలము అస్థిపూరణము శుక్రపుష్టి మొదలగునవి మజ్జయొక్కయు, మనస్సంతోషము బలము మొదలగునవి శుక్రముయొక్కయు, మధ్యమములైన కృత్యములని అష్టాంగసంగ్రహమునందు జెప్పబడియున్నది. ధాతువులయొక్క కృత్యమని చెప్పినందు చేతనే రసాదిధాతువులు పైజెప్పిన కృత్యములచే శరీరమును పోషించుచుండునని తెలిసికొనవలయును.

మలములయొక్క కృత్యము.

అవష్టంభః పురీషస్య మూత్రస్య క్లేదవాహనమ్,
స్వేదస్య క్లేదవిధృతిః

పురీషమునకు దేహమును ధరించుటయును, మూత్రమునకు క్లేదమును వహించుటయు, స్వేదమునకు క్లేదమును ధరించుటయును శ్రేష్ఠమైనకృత్యములు. మఱియు తలవెండ్రుకలను, రోమములను ధరించుటయును స్వేదముయొక్క కృత్యము క్లేదము లేకుండినచో దేహమునకు మృదుత్వముండదు, చర్మము విచ్చును; కావున నాక్లేదధారణము స్వేదకృత్యమని చెప్పఁబడినది.

ప్రవృద్ధవాతకృత్యము.

వృద్ధస్తు కురుతేఽనిలః.
కార్శ్యకార్ష్ణ్యోష్ణకామిత్వకంపానాహశకృద్గ్రహాన్, ౫
బలనిద్రేంద్రియభ్రంశప్రలాపభ్రమదీనతాః. ౬

వాతము వృద్ధిఁజెందినచో శరీరకృశత్వము, శరీరమునందు సీలవర్ణము, ఉష్ణకామము, కంపము, ఆనాహము, మలబంధము, బలహాని, నిద్రాభంగము, ఇంద్రియనాశము, ప్రలాపము, భ్రమ, దైన్యము అనునీ యుపద్రవములను గలుగజేయును.

ప్రవృద్ధపిత్తకృత్యము.

పీతవిణ్మూత్రనేత్రత్వక్ క్షుత్తృడ్దాహాల్పనిద్రతాః,
పిత్తం

పిత్తము వృద్ధిఁజెందినచో మలము, మూత్రము, నేత్రములు, త్వక్కు వీనియందు పీతవర్ణము, ఆకలి, దప్పి, తాపము, స్వల్పనిద్ర అనునీ యుపద్రవములను గలుగజేయును.

ప్రవృద్ధశ్లేష్మకృత్యము.

శ్లేష్మాగ్నిసదనప్రసేకాలస్యగౌరవమ్. ౭
శ్వైత్యశైత్యశ్లథాంగత్వం శ్వాసకాసాతినిద్రతాః,

శ్లేష్మము వృద్ధిఁజెందినచో అగ్నిమాంద్యము, నోటనీరూరుట, ఆలస్యము, గురుత్వము, శరీరమునందు శుక్లవర్ణము, అంగములయందు శీతలమైనస్పర్శము, అంగశైథిల్యము, శ్వాసము, కాసము, అధికనిద్ర అనునీ వికారములను గలుగజేయును.

ప్రవృద్ధరసరక్తకృత్యములు.

రసోఽపి శ్లేష్మవద్రక్తం విసర్పప్లీహవిద్రధీన్.
కుష్ఠవాతాస్రపిత్తాస్రగుల్మోపకుశకామలాః, ౮
వ్యంగాగ్నినాశసమ్మోహరక్తత్వఙ్నేత్రమూత్రతాః. ౯

రసమువృద్ధిజెందినచో శ్లేష్మవృద్ధియందు జెప్పబడిన అగ్నిమాంద్యాదులను గలుగజేయును. రక్తము వృద్ధిజెందినచో విసర్పము, ప్లీహము, విద్రధి, కుష్ఠము, వాతరక్తము, పిత్తరక్తము, గుల్మము, ఉత్తరతంత్రమునందు జెప్పబడిన ఉపకుశమను దంతరోగము, కామల, వ్యంగము, అగ్నినాశము, మోహము, చర్మము నేత్రములు మూత్రము వీనియందు రక్తవర్ణము అను నీ వికారములను గలుగజేయును.

ప్రవృద్ధమాంసకృత్యము.

మాంసం గండార్బుదగ్రంథి గండోరూదరవృద్ధితాః,
కంఠాదిష్వధిమాంసం చ

మాంసము వృద్ధిజెందినచో గండము (అనగా గండమాల, గళగండము) అర్బుదము, గ్రంథి అను నీ రోగములను, చెక్కిలి తొడలు ఉదరము వీనియందువృద్ధిని, కంఠము నోటిలోపలిదౌడ నాలుక వీనియందధికమాంసమును గలుగజేయును.

ప్రవృద్ధమేదఃకృత్యము.

తద్వన్మేదస్తథా శ్రమమ్. ౧౦
అల్పేఽపి చేష్టితే శ్వాసం స్ఫిక్‍స్తనోదరలంబనమ్,

మేదస్సు వృద్ధిజెందినచో పై జెప్పిన గండాదిరోగములను గలుగజేయును. మఱియును స్వల్పమైన వ్యాపారమును జేసినను విశేషముగా శ్రమను, శ్వాసమును గలుగజేయును. పిరుదులు, స్తనములు, ఉదరము వీనిని వ్రేలాడునటుల జేయును.

ప్రవృద్ధాస్థికృత్యము.

అస్థ్యధ్యస్థ్యధిదంతాంశ్చ

అస్థివృద్ధిజెందినచో అధికముగా దంతములను, అస్థిపైనస్థిని గలుగజేయును.

ప్రవృద్ధమజ్జకృత్యము.

మజ్జా నేత్రాంగగౌరవమ్. ౧౧
పర్వసు స్థూలమూలాని కుర్యాత్కృచ్ఛ్రాణ్యరూంషి చ,

మజ్జ వృద్ధిజెందినచో నేత్రములు, అవయవములు, వీనియందు గురుత్వమును, వ్రేళ్లగణుపులయందు కృచ్ఛ్రసాధ్యముగ, స్థూలమైన మూలముగలవిగనుండు పిటకావిశేషములను గలుగజేయును.

ప్రవృద్ధశుక్రకృత్యము.

అతిస్త్రీకామతాం వృద్ధం శుక్రం శుక్రాశ్మరీమపి. ౧౨

శుక్రము వృద్ధిజెందినచో స్త్రీలయందతికామము, శుక్రాశ్మరి, బలము వీనిని గలుగజేయును.

ప్రవృద్ధమలకృత్యము.

కుక్షావాధ్మానమాటోపం గౌరవం వేదనాం శకృత్,

మలము వృద్ధిజెందినచో కడుపుబ్బరము, ప్రేగులరచుట, గురుత్వము, శరీరపీడ వీనిని గలుగజేయును.

ప్రవృద్ధమూత్రకృత్యము.

మూత్రం తు వస్తినిస్తోదం కృతేఽప్యకృతసంజ్ఞతామ్. ౧౩

మూత్రము వృద్ధిజెందినచో పొత్తికడుపునందు ఉపద్రవములు గలుగజేయును. మూత్రమును విసర్జించినను మరల మూత్రమువచ్చునటులను, మూత్రమును విసర్జించనటులను బాధను గలుగజేయును.

ప్రవృద్ధస్వేదకృత్యము.

స్వేదోఽతిస్వేదదౌర్గంధ్యకండూః

స్వేదము వృద్ధిజెందినచో అధికముగా స్వేదము, శరీరమునందు దుర్గంధము దురద వీనిని గలుగజేయును.

ప్రవృద్ధనేత్రమలాదికృత్యము.

ఏవం చ లక్షయేత్,

దూషీకాదీనపి మలాన్ బాహుళ్యగురుతాదిభిః. ౧౪

ఇటులనే నేత్రములు, చెవులు, ముక్కు, వీనియందలిమలవృద్ధిని ఆయాస్థానములయందలి మలాధిక్యము, గురుత్వము, దురద, భేదము మొదలగువానిచే నూహించుకొనవలయును.

క్షీణవాతకృత్యము.

లింగం క్షీణేఽనిలేఽంగస్య సాదోఽల్పం భాషితే హితమ్,

సంజ్ఞామోహస్తథాశ్లేష్మవృద్ధ్యుక్తామయసంభవః. ౧౫

వాతము క్షయించినచో (అనగా స్వప్రమాణమునకంటె తగ్గినచో) హస్తపాదాద్యంగములకు కృత్యములయందశక్తి, స్వల్పసంభాషణము, స్వల్పకృత్యము సంజ్ఞామోహము, శ్లేష్మవృద్ధిలో జెప్పబడిన అగ్నిమాంద్యాద్యుపద్రవములు గలుగును. "క్షీణే" అనుపదమునకు పూర్తిగా క్షయించుటయని యర్థముజేసినచో శరీరమే నశించిపోవును; కాబట్టి క్షీణే అనుపదమునకు ఇచట స్వప్రమాణమునకంటె తగ్గుటయని అర్థముచేయవలయును.

క్షీణపిత్తకృత్యము.

పిత్తే మందోఽనలశ్శీతం ప్రభాహానిః

పిత్తము క్షయించినచో అగ్నిమాంద్యము, శీతలము, కాంతిహాని, ఇవి గలుగును.

క్షీణశ్లేష్మకృత్యము.

కఫే భ్రమః,
శ్లేష్మాశయానాం శూన్యత్వం హృద్ద్రవశ్లథసంధితాః. ౧౬

కఫము క్షయించినచో భ్రమగలుగును. శ్లేష్మాశయములగు రొమ్ము, శిరము, సంధులు, మొదలగువానియందు శూన్యత్వము, హృద్రోగము, సంధులను శైథిల్యముగలుగును.

క్షీణరసకృత్యము.

రసే రౌక్ష్యం శ్రమశ్శోషో గ్లానిశ్శబ్దాసహిష్ణుతా,

రసము క్షయించినచో రూక్ష, శ్రమ, శోష, గ్లాని, శబ్దమును సహింపలేమి ఇవిగలుగును.

క్షీణరక్తకృత్యము.

రక్తేఽమ్లశిశిరప్రీతి సిరాశైథిల్యరూక్షతాః. ౧౭

రక్తము క్షయించినచో అమ్లరసము, శీతలమైనవస్తువు వీనియందభిలాష సిరలను శైథిల్యము, రూక్షతగలుగును.

క్షీణమాంసకృత్యము.

మాంసేఽక్షగ్లానిగండస్ఫిక్ శుష్కతాసంధివేదనాః,

మాంసము క్షయించినచో ఇంద్రియములకు గ్లాని, చెక్కిలి, పిఱుదులు, ఇవి శుష్కించుట, సంధులలో బొడుచునటుల వేదన గలుగును.

క్షీణమేదఃకృత్యము.

మేదసి స్వపనం కట్యాః ప్లీహ్నో వృద్ధిః కృశాంగతా. ౧౮

మేదస్సు క్షయించినచో పిఱుదులు చచ్చుబారుట, ప్లీహవృద్ధి, శరీరకృశత్వము గలుగును.

క్షీణాస్థికృత్యము.

అస్థ్న్యస్థితోదస్సదనం దంతకేశనఖాదిషు,

అస్థి క్షయించినచో అస్థులయందు వేదన, దంతములు, తలవెండ్రుకలు, గోళ్లు మొదలగునవి ఊడుట యీ యుపద్రవములు గలుగును.

క్షీణమజ్జకృత్యము.

అస్థ్నాం మజ్జని సౌషిర్యం భ్రమస్తిమిరదర్శనమ్. ౧౯

మజ్జక్షయించినచో అస్థులయందు రంధ్రములు, భ్రమ, తిమిరదర్శనము (అనగా కండ్లయందు చీకటిగ్రమ్ముట) కలుగును,

క్షీణశుక్రకృత్యము.

శుక్రే చిరాత్ప్రసిచ్యేత శుక్రం శోణితమేవ వా,
తోదోఽత్యర్థం వృషణయోర్మేఢ్రం ధూమాయతీవ చ. ౨౦

శుక్రము క్షయించినచో చిరకాలముమీద శుక్రము బయలువెడలును. లేక రక్తము బైలువెడలును. మఱియును వృషణములయందధికముగా బాధ గలుగును. మేఢ్రరంధ్రమునుండి పొగ వెడలునట్లు బాధకల్గును.

క్షీణపురీషకృత్యము.

పురీషే వాయురంత్రాణి సశబ్దో వేష్టయన్నివ,
కుక్షౌ భ్రమతి యాత్యూర్ధ్వం హృత్పార్శ్వే పీడయన్ భృశమ్.

మలము క్షయించినచో వాతము ఉదరమునందే చుట్టుచుండును. మఱియు నా వాతము ప్రేగులను చుట్టునటుల నే గొప్పధ్వనితోగూడి హృత్తు, ప్రక్కలు వీనియందు విశేషమైనబాధను గలుగజేయుచు పైకేగును.

క్షీణమూత్రకృత్యము.

మూత్రేఽల్పం మూత్రయేత్కృచ్ఛ్రాద్వివర్ణం సాస్రమేవ వా,

మూత్రము క్షయించినచో స్వల్పమూత్రముగాని బహుకష్టముమీదదుష్టవర్ణము గలమూత్రముగాని, లేక రక్తముతోగూడియుండు మూత్రముగాని బైలువెడలును.

క్షీణస్వేదకృత్యము.

స్వేదే రోమచ్యుతిః స్తబ్ధరోమతా స్ఫుటనం త్వచః ౨౨

స్వేదము క్షయించినచో రోమములు రాలిపోవును. రోమాంచనము, చర్మమునందు పగుళ్లు గలుగును.

సూక్ష్మమలక్షయలక్షణము.

మలానామతిసూక్ష్మాణాం దుర్లక్ష్యం లక్షయేత్ క్షయమ్,
స్వమలాయనసంశోషతోదశూన్యత్వలాఘవైః. ౨౩

బహుకష్టముచే దెలియదగిన యతిసూక్ష్మమైన మలములయొక్క క్షయమును ఆయా మలస్థానముయొక్క శోష, బాధ, శూన్యత్వము, లాఘవము మొదలగువానిచే దెలిసికొనవలయును.

దోషాది వృద్ధిక్షయసంగ్రహము.

దోషాదీనాం యథాస్వం చ విద్యాద్వృద్ధిక్షయౌ భిషక్,
క్షయేణ విపరీతానాం గుణానాం వర్ధనేన చ. ౨౪
వృద్ధిం మలానాం సంగాచ్చ క్షయం చాతివిసర్గతః,

ఆయాదోషగుణములకంటె విపరీతముగనుండు గుణములు క్షయించుటచేతను, వృద్ధిజెందుటచేతను, దోషధాతుమలములయొక్క క్షయవృద్ధులను వైద్యుడు తెలిసికొనవలయును. అదియెట్లన్న—వాయువునకు రూక్షత, లఘుత్వము, శీతము మొదలగునవి స్వభావమైనగుణములు. ఈ గుణములకు విరుద్ధమైన స్నిగ్ధత్వము, గురుత్వము, ఉష్ణము మొదలగు గుణములు దేహమునందు వృద్ధిజెందినటుల గానంబడునపుడు వాతమునకు క్షయము గలుగును. మఱియు నాస్నిగ్ధాదిగుణములు దేహమునందు క్షయించినటుల గానంబడునపుడు వాతమునకు వృద్ధిగలుగును. ఇటులనే స్వబుద్ధిచే ధాతువులు, మలములు వీనియొక్క క్షయవృద్ధులను తెలిసికొనవలయును. మఱియు నిటులనే స్వబుద్ధిచే యోచించి మలములు వెలిపడుటచే వానియొక్క వృద్ధిని, ఆమలము లఘుముగ వెలిపడుటచే వానియొక్క క్షయమును తెలిసికొనవలయును.

మలక్షయమునందు పీడాధిక్యము.

మలోచితత్వాద్దేహస్య క్షయో వృద్ధేస్తు పీడనః. ౨౫

మలములయొక్క క్షయవృద్ధులు రెండును దేహమునకు పీడాకరంబులు. వానిలో మలక్షయము ప్రాణులకు తఱుచుగా నభ్యాసము లేకుండుటవలన మలవృద్ధికంటె నధిక పీడాకరమైనది. మలవృద్ధి అభ్యసింపబడియుండుటవలన మలక్షయమువలె పీడాకరమయినది కానేరదు.

దోషాదివృద్ధిక్షయకరౌషధక్రమము.

తత్రాస్థని స్థితో వాయుః పిత్తం తు స్వేదరక్తయోః,
శ్లేష్మా శేషేషు తేనైషామాశ్రయాశ్రయిణాం మిథః. ౨౬
యదేకస్య తదన్యస్య వర్ధనక్షపణౌషధమ్,
అస్థిమారుతయోర్నైవం ప్రాయో వృద్ధిర్హి తర్పణాత్. ౨౭
శ్లేష్మణానుగతా తస్మాత్సంక్షయస్తద్విపర్యయాత్,
వాయునానుగతః

పైజెప్పిన వాతాదులలో వాతము అస్థుల నాశ్రయించియుండును. పిత్తము స్వేదము, రక్తము, వీని నాశ్రయించియుండును. శ్లేష్మము శేషించియుండురసము, మాంసము, మేదస్సు, మజ్జ, శుక్రము, మూత్రము, పురీషము మొదలగువాని నాశ్రయించియుండును. కాబట్టి యీప్రకారము పరస్పరము ఆశ్రయముగ, ఆశ్రయిగనుండు దోషధాతువులలో ఆశ్రయమునకు వృద్ధికరౌషధముగ నుండునదియే ఆశ్రయికిని వృద్ధికరౌషధముగనుండును. అటులనే ఆశ్రయమునకు క్షయకరౌషధముగనుండునదియె ఆశ్రయికిని క్షయకరౌషధముగనుండును. అయితే దోషధాతుమలములయొక్క వృద్ధి

సంతర్పణమను బృంహణక్రియవలనను, క్షయము లంఘనరూపమైన అపతర్పణక్రియ వలనను తరుచుగా గలుగును. మఱియు నా దోషధాతువులయొక్క వృద్ధి శ్లేష్మముతోడను, క్షయము వాతముతోడను జేరియుండును. కాబట్టి అస్థివాతము అను రెంటికి పైజెప్పినప్రకారము వృద్ధిక్షయకరౌషధక్రమము సంభవించనేరదు.

దోషాదిక్షయవృద్ధివికారచికిత్స.

అస్మాచ్చ వృద్ధిక్షయసముద్భవాన్. ౨౮

వికారాన్ సాధయేచ్ఛీఘ్రం క్రమాల్లంఘనబృంహణైః,

పైజెప్పినప్రకారము వృద్ధి సంతర్పణరూపముగ, క్షయము అపతర్పణ రూపముగనుండుటవలన వృద్ధిక్షయములచేగలిగిన దోషధాతుసంబంధమయిన వికారములను లంఘనబృంహణక్రియలచే యథాక్రమముగ (అనగా వృద్ధివలనగలిగిన దోషధాతు వికారములను లంఘనక్రియచేతను, క్షయమువలన గలిగిన దోషధాతు వికారములను బృంహణక్రియచేతను) శీఘ్రముగా చికిత్స జేయవలెను. విలంబము జేసినచో అసాధ్యములుగనగును.

వాతవృద్ధ్యాదిజనితరోగచికిత్సాక్రమము.

వాయోరన్యత్ర తజ్జాంస్తు తైరేవోత్క్రమయోజితైః. ౨౯

వాతవృద్ధి, వాతక్షయము వీనిచేజనించిన వికారములయందుతప్ప యితర దోష వృద్ధిక్షయములచే గలిగినవికారములయందు పై జెప్పిన లంఘనబృంహణ క్రియాక్రమములను చేయవలయును. అయితే వాతవృద్ధి వాతక్షయము వీనిచేగలిగిన వికారముల యందు పైజెప్పిన లంఘనబృంహణక్రియలచేతనే విపరీతముగా (అనగా వాతవృద్ధిచే గలిగిన వికారములయందు బృంహణక్రియలచేతను, వాతక్షయముచేగలిగిన వికారముల యందు లంఘనక్రియలచేతను) చికిత్స జేయనగును. దోషములయొక్కచికిత్స ఉత్తరత్ర జెప్పబడు దోషోపక్రమణీయాధ్యాయములో విశేషముగా జెప్పబడుటచే నిచట సంక్షేపించబడెను. "రసోఽపి శ్లేష్మవత్" అనిచెప్పినందుచేతనే రసధాతుచికిత్సయు దోషోపక్రమణీయాధ్యాయములో విశేషముగా జెప్పబడునని తెలిసికొనవలయును. ఇక రక్తవికారాదులకు చికిత్స జెప్పబడును.

రక్తాదివృద్ధిక్షయజనితరోగచికిత్సాక్రమము.

విశేషాద్రక్తవృద్ధ్యుత్థాన్ రక్తస్రుతివిరేచనైః,
మాంసవృద్ధిభవాన్ రోగాన్ శస్త్రక్షారాగ్నికర్మభిః ౩౦
స్థౌల్యకార్శ్యోపచారేణ మేదోజానస్థిసంక్షయాత్,
జాతాన్ క్షీరఘృతైస్తిక్తసంయుతైర్వస్తిభిస్తథా. ౩౧

విడ్వృద్ధిజానతీసారక్రియయా విట్క్షయోద్భవాన్,
మేషాజమధ్యకల్మాషయవమాషద్వయాదిభిః 3౨
మూత్రవృద్ధిక్షయోత్థాంశ్చ మేహకృచ్ఛ్రచికిత్సయా,
వ్యాయామాభ్యంజనస్వేదమద్యైః స్వేదక్షయోద్భవాన్. 33

దోషధాతువృద్ధిక్షయముల కిటుల చికిత్స జెప్పబడియుండినను విశేషముగా రక్తవృద్ధిచేగలిగిన వికారములను రక్తమోక్షణ విరేచనములచే చికిత్స జేయవలెను. మాంస వృద్ధిచేగలిగిన వికారములయందు శస్త్రక్షారాగ్నికర్మల చేతను, మేదోవృద్ధి చేగలిగిన వికారములయందు ద్వివిధోపక్రమణీయాధ్యాయమున జెప్పబడు స్థౌల్యోపచారము చేతను, మేదఃక్షయము చేగలిగిన వికారములయందు ద్వివిధోపక్రమణీయాధ్యాయమున జెప్పబడు కార్శ్యోపచారము చేతను, అస్థిక్షయము చేగలిగిన వికారములయందు తిక్త ద్రవ్యములతోగూడియుండు క్షీరఘృతములు, తిక్తద్రవ్యములతోగూడియుండు వస్తిక్రియలు వీనిచేతను చికిత్స జేయవలెను. పురీషవృద్ధి చేగలిగిన వికారములయందు అతిసారమునకు జెప్పియుండు చికిత్సలం జేయవలయును. పురీషక్షయము చేగలిగిన వికారములయందు గొఱ్ఱె, మేకపోతు వీనియొక్క మధ్యము (అనగా కంఠమునకు పైభాగము. నాలుగుకాళ్లు, తోక, వృషణములు ఇవితప్ప తక్కిన శరీరమధ్యప్రదేశమునందుండు మాంసము) చేతను, మినుములు, అలసందలు, కారుమినుములు, దూలగొండివిత్తులు, వీనిని సగము పక్వమగునట్లుడికించి అందు ఇంగువ నెయ్యి మొదలగువానింగూర్చి తిరుగ మూతబెట్టి పక్వము చేయబడిన గుగ్గిళ్లచేతను ఉపచరింపనగును. మూత్రవృద్ధిచేగలిగిన వికారములయందు మేహరోగచికిత్సలచేతను, మూత్రక్షయము చేగలిగిన రోగములయందు మూత్రకృచ్ఛ్రచికిత్సలచేతను, స్వేదక్షయము చేగలిగిన వికారములయందు వ్యాయామాదులచేతను చికిత్స జేయనగును.

"మజ్జశుక్లామయానాం తు భోజనం స్వాదు శీతలమ్,
శుద్ధివ్యవాయవ్యాయామా యచ్చాన్యచ్ఛుక్రశోధనమ్."

మజ్జవృద్ధిచేజనించిన రోగమునందు మధురముగ, శీతలముగనుండుభోజనము హితకరమయినది. శుక్రవృద్ధిచే జనించినరోగమునందు మైథునము, వ్యాయామము, శుక్రమును వృద్ధిజేయునట్టి ఆహారాదులు హితకరములైనవి అని అష్టాంగసంహితయందు జెప్పబడియున్నది.

రసాదిధాతువృద్ధిక్షయకారణము.

స్వస్థానస్థస్య కాయాగ్నేరంశా ధాతుషు సంశ్రితాః,
తేషాం సాదాతిదీప్తిభ్యాం ధాతువృద్ధిక్షయోద్భవః. 3౪
పూర్వో ధాతుః పరం కుర్యాద్వృద్ధః క్షీణశ్చ తద్విధమ్,

స్వస్థానమునందుండు జాఠరాగ్నియొక్క భాగములు రసాదిధాతువుల నాశ్రయించియుండును. మఱియు నాజాఠరాగ్ని భాగములయొక్క మాంద్యమువలన వృద్ధియు; అతితీక్ష్ణతవలన క్షయమును రసాదిధాతువులకు గలుగును.

“పిత్తం పంచాత్మకం తత్తు పక్వామాశయమధ్యగమ్.”

అను వచనప్రకారము పక్వాశయ, ఆమాశయములయొక్క మధ్యస్థానము జాఠరాగ్నికి స్వస్థానమనబడును. మొదటిదియగు రసధాతువు వృద్ధిజెందినచో రెండవదియగు రక్తధాతువుకూడ వృద్ధిజెందును. అటులనే మొదటిదియగు రసధాతువు క్షయించినచో రెండవదియగు రక్తధాతువుకూడ క్షీణించును.

వాతాదిప్రకోపమువలన రసాదిదుష్టత్వము.

దోషా దుష్టా రసైర్ధాతూన్ దూషయంత్యుభయే మలాన్. ౩౫
అధో ద్వే సప్త శిరసి ఖాని స్వేదవహాని చ,
మలా మలాయనాని స్యుర్యథాస్వం తేష్వతో గదాః. ౩౬

మిథ్యాయోగముగ, అయోగముగ, అతియోగముగ సేవించబడిన మధురాది షడ్రసములచే వాతాదిదోషములు కుపితంబులై రసాదిధాతువులను దోషయుక్తములుగ జేయును. అటుల కుపితంబులైన వాతాదిదోషములును, రసాదిధాతువులును జేరి పురీష మూత్రాదిమలములను దోషయుక్తములుగ జేయును. అటుల దుష్టములగు మలములు మలస్థానములను (అనగా శరీరముయొక్క అధోభాగమునందుండు గుదము, శిశ్నము అనునీ రెంటిని శిరమునందు నేత్రములు రెండు కర్ణములు రెండు నాసారంధ్రములు రెండు నోరు ఒకటి అనునీ యేడు యింద్రియములను, సర్వశరీరములో స్వేదమును వహించుచుండు రోమకూపద్వారములను) దోషయుక్తములుగజేయును. ఏయేమల స్థానములు దోషయుక్తములుగనగునో ఆయామలస్థానములయందు రోగముగలుగును.

“మలాయనాని బాధ్యంతే దుష్టైర్మాత్రాధికైర్మలైః”

దోషయుక్తములుగను,స్వప్రమాణాధిక్యములుగనుండు మలములచేగుదాదిమలస్థానములు పీడించబడును. అని చరకాచార్యుడుకూడ జెప్పియున్నాడు.

ఓజోనిరూపణము.

ఓజస్తు తేజో ధాతూనాం శుక్రాంతానాం పరం స్మృతం,
హృదయస్థమపి వ్యాపి దేహస్థితినిబంధనం. ౩౭
స్నిగ్ధం సోమాత్మకం శుద్ధమీషల్లోహితపీతకమ్,
యన్నాశే నియతం నాశో యస్మింస్తిష్ఠతి తిష్ఠతి. ౩౮
నిష్పద్యంతే యతో భావా వివిధా దేహసంశ్రయాః,

రసధాతువు మొదలు శుక్రధాతువువరకుండు ధాతువులయొక్క ఉత్కృష్టమయిన తేజస్సే ఓజస్సని మునులచే జెప్పబడెను. మఱియును పది బిందువులస్వరూపము గల యాయోజస్సుకు హృదయము విశేషముగా స్థానముగనుండును. మఱియు నాయోజస్సు హృదయమునందుండినను సకలశరీరమునందు వ్యాపించుచుండును. అది దేహముయొక్క స్థితికి (అనగా జీవితమునకు) ముఖ్యమయిన కారణముగనుండును. ఏది నాశమును జెందిన ప్రాణియు నవశ్యముగా నాశము జెందునో, ఏది బాగుగనుండిన ప్రాణియు జీవించియుండునో, దేనిలోనుండి దేహసంబంధమైన నానావిధభావములు గలుగునో అదియె ఓజస్సని తెలియవలయును. అట్టి ఓజస్సు స్నిగ్ధముగ, నిర్మలముగ, కించిత్ రక్తవర్ణము పీతవర్ణముగలదిగ, సోమస్వరూపముగలదిగనుండును. ఈ యర్థమే,—

"మృదు సోమాత్మకం శుద్ధం రక్తమీషత్సపీతకమ్"

అను వచనముచే అష్టాంగసంగ్రహమునందును జెప్పబడియున్నది.

"హృది తిష్ఠతి యచ్ఛుద్ధం స్నిగ్ధమీషత్సపీతకమ్,
ఓజశ్శరీరే సంఖ్యాతం తన్నాశేన వినశ్యతి."

అనగా హృదయమునందు శుద్ధముగ, నిర్మలముగ, స్నిగ్ధముగ, కించిత పీతవర్ణముగలదిగ నుండునట్టివస్తువే శరీరములోని ఓజస్సని జెప్పబడును. అది నాశమును జెందినచో దేహియు నవశ్యముగా నాశము జెందును. అని ఓజోలక్షణమును చరకాచార్యుడుకూడ పైజెప్పిన రీతిగనే చెప్పెను.

ఓజఃక్షయస్వరూపము దానికౌషధము.

ఓజః క్షీయేత కోపక్షుద్ధ్యానశోకశ్రమాదిభిః. ౩౯
బిభేతి దుర్బలోఽభీక్ష్ణం ధ్యాయతి వ్యథితేంద్రియః,
విచ్ఛాయో దుర్మనా రూక్షో భవేత్ క్షామశ్చ తత్క్షయే. ౪౦
జీవనీయౌషధక్షీరరసాద్యాస్తత్ర భేషజమ్,

ఆ ఓజస్సు కోపము, ఆకలి, ధ్యానము, దుఃఖము, శ్రమ మొదలగు వానిచే క్షయించును. (అనగా కొరవడును.) అది క్షయించినచో మనుజుడు విశేషముగా భయమును జెందును. శరీరమునకు విశేషముగా దౌర్బల్యము కలుగును. ఇంద్రియము లన్నియు మిగుల వ్యథను జెందుటచే నెల్లపుడు చింతాక్రాంతుడుగనగును. శరీరకాంతి నశించును. ఎల్లపుడు దుఃఖాక్రాంతుడుగ, రూక్షమై కృశమైన శరీరముగలవాడుగనగును. కాబట్టి ఓజఃక్షయమునందు జీవనసంజ్ఞగల జీవంతి మొదలగు పది విధములైన ఔషధములను, మధురమైన యితరద్రవ్యములను, క్షీరమును, మాంసరసమును, కాకాండోల, దూలగొండి, ఘృతము మొదలగు ద్రవ్యముల నుపయోగపరచవలయును. ఇదియె ఓజఃక్షయమునం దౌషధము.

ఓజోవృద్ధివలన దేహవృద్ధి.

ఓజోవివృద్ధౌ దేహస్య తుష్టిపుష్టిబలోదయః. ౪౧

ఓజస్సు వృద్ధిజెందినచో శరీరమునకును సంతోషము, పుష్టి, బలము, ఇవి విశేషముగా వృద్ధిజెందును.

దోషవృద్ధిక్షయశమనోపాయము.

యదన్నం ద్వేష్టి యదపి ప్రార్థయేతావిరోధి తు,
తత్తత్త్యజన్ సమశ్నంశ్చ తౌ తౌ వృద్ధిక్షయౌ జయేత్. ౪౨

మనుజుఁడేయన్నమునందు సంతోషించుటలేదో, ఏయన్నమును విశేషముగా కోరుచుండునో అట్టిదానిలో ద్వేషముగలదిగ విరుద్ధమైనదిగనుండు నన్నమును పరిహరించి ఇష్టముగలదిగ, విరోధము కానంతునదిగనుండు అన్నమును భుజించవలయును. అటుల జేసినచో దోషసంబంధముచే జనించిన వృద్ధిక్షయ వికారములు శాంతి జెందును.

వాతాది వృద్ధిక్షయకృత్యము.

కుర్వతే హి రుచిం దోషా విపరీతసమానయోః,
వృద్ధాః క్షీణాశ్చ భూయిష్ఠం లక్షయంత్యబుధాస్తు న. ౪౩

వాతాదిదోషములు వృద్ధినిజెందియుండునపుడు స్వస్వగుణములకంటె తరుచుగ విపరీతముగనుండు వస్తువులయందును, క్షయమును జెందియుండునపుడు స్వస్వగుణములతో తరుచుగ సమానముగనుండు వస్తువులయందును యథాక్రమముగ (అనగా వాతవృద్ధియందు విపరీతగుణములుగల స్నిగ్ధ, అమ్ల, మధురరసములతోడను, పిత్తవృద్ధియందు విపరీతగుణములుగల శీత, మధుర, రూక్ష, తిక్త, కషాయరసములతోడను, శ్లేష్మవృద్ధియందు విపరీతగుణములుగల రూక్ష, అమ్ల, కటు, తిక్తరసములతోడను, వాతక్షయమునందు సమానగుణములుగల రూక్ష, కషాయరసములతోడను, పిత్తక్షయమునందు సమానగుణములుగల అమ్ల, లవణరసములతోడను, శ్లేష్మక్షయమునందు సమానగుణములుగల స్నిగ్ధ, మధుర, అమ్ల, లవణరసములతోడను గూడియుండు అన్నాదులయందు) విశేషముగా ప్రీతిని గలుగజేయును.

మఱియును వాతాదిదోషములు తమ విచిత్ర గమనమువలన పైజెప్పిన క్రమమునకు విపరీతముగకూడ వస్తువులయందు ప్రీతినిగలుగజేయును. అదియెట్లనగా:— ఒకానొకమనుజునికి వాతముక్షయించియుండునపుడుకూడా స్నిగ్ధమధురరసములతో గూడియుండు అన్నాదులయందు ప్రీతిని గలుగజేయుచున్నది. అటులనే పిత్తము వృద్ధిజెంది యుండునపుడుకూడ అమ్లలవణరసములతో గూడియుండు అన్నాదులయందును, శ్లేష్మము వృద్ధిజెందియుండునపుడు కూడ మధుర అమ్లరసములతో గూడియుండు

అన్నాదులయందు ప్రీతిని గలుగజేయును. కాబట్టి పైజెప్పిన విపరీత సమానవస్తు న్యాయము అన్నిస్థలములయందు తరచుగా రానేరవని తెలియపరచుటకై "భూయిష్ఠం" అనుపదము ప్రయోగింపబడినది. ఇటుల వాతాదులయొక్క గతి విచిత్రముగనుండుట వలన పండితులు కానివారు దోషములు వృద్ధిజెందినవా, లేక క్షయించినవా అను విషయమును దెలిసికొనలేకయున్నారు. వృద్ధిజెందుటయనగా—స్వప్రమాణమునకంటె నధికపడుటయని యర్థము.

వాతాదివృద్ధిక్షయలక్షణము.

యథాబలం యథాస్వం చ దోషా వృద్ధా వితన్వతే,
రూపాణి జహతి క్షీణాస్సమాః స్వం కర్మ కుర్వతే. ౪౪

వాతాదిదోషములు వృద్ధిజెందినచో తమతమబలమును నతిక్రమించకుండ తమ తమగుణకర్మలను వృద్ధిజేయును. వాతాదిదోషములు క్షయించినచో తమతమబలము నతిక్రమించకుండ తమతమగుణకర్మలను త్యజించును. అదియెట్లనగా:—వాతము వృద్ధి జెందినచో రూక్ష, శైత్యము, పారుష్యము, స్రంసము, వ్యాసము మొదలగు గుణకర్మలనువృద్ధిజేయును. వాతము క్షయించినచో పైజెప్పిన రూక్షాది గుణకృత్యములను విడుచును. ఇటులనే పిత్తశ్లేష్మములకును గుణకృత్యములను తెలిసికొనవలయును. మఱియును నా వాతాదిదోషములు వృద్ధినిజెందక క్షయించక సమములై తమతమ ప్రమాణమునందుండినచో ఉత్సాహము, ఎగయూపిరి మొదలగుస్వస్వకృత్యములను గలుగజేయును. కావున నాలక్షణములచే వాతాదులయొక్క వృద్ధిక్షయసమత్వములను తెలిసికొనవలయును.

వాతాదులకు వృద్ధిక్షయములు గలుగకుండ రక్షించుట.

య ఏవ దేహస్య సమా వివృద్ధ్యై త ఏవ దోషా విషమా వధాయ,
యస్మాదతస్తే హితచర్యయైవ క్షయాద్వివృద్ధేరివ రక్షణీయాః. ౪౫

వృద్ధిక్షయములను జెందక స్వప్రమాణమునందుండు వాతాదిదోషములు దేహవృద్ధికి కారణముగ నగును. మఱియును నావాతాదిదోషములే స్వప్రమాణమునకంటె వృద్ధిజెందినను, లేక క్షయించినను దేహనాశమునకు కారణముగనగును. కాబట్టి ఆ వాతాదిదోషములు క్షయవృద్ధులను జెందకుండునటుల హితకరమైన చర్యలవలన వానిని రక్షించుచుండవలయును. వాతాదులు వృద్ధిజెందకుండునటుల రక్షించునటులనే క్షయించకుండునటులకూడ ఉపేక్షించక నవశ్యముగా రక్షించవలయును.

ఏకాదశాధ్యాయము, ముగిసెను.

ద్వాదశాధ్యాయము.

౧౧వ. పైయధ్యాయమున దోషాదులయొక్క స్వరూపాదులు వివరింపబడినవి. విజ్ఞానము దోషములయొక్క స్థానములు, కృత్యములు, వాని భేదములు మున్నగునవి తెలియక కల్గనేరదు. కావున అట్టి భేదముల దెలుపు దోషభేదీయాధ్యాయము క్రింద జెప్పంబడును:—

దోషభేదీయాధ్యాయప్రారంభము.

సూ. అథాతో దోషభేదీయమధ్యాయం వ్యాఖ్యాస్యామః,
ఇతిహస్మాహురాత్రేయాదయో మహర్షయః.

దోషాదివిజ్ఞానీయాధ్యాయానంతరము దోషములయొక్కస్థాన నామవిభాగాదులచే గలిగియుండు భేదముల దెలుపు దోషభేదీయాధ్యాయమును వివరించెదము.

వాతస్థానము.

పక్వాశయకటీసక్థిశ్రోత్రాస్థిస్పర్శనేంద్రియమ్,
స్థానం వాతస్య తత్రాపి పక్వాధానం విశేషతః. ౧

పక్వాశయము, పిఱుదులు, తొడలు, చెవులు, అస్థులు, స్పర్శనేంద్రియము, అను నీయారును వాతమునకు స్థానంబులు. వానిలో పక్వాశయము వాతమునకు ముఖ్యస్థానము. మఱియును పక్వాశయము వాతమునకు ముఖ్యస్థానమని మొదటి యధ్యాయమునందు "తే వ్యాపినోఽపి హృన్నాభ్యోః" అను శ్లోకముచే జెప్పబడియున్నది. కావుననే వాతవ్యాధియందు వస్తిచికిత్స ప్రధానముగ జెప్పబడియున్నది. వాతాదులు విచిత్రమైన గతిగలవియగుటచే ప్రాణాదిభేదములవలన వానికివేర్వేరుగా స్థానకర్మములుకూడ జెప్పబడును.

పిత్తస్థానము.

నాభిరామాశయః స్వేదో లసీకా రుధిరం రసః,
దృక్ స్పర్శనం చ పిత్తస్య నాభిరత్ర విశేషతః. ౨

నాభి, ఆమాశయము, స్వేదము, లసీకా (అనగా త్వక్కు, మాంసము వీని మధ్యమున జలసదృశముగనుండు రసము) రక్తము, రసము, నేత్రములు, స్పర్శనేంద్రియము (అనగా త్వక్కు) ఇవి పిత్తమునకు స్థానములు. వానిలో నాభి పిత్తమునకు

ముఖ్యస్థానము. స్పర్శనేంద్రియము వాతమునకు స్థానమని పైన జెప్పబడియున్నది. అట్లగుటచే నాస్పర్శనేంద్రియమే పిత్తమునకు నెట్టుల స్థానంబగునని శంక గలుగును. అయితే "అగ్నిః పిత్తంచ వహ్నిః" అనువచనము చేత అగ్నిస్వరూపమైన పిత్తమునకు వాయువు సహాయముగనుండుటవలన వాతపిత్తములకు స్థానంబొకటిగ నుండుట యుక్తం బని యెరుంగునది.

శ్లేష్మస్థానము.

ఉరః కంఠశిరః క్లోమ పర్వాణ్యామాశయో రసః,
మేదోఘ్రాణం చ జిహ్వా చ కఫస్య సుతరాముఠః. 3

రొమ్ము, కంఠము, శిరము, క్లోమము (అనగా కడుపులో కుడిప్రక్కనుండు మాంసఖండము), గణుపులు, ఆమాశయము, రసము, మేదస్సు, నాసికము, నాలుక ఇవి కఫమునకు స్థానంబులు. వానిలో రొమ్ము కఫమునకు ముఖ్యస్థానము.

వాతమునకు పంచవిధస్వరూపము.

ప్రాణాదిభేదాత్పంచాత్మా వాయుః

వాతము చలనస్వభావముగలది. అది యొకటేవిధముగ నున్నను ప్రాణ ఉదాన వ్యాన సమాన అపానములను భేదములవలన నైదువిధములుగ నగును. అదియెట్లన్న:— దేవదత్తుడనువాడొకడే తాజేయుక్రియల కనుగుణమైన లావకపాచకాది సంజ్ఞల జెందునటులనే వాతాదులును తమతమక్రియల కనుగుణమైన ప్రాణాపానాది సంజ్ఞలను జెందును.

ప్రాణవాతస్థానకృత్యములు.

ప్రాణోఽత్ర మూర్ధగః,
ఉరఃకంఠచరో బుద్ధిహృదయేంద్రియచిత్తధృక్. ४
నిష్ఠీవక్షవథూద్గారనిఃశ్వాసాన్నప్రవేశకృత్,

పైజెప్పిన ప్రాణాదులలో ప్రాణమనువాయువు ముఖ్యముగ శిరమునందుండును. అది వక్షస్థలము, కంఠము వీనియందు సంచరించుచు బుద్ధి, హృదయము, ఇంద్రియములు, చిత్తము వీనికాధారముగనుండును. నిష్ఠీవనము (అనగా నోట నూరుజలమును కారియుమియుట) తుమ్ము, ఉద్గారము (అనగా తేనుపు) నిశ్శ్వాసము అన్నప్రవేశము మొదలగుక్రియలను చేయుచుండును.

ఉదానవాతస్థానకృత్యములు.

ఉరః స్థానముదానస్య నాసానాభిగళాంశ్చరేత్, ५

వాక్ప్రవృత్తిప్రయత్నోర్జాబలవర్ణస్మృతిక్రియః,

ఉదానమను వాతము ఱొమ్మునందుండును. అది నాసికము, నాభి, కంఠము వీనియందు సంచరించుచు సంభాషణము, కార్యములయందు ప్రయత్నము, ఉత్సాహము, బలము, వర్ణము, పూర్వానుభూతస్మరణము మొదలగు క్రియలను చేయుచుండును.

వ్యానవాతస్థానకృత్యములు.

వ్యానో హృది స్థితః కృత్స్నదేహచారీ మహాజవః. ౬
గత్యపక్షేపణోత్క్షేపనిమేషోన్మేషణాదికాః,
ప్రాయస్సర్వాః క్రియాస్తస్మిన్ ప్రతిబద్ధాశ్శరీరిణామ్. ౭

వ్యానమనువాయువు హృదయమునందుండి సర్వశరీరమునందు సంచరించుచుండును. అది ప్రాణాదివాయువులకంటె నతిశీఘ్రమైన గమనముగలదై సంచారము, అపక్షేపణము (అనగా అంగములను అధోభాగమునందు జాచుట.) ఉత్క్షేపము (అనగా అంగములను పొడవుగ నెత్తుట) నిమేషము (అనగా కనురెప్ప వాల్చుట) ఉన్మేషము (అనగా కనురెప్పలు విచ్చుట) మొదలగువానిని (అనగా ఆవలింతలు అన్నమును భుజించుట) అనునీ పనులను తఱుచుగా చేయుచుండును.

సమానవాతస్థానకృత్యములు.

సమానోఽగ్నిసమీపస్థః కోష్ఠే చరతి సర్వతః,
అన్నం గృహ్ణాతి పచతి వివేచయతి ముంచతి. ౮

సమానమనువాయువు పాచకమను కాయాగ్నిసమీపమునందుండినదై కోష్ఠమునందంతట సంచరించుచుండును. అది పక్వమైనయన్నమును ఆమాశయమునందు జేర్చి వంటవానివలెనే జాఠరాగ్నిని జ్వలింపజేసి అన్నమును పాకముజేయును. ఉంటగనుండు అన్నమును పాకార్థమై విభజనజేయును. మలమూత్రముల నధోభాగమునను జేర్చును.

అపానవాతస్థానకృత్యములు.

అపానోఽపానగః శ్రోణి వస్తిమేఢ్రోరుగోచరః,
శుక్రార్తవశకృన్మూత్రగర్భనిష్క్రమణక్రియః. ౯

అపానమనువాయువు ముఖ్యముగా అపానస్థానము నాశ్రయించి పిఱుదులు, వస్తి, శిశ్నము, తొడలు వీనియందు సంచరించుచు రేతస్సు, ఆర్తవము, మలము, మూత్రము, గర్భము వీనిని వెలిపరచుచుండును. ఇదియ దానియొక్కకృత్యము. ఇటుల వాతభేదములైదును జెప్పబడినవి.

పాచకమను పిత్తకృత్యము.

పిత్తం పంచాత్మకం తత్ర పక్వామాశయమధ్యగమ్,
పంచభూతాత్మకత్వేఽపి యత్తైజసగుణోదయాత్. ౧౦
త్యక్తద్రవత్వం పాకాదికర్మణానలశబ్దితమ్,
పచత్యన్నం విభజతే సారకిట్టౌ పృథక్తథా. ౧౧
తత్రస్థమేవ పిత్తానాం శేషాణామప్యనుగ్రహమ్,
కరోతి బలదానేన పాచకం నామ తత్ స్మృతమ్. ౧౨

పిత్తము ఐదువిధములుగ నుండును. వానిలో పక్వాశయ, ఆమాశయముల మధ్యమునందుండునదియును, పంచభూతాత్మకమైయుండగా తేజోగుణాధిక్యమువలన ద్రవ్యస్వరూపమును వదలి కాఠిన్యమును జెందియుండునదియును, వాతాదులతో జేరి పాకదాహాదిక్రియలు చేయుటచే అగ్నియను పేరం బరగునదియునగు పిత్తము పాచక మనబడును. అది అన్నమును పాకము జేసి సారమును, మలమును విభాగించును. మఱియు నది పక్వాశయ, ఆమాశయమధ్యమునందుండియే ధాతువుల నాశ్రయించి యుండు రంజకాది యితర పిత్తములకు బలమునిచ్చి సహాయము చేయుచుండును.

రంజకపిత్తము.

ఆమాశయాశ్రయం పిత్తం రంజకం రసరంజనాత్,

ఆమాశయమునందుండు పిత్తము రసధాతువునకు రాగమును గలుగజేయుటవలన రంజకమనబడును.

సాధకమను పిత్తము.

బుద్ధిమేధాభిమానాద్యైరభిప్రేతార్థసాధనాత్. ౧౩
సాధకం హృద్గతం పిత్తం

హృదయమునందుండు పిత్తము, బుద్ధి, మేధ, అభిమానము మొదలగువానిచే తాగోరు కార్యములను సాధించుటవలన సాధకమనబడును.

ఆలోచకపిత్తము.

రూపాలోచనతః స్మృతమ్,
దృక్స్థమాలోచకం

నేత్రమునందలి నల్లగుడ్డు లోపలనుండుపిత్తము రూపాదులను గ్రహించునట్టి శక్తిగలదియగుటవలన ఆలోచకమనబడును.

భ్రాజకపిత్తము.

త్వక్స్థం భ్రాజకం భ్రాజనాత్త్వచః. ౧౪

త్వక్కునందుండు పిత్తము శరీరమునందు కాంతిని గలుగజేయుటవలన భ్రాజక మనబడును. ఇది అభ్యంగము, లేపము, పరిషేకము మొదలగువానిని పాకముజేయును.

శ్లేష్మమునకు పంచవిధత్వము.

శ్లేష్మా తు పంచధా

శ్లేష్మము అయిదువిధములుగ నుండును.

అవలంబక శ్లేష్మస్వరూపము.

ఉరస్థస్సత్రికస్య స్వవీర్యతః,
హృదయస్యాన్నవీర్యాచ్చ తత్స్థ ఏవాంబుకర్మణా. ౧౫
కఫధామ్నాం చ శేషాణాం యత్కరోత్యవలంబనమ్,
అతోఽవలంబకః శ్లేష్మా

ఆ శ్లేష్మము హృదయమునందుండినదై తన ప్రభావముచే త్రికము (వెన్నెముకకు క్రిందిభాగము)నకు అవలంబనమును (అనగా స్వకృత్యమునందు సామర్థ్యమును) గలుగజేయుటచేతను, రసరూపముగ పరిణామమును జెందిన అన్నముయొక్క వీర్యమువలన హృదయమునకు తన ప్రభావముచే మిక్కుటముగ అవలంబనము జేయుటచేతను, క్లేద సంశ్లేష్మాదిరూపమైన జలవ్యాపారములచే నితరమైన కఫస్థానములకు అవలంబనమును గలుగజేయుటచేతను, అవలంబకమనబడును. అవలంబకమను పేరంబరగు శ్లేష్మము స్వభావముగనే హృదయమునకు అవలంబనమును జేయుచుండినను,—

“హృదయం మనసః స్థానమోజసశ్చింతితస్య చ,
మాంసపేశీ చ యోరక్త పద్మాకారమధోముఖమ్,
యోగినో యత్ర పశ్యంతి సమ్యగ్జ్యోతిస్సమాహితాః,
రసో యః స్వచ్ఛతాం యాతః స తత్రైవావతిష్ఠతే,
తతో వ్యానేన విక్షిప్తః కృత్స్నం దేహం ప్రపద్యతే.”

అనెడి ఆగమవచనముచొప్పున మనస్సు, ఓజస్సు, తేజస్సు, వీనికి ఆధారముగను, ఎఱ్ఱ తామరపుష్పాకారముగను, అధోముఖముగను, మాంసపేశీస్వరూపము గలదిగనుండు హృదయకమలమును తొలుత అన్నరసము జెంది పిదప వ్యానమనువాతముచే చలింపజేయబడినదై శరీరమంతటను వ్యాపించుటవలన హృదయమునకు విశేషముగా అవలంబనమును జేయును. అని తెలియజేయుటకై మూలశ్లోకమునందు “అన్నవీర్యాచ్చ” అని చకారము ప్రయోగింపబడినది.

క్లేదకశ్లేష్మము.

యస్త్వామాశయసంస్థితః. ౧౬

క్లేదకః సోఽన్నసంఘాతక్లేదనాత్

ఆమాశయమునందుండు శ్లేష్మము అన్నసముదాయమునకు క్లేదమును గలుగ జేయుటవలన క్లేదక మనబడును.

—బోధకశ్లేష్మము.—

రసబోధనాత్,

బోధకో రసనాస్థాయీ

నాలుకయందుండు కఫము మధురాదిరసముల దెలియజేయుటవలన బోధకమన బడును.

—తర్పకశ్లేష్మము.—

శిరఃసంస్థోఽక్షతర్పణాత్. ౧౭

తర్పకః

శిరమునందుండు శ్లేష్మము ఇంద్రియములకు తృప్తిని గలుగజేయుటవలన తర్పక మనబడును.

—శ్లేషకశ్లేష్మము.—

సంధిసంశ్లేషాత్ శ్లేషకస్సంధిషు స్థితః,

సంధులయందుండు శ్లేష్మము పరస్పరము సంధులను జేర్చుటవలన శ్లేషక మన బడును.

ఇతి ప్రాయేణ దోషాణాం స్థానాన్యవికృతాత్మనామ్. ౧౮
వ్యాపినామపి జానీయాత్కర్మాణి చ పృథక్పృథక్,

వికారమునుజెందక స్వభావమునందుండు వాతాదిదోషములు సర్వశరీరమునందు సంచరించుచుండును. ఐనసట్టి వాతాదిదోషములయొక్క స్థానకృత్యములను తెలియుచుగా పైజెప్పినప్రకారము వేరువేర తెలిసికొనవలయును.

[వాతాదిదోషములకు వృద్ధి, క్షయము, అనునవి రెండును వికృతి యనబడును. ఆ వృద్ధి చయము, ప్రకోపము నని ద్వివిధంబుగనుండును. దోషాదివిజ్ఞానీయాధ్యాయ ములో సామాన్యముగ వృద్ధిక్షయలక్షణములు జెప్పబడినవి. ఇపుడు చయ, ప్రకోప రూపమైన వృద్ధినిదానము సంక్షేపముగా జెప్పబడుచున్నది.]

—వాతచయప్రకోపనిదానము.—

ఉష్ణేన యుక్తా రూక్షాద్యా వాయోః కుర్వంతి సంచయమ్.
శీతేన కోపముష్ణేన శమం స్నిగ్ధాదయో గుణాః,

ప్రథమాధ్యాయమునందు జెప్పబడిన వాయువుయొక్క రూక్షమొదలగు ఆరు గుణములు విరుద్ధముగనుండు ఉష్ణగుణముతో జేరినచో వాతమునకు చయమును గలుగజేయును. ఉష్ణముగ విరుద్ధంబగుటచే వాతమునకు ప్రకోపమును గలుగజేయ నేరదు. మఱియు నారూక్షాదిగుణములే శీతగుణముతో జేరినచో వాతమునకు ప్రకోపమును గలుగజేయును. ఉష్ణముతో గూడియుండు స్నిగ్ధాదిగుణములు వాతమునకు శమనమును గలుగజేయును.

పిత్తచయప్రకోపనిదానము.

శీతేన యుక్తాస్తీక్ష్ణాద్యాశ్చయం పిత్తస్య కుర్వతే. ౨౦
ఉష్ణేన కోపం మందాద్యాః శమం శీతోపసంహితాః,

తీక్ష్ణము మొదలగు పిత్తగుణములు శీతగుణముతో జేరినచో పిత్తమునకు చయమును గలుగజేయును. మఱియు నాతీక్ష్ణాదిగుణములే ఉష్ణముతో గూడినచో పిత్తమునకు ప్రకోపమును గలుగజేయును. మందాదిగుణములు శీతగుణముతో జేరినచో పిత్తమునకు శమనమును గలుగజేయును.

శ్లేష్మచయప్రకోపనిదానము

శీతేన యుక్తాః స్నిగ్ధాద్యాః కుర్వతే శ్లేష్మణశ్చయమ్. ౨౧
ఉష్ణేన కోపం తేనైవ గుణా రూక్షాదయశ్శమమ్,

స్నిగ్ధాదిగుణములు శీతగుణముతో జేరినచో కఫమునకు చయమును గలుగజేయును. మఱియు నాస్నిగ్ధాదిగుణములే ఉష్ణగుణముతో గూడినచో కఫమునకు ప్రకోపమును గలుగజేయును. ఉష్ణగుణముతో గూడియుండు రూక్షాదిగుణములే కఫమునకు శమనమునుగలుగజేయును. స్నిగ్ధాదిగుణములతో గూడియుండు శీతగుణముచే కఫమునకు చయము గలుగును. శీతగుణమునకు విరుద్ధమైన ఉష్ణముచే కఫము లయించుచు; కాబట్టి ఉష్ణమువలన కఫమునకు ప్రకోపము గలుగును. రూక్షాదులతో గూడియుండు ఉష్ణము కఫమునకు విరుద్ధంబగుటచే కఫశమనమును గలుగజేయును.

చయలక్షణము.

చయో వృద్ధిః స్వధామ్న్యేవ ప్రద్వేషో వృద్ధిహేతుషు ౨౨
విపరీతగుణేచ్ఛా చ

వాతాదిదోషములకు తమస్థానమునందే గలుగునట్టివృద్ధి చయ మనబడును. వాతము చయమునుజెంది యుండునపుడు వాతవృద్ధికిహేతువుగనుండు రూక్షాదిగుణముల యందు ద్వేషము, రూక్షాదులకు విరుద్ధముగ వాతక్షయహేతువుగనుండు స్నిగ్ధాదిగుణ

ములయందభిలాష గలుగును. ఇటులనే పిత్తకఫములయొక్క చయమును తెలిసికొనవలయును. వాతము చయమును జెందక స్వప్రమాణమునందుండినను లేక క్షయమును జెందినను "గర్భిణికి దోహదవశముచే విరుద్ధమైనయన్నమునందిచ్ఛగలుగునటులనే" పురుషునికి నొకానొకప్పుడు అభ్యాసవశముచే వాతవృద్ధికి హేతువుగనుండు రూక్షాదులయందు ద్వేషము గలుగక యిచ్ఛయే గలుగును. కాబట్టి వాతవృద్ధికి హేతువుగనుండు పదార్థములయందు గలుగునట్టి ద్వేషముచేతనే వాతచయము నెఱుంగుటను అసాధ్యము. కావుననే వాతవృద్ధికి హేతువుగనుండువస్తువులయందు ద్వేషమును, రూక్షాదులను విరుద్ధమైనగుణములుగలవస్తువులయందభిలాషయుగలుగుట వాతచయముయొక్క లక్షణమని యీతంత్రకారుడు చెప్పియున్నాడు. ఏకకాలమునందు వాతవృద్ధికి హేతువుగనుండు వస్తువులయందు ద్వేషమును, వాతక్షయహేతువులుగనుండువస్తువులయందు నభిలాషయు గలుగునపుడు వాతము బాగుగ చయమును జెందియున్నదని నిశ్చయించుకొనవలయును.

ప్రకోపలక్షణము.

కోపస్తూన్మార్గగామితా,
లింగానాం దర్శనం స్వేషా మస్వాస్థ్యం రోగసంభవః. ౨౩

వాతాదిదోషములు తమస్థానములను వదలి మార్గాంతరమునందు సంచరించుట ప్రకోపమనబడును. దానియందు దోషాదివిజ్ఞానీయాధ్యాయమునందు జెప్పబడినవియు, వాతవ్యాధినిదానమునందిక జెప్పబడునవియు నగు వాతాదిప్రకోపలక్షణంబులన్నియు గలుగుటయే గాక వాతాదులస్వరూపమును మారియుండును. అట్టి వాతాదిప్రకోపముచే ననేకవిధములైన రోగములు గలుగును.

"స్వస్థానస్య సమతా వికారాసమ్భవశ్శమః."
స్వస్థానమునందుండు వాతాదిదోషములకు సమత్వము, వికారము గలుగకుండుట శమమనబడును.

వాతాదిచయప్రకోపశమనకాలము.

చయప్రకోపప్రశమా వాయోర్గ్రీష్మాదిషు త్రిషు,
వర్షాదిషు తు పిత్తస్య శ్లేష్మణః శిశిరాదిషు. ౨౪

గ్రీష్మము, వర్షము, శరత్తు, అను నీమూడు ఋతువులయందు వాతమునకు చయ, ప్రకోప, శమనములు గలుగును. (గ్రీష్మమున చయంబును, వర్షర్తువున ప్రకోపంబును, శరదృతువున శమంబును వాతమునకు కల్గునని భావము.) వర్షము, శరత్తు,

హేమంతము, అను నీమూడు ఋతువులయందు పిత్తమునకు చయ, ప్రకోప, శమనములు గలుగును. (పిత్తమునకు వర్షర్తువున చయంబును, శరత్కాలమున ప్రకోపంబును హేమంతఋతువున శమంబును గల్గుననిభావము.) శిశిరము, వసంతము, గ్రీష్మము, అను నీమూడు ఋతువులయందు కఫమునకు చయ, ప్రకోప, శమనములు గలుగును. (కఫమునకు శిశిరఋతువున చయంబును, వసన్తఋతువున ప్రకోపంబును, గ్రీష్మమున శమంబును వరుసగ గల్గుననిభావము.)

గ్రీష్మాదులయందు వాతాదిచయనిదానము.

చీయతే లఘురూక్షాభిరోషధీభిస్సమీరణః,
తద్విధస్తద్విధే దేహే కాలస్యౌష్ణ్యాన్న కుప్యతి. ౨౫
అద్భిరమ్లవిపాకాభిరోషధీభిశ్చ తాదృశమ్,
పిత్తం యాతి చయం కోపం న తు కాలస్య శైత్యతః. ౨౬
చీయతే స్నిగ్ధశీతాభిరుదకౌషధిభిః కఫః,
తుల్యేఽపి కాలే దేహే చ స్కన్నత్వాన్న ప్రకుప్యతి. ౨౭

లఘు, రూక్షగుణములుగలవాతము గ్రీష్మకాలములో ఆదాన కాలస్వభావమువలన లఘువుగ, రూక్షముగనుండు దేహమునందు లఘువుగ, రూక్షముగనుండు నౌషధములచే చయమునుజెందునే కాని ఆ గ్రీష్మ కాలముయొక్క ఔష్ణ్యమువలన ప్రకోపమును జెందనేరదు. అమ్లమైనవిపాకముగల పిత్తము వర్షాకాలమునందు అమ్లమయిన విపాకముగల ఓషధులచేతను, ఉదకముచేతను చయమునుజెందునే కాని ఆవర్షాకాలముయొక్క శీతస్వభావమువలన ప్రకోపమునుజెందనేరదు. స్నిగ్ధముగ శీతలముగనుండు కఫము శిశిరకాలమునందు కాలస్వభావమువలన స్నిగ్ధముగ శీతలముగనుండు దేహమునందు స్నిగ్ధముగ శీతలముగనుండు ఉదకము, ఓషధులు వీనిచే చయమునుజెందునే కాని స్కన్నముగనుండుటవలన ప్రకోపమును జెందనేరదు.

ఇతి కాలస్వభావోఽయం

ఇటుల పైజెప్పినవాతాదులయొక్క చయ, ప్రకోప, శమనములు కాలస్వభావమువలన గలుగును.

దోషచయాదులకు ఆహారప్రాధాన్యము.

ఆహారాదివశాత్పునః,
చయాదీన్ యాంతి సద్యోఽపి దోషాః కాలేఽపి వా న తు,

వాతాదిదోషములు అన్నపానాదిరూపమైన ఆహారాదులయొక్క సామర్థ్యము వలన తత్క్షణముననే (అనగా కాలము నపేక్షించకయే) చయప్రకోపశమనములను జెందును. అన్నము, పానము, రసాయనము, వాజీకరణము, వమనము, విరేచనము మొదలగువానియొక్క సామర్థ్యమువలన వాతాదిదోషములు పైని చెప్పియుండు చయాదికాలములయందు కూడ చయప్రకోపశమనములను జెందకయేయుండును. (అనగా వాతాదిచయాదికాలములకంటె చయప్రకోప శమనములకు ఆహారాదులే ముఖ్యమని భావము.)

ప్రకుపితవాతాదివిచిత్రగమనము.

వ్యాప్నోతి సహసా దేహమాపాదతలమస్తకమ్,
నివర్తతే తు కుపితో మలోఽల్పాల్పం జలౌఘవత్. ౨౯

"పర్వతనదులయొక్క జలప్రవాహము మిట్టపల్లములుగనుండు సమస్తప్రదేశములయందు శీఘ్రముగ వ్యాపించి మరల కొంచెకొంచెముగా తగ్గునటులనే" ప్రకోపమునుజెందియుండు వాతాదిదోషములు అతిశీఘ్రముగా నరకాలు మొదలు శిరఃపర్యంతము వ్యాపించి మరల కొంచెకొంచెముగ తగ్గును.

రోగహేత్వాదిసామాన్యకథనప్రతిజ్ఞ.

నానారూపైరసంఖ్యేయైర్వికారైః కుపితా మలాః,
తాపయంతి తనుం తస్మాత్తద్ధేత్వాకృతిసాధనమ్. ౩౦
శక్యం నైకైకశో వక్తుమతస్సామాన్యముచ్యతే,

ప్రకోపించినవాతపిత్తశ్లేష్మములు అనేకవిధములుగను, సంఖ్యాతీతములుగ నుండు జ్వరాదిరోగములచే శరీరమునకు విశేషముగా తాపమునుగలుగజేయును; కావున నా జ్వరాదిరోగములయొక్క హేతు, లక్షణ, చికిత్సలను ప్రత్యేకముగాజెప్పుట కసాధ్యంబు. (అనగా ఇట్టిది ఫలానిరోగమునకు హేతువని, ఇట్టిదిఫలానిరోగమునకు లక్షణమని, ఇట్టిది ఫలానిరోగమునకు చికిత్సయని విభజించి ప్రత్యేకముగాజెప్పుట కసాధ్యమని యర్థము.) కాబట్టి రోగహేతువు, లక్షణము, చికిత్స, ఇవి సామాన్యముగా జెప్పబడును.

వాతాదులకు సర్వరోగకారణత్వము.

దోషా ఏవహి సర్వేషాం రోగాణామేకకారణమ్. ౩౧
యథా పక్షీ పరిపతన్ సర్వతస్సర్వమప్యహః,
ఛాయామత్యేతి నాత్మీయాం యథావా కృత్స్నమప్యదః. ౩౨

వికారజాతం వివిధం త్రీన్ గుణాన్నాతివర్తతే,
తథా స్వధాతువైషమ్యనిమిత్తమపి సర్వదా. 33
వికారజాతం త్రీన్ దోషాన్

డేగ మొదలగుపక్షులు అన్నిచోట్ల సంచరించుచు పగటియందంతట తన ఛాయనెటుల నతిక్రమించకుండునో (అనగా తనఛాయనువదలి యెటులనొకక్షణమైన నుండకుండునో) సమస్తమైన స్థావరజంగమాదిభేదములతోగాని, లేక జరాయుజ అండజభేదములతోగాని గూడి నానాప్రకారములుగనుండు నీ ప్రపంచవికారము రజస్సత్వతమములను గుణత్రయముల నెటులనతిక్రమించకుండునో (అనగా నొకక్షణమైన రజస్సత్వతమోరూపమైన గుణత్రయముల నెటులవదలకుండునో) అటులనే తమతమ దోషధాతుమలములయొక్క వైషమ్యమునే కారణముగగల రోగసమూహము వాతాది దోషత్రయముల నెపుడు నతిక్రమించకుండును. అనగా త్రిదోషరహితముగనుండు రోగసమూహం బేదియు లేదనిభావము. కాబట్టిసమస్తమైనరోగములకు వాతాది దోషములే ప్రధానకారణములు. ధాతువైషమ్యము ప్రతిరోగమునందు వేరువేరువిధముగ నుండుటచే నానావిధములుగనుండును. ఆయాధాతు వైషమ్యమువలన గలుగునట్టి వికారం బాయాధాతుసంబంధముగలదిగనుండును. దేవగ్రహాదులను కారణముగాగల రోగములుఆగంతుకరోగములగుటచే వానియందుదోషసంబంధములేకుండును. ఆగంతుక రోగములయందు తొలుతరోగముగలిగితదనంతరము వాతాదిదోషములు ప్రకోపమును జెందును. నిజరోగములయందు తొలుత వాతాదిదోషములు ప్రకోపమునుజెంది తదనంతరము రోగములను గలుగజేయును. కాబట్టి నిజాగంతుకరోగములయొక్క పరస్పర భేదము నిటులదెలిసికొనవలయును.

అనుచితార్థసంయోగాదులచే వాతాదిప్రకోపము.

తేషాం కోపే తు కారణమ్,
అర్థైరసాత్మ్యైస్సంయోగః కాలః కర్మ చ దుష్కృతమ్. 3౪
హీనాతిమిథ్యాయోగేన భిద్యతే తత్పునస్త్రిధా,

అనుచితములైనశబ్దము, స్పర్శము, రూపము, రసము, గంధము అనునీ యర్థములతో శ్రోత్రము, త్వక్కు, నేత్రము, రసనము, ఘ్రాణము అనునీ ఇంద్రియములకు గలుగునట్టిసంయోగము, శీతోష్ణవర్షరూపమైనకాలము, ప్రకృతజన్మార్జితంబును, జన్మాంతరార్జితంబునైన అశుభకర్మ అనునవి మూడును వాతాదిదోషములయొక్క ప్రకోపమునకు హేతువుగనుండునేకాని రూక్షాదిపదార్థసేవనముమాత్రము కారణముగ

కానేరదు. పైజెప్పిన అనుచితేంద్రియార్థసంయోగము మొదలగునదికూడ వాతాదిప్రకోపమునకు ముఖ్యకారణముగనుండునని తెలియపరచుటకై సముచ్చయార్థమైన (తు) అను శబ్దము ఈతంత్రకారునిచే ప్రయోగించబడినది. మఱియును అనుచితేంద్రియార్థసంయోగాదిభేదముచే పైజెప్పినప్రకారము మూడువిధములుగనుండు వాతాదిదోషప్రకోపకారణము మరలను హీన, మిథ్యా, అతియోగ భేదములచే త్రివిధంబుగ నగును.

ఇంద్రియార్థములకు హీనమిథ్యాతియోగనిరూపణము.

హీనోఽర్థేనేంద్రియస్యాల్పస్సంయోగః స్వేన నైవ వా. ౩౫
అతియోగోఽతిసంసర్గస్సూక్ష్మభాసురభైరవమ్,
అత్యాసన్నాతిదూరస్థం విప్రియం వికృతాది చ. ౩౬
యదక్ష్ణా వీక్ష్యతే రూపం మిథ్యాయోగస్స దారుణః,
ఏవమత్యుచ్చపూత్యాదీనింద్రియార్థాన్ యథాయథమ్. ౩౭
విద్యాత్

శబ్దాద్యర్థములతో శ్రోత్రాదీంద్రియములకుగలుగు అల్పమైన సంయోగముగాని, లేక ఆయా యింద్రియములకు తమతమయర్థములతో సంయోగమే లేకుండుటగాని హీనయోగమనంబడును. శ్రోత్రాదీంద్రియములకు శబ్దాదులైన తమతమ యర్థములతో గలుగు అతిసేవారూపమైన అధికసంయోగము అతియోగమనబడును. అతిసూక్ష్మమైన వస్తువు, మిగుల ప్రకాశముగలవస్తువు, అతిభయంకరమైనవస్తువు, అతిసమీపమునందు, అతిదూరమునందు నుండువస్తువు, అనిష్టమైనవస్తువు, అతి వికారముగలవస్తువు మొదలగువానిని నేత్రములచే జూచుట నేత్రేంద్రియమునకు మిథ్యాయోగమనబడును. అది తిమిరాదిరోగములకు హేతువగుటవలన నతిదారుణమైనది. నేత్రేంద్రియమునకు జెప్పియుండునటులనే యితరములైన యింద్రియములకును మిథ్యాయోగము నూహించుకొనవలయును. అదియెట్లన్న:—అతిబిగ్గరగ, క్రూరముగ, ఇష్టవినాశరూపముగ, భయంకరముగనుండు అనిష్టశబ్దము మొదలగువానిని వినుట శ్రోత్రేంద్రియమునకు తనయర్థమైనశబ్దముతోడ మిథ్యాయోగమనియును, పూతివిష్ఠము మొదలగు అనిష్టమైన గంధము నాఘ్రాణించుట ఘ్రాణేంద్రియమునకు తన యర్థమైన గంధముతోడ మిథ్యాయోగమనియును, స్నానము, అనులేపనాదులు, శీతోష్ణమైనస్పర్శము వీనియొక్క అక్రమమైనస్పర్శము స్పర్శనేంద్రియమునకు తనయర్థమయిన స్పర్శముతోడ మిథ్యాయోగమనియును, విరుద్ధమైన రసమును అపథ్యద్రవ్యయుక్తరసమును రసనేంద్రియముచే గ్రహించుట రసనేంద్రియమునకు తనయర్థమైన రసముతోడ మిథ్యాయోగమనియును తెలియవలయును.

కాలమునకు హీనమిథ్యాతియోగనిరూపణము.

కాలస్తుశీతోష్ణవర్షభేదాత్త్రిధా మతః,
స హీనో హీనశీతాదిరతియోగోఽతిలక్షణః. ౩౮
మిథ్యాయోగస్తు నిర్దిష్టో విపరీతస్వలక్షణః,

శీతము, ఉష్ణము, వర్షము అని కాలము ఋషులచే మూడువిధములుగ జెప్ప బడియున్నది. వానిలో శీతకాలము హేమంతశిశిర రూపముగనుండును. ఉష్ణకాలము వసంతగ్రీష్మరూపముగనుండును. వర్షాకాలము వృష్టితోగూడియుండును. హీనమైన శీతోష్ణాదులతో గూడియుండుకాలము హీనయోగస్వరూపముగలది. అధికమయిన శీతాదులతోగూడియుండు కాలము అతియోగస్వరూపముగలది. విరుద్ధమయిన శీతోష్ణాదులతోగూడియుండుకాలము మిథ్యాయోగస్వరూపముగలది. ఎట్లన్న—హేమంత కాలమునందు శీతము స్వల్పముగనుండుట ఆ హేమంతకాలమునకు హీనయోగమని యును, అధికమయిన శైత్యముగలిగియుండుట అతియోగమనియును, అధికమైన ఉష్ణముగలిగియుండుట మిథ్యాయోగమనియును తెలియవలయును. ఇటులనే శరద్వసంతఋతువులకు హీనయోగ, అతియోగ, మిథ్యాయోగముల నూహించుకొన వలయును.

కాయికాదికర్మలకు హీనమిథ్యాతియోగనిరూపణము.

కాయవాక్చిత్తభేదేన కర్మాపి విభజేత్త్రిధా. ౩౯
కాయాదికర్మణాం హీనా ప్రవృత్తిర్హీనసంజ్ఞికా,
అతియోగోఽతివృత్తిస్తు వేగోదీరణధారణమ్. ౪౦
విషమాంగక్రియారంభః పతనస్ఖలనాదికమ్,
భాషణం సామిభుక్తస్య రాగద్వేషభయాది చ. ౪౧
కర్మ ప్రాణాతిపాతాది దశధా యచ్చ నిందితమ్,
మిథ్యాయోగస్సమస్తోసావిహ చాముత్ర వా కృతమ్. ౪౨

శరీరము, వాక్కు, మనస్సు అనునీ భేదములచే క్రియలుకూడ మూడువిధ ములుగనుండును. శరీరక్రియ, వాక్క్రియ, మానసికక్రియ అనువానికి హీనమైనప్రవృత్తిహీనయోగమనబడును. శరీరాదిక్రియలకు అతిప్రవృత్తి అతియోగమనబడును. మలమూత్రాదులు రాకుండునపుడు వానిని విసర్జించుట, వచ్చునపుడు వానినడ్డగించుట, విషమమైన అంగముచే నొక కృత్యమునుచేయుట, ఇహపరలోకములకు విరుద్ధమైన క్రియలనుచేయుట, విషమముగా భూమిపైబడుట, విషమమైన స్ఖలనము (అనగా

తడబడుట, వక్రముగనడుచుట) ఇవి మొదలగునవి శారీరాదిక్రియలకు మిథ్యాయోగ మనబడును. సగము భుజించి మాట్లాడుట మొదలగునవి వాచికక్రియలకు మిథ్యాయోగ మనబడును. రాగము, ద్వేషము, భయము మొదలగువానియొక్క ప్రవృత్తి మానసిక క్రియలకు మిథ్యాయోగమనబడును. మఱియును "హింసాస్తేయమిత్యాది" గ్రంథముచే దినచర్యాధ్యాయమునందు చెప్పబడిన హింసాదులు మొదలగు పాపక్రియలును ఈలోకమునందును, లోకాంతరమునందును నిషిద్ధము చేయబడినసకలమైన అశుభకృత్యములును శారీరాదిక్రియలకు మిథ్యాయోగమని తెలిసికొనవలయును.

రోగకారణము.

నిదానమేతద్దోషాణాం కుపితా స్తైన తైన కిథా.
కుర్వంతి వివిధాన్ వ్యాధీన్ శాఖాకోష్ఠాస్థిసంధిషు. ౪౩

పైజెప్పినవంతయును వాతాదిదోష ప్రకోపమునకు ముఖ్యకారణముగ నుండును. అట్టి ముఖ్యకారణముచే ప్రకోపమును జెందినట్టి వాతాదిదోషములు శాఖ, కోష్ఠము, అస్థి, సంధులు వీనియందు నానావిధరోగములను గలుగ జేయును.

బాహ్యరోగస్థానము.

శాఖారక్తాదయ స్త్వక్చ బాహ్యరోగాయనం హి తత్,
తదాశ్రయా మషవ్యంగగండాలజ్యర్బుదాదయః. ౪౪
బహిర్భాగాశ్చ దుర్నామ గుల్మశోఫాదయో గదాః,

రక్తము మొదలగు ఆరు ధాతువులు, త్వక్కు ఇవి శాఖలనబడును. ఇవి బాహ్య రోగములకు స్థానముగనుండును. కాబట్టి యీబాహ్యరోగస్థానము నాశ్రయించి యుండు మష, వ్యంగము, గండము, అలజి, అర్బుదము మొదలగు రోగములును దుర్నామము, గుల్మము, శోఫ మొదలగురోగములును, బాహ్యరోగము లనబడును. వ్యంగాదియను "ఆది" శబ్దమువలన విసర్పము, విద్రధి, ప్లీహ, కుష్ఠము మొదలగు రోగములను గ్రహించుకొనవలయును.

ఆంతరరోగస్థానములు.

అంతఃకోష్ఠో మహాస్రోత ఆమపక్వాశయాశ్రయః. ౪౫
తత్ స్థానాశ్ఛర్ద్యతీసారకాస *శ్వాసోదరజ్వరాః,
అంతర్భాగం చ శోఫార్శో గుల్మవీసర్పవిద్రధి. ౪౬

*శ్వాసోద్భవ ఇతిపా.

అంతఃప్రదేశము, మహాస్రోతస్సు, ఆమాశయము, పక్వాశయము, ఇది కోష్ఠమనబడును. దీనియందు జనించునఛర్ది, అతిసారము, కాసము, శ్వాసము, ఉదరరోగము, జ్వరము, శోఫ, అర్శస్సు, గుల్మము, విసర్పము, విద్రధి అనునీ రోగములు అంతర్భాగజనితరోగములని (అనగా అంతరరోగములని) చెప్పబడును.

మధ్యమరోగస్థానము.

శిరోహృదయబస్త్యాదిమర్మాణ్యస్థ్నాం చ సంధయః,
తన్నిబద్ధాస్సిరాస్స్నాయుకండరాద్యాశ్చ మధ్యమాః. ౪౭
రోగమార్గాస్స్థితాస్తత్ర యక్ష్మపక్షవధార్దితాః,
మూర్ధాదిరోగాస్సంధ్యస్థిత్రికశూలగ్రహాదయః. ౪౮

శిరస్సు, హృదయము, వస్తి మొదలగునవియును, మర్మములు, అస్థిసంధులు, అస్థులతో చేరియుండు సిరలు, స్నాయువులు, కండరములు, ధమనీమార్గములు, మొదలగునవియును మధ్యమరోగస్థానములు. ఇవి రోగమార్గములనియు చెప్పబడును. క్షయరోగము, పక్షఘాతము, అర్దితవాతము, శిరస్సు, హృదయము, వస్తి వీనియందు జనించు రోగములును, సంధులు, అస్థులు, త్రికము (వెన్నెముకక్రిందిభాగము) వీనియందు గలుగుశూలలును, పట్టును, పట్టగ్రహణాదులగు వికారములును, పైజెప్పిన మధ్యమరోగస్థానము నాశ్రయించియుండును. క్షయరోగము మర్మము, సంధులు, అస్థి వీని నాశ్రయించియుండుటచే రోగమని చెప్పబడినది.

వాతకృత్యము.

స్రంసవ్యాసవ్యధస్వాపసాదరుక్తోదభేదనమ్,
సంగాంగభంగసంకోచవర్తహర్షణతర్షణమ్. ౪౯
కంపపారుష్యసౌషిర్యశోషస్పందనవేష్టనమ్,
స్తంభః కషాయరసతా వర్ణః శ్యావోఽరుణోఽపి వా. ౫౦
కర్మాణి వాయోః

అంగములు మొదలగువానిసంధులు జారుట, ఆక్షేపకాది వాతములయందు వలెనే సర్వాంగములయందు విక్షేపములుగలుగుట, శరీరమునందు కత్తితో గొట్టునటులుండుట, కృత్యములయందు అజ్ఞానము, అంగములకు కృత్యములయందశక్తి, ఎల్లప్పుడు శరీరమునందుశూలగలుగుట, అంగములయందు సూదులచే బొడచునటులుండుట, శరీరము చీల్చునటులుండుట, మూత్రపురీషాదులు తమతమ స్థానములయందుండి వెలిపడకుండుట, మోకాళ్లు, తొడలు మొదలగునంగములకు భంగముగలుగుట, సిరాదులు

సంకోచమును జెందుట, పురీషాదులు ఉండకట్టుట, రోమములు నిక్క బొడిచికొనుట, దప్పి, కంపము, శరీరము పరుషముగనుండుట, శుష్కలములను ద్వారముగలుగుట, శరీరము శోషించుట, శరీరము కొంచెకొంచెముగ కీలుట, మొట్టుకొనుట, చేతులు, తొడలు, పిక్కలు మొదలగునవి స్తంభించుట (అనగా ముడుచుటకును చాచుటకును శక్తిలేకుండుట), కషాయరసమునందు రుచిపుట్టుట, నీలవర్ణము, లేక ఎఱుపువర్ణముగలుగుట, ఇవి వాతముయొక్క కృత్యములు.

పిత్తకృత్యము.

పిత్తస్య దాహరాగోష్మపాకితాః,
స్వేదః క్లేదః స్రుతిః కోథః సదనం మూర్ఛనం మదః. ౧౧
కటుకామ్లౌ రసౌ వర్ణః పాండురారుణవర్జితః,

శరీరమంతటను తాపము, రక్తవర్ణము, ఉష్ణము, జీర్ణశక్తి, స్వేదము, క్లేదము (అనగా రక్తాదులయందు వికారము), స్రావము, కోథము (అనగా పైజెప్పిన క్లేదాధిక్యము) క్రియలయందశక్తి, భ్రమము, ఉత్తరత్ర జెప్పబడు మదమురోగము, కారము, పులుసు యీరసములయందు రుచి, తెలుపు, ఎఱుపువర్ణములుతప్ప తక్కిన నానావిధవర్ణములుగలుగుట, ఇవి పిత్తముయొక్కకృత్యములు.

కఫకృత్యము.

శ్లేష్మణః స్నేహకాఠిన్యకండూశీతత్వగౌరవమ్. ౧౨
బంధోపలేపస్తైమిత్యశోఫాపక్త్యతినిద్రతాః,
వర్ణః శ్వేతో రసౌ స్వాదులవణౌ చిరకారితా. ౧౩

స్నేహము, కాఠిన్యము, దురద, శైత్యము, గురుత్వము, స్రోతోబంధము, అస్థ్యాదులకు ఉపలేపము, స్తైమిత్యము (అనగా అవయవములకు పటుత్వములేకుండుట) శోఫ, అజీర్ణము, అతినిద్ర, శరీరమునందు తెలుపువర్ణము, మధురలవణరసములయందు రుచి, కార్యమునందాలస్యము, ఇవి కఫముయొక్క కృత్యములు. ఇటుల వాతాదిదోషములయొక్క కృత్యములు జెప్పబడినవి. మరియు వాతపిత్తకఫములచే సంభవించు రోగములును వాని ప్రత్యేకసంఖ్యాభేదంబులును అష్టాంగసంగ్రహమునందిట్లు చెప్పబడినది:—

"అశీతిర్వాతజా రోగాశ్చత్వారింశచ్చ పిత్తజాః,
వింశతిః శ్లేష్మజాశ్చైవ స్థూలాః నానాత్మజా మతాః.
నఖభేదః పాదశూలం సుప్తిర్భ్రంశో విపాదికా,
ఖుడో గుల్ఫగ్రహో జానువిశ్లేషో జానుకుంచనమ్.

పిండికోద్వేష్టనం పాదహర్షోరుస్తంభశ్చ గృధ్రసీ,
పాంగుళ్యం త్రికశూలం చ గుదే స్తంభస్తు మేహనే.
ముష్కోత్క్షేపశ్శ్రోణిభేదో వంక్షణానాహ ఏవ చ,
ఉదావర్తోఽథ విడ్భేదః పార్శ్వపృష్ఠత్రికగ్రహాః.
ఖంజవామనకుబ్జత్వం హృద్ద్రవోదరవేష్టకౌ,
హృన్మోహో వక్షసస్తోదశ్శోషోద్ఘాతౌ తథోరసః,
బాహుశోషో హనుగ్రీవామన్యాస్తంభోష్ఠభేదనమ్,
దంతభేదోఽథ శైథిల్యం కంఠధ్వంసో ధనాగ్రహః,
కషాయాస్యత్వమూకత్వే ముఖశోషో రసాజ్ఞతా,
ఘ్రాణనాశోఽజ్ఞతాగంధే శబ్దోచ్చైశ్శ్రవణం తథా.
బాధిర్యం కర్ణశూలం చ వర్త్మస్తంభనకుంచనమ్,
తిమిరం చాక్షిశూలం చ భ్రూవ్యుదాసోఽథ నేత్రయోః.
లలాటశంఖభేదౌ చ కేశభూస్ఫుటనం తథా,
శిరోరుగర్దితం జృంభా ప్రలాపో వేపథుర్భ్రమః,
ఏకాంగవ్యర్థరోగాయామః పక్షాఘాతోఽపతంత్రకః.
దండకస్స్వప్ననాశశ్చ గ్లానిః పారుష్యరూక్షతా.
విషాదశ్చానవస్థానమరుణశ్యావవర్ణతా,
ఇత్యశీతిస్సమాఖ్యాతా రోగా వాతసముద్భవాః.

అంతర్దాహో విదాహశ్చ ప్లోషోఽథ దవథుర్దవః,
అత్యూష్మా చాంసదాహశ్చ స్వేదోఽస్యమ్లకధూమకౌ.
రక్తక్లేదోఽంగగంధశ్చ గాత్రావయవశాతనమ్,
త్వఙ్మాంసదరణో మాంసక్లేదశ్చర్మదళస్తథా.
రక్తవిస్ఫోటకాః కోఠః పిత్తాసృగ్రక్తమండలే,
నీలికా కామలా కక్షా గాత్రే హారితపీతతా,
పూతితిక్తాస్యతా తృష్ణా లోహగంధాస్యతా తథా,
జీవాదానమతృప్తిశ్చ ప్రవేశస్తమసస్తథా.
గళాస్యగుదమేఢ్రాక్షిపాకో హారిద్రపీతతా,
నఖాక్షిమూత్రశకృతాం చత్వారింశత్తు పిత్తజాః.

స్తైమిత్యం గౌరవం తృప్తిరాలస్యమతినిద్రతా,
తంద్రాస్యస్రావమాధుర్యే ప్రలేపో హృదయస్య చ.

సాదః కంఠప్రలేపశ్చ శ్లేష్మోద్గిరణమేవ చ,
మలాధిక్యమతిస్థౌల్యం వమనం ప్రసిసంచయమ్.
ఉదర్దో గళగండశ్చ శైత్యం శ్వేతావభాసతా,
విణ్మూత్రన ఖనేత్రాణాం శుక్లతా చ కఫామయాః.
యథాస్థూలం వికారాణాం చత్వారింశమిదం స్మృతమ్,
హృదాదౌ శూలవద్దాహో ధూమోద్గారాస్ససీత్కరః,
పాణిపాదాంసమూలేషు సంతాపో విదితస్తు యః.
అగ్నిశ్శిఖేవ నిస్స్వేదో విదాహస్స నిగద్యతే,
ఓషస్సర్వాంగికస్తీవ్రో దాహస్స్వేదారతిప్రదః.
దవథుశ్చక్షురాదిభ్యస్తీవ్ర ఊష్మా ప్రవర్తతే,
ముఖోష్ఠతాలుషు దవశ్చాగ్నోద్గిరణముల్ముకైః.
ధూమాయనం శిరోఘ్రాణకంఠతాలుషు ధూమకః,
ప్రమీలకస్తు స్తైమిత్యం గురుతాంగస్య గౌరవమ్.
ఆహారానభిలాషస్తు తృప్తిస్స్యాద్విషయాగ్రహః,
నిద్రార్తస్యేవ తంద్రా స్యాత్ శేషాః ప్రథితనామకాః."

వాతప్రకోపమువలన గలిగినరోగములు ఎనుబది. పిత్తప్రకోపమువలన గలిగిన రోగములు నలువది. శ్లేష్మప్రకోపము వలనగలిగిన రోగములు ఇరువది అని స్థూలముగా రోగములు జెప్పబడియున్నవి. అందు నఖభేదము, పాదశూల, సుప్తిభ్రంశము, విపాదిక, ఖుడము, గుల్ఫగ్రహము, జానువిశ్లేషము, జానుసంచనము, పిండికోద్వేష్టనము ఊరుసాదము, ఊరుస్తంభము, గృధ్రసి, పాంగుళ్యము, గుదభ్రంశము, గుదశూల, గుదస్తంభము, మేహనస్తంభము, ముష్కోత్క్షేపము, శ్రోణిభేదము, వంక్షణానాహము ఉదావర్తము, విడ్భేదము, పార్శ్వము, పృష్ఠము, త్రికము వీనియందు పట్లు, ఖంజత్వము, వామనత్వము, కుబ్జత్వము, హృద్ద్రవము, ఉదరవేష్టకము, హృన్మోహము, వక్షనిస్తోదము, హృదయశోషము, హృదయోద్ఘాతము, బాహుశోష, హనుస్తంభము, గ్రీవాస్తంభము, మన్యాస్తంభము, ఓష్ఠభేదనము, దంతభేదనము, శైథిల్యము, కంఠధ్వంసము, కంఠగ్రహము, కషాయాస్యత్వము, మూకత్వము, ముఖశోష, రసాజ్ఞత్వము, ఘ్రాణనాశము, గంధాజ్ఞత్వము, శబ్దోచ్చైశ్శ్రవణము, బాధిర్యము, కర్ణశూల, వర్త్మస్తంభనము, వర్త్మకుంచనము, తిమిరము, అక్షిశూల, భ్రూవ్యుదాసము, నేత్రవ్యుదాసము, లలాటభేదము, శంఖభేదము, కేశస్ఫుటనము, భ్రూస్ఫుటనము, శిరోరుజము, అర్దితము, జృంభ, ప్రలాపము, వేపథు, భ్రమ, ఏకాంగవ్యాధి, ఆయామము, పక్షాఘాతము, అపతంత్రకము, దండ

కము, స్వప్ననాశము, గ్లాని, పారుష్యము, రూక్షత, విషాదము, అనవస్థానము, అరుణశ్యావవర్ణత్వము, అను నీ యెనుబదియు వాతమువలన గలిగినరోగములని మునులచే జెప్పబడియున్నది.

అంతర్దాహము, విదాహము, ప్లోషము, దవథు, దవము, అత్యూష్మ, అంసదాహము, స్వేదము, అత్యమ్లకము, ధూమకము, రక్తక్లేదము, అంగగంధము, గాత్రావయవశాతనము, త్వఙ్మాంసవిదరణము, మాంసక్లేదము, చర్మదళము, రక్తవిస్ఫోటము, కోఠము, పిత్తరక్తము, రక్తమండలము, నీలిక, కామల, కక్షములయందును శరీరమునందును హారితపీతవర్ణము, పూత్యాస్యత్వము, తిక్తాస్యత్వము, తృష్ణ, లోహగంధాస్యత్వము, జీవాదానము, అతృప్తి, తమఃప్రవేశము, గళము, ఆస్యము, గుదము, మేఢ్రము, నేత్రము, వీనియందు పాకము, నఖము, నేత్రము, మూత్రము, మలము, వీనియందు హారిద్రపీతవర్ణములు, అనునీనలుబదియు పిత్తమువలన జనించినరోగములు.

స్తైమిత్యము, గౌరవము, తృప్తి, ఆలస్యము, అతినిద్ర, తంద్ర, ఆస్యస్రావము, ఆస్యమాధుర్యము, హృదయప్రలేపము, హృదయసాదము, కంఠప్రలేపము, శ్లేష్మోద్గిరణము, మలాధిక్యము, అతిస్థౌల్యము, వమనము, ప్రతిసంచయము, ఉదర్దము, గళగండము, శైత్యము, శ్వేతావభాసము, మలము, మూత్రము, నఖము, నేత్రము వీనియందు శుక్లవర్ణము, అనునీయిరువదియు కఫరోగములు. ఇటుల వాతాదిదోషములయొక్క రోగములు స్థూలముగా జెప్పబడినవి.

హృదయము మొదలగువానియందు శూలవలె గలుగునట్టి తాపము అంతర్దాహ మనబడును. హస్తము, పాదము, అంసమూలము వీనియందు అగ్నిజ్వాలవలె నానావిధమయిన తాపముగలుగుట విదాహమనబడును. సర్వాంగమునందు వ్యాపించి తీవ్రముగా స్వేదము, అరతి వీనినిగలుగజేయునట్టి తాపము దాహమనబడును. నేత్రములు మొదలగువానియందు అతితీవ్రమైన ఉష్ణముగలుగుట దవథువనబడును. ముఖము, ఓష్ఠము, తాలు, వీనియందుగలుగు ఊష్మము దవ అనబడును. పుల్లనితేనుపులు అమ్లకమనబడును. శిరస్సు, నాసికము, కంఠము, నోటిలోపలి దౌడ వీనియందు ధూమము వలెనుండుట ధూమకమనబడును. స్తబ్ధముగనుండుట స్తైమిత్య మనబడును. అంగముల యొక్క గురుత్వము గౌరవమనబడును. ఆహారమునం దభిలాష గలుగకుండుట తృప్తి యనబడును. నిదురచే పీడింపబడినవానివలె విషయజ్ఞానము లేకుండుట తంద్రయనబడును. శేషించియుండు రోగములను వానినామము చేతనే వానిస్వరూపమును తెలిసికొనవలయును. ఇత్తెరంగున వాతాది దోషవికారములయొక్క లక్షణభేదములు అష్టాంగసంగ్రహమునందు చెప్పబడియున్నది.

దోషలక్షణప్రయోజనము.

ఇత్యశేషామయవ్యాపి యదుక్తం దోషలక్షణమ్,
దర్శనాద్యైరవహిత స్తత్సమ్యగుపలక్షయేత్. ౫౪
వ్యాధ్యవస్థావిభాగజ్ఞః పశ్యన్నార్తాన్ ప్రతిక్షణమ్,

ఇటుల వ్యాధులయొక్క కాలకృతమైన అవస్థలను, విభాగములను (అనగా ఇట్టిది ఫలానివ్యాధియొక్క అవస్థ, యిట్టిది వేరువ్యాధియొక్క అవస్థ అని అవస్థాభేదములను, ఒకటే విధముగనుండు జ్వరములో నూతనజ్వరముయొక్క అవస్థ యిట్టిది, పురాణజ్వరముయొక్క అవస్థయిట్టిది, అని వ్యాధివిభాగమును) వ్యాధిచికిత్సలను బాగుగా నెఱింగినవాడు, బహుజాగరూకుడునగు వైద్యుడు రోగులను ప్రతిక్షణము బాగుగజూచి దర్శనము, స్పర్శనము, ప్రశ్న మొదలగు నుపాయములచే పైజెప్పిన లక్షణములతో గూడినదియును, సర్వరోగములయందు వ్యాపించి యుండునదియు నగు వాతాదిదోష స్వరూప, కర్మ, వికారములను బాగుగా తెలిసికొనవలయును.

అభ్యాసావశ్యకత్వము.

అభ్యాసాత్ప్రాప్యతే దృష్టిః కర్మసిద్ధిప్రకాశినీ. ౫౫
రత్నాదిసదసత్ జ్ఞానం న శాస్త్రాదేవ జాయతే,

రత్నములు, బంగారు, అపరంజి మొదలగువానిలో ఫలానిదిమంచిది, ఫలానిది చెడ్డది యను జ్ఞానము శాస్త్రాభ్యాసమువలననేకాక పలుమారు చేయునట్టి అభ్యాసవిశేషమువలన గలుగునటులనే కార్యసిద్ధిని సూచించునట్టి జ్ఞానము కేవలశాస్త్రపరిచయమువలననేకాక చికిత్సయందు పలుమారు చేయునట్టి అభ్యాసవిశేషమువలన గలుగును. (అనగా రత్నశాస్త్ర పరిచయము చేతను, రత్నములను పలుమారు చూచుటచేతను, రత్నపరీక్షాజ్ఞానము బాగుగ గలుగునటులనే సర్వదా వైద్యశాస్త్ర పరిచయముచేతను, పలుమారు రోగులను చూచుటచేతను చికిత్సయందు విశేషమైన జ్ఞానముగలుగునని భావము.) కేవలశాస్త్రజ్ఞానముచేతను, కేవలచికిత్సాభ్యాసముచేతను చికిత్సయందు జ్ఞానము గలుగనేరదని సూచించుటకై "శాస్త్రాదేవ" అను ఏవకారము ప్రయోగింపబడినది.

త్రివిధరోగములు.

దృష్టాపచారజః కశ్చిత్కశ్చిత్పూర్వాపరాధజః. ౫౬
తత్సంకరాద్భవత్యన్యో వ్యాధిరేవం త్రిధా స్మృతః,

కొన్నివ్యాధులు దృష్టాపచారజములు. (అనగా నీలోకములో ప్రత్యక్షముగా కనుబడునట్టి మిథ్యాహారవిహారాది రోగకారణమువలన గలిగినవి.) కొన్నివ్యాధులు

పూర్వాపరాధజములు. (అనగా పూర్వజన్మమునందు తనచే జేయబడిన యశుభ కర్మలవలన గలిగినవి.) మఱికొన్నివ్యాధులు సంకరజములు. (అనగా పైజెప్పిన దృష్టాపచార, పూర్వాపరాధముల రెండిటివలన గలిగినవి.) ఇటులవ్యాధులు మూడువిధములని ఋషులచే జెప్పబడియున్నవి.

త్రివిధరోగలక్షణము.

యథా నిదానం దోషోత్థః కర్మజో హేతుభిర్వినా. ౫౭
మహారంభోఽల్పకే హేతావాతంకో దోషకర్మజః,

లఘురూక్షాది స్వనిదానములవలన ప్రకోపించిన వాతాదిదోషములచే జనించినరోగము దోషజమనబడును. ఇదియ దృష్టాపచారజనితరోగము. వాతాదిప్రకోపరూపమైన నిదానములేకయే జనించిన రోగము కర్మజమనబడును. ఇదియ పూర్వాపరాధ జనితరోగము. నిదానము స్వల్పముగనుండగా జనించినదియును, ప్రబలమయిన పూర్వరూపములతో గూడినదియును, కష్టప్రయాసచే చికిత్స చేయదగినదియు నైనరోగము దోష, కర్మజనితమనబడును. ఇదియ సంకరజనితరోగము.

త్రివిధరోగశమన క్రమము.

విపక్షశీలనాత్పూర్వః కర్మజః కర్మసంక్షయాత్. ౫౮
గచ్ఛత్యుభయజన్మా తు దోషకర్మక్షయాత్క్షయమ్,

పైజెప్పిన దోషజమనువ్యాధి దోషమును శమింపజేయునట్టి యౌషధసేవవలన నివర్తించును. కర్మజమనువ్యాధి కర్మము క్షయించగానే నివర్తించును. సంకరరోగము (అనగా వాతాది దోషములచేతను, పూర్వజన్మార్జిత అశుభకర్మముచేతను జనించినరోగము) దోషములు, అశుభకర్మలు, ఇవి క్షయించగనే నివర్తించును.

మరల రోగద్వైవిధ్యము.

ద్విధా స్వపరతంత్రత్వాద్వ్యాధయోఽంత్యాః పునర్ద్విధా. ౫౯

వ్యాధులు స్వతంత్రములు, పరతంత్రములునని ద్వివిధములుగ నుండును. (అనగా కొన్ని రోగములు స్వతంత్రములుగ, కొన్ని పరతంత్రములుగ నుండునని యర్థము.) మఱియును పరతంత్రమను రోగము పూర్వరూపము, ఉపద్రవము అని ద్వివిధముగ నుండును.

ద్వివిధరోగ నిరూపణము.

పూర్వజాః పూర్వరూపాఖ్యా జాతాః పశ్చాదుపద్రవాః,

తొలుత జనించినరోగము పూర్వరూపమను పేరంబరంగును. ఒకరోగము ప్రధానముగ కల్గినపిదప జనించిరోగము ఉపద్రవమను పేరంబరంగును.

స్వతంత్రరోగలక్షణము.

యథాస్వజన్మోపశయాః స్వతంత్రాః స్పష్టలక్షణాః. ౬౦

శాస్త్రములో జెప్పియుండుప్రకారము ఉత్పత్తి, సుఖానుబంధము వీనితో గూడినవియును, స్పష్టమైన లక్షణములతో గూడినవియునగు నేరోగములు స్వతంత్ర రోగము లనబడును. [illegible] తంత్రకారు డిచట వ్యాధులకు స్వతంత్ర పరతంత్ర సంజ్ఞల నేర్పరచెను.

"పూర్వరూపరూపాదిక్రమేణ జ్వరాదిర్భూత్వా [illegible] శ్వాసాదయ ఉత్పద్యంతే తదుపశయవాదశేరతే [illegible] స్వతంత్రా జ్వరాదయ [illegible] వ్యాధిరూపత్వాత్స్వతంత్రా ఇత్యుచ్యంతే"

నిదానపూర్వరూపాదిక్రమముగా జ్వరాదిరోగములు జనించుచున్నప్పుడు వానిననుసరించి జనించిన యితరరోగములు స్వతంత్రరోగములు కానేరవు. పోలుత జనించిన జ్వరాది రోగములే ప్రధానంబులుగ నుండుటవలన స్వతంత్రరోగము లనబడును. అని తంత్రాంతరమునందు జెప్పబడియున్నది.

పరతంత్రరోగలక్షణము.

విపరీతాస్తతోఽన్యే తు

స్వతంత్రరోగములకంటె నితరమైన పరతంత్రరోగములు పైజెప్పిన స్వతంత్ర వ్యాధికంటె విరుద్ధములగు లక్షణములు గలవిగనుండును. (అనగా పరతంత్రరోగము స్వతంత్రరోగములవలె స్పష్టమైన లక్షణములును, శాస్త్రములో జెప్పియుండుప్రకారము ఉత్పత్త్యాదులును లేకుండునని భావము.)

వాతాదులకు స్వతంత్రపరతంత్రము.

విద్యాదేవం మలానపి,

రోగములను స్వతంత్ర, పరతంత్ర భేదములచే దెలియుంగునటులనే వాతాది దోషములనుకూడ స్వతంత్ర పరతంత్ర భేదములచేతనే వైద్యుడు తెలిసికొనవలయును.

వాతాది స్వతంత్ర పరతంత్ర జ్ఞానము.

తాన్ లక్షయేదవహితో వికారాణాం ప్రతిజ్వరమ్. ౬౧

ప్రతిరోగమునందు ప్రకోపమును జెందియుండునట్టియు, పై జెప్పినప్రకారము స్వతంత్ర పరతంత్రరూపము గలిగినట్టియు వాతపిత్తకఫములను మిగుల జాగరూకుడై వైద్యుడు తెలిసికొనవలయును.

స్వతంత్రపరతంత్రరోగచికిత్సాక్రమము.

తేషాం ప్రధానప్రశమే ప్రశమోఽశామ్యతస్తథా,
పశ్చాచ్చికిత్సేత్తూర్ణం వా బలవంతముపద్రవమ్. ౬౨

స్వతంత్రరోగములు శమనమును జెందినచో పరతంత్రరోగములుకూడ శమనమును జెందును. ఇట్టుల జెప్పుటచే పరతంత్రరోగములకు ప్రత్యేకముగా చికిత్స జేయవలసినది లేదని భావంబగుచున్నది. అంతమాత్రమున పరతంత్రరోగములు శాంతిజెందకుండినచో తత్స్థానబాధ్యములు స్వతంత్రరోగచికిత్సకే చేయవలయును. పరతంత్రరోగములో ఉపద్రవము బలముగ నుండినయెడల నాపరతంత్రరోగమునకే తొలుత చికిత్స చేయవలయును. అట్టుల చేయక నది పీడించినచో అసాధ్యముగనగును.

బలిష్ఠపరతంత్రరోగపూర్వచికిత్స.

వ్యాధిక్లిష్టశరీరస్య పీడాకరతరో హి సః,

వ్యాధిచే పీడింపబడిన శరీరముగలపురుషునికి జనించిన ఉపద్రవమను పేరుగల పరతంత్రరోగము మిక్కుటముగా పీడను గలుగజేయును. కాబట్టి దానికి తొలుత చికిత్స చేయవలయును. (అనగా స్వతంత్రరోగము దుర్బలముగనుండు పక్షములో నది ప్రధానచికిత్సచేతనే శాంతిబొందును. స్వతంత్రరోగమునకు పిదప జనించిన పరతంత్ర రోగము స్వతంత్రరోగచికిత్సచే శాంతిబొందకుండు పక్షములో దానికి పిదప చికిత్స చేయవలయును. పరతంత్రరోగము బలిష్ఠముగనుండు పక్షములో అది అతి పీడాకరం బగుటచే స్వతంత్రరోగమునకు పూర్వమే దానికి చికిత్స చేయవలయును. అని భావము.)

సర్వరోగచికిత్సావశ్యకత్వము.

వికారనామాకుశలో న జిహ్రీయాత్కదాచన. ౬౩
న హి సర్వవికారాణాం నామతోఽస్తి ధ్రువా స్థితిః,

వైద్యకతంత్రములయందు రోగములకన్నిటికి పేరులును వాని లక్షణములును చెప్పియున్నను కొన్నివ్యాధులకు పేరును స్థానమును నిర్ణయముగ దెలియకుండును. గాన పేరునుబట్టియే రోగపరిస్థితుల గమనింప కష్టముగనుండును. అట్టియెడ వైద్యుడు వ్యాధియొక్క పేరు తనకు స్పష్టముగ దెలియలేదని లజ్జపడి చికిత్సమానియుండక అట్టి రోగముయొక్క స్వరూపాదులనుబట్టి దోషసంబంధము నెరింగి వానికి ప్రతికూలమగు చికిత్సను జేయవలెను.

సర్వరోగస్థానాజ్ఞానకారణము.

స ఏవ కుపితో దోషస్సముత్థానవిశేషతః. ౬౪
స్థానాంతరాణి చ ప్రాప్య వికారాన్ కురుతే బహూన్,

వాతాదిదోషములలో నేదైనవొకటి హేతువిశేషముచే స్వస్థానమును వదలి వేరుస్థానమును జెందిన అనేకమైన రోగములను గలుగజేయును. కాబట్టి సర్వరోగముల యొక్క నామములను స్థానములను ఎఱుంగుట యశక్యము.

"యోంతః శరీరసంధీ రావిశతి తేన గృంథాజ్వరశోపసంజాయంతే, యస్త్వామాశయ మభ్యుపైతి తేన రోగా భవంతిహృద్రోగారోచకౌ, యః కంఠమభిప్రపద్యతే కంఠ ప్రతిధ్వంశతే స్వరశ్చావసీదతి, యః ప్రాణవహాని స్రోతాంస్యన్వేతి శ్వాసః ప్రతిశ్యాయశ్చ తేనోపజాయతే." వాతాదిదోషములలో నేదైనను ఒకటి శరీరసంధులయందు ప్రవేశించినచో, ఆవలింతలు, జ్వరము గలుగును. ఆమాశయమును జెందినచో హృదయరోగము, అరోచకము గలుగును. కంఠమును జెందినచో కంఠధ్వంశము, స్వరసాదము గలుగును. అయ్యది ప్రాణవహమయిన స్రోతస్సులను జెందునో అట్టిదానివలన శ్వాసము, ప్రతిశ్యాయముగలుగును అని తంత్రాంతరమునందు జెప్పబడియున్నది.

రోగనిదానాదిజ్ఞానావశ్యకత్వము.

తస్మాద్వికారప్రకృతీరధిష్ఠానాంతరాణి చ ౬౫
బుద్ధ్వా హేతువిశేషాంశ్చ శీఘ్రం కుర్యాదుపక్రమమ్,

జ్వరాదిరోగోత్పత్తికి ముఖ్యకారణములుగనుండు వాతాదిదోషములను, రోగహేతుభేదములను, స్థానవిశేషములను, నిదానభేదములను (అనగా వాతంబిప్పుడు రూక్షమైన హేతువువలన, ప్రకోపమును జెందియున్నదా లేక లఘువుగ, శీతలముగనుండు హేతువువలన ప్రకోపమును జెందియున్నదా అను వాతాదిదోషములయొక్క నిదానమును, రోగహేతువుయొక్క స్థానభేదమును) బాగుగా దెలిసికొని శీఘ్రముగా చికిత్స చేయవలయును.

దూష్యాదిజ్ఞానావశ్యకత్వము.

దూష్యం దేశం బలం కాలమనలం ప్రకృతిం వయః. ౬౬
సత్వం సాత్మ్యం తథాఽఽహారమవస్థాశ్చ పృథగ్విధాః,
సూక్ష్మసూక్ష్మాః సమీక్ష్యైషాం దోషౌషధనిరూపణే. ౬౭
యో వర్తతే చికిత్సాయాం న స స్ఖలతి జాతుచిత్,

వాతాదిదోషములను హరీతక్యాద్యౌషధములను బాగుగా పర్యాలోచనజేసి దూష్యము, దేశము, బలము, కాలము, జాఠరాగ్ని, ప్రకృతి, వయస్సు, సత్వము, సాత్మ్యము, ఆహారము మొదలగువానిని, పై జెప్పినదూష్యాదులయొక్క యతి సూక్ష్మమయిన నానావిధ అవస్థాభేదములను బాగుగాచూచి తెలిసికొని చికిత్సచేయుంటను యత్నించు వైద్యు డొకపుడును భోరబడడు.

వ్యాధ్యాకారజ్ఞానావశ్యకత్వము.

గుర్వల్పవ్యాధిసంస్థానం సత్త్వదేహబలాబలాత్. ౧౮
దృశ్యతేఽప్యన్యథాకారం తస్మిన్నవహితో భవేత్,

గొప్పగ, అల్పముగ నుండు వ్యాధులయొక్క యాకారములు, ధైర్యము, స్థూలకృశములుగనుండు దేహములు, బలము, దుర్బలము, వీనియొక్క భేదములచే వేరువేరుగ గన్పట్టును. కాబట్టి గురువుగ లేక అల్పముగనుండు రోగములయొక్క యాకారవిషయమునందు వైద్యుడు బహుజాగరూకుడై యుండవలయును. (అనగా అధికదేహబలముగల పురుషునికి జనించినవ్యాధి గొప్పదిగనుండినప్పటికి నా దేహమునందుండు సత్త్వబలాధిక్యములవలన స్వల్పమయిన యాకారముకలదిగనే గన్పట్టును. అటులనే హీనమయినబలము, దేహము, సత్త్వముగలపురుషునికి జనించిన రోగము స్వల్పముగ నుండినప్పటికి నాబలాదులయొక్క హీనతవలన గొప్ప యాకారముగలదిగనే కన్పట్టును. కాబట్టి వ్యాధియొక్క యాకారవిషయమునందు వైద్యుడు మిగుల జాగరూకుడుగ నుండవలయునని భావము.)

కుత్సితవైద్య చికిత్సా క్రమము.

గురుం లఘుమితి వ్యాధిం కల్పయంస్తు భిషగ్బ్రువః. ౧౯
అల్పదోషాకలనయా పథ్యే విప్రతిపద్యతే,

రోగస్వరూపజ్ఞానములేని వైద్యుడు వ్యాధియొక్క యాకారమును మాత్రము జూచి గొప్పదిగనుండు వ్యాధిని స్వల్పమయినదియని నిశ్చయించుకొని దోషములు స్వల్పముగానున్నవి యను నిశ్చయజ్ఞానమువలన చికిత్సా విషయమునందు మోహమును బొందును. ఇటులనే స్వల్పమైన వ్యాధిని గొప్ప వ్యాధియని నిశ్చయించుకొని చికిత్సావిషయమునందు మోహమును బొందును, (అనగా గొప్పవ్యాధియందు అల్పమయినవ్యాధికి యోగ్యమయిన ఔషధమును, అల్పమయిన వ్యాధియందు గొప్పవ్యాధికి యోగ్యమయిన ఔషధమును ప్రయోగించుటచే చికిత్సావిషయమునందు వ్యత్యస్తముగ పొరబాటు బొందుచున్నాడని భావము.)

కుత్సితవైద్యచికిత్సచే శరీరనాశము.

తతోఽల్పమల్పవీర్యం వా గురువ్యాధౌ ప్రయోజితమ్. ౨౦
ఉదీరయేత్తరాం రోగాన్ సంశోధనమయోగతః,
శోధనం త్వతియోగేన విపరీతం విపర్యయే. ౨౧
క్షిణుయాన్న మలానేవ కేవలం వపురస్యతి,

అల్పప్రమాణము గలిగినట్టియు, అధికశక్తిలేనట్టియు శోధనరూపమయిన యౌషధము రోగస్వరూపజ్ఞానములేని వైద్యునిచే గొప్ప వ్యాధియందు ప్రయోగింపబడినయెడల నాయౌషధము హీనయోగముగలదై యుండుటవలన రోగములను విశేషముగా వృద్ధిజేయును. అల్పమగునట్టి వ్యాధియందు ప్రయోగింపబడిన అధికప్రమాణము అధికవీర్యముగల శోధనరూపమైన యౌషధము సులభముగను విశేషముగా క్షయింపజేసి శరీరమునుగూడ హింసించును.

"అల్పముత్క్లేశయద్దోషం బహు ప్రాణాన్నివారంతి చ,
తస్మాన్నిరూప్య భిషగా దేయం యుక్తం విశేషతః."

గొప్పవ్యాధియందు ప్రయోగింపబడిన స్వల్పమైన యౌషధము దోషములను వృద్ధి జేయును. స్వల్పమైనవ్యాధియందు ప్రయోగింపబడిన మహత్తయిన యౌషధము ప్రాణములను గూడ హరింపజేయును. కాబట్టి వైద్యుడు వ్యాధియొక్క యాకారమును బాగుగా పర్యాలోచనజేసి యుక్తమైన శోధనశోషణముల నియ్యవలయునని ఖరనాదుడు కూడ జెప్పియున్నాడు. జ్వరగుల్మాదిరోగములకు చికిత్స జేయునప్పుడు బాల్యముగొప్పవిగ నుండు వ్యాధులయందు అల్పప్రమాణము, అల్పవీర్యముగల యౌషధము నుపయోగింప గూడదని పై దృష్టాంతముచేతనే తెలిసికొనవలయును.

ఔషధప్రయోగక్రమము.

అతోఽభియుక్తస్సతతం సర్వమాలోచ్య సర్వథా. ౨౨
తథా యుంజీత భైషజ్యమారోగ్యాయ యథా ధ్రువమ్,

పైజెప్పినప్రకారము రోగములయొక్క గతి తెలియుగుట మిగులయసాధ్యంబగుట వలన నెల్లపుడు ఆయుర్వేదపఠన, తదనుష్ఠానములయందు మిగులప్రయత్నముగల వైద్యుడు పైజెప్పిన సమస్తమయిన ద్రవ్యములు మొదలగు వస్తుసమూహమును పర్యాలోచనజేసి సర్వప్రకారములచే (అనగా నాయుర్వేదమునరుసరించియుండు స్వబుద్ధిచేతను, ఆయుర్వేదమును తెలిసినవారియొక్క సంభాషణాది సహవాసముచేతను, చికిత్సయందు గల అభ్యాసాధిక్యముచేతను) బాగుగా పర్యాలోచనముజేసి యేవిధముగ నౌషధమును ప్రయోగించిన అవశ్యమారోగ్యము గలుగునో ఆవిధముగ నౌషధమును ప్రయోగింప వలయును.

వృద్ధిక్షయభేదమువలన వాతాదిదోషభేదనిరూపణము.

వక్ష్యంతేఽతః పరం దోషా వృద్ధిక్షయవిభేదతః. ౨౩
ఇందుకుపైని వాతాదిదోషములు వృద్ధిక్షయభేదములచే వివరింపబడును.

పృథక్ త్రీన్ వృద్ధిసంసర్గస్త్రిధా తత్ర తు తాన్నవ,

వేరువేరుగ స్వప్రమాణమునకంటె వృద్ధిజెందియుండు వాతాదిత్రిదోషములు రోగమునకు హేతువుగనుండును. అది యెట్లనగా:—(1) వాతము వృద్ధిజెంది పిత్తకఫములు సమముగనుండుట 1. (2) వాతకఫములు సమముగనుండి పిత్తము వృద్ధిజెందియుండుట 1. (3) వాతపిత్తములు సమముగనుండి శ్లేష్మము వృద్ధిజెందియుండుట 1. ఇటుల వేరువేరుగ వృద్ధిజెందిన వాతపిత్తకఫములు 3-ను జెప్పబడినవి. వాతాది దోషములయొక్క సంసర్గము 3 ప్రకారములు, వానిలో స్వప్రమాణమునకంటె నధికముగనుండు దోషభేదములు 9 విధములుగనుండును. ఆ 9 విధంబులును రోగమునకు హేతువుగనుండునని తెలియవలయును.

త్రీనేవ సమయా వృద్ధ్యా షడేకస్యాతిశాయనే. ౭౪

న్యూనాధిక్యము లేక సమముగనుండు సంసర్గదోషభేదములు 3 విధంబులు. అవి యెవ్వియనగా:— (4) వాతపిత్తములు వృద్ధిజెంది కఫము సమముగనుండుట 1. (5) వాతకఫములువృద్ధిజెంది పిత్తము సమముగనుండుట 2. (6) పిత్తశ్లేష్మములు వృద్ధిజెంది వాతము సమముగనుండుట 3. ఇటుల న్యూనాధిక్యములేకుండ సమముగనుండు సంసర్గదోషములు 3-ను జెప్పబడినవి.

మఱియును నానాసంసర్గదోషములలో నొక్కొకదోషముయొక్క అధికమైన వృద్ధివలన 6 దోషభేదములు గలుగును. అవి యెట్లనగా:—(7) వాతమువృద్ధమై పిత్తము వృద్ధతరమై కఫము సమముగనుండుట 1. (8) పిత్తమువృద్ధమై వాతమువృద్ధతరమై కఫముసమముగనుండుట 2. (9) కఫమువృద్ధమై పిత్తమువృద్ధతరమై వాతము సమముగనుండుట 3. (10) పిత్తము వృద్ధమై కఫము వృద్ధతరమై వాతము సమముగనుండుట 4. (11) కఫము వృద్ధమై వాతమువృద్ధతరమై పిత్తము సమముగనుండుట 5. (12) వాతము వృద్ధమై కఫమువృద్ధతరమై పిత్తము సమముగనుండుట 6. ఇటుల నొక్కొకదోషాధిక్యవృద్ధి చేగలిగిన సంసర్గదోషభేదములు 9-ను జెప్పబడినవి. ఈ 6 దోషభేదములును, పై జెప్పిన ప్రకారము న్యూనాధిక్యము లేక సమముగనుండు 3 దోషభేదములును చేరి వెరసి 9 సంసర్గభేదములుగ నగునని తెలియవలయును.

త్రయోదశ సమస్తేషు

మూడుదోషములు వృద్ధిజెందియుండునట్టి సకల సన్నిపాతములయందు దోషభేదములు 13 విధములుగనుండునని తెలియవలయును.

షట్ ద్వ్యేకాతిశయేన తు,

పైజెప్పిన 13 దోషభేదములలో 2 దోషములయొక్కయు లేక ఏక దోషము యొక్కయు అధికవృద్ధివలన 6 సన్నిపాత భేదములు గలుగును. అవి యెవ్వియనగా:—
(13) కఫము వృద్ధమై వాతపిత్తములు వృద్ధతరములయి యుండుట 1. (14) పిత్తము వృద్ధమై వాతకఫములు వృద్ధతరములయి యుండుట 2. (15) వాతము వృద్ధమై పిత్తకఫములు వృద్ధతరమయి యుండుట 3 ఇటుల 2 దోషములయొక్క అధిక వృద్ధివలనగలిగిన సన్నిపాత భేదములు 3-ను చెప్పబడినవి. (16) పిత్తకఫములు వృద్ధమై వాతము వృద్ధతరమయి యుండుట 1. (17) వాతకఫములు వృద్ధమై పిత్తము వృద్ధతరమయియుండుట .2. (18) వాతపిత్తములు వృద్ధమై కఫము వృద్ధతరమై యుండుట 3 ఇటు లనేకదోషములయొక్క అధిక వృద్ధివలనగలిగిన సన్నిపాత భేదములు 3-ను చెప్పబడినవి. పైజెప్పిన ప్రకారము 2 దోషములయొక్కయు, ఏకదోషముయొక్కయు అధికవృద్ధి జేరి సన్నిపాతదోష భేదములు 6 విధములుగలవగునని తెలియవలయును.

ఏకం తుల్యాధికైః

(19) దోషములన్నియు సమముగా వృద్ధిబొందియుండునట్టి సన్నిపాత భేదము ఒకటియని తెలియవలయును.

షట్ తారతమ్యవికల్పనాత్. 24

సన్నిపాతమునందుండు దోషములయొక్క తారతమ్య భేదములవలన నాసన్నిపాతములకు 6 భేదములుగలుగునని తెలియవలయును. అవియెట్లనగా:—
(20) వాతమువృద్ధముగ, పిత్తమువృద్ధతరముగ, కఫము వృద్ధతమముగ నుండుట. 1.
(21) వాతమువృద్ధముగ, కఫమువృద్ధతరముగ, పిత్తము వృద్ధతమముగనుండుట 2.
(22) పిత్తమువృద్ధముగ, కఫము వృద్ధతరముగ, వాతము వృద్ధతమముగనుండుట 3.
(23) పిత్తమువృద్ధముగ, వాతము వృద్ధతరముగ, కఫము వృద్ధతమముగనుండుట 4.
(24) కఫమువృద్ధముగ, వాతము వృద్ధతరముగ, పిత్తము వృద్ధతమముగనుండుట 5.
(25) కఫమువృద్ధముగ, పిత్తము వృద్ధతరముగ, వాతము వృద్ధతమముగనుండుట 6.
ఇటుల సన్నిపాతమునందలి వాతాదిదోషములయొక్క తారతమ్య భేదమువలన నాసన్నిపాతదోషములు 6 విధములుగనుండునని చెప్పబడినవి.

పైజెప్పబడిన సన్నిపాతముల పదిమూడిటికిని ప్రత్యేకలక్షణములను చరకముని యిట్లుపదేశించెను:—

"సన్నిపాతజ్వరస్యోర్ధ్వం త్రయోదశవిధస్యహి,
ప్రాక్సూత్రితస్య వక్ష్యామి లక్షణం వైపృథక్పృథక్.
భ్రమః పిపాసా దాహశ్చ గౌరవం శిరసోఽతిరుక్,

వాతపిత్తోల్బణే విద్యాల్లింగం మందకఫజ్వరే,
శైత్యం కాసోఽరుచిస్తంద్రా పిపాసా దాహరుగ్వ్యథా,
వాతశ్లేష్మోల్బణే వ్యాధౌ లింగం పిత్తావరే విదుః.
ఛర్దిః శైత్యం ముహుర్దాహస్తృష్ణా మోహోఽస్థివేదనా,
మందవాతే వ్యవస్యంతి లింగం పిత్తకఫోల్బణే,
సంధ్యస్థిశిరసశ్శూలం ప్రలాపో గౌరవం భ్రమః,
వాతోల్బణే స్యాద్ద్వ్యనుగే తృష్ణా కంఠాస్యశుష్కతా.
రక్తష్ఠీవ్యాంత్రతా దాహః స్వేదస్తృష్ణాబలక్షయః,
మూర్ఛా చేతి త్రిదోషే స్యాల్లింగం పిత్తే గరీయసి.
ఆలస్యారుచిహృల్లాస దాహవమ్యరతిభ్రమైః,
కఫోల్బణం సన్నిపాతం తంద్రాకాసేన చాదిశేత్.
సమం దోషైస్త్రిభిర్వృద్ధైః సన్నిపాతస్య లక్షణమ్,
ముహుర్దాహో ముహుశ్శీతం గ్రన్థిస్వేదనపార్శ్వరుక్.
మోహశ్ఛర్దిర్దివా నిద్రా రాత్రౌ జాగరణం తథా,
ప్రతిశ్యాయస్తృడాలస్యం తంద్రారుచ్యగ్నిమార్దవమ్.
హీనవాతే పిత్తమధ్యే లింగం శ్లేష్మాధికే మతమ్,
హారిద్రమూత్రనేత్రత్వం దాహస్తృష్ణాభ్రమోఽరుచిః.
హీనవాతే మధ్యకఫే లింగం పిత్తాధికే మతమ్,
శిరోరుగ్వేపథుశ్శ్వాసః ప్రలాపశ్ఛర్ద్యరోచకౌ.
హీనపిత్తే మధ్యకఫే లింగం వాతాధికే మతమ్,
శీతకం గౌరవం తంద్రా ప్రలాపోఽస్థిశిరోఽతిరుక్.
హీనపిత్తే మధ్యవాతే లింగం శ్లేష్మాధికే విదుః,
వర్చోభేదోఽగ్నిదౌర్బల్యం తృష్ణా దాహోఽరుచిర్భ్రమః.
కఫహీనే వాతమధ్యే లింగం పిత్తాధికే మతమ్,
శ్వాసః కాసః ప్రతిశ్యాయో ముఖశోషోఽతిపార్శ్వరుక్,
కఫహీనే పిత్తమధ్యే లింగం వాతాధికే స్మృతమ్."

పైజెప్పిన పదిమూఁడు విధములైన సన్నిపాతజ్వరములను వేర్వేరుగా లక్షణములను వచించెద. భ్రమ, దప్పి, సర్వాంగతాపము, గురుత్వము, శిరమునందతిశూల యీ లక్షణములు వాతపిత్తాధిక్యము, స్వల్పకఫముగలదిగ నుండు సన్నిపాత జ్వరమునకు గలిగియుండు నని తెలియవలయును. శైత్యము, కాసము, అరుచి, తంద్ర, దప్పి,

మధ్యమముగ వాతము అధికముగనుండు సన్నిపాతజ్వరమునందు గలిగియుండునని ఋషులు వచించెదరు. అని చరకమునందు 13 విధములైన సన్నిపాతజ్వరములకు లక్షణములు జెప్పబడియున్నవి.

పంచవింశతిమిత్యేవం వృద్ధైః

పైజెప్పిన ప్రకారము వాతాదిదోషములయొక్క వృద్ధివలన వృద్ధిజెందినదోష భేదములు 25 సంఖ్యగలవిగనుండును.

క్షీణైశ్చ తావతః,

క్షయావస్థను జెందియుండు వాతాదిదోషమువలన దోషభేదములు పై జెప్పిన ప్రకారము 25 సంఖ్యగలవిగనుండునని తెలియవలయును.

అవి యెట్లనగా:— (26) పిత్తకఫములుసమమై వాతముక్షీణముగనుండుట 1. (27) పిత్తముక్షీణమై వాత కఫములు సమముగనుండుట 1. (28) కఫముక్షీణమై వాతపిత్తములు సమముగనుండుట 1. ఇటుల ప్రత్యేకముగా క్షయమును జెందియుండు దోషములుమూడు.

క్షయమును జెందియుండు వాతాదులయొక్క సంసర్గమువలన 9 దోష భేదములు గలుగును అవియెట్లనగా—(29) వాతపిత్తములు క్షీణమై కఫము సమముగ నుండుట 1. (30) పిత్తకఫములు క్షీణమై వాతము సమముగనుండుట 1. (31) వాతకఫములు క్షీణమై పిత్తము సమముగనుండుట. 1. ఇటుల సమముగ క్షయించియుండు దోషసంసర్గభేదములు మూడును జెప్పబడినవి. (32) వాతముక్షీణమై పిత్తముక్షీణతరమై కఫము సమముగనుండుట 1. (33) పిత్తముక్షీణమై వాతముక్షీణతరమై కఫము సమముగనుండుట 2. (34) వాతముక్షీణమై కఫముక్షీణతరమై పిత్తము సమముగనుండుట 3. (35) కఫము క్షీణమై వాతము క్షీణతరమై పిత్తము సమముగనుండుట. 4 (36) కఫము క్షీణమై పిత్తముక్షీణతరమై వాతము సమముగనుండుట 5. (37) పిత్తము క్షీణమై కఫముక్షీణతర మై వాతము సమముగనుండుట 6. ఇటుల క్షీణసంసర్గదోషములు 6 జెప్పబడినవి.

వాతాది సమస్తదోషములు క్షయించియుండు సన్నిపాత దోషభేదములు పదిమూడువిధములుగనుండును. అవియెట్లనగా:—(38) వాతము క్షీణమై పిత్తకఫములు క్షీణతరములై యుండుట 1. (39) పిత్తముక్షీణమై వాతకఫములు క్షీణతరములై యుండుట 2. (40) కఫముక్షీణమై పిత్తవాతములు క్షీణతరములై యుండుట. 3.

(41) వాతపిత్తములు క్షీణమై కఫము క్షీణతరమై యుండుట 1. (42) పిత్తకఫములు క్షీణమై వాతము క్షీణతరమయి యుండుట 2. (43) వాతకఫములుక్షీణమయి పిత్తము క్షీణతరమయియుండుట 3. (44) వాతపిత్తకఫములు 3-ను సమముగా క్షీణమయియుండుట 1. (45) కఫముక్షీణమయి పిత్తము క్షీణతరమయి వాతము క్షీణతమమయియుండుట 1. (46) వాతముక్షీణమయి కఫము క్షీణతరమయి పిత్తము క్షీణతమమయియుండుట 2. (47) పిత్తము క్షీణమయి కఫము క్షీణతరమయి వాతము క్షీణతమమయియుండుట 3. (48) కఫముక్షీణమయి వాతముక్షీణతరమయి పిత్తము క్షీణతమమయియుండుట 4. (49) వాతముక్షీణమయి పిత్తము క్షీణతరమయి కఫము క్షీణతమమయియుండుట 5. (50) పిత్తము క్షీణమయి వాతము క్షీణతరమయి కఫము క్షీణతమమయియుండుట 6. ఇటుల క్షీణమయియుండు వాతాదిదోషభేదములు 25-ను జెప్పబడినవి.

ఏకైకవృద్ధిసమతాక్షయైః షట్ తే

పైజెప్పిన సన్నిపాతదోషములలో వాతాదిదోషములు ప్రతిదానియొక్క వృద్ధి సమత్వము, క్షయము వీనిచే 6 విధములుగనగును. అవి యెట్లనగా:—(51) వాతము వృద్ధిజెంది పిత్తముసమముగ కఫము క్షీణముగనుండుట 1. (52) పిత్తము వృద్ధిజెంది వాతముసమముగ కఫము క్షీణముగనుండుట 2. (53) కఫము వృద్ధిజెంది పిత్తము సమముగ వాతముక్షీణముగనుండుట 3. (54) కఫమువృద్ధిజెంది వాతము సమముగ పిత్తము క్షీణముగనుండుట 4. (55) వాతమువృద్ధిజెంది కఫముసమముగ పిత్తము క్షీణముగనుండుట 5. (56) పిత్తము వృద్ధిజెంది కఫము సమముగ వాతము క్షీణముగనుండుట 6. ఇటుల వాతాదులలో ప్రతిదానియొక్క వృద్ధి, సమత్వము, క్షయము వీనిచేగలిగిన సన్నిపాతదోషభేదములు 6-ను జెప్పబడినవి.

పునశ్చ షట్. ౭౮

ఏకక్షయద్వంద్వవృద్ధ్యా సవిపర్యయయాపి తే,
భేదా ద్విషష్టిర్నిర్దిష్టాః

మఱియును వాతాదిదోషములలో నొక్కొకదానికి గలుగునట్టి క్షయము, 2 దోషములకుగలుగునట్టి వృద్ధి, 2 దోషములకుగలుగునట్టిక్షయము, ఒక దోషమునకు గలుగునట్టివృద్ధి యీ భేదములచే మరల నాసన్నిపాత దోషములు ౬ విధములుగ నగును.

అవి యెట్లనగా:—(57) వాతముక్షీణమయి పిత్తకఫములు వృద్ధిజెందియుండుట 1. (58) పిత్తము క్షీణమయి వాతకఫములు వృద్ధిజెందియుండుట 2. (59) కఫము

క్షీణమయి వాతపిత్తములు వృద్ధిజెందియుండుట 3 (60) వాతపిత్తములు క్షీణమయి శ్లేష్మము వృద్ధిజెందియుండుట 4 (61) వాతకఫములు క్షీణమయి పిత్తము వృద్ధిజెంది యుండుట 5. (62) పిత్తకఫములు క్షీణమయి వాతమువృద్ధిజెందియుండుట 6. ఇటుల సన్నిపాత దోషభేదములు 6-ను జెప్పబడినవి. పైజెప్పిన 5 భేదములవలన దోషభేదముల మొత్తము అరువదిరెండు విధములుగనగునని ఋషులచే జెప్పబడియున్నది.

త్రిషష్టః స్వాస్థ్యకారణమ్. ౭౭

63 వదియగు దోషభేదములో వాతపిత్త కఫదోషములు 3ను స్వప్రమాణమునం దుండి సమముగా సంచరించుచుండుటచే నా 63 వదియైన దోషభేదము మాత్రము శరీ రారోగ్యమునకు కారణముగనుండును. పైజెప్పిన 62 దోషభేదములలో వాతాదిదోష ములు స్వప్రమాణమునందుండక పరస్పరము విషమముగ సంచరించుచుండుటచే నా 62 దోషభేదములు రోగమునకు కారణముగనుండును అని తెలిసికొనవలయును.

రసాదిసంసర్గముచే వాతాదిదోషభేదానంత్యము.

సంసర్గాద్రసరుధిరాదిభిస్తథైషాం
దోషాంస్తు క్షయసమతావివృద్ధిభేదైః,
ఆనంత్యం తరతమయోగతశ్చ యాతా
జానీయాదవహితమానసో యథాస్వమ్. ౭౮

పైజెప్పిన దోషభేదములు యథాక్రమముగా రసరక్తాదులయొక్క సంయోగ ములవలనను, ఆ రసరక్తాదులయొక్క క్షయ సమత్వ వృద్ధిభేదములవలనను, తారతమ్య యోగములవలనను సంఖ్యాతీతములుగనగును. కాబట్టి సంఖ్యాతీతమయిన ఆ దోష భేదములను వైద్యుడు బహు జాగరూకతగల మనస్సుగలవాడై తెలిసికొనవలయును. మఱియు నట్టి సంఖ్యాతీతమయిన దోషభేదములను వివరింపబూనినచో గ్రంథవిస్తర మునకు కారణమగుచున్నది; కాబట్టి అట్టిసంఖ్యాతీతములైన దోషభేదములను సంక్షేప పముగా తెలిసికొనుటకు తగినమార్గంబేమనగా:—

"పృథక్ త్రీన్ వృద్ధి"

అను పూర్వోక్తశ్లోకములో జెప్పబడినప్రకారము రస వాత పిత్తకఫములు వేరువేరు గా 3 భేదములను జెందును. అటులనే వానిసంసర్గముకూడ 3 భేదములనుజెందును. ఆ సంసర్గములో రసము నుద్దేశించియుండునవి 9 విధంబులు. అవియెవ్వియనగా:—

"త్రీనేవ సమయా వృద్ధ్యా షడేకస్యాతిశాయనే"

వృద్ధిక్షయభేదములచే (63) విధములుగనగు వాతాదిదోషములను
సులభముగ తెలియఁజేయుచున్న పటము.

సంఖ్య.	వాతము.	పిత్తము.	కఫము.
1	వృద్ధము	సమము	సమము
2	సమము	వృద్ధము	సమము
3	సమము	సమము	వృద్ధము
4	వృద్ధము	వృద్ధము	సమము
5	వృద్ధము	సమము	వృద్ధము
6	సమము	వృద్ధము	వృద్ధము
7	వృద్ధము	వృద్ధతరము	సమము
8	వృద్ధతరము	వృద్ధము	సమము
9	సమము	వృద్ధతరము	వృద్ధము
10	సమము	వృద్ధము	వృద్ధతరము
11	వృద్ధతరము	సమము	వృద్ధము
12	వృద్ధము	సమము	వృద్ధతరము
13	వృద్ధతరము	వృద్ధతరము	వృద్ధము
14	వృద్ధతరము	వృద్ధము	వృద్ధతరము
15	వృద్ధము	వృద్ధతరము	వృద్ధతరము
16	వృద్ధతరము	వృద్ధము	వృద్ధము
17	వృద్ధము	వృద్ధతరము	వృద్ధము

సంఖ్య.	వాతము.	పిత్తము.	కఫము.
18	వృద్ధము	వృద్ధము	వృద్ధతరము
19	వృద్ధము	వృద్ధము	వృద్ధము
20	వృద్ధము	వృద్ధతరము	వృద్ధతమము
21	వృద్ధము	వృద్ధతమము	వృద్ధతరము
22	వృద్ధతమము	వృద్ధము	వృద్ధతరము
23	వృద్ధతరము	వృద్ధము	వృద్ధతమము
24	వృద్ధతరము	వృద్ధతమము	వృద్ధము
25	వృద్ధతమము	వృద్ధతరము	వృద్ధము
26	క్షీణము	సమము	సమము
27	సమము	క్షీణము	సమము
28	సమము	సమము	క్షీణము
29	క్షీణము	క్షీణము	సమము
30	సమము	క్షీణము	క్షీణము
31	క్షీణము	సమము	క్షీణము
32	క్షీణము	క్షీణతరము	సమము
33	క్షీణతరము	క్షీణము	సమము
34	క్షీణము	సమము	క్షీణతరము

సంఖ్య.	వాతము.	పిత్తము.	కఫము.
35	క్షీణతరము	సమము	క్షీణము
36	సమము	క్షీణతరము	క్షీణము
37	సమము	క్షీణము	క్షీణతరము
38	క్షీణము	క్షీణతరము	క్షీణతరము
39	క్షీణతరము	క్షీణము	క్షీణతరము
40	క్షీణతరము	క్షీణతరము	క్షీణము
41	క్షీణము	క్షీణము	క్షీణతరము
42	క్షీణతరము	క్షీణము	క్షీణము
43	క్షీణము	క్షీణతరము	క్షీణము
44	క్షీణము	క్షీణము	క్షీణము
45	క్షీణతమము	క్షీణతరము	క్షీణము
46	క్షీణము	క్షీణతమము	క్షీణతరము
47	క్షీణతమము	క్షీణము	క్షీణతరము
48	క్షీణతరము	క్షీణతమము	క్షీణము
49	క్షీణము	క్షీణతరము	క్షీణతమము
50	క్షీణతరము	క్షీణము	క్షీణతమము
51	వృద్ధము	సమము	క్షీణము
52	సమము	వృద్ధము	వృద్ధము
53	క్షీణము	సమము	వృద్ధము
54	సమము	క్షీణము	వృద్ధము
55	వృద్ధము	క్షీణము	సమము
56	క్షీణము	వృద్ధము	సమము
57	క్షీణము	వృద్ధము	వృద్ధము
58	వృద్ధము	క్షీణము	వృద్ధము
59	వృద్ధము	వృద్ధము	క్షీణము
60	క్షీణము	క్షీణము	వృద్ధము
61	క్షీణము	వృద్ధము	క్షీణము
62	వృద్ధము	క్షీణము	క్షీణము
63	సమము	సమము	సమము

అను పూర్వోక్తవచనముచేత రసములనుద్దేశించి చెప్పఁబడిన సంసర్గములు చేర్చి సన్నిపాతము నందూహించికొనవలయును. అది యెట్లనఁగా:—

"త్రయోదశ సమస్తేషు షట్ ద్వ్యేకానేకశయేన చ,
ఏకం తుల్యాధికైః షట్చ తారతమ్యవికల్పనాత్."

అను పూర్వోక్తవచనముచేత రసము నొకదానినుద్దేశించి చెప్పఁబడియుండుటవలనను,—

"పంచవింశతిమిత్యేవం వృద్ధైః క్షీణైశ్చ తావతః"

అను పూర్వోక్తవచనముచేతను వృద్ధిక్షయ భేదములను తెలిసికొనవలయును.

ఇటులనే రక్తమాంసాదుల సంసర్గముచేతను భేదములను తెలిసికొనవలయును. పైఁజెప్పిన ప్రకారము (63) భేదములతోఁ గూడియుండు దోషములను రసాదిసప్తధాతువుల యొక్క సంసర్గమువలన 441 దోషభేదములు గలుగును; ఇవియును గాక మలాదులయొక్క సంసర్గమును, క్షీణతరతమాది భేదములను చింతించినచో దోషములు సంఖ్యాతీతములుగనగును. కావున నీరస భేదములను, దోష భేదములను వైద్యుఁడు చక్కఁగా తెలిసికొనినయెడల వానికి రోగహేతువు, లక్షణము, చికిత్స వీనియందెప్పుడును భ్రమగలుగ నేరదు. మఱియు నీయర్థమే.—

"యస్యాశ్చ రసవికల్పజ్ఞః స్యాచ్చ దోషవికల్పవిత్,
న స ముహ్యేద్వికారాణాం హేతులింగోపశాంతిషు."

అను వచనముచేత చరకాచార్యులుగూడ చెప్పియున్నారు.

ద్వాదశాధ్యాయము, ముగిసెను.

త్ర యో ద శా ధ్యా య ము.

వికారములను జేయుచుండు దోషములను శీఘ్రముగా చికిత్స చేయవలయునని పూర్వాధ్యాయమునందు చెప్పఁబడియుండుటచే నట్టి దోషములకు చికిత్సాక్రమమును తెలియపరచుటకై దోషోపక్రమణీయాధ్యాయము చెప్పఁబడుచున్నది

దోషోపక్రమణీయాధ్యాయప్రారంభము.

సూ. అథాతో దోషోపక్రమణీయమధ్యాయం వ్యాఖ్యాస్యామః,
ఇతిహ స్మాహురాత్రేయాదయో మహర్షయః.

దోషభేదీయాధ్యాయమునందుఁజెప్పిన దోషములకు చికిత్స ఆవశ్యకంబగుటవలన నా దోషచికిత్సను దెలియఁజేయుటకుఁ దగిన దోషోపక్రమణీయాధ్యాయమును వివరించెదము.

వాతప్రకోపచికిత్స.

వాతస్యోపక్రమః స్నేహస్స్వేదస్సంశోధనం మృదు,
స్వాద్వమ్లలవణోష్ణాని భోజ్యాన్యభ్యంగమర్దనమ్. ౧
వేష్టనం త్రాసనం సేకో మద్యం పైష్టికగౌడికమ్,
స్నిగ్ధోష్ణా బస్తయో బస్తినియమస్సుఖశీలతా. ౨
దీపనైః పాచనైస్సిద్ధాః స్నేహాశ్చానేకయోనయః,
విశేషాన్మేధ్యపిశితరసతైలానువాసనమ్. ౩

స్నేహపానము, స్వేదకర్మ, మృదువైన సంశోధనౌషధసేవనము, మధురముగ, అమ్లముగ, లవణముగ, ఉష్ణముగనుండు భక్ష్యాదులను సేవించుట, అభ్యంగస్నానము, హస్తాదులచే శరీరమును మర్దించుట, వస్త్రము మొదలగువానిచే శరీరమును వేష్టనము చేయుంట, భయపరచుట, దశమూలములయొక్క కషాయాదులచే సేకము, పైష్టికము, గౌడికము అను మద్యములపానము, స్నిగ్ధముంగ, ఉష్ణముగనుండు వస్తిక్రియలు, "ప్రాక్ స్నేహ ఏకః పంచాతః" అని వాతరోగచికిత్సయందు ఉత్తరత్రయథాక్రమముగా జెప్పఁబడు నేటిమూడు వస్తిక్రియానియమములు, సౌఖ్యముగనుండుట, దీపన పాచనకరద్రవ్యములచే సిద్ధముచేయఁబడిన నువ్వులు, మొరలి, అక్షోటము మొదలగు వానియొక్క స్నేహపానము ఇవి ప్రకోపించియుండు వాతమునకు చికిత్సలని తెలియు

వలయును. పుష్టికరమైన మాంసరసము, తైలము, అనువాసనము ఇవి వాతమునకు విశేష మయిన చికిత్సలు. వాతమునకు స్నేహము ముఖ్యమయినది యగుటచే నది తొలుత జెప్పబడినది. భయము, శోకము మొదలగునవి వాతప్రకోపమునకు హేతువని "క్రియా తిరోగభీశోక" అను వచనముచే ఉత్తరత్ర జెప్పబోవుటనలన నిచట భయపరచుట వాతమునకు చికిత్సయని చెప్పినది యసంగతమని కొందరాక్షేపించెదరు. అయితే భయము వాతప్రకోపమునకు హేతువుగనుండును. భయపరచుట మాత్రము వాతమును శమింపజేయును. కాబట్టి వాతశాంత్యర్థము భయపరచుటయును గ్రంథేను. అటులనే

"వాతోన్మాదే హర్షణశ్వాసత్రాసభయతాడనమ్"

అని ఉత్తరత్ర జెప్పబడును. "స్నిగ్ధోష్ణా వస్తయః" అని చెప్పినందుచేతనే రూక్షశీతలము గలవస్తి వాతచికిత్సయందు యుక్తమయినది కాదని తెలియవలయును.

పిత్తప్రకోపచికిత్స.

పిత్తస్య సర్పిషః పానం స్వాదుశీతై ర్విరేచనమ్,
స్వాదుతిక్తకషాయాణి భోజనాన్యౌషధాని చ. ౪
సుగంధశీతహృద్యానాం గంధానాముపసేవనమ్,
కంఠే గుణానాం హారాణాం మణీనామురసా ధృతిః. ౫
కర్పూరచందనోశీరై రనులేపః క్షణే క్షణే,
ప్రదోషశ్చంద్రమాస్సౌధం హారి గీతం హిమోఽనిలః. ౬
అయంత్రణసుఖం మిత్రం పుత్రస్సందిగ్ధముగ్ధవాక్,
ఛందానువర్తినో దారాః ప్రియాశ్శీలవిభూషితాః ౭
శీతాంబుధారాగర్భాణి గృహాణ్యుద్యానదీర్ఘికాః,
సుతీర్థవిపులస్వచ్ఛసలిలాశయసైకతే. ౮
సాంభోజజలతీరాంతే కాయమానే ద్రుమాకులే,
సౌమ్యా భావాః పయస్సర్పిర్విరేకశ్చ విశేషతః. ౯

ఘృతపానము, మధురముగ, శీతలముగనుండువస్తువులచే విరేచనము, మధురముగ, తిక్తముగ, కషాయముగనుండు భోజనములు, ఔషధములు, సువాసనగలదిగ, శీతలముగ, హృదయమునకు హితకరముగనుండు గంధముల నాఘ్రాణించుట, ముత్యాహారములను కంఠమునందుధరించుట, మరకతచంద్రకాంతపద్మరాగాది మణులను రొమ్మున ధరించుట, పచ్చకర్పూరము, చందనము, వట్టివేరు వీటిని పలుమారు మేనునలదికొనుట, సాయంకాలము, గారచే తెల్లగనుండు గృహమునందు వసించుట, చంద్రుడు,

మనోహరమయిన సంగీతసేవనము, శీతలమయిన వాతసేవనము, యథేచ్ఛగనుండు మిత్రసేవనము, అస్పష్టమయిన వాక్కుగల పుత్త్రులయొక్క సంసర్గాదులు, ఇష్టానుసారులుగ, మిగుల ప్రేమగలవారుగ, మంచిస్వభావముగలవారుగనుండు పత్నులయొక్క సంయోగాదులు, శీతలమగు జలప్రవాహముగల గృహములు, ఉద్యానవనము, నడబావి వీనియందువసించుట ఇవి ప్రకోపించియుండు పిత్తమునకు చికిత్సలని తెలియవలయును. మంచివిగను స్వచ్ఛముగనుండు జలముల తటాకమధ్యమునందలి ఇసుకదిబ్బయందుండునది గాని, గట్టుయొక్క అంచులయందు తామరపుష్పములు, నానావిధ వృక్షములు వీనితోగూడియుండునది గానునగు పలవిలోవాసము, సౌమ్యమయిన పదార్థసేవనము ఇవి ప్రకోపించియుండు పిత్తమును శమింపజేయును. ఘృతము, విరేకము, అను నీరెండును పిత్తమునకు విశేషమయిన చికిత్సలని తెలియవలయును.

శ్లేష్మప్రకోపచికిత్స.

శ్లేష్మణో విధినా యుక్తం తీక్ష్ణం వమనరేచనమ్,
అన్నం రూక్షాల్పతీక్ష్ణోష్ణం కటుతిక్తకషాయకమ్. ౧౦
దీర్ఘకాలస్థితం మద్యం రతిప్రీతిః ప్రజాగరః,
అనేకరూపో వ్యాయామశ్చింతా రూక్షం విమర్దనమ్. ౧౧
విశేషాద్వమనం యూషః క్షౌద్రం మేదోఘ్నమౌషధమ్,
ధూమోపవాసగండూషా నిస్సుఖత్వం సుఖాయ చ. ౧౨

శాస్త్రప్రకారము ప్రయోగించబడిన తీక్ష్ణమయిన వమనవిరేచనములు, రూక్షముగ, అల్పముగ, తీక్ష్ణముగ, ఉష్ణముగ, కటువుగ, తిక్తముగ, కషాయముగనుండు అన్నమును భుజించుట, మిక్కుటముగ పాతబడిన మద్యమును ద్రాగుట, సురతసౌఖ్యము, విశేషముగా జాగరణము, ధనురాకర్షణము మొదలగు నానావిధములగు వ్యాయామము, చింత, రూక్ష, శరీరమర్దనము, ఇవి ప్రకోపమును జెందియుండు శ్లేష్మమునకు చికిత్సలని తెలియవలయును. వమనము, యూషము, మాక్షికము, మేదోహరమయిన యౌషధములు, ధూమపానము, ఉపవాసము, గండూషము, అసౌఖ్యము, ఇవి కఫమునకు విశేషమయిన చికిత్సలు. వీనిచే కఫము శమించి సుఖముగలుగును.

సంసర్గసన్నిపాతచికిత్స.

ఉపక్రమః పృథగ్దోషాణాం యోయముద్దిశ్య కీర్తితః,
సంసర్గసన్నిపాతేషు తం యథాస్వం వికల్పయేత్. ౧౩

ప్రకోపమును జెందియుండు వాతాదులవిషయమై ప్రత్యేకముగా జెప్పియుండు

చికిత్స నేసంసర్గ సన్నిపాతములయందు యథాక్రమముగా (అనగా ప్రకుపితమగు నాయా దోషాదులను నిరూపించి తదనుసారముగా) చేయవలయును. అది యెట్లన్న:—వాత పిత్తసంసర్గమునందు వాతపిత్తములను వేరువేర జెప్పిన చికిత్సలను, వాతకఫసంసర్గము నందు వాతకఫచికిత్సలను మిశ్రముగా జేయవలయునని భావము. ఇటులనేసన్నిపాతము నందుకూడ ఆయాదోషములను నిరూపించి తదనుసారముగా చికిత్సను చేయవలయును.

వాతపిత్తసంసర్గాదిచికిత్సాక్రమము.

గ్రైష్మః ప్రాయో మరుత్పిత్తే వాసంతః కఫమారుతే,
మరుతో యోగవాహిత్వాత్కఫపిత్తే తు శారదః. ౧౪

వాతపిత్త సంసర్గమునందు లవణరసాదులనువర్జించి మధురముగనుండు అన్నమును భుజించవలయునని గ్రీష్మఋతుచర్యయందు,—

“అతోఽస్మిన్ పటుకట్వమ్ల వ్యాయామార్కకరాం స్త్యజేత్,
భజే న్మధురమేవాన్నం”

అనువచనముచే జెప్పబడియుండు క్రమములను తఱచుగా నాచరించవలయును. కఫ వాతసంసర్గమునందు వాతము యోగవాహిగనుండుటచే,—

“తీక్ష్ణైర్వమననస్యాద్యైః”

అనువచనముచే వసంతఋతుచర్యయందు జెప్పబడియుండు క్రమములను తఱచుగా నాచరించవలయును. కఫపిత్తసంసర్గమునందు శరదృతుచర్యయందు చెప్పబడియుండు క్రమముల నాచరించవలయును. సన్నిపాతమునందు,—

“భజేత్ సాధారణం సర్వం”

అనువచనముచే వర్షర్తుచర్యయందు చెప్పబడియుండు క్రమమును తఱచుగా నాచరించవలయును.

వాతాదిప్రకోపచికిత్సాకాలము.

చయ ఏవ జయేద్దోషం కుపితం త్వవిరోధయన్,
సర్వకోపే బలీయాంసం శేషదోషావిరోధతః. ౧౫

ప్రకోపమును జెందియుండు దోషములకు విరోధము గలుగకుండ వాతాది దోషములను చయకాలమునందే శమింపజేయవలయును. సర్వదోషములు ప్రకోపమును జెందియుండునపుడు వానిలో మిగుల బలిష్ఠముగనుండు దోషమును తక్కిన రెండు దోషములకు విరోధముగలుగకుండ శమింపజేయవలయును,

శ్రేష్ఠప్రయోగము.

ప్రయోగశ్శమయేద్వ్యాధిం యోఽన్యమన్యముదీరయేత్,
నాసౌ విశుద్ధశ్శుద్ధస్తు శమయేద్యో న కోపయేత్. ౧౬

ఒక వ్యాధిని శమింపజేసి యితరమైనవ్యాధిని ప్రకోపింపజేసెడి ప్రయోగము శ్రేష్ఠమయినది కాదు. అయితే నొక వ్యాధిని శమింపజేసి యితరమయినవ్యాధిని ప్రకోపింపజేయకుండెడి ప్రయోగమే శ్రేష్ఠమయినది. కాబట్టి యితరమయినవ్యాధికి విరోధము గలుగకుండ ప్రకృతవ్యాధికి చికిత్స చేయవలయును.

వాతాదులు శాఖాస్థిసంధులను జెందుక్రమము.

వ్యాయామాదూష్మణస్తైక్ష్ణ్యాదహితాచరణాదపి,
కోష్ఠాచ్ఛాఖాస్థిమర్మాణి ద్రుతత్వాన్మారుతస్య చ. ౧౭
దోషా యాంతి

వ్యాయామము, ఉష్ణము, తైక్ష్ణ్యము, అహితసేవనము, యీ కారణముల వలనను, వాతము అతివేగముగ సంచరించుచుండుటవలనను వాతాదిదోషములు కోష్ఠములోనుండి (అనగా ఉదరమధ్యములోనుండి) శాఖలను (అనగా హస్తపాదములను) అస్థులను మర్మములను జెందును. అదియెట్లనగా:—వ్యాయామముచే నధికముగా శ్రమ జెందియుండువానికి వాతము (ఊర్ధ్వప్రదేశమును జెంది వ్యాయామజనితక్షోభశ్రమోష్ణాదులవలన చంచలమయియుండు దోషమును స్వస్థానములోనుండి జారునటుల జేసి పైజెప్పిన శాఖాదులలో త్రోసివేయును. ఇటులనే అగ్ని, ఎండ మొదలగువానియొక్క ఉష్ణముచేతను, తైక్ష్ణ్యముచేతను దోషములు ద్రవించి స్రోతోముఖములు తెరవబడియుండునపుడు పైజెప్పిన శాఖాస్థిమర్మముల నుజెందును. అటులనే అహితసేవనమువలన వాతాదిదోషములు స్వప్రమాణమునకంటె నధికముగ వృద్ధిజెంది కోష్ఠమును పూరింపజేసి, వర్షాకాలమునగలిగిన జలప్రవాహము నిమ్నోన్నతప్రదేశములను జెందునటులనే, శాఖాస్థిమర్మములను జెందును.

శాఖాదులలోనుండి దోషములు కోష్ఠమును జెందుట.

తథా తేభ్యః స్రోతోముఖవిశోధనాత్,
వృద్ధ్యాభిష్యందనాత్పాకాత్కోష్ఠం వాయోశ్చ నిగ్రహాత్.

స్రోతోముఖములు తెరవబడియుండుటవలనను, వృద్ధి (అనగా స్వప్రమాణాధిక్యము) క్షీరము మొదలగు అభిష్యంది పదార్థభోజనము, పాకము, వాతప్రతిబంధము వీనివలనను, వాతాదిదోషములు శాఖాదులలోనుండి కోష్ఠమును జెందును. అది

యెట్లనగా;—వృద్ధిజెందియుండు దోషములు తమతమ స్రోతస్సులను పూరింపజేసి మరల కోష్ఠమును జేరును. మఱియు వాతదోషములే పాకములవలనే స్థలమునందు నిలువక కోష్ఠమునే జేరును.

కోష్ఠాదిగత దోషరోగోత్పాదనక్రమము.

తత్రస్థాశ్చ విళంబేరన్ భూయో హేతుప్రతీక్షిణః,
తే కాలాదిబలం లబ్ధ్వా కుప్యన్త్యన్యాశ్రయేష్వపి. ౧౯

ఆ కోష్ఠమునందుండుదోషములు మరల హేతువుల నిరీక్షించుచుండుటవలన శీఘ్రములోనే రోగమును గలుగజేయనేరవు. (అనగా వృద్ధిజెందియుండు దోషములు కోష్ఠమునుగాని లేక శాఖాదులనుగాని లేక మర్మమార్గమునుగాని, జెందియుండునపుడు వానిశక్తి తగ్గియుండుటవలన రోగములను గలుగజేయుటకు సమర్థములు కానేరవని భావము.) అయితే కోష్ఠము నాశ్రయించియుండు వాతదోషములు సమానమైన గుణముగల కాలము, దేశము, దూష్యము, ప్రకృతి, అవస్థయు వీనిచే ప్రబలమును జెంది యితరస్థానములయందు (అనగా కోష్ఠము నాశ్రయించియుండు దోషములు శాఖాది మర్మస్థానములయందును, శాఖామర్మాదుల నాశ్రయించియుండు దోషములు కోష్ఠమునందును) వికారమును గలుగజేయును. మఱియు స్వస్థానమునందుండుదోషములు మాత్రమే ప్రకోపమును జెందునను నియమము లేదు. కాబట్టి యితరస్థానములయందుండుదోషములుకూడ ప్రకోపమును జెందునని తెలియవలయును.

అన్యస్థానదోషచికిత్సాక్రమము.

తత్రాన్యస్థానసంస్థేషు తదీయామబలేషు చ,
కుర్యాచ్చికిత్సాం స్వామేవ బలేనాన్యాభిభావిషు. ౨౦
ఆగంతుం శమయేద్దోషం స్థానినం ప్రతికృత్య వా,

ఆ వాతాదిదోషములు అన్యస్థానమునందుండునపుడు దుర్బలముగనుండిన యెడలమాత్రమే ఆ అన్యస్థానదోషమునకై చెప్పియుండు చికిత్సలను చేయవలయును. అన్యస్థానమునందుండు దోషములు తమశక్తిచే అన్యస్థానమునందలి దోషములను తిరస్కరించుచుండగా స్వకీయమయిన చికిత్సనే చేయవలయును. స్వస్థానమునందుండుదోషము ఆగంతుకదోషములను చికిత్సచేయుటవలన నెట్టివికారములను గలుగజేయకుండునటుల నా స్వస్థానదోషమునకు చికిత్సజేసి పిదప స్వస్థానదోషమునకై చెప్పియుండు ప్రకారము బలిష్ఠమైన ఆగంతుకదోషమునకు తొలుత చికిత్సచేయవలయును. అన్యస్థానమునందుండు ఆగంతుకదోషములు బలిష్ఠముగనుండునపుడు ఆస్థాన దోషమునకై చెప్పి

యుండు చికిత్సను చేయుటయే గాక ఆగంతుకదోషచికిత్సను కూడ చేయవలయును. లేక నాస్థానదోషము బలవత్తరమయిన ఆగంతుకదోషమువలన తిరస్కరించబడినచో దుర్బలముగనగును. కావున నాస్థానదోషమునకు చికిత్సచేయకయే ఆగంతుకదోషము నకే చికిత్స జేయందగును.

తిర్యగ్గతదోష చికిత్సాక్రమము.

ప్రాయ స్తిర్యగ్గతా దోషాః క్లేశయంత్యాతురాంశ్చిరమ్. ౨౧
కుర్యాన్న తేషు త్వరయా దేహాగ్ని బలవిత్క్రియామ్,
శమయేత్తాః ప్రయోగేణ సుఖం వా కోష్ఠమానయేత్. ౨౨
జ్ఞాత్వా కోష్ఠప్రపన్నాంశ్చ యథాసన్నం వినిర్హరేత్,

తిర్యగ్గతమైనదోషములు రోగులను చిరకాలమువరకు తఱుచుగా పీడించుచుండును. మఱియు నాతిర్యగ్గతదోషములలో దేహబలము, అగ్నిబలము వీనినెఱిగియుండు వైద్యుడు శీఘ్రముగా చికిత్స జేయంజనదు. మఱియు నాతిర్యగ్గతమయిన దోషములను వైద్యశాస్త్రములో జెప్పియుండు ప్రయోగములవలన శమనము జేయవలయును. లేక దేహమునకు పీడగలుగకుండునటుల క్రమముగా (అనగా పూర్వము జెప్పియుండు వృద్ధ్యభిష్యందనాది క్రమమువలన) కోష్ఠమును జెందునటులనైన జేయవలయును. దోషములు కోష్ఠమును జెందియుండుటను బాగుగా తెలిసికొని ఆయాదోషములకు సమీపమునందుండు మార్గములవలన (అనగా గుదము, లేక ముఖము, లేక ఘ్రాణము వీనివలన) వానిని వెలిపడునటుల జేయవలయును. (అనగా వమనవిరేచనాదులవలన బైలుపరచవలయునని భావము.)

సామనిరామమలలక్షణము.

స్రోతోరోధబలభ్రంశగౌరవానిలమూఢతాః. ౨౩
ఆలస్యాపక్తినిష్ఠీవమలసంగారుచిక్లమాః*,

* విణ్మూత్రనఖదంతత్వక్చక్షుషాం పీతతా భవేత్,
రక్తత్వమతికృష్ణత్వం పృష్ఠాస్థికటిసంధిరుక్.
శిరోరుజ్జాయతే తీవ్రా నిద్రా విరసతా ముఖే,
క్వచిచ్చ శ్వయథుర్గాత్రే జ్వరోఽతీసారహర్షణమ్.

మలము, మూత్రము, నఖములు, దంతములు, చర్మము, నేత్రములు వీనియందు పసుపువర్ణము, లేక రక్తవర్ణము, లేక మిక్కుటముగ కృష్ణవర్ణము, పీపు, అస్థులు, కటిప్రదేశము, సంధులువీనియందు శూలు, శిరమునందు మిక్కుటముగశూల, నిద్ర, నోటియందు విరసత్వము, కొన్ని అంగములయందు వాపు, జ్వరము, అతిసారము ఇవియన్నియు

లింగం మలానాం సామానాం నిరామాణాం విపర్యయః. ౨౪

స్రోతః ప్రతిబంధము, బలహాని, గురుత్వము, వాతము బాగుగాసంచరించ కుండుట, తంద్ర, అన్నాదులు జీర్ణముకాకుండుట, నోటనీరు వెడలుట, మలమూత్రాదులు బైలువెడలకుండుట, అన్నమునందిచ్ఛ గలుగకుండుట, గ్లాని, ఇవి ఆమముతో గూడియుండు మలముయొక్క లక్షణములని తెలియవలయును. పైజెప్పిన స్రోతః ప్రతిబంధాదులు లేకుండుటయే ఆమరహితమలలక్షణము.

ఆమస్వరూపము.

ఊష్మణోల్పబలత్వేన ధాతుమాద్యమపాచితమ్,
దుష్టమామాశయగతం రసమామం ప్రచక్షతే. ౨౫

భుజింపబడిన యాహారము నుపచింపజేయు పాచకాగ్ని బలహీనమైయుండుటం జేసి ధాతువులలో తొల్లింటిదియగు రసము చక్కగ పచనముగాక ఆమాశయమున జేరి వాతాదులచే దుష్టమైనయెడ నయ్యది అట్టిద్రవరూపమైనరసము ఆమమని చెప్పబడును.

మతాంతరమునందు ఆమోత్పత్తిక్రమము.

అన్యే దోషేభ్య ఏవాతిదుష్టేభ్యోఽన్యోన్యమూర్ఛనాత్,
కోద్రవేభ్యో విషస్యేవ వదంత్యామస్య సంభవమ్. ౨౬

ఆళ్లలోనుండి విషము ఉత్పత్తియగునటులనే పరస్పర మిశ్రీభావమును జెందియుండు అతిదుష్టములైన వాతాదిదోషములలోనుండి ఆమము జనించునని కొందరాచార్యులు వచించెదరు.

రోగములకు ఆమసంజ్ఞ.

ఆమేన తేన సంపృక్తా దోషా దూష్యాశ్చ దూషితాః,
సామా ఇత్యుపదిశ్యంతే యే చ రోగాస్తదుద్భవాః. ౨౭

పైజెప్పిన ఆమముతోగూడియుండు వాతాదిదోషములును, వాతాదులచే దూషింపబడినరసాదిదూష్యములును వైద్యతంత్రమునం దాయాస్థలములయందు సామము లని చెప్పబడును. మఱియు నటులనే ఆమముతోగూడియుంను వాతాదిదోషముల వలన జనించిన జ్వరాదిరోగములును

"అజీర్ణ ఇవ శూలఘ్నం సామే తీవ్రరుజి జ్వరే"

ఆమముతోగూడి యుండుమలములకు లక్షణమని కొన్ని గ్రంథములయందధిక పాఠము కన్పట్టుచున్నది.

అని యీతంత్రమునందు;—

"సామే జ్వరే"

అని చెప్పియుండునటులనే వైద్యతంత్రమునం దాయాస్థలములయందు సామమని చెప్పబడును.

"ద్రవం గుర్వనేకవర్ణం హేతుస్సర్వరోగాణాం స్నిగ్ధం పిచ్ఛిలమామం తంతువదనుబద్ధం శూలదుర్గంధి"

అనగా ఆమము ద్రవముగ గురువుగ నానావర్ణములు గలదిగ సర్వరోగములకు హేతువుగ స్నిగ్ధముగ పిచ్ఛిలముగ తంతువులతోగూడినదిగ అనేకోపద్రవకారిగ దుర్గంధయుక్తముగనుండునని కొందరాచార్యులు ఆమలక్షణమును చెప్పుచున్నారు.

మరియు సామములగువాతాదులకు వేరు వేరుగ లక్షణములు అష్టాంగసంగ్రహమున నిట్లు చెప్పఁబడినది:—

"వాయురామాన్వయాస్సాద్రి రాధ్మానకృదసంచరః,
దుర్గంధమసితం పిత్తం కటుకం బలహాం గురు.
ఆవిలస్తంతుమాంస్త్యానః ప్రలేపీ పిచ్ఛిలః కఫః,
విపర్యయే తు పక్వత్వం తథా తామ్రం సమేచకమ్.
పీతం చ పిత్తమచ్ఛం చ శ్లేష్మాచ్ఛః పిండితోఽథవా,
విశదశ్చ సఫేనశ్చ ధవలో మధురో రసః."

ఆమముతోగూడియుండు వాతము ఉపద్రవకారిగ, కడుపునుబ్బించునదిగ, సంచారరహితముగనుండును. ఆమముతోగూడియుండు పిత్తము దుర్గంధయుక్తముగ, నల్లగ, కటురసముగలదిగ, బలమును హరింపజేయునదిగ, గురువుగనుండును. ఆమముతోగూడియుండు కఫము కలకబారినదిగ, తంతువులతోగూడినదిగ, దట్టముగ, ప్రలేపకారిగ (అనగా అంటుకొనునదిగ) పిచ్ఛిలముగనుండును. ఆమరహితముగనుండువాతము పక్వముగ ఎఱ్ఱగ కొంచెము నల్లగనుండును. ఆమరహితముగనుండు పిత్తము స్వచ్ఛముగ పీతవర్ణముగలదిగనుండును. ఆమరహితముగనుండు శ్లేష్మము స్వచ్ఛముగ ఉంటకట్టినదిగ శుద్ధముగ నురుగుతోగూడినదిగ తెల్లగ మధురముగనుండును అని యర్థము.

మరియు నష్టాంగసంహితయం దిట్లున్నది:—

"వాయుస్సామో విబంధాగ్ని శ్వాసస్తంభాంత్రకూజనైః,
వేదనాశోఫనిస్తోదైః క్రమశోఽంగాని పీడయేత్.
విచరేద్యుగపచ్చాపి గృహ్ణాతి కుపితో భృశమ్,
స్నేహాద్యైర్వృద్ధిమాయాతి మేఘసూర్యోదయే నిశి.
నిరామో విశదో రూక్షో నిర్విబంధోఽల్పవేదనః,

విపరీతగుణైశ్శాంతిం స్నిగ్ధైర్యాతి విశేషతః.

దుర్గంధం హరితం శ్యావం పిత్తమమ్లం ఘనం గురు,
అమ్లికాకంఠహృద్దాహకారి ష్టామం వినిర్దిశేత్.
ఆతామ్రపీతమత్యుష్ణం రసే కటుకమస్థిరమ్,
పక్వం విగంధి విజ్ఞేయం రుచిపక్తిబలప్రదమ్.
ఆవిలస్తంభనస్స్త్యానః కంఠదేశేఽవతిష్ఠతే,
సామో బలాసో దుర్గంధి క్షుదుద్గారవిఘాతకృత్.
ఫేనవాన్ పిండితః పాండుర్నిస్సారోఽగంధ ఏవ చ,
పక్వస్స ఏవ విజ్ఞేయః ఛేదవాన్ వక్త్రశుద్ధిదః."

ఆమముతోఁ గూడియుండు వాతము మలబంధమును, మందాగ్ని, ఆలస్యము వీని స్తంభనమును, ప్రేగులయందు కూతను, శరీరమునందు నొప్పి, వాపు, పోట్లు మొదలగు నుపద్రవములను గలుగఁజేయును. మఱియును వాతము ప్రకోపించిన యెడల విశేషముగా నేక కాలమునందు సంచరించుచు మేఘోదయము, సూర్యోదయము, రాత్రి వీనియందు స్నేహాదులచే వృద్ధిఁ జెందును. ఆమసంబంధములేని వాతము విశదముగ, రూక్షముగ, మలబంధమును జేయనదిగ, స్వల్పవేదనతోఁ గూడినదిగ నుండును. మఱియును నదివిపరీతమైన గుణముల చేతను, స్నిగ్ధమైనవస్తువుల చేతను మిక్కుటముగ శాంతిని జెందును.

ఆమముతోఁ గూడియుండు పిత్తము దుర్గంధముగ, హరిత, శ్యామవర్ణములు గలదిగ, ఆమ్లరసయుక్తముగ, దట్టముగ, గురువుగ, పుల్లతేనుపులతోఁ గూడినదిగ, కంఠము హృదయము వీనియందు మంటతోఁ గూడినదిగ, స్వల్పోష్ణముగలదిగనుండును. ఆమసంబంధములేక పక్వముగనుండు పిత్తము కొంచెము రక్తవర్ణము, పసుపువర్ణముగలదిగ, అత్యుష్ణముగ, కటురసముగలదిగ, గంధరహితముగనుండుటయేగాక రుచి, పాకము, బలము వీనిని గలుగఁజేయును.

ఆమముతోఁ గూడియుండు శ్లేష్మము కలకబారినదిగ, స్తంభనకారిగ, మిక్కుటముగ కంఠప్రదేశమునందు వ్యాపించునదిగ, దుర్గంధముగలదిగనుండును. ఆకలిని తేనుపులను అడ్డగించును. ఆమసంబంధములేక పక్వముగనుండు ఆశ్లేష్మము నురుగు క్లేదము తెలుపువర్ణము వీనితోఁ గూడినదిగ, ఉండకట్టియుండునదిగ సారములేనిదిగ, గంధరహితముగనుండును. నోటియందు శుద్ధిని గలుగఁజేయును. అని అష్టాంగసంహితయందు ఆమముతోఁ గూడియుండు వాతాదిదోషముల లక్షణము చెప్పఁబడియున్నది.

కొన్ని సామరోగములయందు వమనాదినిషేధము.

సర్వదేహప్రవిసృతాన్ సామాన్ దోషాన్న నిర్హరేత్,

లీనాన్ ధాతూననుత్క్లిష్టాన్ ఫలాదామాద్రసానివ. ౨౮
ఆశ్రయస్య హి నాశాయ తే స్యుర్దుర్నిర్హరత్వతః,

సర్వదేహమునందు వ్యాపించినవిగను, రసాదిధాతువులయందు లీనమైనవిగను, స్వస్థానములోనుండి చలించకుండునవిగను, ఆమముతోఁగూడినవిగనుండు వాతాదిదోషములను శుద్ధిచేయుట కశక్యంబగుటచే వానిని వమనాదులచే శుద్ధిచేయఁజనదు. ఎట్లనఁగా:—అపక్వమయిన మామిడి మొదలగుఫలములలోనుండి తీయఁబడిన రసము ఆశ్రయమయినఫలమునకు నాశమును గలుగఁజేయునటులనే వమనాదులచే శుద్ధిచేయఁబడిన యామవాతాదిదోషములు ఆశ్రయమయిన శరీరమునకు నాశమునుగలుగఁజేయును. భోజనానంతరము వచ్చెడిజ్వరమునందును, నూతనమయిన అతిసారమునందును వమనాదులచే శుద్ధిచేయునటులనే ఆమముతోఁగూడియుండు వాతాదిదోషములు సర్వశరీరమునందు వ్యాపించుటకుమునుపే శాస్త్రోక్తప్రకారము వమనాదులచే వానిని శుద్ధిచేయుటకు గ్రంథకర్తచే ననుజ్ఞ యివ్వఁబడుచున్నది.

సర్వశరీరగత సామరోగచికిత్సాక్రమము.

పాచనైర్దీపనైః స్నేహైస్తాన్ స్వేదైశ్చ పరిష్కృతాన్. ౨౯
శోధయేచ్ఛోధనైః కాలే యథాసన్నం యథాబలమ్,

జ్వరాద్యధ్యాయములయందు జెప్పఁబడునట్టియు, అగ్నిదీపనకారియు, పాచనకారియునైన స్నేహస్వేదములచే సంస్కారములచేయబడిన ఆమయుక్త వాతాదిదోషములను యథాసన్నముగను (అనఁగా ఆయాదోషములకు సమీపమునందుండు మార్గములవలనను) బలానుసారముగను (అనఁగా రోగియొక్క ఉత్తమ, లేక మధ్యమ, లేక అధమమయిన బలానుగుణ్యముగను) మృదువుగ లేక మధ్యమముగ లేక తీక్ష్ణముగ నుండు శోధనౌషధములచే శాస్త్రమునందు చెప్పియుండు కాలమునందు శోధింపవలయును.

శోధనద్రవ్యోపయోగమార్గము.

హంత్యాశు యుక్తం వక్త్రేణ ద్రవ్యమామాశయాన్మలాన్. 3౦
ఘ్రాణేన చోర్ధ్వజత్రూత్థాన్ పక్వాధానాద్గుదేన చ,

నోటిమూలముగా పానము చేయఁబడిన శోధనద్రవ్యము ఆమాశయములోనుండు మలమును శీఘ్రముగ హరింపజేయును. నాసికమువలన పానము చేయఁబడిన శోధనద్రవ్యము మెడకొంకులకు పైభాగమునందుండు మలములను శీఘ్రముగ హరింప

జేయును. గుదమార్గముగ ప్రయోగించబడిన శోధనద్రవ్యము పక్వాశయమునందుండు మలములను శీఘ్రముగ హరింపజేయును.

ఆమధారణ నిషేధము.

ఉత్క్లిష్టానధ ఊర్ధ్వం వా న చామాన్వహతః స్వయమ్. 31
ధారయేదౌషధైర్దోషాన్ విధృతాస్తే హి రోగదాః,
ప్రవృత్తాన్ ప్రాగతో దోషా నుపేక్షేత హితాశినః. 32
విబద్ధాన్ పాచనైస్తైస్తైః పాచయేన్నిర్హరేత వా,

స్వస్థానములోనుండి చలించి అధోమార్గమువలన కాని, ఊర్ధ్వమార్గమువలన గాని ప్రయత్నములేకయే స్వయముగ వెలిపడునట్టి ఆమదోషములను స్తంభనౌషధములచే ధరింపంజనదు. ధరించినయెడల జ్వరాదిరోగములను గలుగజేయును. కాబట్టి బయలువెడలునట్టిదోషములను తొలుత నుపేక్షించవలయును. (అనగా ఔషధాదులచే నడ్డుపరుపంజనదని భావము.) కొంచెము బైలువెడలి శేషించియుండు దోషములను శాస్త్రమునందు జెప్పియుండు ఆయా పాచనౌషధములచే జీర్ణంబగునటులగాని లేక శోధనౌషధంబులచే వెలిపడునటులగాని జేయవలయునుగాని శేషముంచరాదు.

వాతాదిదోషశోధనకాలము.

శ్రావణే కార్తికే చైత్రే మాసి సాధారణే క్రమాత్. 33
గ్రీష్మవర్షాహిమచితాన్ వాయ్వాదీనాశు నిర్హరేత్,

గ్రీష్మకాలమునందు వృద్ధిజెందియుండు వాతము శ్రావణ మాసమునందును, వర్షాకాలమునందు వృద్ధిజెందియుండు పిత్తమును శరత్కాలమునందును, హేమంత శిశిరకాలములయందు వృద్ధిజెందియుండుకఫమును వసంతకాలమునందును యథాక్రమముగ శుద్ధిజేయవలయును. వృద్ధిజెందినదోషములను యథాక్రమముగ శుద్ధిజేయుట కివి యసాధారణమైనకాలములు. కాబట్టి అట్టి దోషముల నీకాలములయందు శుద్ధిజేయుట యుక్తంబు ఈయర్థమే.—

"త్రయస్సాధారణాస్తేహేమంతరే ప్రావృడాదయః,
ప్రావృట్ శుక్ర నభౌ తత్ర శరదూర్జసహౌ స్మృతౌ.
తపస్యోమధుమాసశ్చ వసంతశ్శోధనం ప్రతి,
ఏతానృతూన్ వికల్ప్యైవం దద్యాత్సంశోధనం భిషక్."

అను వచనముచే అష్టాంగసంహితయందును చెప్పబడియున్నది.

గ్రీష్మాదులయందు శోధననిషేధము.

అత్యుష్ణవర్షశీతా హి గ్రీష్మవర్షాహిమాగమాః. 34
సంధౌ సాధారణే తేషాం దుష్టాన్ దోషాన్ విశోధయేత్,

గ్రీష్మకాలము, వర్షాకాలము, హేమంతశిశిరకాలములు ఇవి యథాక్రమముగ అధికమయిన ఉష్ణము, వర్షము శీతముగలవైయుండును. (గ్రీష్మమందు దుష్ణంబును, వర్షర్తువునందు వర్షంబును, హేమంతశిశిరములయందు శీతంబును మిక్కిలి యధికముగ నుండుననుట) కాబట్టి ఆగ్రీష్మాది కాలములయొక్క సాధారణమయిన సంధిలో (అనగా శీత, ఉష్ణ, వర్షములు సమముగ నుండు కాలములో) వికారమును జెందియుండు వాతాదిదోషములను శోధనౌషధములచే బయలుపరచవలయును. గ్రీష్మకాలములో ప్రాణులయొక్క శరీరము ఆదానకాలముచే మిగులవాడి అతిక్రూరమయిన సూర్యకిరణములచే తపించబడి దప్పి, క్లమములచే మిగుల వ్యాకులమయి మిక్కుటముగ ద్రవించిన దోషములతోగూడి మిగుల శిథిలముగ నుండుటవలన గ్రీష్మాదికాలములు శోధనమునకు కాలములు కానేరవు. మఱియును గ్రీష్మకాలముకో నౌషధముకూడ అతి తీక్ష్ణముగ నుండు సూర్యకిరణ సంతాపమువలన అత్యుష్ణముగ, అతి తీక్ష్ణముగ నగును. కాబట్టి ఆగ్రీష్మకాలమునం దుపయోగింపబడిన యౌషధము అతియోగముగనగును. వర్షాకాలమునందు సర్వప్రదేశము అధికమయిన మేఘములచే వ్యాప్తంబగుటవలన ప్రపంచములో జాఠరాగ్ని మిగుల దుర్బలముగనగును. అటులనే శరీరముకూడ ఆదానకాలమువలన మిగులదుర్బలముగనగును. మఱియు నోషధులుకూడ మేఘజలముచే తడుపబడి మూలములుగలవియగుటం జేసి అల్పవీర్యముగలవిగనగును. భూమియొక్క ఉష్ణసంబంధమువలన నోషధులు విదగ్ధావస్థను జెందియుండును. కాబట్టి అట్టికాలమునం దుపయోగింపబడు నౌషధములు అయోగముగనగును. శీతకాలములో శైత్యాధిక్యముచే జెరుపబడిన శరీరము వాతాధిక్యముతోడను, దోషాధిక్యముతోడను, అధికమైన గురుత్వముతోడను గూడుకొనియుండును. కావున నట్టికాలమునందు శోధనార్థ ముపయోగించబడిన అత్యుష్ణమయిన యౌషధముకూడ మంచుచేజెరచబడి అల్పవీర్యముగలదిగనై అయోగముగనగును. కాబట్టి గ్రీష్మ వర్ష హేమంత శిశిరకాలములు స్వస్థశరీరునికి శోధనకాలము కానేరదనుట యుక్తము.

రోగాధిక్యమునందు శోధనకాలము.

స్వస్థవృత్తమభిప్రేత్య వ్యాధౌ వ్యాధివశేన తు. 35
కృత్వా శీతోష్ణవృష్టీనాం ప్రతీకారం యథాయథమ్,
ప్రయోజయేత్క్రియాం ప్రాప్తాం క్రియాకాలం న హాపయేత్.

పైజెప్పబడిన శోధనకాలములన్నియు స్వస్థశరీరునిగుఱించినవని తెలియవలయును. వ్యాధి అధికముగనుండినచో నాయావ్యాధిననుసరించి శోధనకాలమును నిశ్చయించుకొనవలయును. అది యెట్లనగా:—శోధనమునకు అయుక్తమైన కాలమునందును శీతము, ఉష్ణము, వృష్టి అనువానికి యథాక్రమముగ ప్రతీకారమును (అనగా కృత్రిమమైన ఋతుగుణమును) జేసి ఆవశ్యకమైన శోధనాదిక్రియలను చేయవలయును. కృత్రిమమయిన ఋతుగుణం బెట్టిదనిన:—హేమంతకాలములో గర్భగృహము మొదలగువానియందును, గ్రీష్మకాలములో ధారాగృహము మొదలగువానియందును వసించుటయు వ్యాధిప్రాణములను హరింపజేయును. కావున నావశ్యకముగా చేయవలసిన శోధనాదుల కాలము నుపేక్షింపం జనదు.

ఔషధకాలము.

యుంజ్యాదనన్నమన్నాదౌ మధ్యేఽంతే కబలాంతరే,
గ్రాసేగ్రాసే ముహుస్సాన్నం సాముద్గం నిశి చౌషధమ్. 3౭

భుజించినయౌషధము జీర్ణమైన పిదప నాహారమును భుజించుట అనన్నౌషధమనియును, ఔషధము నుపయోగించిన తోడనే ఆహారమును భుజించుట అన్నాదియం దౌషధమనియును, ఆహారమధ్యమునందు భుజించబడు ఔషధము మధ్యౌషధమనియును, ఆహారముయొక్క అంతమునందు భుజించబడు ఔషధము అంతౌషధమనియును, తొలుతనొక కబళమును పిదప నౌషధమును భుజించి మఱల అన్నకబళమును భుజించుట కబళాంతరౌషధమనియును, ప్రతికబళమునందు ఔషధమును జేర్చి భుజించుట గ్రాసగ్రాసౌషధమనియును, ఆహారమును భుజించినను భుజించకున్నను పలుమారౌషధమును భుజించుట ముహురౌషధమనియును, ఆహారముతో జేర్చి భుజించబడు ఔషధము సాన్నౌషధమనియును, తొలుత నౌషధమును భుజించి తోడనే ఆహారమును భుజించి మఱల నౌషధమును తోడనే భుజించుట సాముద్గౌషధమనియును, శయనకాలమునం దౌషధమును భుజించుట నిశ్యౌషధమనియును బఱఁగును. కాబట్టి యీకాలముల నెఱింగి ఔషధప్రయోగము చేయవలయును. ఇటుల నౌషధసేవాకాలము 10 విధంబులు.

నిరన్నాద్యౌషధప్రయోగక్రమము.

కఫోద్రేకే గదేఽనన్నం బలినో రోగరోగిణోః,
అన్నాదౌ విగుణేఽపానే సమానే మధ్య ఇష్యతే. 3౮
వ్యానేఽంతే ప్రాతరాశస్య సాయమాశస్య తూత్తరే,
గ్రాసగ్రాసాంతయోః ప్రాణే ప్రదుష్టే మాతరిశ్వని. 3౯

ముహుర్ముహుర్విషచ్ఛర్దిహిధ్మాతృట్ శ్వాసకాసిషు,
యోజ్యం సభోజ్యం భైషజ్యం భోజ్యైశ్చిత్రైరరోచకే. ౪౦
కంపాక్షేపకహిధ్మాసు సాముద్గం లఘు భోజనమ్,
ఊర్ధ్వజత్రువికారేషు స్వప్నకాలే ప్రశస్యతే. ౪౧

కఫాధిక్యముగల రోగమునందు రోగము రోగి బలిష్ఠముగనుండిన యెడల పై జెప్పిన అనన్నౌషధమును ప్రయోగించవలయును. (అటుల ప్రయోగించబడిన అనన్నౌషధము అతివీర్యము గలదిగనగును. రోగి బలిష్ఠుడుగ నుండునపుడు మాత్రమే అనన్నౌషధమును ప్రయోగించవలయును కాని దుర్బలుడుగనుండునపుడు ప్రయోగింపఁజనదు. దుర్బలునికి అన్నసహితముగ అనన్నౌషధము ప్రయోగించఁబడినను నది ఉపద్రవకారి కానేరదు.) అపానమను వాతము ప్రకోపించి యుండునపుడు అన్నము యొక్క ఆదిలో నౌషధమును ప్రయోగించవలయును. (అనగా ఔషధమును భుజించి తోడనే ఆహారమును భుజించవలయునని భావము.) సమానమనువాయువు ప్రకోపించి యుండునపుడు ఆహారముయొక్క మధ్యలో నౌషధమును ప్రయోగించవలయును. వ్యానమనువాయువు ప్రకోపించియుండునపుడు పూర్వాహ్ణములో భుజించబడు ఆహారముయొక్క అంతమునందు ఔషధమును ప్రయోగించవలయును. ఉదానమను వాయువు ప్రకోపమును జెందియుండునపుడు అపరాహ్ణమున భుజించబడు ఆహారము యొక్క అంతమునందు ఔషధమును ప్రయోగించవలయును. ప్రాణమను వాయువు ప్రకోపమును జెందియుండునపుడు కబళసహితముగను, రెండు కబళములకు మధ్యను ఔషధమును ప్రయోగించవలయును. విషము, ఛర్ది, హిధ్మ, దప్పి, శ్వాసము, కాసము, వీనియందు భుజించియుండినను, లేకుండినను పలుమారు ఔషధమును ప్రయోగించవలయును. అరుచియందు నానావిధమయిన యాహారములతోడ నౌషధమును చేర్చి ప్రయోగించవలయును. కంపము, ఆక్షేపకము, హిధ్మ అను నీ రోగముల యందు సాముద్గమను ఔషధమును ప్రయోగించవలయును. (అనగా భోజనమునకు ముందును పిదపను ఔషధమును ప్రయోగించవలయునని భావము.) లఘుభోజనము చేయువారికే సాముద్గప్రయోగమును చేయవలయును. మెడకొంకులకుపైన రోగములు గలవారికి రాత్రిశయన కాలమునందౌషధమును ప్రయోగించుట ప్రశస్తము.

త్రయోదశాధ్యాయము, ముగిసెను.

చతుర్దశాధ్యాయము.

అవ. దోషోపక్రమణీయాధ్యాయములో సామాన్యముగా దోషచికిత్స జెప్పబడియుండుటవలన విశేషముగా దోషచికిత్సలను బోధించుటకై ద్వివిధోపక్రమణీయాధ్యాయము జెప్పబడుచున్నది.

ద్వివిధోపక్రమణీయాధ్యాయప్రారంభము.

అథాతో ద్వివిధోపక్రమణీయమధ్యాయం వ్యాఖ్యాస్యామః,
ఇతిహ స్మాహురాత్రేయాదయో మహర్షయః

దోషోపక్రమణీయాధ్యాయానంతరము దోషవిశేషచికిత్సాజ్ఞానం బావశ్యకం బగుటచే రెండువిధములైన చికిత్సల నెఱుంగుటకు దగిన ద్వివిధోపక్రమణీయమను నధ్యాయమును వివరించెదము.

చికిత్సాద్వైవిధ్యము.

ఉపక్రమ్యస్య హి ద్విత్వా ద్విధైవోపక్రమో మతః,

ఉపక్రమ్యము (అనగా చికిత్స్యార్హమైన రోగములు) రెండు విధములుగనుండుటవలన ఉపక్రమము (అనగా చికిత్సలు)ను రెండేవిధములుగ నుండుననుట ఆచార్యుల యొక్క యభిప్రాయము. కొందరాచార్యులు చికిత్సలు నాల్గువిధములుగ నుండునని వచించెదరు. అయిన నా నాల్గు విధములైన చికిత్సలు కూడ రెండువిధములైన చికిత్సల లోనే అంతర్గతంబగుటవలన చికిత్సలు రెండేవిధములని తెలియపరచుటకై "ద్విధైవ" అను ఏవకారము ప్రయోగింపబడినది.

ద్వివిధచికిత్సావివరణము.

ఏకస్సంతర్పణ స్తత్ర ద్వితీయశ్చాపతర్పణః. ౧
బృంహణో లంఘనశ్చేతి తత్పర్యాయావుదాహృతౌ,
బృంహణం యద్బృహత్వాయ లంఘనం లాఘవాయ యత్. ౨
దేహస్య భవతః ప్రాయో భౌమాపమితరచ్చ తే,

పై జెప్పబడిన రెండువిధములైన ఉపక్రమములలో మొదటిది సంతర్పణరూపముగ, రెండవది అపతర్పణరూపముగనుండును. సంతర్పణ అపతర్పణములకే యథాక్రమముగ బృంహణము, లంఘనము అను పర్యాయ నామములుగలిగియుండును.

దేహమునకుపుష్టిని గలుగఁజేసెడి ఉపక్రమము బృంహణమనియు, లఘుత్వమును గలుగఁజేసెడి ఉపక్రమము లంఘనమనియు జెప్పఁబడును. సంతర్పణము, అపతర్పణము అను నీరెండు ఉపక్రమములు ప్రాయికముగ యథాక్రమముగ భూమ్యుదకస్వరూపముగలవిగను, అగ్ని, వాయు ఆకాశస్వరూపము గలవిగ నుండును. (అనగా భూమి ఉదకము వీనిసంబంధముగలవి సంతర్పణమనియును, అగ్ని వాయువు ఆకాశము వీనిసంబంధముగలవి అపతర్పణ మనియును తాత్పర్యము. అయితే యవలు, చిరుసెనగలు, మకుష్ఠము, చిట్టిసూర మొదలగువస్తువులు భూసంబంధముగలవియైనను అపతర్పణరూపముగనుండును. శుంఠి, పిప్పలి మొదలగువస్తువులు అగ్ని వాయువు వీనిసంబంధముగలవియైనను సంతర్పణరూపముగ నుండును. కాబట్టి పైజెప్పిన సంతర్పణ అపతర్పణక్రమము కొన్నిస్థలములయందు భేదించునని తెలియపరచుటకై "ప్రాయః" అను పదము ప్రయోగించబడినది.

స్నేహనాదులకు సంతర్పణాపతర్పణాంతర్భావము.

స్నేహనం రూక్షణం కర్మ స్వేదనం స్తంభనం చ యత్. 3
భూతానాం తదపి ద్వైవిధ్యాద్ద్వితయం నాతివర్తతే,

పృథివ్యాదిభూతములు సంతర్పణము, అపతర్పణము అని రెండువిధములుగ నుండుటవలన స్నేహనము, రూక్షణము, స్వేదనము, స్తంభనము అను నాల్గువిధములైన కర్మలు సంతర్పణ, అపతర్పణరూపముగల రెండుకర్మల నతిక్రమించ నేరవు. (అనగా సంతర్పణాపతర్పణములయందే అంతర్భూతము లగుచున్నవని భావము.)

లంఘనద్వైవిధ్యము.

శోధనం శమనం చేతి ద్విధా తత్రాపి లంఘనమ్. ౪

బృంహణము, లంఘనము అను పర్యాయనామములుగల సంతర్పణ, అపతర్పణములలో లంఘనమను అపతర్పణము శోధనము, శమనము నని రెండువిధములుగ నుండును.

శోధనౌషధలక్షణభేదములు.

యదీరయేద్బహిర్దోషాన్ పంచధా శోధనం చ తత్,
నిరూహో వమనం కాయశిరోరేకోఽస్రవిస్రుతిః. ౫

లోననుండు వాతాదిదోషములను బయలుపరచునట్టియౌషధము శోధనమని బరఁగును. మఱియు నా శోధనౌషధము నిరూహము (అనగా వస్తికర్మ) వమనము,

కాయవిరేకము (అనగా శిరము మొదలగు సర్వశరీరములోనుండి అధోభాగముగా మలమును బయలుపరచుట,) శిరోవిరేకము (అనగా శిరములోనుండి ఊర్ధ్వమలములను ఘ్రాణేంద్రియమువలన వెలిపరచుట), రక్తస్రావమునని యైదువిధముల నుండును.

శమనౌషధలక్షణ భేదములు.

న శోధయతి యద్దోషాన్ సమాన్నోదీరయత్యపి,
సమీకరోతి విషమాన్ శమనం తచ్చ సప్తధా. ౬
పాచనం దీపనం క్షుత్తృడ్వ్యాయామాతపమారుతాః,

లోనయుండు వాతాదిదోషములను వెలుపలకు స్వప్రమాణమునందుండువాతాది దోషములను ప్రకోపింపజేయక స్వప్రమాణమునకంటె నధికముగగాని, లేక న్యూనముగగాని యుండు వాతాదిదోషములను సమములుగ (అనగా స్వప్రమాణమునందుండునటుల) చేయునట్టి యౌషధము శమనౌషధ మనబడును. ఆశమనౌషధము పాచనము, దీపనము, క్షున్నిగ్రహము, తృష్ణానిగ్రహము, వ్యాయామము, ఆతపము, మారుతము అని యేడువిధంబులు. అన్నాదులను పాకము చేయునట్టి జాఠరాగ్నికి అధికమయిన శక్తిని గలుగజేయదగిన నేలవేము, తుంగముస్తెలు మొదలగు ద్రవ్యములు లంఘనాదిక్రియలును పాచనము లనబడును. ఘృతాదులు దీపనమనబడును.

"పాచనం పాచయేద్దోషాన్ సామాన్ శమనమేవ తు,
దీపనం హ్యగ్నికృచ్చామం కదాచిత్పాచయేన్న వా."

ఆమముతోగూడియుండు దోషములను పాకము చేయునది పాచనమనబడును. దోషములను శమనము చేయునది శమనమనబడును. అగ్నిదీప్తిని గలుగజేయునది దీపనమనబడును. అది ఒకానొకపుడు ఆమమును పాకముజేయును. మఱియొకపుడు చేయకుండును. అని క్షారపాణి చెప్పియున్నాడు.

"యదగ్నికృత్పచేదామం దీపనం తద్యథా ఘృతమ్,
పాచనం తద్విపర్యస్తం యథా వక్ష్యామి లక్షణమ్."

ఘృతమువలె అగ్నిదీపనమును గలుగజేసి ఆమమును పాకము చేయునది దీపన మనబడును. పాచనమనునది దీనికి విరుద్ధముగ నుండునని తంత్రాంతరమునందు చెప్పబడియున్నది.

బృంహణాం శమనం త్వేవ వాయోః పిత్తానిలస్య చ. ౭

శోధనస్వభావముగల బృంహణము కూడ బృంహణస్వభావముగల క్షీరము మొదలగు ద్రవ్యములవలె శోధనముగనగును. అయితే బృంహణశోధనము కేవల వాతమును గాని, లేక పిత్తయుక్తవాతమును గాని శమనము జేయును నేకాని లంఘనశోధనమువలె ఒకానొకప్పుడును ప్రకోపింపజేయ నేరదు.

బృంహణక్రియార్హులు.

బృంహయేద్వ్యాధిభైషజ్యమద్యస్త్రీశోకకర్శితాన్,
భారాధ్వోరఃక్షతక్షీణరూక్షదుర్బలవాతలాన్. ౮
గర్భిణీసూతికాబాలవృద్ధాన్ గ్రీష్మేఽపరానపి,
మాంసక్షీరసితాసర్పిర్మధురస్నిగ్ధవస్తిభిః. ౯
స్వప్నశయ్యాసుఖాభ్యంగస్నాననిర్వృతిహర్షణైః,

వ్యాధి, ఔషధము, మద్యము, స్త్రీసంభోగము, శోకము, భారమును మోయుట, మార్గసంచారము, ఉరఃక్షతము, వీనిచే కృశించినవారికిని, రూక్ష, దౌర్బల్యము, వాతప్రకృతిగలవారికిని, గర్భిణిస్త్రీ, ప్రసవించినస్త్రీ, బాలురు, వృద్ధులు అనువారికిని, గ్రీష్మఋతువులో సకలమైనవారికిని, మాంసము, క్షీరము, శర్కర, నెయ్యి, మధురముగ, స్నిగ్ధముగనుండు వస్తిక్రియలు, నిద్ర, శయ్యాసుఖము (అనగా మంచము మెత్త మొదలగువానిపై పరుండుట) అభ్యంగస్నానము, మనోవ్యాకులము లేకుండుట, సంతోషమును గలుగజేయుట మొదలగువానిచే బృంహణక్రియను చేయవలయును. అయితే వ్యాధిచే కృశించినవారికి పైజెప్పినమాంసాదులచే విశేషముగా బృంహణక్రియను చేయవలయును.

లంఘనక్రియార్హులు.

మేహామదోషాతిస్నిగ్ధజ్వరోరుస్తంభకుష్ఠినః. ౧౦
విసర్పవిద్రధిప్లీహశిరఃకంఠాక్షిరోగిణః,
స్థూలాంశ్చ లంఘయేన్నిత్యం శిశిరే త్వపరానపి. ౧౧

మేహము, ఆమదోషము, అతిస్నిగ్ధత్వము, జ్వరము, ఊరుస్తంభము, కుష్ఠువు, విసర్పము, విద్రధి, ప్లీహము, శిరోరోగము, కంఠరోగము, నేత్రరోగము, శరీరస్థౌల్యము అనురోగములు గలవారికి నెల్లప్పుడు లంఘనక్రియనే చేయవలయును. మఱియును శీతకాలములో స్వస్థులుకూడ లంఘనక్రియనే ఆచరించవలెను.

శోధనవివరణము.

తత్ర సంశోధనైః స్థౌల్యబలపిత్తకఫాధికాన్,
ఆమదోషజ్వరచ్ఛర్దిరతీసారహృదామయైః. ౧౨

విబంధగౌరవోద్గారహృల్లాసాదిభిరాతురాన్,
మధ్యస్థౌల్యాదికాన్ ప్రాయః పూర్వం పాచనదీపనైః. ౧౩
ఏభిరేవామయైరార్తాన్ హీనస్థౌల్యబలాదికాన్,
క్షుత్తృష్ణానిగ్రహైర్దోషైస్త్వార్తాన్మధ్యబలైర్దృఢాన్. ౧౪
సమీరణాతపాయాసైః కిముతాల్పబలైర్నరాన్,

లంఘనమునకు యోగ్యులుగనుండువారిలో అధికమయిన స్థౌల్యము, బలము, పిత్తము, కఫము ఇవి గలవారికిని; ఆమదోషము, జ్వరము, ఛర్ది, అతిసారము, హృద్రోగము, మలమూత్రాదిబంధము, గురుత్వము, ఉద్గారము, హృల్లాసము మొదలగు రోగములచే పీడింపబడుచుండువారికిని; సంశోధనమను పేరుగల లంఘనములవలన లంఘనక్రియను చేయించవలయును. మధ్యమమయిన స్థౌల్యము, బలము, పిత్తము, కఫము ఇవి అధికముగనుండువారికిని; పైజెప్పినయుండు ఆమదోషాదులవలన పీడింపబడుచుండువారికిని; తఱుచుగ పాచన, దీపన స్వరూపముగల లంఘన భేదములవలన లంఘనము చేయించవలయును. హీనమైన స్థౌల్యము, బలము, పిత్తము, కఫము ఇవి గలవారికిని; పైజెప్పియుండు ఆమదోషాదులచే పీడింపబడుచుండువారికిని; క్షుత్తు, పిపాస, వేగవిధారణము అను లంఘనవిశేషములవలన లంఘనక్రియను చేయించవలయును. మధ్యమమయినబలముగల వాతపిత్తకఫములచే పీడితులై దృఢశరీరముగలిగి యుండువారికి వాతము, వ్యాయామము, ఎండ మొదలగువానిచే లంఘనక్రియను చేయించవలయును. అల్పమయిన బలముగల వాతాదులచే పీడింపబడుచుండువారికి పైజెప్పినవాతాదుల చేతనే లంఘనక్రియను చేయించవలయును.

బృంహణక్రియానిషేధము.

న బృంహయేల్లంఘనీయాన్

లంఘనక్రియకు అర్హులుగనుండువారికి మేహము, ఆమదోషము మొదలగు రోగములు గలిగియుండినచో బృంహణక్రియను చేయంజనదు.

బృంహణక్రియార్హులకు లంఘనము.

బృంహ్యాంస్తు మృదు లంఘయేత్. ౧౫
యుక్త్యా వా దేశకాలాదిబలతస్తానుపాచరేత్,

బృంహణక్రియలకు అర్హులుగను, లంఘనక్రియాసాధ్యములగు రోగములచే పీడితులుగనుండువారికి మృదువైన లంఘనక్రియచేత లంఘనమునే చేయించవలయును.

లేక యుక్తిచే (అనఁగా సంతర్పణ, అపతర్పణములు చేరియుండు ప్రయోగముచే) దేశకాలాదుల ననుసరించియైనను చికిత్స జేయనగును.

బృంహితలక్షణము.

బృంహితే స్యాద్బలం పుష్టిస్తత్సాధ్యామయసంక్షయః. ౧౬

బృంహణక్రియ నుపయోగించినపుడు శరీరబలంబును పుష్టియు చక్కఁగ కల్గి అట్టిక్రియచే సాధింపదగినరోగము శమించినచో బృంహణక్రియ చక్కఁగ పనిచేసె నని యెఱుంగునది.

లంఘితలక్షణము.

విమలేంద్రియతా సర్గో మలానాం లాఘవం రుచిః,
క్షుత్తృట్సహోదయశ్శుద్ధహృదయోద్గారకంఠతా. ౧౭
వ్యాధిమార్దవముత్సాహస్తంద్రానాశశ్చ లంఘితే,

లంఘనక్రియ చేయబడినచో ఇంద్రియములకు పాటవము, మలమూత్రాదులు వెలిపడుట, శరీరలఘుత్వము, రుచి, ఆకలి, దప్పి అను నీ రెండు నేకకాలమునందు గలుగుట, హృదయము, తేనుపులు, కంఠము, ఇవి శుద్ధములుగనగుట, వ్యాధి మృదువుగనుండుట, ఉత్సాహము, తంద్రానాశము ఇవి గలుగును. పైజెప్పిన ఇంద్రియపాటవము మొదలగువానిలో నొకటి, రెండు, లేక మూఁడు లక్షణములు దోషదేశాదుల ననుసరించి గలిగినను లంఘితలక్షణము సంపూర్ణమయినదని తెలియవలయును.

"వాతమూత్రపురీషాణాం విసర్గే గాత్రలాఘవే,
హృదయోద్గారకంఠాస్య శుద్ధౌ తంద్రాక్లమే గతే.
స్వేదే జాతే రుచౌ చైవ క్షుత్పిపాసాసహోదయే,
కృతం లంఘనమాదేశ్యం నిర్వ్యథే చాంతరాత్మని."

అనెడి చరకవచనముకూడ పైయర్థమునే బోధించుచున్నది.

న్యూనాధిక-బృంహణ-లంఘనోపద్రవములు.

అనపేక్షితమాత్రాదిసేవితే కురుతస్తు తే. ౧౮
అతిస్థౌల్యాతికార్శ్యాదీన్ వక్ష్యంతే తే చ సౌషధాః,

బృంహణము, లంఘనము, వీనిని మాత్రాదుల నపేక్షించక సేవించినచో అతిస్థౌల్యము, అతికార్శ్యము మొదలగువానిని గలుగజేయును. అతిస్థౌల్య, అతికార్శ్యాది రోగములు, వానియౌషధములు క్రింద జెప్పబడును.

బృంహణలంఘనాతియోగలక్షణము.

రూపం తైరేవ చ జ్ఞేయమతిబృంహితలంఘితే. ౧౯

అతిబృంహితునియందుగల అతిస్థౌల్యాదులచే బృంహణాతియోగ లక్షణమును, అతిలంఘితునియందుగల అతికార్శ్యాదులచే లంఘనాతియోగ లక్షణమును తెలిసికొనవలయును.

బృంహణాతియోగజనితరోగములు.

అతిస్థౌల్యాపచీమేహజ్వరోదరభగందరాన్,
కాససంన్యాస *కృచ్ఛ్రామకుష్ఠాదీనతిదారుణాన్. ౨౦

అతిబృంహణము అతిదారుణమైన స్థౌల్యము, అపచి, మేహము, జ్వరము, ఉదరరోగము, భగందరము, కాసము, సంన్యాసము, మూత్రకృచ్ఛ్రము, ఆమరోగము ఈ మొదలగురోగములను గలుగజేయును.

అతిస్థౌల్యాదిచికిత్స.

తత్ర మేదోఽనిలశ్లేష్మనాశనం సర్వమిష్యతే,

పైజెప్పిన అతిస్థౌల్యాదిరోగనివారణార్థమై మేదస్సు, వాతము, శ్లేష్మము, వీనిని హరింపజేయునట్టి అన్నపానౌషధాదులను సేవించవలయును.

అతిస్థౌల్యహరౌషధములు.

కులత్థజూర్ణశ్యామాకయవముద్గమధూదకమ్. ౨౧
మస్తుదండాహతారిష్టచింతాశోధనజాగరమ్,
మధునా త్రిఫలాం లిహ్యాద్గుడూచీమభయాం ఘనమ్. ౨౨
రసాంజనస్య మహతః పంచమూలస్య గుగ్గులోః,
శిలాహ్వస్య ప్రయోగశ్చ సాగ్నిమంథరసో హితః. ౨౩
విడంగం నాగరం క్షారః కాలలోహరజో మధు,
యవామలకచూర్ణం చ యోగోఽతిస్థౌల్యదోషజిత్. ౨౪

ఉలవలు, జొన్నలు, చామలు, యవలు, పెసలు, తేనె, ఉదకము మస్తు (అనగా పెఱుగుమీఁది తేట), కవ్వముచే చిలకబడిన తేటమజ్జిగ, చింత, శోధనౌషధము, జాగరణము వీని సేవించినను; త్రిఫలములు, తిప్పతీఁగ, కరక్కాయ, తుంగగడ్డలు, వీనిలో దేని నేని తెనెలో జేర్చి సేవించినను రసాంజనము, మహాపంచమూలము, గుగ్గిలము, శిలాజిత్తు, వీనిచూర్ణమును కూరనెల్లియాకురసములో జేర్చి ప్రయోగించినను, వాయువిడంగములు, శుంఠి, క్షారము (అనగా సర్జక్షారము, యవక్షారము) లోహచూర్ణము (ఇనుపరాపొడి) తేనె, యవలు, ఉసిరికె వీనిచూర్ణమును సమభాగములుగ జేర్చి ప్రయోగించినను; అతిస్థౌల్యము హరించును.

* కృచ్ఛ్రాశ్మ ఇతిపా.

వ్యోషకట్వీవరాశిగ్రువిడంగాతివిషాస్థిరాః,
హింగుసౌవర్చలాజాజీయవానీధాన్యచిత్రకాః. ౨౫
నిశే బృహత్యౌ హపుషా పాఠా మూలం చ కేంబుకాత్,
ఏషాం చూర్ణం మధు ఘృతం తైలం చ సదృశాంశకమ్. ౨౬
సక్తుభిష్షోడశగుణై ర్యుక్తం పీతం నిహంతి తత్,
అతిస్థౌల్యాదికాన్ సర్వాన్ రోగానన్యాంశ్చ తద్విధాన్. ౨౭
హృద్రోగకామలాశ్విత్రశ్వాసకాసగళగ్రహాన్,
బుద్ధిమేధాస్మృతికరం సన్నస్యాగ్నేశ్చ దీపనమ్. ౨౮

త్రికటుకములు, కటురోహిణి, త్రిఫలములు, ముసుగ, వాయువిడంగములు, అతివస, ముయ్యాకుపొన్న, ఇంగువ, సౌవర్చలవణము, జీలకఱ్ఱ, ఓమము, దనియాలు, చిత్రమూలము, పసుపు, మ్రానిపసుపు, ములక, వ్రాకుడు, బోదతరము, చిరుబొద్ది, కేంబుకమూలము అను నీ యిరువదినాల్గు ద్రవ్యములను సమాంశములుగ గూర్చి చూర్ణముచేసి యాచూర్ణమునకు సమభాగము తేనె, చూర్ణమునకు సమాంశము నెయ్యి, చూర్ణమునకు సమభాగము నూనె, ఇట్లు నాల్గుభాగములను సమముగ గూర్చి అందు ఆసముదాయమునకంటె పదునారుభాగములు యవలసత్తుపిండిని కలిపి పానముజేసిన అతిస్థౌల్యము మొదలగు సమస్తరోగములను, బృంహణక్రియవలన గలిగిన యితరరోగములను, హృద్రోగము, కామల, శ్విత్రము, శ్వాసము, కాసము, గళగ్రహము, అనునీరోగములను హరింపజేసి బుద్ధి, మేధ, స్మృతి, వీనిని వృద్ధిజేయుటయేగాక మందముగనుండు జాఠరాగ్నికి దీపనమును కూడ జేయును.

లంఘనాతియోగజనితరోగములు.

అతికార్శ్యం భ్రమః కాసస్తృష్ణాధిక్యమరోచకః,
స్నేహాగ్నినిద్రాదృక్ఛ్రోత్రశుక్రౌజఃక్షుత్స్వరక్షయః. ౨౯
వస్తిహృన్మూర్ధజంఘోరుత్రికపార్శ్వరుజాజ్వరః,
ప్రలాపోఽధోఽనిలోగ్లానిర్ఛర్దిః పర్వాస్థిభేదనమ్. 30
విణ్మూత్రాదిగ్రహాద్యాశ్చ జాయంతేఽతివిలంఘనాత్,

అతికృశత్వము, భ్రమ, కాసము, మిక్కిలిదప్పి, అరోచకము, స్నేహక్షయము, అగ్నిమాంద్యము, నిద్రానాశము, నేత్ర శ్రోత్రేంద్రియములకుహాని, శుక్రము, ఓజస్సు క్షయించుట, ఆకలిలేకుండుట, స్వరహాని, వస్తి, హృదయము, శిరస్సు, పిక్కలు, తొడలు, త్రికము (వెన్నెముకకు క్రిందిభాగము), పార్శ్వములు, వీని

యందు శూలగలుగుట, జ్వరము, ప్రలాపము, అధశ్శరీరమున వాతరోగము, గ్లాని, వాంతి, గణుపులు, అస్థులు వీనియందు భేదించునటులుండుట, మలమూత్రాది ప్రతిబంధము అనునీరోగములు అతిలంఘనమువలన జనించును.

స్థౌల్యమునకంటె కృశత్వము శ్రేష్ఠము.

కార్శ్యమేవ వరం స్థౌల్యాన్నహి స్థూలస్య భేషజమ్. ౩౧
బృంహణం లంఘనం నాలమతిమేదోఽగ్నివాతజిత్,

స్థూలశరీరునకు మాంసము, క్షీరము మొదలగు బృంహణద్రవ్యములు, ఆళ్లు, చామలు మొదలగు లంఘనద్రవ్యములు, అను నీరెండును సమర్థములైన యౌషధములు కానేరవు. ఏలననగా:—మాంసాదిబృంహణద్రవ్యములవలన స్థూలునికి మేదస్సు అధికముగ వృద్ధిజెందును. ఆళ్ళు మొదలగు లంఘనద్రవ్యములవలన మేదస్సు క్షయించినను అగ్ని వాతములు రెండును వృద్ధిజెందును. కాబట్టి మేదస్సును క్షయింపజేయునదిగ అగ్నిమాంద్యమును గలుగజేయునదిగ, వాతహరమైనదిగ నుండునట్టి వస్తువే స్థూలునికి ఔషధముగనుండును. అట్లగుటచే అతిస్థౌల్యమునకంటె అతికృశత్వమే శ్రేష్ఠంబు. అతిస్థూలులుగ, అతికృశులుగ నుండువారికే లంఘన, బృంహణ రూపమైన చికిత్స ప్రకృతమునందు వివక్షితంబగుటవలన నిచట కార్శ్యస్థౌల్యశబ్దములకు అతికార్శ్యము అతిస్థౌల్యము అని అర్థము జేసికొనవలయును.

మధురస్నిగ్ధసౌహిత్యైర్యత్సౌఖ్యేన వినశ్యతి. ౩౨
కృశిమాస్థవిమాత్యంతవిపరీతనిషేవణైః,

మధురముగ స్నిగ్ధముగనుండువస్తువులు, మనస్తృప్తి, వీనిచే కృశత్వము అనాయాసముగ శమించును. స్థౌల్యము విపరీతమైన (అనగా తిక్త, కటు, కషాయరసముగల) అన్నపానౌషధములచే శమనమును జెందును. కాబట్టి కృశత్వము స్థౌల్యమునకంటె శ్రేష్ఠంబు. స్థూలుడు, కృశుడు, వీరలకు బృంహణసాధ్యముగను, సమానముగనుండు వ్యాధిగలిగినయెడల స్థూలునికి విరుద్ధమైన చికిత్సలు చేయవలసియుండుటవలన నావ్యాధికృశునికివలె శీఘ్రముగ శమించుటలేదు. ఇందుకు దృష్టాంతమేమనగా, లంఘనసాధ్యముగనుండు విసూచికాదిరోగములు కృశస్థూలులకుగలిగినచో నవి కృశునికి సులభమైన చికిత్సలచేతనే శీఘ్రముగ శమనమును జెందును. స్థూలునికైననో విరుద్ధోపక్రమముగలవియగుటంజేసి సులభముశమనమును జెందకుండును. అది యేలననగా:- విసూచికాదిరోగములయందు ముఖ్యమైనచికిత్స స్వేదకర్మ. "న స్వేదయేదతిస్థూలం"

అనువచనముచే అతిస్థూలునికి స్వేదకర్మ నిషేధించబడియుండుటవలన స్థూలునివిషయములో స్వేదకర్మను ప్రయోగింపంజనను.

"స్రోతస్సు మేదోరుద్ధేషు వాయుః కోష్ఠే విశేషతః,
చరన్ ప్రజ్వలయత్యగ్నిం తస్మాత్ప్రోక్తస్తతోఽధికమ్,
స్థూలం కోటరవద్వృక్షం దహంతోఽగ్న్యనిలౌ చ తౌ."

అనగా స్థూలునికి లంఘనక్రియను చేసినచో స్రోతోమార్గములు మేదస్సుచే నడ్డగింపబడి కోష్ఠములోనే వాయువు విశేషముగ సంచరించుచు జాఠరాగ్నిని విశేషముగ జ్వలింపజేయును. దానివలన విశేషముగా ఆకలి పుట్టగలుగును. ఒక వృక్షముయొక్క తొఱ్ఱను వృద్ధిచెందియున్న అగ్ని వాయువులు దహింపజేయునటులనే స్థూలునిదేహమును అగ్నివాతము లివి దహింపజేయును, అని చెప్పబడియుండుటవలన నతిస్థూలునికి లంఘనక్రియను చేయంజననని యభిప్రాయమున్నది. బృంహణచికిత్సను జేసినచో ఆమదోషాదిరోగములు విశేషముగ వృద్ధిచెందును. దానంజేసియే స్థూలునికిజనించిన విసూచికాదిరోగములు సులభమైన చికిత్సలచే శమనమును బొందకుండును. కృశునికిగలిగిన విసూచికాదిరోగములైనను అనిరుద్ధోపక్రమముగలవిగ నుండుటవలన సుఖముగనే శమనమునుబొందును. కాబట్టి అతిస్థౌల్యమునకంటె అతికృశత్వమే శ్రేష్ఠమని చెప్పబడినది.

కార్శ్యమునందు చికిత్స.

రోజయేద్బృంహణం తత్ర సర్వం పానాన్నభేషజమ్. 33

కృశునికి బృంహణమైన సమస్తమగు అన్నపానాద్యౌషధముల నుపయోగించవలయును.

అచింతయా హర్షణేన ధ్రువం సంతర్పణేన చ,
స్వప్నప్రసంగాచ్చ కృశో వరాహ ఇవ పుష్యతి. 34

మనస్సునకు శోకము, కార్యము లోనగు మొదలగువ్యాపకములు లేకుండుటచేతను, మనస్సంతోషముచేతను, శరీరమునకు పుష్టినిచ్చునట్టి ఆహారవిశేషాదులచేతను, అధికముగా నిద్రను సేవించుటచేతను కృశుడు వరాహమువలె శరీరధాతుపుష్టిగలవాడుగనగును. కృశించినవారికి పుష్టికి హేతుకరమైన సర్వచికిత్సలకంటె అధిక నిద్రాసేవనమే ప్రధానమని తెలియపరచుటకై యిచట వరాహము దృష్టాంతముగజెప్పబడినది. వరాహమునకు నిద్రతప్ప శరీరపుష్టికి కారణమైన ఆహారవిశేషాదు లెవ్వియు నుండునటుల కానంబడదు.

"మేదోమాంసాదివృద్ధత్వాచ్చలస్ఫిగుదరస్తనః,
అయథోపచయోత్సాహో నరోఽతిస్థూల ఉచ్యతే.

శుష్కస్ఫిగుదరగ్రీవో ధమనీజాలసంతతః,
త్వగస్థిశేషోఽతికృశః స్థూలపర్వా నరో మతః."

మేదస్సు, మాంసము ఇవి అధికముగ వృద్ధిజెందియుండుటవలన చలింపుచుండు పిఱుదులు ఉదరము స్తనములుగలవాడుగ, శరీరస్థౌల్యమునకుతగిన పొడవులేనివాడుగ నుండు నట్టిపురుషుడు అతిస్థూలుడని చెప్పబడును. శుష్కములైన పిఱుదులు, ఉదరము, మెడగలవాడుగ, బోలునరములయొక్క సమూహముచే వ్యాప్తుడుగ, చర్మము, అస్థి, అనునీ రెండు మాత్రము మిగిలినవాడుగ, స్థూలమైనగణుపులుగలవాడుగ నుండుమనుజుడు అతికృశుడనబడును. అని అతిస్థూలత్వము అతికృశత్వముగల మనుజుల లక్షణము చరకమునందు చెప్పబడియున్నది.

మాంసభక్షణముచే స్థౌల్యము.

న హి మాంససమం కించిదన్యద్దేహబృహత్త్వకృత్,
మాంసాదమాంసం మాంసేన సంభృతత్వాద్విశేషతః. 35

శరీరమునకు బృంహణమును గలుగజేయునట్టి వస్తువులలో మాంసముతో సమానమైన వస్తువుయేదియును లేదు. మాంసభక్షణము చేయునట్టి జంతువులయొక్క మాంసము మాంసముచేతనే పుష్టినిజెందినదగుటం జేసి అట్టిజంతువులమాంసమును దేహమునకు విశేషముగా పుష్టిని గలుగజేయును.

స్థూలకృశులకు సామాన్యచికిత్స.

గురుచాతర్పణం స్థూలే విపరీతం హితం కృశే,

గురువుగ, అపతర్పణకారిగనుండు మాక్షికము, జాజికాయ మొదలగు ద్రవ్యములన్నియు స్థూలశరీరముగలవారికి మిగుల హితకరంబులు. ఏలననగా:—అవి రూక్షతగలవి యగుటచే మేదస్సును క్షయింపజేయును. గురుత్వముగలవి యగుటచే శీఘ్రములో జీర్ణమును జెందకుండును. పైజెప్పినగుణములకంటె విపరీతమైన (అనగా లఘువుగ, సంతర్పణరూపముగనుండునట్టి) గుణములుగల ఎఱ్ఱరాజనాలు, షష్టికము, (అరువదినాళ్ల సంబావులు) ఆడుజింకమాంసము, లావుకపిట్ట, కపింజలము (అనగా రెక్కలయందు చిత్రవర్ణముగల బట్టవన్నెపక్షి) ఇవి మొదలగువస్తువులు అతికృశులకు హితకరంబులు. ఏలననగా, అతికృశులకు జాఠరాగ్నికూడ కృశముగనే యుండును. కాబట్టి వారికి గురుకరమయిన అన్నపానౌషధాదుల నుపయోగింపం జనదు. ఉపయోగించినచో అగ్నిమాంద్యము గలుగును. లఘువుగ, బృంహణముగనుండువస్తువు నుపయోగించినచో మరలవిశేషముగా కార్శ్యమే గలుగును. "గురుచ" అను చకారప్రయోగమువలన లఘువుగ అపతర్పణ

రూపముగనుండు చామలు, ఆళ్ళు, మొదలగునవియును, గురుత్వము, లఘుత్వముకాని ద్రవ్యములును; మేదస్సును హరింపజేయునవియగు జాగరణము, మైథునము, వ్యాయామము, చింత మొదలగునవియును, అతిస్థూలునికి హితకరములని తెలియవలయును.

యవగోధూమముభయోః స్తద్యోగ్యాహితకల్పనమ్. ౩౬

స్థూలుడు, కృశుడు, వీరలకు ఉచితమైనసంయోగ సంస్కారాదులతో గూడియుండు యవలు, గోధుమలు, అను నీ రెండును హితకరముగనుండును. (అనగా యవలు స్థూలునికి, గోధుమలు కృశునికి హితకరమని యర్థము.)

దోషగత్యాతిరిచ్యంతే గ్రాహిభేద్యాదిభేదతః,
ఉపక్రమా న తే ద్విత్వాద్భిన్నా అపి గదా ఇవ. ౩౭

వేరువేరు రూపముగలవిగ, సంసర్గసన్నిపాత తారతమ్యభేదములవలన సంఖ్యాతీతములుగ నుండునట్టి వాతాదిదోషములయొక్క స్థాన, వృద్ధి, క్షయ స్వరూపము గలిగినట్టియును, అడ్డముగ, ఊర్ధ్వముగ, అధోముఖముగనుండునట్టియు శాఖలు, కోష్ఠము, అస్థి, సంధి అనులక్షణములతో గూడినట్టియును గతులవలనను; గ్రాహి, భేది మొదలగు ననేకౌషధభేదములవలనను చికిత్స పలువిధములుగ నగుచున్నవి. అటుల నయినప్పటికిని వాతాదిదోషవశమువలన జనించు జ్వరాదిరోగములు నానావిధములుగనుండినను అవి బృంహణ, లంఘన రూపచికిత్సలను, సామ, నిరామత్వముల నతిక్రమించకుండునటులనే పైజెప్పిన చికిత్సలుకూడ సంతర్పణము, అపతర్పణము అను నీ రెండు ప్రకారములకంటె నధికముగ నగుటలేదు. (అనగా ఆ చికిత్సలను సంతర్పణ, అపతర్పణ రూపములకంటె వేరురూపము లేదని యర్థము.)

చతుర్దశాధ్యాయము, ముగిసెను.

పంచదశాధ్యాయము.

దోషోపక్రమణీయాధ్యాయమునందును, ద్వివిధోపక్రమణీయాధ్యాయమునందును నానావిధములైన చికిత్సలు చెప్పబడియున్నవి. ఆటువంటిచికిత్సలు మ్రంగ కాయ అతిమధురము మొదలగు ఓషధుల నాశ్రయించి యుండును. కాబట్టి సర్వవిధ చికిత్సలకు యోగ్యంబులును, శోధనాదులకు ఉపయోగకారులునైన ఓషధులను సంగ్రహముగ చెప్పుటకై ద్వివిధోపక్రమణీయాధ్యాయానంతరము శోధనాదిగణ సంగ్రహాధ్యాయము చెప్పబడుచున్నది. వానిలో శోధనము వమనము, విరేచనము, ఆస్థాపనము, శిరోవిరేచనము అని నాలుగు విధంబులు, వానిలో వమన రూపముగల శోధనగణము తొలుత చెప్పబడుచున్నది.

శోధనాదిగణసంగ్రహాధ్యాయప్రారంభము.

సూ. అథాతశ్శోధనాదిగణసంగ్రహమధ్యాయం వ్యాఖ్యాస్యామః,
ఇతిహస్మాహు రాత్రేయాదయో మహర్షయః

ద్వివిధోపక్రమణీయాధ్యాయానంతరము ఉపక్రమములు (అనగా చికిత్సలు) మ్రంగకాయ, అతిమధురము, మొదలగునోషధుల నాశ్రయించియుండుటవలన శోధన ద్రవ్యగణము, వాతహరద్రవ్యగణము మొదలగు ద్రవ్యగణములను సంగ్రహముగ బోధించెడి శోధనాదిగణ సంగ్రహాధ్యాయమును వివరించెదము. గణమనగా:—సమూహము. సంగ్రహమనగా:—అచటచట చెదరియుండుపదార్థముల నొకచో రాశిగ జేర్చుటయని యర్థము. శోధనగణము సర్వదోషములను జయించతగినది యగుటచే ప్రధానంబు. దానంజేసి శోధనగణము తొలుత చెప్పబడుచున్నది.

వమనకరద్రవ్యగణము.

మదనమధుకలంబానింబబింబీవిశాలా
త్రపుసకుటజమూర్వాదేవదాలీకృమిఘ్నమ్,
విదులదహనచిత్రాః కోశవత్యౌ కరంజః
కణలవణవచైలాసర్షపాశ్ఛర్దనాని. ౧

మ్రంగ, అతిమధురము, ఆనగు, వేప, దొండ, పెద్దపాపర, చేదుదోస, కొడిసె, చాగ, దేవదాళి అనగా డావరడంగి, వాయువిడంగములు, నీటిప్రబ్బలి, చిత్రమూలము, ఎలుకచెవియాకు, చేదుబీర, పెద్దబీర, క్రానుగు, పిప్పళ్ళు, సైంధవలవణము, వస,

పిలకలు, ఆవాలు ఇవి వమనము చేయించునట్టి ద్రవ్యములు. (వానిలో మ్రంగ, పెద్ద పాపర, చేదుదోస, గోషిసె, వాకుడుగింజలు, పిలకలు ఆవాలు అనువాని ఫలములు వమనకారులు. అతిమధురము, పిప్పలి, చిత్రమూలము, నాగదంతి, వస వీనియొక్క వేళ్ళు వమనకారులు. లొద్దుగు, స్వర్ణక్షీరి, కంపిల్లము, పినిపట్టలు వమనకారులు. శేషించినవాని ఓషధులయొక్క ఫలములు, పత్రములు, పుష్పములు ఇవి వమనకారులని కొందరు వ్యాఖ్యానము చేయుచున్నారు.)

విరేచనద్రవ్యగణము.

నికుంభకుంభత్రిఫలాగవాక్షీస్నుక్‌శంఖినీనీలినితిల్వకాని,
శమ్యాకకంపిల్లకహేమదుగ్ధాదుగ్ధం చ మూత్రం చ విరేచనాని.

నాగదంతి, తెగడ, త్రిఫలములు, పాపరవిత్తు, చేదుపుచ్చ, జెముడు, శంఖిని (అనగా పచ్చపుతీగ) నల్లదింటెన, లొద్దుగు, రేల, కంపిల్లకము, హేమదుగ్ధా (అనగా స్వర్ణక్షీరి) పాలు, మూత్రము, ఇవి విరేచనకరద్రవ్యములు.

నిరూహణాస్థాపనద్రవ్యములు.

మదనకుటజకుష్ఠదేవదాలీమధుకవచాదశమూలదారురాస్నాః,
యవమిసికృతవేధనంకులుత్థో మధులవణం త్రివృతా నిరూహణాని.

మ్రంగకాయలు, గోషిసె, చెంగల్వకోష్టు, దేవదాలి, యష్టిమధుకము, వస, దశమూలములు, దేవదారు, సన్నరాష్ట్రము, యవలు, పెద్దసదాప, ఆవడ, ఉలవలు, తేనె సైంధవలవణము, తెగడ, ఇవి నిరూహక్రియాస్థాపనద్రవ్యములు.

శిరశ్శోధనద్రవ్యగణము.

వేల్లాపామార్గవ్యోషదార్వీసురాలా
బీజం శైరీషం బార్హతం శైగ్రవం చ,
సారో మాధూకః సైంధవం తార్క్ష్యశైలం
త్రుట్యౌ పృథ్వీకాః శోధయంత్యుత్తమాంగమ్.　　౪

వాయువిడంగములు, ఉత్తరేణు, త్రికటుకములు, మ్రానిపసుపు, శ్రేష్ఠమైన సర్జరసము, దిరిసెనపువిత్తులు, ములకవిత్తులు, ఇప్పపూలసారము, సైంధవలవణము ఎండిన రసాంజనము, బొంతయేలకలు, చిన్నఏలకలు, హింగుపత్రి, ఇవి శిరోవిరేచనకరద్రవ్యములు. (నస్యాది క్రియలచే శిరస్సునందలి మలముల వెడలించునని.)

వాతహరద్రవ్యగణము.

భద్రదారునతం కుష్ఠం దశమూలం బలాద్వయమ్,
వాయుం వీరతరాదిశ్చ విదార్యాదిశ్చ నాశయేత్.　　౫

దేవదారు, గ్రంథితగరము, చెంగల్వకోష్టు, దశమూలములు, చిట్టాముట్టి, పేరాముట్టి, క్రిందజెప్పబడు వీరతరాది విదార్యాది గణములు, ఇవి వాతమును హరింప జేయును.

పిత్తహరద్రవ్యగణము.

దూర్వానంతానింబవాసాత్మగుప్తా
గుంద్రాభీరుశ్శీతపాకీ ప్రియంగుః,
న్యగ్రోధాదిః పద్మకాదిః స్థిరే ద్వే
పద్మం వన్యం శారిబాదిశ్చ పిత్తమ్. ౬

గరిక, తెగటిదూలగొండి, వేము, అడ్డసరము, దూలగొండి, గుంద్ర అనగా తా వెదురు, పిల్లిపీచర, గురువింద, నల్లతెగడ, ఇవి దూర్వాదిగణమనబడును. ఈగణమును, క్రిందజెప్పబడు న్యగ్రోధాదిగణము, పద్మకాదిగణము, ముయ్యాకుపొన్న, నక్కతోకపొన్న, తామర, దుంపిలము, శారిబాదిగణము ఇవియన్నియు పిత్తమును నశింప జేయును.

శ్లేష్మహరద్రవ్యగణములు.

ఆరగ్వధాదిరర్కాదిర్ముష్కకాద్యోఽసనాదికః,
సురసాదిస్సముస్తాదిర్వత్సకాదిర్బలాసజిత్. ౭

ఆరగ్వధాదిగణము, అర్కాదిగణము, ముష్కకాదిగణము, అసనాదిగణము, సురసాదిగణము, ముస్తాదిగణము, వత్సకాదిగణము, అనునవి (7) గణములు శ్లేష్మమును హరింపజేయును.

జీవనీయగణము.

జీవంతీ కాకోల్యౌ మేదే ద్వే ముద్గమాషపర్ణ్యౌ చ,
ఋషభకజీవకమధుకం చేతిగణో జీవనీయాఖ్యః. ౮

మనుబాల, రెండువిధములైనకాకోళి (అనగా కవడీసంజ్ఞగలకాకోళి, పయస్వినీ సంజ్ఞగలక్షీరకాకోళి) రెండువిధములైన మేదలు (అనగా మణిఛిద్రాయను సంజ్ఞగలమేద, వృషసహాయను సంజ్ఞగలమహామేద), అడవిపెసర, అడవిమినుప, ఋషభకము, జీవకము, యష్టిమధుకము, ఇవి జీవంత్యాదిగణమనబడును. దీనికే జీవనీయగణమనియు నామాంతరముగలదు. (మఱియు మధురముగను, శీతలముగను, స్నిగ్ధముగనుండుపాలు, చెఱుకు, ద్రాక్ష, అక్షోదము, నేలగుమ్మడు మొదలగు ద్రవ్యములను కూడ జీవనీయగణములో జేర్చికొనందగును.)

—◎ విదార్యాదిగణ-తద్గుణము. ◎—

విదారిపంచాంగులవృశ్చికాలీ వృశ్చీవదేవాహ్వయశూర్పపర్ణ్యః,
కండూకరీ జీవనహ్రస్వసంజ్ఞే ద్వే పంచకే గోపసుతా త్రిపాదీ. ౯
విదార్యాదిరయం హృద్యో బృంహణో వాతపిత్తహా,
*శోషగుల్మాంగమర్దోర్ధ్వశ్వాసకాసహరో గణః. ౧౦

తెల్లనేల గుమ్ముడు, చిట్టాముదము, తేలుమణి, తేకపద్ది, గలిజేరు, దేవదారు, అడవిపెసర, అడవిమినుప, దూలగోవిల, జీవనమను పేరుగల పంచమూలము (అనగా "అభీరువీరాజీవంతీజీవకర్షభకైః స్మృతం" అనువచన ప్రకారము పెద్దపిల్లి పీచర, చిన్నపిల్లిపీచర, కాకోళి, మనుబాల, జీవకము, ఋషభకము, అనునవి) హ్రస్వ పంచమూలము (అనగా వ్రాకుడు, ములక, ముయ్యాకుపొన్న, నక్కతోకపొన్న, పల్లేరుఅనునవి), సుగంధిపాల, హంసపాది అనగా చెప్పుతట్ట, ఇవి విదార్యాదిగణ మన బడును. ఈ గణము హృదయమునకు హితము జేయును. శరీరమునకు పుష్టిని గలుగ జేయును. వాతపిత్తములు, శోష, గుల్మము, అంగమర్దము, ఊర్ధ్వశ్వాసము, కాసము వీనిని హరింపజేయును. ఇచ్చట 'దేవాహ్వయ' అనుచోట 'దేవాద్వయ, అనుపాఠా న్తరము కలదు. అట్టియెడ సహదేవ, విశ్వదేవ యను ద్రవ్యముల గ్రహించునది.

—◎ శారిబాదిగణ-తద్గుణము. ◎—

శారిబోశీరకాశ్మర్యమధూకశిశిరద్వయమ్,
యష్టీ పరూషకం హంతి దాహపిత్తాస్రతృడ్జ్వరాన్. ౧౧

సుగంధిపాల, వట్టివేరు, పెద్దగుమ్ముడు, ఇప్ప, తెల్లచందనము, రక్తచందనము, అతిమధురము, చిట్టీత, ఇవి శారిబాదిగణమనబడును. ఈ గణము సర్వాంగతాపము, పిత్తరక్తము, దప్పి, జ్వరము వీనిని హరింపజేయును.

—◎ పద్మకాదిగణ-తద్గుణము. ◎—

పద్మకపుండ్రౌ వృద్ధితుగర్ధ్యః శృంగ్యమృతా దశ జీవనసంజ్ఞాః,
స్తన్యకరా ఘ్నంతీ రణపిత్తం ప్రీణనజీవనబృంహణవృష్యాః. ౧౨

పద్మకమనగా హేమపద్మము, ప్రపౌండరీకము, (కర్పూరపుబెండ), బుద్ధి, వృద్ధి, తవక్షీరి, (వెదురుప్పు), కర్కాటకశృంగి, తిప్పతీగె, జీవంత్యాదిగణములో జెప్పబడిన పదిద్రవ్యములు, ఇవి పద్మకాదిగణమనబడును. ఈగణము చనుబాలను వృద్ధిజేయును. వాతపిత్తములను హరింపజేయును. ప్రీతి, ఓజోవృద్ధి, శరీరపుష్టి, శుక్రవృద్ధి వీనిని గలుగజేయును.

---

* శోఫ ఇతిపా.

పరూషకాదిగణ-తద్గుణము.

పరూషకం వరా ద్రాక్షా కట్ఫలం *కతకాఫలమ్,
రాజాహ్వాం దాడిమం శాకం తృణ్మూత్రామయవాతజిత్. ౧౩

చిట్టీత, త్రిఫలములు, ద్రాక్ష, గుమ్మడిరేగు, చిల్లగింజ, కొండగోగు, దానిమ్మ, టేకు ఇవి పరూషకాదిగణమనబడును. ఈగణము దప్పి, మూత్రరోగము, వాతము వీటిని హరింపజేయును.

అంజనాదిగణ-తద్గుణము.

అంజనం ఫలినీమాంసీ పద్మోత్పలరసాంజనమ్,
సైలామధుకనాగాహ్వాం విషాంతర్దాహపిత్తనుత్. ౧౪

అంజనము (అనగా స్రోతోంజనము, సౌవీరాంజనము) ప్రేంకణము, జటామాంసి, తామర, (సుర్వారాయి) నల్లకలువ, రసాంజనము, (అతిమధురము) ఏలకలు, యష్టిమధుకము, నాగకేసరములు ఇవి అంజనాదిగణమనబడును. ఈగణము విషము, అంతస్తాపము, పిత్తము వీనిని హరింపజేయును.

పటోలాదిగణ-తద్గుణము.

పటోలకటురోహిణీ చందనం మధుస్రవగుడూచిపాఠాన్వితమ్,
నిహంతి కఫపిత్తకుష్ఠజ్వరాన్ విషం వమిమరోచకం కామలామ్.

చేదుపొట్ల, కటుకరోహిణి, చందనము, చాగ, తిప్పతీగె, చిరుబొద్ది, ఇవి పటోలాదిగణమనబడును. ఈ గణము కఫము, పిత్తము, కుష్ఠము, జ్వరము, విషము, వాంతి, అరోచకము, కామల వీనిని హరింపజేయును.

గుడూచ్యాదిగణ-తద్గుణము.

గడూచీపద్మకారిష్టధాన్యకా రక్తచందనమ్,
పిత్తశ్లేష్మజ్వరచ్ఛర్దిదాహతృష్ణాఘ్నమగ్నికృత్. ౧౬

తిప్పతీగె, పద్మకము, దనియాలు, రక్తచందనము, ఇవి గుడూచ్యాదిగణమనబడును. ఈ గణము పిత్తము, శ్లేష్మము, జ్వరము, వాంతి, సర్వాంగతాపము, దప్పి, వీనిని హరింపజేయును. అగ్నిదీపనమును గలుగజేయును.

ఆరగ్వధాదిగణ తద్గుణము.

ఆరగ్వధేంద్రయవపాటలికాకతిక్తా
నింబామృతామధురసాస్రువవృక్షపాఠాః,

* కతకోత్పలం ఇతిపా.

భూనింబసైర్యకపటోలకరంజయుగ్మ
సప్తచ్ఛదాగ్నిసుషవీఫలబాణఘోంటాః. ౧౭
ఆరగ్వధాదిర్జయతి ఛర్దికుష్ఠవిషజ్వరాన్,
కఫం కండూం ప్రమేహం చ దుష్టవ్రణవిశోధనః. ౧౮

రేల, కొండగోపాల, పాటిరి, గుగ్గిళ, వేము, తిప్పతీగ, చాగ, కానరేగు (పుల్లవెలగ), చిరుబొద్ది, నేలవేము, ములుగోరింట, చేదుపొట్ల, క్రానుగ, కలుగానుగ, ఏడాకులపొన్న, చిత్రమూలము, మేషశృంగి, మృంగకాయ, నల్లగోరింట, పోక, ఇవి ఆరగ్వధాదిగణ మనబడును. ఈగణము వాంతి, కుష్ఠము, విషము, జ్వరము, కఫము, గురద, ప్రమేహము వీనిని హరింపజేయును. దుష్టవ్రణముల నార్చును.

—— అసనాదిగణతద్గుణము. ——

అసనతినిశభూర్జశ్వేతవాహాప్రకీర్యాః
ఖదిరకదరభండీశింశుపామేషశృంగ్యః,
త్రిహిమతలపలాశా జోంగకశ్శాకసాలౌ
క్రముకధవకులింగచ్ఛాగకర్ణాశ్వకర్ణాః. ౧౯
అసనాదిర్విజయతే శ్విత్రకుష్ఠ*కఫక్రిమీన్,
పాండురోగం ప్రమేహం చ మేదోదోషనిబర్హణః. ౨౦

వేగిస, సెమ్మి, భుజపత్రి, మద్ది, కలుక్రానుక, చంద్ర, తెల్లచంద్ర, దిరిసెనము, ఇఱుగుడు, ఒద్ది, త్రిహిమము (అనగా శ్వేతచందనము, రక్తచందనము, పీతచందనము) తాటి, మోదుగు, అగరు, టేకు, మద్దిచెట్టు, పోక, ధవవృక్షము, కుళింగము (అనగా కర్కాటకశృంగి,) ఛాగకర్ణము (అనగా నల్లమద్ది) అశ్వకర్ణము (అనగా తెల్లమద్ది), ఇవి అసనాదిగణమనబడును. ఈగణము శ్విత్రము, కుష్ఠము, కఫము, కృమిరోగము, పాండురోగము, ప్రమేహము, మేదోదోషము వీనిని హరింపజేయును.

—— వరణాదిగణ-తద్గుణము. ——

వరణసైర్యకయుగ్మశతావరీదహనమోరటబిల్వవిషాణికాః,
ద్విబృహతీద్వికరంజజయాద్వయం బహలపల్లవదర్భరుజాకరాః.
వరణాదిః కఫం మేదో మందాగ్నిత్వం నియచ్ఛతి,
†అధోవాతం శిరశ్శూలం గుల్మం చాంతస్సవిద్రధిమ్. ౨౧

ఉలిమిరి, సైర్యకయుగ్మము (అనగా ఎఱ్ఱనిపువ్వములుగలగోరింట, పచ్చని పుష్పములుగల గోరింట), పిల్లిపీచర, చిత్రమూలము, చాగ, మారేడు, ఒద్ది, రెండు

* వమి ఇతిపా. † ఆఢ్యవాతం ఇతిపా.

విధములైనబృహతులు (అనగా వ్రాకుడు, ములక), రెండు విధములైనక్రానుగులు (అనగా క్రానుగు, కలుగ్రానుగు) రెండు విధములగుకరక్కాయలు (అనగా తర్కారీ, హరీతకి), మునుగ, కుశదర్భ, ఆదొండ, ఇది వరణాదిగణమనబడును. ఈగణము కఫము, మేదస్సు, అగ్నిమాంద్యము, అఢ్యవాతము, శిరశ్శూలు, గుల్మము, అంతర్విద్రధి వీనిని హరింపజేయును.

ఊషకాదిగణతద్గుణము.

ఊషకస్తుత్థకం హింగు కాసీసద్వయసైంధవమ్,
సశిలాజతు కృచ్ఛ్రాశ్మగుల్మమేదఃకఫాపహమ్. ౨౩

ఊషకం (అనగా చవుడు,) తుత్థము, ఇంగువ, రెండు విధములైన కాసీసములు, (మైలుతుత్తము, పాలతుత్తము,) సైంధవలవణము, శిలాజిత్తు ఇవి ఊషకాదిగణ మనబడును. ఈ గణము మూత్రకృచ్ఛ్రము, అశ్మరీరోగము, గుల్మము, మేదోరోగము, కఫము వీనిని హరింపజేయును.

వీరతరాదిగణ-తద్గుణము.

వేల్లంతరారణికబూకవృషాశ్మభేద
గోకంటకేత్కటసహాచరబాణకాశాః,
వృక్షాదనీవలకుశద్వయ * గుంఠగుంద్రా
భల్లూకమోరటకురంటకరంభపార్థాః. ౨౪
వర్గో వీరతరాద్యోయం హంతి వాతకృతాన్ గదాన్,
అశ్మరీశర్కరా మూత్రకృచ్ఛ్రాఘాతరుజాహరః. ౨౫

వెణుతురు, కూరసెల్లి, (కొండపిండిచెట్టు) మోదుగ, అడ్డసరము, పాషాణభేది, పల్లేరు, జిలుగు, పచ్చపువ్వులుగోరింట, నల్లపువ్వులుగలగోరింట, రెల్లు, బదనిక, కిక్కసగడ్డి, కుశద్వయము (అనగా సూక్ష్మదర్భ, స్థూలదర్భ,) గుంఠ (అనగా ఫులుగు) గుంద్రా (అనగా పదయేరకం), కోలపొన్న, చేకొణిది, కోలగురుగు, దుష్టుపు, పార్థ (అనగా ఆదిత్యభక్తి, లేక లింగమెరుగుడు,) ఇది వీరతరాది గణమనబడును. ఈగణము వాతమువలన జనించినరోగములు, అశ్మరి, శర్కర, మూత్రకృచ్ఛ్రము, మూత్రాఘాతము వీనిని హరింపజేయును.

రోధ్రాదిగణ-తద్గుణము.

రోధ్రశాబరకరోధ్రపలాశా †జింగిణీసరలకట్ఫలయుక్తాః,
కుత్సితాంబ కదలీగతశోకాః సైలవాలుపరిపేలవమోచాః ౨౬

* గుచ్ఛ ఇతిపా. † జిఙ్ఝిణీ ఇతిపా.

ఏష రోధ్రాదికో నామ మేదః కఫహరో గణః,
యోనిదోషహర స్తంభీ*వర్ణ్యో విషవినాశనః. ౨౭

లొద్దుగు, తెల్లలొద్దుగు, ఆలుగంట్లకచోరము, గిలిగిరింత, సరళదేవదారు, గుమ్మడి రేగు, సన్నరాస్నము, సీనిసే సింహదేవయని కొంపను, కడిమి, అరటి, అశోకము, కూతురుబుడమ (గుంటుపటోల) తుంగముస్తెలు, అండును, ఇవి రోధ్రాదిగణ మనబడును. ఈగణము మేదోరోగము, కఫము, యోనిదోషము, వీనిని హరింపజేయును. వాతాది దోషములను, మూత్రాదిమలములను స్తంభింపజేయును. శరీరమునకు వర్ణమును గలుగ జేయును. విషదోషములను హరింపజేయును.

అర్కాదిగణ-తద్గుణము.

అర్కాలర్కౌ నాగదంతీవిశల్యా
భార్గీ రాస్నా వృశ్చికాలీ ప్రకీర్యా,
ప్రత్యక్పుష్పీ పీతతైలోదకీర్యా
శ్వేతా యుగ్మం తాపసానాం చ వృక్షః. ౨౮
అయమర్కాదికో వర్గః కఫమేదోవిషాపహః,
కృమికుష్ఠప్రశమనో విశేషాద్వ్రణశోధనః. ౨౯

జిల్లేడు, తెల్లజిల్లేడు, (దీనిపుష్పములు తెల్లగనుండును.) నాగదంతి, చన్నచర్ల గడ్డ, గంటుభారంగి, దుంపరాస్నము, తేలుమణి, కానుగ, ఉత్తరేణి, పీతతైలా (అనగా కాకిదొండ), కలుగానుగు రెండువిధములగు శ్వేతలు (అనగా గినియ, వసరు గినియ), గారచెట్టు, ఇవి అర్కాదిగణమనబడును. ఈగణము కఫము, మేదోరోగము, విషము, కృములు, కుష్ఠము, వీనిని శమింపజేయును. విశేషముగా వ్రణములను శోధించును.

సురసాదిగణ-తద్గుణము.

సురసయుగఫణిజ్జం కాలమాలావిడంగం
ఖరబుసవృషకర్ణీకట్ఫలం కాసమర్దః,
క్షవక †సరసిభార్గీ కాముకా కాకమాచీ
కులహాలవిషముష్టి భూస్తృణో భూతకేశీ. ౩౦
సురసాదిగణః శ్లేష్మ మేదఃకృమినిషూదనః,
ప్రతిశ్యాయారుచిశ్వాసకాసఘ్నో వ్రణశోధనః. ౩౧

తులసి, నల్లతులసి, గగ్గెర, నల్లగగ్గెర, వాయువిడంగములు, మరువము, ఎలుకచెవియాకు గుమ్ముడురేగు, కసివెంద, సరసి (అనగా చాతశి), గంటుభారంగి,

* వ్రణ్యో ఇతిపా. †ఝరసి ఇతిపా.

పిప్పలికాయ, దీనినే బండిగురువింద యని కొందరు చెప్పెదరు. కాచి, సేలకనుము, విషముష్టి, కామంచిపూగి, ... ఇవి సురసాదిగణ మనబడును. ఈగణము శ్లేష్మము, మేదోరోగము, క్రిములు, పీనసము, అరుచి, శ్వాసము, కాసము వీనిని హరింపజేయును వ్రణమును శుద్ధిజేయును.

ముష్కకాదిగణ-తద్గుణము.

ముష్కకస్నుగ్వరాద్వీపి పలాశధవశింశపాః,
గుల్మమేహాశ్మరీపాండు మేదోఽర్శఃకఫశుక్రజిత్. 32

మొక్కపుచెట్టు, బ్రహ్మజెముడు, త్రిఫలములు, చిత్రమూలము, మోదుగ, ధవవృక్షము, ఇరుగుడు, ఇవి ముష్కకాదిగణమనబడును. ఈగణము గుల్మము, మేహము, అశ్మరీరోగము, పాండువు, మేదోరోగము, అర్శస్సు, కఫము, శుక్రదోషము వీనిని హరింపజేయును.

వత్సకాదిగణ-తద్గుణము.

వత్సకమూర్వాభార్గీకటుకా మరిచం ఘుణప్రియా చ గండీరమ్,
ఏలా పాఠాజాజీ కట్వంగఫలాజమోదసిద్ధార్థవచాః. 33
జీరకహింగువిడంగం పశుగంధా పంచకోలకం హంతి,
చలకఫమేదఃపీనసగుల్మజ్వరశూలదుర్నామ్నః. 34

కొడిసెపాల చెక్క, గంటుభారంగి, కటుకరోహిణి, మిరియములు, తెల్లఅతివస, ఏలకలు, చిరుబొద్ది, బ్రహ్మజెముడు, తెల్లజీలకఱ్ఱ, పెద్దమ్రానుపసుపు, దీనినే కొందరు దుందిలపుష్పలమని వచించెదరు. ఓమము, తెల్లఆవాలు, వస, జీలకఱ్ఱ, ఇంగువ, వాయువిడంగములు, వాయింట, పంచకోలకములు, ఇవి వత్సకాదిగణమనబడును. ఈగణము వాతము, కఫము, మేదోరోగము, పీనసము, గుల్మము, జ్వరము, శూల, దుర్నామరోగము వీనిని హరింపజేయును.

వచాది-హరిద్రాదిగణ - తద్గుణము.

వచాజలదదేవాహ్వనాగరాతివిషాభయాః,
హరిద్రాద్వయయష్ట్యాహ్వకలశీకుటజోద్భవాః. 35
వచాహరిద్రాదిగణావామాతీసారనాశనౌ,
మేదఃకఫాఢ్యపవన స్తన్యదోషనిబర్హణౌ. 36

వస, తుంగగడ్డలు, దేవదారు, లేక భద్రముస్తెలు, శుంఠి, అతివస, కరక్కాయ ఇవి వచాదిగణమనబడును. పసుపు, మ్రానిపసుపు, అతిమధురము, నక్కతోకపొన్న, కొడిసెపాల, ఇవి హరిద్రాదిగణమనబడును. వచాదిగణము, హరిద్రాది

గణము అను నీరెండును ఆమాతీసారము, మేదోరోగము, కఫరోగము, ఆఢ్యవాతము, స్తన్యదోషము వీనిని హరింపజేయును.

ప్రియంగ్వాది - అంబష్ఠాదిగణ తద్గుణము.

ప్రియంగుపుష్పాంజనయుగ్మపద్మాపద్మాద్రజో యోజనవల్ల్యనంతా,
*మానద్రుమో మోచరసస్సమంగా పున్నాగశీతం మదనీయహేతుః.
అంబష్ఠా మధుకం నమస్కరీనందీవృక్షపలాశకచ్ఛురాః,
రోధ్రం ధాతకిబిల్వపేశికే కట్వంగః కమలోద్భవం రజః. 3౮
గణౌ ప్రియంగ్వంబష్ఠాదీ పక్వాతీసారనాశనౌ,
సంధానీయౌ హితౌ పిత్తే వ్రణానామపి రోపణౌ. 3౯

ప్రేంకణము, పుష్పాంజనము, స్రోతోంజనము, సౌవీరాంజనము, ఒలితామర, తామరకేసరములు, మంజిష్ఠి, బూరుగుచెట్టు, బూరుగుబంక, మెట్టతామర, పొన్న, చందనము, ఆరెచెట్టు ఇవి ప్రియంగ్వాదిగణమనబడును. అంబష్ఠా (అనగా అంబాళము లేక మయూరశిఖ), అతిమధురము, మెట్టతామర, నందివర్ధనము, మోదుగు, పిన్నకేగటి మూలగోండి, లొద్దుగు ఆరెచెట్టు బిల్వమజ్జ, కోలపొన్న, తామరపువ్వులోని కింజల్కములు, ఇవి అంబష్ఠాదిగణమనబడును. ప్రియంగ్వాదిగణము, అంబష్ఠాదిగణము అను నీరెండు పక్వాతీసారమును నశింపజేయును. విరిగిన యంగాదుల నొకటిగ జేర్చును. పిత్తరోగమునందు పథ్యకరమయినవి. వ్రణము మాన్చును.

ముస్తాదిగణ-తద్గుణము.

ముస్తావచాగ్నిద్వినిశాద్వితిక్తాభల్లాతపాఠా త్రిఫలావిషాఖ్యాః,
కుష్ఠం త్రుటీ హైమవతీ చ యోని స్తన్యామయఘ్నా మలపాచనాశ్చ.

తుంగగడ్డలు, వస, చిత్రమూలము, పసుపు, మ్రానిపసుపు, రెండువిధములైన తిక్తలు (అనగా కటుకరోహిణి, కాకతిక్త అనగా గురిజ), జీడి, పాఠ, త్రిఫలములు, తెల్ల అతివస, చెంగల్వకోష్ఠు, ఏలకలు, తెల్లవస ఇవి ముస్తాదిగణమనబడును. ఈగణము యోనిరోగమును చనుబాలను హరింపజేయును. మలమును పాకము జేయును.

న్యగ్రోధాదిగణ-తద్గుణము.

న్యగ్రోధపిప్పలసదాఫలరోధ్రయుగ్మం
జంబూద్వయార్జునకపీతనసోమవల్కాః,
*ప్లక్షామ్రవంజులప్రియాలపలాశనందీ

* సాలద్రుమో ఇతి పా. † వృక్షామ్లం ఇతి పా.

కోలీకదంబవిరలామధుకం మధూకమ్. ౪౧

న్యగ్రోధాదిర్గణో వ్రణ్యస్సంగ్రాహీ భగ్నసాధనః,
మేదఃపిత్తాస్రతృడ్దాహ యోనిరోగనిబర్హణః. ౪౨

మఱ్ఱి, రావి, మేడి, రెండువిధములైన లోధ్రములు (అనగా లొద్దుగ, తెల్ల లొద్దుగ), రెండువిధములైన జంబూవృక్షములు (అనగా అల్లినేరేడు, కాకినేరేడు), మద్ది, కలురావి, తెలిచండ్ర, జువ్వి, మామిడి, ప్రబ్బలి, మొగలి, మోదుగు, నందివర్ధనము, రేగు, కడిమి, గుమిడి, అతిమధురము, ఇప్పపూలు ఇది న్యగ్రోధాదిగణమనబడును. ఈగణము వ్రణములమాన్చును. మలమును గట్టిపరచును. విరిగినయంగముల నొకటిగ జేర్చును. మేదస్సు, రక్తపిత్తము, దప్పి, సర్వాంగతాపము. యోనిరోగము వీనిని హరింపజేయును.

ఏలాదిగణ-లక్షణము.

ఏలాయుగ్మతురుష్కకుష్ఠఫలినీమాంసీ జలధ్యామకమ్
స్పృక్కాచోరకచోచపత్రతగరస్థౌణేయజాతీరసాః,
శుక్తిర్వ్యాఘ్రనఖోఽమరాహ్వమగురుః శ్రీవాసకం కుంకుమం
చండాగుగ్గులుదేవధూపఖపురాః పున్నాగనాగాహ్వయమ్. ౪౩
ఏలాదికో వాతకఫౌ విషం చ వినియచ్ఛతి,
వర్ణప్రసాదనః కండూపిటికాకోఠనాశనః. ౪౪

రెండువిధములైన ఏలకులు (అనగా బొంతయేలకలు, చిన్నయేలకలు,) తురుష్కధూపము, చెంగల్వకోష్ఠు, ఫలిని (అనగా ప్రేంకణము,) జటామాంసి, కురువేరు, ధ్యామకము, (అనగా దవదర్భకము), స్పృక్క, చోరకము, లవంగపుచెక్క, లవంగపత్రి, గ్రంథితగరము, దవనము, బోళము, శుక్తి, (అనగా నఖము). వ్యాఘ్రనఖము, దేవదారు, అగరు, శ్రీవాసకము (మద్దిపాలు), కుంకుమపువ్వు, చండా (అనగా కోపనా), మహిసాక్షి, సర్జరసము, ఖపురము (కుందురుష్కము) సురపొన్న, నాగకేసరములు ఇవి ఏలాదిగణమనబడును. ఈగణము, వాతము, కఫము, విషము, దురద, పిటిక, కోఠరోగము వీనిని హరింపజేయును. శరీరమునకు కాంతినిచ్చును.

శ్యామాదిగణ లక్షణము.

శ్యామా దంతీ ద్రవంతీ క్రముకకుటరణీ శంఖినీ చర్మసాహ్వా
స్వర్ణక్షీరీ గవాక్షీ శిఖరిరజనకచ్ఛిన్నరోహాకరంజాః,

బస్తాంత్రీ వ్యాధిఘాతో బహలబహురస స్తీక్ష్ణవృక్షాత్ఫలాని
శ్యామాద్యో హంతిగుల్మం విషమరుచికఫౌ హృద్రుజం మూత్ర
కృచ్ఛ్రమ్. ౪౫

నల్లతెగడ, నేలదంతి, ఎలుకచెవి, పట్టికాంగోన్రిము, తెల్లతెగడ, శంఖినీ (అనగా పద్మపుతీగె), చర్మసాహ్వ (అనగా సంబరేణు) దీనినేబ్రాహ్మియని కొందరు. స్వర్ణక్షీరి (పచ్చనియుమ్మెత) తెల్లదింటెన, దీనినే పాపరబుడమయని కొందరుచెప్పెదరు. ఉత్తరేణు, రజనకము (అనగా కంపిల్లకము) తిప్పతీగె, కానుగు, జీల, చెఱుకు, వరగోగుపండు, ఇవి శ్యామాదిగణమనబడును. ఈగణము గుల్మము, విషము, అరుచి, కఫము, హృద్రోగము, మూత్రకృచ్ఛ్రము వీనిని హరింపజేయును.

ద్రవ్యాలాభమునందు తుల్యద్రవ్య గ్రహణానుజ్ఞ.

త్రయస్త్రింశదితి ప్రోక్తా వర్గాస్తేషు త్వలాభతః,
యుంజ్యాత్తద్విధమన్యచ్చ ద్రవ్యం జహ్యాదయౌగికమ్. ౪౬

ఇత్తెరంగున ముప్పదిమూడు వర్గములు చెప్పబడినవి. ఈవర్గములలో నేదైననుండు నొకద్రవ్యము దొరకనియెడల రసవీర్యవిపాకములవలన తత్సమానముగ వేరే ద్రవ్యము ఇందు జెప్పబడకుండినను దాని నుపయోగించుకొనవలయును. ఈవర్గములలో జేరియుండు వస్తువులలో నేదైనను ఔషధయోగములకు అయుక్తముగ నుండినచో దానిని త్యజించవలయును. (అనగా దోషము, రోగము, రోగి వీనినపేక్షించి ఏగణము ఒక పురుషునియొక్క ఎట్టివయస్సు ఎట్టికాలమునందు తత్సాధ్యమయిన సకల రోగ శమనార్థంబై యుక్తముగనుండునో అటువంటి గణములో 1, లేక 2, లేక 3 వస్తువులు దొరకనిచో వానికి సమానమయిన గుణముగల వేరే 1 టి-లేక 2 డు-లేక 3 డు-వస్తువులనుజేర్చి యుపయోగింపందగును. అటుగాక సర్వవస్తువ్రులను వేరుగా జేర్చి ప్రయోగింపంజనదు అని తాత్పర్యము.) ఈయర్థమునే,—

"సమీక్ష్య దోషభేదాంశ్చ గణాన్ భిన్నాన్ ప్రయోజయేత్,
పృథఙ్మిశ్రాన్ సమస్తాంశ్చ గణాన్ వా వ్యస్తసంహతాన్."

అనెడి సుశ్రుతవచనముకూడ బోధించుచున్నది. పైజెప్పిన వర్గమువలె నింక ననేకవర్గములు గలవు. అయినను వానిలో పై జెప్పిన ముప్పదిమూడు వర్గములే ప్రధానములని తెలియపరచు నిమిత్తము ఈతంత్రకారుడు "త్రయస్త్రింశత్" అని సంఖ్యాపూర్వకముగ జెప్పియున్నాడు.

వర్గప్రయోగగుణము.

ఏతే వర్గా దోషదూష్యాద్యపేక్షం
కల్కక్వాథస్నేహలేహ్యాదియుక్తాః,
పానే నస్యేఽన్వాసనేఽన్తర్బహిర్వా
లేపాభ్యంగైర్ఘ్నన్తి రోగాన్ సుకృచ్ఛ్రాన్. 46

పైఁ జెప్పిన వర్గములు వైద్యునిచే దోషము, దూష్యము, వయస్సు, బలము, వీని ననుసరించి కల్కము, క్వాథము, స్నేహము, లేహము, కషాయము మొదలగువాని యందును పానము, నస్యము, అనువాసనవస్తి, అంతర్లేపము, బహిర్లేపము, అభ్యంగము మొదలగువానియందును ప్రయోగింపబడినయెడల కష్టసాధ్యముగనుండు రోగములను గూడ హరింపజేయును.

పంచదశాధ్యాయము, ముగిసెను.

[౧౬.

షోడశాధ్యాయము.

“ స్నేహస్వేదావనభ్యస్య ” అను వచన ప్రకారము స్నేహ స్వేదములను పయోగింపక శోధనము జేయుట యుక్తము కాదు కావున శోధనాదిగణసంగ్రహాధ్యాయా నంతరము స్నేహస్వేదాధ్యాయము జెప్పబడుచున్నది.

స్నేహవిధ్యధ్యాయ ప్రారంభము.

సూ. అథాతః స్నేహవిధిమధ్యాయం వ్యాఖ్యాస్యామః.
ఇతిహస్మాహురాత్రేయాదయో మహర్షయః.

శోధనాది గణసంగ్రహాధ్యాయానంతరము స్నేహస్వేదముల జేయక శోధనము జేయ సంభవించనేరదు. కాబట్టి ఘృతాదిస్నేహవిధులను తెలియజేయునట్టి స్నేహవిధ్యధ్యాయమును వివరించెదము.

స్నేహన - విరూక్షణౌషధ స్వరూపము.

గురుశీతసరస్నిగ్ధమందసూక్ష్మమృదుద్రవమ్,
ఔషధం స్నేహనం ప్రాయో విపరీతం విరూక్షణమ్. ౧

గురువు, శీతలము, సరము, స్నిగ్ధము, మందము, సూక్ష్మము, మృదు, ద్రవము, అనునీ గుణములతో గూడియుండునట్టి ద్రవ్యము తఱచుగ స్నేహనౌషధముగనగును. ఈ గుణములకంటె విరుద్ధమైనగుణములతో (అనగా లఘు, ఉష్ణ, స్థిర, రూక్ష, తీక్ష్ణ, స్థూల, కఠిన, సాంద్ర గుణములతో) గూడియుండు ద్రవ్యము తఱచుగ విరూక్షణౌషధముగనగును. ఆవనూనె, మేక, క్షీరము అను ద్రవ్యములు విష్కిరము, ప్రతుదము, మృగము అను పేరంబఱంగు వర్గములు. ఇవి లఘువుగనుండినను స్నేహనౌషధముగ నగును. మత్స్యములు, మహిషమాంసము ఇవి ఉష్ణముగనుండినను స్నేహనౌషధముగ నగును. యవలు, అలచందలు ఇవి గురుత్వము, శీతలము, సరత్వము మొదలగు గుణములతోగూడియుండినను విరూక్షణౌషధముగనగును. కావుననే తఱచుగ అను అర్థమును బోధించెడి “ప్రాయః” అను పదము మూలశ్లోకమునందు ప్రయోగించబడినది.

స్నేహములలో ఘృతమునకు శ్రేష్ఠత్వము.

సర్పిర్మజ్జావసాతైలం స్నేహేషు ప్రవరం మతమ్,
తత్రాపి చోత్తమం సర్పిస్సంస్కారస్యానువర్తనాత్. ౨

క్షీరము, అనూపమాంసము మొదలగు స్నేహద్రవ్యములలో ఘృతము, మజ్జ, వస, తైలము, అనునీ నాల్గుస్నేహములు శీఘ్రకారిత్వగుణము గలవియగుటంజేసి మిగుల శ్రేష్ఠంబులు. మఱియు నానాలుగింటిలో ఘృతము సంస్కారగుణముల ననుసరించి యుండుటవలన మిగుల శ్రేష్ఠంబైనది.

"సంస్కారస్యానువర్తనాత్"

అనువచనప్రకారము ఘృతము సంస్కారగుణముల ననుసరించుపక్షములో మిరియములు, చిత్రమూలము మొదలగు ద్రవ్యములతోఁగూడ సంస్కారము చేయబడిన ఘృతమునకు శైత్యాదిగుణములు లేకుండునటుల సంభవించునుగదా; అటుల నా ఘృతమునకు శైత్యాది గుణములునశించి ఉష్ణము మొదలగు గుణములుగలుగుట ప్రత్యక్షవిరుద్ధము. కాబట్టి ఘృతము సంస్కారగుణముల ననుసరించుననుట అయుక్తమనే శంకగలుగును. అయితే ఘృతము స్వగుణమైన శైత్యాదిగుణములను వదలక సంస్కారగుణములనుకూడ ననుసరించుచు నితరద్రవ్యగుణములచే జేరుపబడియుండుటంజేసి యిది సర్వస్నేహములలో శ్రేష్ఠంబైనది. కాబట్టి ఘృతమునకు "సంస్కారస్యానువర్తనాత్" అని చెప్పియుండుట యుక్తము. తైలము, వస, మజ్జ అనునవియైననో సంస్కారవశముచే తమగుణములను వదలి సంస్కారగుణము ననుసరించును. ఈవిషయములో చందనాది తైలము దృష్టాంతముగనుండును. మఱియును తైలాదిగుణములు ఇతరద్రవ్యములచే జేరుపబడుటవలన ఘృతమునకంటె తైలాదులునునికృష్టంబులు. కాబట్టి ఘృతసాధ్యములగు పాత పిత్త జ్వరాదిరోగములయందు తైలము చెరుపుజేయును. కావున నదియౌషధముగ తంత్రకారులచే నంగీకరింపబడదయ్యె. తైలసాధ్యమగు రోగములయందు రోగశమనార్థమై తచ్ఛాంతికరమైన ద్రవ్యములచే సంస్కారము చేయబడిన ఘృతము చెరుపునకు హేతువుగ నుండకుండుటంజేసి యది యౌషధముగ తంత్రకారులచే నంగీకరింపబడియున్నది. కావుననే సర్వస్నేహములలో ఘృతమే మిగుల శ్రేష్ఠంబైనది.

"మాధుర్యాదవిదాహిత్వా జ్జన్మాద్యావచ్ఛీలతాత్"

ఘృతము మధురముగ నుండుటవలనను, విదాహకారి కాకుండుటవలనను, జన్మము మొదలుకొని అభ్యసించబడియుండుటవలనను అన్నిటిలోను శ్రేష్ఠంబైనది.

ఘృతాదులకు పిత్తహరత్వగుణము.

పిత్తఘ్నాస్తే యథాపూర్వమితరఘ్నా యథోత్తరమ్,

పైజెప్పినఘృతము, మజ్జ, వస, తైలము, అనునీ నాల్గు స్నేహములలో యథాపూర్వమునందుండునవి (అనగా ఒకొక్కదానికంటె ముందుండునవి) యథాక్రమముగ పిత్తమును విశేషముగా హరింపజేయును. (అనగా వస పిత్తమును హరింపజేయు నని

యును, మజ్జ దానికంటె విశేషముగా పిత్తమును హరింపజేయునని యును, ఘృతము అన్నిటికంటె విశేషముగా పిత్తమును హరింపజేయునని యును భావము.) పూర్వోక్త చతుర్విధస్నేహములలో యుత్తరోత్తరముగనుండునని (అనగా పూర్వోక్తదానికంటె ఉత్తరయు నందుండునని) యనగా క్రమముగ వాతకఫములను విశేషముగా హరింపజేయును. (అనగా మజ్జ వాతశ్లేష్మములను హరింపజేయునని యును, దానికంటె విశేషముగా వస వాతకఫములను హరింపజేయునని యును, తైలము అన్నిటికంటె విశేషముగా వాతశ్లేష్మములను హరింపజేయునని యును భావము.) "ఇతరస్మాత్" అను సామాన్యశబ్దము ప్రయోగించబడియుండినను శ్లేష్మరోగములో స్నేహము నిషేధింపబడి యుండుటవలన ప్రకృతమునందు "ఇతరస్మాత్" అను పదమునకు వాతహరమనియు యర్థము చేయవలయునని కొందరు వ్యాఖ్యానము చేయుచున్నారు.

ఘృతాదులను గురుత్వము.

ఘృతాత్తైలం గురు వసా తైలాన్మజ్జా తతోఽపి చ. 3

ఘృతమునకంటె తైలము మిగుల గురువుగనుండును. తైలమునకంటె వస మిగుల గురువుగనుండును. వసకంటె మజ్జ విశేషముగా గురుతరముగనుండును.

యమకాదిస్నేహవివరము.

ద్వాభ్యాం త్రిభిశ్చతుర్భిస్తైర్యమకస్త్రివృతో మహాన్,

రెండు స్నేహములు చేరినయెడల యమకమనబడును. మూడు స్నేహములు చేరినయెడల త్రివృతమనబడును. నాల్గు చేరినయెడల మహాస్నేహమనబడును. రెండు స్నేహములు చేయునట్టి క్రమం బెట్లనగా:—ఘృతము వస, ఘృతము తైలము, ఘృతము మజ్జ అని తెలిసికొనవలయును. ఇటులనే 3, 4, స్నేహములు చేరునట్టి క్రమమును గూడ బుద్ధిమంతులగువారు యూహించుకొనవలయును.

స్నేహకర్మయందర్హులు.

స్వేద్యసంశోధ్యమద్యస్త్రీవ్యాయామాసక్తచింతకాః. ౪
వృద్ధబాలాబలకృశా రూక్షాః క్షీణాస్రరేతసః,
వాతార్తస్యందతిమిరదారుణప్రతిబోధినః. ౫
స్నేహ్యాః

స్వేద్యుడు (అనగా స్వేదమునకర్హుడు), సంశోధ్యుడు (అనగా శోధనార్హుడు), మద్యము, స్త్రీ, వ్యాయామము, వీనియందు విశేషముగా నాసక్తిగలవాడు, ఎల్లపుడు చింతతోగూడి యుండువాడు, వృద్ధులు, బాలురు, దుర్బలులు, కృశులు, రూక్షమైన

శరీరముకలవారు, రక్తముక్షయించినవారు, శుక్రక్షయముగలవారు, వాతపీడితులు, స్రోతోబాధముగలవారు, తిమిరమను నేత్రరోగముగలవారు, కడుకష్టముమీద నేత్రములు తెరచిమూయువారు వీరలు స్నేహకర్మకు అర్హులుగనుండెదరు.

స్నేహకర్మానర్హులు.

సత్వతిమందాగ్నితీక్ష్ణాగ్నిస్థూలదుర్బలాః,
ఊరుస్తంభాతిసారామగళరోగగరోదరైః. ౬
మూర్ఛాచ్ఛర్ద్యరుచిశ్లేష్మతృష్ణామద్యైశ్చ పీడితాః,
అపప్రసూతా యుక్తే చ నస్యే వస్తౌ విరేచనే. ౭

మిక్కుటముగ మందాగ్నిగలవారు, అతితీక్ష్ణాగ్నిగలవారు, అతిస్థూలురు, అతిదుర్బలులు, ఊరుస్తంభము, అతిసారము, ఆమదోషము, కంఠరోగము, విషము, ఉదరరోగము, మూర్ఛ, వాంతి, అరుచి, శ్లేష్మము, దప్పి, మద్యము, వీనిచేపీడింపబడినవారు, గర్భస్రావమైన యాడుది, వీరలు స్నేహకర్మ కనర్హులుగనుండెదరు. మఱియును నస్య, వస్తి, విరేచనకర్మలు చేయించుకొనినవారందరు స్నేహకర్మ కనర్హులుగ నుండెదరు. స్నేహకర్మముచే అతితీక్ష్ణాగ్నిగలవానికి మిక్కుటముగ అగ్నివృద్ధిచెందును. అతిస్థూలునికి అగ్ని, మేదస్సు అనునీ రెండును వృద్ధిచెందును. అతిదుర్బలునికి జీర్ణశక్తిలేకుండుటవలన స్నేహదోషము గలుగును.

ఘృతప్రయోగార్హులు.

తత్ర ధీస్మృతిమేధాగ్నికాంక్షిణాం శస్యతే ఘృతమ్,

బుద్ధి, స్మృతి, మేధ, అగ్నిబలము, వీనినపేక్షించువారికి పైజెప్పిన స్నేహములలో ఘృతము మిగుల ప్రశస్తంబైనది.

తైలప్రయోగార్హులు.

గ్రంథినాడీకృమిశ్లేష్మమేదోమారుతరోగిషు. ౮
తైలం లాఘవదార్ఢ్యార్థిక్రూరకోష్ఠేషు దేహిషు,

గ్రంథిరోగము, నాడీరోగము, కృమిరోగము, శ్లేష్మరోగము, మేదోరోగము, వాతరోగము, ఇవిగలవారికిని; శరీరలాఘవము, దార్ఢ్యము. వీనినపేక్షించువారికిని, క్రూరమైనకోష్ఠముగల ప్రాణులకును; తైలముప్రశస్తమైనది.

మజ్జాదిప్రయోగార్హులు.

వాతాతపాధ్వ * భారస్త్రీవ్యాయామక్షీణధాతుషు. ౯
రూక్షక్లేశక్షమాత్యగ్నివాతావృతపథేషు చ,

* భాష్యస్త్రీ ఇతిపా.

శేషా

పానము, ఎండ, మార్గసంచారము, భారమును మోయుట, స్త్రీసంగమము, వ్యాయామము, వీనిచే ధాతుక్షయము గలిగినవారికిని, గూఢశరీరులకును, క్లేశములనోర్చు వారికిని, అత్యగ్నికలవారికిని, వాతముచే వ్యాపింపబడిన స్రోతస్సులుకలవారికిని, తక్కిన మజ్జ, వసలను సేవింపు స్నేహములు ప్రశస్తములు.

—— సంధ్యాదిరోగములయందు వసాప్రయోగము. ——

వసా తు సంధ్యస్థిమర్మకోష్ఠరుజాసు చ. ౧౦

తథా దగ్ధాహతభ్రష్టయోనికర్ణశిరోరుజి,

సంధి, అస్థి, మర్మము, కోష్ఠము వీనియందు జనించినటువంటి రోగములయందును, దగ్ధరోగము, ఆహతరోగము, భ్రష్టయోనిరోగము, కర్ణరోగము, శిరోరోగము మొదలగువానియందును వసనుపయోగించుట మిగుల ప్రశస్తము.

—— కాలభేదముచే స్నేహోపయోగక్రమము. ——

తైలం ప్రావృషి వర్షాంతే సర్పిరన్యౌ తు మాధవే. ౧౧

తైలము వర్షాకాలమునందే ప్రశస్తము. ఘృతము వర్షాకాలముయొక్క అంతమునందే ప్రశస్తము. వస, మజ్జ అను రెండును వసంతకాలమునందే ప్రశస్తము.

ఋతౌ సాధారణే స్నేహాః శస్తోఽహ్ని విమలే రవౌ,

సాధారణమయిన ఋతువులో (అనగా శ్రావణాదిమాసములయందు) సూర్యుడు మేఘాదులచే గప్పబడక బాగుగ ప్రకాశించుచుండినపుడు తైలము మొదలగు స్నేహములు సంశోధనమునకు ముందుగ నుపయోగించుట ప్రశస్తము.

—— శీతకాలమునందు తైలానుజ్ఞ. ——

తైలం త్వరాయాం శీతేఽపి

రోగచికిత్సకు యుక్తమైనకాలములో స్నేహక్రియ జేయవలసిన ఆవశ్యకము కలిగియుండినయెడల శీతమయిన హేమంత శిశిరఋతువులయందును సంశోధనమునకు మున్ను స్నేహకర్మయందు తైలము ప్రశస్తముగనుండును. కావున నాకాలమునందు ఇతరస్నేహములు అప్రశస్తంబులు.

—— గ్రీష్మకాలమునందు ఘృతానుజ్ఞ. ——

ఘర్మేఽపి చ ఘృతం నిశి. ౧౨

నిశ్యేవ పిత్తే పవనే సంసర్గే పిత్తవత్యపి,

పిత్తముగాని, లేక పిత్తమువలనగలిగిన రోగముగాని, లేక వాతముగాని, లేక వాతమువలన గలిగినరోగముగాని ప్రకోపించి స్నేహకర్మచే సాధ్యముగనుండునపుడు ఘృతమును గ్రీష్మఋతువునందును రాత్రులయందుపయోగింపవలెను. అయితే గ్రీష్మ

బుతువునందు ఘృతమును మధ్యాహ్నమునం దుపయోగింపంజనదు. అటులనే పిత్తాధిక్యముగల వాతపిత్తసంసర్గముగాని, లేక శ్లేష్మపిత్తసంసర్గముగాని, లేక యీరెంటియొక్క సంసర్గమువలనగలిగినరోగముగాని ప్రకోపించి స్నేహాకర్షచే సాధ్యముగనుండునపుడు గ్రీష్మకాలమునందుకూడ రాత్రియందే ఘృతము నుపయోగింపవలయును. తైలము, వస, మజ్జ, వీనిని గ్రీష్మకాలములో నుపయోగింపరాదు.

విరుద్ధకాలమునందు స్నేహములనుపయోగించుటవలన-జనించురోగములు.

నిశ్యన్యథా వాతకఫాద్రోగాః స్యుః పిత్తతో దివా. ౧౩

పైజెప్పిన క్రమమునకంటెను వేరువిధముగ జేసినచో (అనగా శీతకాలములో రాత్రియందు ఘృతమును ప్రయోగము జేసినయెడల) వాతకఫమువలన రోగములు గలుగును. అటులనే గ్రీష్మకాలములో మధ్యాహ్నమునందు తైలమును ప్రయోగము జేసినయెడల పిత్తమువలన రోగములుగలుగును. వస, మజ్జ, అనుసీరెంటియొక్క స్వరూపం బిట్టిదని నిశ్చయింపబడియుండనందువలన వానియొక్క ఉపయోగక్రమము ఉష్ణకాలమునందును, శీతకాలమునందును చెప్పబడియుండ లేదు. అయిననుపయోగపరచ వలసిన యావశ్యకముకలుగునపుడుమాత్రము వానియుపయోగక్రమము తంత్రకారులచే చెప్పబడియున్నది.

అయినను:—

"యథాసత్వం తు శైత్యోష్ణే వసామజ్జ్ఞోస్తు నిర్దిశేత్"

అనువచనప్రకారము ఆయాజంతువుల ననుసరించి వస, మజ్జ వీనియొక్క శైత్యోష్ణములను తెలిసికొనవలయునని తంత్రాంతరములయందు చెప్పబడియున్నది. ఏజంతువునకు ఏగుణము చెప్పబడియుండునో ఆగుణము కల్గియుండును కావున జంతుగుణములబట్టి వసగుణముల నిర్ణయించువలెనని భావము.

స్నేహప్రయోగక్రమము.

యుక్త్యావచారయేత్స్నేహం భక్ష్యాద్యన్నేన వస్తిభిః,
నస్యాభ్యంజనగండూషమూర్ధకర్ణాక్షితర్పణైః. ౧౪

మాత్ర, కాలము, క్రియ, భూమి, దేహము, దోషము, ఈస్వభావముగల యోగముచే ఘృతము మొదలగు స్నేహములను భక్ష్య, భోజ్య, లేహ్య, పేయ రూపమైన యన్నముతోడను, వస్తికర్మ (అనగా నిరూహవస్తి, అనువాసనవస్తి, ఉత్తరవస్తి) తోడను, నస్యము, అభ్యంజనము, గండూషము, శిరోవస్తియను పేరంబఱంగు మూర్ధతర్పణక్రియ, కర్ణపూరణమను పేరంబఱంగు కర్ణతర్పణక్రియ, తర్పణపుటపాకవిధియందు జెప్పబడిన అక్షితర్పణక్రియ, ఇవి మొదలగు వానితోడను ఉప

యోగించవలయును. భక్ష్యము అనగా శశాంకకిరణము మొదలగునవి యని యర్థము. ఆది శబ్దమువలన,—

"ఓదనశ్చ విలేపీ చ రసో మాంసం పయో దధి,
యవాగూస్సూపశాకౌ చ యూషః కాంబలికః ఖలః.
సక్తవస్తిలపిష్టం చ మద్యం లేహాస్తథైవ చ,
భక్ష్యమభ్యంజనం వస్తి స్తథాచోత్తరవస్తయః."

అనెడి చరకవచనమునుబట్టి అన్నము, విలేపి, మాంసరసము, మాంసము, క్షీరము, పెరుగు, యవాగు, సూపము, శాకము, యూషము, కాంబళికము, ఖలము, సక్తువు, తిలపిష్టము, మద్యము, పరిపేహాలు, భక్ష్యము, అభ్యంజనము, వస్తికర్మ, ఉత్తరవస్తి కర్మలు, ఇవి మొదలగువానిని గ్రహింపదగునని తాత్పర్యము.

స్నేహమునకు అరువదినాలుగు విచారములు.

రసభేదైకకత్వాభ్యాం చతుష్షష్టిర్విచారణాః,
స్నేహస్యాన్యాభిభూతత్వాదల్పత్వాచ్చ క్రమాత్ స్మృతాః.

"ఏకైకహీనాః" ఇత్యాది శ్లోకములచే రసభేదీయాధ్యాయమున జెప్పబడిన అరువదిమూడుసంఖ్యగల రసభేదములతో జేర్చి ప్రయోగింపబడు స్నేహములు అరువదిమూడును, రసములతో జేర్చక కేవలస్నేహముగ నుపయోగింపబడునది యొక టియును జేరి స్నేహప్రయోగములు అరువదినాల్గుభేదములు కల్గియుండును భక్ష్యము మొదలగు అన్నముతోడను, రసభేదముతోడను, మూర్ధకర్ణ అక్షితర్పణముతోడను ప్రయోగించబడు పైజెప్పిన 64 స్నేహములు యథాక్రమముగ అన్యాభిభూతమై యుండుటవలనను (అనగా బహువిధమైన భక్ష్యాదులచేతను, రసభేదములచేతను అభి భూతమైయుండుటవలనను) మూర్ధాక్షితర్పణాదిక్రియలయందు స్వల్పముగ నుపయో గించుటవలనను, పానమునందధికముగ నుపయోగించునటుల మూర్ధాక్షితర్పణాదిక్రియ లయం దుపయోగించుటకసాధ్యముగనుండుటవలనను పైజెప్పిన 64 విధములైన స్నేహ ప్రయోగములకు విచారణలను నామముగలిగినదని ఆయుర్వేదకర్తలచే జెప్పబడి యున్నది.

అచ్ఛపేయస్నేహమునకు విచారణాసంజ్ఞాభావము.

యథోక్తహేత్వభావాచ్చ నాచ్ఛపేయో విచారణా,

స్నేహమునకు విచారణయను సంజ్ఞగలుగుటకై పైనజెప్పియుండు హేతువులు అచ్ఛపేయమను స్నేహమునందు లేకుండుటవలన (అనగా అచ్ఛపేయమను స్నేహము దేనితో జేర్చక విశేషముగ నుపయోగింపబడుటవలన) ఆ అచ్ఛపేయమను

స్నేహమునకు విచారణయను సంజ్ఞగలుగ నేరదు. అచ్ఛపేయమనగా ఇతరవస్తువుల సంబంధములేని స్నేహమును పానము చేయుటయని యర్థము. అయితే శిరోవస్త్యాది తర్పణక్రియలతో నుపయోగింపబడు కేవల స్నేహమోపయోగమునకు విచారణయను పేరు గలుగును. కాబట్టి వస్త్యాదులయందుపయోగింపబడు కేవలస్నేహమునకు విచారణయను సంజ్ఞగలుగుననియు, కేవల స్నేహపానమునకు విచారణయను సంజ్ఞగలుగ నేరదనియు జెప్పియుండుట పరస్పరవిరుద్ధము కాదు.

అచ్ఛపేయస్నేహమునకు శ్రేష్ఠత్వము.

స్నేహస్య కల్పస్స శ్రేష్ఠః స్నేహకర్మాశుసాధనాత్. ౧౬

అచ్ఛపేయమను స్నేహప్రయోగము స్నేహకృత్యమైన శరీరమార్దవాదులను శీఘ్రముగ గలుగజేయుటవలన మిగుల శ్రేష్ఠమైనది.

స్నేహత్రివిధమాత్రా లక్షణము.

ద్వాభ్యాం చతుర్భిరష్టాభిర్యామైర్జీర్యంతి యాః క్రమాత్,
హ్రస్వమధ్యోత్తమా మాత్రా స్తాస్తాభ్యశ్చ హ్రసీయసీమ్. ౧౭
కల్పయేద్వీక్ష్య దోషాదీన్ ప్రాగేవ తు హ్రసీయసీమ్,

ప్రయోగింపబడిన స్నేహముయొక్క యేమాత్ర జఠరాగ్నిసంయోగముచే రెండుయామముల కాలమునకు జీర్ణమును జెందునో అది ఆస్నేహమునకు హ్రస్వమాత్రయనబడును. స్నేహముయొక్క యేమాత్ర జఠరాగ్నిసంయోగముచే నాల్గుయామముల కాలమునకు జీర్ణమును జెందునో అది ఆస్నేహమునకు మధ్యమమాత్రయనబడును. స్నేహముయొక్క యేమాత్ర యెనిమిదియామముల కాలమునకు జీర్ణమగునో అది ఆస్నేహముయొక్క ఉత్తమమాత్రయనబడును.

పైజెప్పిన హ్రస్వ, మధ్య, ఉత్తమ మాత్రలకంటె మిగుల తక్కువగ నుండు మాత్రను (రెండు యామములలో జీర్ణమగుమాత్రకంటె తక్కువయగు కాలమున జీర్ణముగ మిక్కిలి హ్రస్వమైనమాత్రను) వైద్యుడు నిశ్చయించుకొనవలయును. దోషము, ఔషధము, దేశము, కాలము, బలము, శరీరము, ఆహారము, సత్వము, సాత్మ్యము, ప్రకృతి ఇవి మొదలగువానిని బాగుగ నాలోచించి తొలుత తెలిసికొనబడని కోష్ఠముగల పురుషునియందు ఉత్తమమాత్రా విషయములోనత్యంతము హ్రస్వముగనుండునట్టి మాత్రను ప్రయోగించవలయును. పిదప హ్రస్వమాత్రను, దానికి పిదప మధ్యమమాత్రను దానికిపిదప ఉత్తమమాత్రను ప్రయోగించవలయును. ఇటులనే మధ్యమమాత్రావిషయమునందును, హ్రస్వమాత్రా విషయమునందును తొలుత మిగుల హ్రస్వమైన మాత్రనే ప్రయోగించవలయును. అటుకాదేని బలవత్తరమైన యాపత్తు గలుగును.—

''అజ్ఞాతకోష్ఠే హి బహుళ మర్త్యాజ్జీవితసంశయమ్.''

తెలిసికొనబడని కోష్ఠముగలపురుషునియందు ప్రయోగింపబడిన ఉత్తమమైనమాత్ర ఆ మనుజునికి ప్రాణసంశయమును గలుగజేయును," అని అష్టాంగసంగ్రహమునందు జెప్పబడియున్నది. రెండు పలములు హ్రస్వమాత్రయని, నాల్గు పలములు మధ్యమమాత్రయని, ఆరు పలములు ఉత్తమమాత్రయని కొందరు వచించెదరు. జాఠరాగ్నియొక్క శక్తిననుసరింపక ప్రయోగింపబడిన స్నేహమాత్ర ఆపత్తును గలుగజేయును. కావున నీగ్రంథకర్త పైజెప్పిన పలప్రమాణమును మాత్రగ నంగీకరించలేదు. ఇటులనే పల ప్రమాణము మాత్రయనుట చరకాచార్యునకి అనభిమతము. అనగా సమ్మతము కాదని భావము.

ఇందుకు ప్రమాణము. చరకమునందిట్లున్నది.

''అహోరాత్రమహఃకృత్స్నమర్ధాహం చ ప్రతీక్ష్యతే,
ప్రధానా మధ్యమా హ్రస్వా స్నేహమాత్రా జరాం ప్రతి.''

ఉత్తమమైన స్నేహమాత్ర ఒక అహోరాత్రమును, మధ్యమమైన స్నేహమాత్ర పూర్ణమైన ఒక అహస్సును, హ్రస్వమైన స్నేహమాత్ర అరదినమును జీర్ణమును గురించి ప్రతీక్షించుచుండును.

శోధనస్నేహప్రయోగక్రమము.

హ్యస్తనే జీర్ణ ఏవాన్నే స్నేహోఽచ్ఛశ్శుద్ధయే బహుః. ౧౪

ముందుదినమున భుజింపబడిన యాహారము బాగుగ జీర్ణమైనతోడనే శోధనార్థము ఉత్తమమాత్రతో గూడియుండునట్టి కేవలస్నేహము పానముగ నుపయోగించుట ప్రశస్తమైనది. ''జీర్ణఏవాన్నే'' అనగా అన్నముజీర్ణమైనతోడనే యనిచెప్పియుండుటవలన అన్నమునందిచ్ఛ గలుగు కాలములో శోధనార్థము స్నేహపానము చేయంజనదని స్పష్టమగుచున్నది. అన్నమునందిచ్ఛ గలుగు కాలములో (అనగా ఆకలి కలిగియుండునపుడు) పానముచేయబడిన స్నేహము జాఠరాగ్ని దీప్తముగనుండుటవలన శోధనరూపమైన కార్యమును చేయకయే అతిశీఘ్రముగ జీర్ణమును జెందును. ఆకలితో గూడియుండువానికి కఫము కొరవడియుండును. కాబట్టి వమనముకూడ చేయింపంజనదని సూచించునిమిత్తమే ''జీర్ణఏవాన్నే'' అని గ్రంథకారుడు ఏవకారమును జెప్పియున్నాడు.

శమనస్నేహప్రయోగక్రమము.

శమనః క్షుద్వతోఽనన్నో మధ్యమాత్రశ్చ శస్యతే,

శమనరూపమైన స్నేహమును (అనగా రోగశమనార్థ ముపయోగింపబడు స్నేహమును) ఆకలి గలిగియుండినపుడు భక్ష్యాద్యాహార రహితముగ మధ్యమమాత్రచే ప్రయోగించుట ప్రశస్తము. భుజించినయన్నము జీర్ణమును జెందినతోడనే ఆకలి గలుగకుండునపుడు శోధనరూపమైన స్నేహమును ప్రయోగించునటుల శమనరూపమైనస్నేహమును ప్రయోగింపంజనదు. ప్రయోగించినచో నట్టిసమయమునందు స్రోతోమార్గములు కఫముచే వ్యాప్తంబై యుండుటవలన నాశమన స్నేహము సర్వశరీరమునందు వ్యాపించ నేరదు. అందువలన నా స్నేహము అచ్చటచ్చటనుండు దోషములను శమనముజేయుటయం దసమర్థంబుగనగును.

మఱియు నాశమనరూపస్నేహమును బాగుగ నాకలిగలిగియుండు కాలమునందే ప్రయోగించినయెడల నది సర్వశరీరమునందు వ్యాపించి యచ్చటచ్చట ప్రకోపమును జెందియుండు దోషములను శమనముజేయును. కాబట్టి విశేషముగా ఆకలిగలుగు కాలమునందు శమనరూపమైన స్నేహమును ప్రయోగించుటమిగుల ప్రశస్తమైనదని తెలియపరచుటకై "క్షుద్వతః" అనుపదము ప్రయోగింపబడినది.

శమనరూపమైన స్నేహవిషయములో ఉత్తమమైన మాత్ర ప్రయోగించబడిన యెడల స్నేహపానదినానంతరము పథ్యము చేయవలయును. మరుదినమునందు మరల స్నేహప్రయోగమును చేయవలయును. మరుదినమునందు పథ్యము నాచరించవలయును. మధ్యమమాత్రను ప్రయోగించినయెడల లఘుభోజనము చేయువానికి ఒక యామకాలములో అన్నమునందిచ్ఛ గలుగనేరదు. రాత్ర్యారంభమునందు (అనగా రాత్రియొక్క పూర్వభాగమునందు) స్నేహపానము చేయుపక్షమున రాత్రి యందర్ధ యామము గతించిన పిదప రసప్రాయముగనుండు భోజనమును స్వల్పముగ భుజించవలయును.—

"ఉపచారస్తు శమనే కార్యః స్నేహో విరిక్తవత్"

అని యీతంత్రకారుడే శమనరూపస్నేహమునందు స్వల్పభోజనమే పథ్యకారియని చెప్పబోవుచున్నాడు—

"పరిషిచ్యాద్భిరుష్ణాభి ర్జీర్ణ స్నేహం తతః పరమ్,
యవాగూం పాయయేదుష్ణామక్లిన్నామల్పతండులామ్.
పేయో యూషో రసో వా స్యాదకృతస్సారభాయుతః,
కృతో వాప్యల్పసర్పిష్కో విలేపీ వా విధీయతే."

శమనరూపమైన స్నేహము జీర్ణమైన పిదప స్వల్పముగ నుష్ణోదకమును పానముజేసి పిదప నొకింతబియ్యముతోగూడినదియును, అక్లిన్నముగ నుష్ణముగనుండునదియునైన

యవాగును పానము చేయుంచవలయును. మఱియు అకృతమైన యూషమునుగాని, లేక మాంసరసమునుగాని పానము చేయుంపవలయును. స్వల్ప ఘృతముతోఁ గూడియుండు కృతరసముగాని లేకవిలేపిగాని, ప్రశస్తమని సుశ్రుతమునందు జెప్పబడియున్నది.

బృంహణస్నేహప్రయోగ క్రమము.

బృంహణో రసమద్యాన్నైస్సభక్తో౽ల్పః

బృంహణరూపమైన స్నేహమును మాంసరసము, మద్యము మొదలగువాని తోడను, అన్నముతోడను మిశ్రమముగా ప్రయోగించుటయే ప్రశస్తము. మూలశ్లోకమునందు "రస" అని సామాన్యముగా జెప్పఁబడినను,—

"రస ఇత్యవిశేషోక్తే త్వత్ర మాంసరసో రసః"

అనెడి తంత్రాంతరవచనమువలన "రస" అనుశబ్దమునకు మాంసరసమని యర్థము. మద్యాదియను ఆదిశబ్దమువలన ద్రవస్వరూపమైన క్షీరము, ఖండము మొదలగునవి గ్రాహ్యంబులు.

బృంహణస్నేహార్హులు.

హితస్స చ. ౧౯

బాలవృద్ధపిపాసార్తస్నేహద్విణ్మద్యశీలిషు,
స్త్రీస్నేహనిత్యమందాగ్నిసుఖితక్లేశభీరుషు. ౨౦
మృదుకోష్ఠాల్పదోషేషు కాలే చోష్ణే కృశేషు చ,

బాలురు, వృద్ధులు, దప్పిచే పీడితులు, స్వభావముగనే స్నేహమును ద్వేషించువారు, సర్వదా మద్యపానము చేయువారు, స్త్రీలయందెల్లప్పుడు నాసక్తిగలవారు, స్నేహమునందెల్లప్పుడు నాసక్తిగలవారు, అగ్నిమాంద్యముగలవారు, సుఖమును జెంది యుండువారు, క్లేశకరమైన స్నేహపానములచే భయమును జెందువారు, మృదువైన కోష్ఠముగలవారు, స్వల్పమైనదోషముగలవారు, కృశులు, వీరలకు పైజెప్పినబృంహణస్నేహము హితకరముగనుండును. మఱియునది ఉష్ణకరమైన గ్రీష్మాది కాలములయందును హితకరమైనది.

బృంహణస్నేహప్రయోగ ఫలము.

ప్రాఙ్మధ్యోత్తరభక్తో౽సావధోమధ్యోర్ధ్వదేహజాన్. ౨౧
వ్యాధీన్ జయేద్బలం కుర్యాదంగానాం చ యథాక్రమమ్,

ఆబృంహణస్నేహము ఆహారమునకు పూర్వకాలమునందును, మధ్యకాలమునందు, ఉత్తరకాలమునందును ప్రయోగించినయెడల యథాక్రమముగా అధోదేహము,

మధ్యదేహము, ఊర్ధ్వదేహము వీనియందు గలిగెడుని వ్యాధులను హరింప జేయును. (అనగా భోజనాత్పూర్వము ప్రయోగింపబడిన స్నేహము అధోదేహము నందు జనించియుండెడి వ్యాధులను, భోజనమధ్యమునందు ప్రయోగింపబడినస్నేహము మధ్యదేహమునందు జనించియుండెడి వ్యాధులను, భోజనోత్తరము ప్రయోగింపబడిన స్నేహము ఊర్ధ్వదేహమునందు జనించియుండెడి వ్యాధులను హరింపజేయునని భావము.

మఱియు నాస్నేహము యథాక్రమముగ అధోభాగము, మధ్యభాగము, ఊర్ధ్వభాగము వీనియందలి అవయవములను విశేషముగా బలముగలుగజేయును. (అనగా భోజనాత్పూర్వము ప్రయోగింపబడిన స్నేహము అధోభాగమునందలి శరీరావయవ ములకును, భోజనమధ్యమునందు ప్రయోగింపబడిన స్నేహము మధ్యభాగమునందలి శరీరావయవములకును, భోజనోత్తరము ప్రయోగింపబడిన స్నేహము ఊర్ధ్వభాగము నందలి శరీరావయవములకును బలమును గలుగజేయునని భావము).

"మారుతేఽభ్యధికే సర్పిస్సదా సలవణం పిబేత్,
కేవలం చాధికే పిత్తే కఫే సత్ర్యూషణం పిబేత్."

అనువాక్యము చేత ఆయా దోషము ననుసరించి నియమము చెప్పబడినది. వాతము అధిక ముగ నుండునపుడు లవణముతో గూడియుండు ఘృతము హితకరము. పిత్తము అధి కముగనుండునపుడు కేవలఘృతము హితకరము. కఫము అధికముగనుండునపుడు త్రికటుకములతో గూడియుండు ఘృతము హితకరమని తాత్పర్యము.

అచ్ఛపేయస్నేహానుపాన క్రమము.

వార్యుష్ణమచ్ఛేఽనుపిబేత్ స్నేహే తత్సుఖపక్తయే. ౨౨
ఆస్యోపలేపశుద్ధ్యై చ తౌ వరాఽపస్కరే న తు,
జీర్ణాజీర్ణవిశంకాయాం పునరుష్ణోదకం పిబేత్. ౨౩
తేనోద్గారవిశుద్ధిః స్యాత్తతశ్చ లఘుతా రుచిః,

అచ్ఛపేయమను స్నేహమును ఉత్తమ, మధ్యమ, హ్రస్వమాత్రలచే నుపయో గించునపు డది సుఖముగ పాకము జెందుటకును, ఆ స్నేహలేపముతో గూడియుండు నోటియొక్క శుద్ధికొఱకును పిదప ఉష్ణోదకము పానము చేయవలయును. తువర సంబంధమైన తైలమును, భల్లాతకతైలమును, అచ్ఛపేయముగ ప్రయోగించునపుడు అవి రెండును అత్యుష్ణవీర్యముగలవియగుటవలన పిదప నుష్ణోదకమును పానము చేయం జనదు. స్నేహమును పానముచేసి చిరకాలమయిన పిదప, జీర్ణాజీర్ణమునుగురించి సంశ యముగలుగుచున్నచో నుష్ణోదకమును పానముచేయవలయును. అటుల జేసినయెడల

ఉద్గారవిశుద్ధి లేపరహితముగ తేనుపులు గలుగును. దానిచే స్నేహపానము చేసినవానికి అధికమయిన శరీరలాఘవంబును రుచియును గలుగును.

"తతో గురుప్రావరణో నివాతే శయనే స్థితః,
జరణాంతం ప్రతీక్షేత తృష్యన్నుష్ణాల్పవారిపః.
శిరోరుక్భ్రమనిష్ఠీవమూర్ఛానాహారుచిక్లమైః,
జానీయాద్భేషజం జీర్ణాజీర్ణం తచ్ఛాంతిలాఘవాత్,
అనులోమానిలస్వాస్థ్యక్షుత్తృట్సోద్గారశుద్ధిభిః"

స్నేహపానానంతరము నిళ్ళైనవస్త్రముని కప్పుకొని గాలిలేనటువంటి శయనమునందు పరుండి దప్పిగలుగునప్పుడు అనుష్ణమైనజలమును స్వల్పముగ పానము చేయుచు జీర్ణమగువరకు నిరీక్షించుచుండవలయును. తలనొప్పి, భ్రమ, నిష్ఠీవము, మూర్ఛ, తాపము అరుచి, క్లమము ఇవి గలిగినయెడల నాయౌషధము అజీర్ణముగనున్నదని తెలిసికొనవలయును. అటుగాక తలనొప్పి మొదలగునవి శమించి శరీరలాఘవము, అనులోమవాతము, శరీరస్వాస్థ్యము, ఆకలి దప్పిగలిగి తేనుపులు శుద్ధముగ వెడలుచుండిన ఔషధము జీర్ణమైనదని తెలిసికొనవలయును అని అష్టాంగసంగ్రహమునందు చెప్పబడియున్నది.

స్నేహపానానంతరము - ఆహారాదిక్రమము.

భోజ్యోన్నం మాత్రయా పాస్యఞ్ శ్వః పిబఞ్ పీతవానపి ౨౪
ద్రవోష్ణమనభిష్యంది నాతిస్నిగ్ధమసంకరమ్,
ఉష్ణోదకోపచారీ స్యాద్బ్రహ్మచారీ క్షపాశయః. ౨౫
న వేగరోధీ వ్యాయామక్రోధశోకహిమాతపాఞ్,
ప్రవాతయానయానాధ్వభాష్యా * భ్యాసనసంస్థితీః. ౨౬
నీచాత్యుచ్చోపధానాహఃస్వప్నధూమరజాంసి చ,
యాన్యహాని పిబేత్తాని తావంత్యన్యాన్యపి త్యజేత్. ౨౭
సర్వకర్మస్వయం ప్రాయో వ్యాధిక్షీణేషు చ క్రమః,

మరుదినము స్నేహపానము చేయవలయుననినిశ్చయించువాడును, ఆదినమునందే స్నేహపానముచేసియుండువాడును, ఇంతకుముందు స్నేహపానము చేసినవాడు నైన పురుషులు ద్రవముగ, ఉష్ణముగ, ముద్గయూషాదులతోగూడినదిగ, ఉష్ణమయి కఫమును చేయనదిగ, కొంచెము స్నిగ్ధముగ, అపథ్యవస్తుసంబంధములేనిదిగ నుండు అన్నమును మాత్రగా (అనగా కొంతపరిమాణముగల యన్నమును భుజించిన సరియైనకాల

* త్యశన ఇతి పా.

ములో జీర్ణమును జెందునో అట్టి పరిమాణముగల అన్నమును స్వల్పముగ) భుజించునటులం జేయవలయును. స్నేహపానము చేయువాడు ఉష్ణోదకోపచారిగను, స్త్రీసంగమరహితుడుగను, రాత్రులయందు నిద్రించుస్వభావముకలవాడుగను, (అనగా దివాస్వప్నరాత్రిజాగరణరహితుడుగను) మలమూత్రాది వేగముల నడ్డగించనివాడుగను నుండవలయును. వ్యాయామము, క్రోధము, శోకము, మంచు, ఎండ, వెనుగాలియందు సంచారము, మద్యపానము, వాహనముపైనెక్కుట, మార్గసంచారము, అధిక సంభాషణము, విద్యాదులనభ్యసించుట, మిగుల పల్లముగనుండు తలగడనుగాని, మిగులనున్నతముగనుండు తలగడనుగాని వేసికొనిపరుండుట, పగటినిద్ర, పొగ, ధూళి మొదలగు వానిని తైలపానము చేయుచున్న దినములును, తదనంతరంబన్ని దినములును వర్జించవలయును. వమనవిరేచనాది సమస్తకర్మములయందును పైజెప్పిన ''ఉష్ణోదకోపచారీ స్యాదిత్యాది'' విధినే యనుసరించవలయును. మఱియును వ్యాధిచే క్షయించిన వారు కూడ పైజెప్పిన ''ఉష్ణోదకోపచారీ స్యాదిత్యాది'' విధినే తరుచుగ ననుసరించవలయును. అతిసారాదులయందు దివాస్వాపము అంగీకరించబడియున్నది. అట్లగుటచేతనే ''ప్రాయశః'' అను పదము మూలశ్లోకమునందు ప్రయోగించబడినది.

శమనస్నేహోపచారక్రమము.

ఉపచారస్తు శమనే కార్యస్స్నేహే విరిక్తవత్. ౨౮

శమనస్నేహమును ప్రయోగించునపుడు విరేచనౌషధమును సేవించినవానివిషయమై చెప్పబడియుండు పేయాదిక్రమవిధానమునే యనుసరించవలయును.

''స్నేహస్య పాచనాత్పూర్వం పాతవ్యం మృదు భేషజమ్,
యత్తైజసం హుతాశస్య కోష్ఠలాఘవకారి చ.''

అని యధికపాతము కొన్నిప్రతులయందు కానంబడియెడు.

శమనస్నేహము పాకమును జెందుటకుమునుపు జాఠరాగ్నిదీప్తికరంబును, కోష్ఠమునకు లఘుత్వకారియునగు మృదువైనయౌషధమును భుజించవలయును అని యర్థము.

స్నేహపానదినసంఖ్య.

త్ర్యహమచ్ఛం మృదౌ కోష్ఠే క్రూరే సప్తదినం పిబేత్,
సమ్యక్స్నిగ్ధోఽథవా యావదతస్సాత్మ్యీ భవేత్పరమ్. ౨౯

అచ్ఛస్నేహమును మృదువైనకోష్ఠముగలమనుజుడు మూడు దినములను, క్రూరకోష్ఠముగలవాడు ఏడుదినములును, మధ్యకోష్ఠముగలవాడు ఆరుదినములును పానము చేయవలయును.

“చత్వార్యహాని పంచవా స్నేహం పిబేత్ మధ్యమకోష్ఠస్తు సప్తరాత్రం పిబేత్” మృదుకోష్ఠముగలవానికి మూడుదినములలో స్నేహపానమువలన స్నిగ్ధలక్షణము బాగుగగలుగకుండినయెడల వాడు మరల నాల్గవదినము లేక అయిదవదినము ఆస్నేహపానమును చేయవలయును. మధ్యకోష్ఠముగలవానికి స్నిగ్ధలక్షణము గలుగకుండినయెడల ఆరుదినములు ఆస్నేహపానము చేయవలయును. మృదు, మధ్య, క్రూరకోష్ఠములుగల వారలు ఆస్నేహపానము చేసినదినములు లేకపిమ్మట స్నిగ్ధలక్షణము గలుగకుండు నెడ నేడుదినములకు పైనిగూడ బాగుగ స్నిగ్ధలక్షణము గలుగువరకు నాస్నేహపానము చేయుచుండవలయును. అందుకుపై స్నిగ్ధలక్షణము పూర్తిగగల్గినపిదప స్నేహపానము చేసినచో ఆస్నేహము శరీరమునకు సాత్మ్యముగనగును.

“సాత్మీభూతే చ నహి తేన మలానాముదీరణమ్,
అతియోగేన చ వ్యాధీన్ యథాంశ్చాత్యతియోజనాత్.”

సాత్మ్యముగనుండు నాస్నేహము మలములను బైలుపరచనేరదు. మరియు అతియోగము వలన వ్యాధులనుమాత్రము గలుగజేయును. అని సాత్మ్యస్నేహదోషము అష్టాంగ సంగ్రహమునందు చెప్పబడియున్నది. ఆస్నేహలక్షణము ఏడుదినములవలన కూడ బాగుగ గలుగకుండినయెడల ఒకదినము విడచి మరల నాస్నేహమును ప్రయోగించ వలయునని వైద్యశ్రేష్ఠులు వచించెదరు.

స్నేహసమ్యగ్యోగాతియోగలక్షణములు.

వాతానులోమ్యం దీప్తోఽగ్నిర్వర్చఃస్నిగ్ధమసంహతమ్,
స్నేహోద్వేగః క్లమస్సమ్యక్ స్నిగ్ధే రూక్షే విపర్యయః. 30
అతిస్నిగ్ధే తు పాండుత్వం ఘ్రాణవక్త్రగుదస్రవాః,

బాగుగ స్నిగ్ధుడైన పురుషునికి వాతమునకు అనులోమగతి, అగ్నిదీప్తి, స్నేహయుక్తముగ, శిథిలముగనుండు మలము, స్నేహపానమునందు భయము, క్లమము, ఇవి గలుగును. స్నేహలక్షణము గలుగకుండువానికి పైజెప్పిన వాతానులోమగతి మొదలగునవి గలుగకుండును. స్నేహముయొక్క అతియోగమువలన పాండురవర్ణము, నాసికము, నోరు, గుదము వీనియందు స్రావము గలుగును.

మాత్రారహితస్నేహాదిజనితరోగములు.

అమాత్రయాఽహితోఽకాలే మిథ్యాహారవిహారతః. 33
స్నేహః కరోతి శోఫార్శస్తంద్రాస్తంభవిసంజ్ఞతాః,
కండుకుష్ఠజ్వరోత్క్లేశశూలానాహ భ్రమాదికాన్. 34

మాత్రారహితముగ పానముచేయబడిన ఘృతము మొదలగుస్నేహములు, అయామనుజునికి నిషేధించబడిన స్నేహములు, పూర్వము నిషేధించబడిన గ్రీష్మాది కాలములయందు పానముచేయబడిన స్నేహము, ఇవి శోఫ, అర్శస్సు, తంద్ర, స్తంభము, సంజ్ఞానాశము, దురద, కుష్ఠము, జ్వరము, ఉత్క్లేశము, శూల, ఆనాహము, భ్రమ, మొదలగురోగములను గలుగజేయును. భ్రమాదియును అనిశబ్దమువలన అష్టాంగసంగ్రహమునందు జెప్పఁబడియుండు బలక్షయము, జడత్వము, వాక్స్తంభనము యీ మొదలగువానిని గ్రహించుకొనవలయును. స్నేహము మిథ్యాహారమువలన (అనగా పైజెప్పిన "ద్రవోష్ణమిత్యాది" ఆహారమునకంటె విరుద్ధమైన యాహారమువలన) మిథ్యావిహారమువలన (అనగా పైజెప్పిన "ఉష్ణోదకోపచారీస్యాదిత్యాది" విహారమునకంటె విరుద్ధమైన విహారములవలన) పైజెప్పిన శోఫ మొదలగు రోగములను గలుగజేయును.

స్నేహావ్యత్యాసమునందు చికిత్స.

క్షుత్తృష్ణోల్లేఖనస్వేదరూక్షపానాన్నభేషజమ్,
తక్రారిష్టం ఖలోద్దాలయవశ్యామాకకోద్రవాః. ౩౩
పిప్పలీత్రిఫలాక్షౌద్రపథ్యాగోమూత్రగుగ్గులు,
యథాస్వం ప్రతిరోగం చ స్నేహవ్యాపది సాధనమ్. ౩౪

స్నేహవిధివ్యత్యాసమువలన గలుగురోగములయందు ఆకలిని దప్పిని నిగ్రహించుట, వమనము, స్వేదకర్మ, రూక్షకరమైన అన్నపానౌషధములు, తక్రము, అరిష్టము, ఖలము (అనగా వ్యంజనవిశేషము), ఉద్దాలము (అనగా శాలిధాన్యవిశేషము), యవలు, శ్యామాకము, కోద్రవము, పిప్పలి, త్రిఫలములు, తేనె, కరక్కాయ, గోమూత్రము, గుగ్గులు ఇవి వాతాదిదోషానుసారముగ నాయాయధ్యాయమునందాయా రోగమునకు జెప్పియుండు ఔషధానుగుణముగ నుపయోగింపందగును.

విరూక్షణ-సమ్యగ్యోగాతియోగలక్షణము.

విరూక్షణే లంఘనవత్కృతాతికృతలక్షణమ్,

విరూక్షణము (అనగా రూక్షకర్మ) యొక్క సమ్యగ్యోగ, అతియోగ లక్షణములను లంఘనమునకు జెప్పియుండు ప్రకారమే తెలిసికొనవలయును. అది యెట్లనగా:— బాగుగచేయబడిన లంఘనమునకు జెప్పియుండు విమలేంద్రియత్వాది లక్షణములే బాగుగచేయబడిన విరూక్షణమునకు లక్షణములనియు, అధికముగ లంఘనము చేయబడినవానికి జెప్పియుండు కృశత్వాదిలక్షణములే అధికముగ జేయబడిన విరూక్షణమునకు లక్షణములనియు తెలియవలయును.

స్నేహవిధి వ్యాఖ్యానముయొక్క చికిత్స విరూక్షణ స్వభావముగలదిగ నుండుట వలన ప్రసంగముచే నావిరూక్షణకర్మయొక్క సమ్యగ్యోగ, అతియోగ లక్షణములు నిచట జెప్పబడినవి.

విరేచన-వమనక్రమము.

స్నిగ్ధద్రవోష్ణధన్వోత్థరసభుక్ స్వేదమాచరేత్. ౩౫
స్నిగ్ధస్త్ర్యహం స్థితః కుర్యాద్విరేకం వమనం పునః,
ఏకాహం దినమన్యచ్చ కఫముత్క్లేశ్య తత్కరైః. ౩౬

తొలుత స్నేహకర్మ జేసికొని యుండిన పురుషుడు పిదప మిగులస్నిగ్ధముగ, ద్రవముగ, ఉష్ణవీర్యముగలదిగ, అగ్ని సంయోగముచే నుష్ణముగనుండు జాంగలదేశమాంసరసమును భుజించి మూడుదినములు స్వేదకర్మను చేయించుకొని పిదప విరేకమును చేయించుకొనవలయును. వమనము చేయించుటకుముందు స్నేహకర్మను చేయించుకొని పిదప పై జెప్పినప్రకారము మిగులస్నిగ్ధముగ, ద్రవముగ, ఉష్ణవీర్యముగలదిగ, అగ్ని సంయోగముచే నుష్ణముగనుండు జాంగల దేశమాంసరసము నొకదినము భుజించిన స్వేదకర్మను చేయించుకొని రెండవ దినమునందు కఫకరములగు మినుములు, పాలు, మత్స్యములు, బెల్లము మొదలగువస్తువులచే కఫమును స్వస్థానములోనుండి బైలుపరచి వమనము చేయించవలయును.

మాంసవృద్ధ్యాదులయందు శోధనక్రమము.

మాంసలా మేదురా భూరిశ్లేష్మాణో విషమాగ్నయః,
స్నేహోచితాశ్చ యే స్నేహ్యాస్తాన్ పూర్వం రూక్షయేత్తతః.
సంస్నేహ్య శోధయేదేవం స్నేహవ్యాపన్న జాయతే,
అలం మలానీరయితుం స్నేహశ్చాసాత్మ్యతాం గతః. ౩౭

మాంసవృద్ధి, అధికమేదస్సు, అధికశ్లేష్మము, విషమాగ్ని ఇవిగలవారును, స్నేహాభ్యాసముగలవారును, స్నేహకర్మకర్హులుగనుండువారు అట్టివారికి తొలుత రూక్షకర్మను, పిదప స్నేహకర్మను చేసి పిదప శోధనకర్మను చేయించవలయును. ఇటుల జేసినయెడల స్నేహ వ్యాపత్తుచే దోషము గలుగనేరదు. ఇంతయకాక ఆ స్నేహము అసాత్మ్యమును జెంది వాతాదిమలములను పురీషాదిమలములను బాగుగా వెలిపరచును.

బాలాదులకు సద్యస్స్నేహప్రయోగము.

బాలవృద్ధాదిషు స్నేహపరిహారాసహిష్ణుషు,
యోగానిమాననుద్వేగాన్ సద్యస్స్నేహాన్ ప్రయోజయేత్.

బాలురు, వృద్ధులు మొదలగువారికిని, స్నేహవిషయమునందు పరిహరింపదగిన శీతోదకపానాదుల నియమమును సహింపజాలనివారికిని, కష్టమును కలుగ జేయకుండు ఈ క్రింది శ్లోకములచేఁ జెప్పబడు సద్యస్స్నేహనము పేరుగలయోగములను ప్రయోగించవలయును.

సద్యస్స్నేహనములు.

ప్రాజ్యమాంసరసాస్తేషు పేయా వా స్నేహభర్జితా,
తిలచూర్ణశ్చ సస్నేహఫాణితః కృశరా తథా. ౪౦
క్షీరపేయా ఘృతాఢ్యోష్ణా దధ్నో వా సగుడస్సరః,
పేయా చ పంచప్రసృతా స్నేహైస్తండులపంచమైః. ౪౧
సప్తైతే స్నేహనాస్సద్యస్స్నేహాశ్చ లవణోల్బణాః,
తద్ధ్యభిష్యంద్యరూక్షం చ సూక్ష్మముష్ణం వ్యవాయి చ ౪౨

అధికముగు మాంసరసము 1, స్నేహములచే వేయించబడిన పేయా 2, ఘృతాదిస్నేహములు, ఫాణితము (అనగా చెఱకుపాకము) వీనితోఁగూడికొనిన తిలచూర్ణము 3, కృశరము 4, ఘృతాధిక్యముతోఁగూడి ఉష్ణముగనుండు క్షీరపేయా 5, బెల్లముతోఁగూడియుండు పెరుగుమీఁదితేట 6, ఘృతము, తైలము, వస, మజ్జ, బియ్యము వీనిలో ప్రతిదాని నొక్కొక ప్రసృతముచొప్పున జేర్చి సిద్ధము చేయబడిన పంచప్రసృతయను పేరంబరఁగు పేయా 7, అను ఈ 7 యోగములు సద్యస్స్నేహములనబడును. కలిసియున్న లవణము, స్రోతస్సులయొక్క ద్రవమును స్రవింపజేయునదిగ, రూక్షత లేనిదిగ సూక్ష్మమైన స్రోతస్సులయందు సంచరించునదిగ, ఉష్ణముగ, సర్వదేహమునందు వ్యాపించి పచనము చేయునదిగ నుండును. కావున నధిక లవణముతోఁగూడినదిగను, ఉష్ణముగనుండు ఘృతము, తైలము, వస, మజ్జ అను ఈ నాల్గు స్నేహములును సద్యస్స్నేహములనబడును. ప్రసృతమనఁగా:—"ద్వేపలే ప్రసృతం విదుః" అను వచనప్రకారము రెండుపలములని యర్థము.

కుష్ఠాదులకు స్నేహకర్మయందు గుడాదినిషేధము.

గుడానూపామిషక్షీరతిలమాషసురాదధి,
కుష్ఠశోఫప్రమేహేషు స్నేహార్థం న ప్రకల్పయేత్. ౪౩

కుష్ఠము, శోఫ, ప్రమేహము అను ఈ రోగములయందు స్నేహక్రియ చేయు కాలములో బెల్లము, అనూపదేశమాంసము, క్షీరము, నువ్వులు, మినుములు, సుర, పెరుగు, వీనిని జేర్పంజనదు.

కుష్ఠాదులకు స్నేహక్రమము.

త్రిఫలాపిప్పలీపథ్యాగుగ్గుల్వాదివిపాచితాన్,
స్నేహాన్ యథాస్వమేతేషాం యోజయేదవికారిణః. ౪౪

పైజెప్పిన కుష్ఠాదిరోగములను ఆయాయధ్యాయములయందు పథ్యకరములని చెప్పబడిన త్రిఫలములు, పిప్పలి, కరక్కాయ, గుగ్గులు మొదలగువానిచే సిద్ధము చేయబడినవియును, వికారమును గలుగజేయకుండునవియునైన స్నేహములను ప్రయోగించవలయును.

వ్యాధిచే క్షయించినవారికి స్నేహప్రయోగక్రమము.

క్షీణానాం త్వామయైరగ్ని దేహసంధుక్షణక్షమాః. ౪౫

వ్యాధులచే క్షయించియుండుపురుషులకు అగ్నిదీపనకరంబులును, శరీరమునకు పుష్టికరంబులునగు స్నేహములను ప్రయోగింపవలయును. ఏలననగా:—వ్యాధులచే క్షయించియుండుపురుషులకు జాఠరాగ్ని క్షీణించియుండును. కావున నట్టివారివిషయమునఁ గేవలము పుష్టికరములైన స్నేహములను ప్రయోగించినచో నది అగ్నిమాంద్యమును గలుగజేయును. కేవలము అగ్నిదీప్తికరములైన స్నేహముల నుపయోగించినచో నది శరీరపుష్టిని గలుగజేయనేరవు.

స్నేహసేవనఫలము.

దీప్తాంతరాగ్నిః పరిశుద్ధకోష్ఠః ప్రత్యగ్రధాతుర్బలవర్ణయుక్తః,
దృఢేంద్రియో మందజరః శతాయుః స్నేహోపసేవీ పురుషః ప్రదిష్టః.

పలుమారు స్నేహసేవనఁ జేయుచుండుపురుషుఁడు జాఠరాగ్నిదీప్తి, పరిశుద్ధమైన కోష్ఠము, క్రొత్తలైన ధాతువులు, బలము, వర్ణము, దృఢమైనయింద్రియములు, స్వల్పమైన ముసలితనము గలవాఁడుగను, నూరు సంవత్సరములు జీవించువాఁడుగను నగునని సద్వైద్యులచే చెప్పబడియున్నది.

షోడశాధ్యాయము, ముగిసెను.

సప్తదశాధ్యాయము.

అవ. శోధన ప్రయోగములవలన స్నేహోపయోగము పూర్వాధ్యాయమునందు చెప్పబడినది. స్నిగ్ధమైన దేహములో దోషములు మృదుత్వమును పొందుటకై స్వేదకర్మ మిగుల నావశ్యకము కాబట్టి స్నేహాధ్యాయానంతరమై స్వేదవిధ్యధ్యాయము చెప్పబడుచున్నది.

స్వేదవిధ్యధ్యాయప్రారంభము.

సూ. అథాతః స్వేదవిధిమధ్యాయం వ్యాఖ్యాస్యామః,
ఇతిహస్మాహురాత్రేయాదయో మహర్షయః.

స్నేహవిధ్యధ్యాయానంతరము స్నిగ్ధమైన దేహములో దోష మృదుత్వసంపాదనార్థమై స్వేదోపయోగం బావశ్యకంబగుటవలన స్వేదవిధ్యధ్యాయమును వివరించెదము.

('స్వేదయతీతి స్వేదః' అను వ్యుత్పత్తిచేత చెమట బుట్టించు క్రియ స్వేదమనబడును. అట్టి చెమట బుట్టించు క్రియలయొక్క పద్ధతిని దెలుపునట్టి యధ్యాయము స్వేదవిధ్యధ్యాయము.)

చతుర్విధ స్వేదములు.

స్వేదస్తాపోపనాహోష్మద్రవభేదాచ్చతుర్విధః,

తాపము, ఉపనాహము, ఊష్మము, ద్రవము అను నీభేదములవలన పైజెప్పబడిన స్వేదము నాల్గు విధములుగనుండును.

తాపస్వేదలక్షణము.

తాపోఽగ్నితప్తవసనఫాలహస్తతలాదిభిః. ౧

అగ్నిచే తప్తమగు వస్త్రము, అయోమయమైన ఫాలము (అనగా ఇనుపకఱ్ఱు), హస్తతలము (అనగా అరచెయ్యి) మొదలగువానిచే జేయబడు స్వేదకర్మ తాపమను పేరంబఱంగును. "హస్తతలాదిభిః" అను ఆదిశబ్దమువలన మ్రాను, ఇసుక, మట్టిపిడత, కంచుపాత్ర మొదలగునవి గ్రాహ్యంబులు.

ఉపనాహస్వేదలక్షణము.

ఉపనాహో వచాకిణ్వశతాహ్వాదేవదారుభిః,
ధాన్యైః సమస్తైర్గంధైశ్చ రాస్నైరండజటామిషైః. ౨

ఉద్రిక్తలవణై స్స్నేహా *చుక్రతక్రపయఃప్లుతైః,
కేవలే పవనే శ్లేష్మసంసృష్టే సురసాదిభిః. 3
పిత్తేన పద్మకాద్యైస్తు సాల్వణాఖ్యైః పునఃపునః,

స్నేహము, పులికడుగు, తక్రము, క్షీరము, వీనిచే కలియబెట్టబడినదియును, అధికలవణముతో గూడినదియునైన వస, కిణ్వము (అనగా సురాప్రకృతి), సదాప, దేవదారు, అనువానిచేతను, నువ్వులు, అగసెవిత్తులు, మినుములు, మొదలగు ఉష్ణ వీర్యముగల ధాన్యములచేతను, సమస్తమైనగంధ ద్రవ్యములు (అనగా చెంగల్వకోష్టు, అగురు, గ్రంథితగరము, తులసి) మొదలగువానిచేతను, దుంపరాష్ట్రము, ఏరండము, జటామాంసి, మాంసము అనువానిచేతను, చేయబడిన స్వేదకర్మ ఉపనాహమనబడును. కేవలవాతములో పై జెప్పిన వస మొదలగువానిచే ఉపనాహమను స్వేదకర్మను చేయ వలయును. శ్లేష్మముతోగూడి యుండువాతములో సురసయుంగాదిగణముచే ఉపనా హమను స్వేదకర్మను చేయవలయును. పిత్తముతోగూడియుండు వాతములో పద్మకాది గణముచే ఉపనాహమను స్వేదకర్మను జేయవలయును. స్వల్పపిత్తముతో గూడి యుండు వాతములోనే పద్మకాదిగణములవలన ఉపనాహమను స్వేదకర్మను చేయవల యునేకాని అధికపిత్తముతోగాని, లేక సమానపిత్తముతోగాని గూడియుండు వాత ములో పద్మకాదిగణమువలన ఉపనాహస్వేదకర్మను చేయంజనదు. ఏలననగా:— "గ్రీష్మః ప్రాయో మరుత్పిత్తే విధిః కార్యః" (అనగా వాతపిత్తములో గ్రీష్మఋతువు నందు చెప్పబడినవిధినే తఱుచుగ జేయవలయునని చెప్పి స్వేదకర్మను చెప్పక యుపే క్షించియుండుటవలన అని తెలియవలయును.) పైచెప్పిన మూడువిధములగు ఉపనాహ స్వేదములను కేవలవాతమునందును, కఫయుక్తవాతమునందును, పిత్తయుక్తవాతము నందును, యథాక్రమముగా పలుమారు ప్రయోగించవలయును. పైజెప్పిన మూడువిధ ములగు ఉపనాహస్వేదములకు సాల్వణమను నామాంతరము కలిగియుండును.

"ఉపనహ్యతే బధ్యతే చర్మపట్టాదినా"

అనువ్యుత్పత్తినిపట్టి చర్మపట్టాదులచే కట్టబడుటవలన నీస్వేదకర్మ ఉపనాహమను పేరంబఱంగును. ఉపనాహమనుపేరంబఱంగునదియును, సాల్వణమను నామాంతరము గలదియునైన యీస్వేదకర్మవలె నితరమయిన స్వేదకర్మలు ఉత్కృష్టములైనవికావు. ఉపనాహమను స్వేదమునకు తంత్రాంతరములయందు సాల్వణమను ప్రసిద్ధనామము కలిగియున్నది.

---

* శుక్త ఇతిపా.

"కాకోల్యాదిస్సవాతఘ్నస్సర్వామ్లద్రవ్యసంయుతః,
సానూపోదకమాంసస్తు సర్వస్నేహసమన్వితః,
సుఖోష్ణస్స్పష్టలవణస్సాల్వణః పరికీర్తితః."

అనెడి ధన్వంతరి వచనప్రకారము వాతహరద్రవ్యములు, సమస్తమైన ఆమ్లద్రవ్యములు, అనూపోదకమాంసములు వీనితోఁగూడినదిగ, సమస్త స్నేహయుక్తముగ, సుఖోష్ణముగ, అధికలవణముగలదిగనుండు కాకోల్యాది గణద్రవ్యములచే చేయబడిన స్వేదము సాల్వణమని చెప్పబడును.

ఉపనాహస్వేదబంధనక్రమము.

స్నిగ్ధోష్ణవీర్యైర్మృదుభిశ్చర్మపట్టైరపూతిభిః. ౪
అలాభే వాతజిత్పత్రకౌశేయావికశాటకైః,
రాత్రౌ బద్ధం దివా ముంచేన్ముంచేద్రాత్రౌ దివాకృతమ్. ౫

స్నిగ్ధముగ, ఉష్ణవీర్యముగలదిగ, దుర్గంధరహితముగ, మృదువుగనుండునట్టి చర్మపట్టములచే ఉపనాహమను స్వేదమునందు బంధనము చేయవలయును. చర్మపట్టములు దొరకనిచోఁ ఏరండపత్రము, (ఆముదపుఆకు) కౌశేయవస్త్రము, కంబళము, శాటకము, యీ మొదలగువానిచేబంధనముచేయవలయును. చర్మపట్టాదులచే రాత్రులయందుకట్టిన కట్టును పగటియందును, పగలుకట్టినకట్టును రాత్రులయందును విప్పివేయవలయును.

ఊష్మస్వేదలక్షణము.

ఊష్మాతూత్కారికాలోష్టకపాలోపలపాంసుభిః,
పత్రభంగేన ధాన్యేన కరీషసికతాతుషైః. ౬
అనేకోపాయసంతప్తైః ప్రయోజ్యో దేశకాలతః,

అనేకవిధములయిన యుపాయములచే తప్తము చేయబడిన ఉత్కారికా (అనగా యవలు, మినుములు, ఆముదపువిత్తులు, అగిసివిత్తులు, కుసుంబావిత్తులు వీనిని అర్ధపాకముచేసి ముద్దగజేసి లపసికాకారముగజేయబడిన స్వేదనోపాయద్రవ్యము) మంటిగడ్డలు, చిల్లపెంకు, రాయి, ధూళి, ఆకులసమూహము, ధాన్యము, కరీషము (అనగా ఏరు పిడకలచూర్ణము), ఇసుక, ఊమక, వీనిచే జేయబడినస్వేదము ఊష్మస్వేదమని బఱుంగును. దేశము, కాలము, దోషము, దూష్యము, వీనిని బాగుగ నాలోచించి ఊష్మయనుస్వేదమును ప్రయోగించవలయును. ఎట్లనగా:—మంచిగడ్డ, చిల్లపెంకు, రాయి మొదలగువాని నగ్నివలె నెఱ్ఱగకాల్చి కమ్మరవానిపటకారుచే నెత్తుకొని స్వేదకర్మకర్తా డగువానియొక్క దోషములను విచారించి అమ్లములో (అనగా పుల్లని

నీళ్ళలోగాని, ధాన్యామ్లములోగాని, శుక్తాదులలోగాని) ముంచుటచే గలుగుధూమము
వలన శయనములో పరుండియుండువానికి స్వేదకర్మ చేయించవలయును. లేక పేడను
ఉంటగజేసి అగ్నిలో వెచ్చజేసి దానిచే స్వేదకర్మ చేయించవలయును. ఇది పిండస్వేద
మనబడును. లేక ఆముదపుఆకులు మున్నగుద్రవ్యములతోగూడియుండు యవాది
ధాన్యములను, అమ్లకాదులను ఒకకుండలోవేసి దానిముఖమును బాగుగమూసి బాగుగ
పక్వముచేసి గాలిలేకుండునట్టి గృహములో శయనముపై చల్లి దానిపై కంబళము,
కౌశేయవస్త్రము, ఆముదపాకులు వీనిలో దేనినైననుపరచి దానిపై స్వేదకర్మ కర్హు
డుగనుండువానిని పరుండబెట్టి వానిపై దుప్పి యనుమృగముయొక్క చర్మమునుగాని,
లేక దృఢమైన వస్త్రమునుగాని కప్పవలయును. లేక తొలుతజెప్పిన స్వేదోపయుక్త
ద్రవ్యములను నోరు వెడల్పుగా లేకుండునట్టి యొకకుండలోవేసి బాగుగనుడికించి స్వేద
కర్మకు అర్హుడగువాడు గట్టిగనుండు వస్త్రమును కప్పుకొని కుంభసమీపమునకూర్చుండి
దానిలోనుండివెడలునట్టి పొగను గ్రహించుచుండవలయును. ఇది సంస్తర స్వేదమన
బడును. ఈప్రకారము అనేకోపాయములవలన తపింపజేయబడిన వస్తువులను దోష
దూష్యాదులను విచారించి స్వేదకర్మమునందు ప్రయోగించవలయును.

ద్రవస్వేదలక్షణము.

శిగ్రు * వీరణకైరండకారంజసురసార్జకాత్. ౭
శిరీషవాసావంశార్క మాలతీదీర్ఘవృంతతః,
పత్రభంగైర్వచాద్యైశ్చ మాంసైశ్చానూపవారిజైః. ౮
దశమూలేన చ పృథక్ సహితైర్వా యథామలమ్,
స్నేహవద్భిః సురాశుక్త వారిక్షీరాదిసాధితైః. ౯
కుంభీర్గలంతీర్నాడీర్వా పూరయిత్వా రుజార్దితమ్,
వాసపాచ్ఛాదితం గాత్రం స్నిగ్ధం సించేద్యథాసుఖమ్. ౧౦

మునుగ, వీరణకము, చిట్టాముదము, కానుగు, తులసి, గగ్గర, దిరిసనము, అడ్డ
సరము, వెదురు, జిల్లేడు, జాజి, పెద్దమ్రాను, వీనియాకులు వచాదిగణ
ములో జెప్పబడిన ద్రవ్యములు, అనూపదేశజనితంబును, జలమునందు జనించినవియు
నైన మాంసములు, దశమూలములు, వీనిని వేరువేరుగనైనను, లేక రెండుమూడుద్రవ్య
ములనుగాని, లేక సర్వమునుగాని, దోషహరమైన ఘృతము మొదలగు స్నేహములలో
దేనియందేని వాతాదిదోషానుగుణ్యముగ జేర్చి సుర, శుక్తము, జలము, క్షీరము వీనిచే

* వారణ ఇతిపా.

వాతాది దోషానుగుణ్యముగ, సిద్ధముచేయబడిన కషాయముల నొకకుండలోగాని, గరిగె పిడతలోగాని, వెదురుగొట్టములోగాని పూరింపజేసి, పీడితుడుగనుండువాని శరీరమును వస్త్రముచే మూసి సుఖస్పర్శముగ (అనగా దోషవిధానుగుణ్యముగ ఒకానొకపుడు అత్యుష్ణము, మరియొకపుడు కించిదుష్ణముగ) ఆకషాయముచే తడుపుచుండవలయును. ఇది ద్రవస్వేదమని చెప్పబడును.

అవగాహస్వేదలక్షణము.

తైరేవ వా ద్రవైః పూర్ణం కుండం సర్వాంగగేఽనిలే,
అవగాహ్యాతురస్తిష్ఠేదర్శఃకృచ్ఛ్రాదిరుక్షు చ. ౧౧

వాతము సర్వశరీరమునందు వ్యాపించియున్నపుడును, అర్శస్సు, మూత్రకృచ్ఛ్రము మొదలగు కష్టతరమయిన రోగములయందును, పైజెప్పిన ద్రవ్యములచే పూరింపబడిన ఒక తొట్టిలో రోగి ప్రవేశించి కూర్చుండవలయును. "కృచ్ఛ్రాది" అను ఆదిశబ్దమువలన హస్తపాదపీడాదులనుకూడ గ్రహించుకొనవలయును.

ఇచ్చట 'కుండం' అను పదము ఉపలక్షణము కావున కూపకుటీస్వేదములు రెండును గ్రహింపబడును. కూపకుటీస్వేదములు రెండును అష్టాంగ సంగ్రహమున నిట్లు చెప్పబడెను.

"శయనస్యాధో విస్తారద్విగుణఖాతే కృతే వాతహరదారుకరీషాద్యన్యతరపూర్ణదగ్ధే విగతధూమే స్వాస్తీర్ణశయనస్థం స్వేదయేదితి కూపస్వేదః, కుటీం నాత్యుచ్చవిస్తారవృత్తామచ్ఛిద్రాముపనాహద్రవ్యకల్కఘనప్రదిగ్ధకుడ్యాం సర్వతో విధూమప్రదీప్తఖదిరాంగారపూర్ణహసంతికాసమూహపరివృతాం విధాయ తన్మధ్యస్థితశయ్యాస్థం స్వేదయేదితి కుటీస్వేదః. పద్మోత్పలాదిభిస్సక్తుపిండ్యా వాచ్ఛాదయ్య చక్షుషీ, శీతైర్ముక్తావలీపద్మముకులోత్పలభాజనైః, ముహుః కరైశ్చ సజలైః స్వేద్యతో హృదయం స్పృశేత్."

అనగా మంచమునకు క్రింది ప్రదేశమునందు దాని పరిమితికంటె ద్విగుణముగ లోతు కల్గునటు పల్లమును త్రవ్వి, దానిలో వాతహరములైన కట్టెలు పిడకలు మొదలగువానిలో దేనినైన వేసి పూరించి అగ్గి తగిలించి ఆ కట్టెలు బాగుగ కాలి పొగలేకుండునపుడు దానిపై మంచమును వేసి రోగిని పరుండబెట్టి స్వేదకర్మ చేయవలయును. ఇది కూపస్వేదమనబడును. మిగుల యెత్తు వెడల్పులేక గుండ్రముగను, ఛిద్రరహితముగనుండు గుడిసెను నిర్మించి దానిలో ప్రదేశముయొక్క గోడలయందు ఉపనాహస్వేదోక్త ద్రవ్యకల్కములను దృఢముగ పూసి నాల్గు ప్రక్కలయందును పొగలేకుండునట్టి చండ్రనిప్పులచే భర్తపూర్ణముగనుండు కుంపటులనునిచి ఆగుడిసెనడుమ శయనమునువేసి దానిపై రోగిని

పఱుండబెట్టి స్వేదకర్మను చేయవలయును. ఇది కుటీస్వేదమనబడును. స్వేదకర్మ చేయునపుడు పద్మోత్పలాదులవలనగాని లేక వేపుడుబియ్యపుపిండియుక్క ఉంటవలనగాని, నేత్రములనుమూసి శీతలముగనుండు ముత్యాలహారము, తామరమొగ్గలు, నల్లకలువ, పాత్రలు, జలముతోగూడియుండు అఱచెయ్యి, వీనిచే స్వేదకర్మచేసికొనువాని హృదయమును పలుమారు స్పృశించుచుండవలయును. అష్టాంగసంగ్రహమునందు పదికుటీ స్వేదవిధులు చెప్పబడియున్నవి.

స్వేదయోగ్యస్థలము.

నివాతేఽన్తర్బహిఃస్నిగ్ధో జీర్ణాన్నః స్వేదమాచరేత్,
వ్యాధివ్యాధితదేశర్తువశాన్మధ్యవరావరమ్. ౧౨

స్నేహపానముచే అంతఃస్నిగ్ధుడు, అభ్యంగాదులచే బహిఃస్నిగ్ధుడునైన పురుషుడు పూర్వదినమునందు భుజించినయన్నము బాగుగ జీర్ణమైన పిదప గాలిలేనియుండు ప్రదేశమున రోగము, దేశము, ఋతువు, ధాతువు వీనికనుగుణముగ మధ్యమముగగాని లేక ఉత్కృష్టముగగాని లేక హీనముగగాని యుండు స్వేదకర్మను చేయించుకొనవలయును. ఇటుల చెప్పుటచే స్వేదకర్మకు అర్హుడైనపురుషుడు స్వేదకర్మ నవశ్యముగ చేయించుకొనవలయుననియును, ఆమాజీర్ణాదులవలన పీడింపబడిన పురుషుడు అన్నము జీర్ణము కాకుండునపుడు స్వేదకర్మను చేసికొనగూడదనియును భావంబగుచున్నది.

కఫరోగమునందు స్వేదక్రమము.

కఫార్తో రూక్షణం రూక్షో రూక్షస్నిగ్ధం కఫానిలే,

కఫపీడితుడుగనుండుపురుషుడు స్నేహపానముచే శరీరాన్తర్భాగమునను, అభ్యంగనముచే బహిర్భాగమునను స్నిగ్ధశరీరుడుగాక రూక్షశరీరుడై స్వేదకర్మను చేయించుకొనవలయును. శ్లేష్మవాతమువలన పీడింపబడినవానికి కొన్ని యంగములయందు స్నిగ్ధముగను, మఱికొన్ని యంగములయందు రూక్షముగనుండునపుడు స్వేదకర్మను చేయవలయును.

ఆమాశయగతవాతమున స్వేదక్రమము.

ఆమాశయగతే వాయౌ కఫే పక్వాశయాశ్రితే. ౧౩
రూక్షపూర్వం తథా *స్నేహపూర్వం స్థానానురోధతః,

వాతము ఆమాశయమును జెందియుండునపుడు స్థానానుగుణముగా (అనగా శ్లేష్మస్థానమైన ఆమాశయములో వాతము ఆగంతుకమైనదికావున నా శ్లేష్మ స్థానానుగుణ

* స్నిగ్ధ ఇతిపా.

ముగ) తొలుత రూక్షకరమైన స్వేదకర్మను చేసి పిదప స్నిగ్ధమైన స్వేదకర్మను చేయవలయును. కఫము పక్వాశయమును జెందియుండునపుడు స్థానానుగుణముగా (అనగా వాతస్థానమైన పక్వాశయములో కఫము ఆగంతుకమైనది కావున నా వాతస్థానానుగుణముగ) తొలుత స్నిగ్ధమైన స్వేదకర్మను చేసి పిదప రూక్షకరమయిన స్వేదకర్మను చేయవలయును.

"తత్రాన్యస్థానసంస్థేషు తదతూం"

అనియును,—

"ఆగంతుం శమయేద్దోషం స్థానినం ప్రతికృత్య చ"

అనియును తొలుత స్థానసంబంధమైనదోషమునకు చికిత్స జేసి పిదప ఆగంతుకదోషములకు శమనముచేయవలయునని యిదివరకే చెప్పబడియున్నది.

గజ్జలు మొదలగువానియందు స్వేదక్రమము.

అల్పం వంక్షణయోః స్వల్పం దృఙ్ముష్కహృదయే న వా. ౧౪

గజ్జలయందల్పముగను, నేత్రములు, వృషణములు, హృదయము వీనియందత్యల్పముగను స్వేదకర్మ చేయవలయును. లేక నేత్రములు, వృషణములు, హృదయము వీనియందు స్వేదకర్మమే చేయం జనదు.

బాగుగా స్వేదకర్మ జేసికొనినవానియొక్క లక్షణము, ఉపచారము.

శీతశూలక్షయే స్విన్నో జాతేఽంగానాం చ మార్దవే,
స్యాచ్ఛనైర్మృదితః స్నాత స్తతః స్నేహవిధిం భజేత్. ౧౫

శైత్యము, శూల, ఇవినశించి హస్తములు, పాదములు మొదలగునంగములకు మృదుత్వము శరీరముపై వ్యాపించియుండు శీతలమునగ్గి నొప్పి నిమ్మళించిన అరచేతులయందును అరకాళ్లయందును మెత్తపడియున్నచో మనుజుడు చక్కగ స్విన్నుడని యెరుంగునది. అట్టిస్విన్నుడుగ నుండుపురుషుడు అంగములయందు మృదువుగ మర్దనము చేయించుకొని ఉష్ణోదకములో స్నానముచేసి స్నేహప్రకరణములో జెప్పియుండు ఉష్ణోదకోపచారీస్యాత్ అనిచెప్పిన విధుల ననుసరించవలయును.

స్వేదాతియోగజనితరోగములు.

పిత్తాస్రకోపతృణ్మూర్ఛాస్వరాంగసదనభ్రమాః,
సంధిపీడాజ్వరశ్యావరక్తమండలదర్శనమ్. ౧౬
స్వేదాతియోగాచ్ఛర్దిశ్చ తత్ర స్తంభనమౌషధమ్,
విషక్షారాగ్న్యతీసారచ్ఛర్దిమోహాతురేషు చ. ౧౭

స్వేదకర్మయొక్క అతియోగమువలన రక్తపిత్తప్రకోపము, దప్పి, మోహము, స్వరభంగము, శరీరకార్శ్యము, భ్రమము, కీళ్లయందునొప్పి, జ్వరము, శ్యామరక్తవర్ణములుగల మండలములు, వాంతి, ఈరోగములు కలుగును. వీనియందు స్తంభనౌషధమును ప్రయోగించవలయును. అటులనే విషము, క్షారకర్మ, అగ్నికర్మ, అతిసారము, వాంతి, మోహము వీనిచే పీడింపబడినవారికిని స్తంభనౌషధము ప్రశస్తమయినది.

స్వేదోపయుక్తద్రవ్యములు.

స్వేదనం గురుతీక్ష్ణోష్ణం ప్రాయః స్తంభనమన్యథా,

గురువుగ, తీక్ష్ణముగ, ఉష్ణముగనుండు ద్రవ్యము ప్రాయికముగ స్వేదకరముగనుండును. పూర్వోక్తగుణములకంటె విపరీతగుణములుగల ద్రవ్యము తరుచుగ స్తంభనకారిగనుండును.

స్వేదనస్తంభనద్రవ్యములు.

ద్రవస్థిరసరస్నిగ్ధ రూక్షసూక్ష్మం చ భేషజమ్. ౧౮
స్వేదనం స్తంభనం శ్లక్ష్ణం రూక్షసూక్ష్మసరద్రవమ్,

ద్రవము, స్థిరము, సరము, స్నిగ్ధము, రూక్షము, సూక్ష్మము అను నీగుణములతో గూడియుండుద్రవ్యము స్వేదనము (చెమటబుట్టించునది) యగును. శ్లక్ష్ణత్వము, రూక్ష, సూక్ష్మము, సరము, ద్రవము అను నీగుణములతోగూడియుండు ద్రవ్యము స్తంభనమనబడును.

రసములచే స్తంభనకరద్రవ్యములు.

ప్రాయస్తిక్తం కషాయం చ మధురం చ సమాసతః. ౧౯

తిక్తము, కషాయము, మధురము అను నీరసములతో గూడియుండుద్రవ్యము తరుచుగ స్తంభనకారిగనుండును.

స్తంభితలక్షణము.

స్తంభితః స్యాద్బలే లబ్ధే యథోక్తామయసంక్షయాత్,

స్తంభనక్రియాసాధ్యములని వైద్యతంత్రములో జెప్పబడిన రోగములు క్షయించి శరీరమునందు బలముగలిగినయెడల మనుజుడు స్తంభితుడుగనగును.

అతిస్తంభితలక్షణము.

స్తంభత్వక్స్నాయుసంకోచకంపహృద్వాగ్ఘనుగ్రహైః. ౨౦
పాదోష్ఠత్వక్కరైశ్శ్యావైరతిస్తంభితమాదిశేత్,

స్తబ్ధత్వము, చర్మము, స్నాయువులు వీనికి సంకోచము; శరీరము వణంకుట; ఓష్ఠము, నోరు, కణుకుర్లు, వీనియందు పట్లు; పాదము, పెదవి, చర్మము, హస్తము, వీనియందు శ్యావవర్ణము, ఇవిగల మనుజుని అతి స్తంభితుడని తెలియవలయును.

స్వేదకర్మనిషిద్ధులు.

న స్వేదయేదతిస్థూలరూక్షదుర్బలమూర్ఛితాన్. ౨౧
స్తంభనీయక్షతక్షీణక్షామమద్యవికారిణః,
తిమిరోదరవీసర్ప కుష్ఠ*శోషాఢ్యరోగిణః. ౨౨
పీతదుగ్ధదధిస్నేహ మధూన్ కృతవిరేచనాన్,
భ్రష్టదగ్ధగుదగ్లానిక్రోధశోకభయాన్వితాన్. ౨౩
క్షుత్తృష్ణాకామలాపాండుమేహినః పిత్తపీడితాన్,
గర్భిణీం పుష్పితాం సూతాం మృదు వాత్యయికే గదే. ౨౪

అతిస్థూలుడు, రూక్షశరీరుడు, దుర్బలుడు, మూర్ఛితుడు, స్తంభనక్రియకు అర్హుడు, క్షతక్షీణుడు, కృశించినవాడు, మద్యపానముచే వికారమును జెందినవాడు, తిమిర రోగము, ఉదరరోగము, విసర్పి, కుష్ఠము, శోష, ఆఢ్యరోగము (అనగా వాతరక్తము) అనునీరోగములుగలవారు, పాలు, పెరుగు, స్నేహము, తేనె, వీనిలో దేనినైన పానము జేసినవాడు, విరేచనమునకు ఔషధము సేవించినవాడు, అతిసారము, క్షారాగ్నికర్మలు, మొదలగువానిచే భ్రష్టముగ దగ్ధముగనుండు గుదముగలవాడు, బడలిక, క్రోధము, శోకము, భయము వీనితో గూడియుండువాడు, ఆకలిదప్పులుకలవాడు, కామల, పాండువు, మేహము అనునీ రోగములుగలవారు, పిత్తముచే పీడింపబడినవారు గర్భిణిస్త్రీ, పుష్పవతియైనస్త్రీ, ప్రసవించినస్త్రీ, వీరలకు స్వేదకర్మ చేయదగదు. ఏలననగా:—స్వేదకర్మచే అతిస్థూలునికి మేదస్సు క్షయించి మిక్కుటముగ శరీరక్షోభ గలుగును. రూక్షుడు మొదలగువారికి అతికృశత్వము గలుగును. ఆకలికలవానికి మిక్కుటముగ శరీరమునందు బడలికగలుగును. కామల పాండువు అనునీ రోగములు గలవారికి పిత్తవృద్ధివలన రోగము వృద్ధిజెందును. పిత్తపీడగలవానికి రోగము వృద్ధిజెందును. గర్భిణికి గర్భమునకు ఆపత్తుగలుగును. రజస్వలకు అధికముగ రక్తస్రావము కలుగును. ప్రసవించినస్త్రీకి కార్శ్యముగలుగును. కావున పైజెప్పినవారికి స్వేదకర్మ జేయదగదు. మరియు పైజెప్పిన అతిస్థూలులు మొదలగువారికి విసూచిక మొదలగు ఆత్యంతికమైన

* శోఫా ఇతిపా.

మొదలగు ఆత్యంతికమైన (అనగా ప్రాణహారమైన) వ్యాధి గలిగియుండునపుడు మృదువుగ స్వేదకర్మ చేయించవలయును.

శ్వాసాదులయందు స్వేదకర్మ.

శ్వాసకాసప్రతిశ్యాయ హిధ్మాధ్మానవిబంధిషు,
స్వరభేదానిలవ్యాధి శ్లేష్మామ స్తంభగౌరవే. ౨౫
అంగమర్దకటీపార్శ్వ పృష్ఠకుక్షీహనుగ్రహే,
మహత్వే ముష్కయోః ఖల్ల్యామాయామే వాతకంటకే. ౨౬
మూత్రకృచ్ఛ్రార్బుదగ్రంథిశుక్రాఘాతాఢ్యమారుతే,
స్వేదం యథాయథం కుర్యా త్తదౌషధవిభాగతః. ౨౭

శ్వాసము, కాసము, పీనసము, హిధ్మ, (ఎక్కిళ్లు,) ఆధ్మానము, మలబంధము, స్వరభేదము, వాతవ్యాధి, శ్లేష్మము, ఆమరోగము, శరీరస్తంభము, గురుత్వము, ఒడలు నొప్పి, కటిప్రదేశము, పార్శ్వములు, పృష్ఠము, కుక్షి, కటుమర్లు వీనియందు పట్లు, అండవృద్ధి, ఖల్లి, ఆమవాతము, ఆయామవాతము, వాతకంటకము, మూత్రకృచ్ఛ్రము, అర్బుదము, గ్రంథిరోగము, శుక్రాఘాతము, ఆఢ్యవాతము అను నీ రోగములు గలవారికి ఆ యారోగములకు చెప్పియుండు ఔషధోపయోగములవలన స్వేదకర్మను యథాక్రమముగ,(అనగా ఒకరోగమునందు తాపమను స్వేదకర్మను, ఒకరోగమునందు ఉపనాహమను స్వేదకర్మను, ఒకరోగమునందు ఊష్మమను స్వేదకర్మను, ఒకరోగమునందు ద్రవమను స్వేదకర్మను) చేయవలయును.

"కర్ణనాసాశిరఃకోష్ఠ జంఘాపాదోరురుక్షు చ"

కర్ణరోగము, నాసారోగము, శిరోరోగము, కోష్ఠరోగము, జంఘారోగము, పాదరోగము, ఊరురోగము వీనియందును స్వేదకర్మను చేయించవలయునని అష్టాంగసంగ్రహములో జెప్పఁబడియున్నది.

వాతరోగవిశేషమునందు అనాగ్నేయస్వేదోపయోగము.

స్వేదో హిత స్త్వనాగ్నేయో వాతే మేదఃకఫావృతే,

మేదస్సు, కఫము, వీనిచే వ్యాప్తంబైయుండు వాతరోగమునందు అనాగ్నేయమను స్వేదకర్మ హితకరము.

అనాగ్నేయస్వేదవివరము.

నివాతం గృహమాయాసో గురుప్రావరణం భయమ్. ౨౮
ఉపనాహాహవక్రోధభూరిపానం * క్షుధా తపః,

* క్షుదాతపః ఇతిపా.

గాలిలేకుండునట్టి గృహము, వ్యాయామము, దళముగనుండు రల్లకము కంబళి మొదలగునవి భయంకర వస్తుదర్శనముచే గలిగినభయము. వీనిసంబంధమువలన చెమట బుట్టించుట అనాగ్నేయస్వేదము, (అగ్నిసంబంధములేక చేయబడిన స్వేదకర్మ అనాగ్నేయమనబడును.) మరియు:—— "స్నిగ్ధస్విన్నైర్యథర్తుపథ్యైశ్చర్మపట్టైః" అను వచనముచే నిదివరకు చెప్పబడిన ఉపనాహమును స్వేదము, యుద్ధము, క్రోధము, అధికమద్యపానము. ఆకలి, తపస్సు ఇవియును అనాగ్నేయ (అనగా అగ్నిసంబంధము) లేని స్వేదము లనబడును.

స్వేదకర్మఫలము.

స్వేదక్లిన్నాః కోష్ఠగా ధాతుగా వా స్రోతోలీనా యే చ శాఖాస్థిసంస్థాః
దోషాః స్వేదైస్తే ద్రవీకృత్య కోష్ఠం నీతాస్సమ్యక్ శుద్ధిభిర్నిర్హ్రియంతే.

కోష్ఠగతంబులుగ, రసాదిధాతుగతంబులుగ, స్రోతస్సులయందు లీనమైనవిగ, హస్తపాదములు అస్థులు వీనిని జెందినవిగనుండు దోషములు స్వేదకర్మలచే ద్రవించి కోష్ఠగతంబులై వమనవిరేచనాది శుద్ధులచే బాగుగ హరింపజేయబడును.

సప్తదశాధ్యాయము, ముగిసెను.

అష్టదశాధ్యాయము.

అవ. స్నేహవిధ్యధ్యాయమునందు — అంతమునందు ''సమ్యక్ శుద్ధి రితిస్థితి)యంతే'' అని చెప్పబడినది; గనుక నాశుద్ధులయొక్క — స్వరూపమును తెలియజేయునట్టి వమనవిరేచనవిధ్యధ్యాయము చెప్పబడుచున్నది.

వమనవిరేచనవిధ్యధ్యాయప్రారంభము.

సూ. అథాతో వమనవిరేచనవిధిమధ్యాయం వ్యాఖ్యాస్యామః,
ఇతిహ స్మాహు రాత్రేయాదయో మహర్షయః.

స్నేహవిధ్యధ్యాయానంతరము ''శుద్ధిరితిస్థితి)యంతే'' అను వాక్యానుసరణి వమనవిరేచనాదిశుద్ధి క్రమమును తెలియజేయునట్టి వమనవిరేచనవిధ్యధ్యాయమును వివరించెదము.

కఫము, పిత్తము వీనియందు వమనవిధి.

కఫే విదధ్యాద్వమనం సంయోగే వా కఫోల్బణే,
తద్వద్విరేచనం పిత్తే

శ్లేష్మమునందును, కఫాధిక్యముగల దోషసంయోగమునందును, వమనము చేయించవలయును. ఇటులనే పిత్తమునందును, పిత్తాధిక్యముగల దోష సంయోగమునందును విరేచనము చేయించవలయును.

వమనార్హులు.

విశేషేణ తు వామయేత్. ౧

నవజ్వరాతిసారాధఃపిత్తాసృగ్రాజయక్ష్మిణః,
కుష్ఠమేహాపచీగ్రంథిశ్లీపదోన్మాదకాసినః. ౨
శ్వాసహృల్లాసవీసర్పస్తన్యదోషోర్ధ్వరోగిణః,

నూతనజ్వరము, అతిసారము, అధోగతరక్తము, రాజయక్ష్మము, కుష్ఠము, మేహము, అపచి, గ్రంథి, శ్లీపదము, ఉన్మాదము, కాసము, శ్వాసము, హృల్లాసము, విసర్పము, స్తన్యదోషము, శరీరమునం దూర్ధ్వభాగమునగల్గురోగములు అను నీ రోగములుగలవారికి విశేషముగా వమనము చేయించవలయును.

వమనకర్మానర్హులు.

అవామ్యా గర్భిణీ రూక్షః క్షుధితో నిత్యదుఃఖితః. ౩
బాలవృద్ధకృశస్థూలహృద్రోగిక్షతదుర్బలాః,
ప్రసక్తవమథుప్లీహతిమిరక్రిమికోష్ఠినః. ౪
ఊర్ధ్వప్రవృత్తవాయ్వస్రదత్తవస్తిహతస్వరాః,
మూత్రాఘాత్యుదరీ గుల్మీ దుర్వమో త్యగ్నిరర్శసః ౫
ఉదావర్తభ్రమాష్ఠీలా పార్శ్వరుగ్వాతరోగిణః,

గర్భిణి, రూక్షమైనశరీరముకలవాఁడు, ఆకలిగలవాఁడు, ఎల్లప్రుడుఁదుఃఖించువాఁడు, బాలురు, వృద్ధులు, కృశుఁడు, స్థూలుఁడు, హృద్రోగము ఉరఃక్షతముగలవారు, దుర్బలులు తనంతనే వమనము చేయుచుండువాఁడు, ప్లీహము, తిమిరము, కోష్ఠమునక్రిములు వ్యాపించియున్నవాఁడును, శరీరమునం దూర్ధ్వభాగమున వాతరోగములును రక్తమునకు సంబంధించిన రోగములును కలవారును, వస్తికర్మ చేయించుకొనినవాఁడు, స్వరదోషము, మూత్రాఘాతము, ఉదరరోగము, గుల్మరోగము, అర్శస్సు, ఉదావర్తము, భ్రమ, అష్ఠిలా, పార్శ్వరోగము, వాతరోగము అను నీ రోగములుగలవారు, మిక్కుటముగ అగ్నిదీపనముగలవాఁడు, అతికష్టముమీఁద వమనముచేయువాఁడు, వీరలు వమనకర్మయం దనర్హులు.

అట్లగుటచే వమనకర్మవలన గర్భిణికి గర్భభ్రంశముగలుగును. ఆకలిగలవానికి బలక్షయముగలుగును. బాలురు మొదలగువారలు ఔషధబలమును సహించనేరరు కావున వారికిబలహానిగలుగును. హృద్రోగముగలవానికి హృదయమునకు చెరుపుగలుగును. వాంతిచేయుచుండువానికి ఉదానవాయువు ఊర్ధ్వభాగమును జెంది ప్రాణములనుగూడ హింసించును. వమనకర్మ కనర్హులగు నితరరోగులకు వమనము చేయించినయెడల రోగములుగలుగునని పై జెప్పిన ప్రకారమే యూహించుకొనవలయును.

విషాదిసంబంధమునందు వమనానుజ్ఞ.

ఋతే విషగరాజీర్ణవిరుద్ధాభ్యవహారతః. ౬

విషసంబంధము, గరసంబంధము, అజీర్ణము, విరుద్ధాన్నభక్షణము ఇవి గలిగి యుండునపుడు తప్ప యితర కాలములయందు పై జెప్పిన బాలురు మొదలగువారికి వమనకర్మ చేయించంజనదు. (అనగా పై జెప్పిన బాలాదులకు విషాదిసంబంధము గలిగి యుండునపుడు మాత్రము అవశ్యముగ వమనము చేయించవలయునని భావము.)

ధూమపానాదికర్మ వర్జ్యులు.

ప్రసక్తవమథోః పూర్వౌ ప్రాయేణామజ్వరేపి చ,
ధూమాంతైః కర్మభిర్వర్జ్యాస్సర్వైరేవ త్వజీర్ణినః. ౭

పై జెప్పిన గర్భిణీమొదలుగు దుర్బలులపర్యంతము చెప్పబడిన పదునొకండురోగులకు జ్వరము లేనప్పుడుగూడ వారికి వమనము మాత్రమేగాక ధూమపానము వరకుం గల కర్మలను ప్రాయికముగ జేయరాదు. అజీర్ణరోగముకలవానికి వమనధూమపాన గండూషాది క్రియలన్నియు నిషిద్ధములు.

ఇచ్చట ప్రాయేణ అనుటచేత ఎనిమిదిమాసముల గర్భముగల స్త్రీకి నిరూహవస్తియు అజీర్ణరోగ ప్రారంభసమయమున మాత్రము వమనము జేయింప దగుననియు తంత్రకారునిచే ననుజ్ఞయొసగబడినది.

వమనవిరేచనముల కర్హులు.

విరేకసాధ్యా గుల్మార్శోవిస్ఫోటవ్యంగకామలాః,
జీర్ణజ్వరోదరగరచ్ఛర్దిప్లీహహలీమకాః. ౮
విద్రధిస్తిమిరం కాచః స్యందః పక్వాశయవ్యథా,
యోనిశుక్రాశ్రయా రోగాః కోష్ఠగాః క్రిమయో వ్రణాః ౯
వాతాస్రమూర్ధ్వగం రక్తం మూత్రాఘాతశ్శకృద్గ్రహః,
వమ్యాశ్చ కుష్ఠమేహాద్యాః

గుల్మము, అర్శస్సు, విస్ఫోటము, వ్యంగము, కామల, జీర్ణజ్వరము, ఉదరరోగము, విషము, ఛర్ది, ప్లీహము, హలీమకము, విద్రధి, తిమిరము, కాచము, నేత్రాభిష్యందము పక్వాశయమునందలి బాధ, యోనిరోగము, శుక్రరోగము, కోష్ఠరోగము, కృమిరోగము, వ్రణములు, వాతరక్తము, ఊర్ధ్వగతరక్తము, మూత్రాఘాతము, మలబంధము అను నీ రోగములుగలవారును, వమనక్రియకు అర్హులనిచెప్పబడిన కుష్ఠమేహాది ఊర్ధ్వరోగపర్యంతముకల రోగములుగలవారును, విరేచనకర్మకు అర్హులుగనుండెదరు. మరియు "వమ్యాశ్చ కుష్ఠమేహాద్యాః" అను సముచ్చయముచేత వమనవిధియందు చెప్పబడిన కుష్ఠము ప్రమేహము మొదలు ఊర్ధ్వరోగమువరకుం గలరోగములయందు మాత్రము వమనవిరేచనములు రెండును విధింపబడినది. ఇచ్చట గుల్మము మొదలు శకృద్గ్రహము వరకు జెప్పబడిన రోగములయందు విరేచనము మాత్రము విధింపబడినది.

విరేచననిషిద్ధులు.

న తు రేచ్యో నవజ్వరీ. ౧౦

అల్పాగ్న్యధోగపిత్తాస్రక్షతపాయ్వతిసారిణః,
సశల్యాస్థాపితక్రూరకోష్ఠాతిస్నిగ్ధశోషిణః. ౧౧

నూతనజ్వరము, అల్పముగనగ్నిదీపనము, అధోగతమయినపిత్తరక్తము, క్షతమైన (గాయముతగిలిన) గుదము, అతిసారము ఇవి గలవాడు, శల్యముతోగూడియుండు వాడు, ఆస్థాపనము (అనగా నిరూహవస్తి) చేసికొనినవాడు, క్రూరమైన కోష్ఠము గలవాడు, అతిస్నిగ్ధుడు, క్షయరోగముగలవాడు, వీరల కెన్నడును విరేచనకర్మ చేయింపజనదు.

ఏలననగా:—నూతనజ్వరితునికి అపక్వమైన దోషములు వెలువడి వాతప్రకోపము గలుగును. అల్పముగ నగ్నిదీపనముగలవాడు దుర్బలుడుగనుండుటచే నౌషధవేగమును సహింపనేరడు. అధోగతమైన రక్తపిత్తముగలవానికి అధికముగ విరేచనంబులై ప్రాణహానియుంగలుగును. క్షతమైనగుదముగలవానికి ప్రాణహరమైన యుపద్రవములుకలుగును. శల్యముతోగూడియుండువానికి గాయమునందు వాతము ప్రవేశించి ప్రాణమును హరింపజేయును. నిరూహవస్తి చేయించుకొనినవాడు ఔషధవేగమును సహింపనేరడు, కాబట్టి వానికి బలహానికలుగును. క్రూరమైన కోష్ఠముగలవానికి దోషములు బయలువెడలక హృదయశూల, గణుపులు బద్దలగుట, ఆనాహము, ఛర్ది, మూర్ఛ, బడలిక, మొదలగు నుపద్రవములుకలిగి ప్రాణహానికలుగును. అతిస్నిగ్ధునికి అతియోగముగనగును. (అనగా మిక్కుటముగా విరేచనములగునని భావము.) క్షయరోగముగలవానికి ధాతువులు క్షయించియుండుటచే దేహనాశము కలుగును.

వమనౌషధసేవనక్రమము.

అథ సాధారణే కాలే స్నిగ్ధస్విన్నం యథావిధి,
శ్వో వమ్యముత్క్లిష్టకఫం మత్స్యమాషతిలాదిభిః. ౧౨
నిశాం సుప్తం సుజీర్ణాన్నం పూర్వాహ్ణే కృతమంగళమ్,
నిరన్నమీషత్ స్నిగ్ధం వా పేయయా పీతసర్పిషమ్. ౧౩
వృద్ధబాలాబలక్లీబభీరూన్ రోగానురోధతః,
ఆకంఠం పాయితాన్ మద్యం క్షీరమిక్షురసం రసమ్. ౧౪
యథావికారవిహితాం మధుసైంధవసంయుతామ్,
కోష్ఠం విభజ్య భైషజ్యమాత్రాం మంత్రాభిమంత్రితామ్. ౧౫
"బ్రహ్మదక్షాశ్విరుద్రేంద్రభూచంద్రార్కానిలానలాః,
ఋషయస్సౌషధిగ్రామాః భూతసంఘాశ్చ పాంతు వః. ౧౬

రసాయనమివ ర్షీణామరాణామివామృతమ్,
సుధేవోత్తమనాగానాం భైషజ్యమిదమస్తు తే. ౧౭

ఓంనమో భగవతే భైషజ్యగురవే వైడూర్యప్రభరాజాయ తథాగతాయార్హతే సమ్యక్సంబుద్ధాయ, తద్యథా. ఓం భైషజ్యే భైషజ్యే మహాభైషజ్యే సముద్గతే స్వాహా."

ప్రాఙ్ముఖం పాయయేత్

పై జెప్పినప్రకారము వమనమునకు యోగ్యాయోగ్యత్వముల తెలిసికొని సాధారణమైన ప్రావృట్కాలములో స్నేహస్వేదాధ్యాయములయందు చెప్పియుండు విధిప్రకారము స్నేహాదిచే స్నిగ్ధునిగ, స్వేదముచే స్విన్నునిగ, వమనకారియగు మత్స్యములు, మినుములు, నువ్వులు మొదలగువానిచే స్వస్థానమునందుండి వెలిపరచబడిన కఫముగలవానిగ, రాత్రియందు పూర్ణముగా నిద్రించినవానిగ, బాగుగ జీర్ణమయిన యాహారముగలవానిని, ప్రాతఃకాలమునందు దేవ, బ్రాహ్మణ, అగ్ని, గురు, వృద్ధ, పూజాస్వస్త్యయనాదుల జేసినవానిగ, ఆహారమింకను జీర్ణించనట్టి వమనార్హపురుషునికి రోగానురూపముగా సిద్ధము జేయబడినదియును, మధుసైంధవ లవణములతో గూడినదియును, బ్రహ్మాదిదేవతాస్తోత్రమంత్రములచే నభిమంత్రించబడినదియు నగు వమనౌషధమాత్రను మృదు, మధ్య, క్రూరకోష్ఠభేదములను బాగుగ విచారించి ప్రాఙ్ముఖముగ (అనగా తూర్పుముఖముగ) రోగిని కూర్చుండబెట్టి పానముచేయించవలయును. మరియు వమనము చేయదగిన రోగి వృద్ధుడును, బాలుడును, కష్టమున కోర్వజాలనివాడును, బలహీనుడును, భయపడు స్వభావముకలవాడును అయినచో వారికి మద్యముతోనైనను, పాలతోనైనను, చెరకురసముతోనైనను, మాంసరసముతోనైనను, తేనెతోడను సైంధవలవణముతోడను గూర్చి, పైజెప్పిన ద్రవములలో వానిరోగానుగుణముగ నొక దానిని ఆకంఠపూర్తిగ త్రావించి పిదప పైజెప్పిన ప్రకారము వమనౌషధమును సేవింపనగును. అష్టాంగసంగ్రహమునందు నీవిషయ మిట్లు చెప్పబడినది.—

"భీరుకృశబాలసుకుమారత్వరితోపానురోధేనాకంఠం పీతయూషేక్షుక్షీరమాంసరసమద్యతుషోదకయవాగూనామన్యతమమ్."

శ్లేష్మాధిక్యమువలన మృదుకోష్ఠమనియు, శ్లేష్మమధ్యమమువలన మధ్యకోష్ఠమనియు, శ్లేష్మహీనతవలన క్రూరకోష్ఠమనియు నిటుల కోష్ఠస్వరూపభేదముల తెలిసికొనవలయును. మంత్రార్థము నిట్లెరుంగునది.—

బ్రహ్మా, దక్షప్రజాపతి, అశ్వినీదేవతలు, రుద్రుడు, ఇంద్రుడు, భూదేవత, చంద్రుడు, సూర్యుడు, వాయుదేవుడు, అగ్నిదేవుడు, దేవర్షిబ్రహ్మర్షులు, ఓషధిసమూహ

ములు, పాంచభౌతికసముదాయము, వీరందరును నిన్ను కాపాడువారుగాత! సేనాసంగ నీయౌషధము ఋషులను రసాయనమువలెను, దేవతల నమృతమువలెను, ఉత్తములగు నాగులను సుధవలెను, నీకు ఆరోగ్యబలముల నిచ్చుచు దీర్ఘాయువును వృద్ధిపొందించుగాక!

ఈయర్థముగల ‘బ్రహ్మదక్షాశ్వి రుద్రేంద్ర’ అను రెండుశ్లోకములను పఠించి ‘‘ఓం నమో భగవతే’’ అను మంత్రముచే నభిమంత్రించి ప్రతిపాదించిన విధ్యుక్త ప్రకారము రోగికి ఔషధము సేవింపవలెనని భావము.

వమన ప్రతీక్షణము.

పీతం ముహూర్తమనుపాలయేత్,

తన్మనాః

ఔషధమాత్రను పానము చేసి దానిమీదనే మనస్సునుంచి ఒక ముహూర్త కాలమువరకు ప్రతీక్షించవలయును.

వమనము చేయుక్రమము.

జాతహృల్లాస ప్రసేకశ్ఛర్దయేత్తతః. ౧౮
అంగులీభ్యామనాయస్తో నాలేన మృదునాథవా,
గలతాల్వరుజన్ వేగానప్రవృత్తాన్ ప్రవర్తయన్. ౧౯
ప్రవర్తయన్ ప్రవృత్తాంశ్చ జానుతుల్యాసనే స్థితః,

పిదప మోకాలంతయెత్తుగల ఆసనమునందు కూర్చుండినవాడై హృల్లాసము (అనగా డోకుపుట్టుచుట,) ఇరిగిలిగినపుడు రెండువ్రేళ్లచేగాని, మృదువుగనుండునువర్చలా ఏరండాదినాళములచేగాని, కంఠము, నోటిలోపలిదౌడ, వీరియందు బాధకలుగనీయ కుండునట్టి వమనవేగమును ప్రేరేపించి అపుడుగలుగునట్టి వమనవేగము నడ్డగించక వమనము చేయవలయును.

వమనకాలోపచారము.

ఉభే పార్శ్వే లలాటం చ వమతశ్చాస్య ధారయేత్. ౨౦
ప్రపీడయేత్తథా నాభిం పృష్ఠం చ ప్రతిలోమతః,

వమనముచేయుచుండునపుడు ఆ మనుజునియొక్క రెండు పార్శ్వములను, లలాటమును పరిచారకులు పట్టుకొని పృష్ఠమును, నాభిని ప్రతిలోమముగ మర్దించుచుండవలయును.

కఫాదులయందు వమనక్రమము.

కఫే తీక్ష్ణోష్ణకటుకైః పిత్తే స్వాదుహిమైరితి. ౨౧

వమేత్ *స్నిగ్ధామ్లలవణైః సంసృష్టే మరుతా కఫే,
పిత్తస్య దర్శనం యావచ్ఛేదో వా శ్లేష్మణో భవేత్. ౨౨

కఫమునందు తీక్ష్ణముగ, ఉష్ణముగ, కటువుగనుండు ద్రవ్యముల చేతను; పిత్తమునందు మధురముగ, శీతలముగనుండు ద్రవ్యముల చేతను, వాతయుక్త కఫమునందు స్నిగ్ధముగ, అమ్లముగ, లవణముగనుండు ద్రవ్యముల చేతను; పిత్తము బయలు వెడలు వరకుగాని లేక కఫము నశించువరకుగాని వమనము చేయించవలయును.

హీనవేగమునందు ఔషధప్రయోగము.

హీనవేగః కణాధాత్రీసిద్ధార్థలవణోదకైః,
వమేత్పునఃపునః

హీనవేగముగల పురుషుడు పిప్పళ్లు, ఉసిరికెపప్పు, తెల్లావాలు, సైంధవలవణము వీనితోఁగూడియుండు ఉదకపానముచే పలుమారు వమనము చేయవలయును.

వమనాయోగలక్షణము.

తత్ర వేగానామప్రవర్తనమ్. ౨౩
ప్రవృత్తిస్సవిబంధా వా కేవలస్యౌషధస్య వా,
అయోగస్తేన నిష్ఠీవకండూకోఠజ్వరాదయః. ౨౪

వమనము చేయునపుడు వమనవేగము గలుగకుండుట, ప్రతిబంధకముతో వమనంబగుట, దోషరహితముగ ఔషధము మాత్రము వమనంబగుట, ఇవి వమనకర్మ యొక్క అయోగమనబడును. దీనిచే నిష్ఠీవము, దురద, కోఠరోగము, జ్వరము యీ మొదలగునవి గలుగును.

వమన సమ్యగ్యోగలక్షణము.

నిర్విబంధం ప్రవర్తంతే కఫపిత్తానిలాః క్రమాత్,
సమ్యగ్యోగే

కఫపిత్తవాతములు యథాక్రమముగ నడ్డములేక బైలువెడలుట వమనకర్మ యొక్క సమ్యగ్యోగ మనబడును.

వమనకర్మాతియోగలక్షణము.

అతియోగే తు ఫేనచంద్రకరక్తవత్. ౨౫
వమితం క్షామతా దాహః కంఠశోషస్తమో భ్రమః,
ఘోరా వాయ్వామయా మృత్యుః జీవశోణితనిర్గమాత్. ౨౬

* స్నిగ్ధోష్ణ ఇతి పా.

నుయును, చంద్రకము (అనగా మిణుగురుపురుగులవలె సుద్రముగా మొదలము లగుపడుట), రక్తము, వీరినయు స్తములు వడుకుటయు, శరీరదౌర్బల్యము, తాపము, దత్తుకద్రవములేక యుండుట సంజ్ఞ నష్టమగుట, ప్రలాపించుట, మూర్ఛకమైన వాత రోగము, జీవరక్తము బయలువెడలుటవలన మరణము, ఇవికర్తనచో వమనకర్మయొక్క అతియోగమనబడును.

వమనానంతరకర్తవ్యము.

సమ్యగ్యోగేన వమితం క్షణమాశ్వాస్య పాయయేత్,
ధూమత్రయస్యాన్యతమం స్నేహాచారమథాదిశేత్. ౨౮

సమ్యగ్యోగముగా వమనం జేయించగా వమనము చేసినవానికి వైద్యుడొక ముహూర్తకాలము శ్రమతీరువరకు స్వాస్థ్య స్నిగ్ధ, మధ్య, తీక్ష్ణమను పేర్లుగల ధూమత్రయములలో దేనినైననొకదానిని పానము చేయించి పిదప స్నేహవిషయమై చెప్పియుండు "ఉష్ణోదకోపచారీ స్యాదిత్యాది" విధుల ననుష్ఠించునటుల నుపదేశించ వలయును.

వమనానంతరము పేయాదిక్రమము.

తతస్సాయం ప్రభాతే వా క్షుద్వాన్ స్నాతః సుఖాంబునా,
భుంజానో రక్తశాల్యన్నం భజేత్పేయాదికం క్రమమ్. ౨౯

పిదప వమనము చేసినవాడు అపరాహ్ణమునగాని పూర్వాహ్ణమునగాని ఆకలి గలిగినపుడు ఉష్ణోదకములో స్నానము చేసి ఎఱ్ఱరాజనాలయొక్క అన్నమును భుజించి పేయాదిక్రమము ననుష్ఠించవలయును.

"పురాణరక్తశాలీనా మస్నేహలవణోషణం"
స్నేహము, లవణము, ఉప్పుకారమును జేర్పక ప్రాత ఎఱ్ఱరాజనాలయొక్క అన్నమును భుజించవలయునని అష్టాంగసంగ్రహమునందు చెప్పబడియున్నది.

పేయాదిక్రమస్వరూపము.

పేయాం విలేపీమకృతం కృతం చ
యూషం రసం త్రీనుభయం తథైకమ్,
క్రమేణ సేవేత నరోఽన్నకాలాన్
ప్రధానమధ్యావరశుద్ధిశుద్ధః. ౩౦

ఉత్కృష్టశుద్ధి, మధ్యమశుద్ధి, అధమశుద్ధి అనువానిచే శుద్ధుడైనమనుజుడు పేయాదులను 3 అన్నకాలములయందును, 2 అన్నకాలములయందును, ఒకఅన్నకాలము నందును యథాక్రమముగా సేవించవలయును. అనగా ఉత్కృష్టశుద్ధిచే శుద్ధుడైన

మనుజుడు ప్రథమదివసమున రెండుఅన్నకాలములయందు పేయను సేవించవలయును. ద్వితీయదివసమున ఒక అన్నకాలమునందును, తృతీయదివసమున రెండుఅన్నకాలములయందును విలేపిని సేవించవలయును. చతుర్థదివసమున రెండుఅన్నకాలములయందును, పంచమదివసమున మొదటి అన్నకాలమునందును ఇటుల మూడుఅన్నకాలములయందు అకృతమైన (అనగా ఉప్పు లవణము మొదలగు వానిచే సంస్కరింపబడని) యూషమును సేవించవలయును. ఇటులనే మూడు అన్నకాలములను విభజనజేసి కృతాకృతరసములను సేవించవలయును. 7 దినములు గతించిన పిదప క్రమముగ స్వాభావికమైన భోజనమును సేవించవలయును. ఇటులనే మధ్యమశుద్ధిచే శుద్ధుడైనవానికిని, అధమశుద్ధిచే శుద్ధుడైనవానికిని యథాక్రమముగ పేయాదిక్రమము నూహించుకొన వలయునని భావము.

"విశేషే వమనే శ్రేష్ఠ పేయాదీనాం త్రికక్రమః,
త్రికో ద్వికో మధ్యమే స్యాదేకకస్తు కనీయసి."

అని పైయర్థమునే ఖరనాదుడుకూడ చెప్పియున్నాడు.

పేయాదిక్రమమును చరకాచార్యు లిట్లుపదేశించిరి.—

"అథైనం సాయాహ్నే అపరే వాహ్ని సుఖోదకపరిషిక్తం పురాణానాం లోహితశాలితండులానాం స్వవక్లిన్నాం మండపూర్వాం సుఖోష్ణాం యవాగూం పాయయేదగ్నిబలమభిసమీక్ష్య. ఏవం ద్వితీయే తృతీయే వాన్నకాలే. చతుర్థే తు తథావిధానామేవ శాలీనాంసుస్విన్నాం విలేపీముష్ణోదకద్వితీయామస్నేహలవణామల్పస్నేహలవణాం వా భోజయేత్. ఏవం పంచమే షష్ఠే చాన్నకాలే, సప్తమే త్వన్నకాలే తథావిధానామేవ శాలీనాం ద్విప్రసృతం సుస్విన్నమోదనముష్ణోదకానుపానం తనునా తనుస్నేహలవణోపపన్నేన ముద్గయూషేణ భోజయేత్. ఏవమష్టమే నవమేఽన్నకాలే. దశమే త్వన్నకాలే లావకపింజలాదీనామన్యతమస్య మాంసస్య రసేన దకలావణికేన నాతిసారవతా భోజయేదుష్ణోదకానుపానమ్. ఏవమేకాదశే ద్వాదశే వాన్నకాలే. అత ఊర్ధ్వమన్నగుణాన్ క్రమేణోపయుంజానస్సప్తాహాత్ ప్రభృతి భోజన మాగచ్ఛేత్."

పిదప శుద్ధికర్మ చేసికొనినవాడు సాయంకాలమునందుగాని, మరుదినము ప్రాతఃకాలమునందుగాని ఉష్ణోదకములో స్నానముచేసి పురాతనమైన ఎఱ్ఱరాజనాలబియ్యముచే బాగుగపాకము చేయబడినదియు మండముతోగూడి యుండునదియు, ఉష్ణమయినదియునగు యవాగువును జఠరాగ్నిబలానుగుణముగా పానముచేయవలయును. ఇటులనే 2-వ అన్నకాలమునందును, 3-వ అన్నకాలమునందును పానముచేయవలయును. 4-వ

అన్నకాలములో ప్రాతవైనట్టి ఎఱ్ఱరాజనాలబియ్యముతోడ బాగుగ పాకముచేయబడినదియు, ఉష్ణోదకముతో కలిపినదియునగు పలచని స్నేహలవణరహితముగాని, లేక స్వల్పస్నేహలవణయుక్తముగాని భుజింపవలయును. ఇటులనే 5, 6 అన్నకాలములయందు భుజింపవలయును. 7-వ అన్నకాలమునందు ప్రాత ఎఱ్ఱరాజనాలబియ్యమును బాగుగ పాకముచేసి మెత్తగ నుడికినట్లు బాగుగ పక్వమైన యీ అన్నమును లేక, స్వల్పస్నేహలవణయుక్తమునైనను ముద్గయూషముతోడ ఉష్ణోదకానుపానసహితముగ భుజింపవలయును. ఇటులనే 8, 9 అన్నకాలములయందు భుజింపవలయును. 10-వ అన్నకాలమునందు జాంగలమృగములయిన లావకము, కపింజలము మొదలగు పక్షులలో శ్రేష్ఠమైన వానియొక్క మాంసరసముతోడ ఎఱ్ఱరాజనాలయొక్క అన్నమును ఉష్ణోదకానుపానసహితముగా భుజింపవలయును. ఇటులనే 11-వ, 12-వ అన్నకాలములయందును భుజింపవలయును. అందుపైమీద 7-వ దినము మొదలుకొని క్రమముగ యథాపూర్వమైన భోజనమును భుజింపవలయును. అని చరకాచార్యుని అభిప్రాయము.

పేయాదిక్రమసేవనప్రయోజనము.

యథాణురగ్నిస్తృణగోమయాద్యైః సంధుక్ష్యమాణో భవతి క్రమేణ,
మహాన్ స్థిరస్సర్వపచస్తథైవ శుద్ధస్య పేయాదిభిరంతరాగ్నిః. 30

మిక్కిలి కొంచెముగనుండు నిప్పు కొలుకు గడ్డిపోచలచేతను, పిడకలు పొట్టు మొదలగువానిచే క్రమముగ రాజవేయబడి యప్పటప్పటికి రాజి దృఢమై గొప్పవస్తువుల తగులబెట్ట సమర్థమగు తెరంగున శుద్ధుడగునట్టి పురుషునియొక్క జాఠరాగ్నియు పేయాదులచే క్రమముగ గొప్పదిగ, దృఢముగనై సర్వమును పాకము జేయును.

వమనవిరేక వేగసంఖ్య.

జఘన్యమధ్యప్రవరే తు వేగాశ్చత్వార ఇష్టా వమనే షడష్టౌ,
దశైవ తే ద్విత్రిగుణా విరేకే ప్రస్థస్తథా స్యాద్ద్విచతుర్గుణశ్చ.

అధమ, మధ్యమ, ఉత్తమమైన వమనమునందు యథాక్రమముగ 4, 6, 8 వేగములు తంత్రకారులకు అభిమతంబులు. అటులనే అధమ, మధ్యమ, ఉత్తమ విరేకమునందు యథాక్రమముగ 10-20-30-వి వేగములు తంత్రకారులకు అభిమతంబులు. ఆ వేగములయొక్క పరిమితి యథాక్రమముగ ప్రస్థము, 2 ప్రస్థములు, 4 ప్రస్థములు.

వమన విరేచన ప్రమాణము.

పిత్తావసానం వమనం విరేకాదర్థం కఫాంతం చ విరేకమాహుః,

పిత్తము బైలువెడలువరకు వమనము చేయించవలయును, ఆవమనము విరేకము రందర్థభాగము గలదిగ నుండవలయునని గాను, కఫము బైలువెడలువరకు విరేకము చేయించవలయుననియును తంత్రకారులు చెప్పుచున్నారు.

విరేచన-వమన-గణనాప్రకారము.

ద్విత్రాన్ సవిట్కానపనీయ వేగాన్ మేయం విరేకే వమనే తు పీతమ్

మలముతోఁగూడియుండు 2 లేక 3 వేగములను (అనగా మలోత్సర్జనములను) వదలి విరేచన సంఖ్యను గణనము చేయవలయును. అట్లులనే పానము చేయబడిన యౌషధముతోఁడ బైలువెడలిన వమనమును వదలి వమనమును గణనము చేయవలయును.

వమితునికి పునర్విరేచనము.

అథైనం వామితం భూయః స్నేహస్వేదోపపాదితమ్,
శ్లేష్మకాలే గతే జ్ఞాత్వా కోష్ఠం సమ్యగ్విరేచయేత్. 33

పిదప వమనము చేయించబడిన పురుషునికి మరల స్నేహస్వేదకర్మలను చేయించి మృదు, మధ్య, క్రూర, కోష్ఠభేదములను బాగుగ నెఱింగి శ్లేష్మకాలమును ("వయోఽహోరాత్రిభుక్తానాం తేఽన్తమధ్యాదిగాః క్రమాత్" అను వచనానుసారము కఫకాలమైన పగటి మొదటిభాగమును) వదలి బాగుగ విరేచనము చేయించవలయును.

మృదుకోష్ఠస్వరూపము.

బహుపిత్తో మృదుః కోష్ఠః క్షీరేణాపి విరేచ్యతే,

అధిక పిత్తముతోఁగూడియుండు కోష్ఠము మృదువుగనుండును. అది క్షీరముచేత కూడ విరేచనంబగును. అపిశబ్దమువలన జేల మొదలగువానిచేకూడ విరేచనంబగునని భావము.

క్రూర కోష్ఠస్వరూపము.

ప్రభూతమారుతః క్రూరః కృచ్ఛ్రాచ్ఛ్యామాదికైరపి. 34

అధిక వాతముతోఁగూడియుండు కోష్ఠము క్రూరముగనుండును. అది నల్లతెగడ మొదలగువానిచే నతిప్రయాసవలన విరేచనంబులగును. ఆదిశబ్దమువలన కంకుష్ఠము, జెముడు మొదలగువానివలనను, అపిశబ్దమువలన జేలమొదలగువానివలనను విరేచనంబులగునని తాత్పర్యము.

పిత్తాదులయందు విరేచనౌషధక్రమము.

కషాయమధురైః పిత్తే విరేకః కటుకైః కఫే,
స్నిగ్ధోష్ణలవణై ర్వాయౌ

పిత్తము ప్రకోపించినపుడు కషాయముగ, మధురముగనుండు త్రిఫల మొదలగు వానిచే విరేచనము చేయించవలయును. కఫమునందు కటువుగనుండు వస్తువులచే విరేచనము చేయించవలయును. వాతమునందు స్నిగ్ధముగ, ఉష్ణముగ, లవణముగనుండు ఏరండతైలాదులచే విరేచనము చేయించవలయును.

విరేచనము కాకుండినపుడు చేయదగినయుపచారము.

అప్రవృత్తౌ తు పాయయేత్. 3౫
ఉష్ణాంబు స్వేదయేదస్య పాణితాపేన చోదరమ్,

విరేచనౌషధమును సేవించినపుడు విరేచనము కాకుండినపక్షమున ఉష్ణోదకమును పానము చేయించవలయును. మఱియును రోగియొక్క ఉదరమునందు పాణితాపమువలన (అనగా అరచేతులను నిప్పులకాచి వానియుష్ణమువలన) స్వేదముకూడ చేయించవలయును.

స్వల్పముగ విరేచనమైయుండినపుడు చేయవలసిన క్రమము.

ఉత్థానేఽల్పే దినే తస్మిన్ భుక్త్వాఽన్యేద్యుః పునః పిబేత్. 3౬

విరేచనమునకు ఔషధమును సేవించిన దినమునందు స్వల్పముగ విరేచనమై యుండిన యెడల ఆ దినము పథ్యముగ భోజనము చేసి మరుదినమునందు మరల విరేచనౌషధమును సేవించవలయును.

అదృఢస్నేహకోష్ఠునికి విరేచనక్రమము.

అదృఢస్నేహకోష్ఠస్తు పిబేదూర్ధ్వం దశాహతః,
భూయోఽప్యుపస్కృతతనుః స్వేదస్నేహైర్విరేచనమ్. 3౭
యౌగికం సమ్యగాలోచ్య స్మరన్ పూర్వమనుక్రమమ్,

కోష్ఠము స్నేహకర్మముచే చక్కగ స్నిగ్ధము కాక దానంజేసి విరేచనములు కాకున్నయెడ ఆట్టి రోగికి మరల స్నేహస్వేదకర్మలచే స్నిగ్ధత్వమును సంపాదించి పది దినములుగడచిన పిదప,

"ఔషధమాత్రాం మంత్రాభిమంత్రితామ్"

అని పైజెప్పియుండు విధిప్రకారము యౌగికమైన విరేచనౌషధమును పానముచేయించ

వలయును. అటుల చేయించినను విరేచనము కాకుండినచో ఉష్ణాంబుపానమును పాణితాపస్వేదకర్మలను చేయించవలయును.

విరేకాయోగలక్షణము.

హృత్కుక్ష్యశుద్ధిరరుచిరుత్క్లేశః శ్లేష్మపిత్తయోః. ౩౮
కండూర్విదాహః పిటికా పీనసో వాతవిడ్గ్రహః,
అయోగలక్షణం

హృదయకుక్షులయందు అశుద్ధి, అరుచి, శ్లేష్మపిత్తములు క్లేశముగా ఉత్క్లేశము, దురద, శరీరమునందు తాపము, పిటిక, పీనసము, అపానవాతంబును మలంబును వెడలక బద్ధగించుట, ఇవి విరేచనముయొక్క అయోగలక్షణములని తెలియవలయును.

విరేచన సమ్యగ్యోగలక్షణము.

యోగో వైపరీత్యే యథోదితాత్. ౩౯

పై చెప్పినప్రకారము హృదయకుక్షులయందు అశుద్ధి మొదలగునవి లేకుండుటయే విరేచనముయొక్క సమ్యగ్యోగలక్షణమని తెలియవలయును.

విరేచన అతియోగలక్షణము.

విట్పిత్తకఫవాతేషు నిస్సృతేషు క్రమాత్స్రవేత్,
నిశ్శ్లేష్మపిత్తముదకం శ్వేతం కృష్ణం సలోహితమ్. ౪౦
మాంసధావనతుల్యం వా మేదఃఖండాభమేవ వా,
గుదనిస్సరణం తృష్ణా భ్రమో నేత్రప్రవేశనమ్. ౪౧
భవంత్యతివిరిక్తస్య తథాతివమనామయాః,

మలము, పిత్తము, కఫము, వాతము ఇవి క్రమముగ బయలువెడలిన పిదప శ్లేష్మపిత్తసంబంధములేక తెల్లగ, నల్లగ, కొంచెము రక్తయుక్తముగగాని, లేక మాంసముకడిగిన ఉదకముతో తుల్యముగగాని లేక మేదస్సుయొక్క ఖండముతో తుల్యముగనుండు ఉదకము బయలువెడలుట, మిక్కుటముగ దప్పి, భ్రమ కలిగి నేత్రములు లోనికేగుట, ఈలక్షణములు కలుగును. మరియును వమనాతియోగమునగల్గు 'వమితం క్షామతాదాహాః' అని చెప్పినకృశత్వము తాపము, కుత్తుకయెండుట, చీకటిగ్రమ్మినట్లు గానరాకుండుట, భ్రమ మున్నగునుపద్రవములును అధికముగ విరేచనమైనవానికి కల్గును.

విరేచనానంతరకర్తవ్యము.

సమ్యగ్విరిక్తమేనం చ వమనోక్తేన యోజయేత్. ౪౨
ధూమవర్జ్యేన విధినా, తతో వమితవానివ,
క్రమేణాన్నాని భుంజానో భజేత్ప్రకృతిభోజనమ్. ౪౩

బాగుగ విరేచనం బైనయెడల పురుషునికి వమనకర్మయందు జెప్పియుండు విధులలో ధూమపానము దప్ప తక్కిన విధులనన్నిటిని చేయింపవలయును. పిదప వమనకర్మ చేయించుకొనినవానివలెనే పూర్వోక్తక్రమప్రకారము రక్తశాల్యన్నముతో గూడినయుడుకు పేయాదులను క్రమముగ జేసి పిదప స్వాభావికమైన భోజనమును భుజింప జేయవలయును.

విరేచనౌషధసేవనమునందు లంఘనము.

మందవహ్నిమసంశుద్ధ మక్షామం దోషదుర్బలమ్,
అదృష్టజీర్ణలింగం చ లంఘయేత్పీతభేషజమ్. ౪౪

విరేచనౌషధ సేవనానంతరము మందాగ్ని, అసంశుద్ధుడు (అనగా విరేచనము కానివాడు) అక్షాముడు (అనగా శరీరము బడలికను జెందనివాడు) దోషముచే దుర్బలుడు, విరేచనౌషధము జీర్ణము జెందకయుండుటంజేసి జీర్ణలక్షణము లగపడనివాడు ఈయైదుగురికిని లంఘనము చేయించవలయును.

లంఘనగుణము.

స్నేహస్వేదౌషధోత్క్లేశసంగైరితి న బాధ్యతే,

ఇటుల లంఘనము చేయించినందువలన స్నేహము, స్వేదము, ఔషధము, ఉత్క్లేశము, మలబంధము వీనిచే పైజెప్పిన మందాగ్నిముఖులగు రోగములుగలవారు, బాధను జెందకుందురు.

పేయాదిసేవనమందు యుక్తి.

సంశోధనాస్రవిస్రావస్నేహయోజనలంఘనైః. ౪౫
యాత్యగ్నిర్మందతాం తస్మాత్ క్రమం పేయాదిమాచరేత్,

బాగుగ శరీరశుద్ధి, రక్తమోక్షణము, స్నేహయోగము, లంఘనము, వీనిచే పురుషునియొక్క జాఠరాగ్ని మాంద్యమును జెందును. కాబట్టి పైజెప్పిన పేయాదిక్రమము ననుష్ఠించవలయును. శుద్ధ్యాదులవలన అగ్నిమాంద్యము కలుగునని యిచట జెప్పబడినది. "శుద్ధః ప్రసాదమిత్యాది" శ్లోకమువలన శుద్ధిచేనగ్ని దీపనము కలుగునని క్రింద జెప్పబడును. కాబట్టి యీ రెండు వచనములు పరస్పరవిరుద్ధములనే శంకగలుగును. అయితే కాలభేదమువలన కోష్ఠశుద్ధి జేయునపుడు అగ్నిమాంద్యముకలుగును. కోష్ఠ శుద్ధ్యనంతరము పేయాదిక్రమము, ననుసరించినయెడ అగ్నిదీపనముకలుగును. కావున యీరెండు వచనములకు పరస్పరవిరోధములేదు.

పేయానిషేధము.

స్రుతాల్పపిత్తశ్లేష్మాణాం మద్యపం వాతపైత్తికమ్. ౪౬
పేయాం న పాయయేత్తేషాం తర్పణాదిక్రమో హితః,

స్వల్పముగ బైలువెడలిన పిత్తశ్లేష్మములు గలవాఁడు, మద్యపానము చేసినవాఁడు వాతపిత్త రోగముగలవాఁడు ఈముగ్గురికిని పేయయు పానము చేయింపఁబడదు. అయినను వారలకు మొదటి యన్నకాలమునందు లాజసక్తువులును, రెండవ అన్నకాలము నందు మాంసరసోదకమును భుజించుట మొదలగునవి హితకరంబులు.

వమనమునందు పాకప్రతీక్షానిషేధము.

అపక్వం వమనం దోషాన్ పచ్యమానం విరేచనమ్. ౪౭
నిర్హరేద్వమనస్యాతః పాకం న ప్రతిపాలయేత్,

వమనము అపక్వముగ నుండినదై దోషములను వెలిపరచును. విరేచనము పాకమును జెందుచు దోషములను వెలిపరచును. కాబట్టి వమనౌషధమును సేవించినపుడు వమనముయొక్క పాకమును నిరీక్షింపఁబనిలేదు:—

ఊర్ధ్వాధోరేచనం యుక్తం వైపరీత్యేన జాయతే,
యదా తదా ఛర్దయతః సించేదుష్ణేన వారిణా,
పాదౌ శీతేన చోర్ధ్వాంగం విపరీతం విరేచనే."

ప్రయోగింపబడిన ఊర్ధ్వవిరేచనము విపరీతముగ నైనయెడల (అనగా వమనౌషధముచే విరేచనంబులైనయెడల) శీతోదకముచే పాదములను, ఉష్ణోదకముచే ఊర్ధ్వాంగములను తడుపవలయును. అధోవిరేచనము విపరీతముగనైన యెడల (అనగా విరేచనౌషధముచే వమనంబులైనయెడల) ఉష్ణోదకముచే పాదములను, శీతోదకముచే ఊర్ధ్వాంగములను తడుపవలయును అని అష్టాంగసంహితలో జెప్పబడియున్నది.

దుర్బలోపచారక్రమము.

దుర్బలో బహుదోషశ్చ దోషపాకేన యస్స్వయమ్. ౪౮
విరిచ్యతే భేదనీయైర్భోజ్యైస్తముపపాదయేత్,

దుర్బలుడుగను, అధిక దోషయుక్తుడుగనుండు మనుజుడు దోషపాకమువలన నౌషధము లేకయే విరేచనముల జేసికొనినచో అట్టివానికి భేదనీయములుగనుండు భోజ్యభక్ష్యములచే నుపచరించవలయును.

దుర్బలాదులకు విరేచనక్రమము.

దుర్బలశ్శోధితః పూర్వమల్పదోషః కృశో నరః. ౪౯
అపరిజ్ఞాతకోష్ఠశ్చ పిబేన్మృద్వల్పమౌషధమ్,
వరం తదసకృత్పీతమన్యథా సంశయావహమ్. ౫౦
హరేద్బహూంశ్చలాన్ దోషానల్పానల్పాన్ పునఃపునః,

దుర్బలుడు, శుద్ధిచేసికొనినవాడు, అల్పమైనదోషముగలవాడు, కృశుడు, తెలియబడని కోష్ఠభేదముగలవాడు వీరలు మృదువుగ, అల్పముగనుండు విరేచనౌషధమును పానముచేయవలయును. పైజెప్పిన దుర్బలుడు మొదలగువారలకు మృదువుగ, స్వల్పముగనుండు విరేచనౌషధమును పలుమారు పానముచేయించుట యుక్తము. అటుగాక అధికముగ, తీక్ష్ణముగనుండు విరేచనౌషధమును పానముచేయించినయెడల అది ప్రాణసందేహమును గలుగజేయును. మృదువుగ అల్పముగను పలుమారు ప్రయోగింపబడిన విరేచనౌషధము అధికమైన దోషములను స్వల్ప స్వల్పముగ వెలుపరచి బలహీనతను గలుగజేయక దోషములను శమింపజేయును.

దుర్బలునకు శోధనక్రమము.

దుర్బలస్య మృదుద్రవ్యైరల్పాన్ సంశమయేన్మలాన్. ౫౧
క్లేశయంతి చిరం తే హి హన్యురేనమనిర్హృతాః,

దుర్బలుడగు మనుజునియొక్క దోషములు స్వల్పముగ నుండునపుడే మృదుద్రవ్యములచే శమనము చేయవలయును. అట్లు చేయక యుపేక్షించినచో చిరకాలముగ క్లేశింపఁజేయుచు నాదోషములు రోగిని చంపును.

మందాగ్న్యాదులయందు శోధనక్రమము.

మందాగ్నిం క్రూరకోష్ఠం చ సక్షారలవణైర్ఘృతైః. ౫౨
సంధుక్షితాగ్నిం విజితకఫవాతం చ శోధయేత్,

మందాగ్నిగలవాడు, క్రూరకోష్ఠుడు, వీరలను క్షారలవణములతో గూడియుండు ఘృతములచే యథాక్రమముగ అగ్నిదీపనమును గలుగజేసి కఫమును పోగొట్టి శుద్ధి చేయించవలయును.

రూక్షబహ్వనిలక్రూరకోష్ఠవ్యాయామశీలినామ్. ౫౩
దీప్తాగ్నీనాం చ భైషజ్యమవిరేచ్యైవ జీర్యతి,
తేభ్యో వస్తిం పురా దద్యాత్తతః స్నిగ్ధం విరేచనమ్. ౫౪
శకృన్నిర్హృత్య వా కించిత్తీక్ష్ణాభిః ఫలవర్తిభిః,
ప్రవృత్తం హి మలం స్నిగ్ధో విరేకో నిర్హరేత్సుఖమ్. ౫౫

రూక్షుడు, ప్రబలమైనవాతముకలవాడు, క్రూరకోష్ఠుడు, వ్యాయామముచేయువాడు, అగ్నిదీపనముగలవాడు, వీరలకు ప్రయోగించబడు విరేచనౌషధము విరేచనము చేయించకయే జీర్ణమగును. కావున నట్టివారికి తొలుత వస్తికర్మను చేయించి పిదప ఏరండతైలము, బిందుఘృతము మొదలగు విరేచనౌషధములను ప్రయోగించవలయును.

లేక తీక్ష్ణములగు ఫలవర్తులచే మలమును కొంచెముగ బైలుపరచి పిదప స్నిగ్ధమైన విరేచనౌషధము నొసంగవలయును. ఏలననగా:—స్నిగ్ధమైన విరేచనౌషధము స్వల్పముగా బైలువెడలుచుండు మలమును సుఖముగా బైలుపరచును.

విషాదిపీడితులను శోధనక్రమము.

విషాభిఘాతపిటికా కుష్ఠ *శోకవిసర్పిణః,
కామలాపాండుమేహార్తాన్నాతిస్నిగ్ధాన్ విరేచయేత్. ౪౬

విషము, అభిఘాతము, ప్రమేహపిటిక, కుష్ఠము, శోకము, విసర్పి, కామల, పాండువు, మేహము, వీనిచే పీడింపబడినవారికి కొంచెముగ స్నేహకర్మ జేయించి పిదప విరేచనము చేయించవలయును.

సర్వాన్ స్నేహవిరేకైశ్చ రూక్షైస్తు స్నేహభావితాన్,

కొంచెము స్నిగ్ధులుగనుండు విషాదిపీడితులను స్నేహవిరేకములవలన శుద్ధిచేయింపవలయును. స్నిగ్ధులుగనుండుపురుషులను రూక్షమైన విరేకములవలన శుద్ధిచేయించవలయును.

శోధనమునందు స్నేహస్వేద ప్రయోగక్రమము.

కర్మణాం వమనాదీనాం పునరప్యంతరేఽంతరే. ౪౭
స్నేహస్వేదౌ ప్రయుంజీత స్నేహమంతే బలాయ చ,

వమనాదికర్మల జేయునపుడు నడుమ అప్పుడప్పుడు పలుమారు స్నేహస్వేదములను ప్రయోగింపవలయును. వమనాదికర్మలయొక్క అంతమునందు శరీరమునకు బలము గలుగుటకై స్నేహమును ప్రయోగించవలయును. అది యెట్లనగా:—తొలుత స్నేహస్వేదములను, పిదప వమనమును, మరల స్నేహస్వేదములను, పిదప విరేచనమును, మరల స్నేహస్వేదములను, పిదప అనువాసనమును, మరల స్నేహస్వేదములను, పిదప నిరూహవస్తిని అని తెలియవలయును.

† మలో హి దేహాదుత్క్లేశ్య హ్రియతే వాససో యథా. ౪౮
స్నేహస్వేదైస్తథోత్క్లేశ్య హ్రియతే శోధనైర్మలః,

బట్టలకు పట్టియుండు మురికిని నీళ్లయావిరియందుడకబెట్టి సడలించి పిమ్మట నుతికినయెడ శుభ్రమగునట్లు, మనుజుల శరీరములోని మలములు తొలుత స్నేహ

---

* శోఫ ఇతి పా.

† ఊష్మాదిభిర్యథోత్క్లేశ్య హ్రియతే వాససో మలః,
తథైవ వపుషః స్నేహస్వేదమాషతిలాదిభిః. ఇతి పా. (ఈ పాఠము యుక్తము.)

స్వేదవిధులచే తమతమ కెలవులనుండి పట్టువదలినసిదప వమన విరేచనాది శోధనముల బ్రయోగించినచో సామలములు బైలువెడలి శరీరము శుభ్రమగునని భావము.

స్నేహస్వేదానభ్యాసమునందు దోషము.

స్నేహస్వేదావనభ్యస్య కుర్యాత్సంశోధనం తు యః. ౫౯
దారుశుష్కమివానామే శరీరం తస్య దీర్యతే,

స్నేహస్వేదములను పరిశీలించక శోధనమును మాత్రము చేసికొనునట్టి మనుజునియొక్క శరీరము వంచబడిన యెండిన కాష్ఠము విరిగిపోవునట్లు చెడును.

శోధనఫలము.

బుద్ధిప్రసాదం బలమింద్రియాణాం
ధాతుస్థిరత్వం జ్వలనస్య దీప్తిమ్,
చిరాచ్చ పాకం వయసః కరోతి
సంశోధనం సమ్యగుపాస్యమానమ్. ౬౦

బాగుగ సేవించబడిన సంశోధనము బుద్ధికి తేటదనిని, ఇంద్రియములకు బలమును, ధాతువులకు స్థైర్యమును, అగ్నిదీప్తిని, చిరకాలానంతరము ముసలితనమును గలుగ జేయును.

అష్టాదశాధ్యాయము, ముగిసెను.

ఏకోన వింశాధ్యాయము.

పై యధ్యాయమున మలము విసర్జించు నుపాయములగు వమనవిరేచనముల విధి చెప్పబడినది. వస్తికర్మయందు వమనవిరేచనములతోశె మలముల వెడలించునది కావున వమనవిరేచనవిధానమును జెప్పిన పిదప వస్తివిధానమును దెలుపునధ్యాయము చెప్పబడును. వస్తియన:—"వస్తిర్భిర్దీయతే యస్మాత్తస్మాద్వస్తిరితి స్మృతః" అను వచన ప్రకారము నీరు మొదలగు ద్రవద్రవ్యములను ప్రయోగింపసాధనములగు చిమ్మనగ్రోవిము స్నగు గొట్టములు. అట్టి వస్తిచే ద్రవమును ప్రయోగించి చేయబడు చికిత్సారూపము గూడ వస్తియనియే చెప్పబడును.

వస్తివిధ్యధ్యాయప్రారంభము.

సూ. అథాతో వస్తివిధిమధ్యాయం వ్యాఖ్యాస్యామః,
ఇతి హ స్మాహు రాత్రేయాదయో మహర్షయః.

వమనవిధ్యనంతరము మలనిర్గమనోపాయంబైన వస్తికర్మను తెలియపరచునట్టి వస్తివిధ్యధ్యాయమును వివరించెదము.

వాతాధిక్య దోషమునందు వస్తికర్మ.

వాతోల్బణేషు దోషేషు వాతే వా వస్తిరిష్యతే,

వాతాధిక్యముగల దోషము లేక కేవలవాతము లేక వాతపిత్తము లేక వాతశ్లేష్మము, వీనియందు వస్తికర్మ ఆచార్యులచే చికిత్సగ జెప్పబడియున్నది.

వస్తికర్మ త్రైవిధ్యము.

ఉపక్రమాణాం సర్వేషాం సోఽగ్రణీస్త్రివిధశ్చ సః. ౧
నిరూహోఽన్వాసనో వస్తిరుత్తరః

పలుతెరంగులైన చికిత్సలలో వస్తికర్మ మిగుల ప్రధానంబు. అది నిరూహము, అనువాసనము, ఉత్తరవస్తి, అని త్రివిధంబుగ నుండును.

"కషాయక్షీరతైలైర్యో నిరూహస్స నిగద్యతే"

అనెడి ప్రమాణముచొప్పున కషాయములు, పాలు తైలములు వీనిని చిమ్మనగ్రోవితో చిమ్ముట నిరూహవస్తి యనబడును.—

"యస్స్నేహైర్దీయతే స స్యాదనువాసననామకః"

అనెడి వచనమునుబట్టి స్నేహము, తైలము మొదలగు స్నేహములను చిమ్మనగ్రోవితో చిమ్ముట అనువాసనవస్తి యనబడును. ఉత్తరమార్గమైన మేఢ్రాదుల మూలముగా ప్రయోగింపబడునది ఉత్తరవస్తి యనబడును.

నిరూహవస్తి చికిత్స్యులు.

తేన సాధయేత్,
గుల్మానాహఖుడప్లీహశుద్ధాతీసారశూలినః. ౨
జీర్ణజ్వరప్రతిశ్యాయశుక్రానిలమలగ్రహాన్,
వర్ధ్మాశ్మరీరజోనాశాన్ దారుణాంశ్చానిలామయాన్. 3

గుల్మము, ఆనాహము, ఖుడవాతము, ప్లీహము, శుద్ధాతీసారము, శూల, జీర్ణజ్వరము, పీనసము, రేతోబంధము, వాతప్రకోపము (వాతగు శరీరమునందు వాతము సంచరించకుండుట) మలబంధము, వృద్ధి, అశ్మరీరోగము, స్త్రీలయొక్క పుష్పనాశము, దారుణమైన వాతవ్యాధి వీనిచే పీడితులగునట్టి రోగులను నిరూహవస్తిచే చికిత్స చేయవలెను.

నిరూహవస్త్యనర్హులు.

అనాస్థాప్యాస్త్వతిస్నిగ్ధః క్షతోరస్కో భృశం కృశః,
ఆమాతిసారీ వమిమాన్ సంశుద్ధో దత్తనావనః. ౪
శ్వాసకాసప్రసేకార్శోహిధ్మాధ్మానాల్ప*వహ్నయః,
శూనపాయుః కృతాహారో బద్ధచ్ఛిద్రోదకోదరీ. ౫
కుష్ఠీ చ మధుమేహీ చ మాసాన్ సప్త చ గర్భిణీ,

అతిస్నిగ్ధుడు, ఱొమ్మునందు గాయముగలవాడు, అతికృశుడు, ఆమాతీసారపీడితుడు, వమనము చేయువాడు, శుద్ధిచేయించుకొనినవాడు, నస్యకర్మ చేయించుకొనినవాడు, కాసము, శ్వాసము, ప్రసేకము, అర్శస్సు, హిధ్మ, ఆధ్మానము, అను నీ రోగములుగలవాడు, అల్పమలముగలవాడు, గుదముగలవాడు, ఆహారము చేసినవాడు, వాచిన బద్ధోదరము, ఛిద్రోదరము, ఉదకోదరము అను రోగములుకలవాడు, కుష్ఠురోగి, మధుమేహముగలవాడు, ఏడుమాసములకులోబడిన గర్భముకల స్త్రీ, వీరలకు నిరూహవస్తి చేయంజనదు.

వివరముగా:—నిరూహవస్తి అతిస్నిగ్ధునికి దోషములను స్వస్థానములోనుండి బైలుపరచి వాపును, ఉదరరోగమును గలుగజేయును. ఱొమ్మునందు గాయముగల వాడు, కృశించినవాడు, వీరలకు శీఘ్రముగ శరీరనాశమును గలుగజేయును. ఆమాతీ

* వహ్నయః ఇతి పా.

సారముగలవానికి దోషములను బాగుగ శమింపజేయక శరీరమునను మిక్కుటముగ బాధ గల్గించును. వమనము చేసినవానికి దోషములను స్వస్థానమునుండి బైలుపరచి ఊర్ధ్వభాగమునకు తీసుకొనిపోయి చేర్చును. వమనవిరేకములు చేయించుకొనినవానికి అసారముగనుండు దేహమును "[illegible]" దహింప జేయును. వస్తికర్మ చేయించుకొనినవానికి "స్రోతోమార్గములు తెరువబడియుం డుటచే అపత్యము గలుగజేయును. కాసము, శ్వాసము, మొదలగురోగములుగలవానికి దోషములు స్వస్థానమునుండి బైలువెడలించుటచే ఆ దోషములను ఊర్ధ్వభాగము నకు తీసికొనిపోయి చేర్చును. అర్శస్సు మొదలగురోగములుగలవానికి మరణమును గలుగ జేయును. అల్పానలముగలవానికి స్తైమిత్యము, అజీర్ణము మొదలగువానిని గలుగ జేయును. గర్భిణికి గర్భపాతమును గలుగజేయును. కావున పైజెప్పినవారికి నిరూహవస్తి జేయందగదుసుమీ.

అనువాసనవస్తికర్మకు అర్హులు.

అస్థాప్యా ఏవ చానువాస్యా విశేషాదతివహ్నయః. ౬
రూక్షాః కేవలవాతార్తాః

నిరూహవస్తికి అర్హులుగనుండువారలు అనువాసనవస్తికిగూడ అర్హులుగ నుండె దరు. అధికముగ అగ్నిదీపనముగలవారు, రూక్షులు, కేవలవాతమువలన పీడింపబడిన వారు వీరలుమాత్ర విశేషముగా అనువాసన వస్తికర్మకు అర్హులుగ నుండెదరు.

అనువాసనవస్తికి అనర్హులు.

నానువాస్యాస్తు ఏవ చ,
యేఽనాస్థాప్యాస్తథా పాండుకామలామేహపీనసాః. ౭
నిరన్నప్లీహావిడ్భేది గురుకోష్ఠకఫోదరాః,
అభిష్యంది *కృశస్థూలకృమికోష్ఠాఢ్యమారుతాః. ౮
పీతే విషే గరేఽపచ్యాం శ్లీపదీ గలగండవాన్,

నిరూహవస్తికి అనర్హులుగ నుండువారందరు అనువాసనవస్తికిగూడ అనర్హులు. అటులనే పాండువు, కామల, మేహము, పీనసము, అనునీరోగములుగలవాడు, ఆహార ములేనివాడు, ప్లీహము, మలము ఉండలుకట్టియుండువాడు, క్రూరకోష్ఠముకలవాడు, కఫరోగము, ఉదరరోగముగలవారు, కృశుడు, స్థూలుడు, కృమికోష్ఠము, ఆఢ్యవా తముకలవారు, విషము, గరము, వీనిని పానముచేసినవాడు, అపచి, శ్లీపదము, గల గండము, అనునీరోగములుగలవారు, వీరలందరు అనువాసన వస్తికర్మకు అనర్హులు. ఏల

* భృశ ఇతిపా.

ననగా:—అనువాసనవస్తి పైజెప్పిన పాండువు మొదలగు రోగములుగలవారికి దోషములను స్వస్థానములోనుండి వెలుపరచి ఉదరరోగమును గలుగజేయును

"అభుక్తవతశ్చ గచ్ఛేత్ స్నేహో వస్తిర్విహన్యతే"

అనెడి ఖరనాదవచనము చెప్పిన స్నేహవస్తి (అనగా అనువాసనవస్తి) భోజనము చేయనివానికి వెరుపును జేయును. శ్లీపదము మొదలగు రోగములుగలవారికి స్తబ్ధత్వము, జడత్వము మొదలగురోగములను గలుగజేయును. కృమికోష్ఠముగలవానికి క్రిములు చిరకాలముగ సంచితమై కోష్ఠము నిండియుండుటవలన క్రిములు నిశ్శేషముగ వెలుపడక హృదయమునందు బాధను గలుగజేసి వమనము చేయించును. ఆఢ్యవాతముగలవానికి దోషములను బాగుగా వెలుపరచక ఆమవృద్ధిని గలుగజేయును. కావున పైజెప్పినవారికి అనువాసనవస్తికర్మ చేయం జనదనిభావము.

"అభుక్తే రిక్తకోష్ఠస్య ప్రయుక్తమనువాసనమ్,
సరదూర్ధ్వగసూక్ష్మత్వాత్ క్షిప్రమూర్ధ్వం ప్రపద్యతే,
తేన వాయోర్జయో న స్యాత్ వాతధామన్యతిష్ఠతా.
కాయాగ్నిరాశు నాశశ్చ విశేషాదనివర్తినా,
స్నేహాస్సద్యోఽతితాపారుద్ధేత్యామాశయేఽనిలమ్.
పక్వస్థం హంతి పక్వస్థః చ్యవతే చాన్నపాకతః,
నిరూహశ్చ సమీరశ్చ తీక్ష్ణవేగావుభావపి.
తావన్న మూర్ఛితౌ తీక్ష్ణౌ అధోఽన్నేన సంగతౌ,
ఊర్ధ్వం వా శకృతా సార్ధం సంస్థితౌ కోష్ఠ ఏవ వా.
సమలాహారవిష్టబ్ధౌ హరేతామాశు జీవితమ్,
భుక్తవానను వాస్యోఽస్మాన్న నిరూహ్యో హ్యభుక్తవాన్."

ఆహారమును భుజింపకపరగడుపుననుండు పురుషునకు అనువాసనవస్తిని ప్రయోగించినచో నయ్యది సరంబును (వ్యాపించు స్వభావముకలది) ఊర్ధ్వగంబును (శరీరమునందూర్ధ్వభాగమున వ్యాపించునది) సూక్ష్మంబును (మిక్కిలి సూక్ష్మమైనది) అగుటంజేసి వాతస్థానమున నిలువక శరీరమునందూర్ధ్వభాగమునందతిశీఘ్రముగ వ్యాపించును. అనువాసనవస్తిచే ప్రయోగింపబడిన స్నేహౌషధము వాతస్థానమున నిలువకుండుటంజేసి ఆవస్తికర్మచేత వాతముశమింపదు. దానంజేసి కాయాగ్నిశీఘ్రముగ చల్లారును. కావున ఆహారమును భుజింపక పరగడుపుననుండువానికి అనువాసన వస్తిజేయంజనదు. (మితాహారము జేసినవానికి జేయునదగును)

మఱియు భుజించినతోడనే నిరూహవస్తిని ప్రయోగించినయెడల, నట్టియాహారముచే నడ్డగింపబడి, ఆమాశయమున నున్నప్పుడు ఆమాశయమునందుండు వాతము, పక్వాశయమునం దడ్డగింపబడినప్పుడు అందుండువాతము నశింపజేయును. పిదపనన్నపాకము వలన నిరూహవస్త్యౌషధంబును పక్వంబగును. పిదప నిరూహవస్తియు, వాతంబును మిక్కిలి తీక్ష్ణమైన వేగముకలదై యన్నముచే గెంటుచు కలిసి పక్వముగాని యన్నముతోఁగూడి యధోమార్గమునకైనను, పురీషముతోఁగూడి యూర్ధ్వమార్గమునకైనను బైటవెడలును. లేక అట్టిమలమును చేసినను అపక్వమైన యాహారము చేసినను అడ్డగింపబడి కోష్ఠమునందే నిలబడును పైజెప్పిన మూత్రవిషయములైన యుపద్రవములచే మిక్కిలి బాధగల్గించి యానిరూహవాతములు గెంటుచు అతిశీఘ్రముగ మరణము నొందించును. కాబట్టి భుజించినవానికి నిరూహవస్తిప్రయోగము జేయరాదు. ఈవిషయము పైశ్లోకములచే అష్టాంగసంగ్రహమున జెప్పబడినది.

—◉ వస్తియంత్రలక్షణము. ◉—

తయోస్తు నేత్రం హేమాదిధాతుదార్వస్థివేణుజమ్. ౯
గోపుచ్ఛాకారమచ్ఛిద్రం శ్లక్ష్ణర్జు గుళికాముఖమ్,

నిరూహవస్తి, అనువాసనవస్తి వీనియందుపయోగించు నేత్రము (అనగా యంత్రము) సువర్ణము, రజతము, ఇత్తడి, ఇనుము, కంచు, తగరము, సీసము యీ మొదలగు ధాతువులు, ఇరుగుడు మొదలగుమ్రాను, ఏనుగు మొదలగుజంతువులయొక్క అస్థులు, వెదురు, వీనిలో దేనిచేనైన చేయబడినదిగను, ఆవుతోకతోసమానమైన యాకారముగలదిగను, సందులేకుండునదిగను నునుపుగలదిగను, వంకరలేనిదిగను, గుళికకు (అనగా ఉండకు) సమానమై గుండ్రనైన ముఖముగలదిగనుండవలయును.

"నీయతే ప్రాప్యతే స్నేహాకల్కాది అనేనేతి నేత్రం" అనువ్యుత్పత్తిచేత స్నేహాదుల గుదమునుండి ప్రవేశపెట్టుటకు సాధనము నేత్రమని యెఱుంగునది.

—◉ వస్తియంత్రప్రమాణము.

ఊనేఽబ్దే పంచ పూర్ణేఽస్మిన్నాసప్తభ్యోఽంగులాని షట్. ౧౦
సప్తమే సప్త తాన్యష్టౌ ద్వాదశే షోడశే నవ,
ద్వాదశైవ పరం వింశాత్

నేత్రము (అనగా చిమ్మనగ్రోవి) 1 సంవత్సరమునకు కొంచెముతక్కువ వయస్సుగలవానికి రోగియొక్క అంగుళముచేనైదు అంగుళముల ప్రమాణము నిడుపుగలదిగనుండవలయును. 1 సంవత్సరము పూర్ణమైనదిదప 7-వ సంవత్సరమువరకు రోగియొక్క 6 అంగుళముల ప్రమాణమునిడుపును, 7-వ సంవత్సరమున 7 అంగుళముల ప్రమా

ణము నిడుపును, 12-వ సంవత్సరమున 8 అంగుళముల ప్రమాణము నిడుపును, 16-వ సంవత్సరమున 9 అంగుళముల ప్రమాణము నిడుపును, 20-ది సంవత్సరములకు పైబడిన వారికి 12 అంగుళముల ప్రమాణము నిడుపునుగలదై యుండవలయును. 12 అంగుళములకుపైన ప్రమాణములేదని తెలియపరచునిమిత్తము "ద్వాదశైవ" అను ఏవకారము ప్రయోగించబడినది.

వయోబలానుగుణముగా వస్తియంత్రవృద్ధి.

వీక్ష్య వర్షాంతరేషు చ. ౧౧
వయోబలశరీరాణి ప్రమాణమభివర్ధయేత్,

రోగియొక్క వయస్సును బలమును శరీరముయొక్క పరిస్థితిని పర్యాలోచనచే గమనించి, పైజెప్పినసంవత్సరముల మధ్యకాలమున వస్తియంత్రప్రమాణమును తదనుగుణముగ కల్పించి, పైజెప్పిన ప్రమాణమునకన్న వృద్ధిజేసికొనునది.

వస్తియంత్రదైర్ఘ్యస్థౌల్యప్రమాణము.

స్వాంగుష్ఠేన సమం మూలే స్థౌల్యేనాగ్రే కనిష్ఠయా. ౧౨

నేత్రము మూలభాగమునందు రోగియొక్క బొట్టనవ్రేలితో సమానమయిన స్థౌల్యము, అగ్రభాగమునందు చిటికెనవ్రేలితో సమానమయిన స్థౌల్యముగలదిగ నుండవలయును:—

"వస్తినేత్రమృజుశ్లక్ష్ణం సద్వృత్తం గుళికాముఖమ్,
భవేత్ గోపుచ్ఛసంస్థానం సుప్రవాహం త్రికర్ణికమ్.
యా త్రిభాగప్రణయనే మర్యాదా కర్ణికా భవేత్,
ద్వే కర్ణికే చోపరిష్టాత్ వస్త్యాధారేఽథవాంతరే.
స్వాంగుష్ఠకపరీణాహం మూలం నేత్రస్య శస్యతే,
మధ్యం త్వనామికాతుల్యమగ్రం తుల్యకనిష్ఠికమ్.
స్వేనాంగుళిప్రమాణేన దైర్ఘ్యం స్యాద్ద్వాదశాంగుళమ్,
కర్కంధుప్రవహచ్ఛిద్రం శ్లేష్మమన్యద్యథావయః.
వింశద్ద్వాదశషడ్వర్షే ద్వాదశాష్టషడంగులమ్,
కర్కంధుకసతీనాగ్రముఖం ఛిద్రవహమ్."

వస్తిప్రయోగసాధనమయిన యంత్రము (అనగా చిమ్మనగొట్టము) బుజువుగ, శుద్ధముగ, నునుపుగ, గుండ్రముగ, గుళికయొక్క ముఖముతో తుల్యమైన ముఖముగలదిగ ఆవుతోకతో సమానమయిన యాకారముగలదిగ, సుప్రవాహముగ (అనగా బాగుగా

నీరుపారతగిన ద్వారముగలదిగ), 3 కర్ణికలుగలదిగ నుండవలయును. వస్తిని 3 భాగములను చిమ్మన గ్రోవిలో ప్రయోగించు విషయములో కర్ణిక మూలభాగమునందు మర్యాదగా (అనగా కొనలో) నుంచును. వస్తియొక్క అగ్రభాగమునందు 2 కర్ణికలును మూలమునందుగాని లేక మధ్యమునందుగాని 1 కర్ణికయు గలిగియుండవలయును. ఆ యంత్రముయొక్క మూలభాగము రోగియొక్క బొట్టనవ్రేలితో తుల్యమైనస్థౌల్యముగలదిగ, మధ్యభాగము దర్భవ్రేలితోతుల్యమైన స్థౌల్యముగలదిగ, అగ్రభాగము చిటికెనవ్రేలితో తుల్యమైన స్థౌల్యముగలదిగనుండుట ప్రశస్తము. మఱియు నా యంత్రముయొక్క నిడుపు రోగియొక్క అంగుళప్రమాణమువలన 12 అంగుళములుగలదిగ, రేగుగింజలోన ప్రవేశించతగిన ద్వారముగలదిగనుండుట శ్రేష్ఠంబు. ఈ యంత్రము వయస్సు ననుగుణముగను. 20-12-6 యీసంవత్సరములయందు యథాక్రమముగ 12-8-6 అంగుళముల ప్రమాణము నిడుపుగలదిగను, రేగుగింజ, సతీనము (బటానిగింజ) ఇవి ధారాళముగ దూరబడునంత విశాలమైనద్వారము గలదిగ నుండవలయునని ఖరనాదుడు చెప్పుచున్నాడు.

"షట్ద్వాదశాష్టాంగుళసమ్మితాని షడ్వింశతిద్వాదశవర్షజానామ్,
స్యుర్మాత్కర్కంధుసతీనవాహిఛిద్రాణ్యపి హితానిచైవ,
యథావయోంగుష్ఠకనిష్ఠికాభ్యాం మూలాగ్రయోః స్యాత్పరిణాహః."

వయోనుగుణముగా 6-20-12 వయస్సుగలవారలకు వస్తియొక్క యంత్రము 6-12-8 అంగుళము నిడుపుగలదిగ, రేగుగింజ, బటానిగింజ దూరునంతటి రంధ్రముగలదిగ, మూలభాగము, అగ్రభాగము వీనియందు క్రమముగా బొట్టనవ్రేలు చిటికెనవ్రేలు వీనితో సమానమైన స్థౌల్యముగలదిగ నుండవలయును అని చరకాచార్యుడు వస్తి యంత్రప్రమాణమును చెప్పెను.

వస్తియంత్రద్వారప్రమాణము.

పూర్ణేఽబ్దేఽంగులమాదాయ తదర్ధార్ధప్రవర్ధితమ్,
త్ర్యంగులం పరమం ఛిద్రం మూలేఽగ్రే వహతే తు యత్. ౧౩
ముద్గం మాషం కలాయం చ క్లిన్నం కర్కంధుకం క్రమాత్,

ఒక సంవత్సరము పూర్తియైనది మొదలుకొని 1 అంగుళప్రమాణముగలద్వారము, దానికిపై నాయా వయస్సునకు తగినటుల కాలుకాలు అంగుళమువంతున వృద్ధి చేయబడిన ప్రమాణముగల ద్వారము, కడకు మూడంగుళములకు మించని ప్రమాణము గలద్వారము వస్తియంత్రముయొక్క మూలభాగమునం దుండవలయును. అది యెట్లనగా:— మొదటి సంవత్సరము మొదలుకొని 6 సంవత్సరములు పూర్తియగువరకు

1 అంగుళ ప్రమాణము, 7-వ సంవత్సరము మొదలుకొని 11 సంవత్సరములు పూర్తి యగువరకు 1¼ అంగుళ ప్రమాణము, 12 సంవత్సరములు మొదలుకొని 16 సంవత్సరములవరకు 1½ అంగుళ ప్రమాణము, 16-వ సంవత్సరమునకు 1¾ అంగుళ ప్రమాణము 17-వ సంవత్సరమునకు 2 అంగుళముల ప్రమాణము, 18-వ సంవత్సరమునకు 2¼ అంగుళ ప్రమాణము, 19-వ సంవత్సరమునకు 2½ అంగుళ ప్రమాణము, 20-వ సంవత్సరమునకు 2¾ అంగుళ ప్రమాణము, 21-వ సంవత్సరమునకు 3 అంగుళముల ప్రమాణము యంత్రము యొక్క ద్వారమును క్రమముగ పెంచవలయును. ఇది యంత్ర ద్వారములకు ఉత్కృష్టమైన ప్రమాణము.

1 సంవత్సరమునకు చెప్పిన 1 అంగుళ ప్రమాణము ద్వారమని చెప్పినందుచేతనే సంవత్సరమునకు లోపలి వయస్సుగలవారికి ½ అంగుళ ప్రమాణము ద్వారమని స్వబుద్ధిచే గ్రహించుకొనవలయును.

మరియును యంత్రముయొక్క అగ్రమునందలి ద్వారము మొదటి సంవత్సరము మొదలుకొని క్రమముగా పెసలగింజ, మినపగింజ, బటాణిగింజ, ఉడికినబటానిగింజ, రేగుగింజ ఇవి దూరునంతటి వెడల్పుగలదిగా నుండవలయును. అనగా 1 సంవత్సరము మొదలుకొని 6 సంవత్సరములు పూర్తియగువరకు పెసలగింజ దూరునట్టి అగ్రద్వారము, 7 సంవత్సరములు మొదలుకొని 11 సంవత్సరములు పూర్తియగువరకు మినపగింజ దూరునట్టి అగ్రద్వారము, 12 సంవత్సరములు మొదలుకొని 15 సంవత్సరములకులోగా బటానిగింజదూరునట్టి అగ్రద్వారము, 16 సంవత్సరములు మొదలుకొని 20 సంవత్సరములవరకు ఉడికిన బటానిగింజ దూరునట్టి అగ్రద్వారము, 21-వ సంవత్సరము మొదలుకొని రేగుగింజ దూరునట్టి అగ్రద్వారము యంత్రమునకు కలిగియుండవలయునని భావము.

ఒక సంవత్సరమునకు లోబడినవానికి పెసలగింజదూరునట్టి ప్రమాణముగల ద్వారమును కల్పింపవలెను:—"త్ర్యంగుళం పరమం ఛిద్రం" అని చెప్పినందువలననే నేత్రముయొక్క స్థౌల్య దైర్ఘ్య ప్రమాణములను వైద్యుడు స్వబుద్ధిచే కల్పించుకొనవలయునని భావంబగుచున్నది. మూలాగ్ర ద్వార ప్రమాణములను చెప్పినందుచే వానికనుగుణముగా స్థౌల్య దైర్ఘ్యములను సులభముగా కల్పించుకొనదగునని యోచించి తంత్రకారుడు గ్రంథవిస్తరభయముచే నిచట జెప్పక విరమించెను.

వస్తియంత్రకర్ణికా నిర్మాణక్రమము.

మూలచ్ఛిద్రప్రమాణేన ప్రాంతే ఘటితకర్ణికమ్. ౧౪

వర్త్యగ్రే పిహితం మూలే యథాస్వం ద్వ్యంగులాంతరమ్,
కర్ణికాద్వితయం నేత్రే కుర్యాత్

మూలభాగమునందుండు పరిణాహమునకు తుల్యమయిన ప్రమాణము అగ్రభాగమునందు, గుదమునందు ప్రవేశించు భాగమునందు ప్రవేశించుటకు యుక్తముగ నుండుటకై ఛత్రాకారమైన కర్ణిక గలదిగ, అగ్రభాగమునందు వర్తిచే మూయబడినదిగ, మూలభాగమునందు యథాక్రమముగా (అనగా 1 సంవత్సరము మొదలుకొనియున్న కనుగుణముగా) వానివానియంగుళి ప్రమాణములచే 2 అంగుళములకువ్యవధిగ 2 కర్ణికలు గలదిగ నేత్రము నిర్మించవలయును.

వస్తియంత్ర(సంచి)మునందు అజాదివస్తి సంయోజనము.

తత్ర చ యోజయేత్. ౧౫

అజావిమహిషాదీనాం వస్తిం సుమృదితం దృఢమ్,
కషాయరక్తం నిశ్ఛిద్రగ్రంథిగంధశిరం తనుమ్. ౧౬
గ్రంథితం సాధుసూత్రేణ సుఖసంస్థాప్య భేషజమ్,

బాగుగ మర్దనము చేయబడినదిగను, దృఢముగను, కరక్కాయ మొదలగు కషాయ(వగరుగల)ద్రవ్యములచే రక్తవర్ణముగలదిగను, ఛిద్రము, గ్రంథి, గంధము, సిరలు ఇవి లేనిదిగను, సూక్ష్మముగను సూత్రములచే బాగుగ కట్టబడినదిగను, ప్రయాసలేకయే ఔషధము ఉంచతగినదిగ నుండు మేకపోతు, ఆడుమేక, దున్నపోతు మొదలగు వాని వస్తిని (అనగా మూత్రపుతిత్తిని) యంత్రముయొక్క 2 కర్ణికలయందు చేర్చవలయును. "అజాదీనాం" అని చెప్పనందుచేతనే ఆడుమేక, దున్నపోతు ఇవి గ్రాహ్యంబగుచుండినను ఇతరజంతువులయొక్క వస్తికంటె మేకపోతు, ఆడుమేక, దున్నపోతు వీనియొక్క వస్తి వస్తికర్మయందు గుణముల నుత్కృష్టమైనదని తెలియపరచు నిమిత్తము "అజావి మహిషాదీనాం" అని ప్రత్యేకముగ జెప్పబడినది. ఆది శబ్దమువలన ఆవు, ఒల్లి, పంది, దున్నపోతు మొదలగువాని వస్తులనుకూడ గ్రహించుకొనవలయును.

అజాదివస్త్యభావమునందు భాగాద్యవయవసంయోగము.

వస్త్యభావేఽంకపాదం వా న్యసేద్వాసోఽథవా ఘనమ్. ౧౭

పైజెప్పిన మేకపోతు మొదలగువానియొక్క వస్తి లభించనియెడల అంకపాదమును (అనగా మేకపోతు నల్లయిత్తి మొదలగు జంతువులయొక్క అవయవవిశేషమును) యంత్ర కర్ణికలయందు జేర్చవలయును. లేక దట్టముగనుండు పట్టునైన చుట్టవలయును.

నిరూహవస్తి కషాయప్రమాణము.

నిరూహమాత్రా ప్రథమే ప్రకుంచో వత్సరాత్పరమ్,
ప్రకుంచవృద్ధిః ప్రత్యబ్దం యావత్ షట్ ప్రసృతా_స్తతః. ౧౮
ప్రసృతం వర్ధయేదూర్ధ్వం ద్వాదశాష్టాదశస్య చ,
ఆసప్తతేరిదం మానం దశైవ ప్రసృతాః పరమ్. ౧౯

మొదటి సంవత్సరమునందు కషాయము, స్నేహము వీనితోఁగూడియుండు నిరూహవస్తియొక్క ప్రమాణము ప్రకుంచము. (అనగా ఒక పలము.) (ఇటుల జెప్పినందుచే నొక సంవత్సరమునకు తగ్గిన 6 మాసములు మొదలగు కాలములయందు పైజెప్పిన వచనమునుసరించి ½ పలము, ¾ పలము ప్రమాణమని స్వబుద్ధిచే నూహించుకొనవలయునని భావంబగుచున్నది.) 1 సంవత్సరమునకు పైన 6 ప్రసృతములగు వరకు (అనగా 12 పలములగువరకు) ఒక్కొక ప్రకుంచముచొప్పున ప్రతి సంవత్సరమునందును వృద్ధిచేయుచుండవలయును. దానికిపైన ప్రతి సంవత్సరమునందును ఒక్కొక ప్రసృతముచొప్పున వృద్ధిచేయుచుండవలయును. 12 సంవత్సరములుగలవానికి 12 పలములు నిరూహవస్తియొక్క కషాయప్రమాణమని తెలియవలయును. 13-వ సంవత్సరము మొదలుకొని 17 సంవత్సరములవరకు క్రమముగా ప్రతి సంవత్సరమునందును రెండు రెండు పలములచొప్పున నిరూహవస్తి కషాయప్రమాణము వృద్ధిచేయుచుండవలయును. 18-వ సంవత్సరమునకు 12 ప్రసృతములు (అనగా 24 పలములు) నిరూహవస్తి కషాయప్రమాణము. ఈప్రమాణము 70 సంవత్సరములవరకు నుపయోగించవలయును. 70 సంవత్సరములకుపైన నిరూహవస్తియొక్క ప్రమాణము 10 ప్రసృతములు. (అనగా 20 పలములు.) 70 సంవత్సరములకుపైన 20 పలములకుపైన నిరూహవస్తి కషాయప్రమాణమును వృద్ధి చేయంజనదు.

అనువాసనవస్తిప్రమాణము.

యథాయథం నిరూహస్య పాదో మాత్రానువాసనే,

ఒక సంవత్సరముగలవానికిగాని లేక 21 సంవత్సరముల వయస్సుగలవాఁడు మొదలగువారికిగాని నిరూహవస్తిప్రమాణములు యెంత చెప్పబడియున్నదో అందులో నాల్గవ భాగము యథాక్రమముగా అనువాసనవస్తిలో ప్రమాణమని తెలియవలయును. అది యెట్లనగా:—ఒకపలము నిరూహవస్తి ప్రమాణముగలవానికి ఒక కర్షప్రమాణము (అనగా ¼ పలము) అనువాసనవస్తి ప్రమాణము. ఇటులనే వయస్సుకు తగినటుల అన్నిస్థలములయందును అనువాసనవస్తిప్రమాణము నూహించుకొనవలయును.

—— అనువాసనవస్తిక్రమము. ——

ఆస్థాప్యం స్నేహితం స్విన్నం శుద్ధం లబ్ధబలం పునః. ౨౦
అనువాసనార్హం విజ్ఞాయ పూర్వమేవానువాసయేత్,
శీతే వసన్తే చ దివా రాత్రౌ కేచిత్తతోఽన్యదా. ౨౧
అభ్యక్తస్నాతముచితాత్ పాదహీనం హితం లఘు,
అస్నిగ్ధరూక్షమశితం సానుపానం ద్రవాది చ. ౨౨
కృతచంక్రమణం ముక్తవిణ్మూత్రం శయనే సుఖే,
నాత్యుచ్ఛ్రితే న చోచ్ఛ్రీర్షే సంవిష్టం వామపార్శ్వతః ౨౩
సంకోచ్య దక్షిణం సక్థి ప్రసార్య చ తతో పరమ్,

నిరూహవస్తికి అర్హుఁడు, స్నిగ్ధుఁడు, స్విన్నుఁడు, ఊర్ధ్వాధోభాగములయందు వమనవిరేచనరూపమైన శుద్ధిని జేసికొని మరల బలమును జెందినవాఁడునగు పురుషుఁడే అనువాసనవస్తికర్మకు అర్హుఁడని తెలిసికొని వానికి పూర్వదినమునందు వైద్యుఁడు అభ్యంజన స్నానము చేయించి వాని అభ్యాసముగ భుజించుదానికంటె కాలుభాగము తక్కువగ, పథ్యముగ, లఘువుగ, కొంచెము స్నిగ్ధముగ, రూక్షగ, అనుపానముతో గూడినదిగనుండు ద్రవాదిరూపమైన యాహారములను భుజింపజేసి కొంచెముగ సంచారము చేయించి మలమూత్రోత్సర్జనము చేయించి సుఖకరమైనదియును, మిగుల పొడవును పొట్టియునుగాక మితమైనయెత్తుకల్గి తలగడలేనిదిగనుండు శయనమునందు వామపార్శ్వముగా కుడితొడను ముడుచుకొని ఎడమతొడను జాచుకొని ఒత్తగిలి పరుండియుండునటుల నాజ్ఞాపించి హేమంతము, శిశిరము, వసంతము, ఈఋతువులయందు మధ్యాహ్నకాలములో నిరూహవస్తికి ముందు అనువాసనవస్తిని చేయించవలయును. హేమంత, శిశిర, వసంత, ఋతువులకంటె నితరమైన గ్రీష్మ, వర్ష, శరదృతువులలో రాత్రులయందు అనువాసనవస్తిని చేయించదగునని కొందరాచార్యులు వచించెదరు. ధన్వంతరి మతానుసారులుఅన్ని ఋతువులయందును రాత్రులలో అనువాసనవస్తిజేయనంగీకరించుటలేదు. కావున నే:—

"న రాత్రౌ ప్రణయేత్ స్నేహం దోషోత్క్లేశో హి రాత్రిజః,
స్నేహో వీర్యయుతః కుర్యాదాధ్మానం గౌరవం జ్వరమ్."

అనగా దోషప్రకోపము రాత్రులయందుకలుగును. కాబట్టి రాత్రులయందు ప్రయోగించబడిన స్నేహము వీర్యముతోగూడినదై ఆధ్మానము, గురుత్వము, జ్వరము, వీనిని గలుగజేయునని ధన్వంతరిమతము ననుసరించి అష్టాంగసంగ్రహమునందు చెప్పబడియున్నది "ద్రవాదిచ" అను ఆదిశబ్దమువలన "ద్రవోష్ణమనభిష్యంది" అను వచనముచే పైజెప్పిన యాహారములను గ్రహించుకొనవలయును.

“అనిస్నిగ్ధాం [illegible] స్నేహా [illegible] పాదహ్రస్వా [illegible] విస్మృత [illegible]”

అనిస్నిగ్ధ [illegible] ఉపయోగింపబడిన స్నేహవస్తి (అనగా అనువాసనవస్తి) [illegible] మొదలగు నుపద్రవములను [illegible] బలము, వర్ణము వీనికి [illegible] ప్రయోగింపనట్టియు అన్నము [illegible] వీనిని స్నేహవస్తి యొకటి [illegible] చెప్పబడియున్నది. “[illegible]” [illegible] వలయునని వృద్ధవైద్యుల అర్థము [illegible].

“శయనే [illegible] వామపార్శ్వేన ప్రాక్ఛిరసం నిపాతయేత్.”

మిగుల [illegible] ప్రదేశముగలదిగాను, మంచిబట్టలచే పరచబడిన [illegible] గా [illegible] నుంచుకొని [illegible] అష్టాంగసంగ్రహమునందు చెప్పబడియున్నది.

అనువాసనవస్తి ప్రయోగక్రమము.

అథాస్య నేత్రం ప్రణయేత్స్నిగ్ధే స్నిగ్ధముఖం గుదే. ౨౪
ఉచ్ఛ్వాస్య వస్తే* ర్వదనే బద్ధే హస్తమకంపయన్,
పృష్ఠవంశం ప్రతి తతో నాతిద్రుతవిలంబితమ్. ౨౫
నాతివేగం న వా మందం సకృదేవ ప్రపీడయేత్,

వస్తియొక్క ముఖములో ఉచ్ఛ్వాసవాతము బహిర్గమము చేసి [illegible] పడకుండునటుల బంధించి స్నిగ్ధమయిన ముఖముగల యంత్రమును పైజెప్పిన ప్రకారము పరుండియుండు రోగియొక్క స్నిగ్ధమయిన గుదప్రదేశములో నతిత్వరపడక నతివిళంబము చేయక యునిచి అతివేగము అతిమందములేక పృష్ఠవంశమున (వెన్నుమున) కభిముఖముగా ఒకటే పర్యాయము హస్తమును కదలించక ప్రయోగింపవలయును.

* ర్వదనం బద్ధ్వా ఇతి పా.

సావశేషం చ కుర్వీత వాయుః శేషే హి తిష్ఠతి. ౨౬

స్నేహము కొంచెము మిగిలియున్నచో వాతమున నిలిచియుండును. కాబట్టి స్నేహమును (అనగా అనువాసనవస్తిని) సావశేషముగా ప్రయోగించవలయును.

అధికస్నేహవస్తిప్రయోగకర్తవ్యము.

దత్తే తూత్తానదేహస్య పాణినా తాడయేత్స్ఫిజౌ,
తత్పార్ష్ణిభ్యాం తథా శయ్యాం పాదతశ్చ త్రిరుత్క్షిపేత్. ౨౭

స్నేహవస్తి నధికముగా ప్రయోగించి ఉంచునపుడు వెల్లికిల పరుండియుండు రోగియొక్క స్ఫిక్కుప్రదేశములను (తుంట్లను) హస్తములచే తాడనముచేయవలయును. అదేప్రకారము వానిగుదికాల్లరెంటిచే తుంట్లను తాటించవలెను. పిదప కాలిప్రక్క శయ్యను మూడుపర్యాయములు పైకెత్తవలెను.

తతః ప్రసారితాంగస్య సోపధానస్య పార్ష్ణికే,
ఆహన్యాన్ముష్టినాంగం చ స్నేహేనాభ్యజ్య మర్దయేత్. ౨౮
వేదనార్తమితి స్నేహో న హి శీఘ్రం నివర్తతే,
యోజ్యశ్శీఘ్రం నివృత్తేఽన్యః స్నేహోఽతిష్ఠన్న కార్యకృత్. ౨౯

పిమ్మట చాచబడినశరీరముకలవాడును, తలగడతోకూడియున్నవాడునగు రోగియొక్కతుంట్లపై పిడికిలిచే గుద్దవలెను. మఱియు నారోగివేదనవలన మిగులపీడితుడుగనుండుటవలనను, స్నేహము శీఘ్రముగ నివర్తించకుండుటవలనను, వానియంగమునందు తైలాదిస్నేహములచే నభ్యంజనముచేయించి మర్దించవలయును. స్నేహము శీఘ్రముగ నివర్తించినచో స్నేహకర్మయొక్క ఫలమునుకలుగజేయనేరదు. కావున మరల స్నేహప్రయోగము చేయవలయును.

స్నేహవస్త్యనంతరము లఘుభోజనము.

దీప్తాగ్నిం త్వాగతస్నేహం సాయాహ్నే భోజయేల్లఘు,

అగ్నిదీపనముగలపురుషునికి స్నేహము బైలువెడలియుండునపుడు సాయంకాలమునందు లఘువైన యాహారమును భుజింపజేయవలయును.

స్నేహకర్షణకాలము.

నివృత్తికాలః పరమస్త్రయో యామాస్తతః పరమ్. 3౦
అహోరాత్రముపేక్షేత పరతః ఫలవర్తిభిః,
తీక్ష్ణైర్వా వస్తిభిః కుర్యాద్యత్నం స్నేహనివృత్తయే. 3౧

స్నేహముయొక్క పరమమైన (అనగా ఉత్కృష్టమైన) నివృత్తికాలము మూడుయామములు. దానికిపైని ఒక అహోరాత్రము నుపేక్షించవలయును. (అనగా నాస్నేహము నాకర్షించుటకై ఒక అహోరాత్రమువరకు యత్నము చేయంజనదని భావము.) ఒకఅహోరాత్రమునకుపైన అర్శశ్చికిత్సితాధ్యాయములో జెప్పబడియుండు ఫలవర్తులచేగాని, వస్తికల్పములో జెప్పబడు తీక్ష్ణమైన వస్తులచేగాని, స్నేహాకర్షణమును గురించి యత్నించవలయును.

స్నేహము త్రైలువెడలకుండునపుడు శుంఠీధాన్యాంబుపానము.

అతిరౌక్ష్యాదనాగచ్ఛన్న చేజ్జాడ్యాదిదోషకృత్,
ఉపేక్షేతైవ హి తతోఽధ్యుషితశ్చ నిశాం పిబేత్. 32
ప్రాతర్నాగరధాన్యాంభః కోష్ణం కేవలమేవ వా,

మిక్కిలి రూక్షింబగుటచే త్రైలువెడలకుండునట్టి స్నేహము జడత్వము, అగ్నిమాంద్యము మొదలగు దోషములను చేయకుండినచో దానిను పేక్షించవచ్చును. (అనగా బయలుపరుపకూడదని భావము.) పిదప నొకరాత్రియంతయు నిరాహారముగనుండి మరుదినముయొక్క ప్రాతఃకాలమునందు శుంఠి, దనియాలు వీనిని జేర్చి కాచబడిన సుఖోష్ణమైన ఉదకమునుగాని, శుంఠి, దనియాలు వీనిజేర్చక కాచబడిన ఉష్ణోదకమునుగాని పానము చేయవలయును.

తృతీయపంచమాదిదివసములయందు అనువాసనవస్తిక్రమము.

అన్వాసయేత్తృతీయేఽహ్ని పంచమే వా పునశ్చ తమ్. 33
యథా వా స్నేహపక్తిః స్యాదతోఽత్యుల్బణమారుతాన్,
వ్యాయామనిత్యాన్ దీప్తాగ్నీన్ రూక్షాంశ్చ ప్రతివాసరమ్.

ఆరోగికి మరల 3-వ దినమునగాని లేక 5-వ దినమునగాని అనువాసనవస్తి చేయించవలయును. లేక రోగియొక్క అగ్నిబలము ననుసరించి స్నేహపాకముకలుగునటుల 2-వ దినమునందు కూడ అనువాసనవస్తి చేయించవలయును. మఱియు వాతాధిక్యము వ్యాయామముచేయునట్టి స్వభావము, విశేషముగ నగ్నిదీపనము, రూక్షగుణము ఇవి గలవారలకు ప్రత్యహము అనువాసనవస్తినే చేయించవలయును.

ఇతి స్నేహైస్త్రిచతురైః స్నిగ్ధే స్రోతోవిశుద్ధయే,
నిరూహం శోధనం యుంజ్యాదస్నిగ్ధే స్నేహనం తనోః. 34

ఈప్రకారము మూడు లేక నాల్గు అనువాసనవస్తులవలన రోగి స్నిగ్ధుడై యుం

అనగా స్రోతోవిశోధనార్థమై శోధనకరమైన నిరూహవస్తిని ప్రయోగించవలయును. రోగి స్నిగ్ధుడు కానియెడల మరల శరీరమునకు స్నేహకర్మను చేయవలయును.

నిరూహవస్తిప్రయోగము.

పంచమేఽథ తృతీయే వా దివసే సాధకే శుభే,
మధ్యాహ్నే కించిదావృత్తే ప్రయుక్తే బలిమంగలే. 3౬
అభ్యక్తస్వేదితోత్సృష్టమలం నాతిబుభుక్షితమ్, 3౭
అవేక్ష్య పురుషం దోషభేషజాదీని చాదరాత్,
వస్తిం ప్రకల్పయేద్వైద్యస్తద్విద్యైర్బహుభిస్సహ,

పిదప అనువాసనవస్తిని చేసిన మూడవదినమునందుగాని లేక ఐదవ దినమునందు గాని మధ్యాహ్నము కొంచెము [illegible] శుభకరమైన దినమునందు బలిపూజాది కర్మలను సలిపి అభ్యంగన స్వేదకర్మలం జేసికొనినవాడును, మలమూత్రాదులను విసర్జించినవాడును, మిక్కిలి [illegible] నగురోగియొక్క ప్రకృతి, దోషము, ఔషధము, సాత్మ్యము, బలము మొదలగువానిని బాగుగ నాలోచించి “నిరూహమాత్రాత్రథమే” అని [illegible] ప్రకారము వయస్సు కనుగుణమైన నిరూహవస్తి ప్రమాణమును [illegible] శాస్త్రమునందు నిపుణులుగనుండునట్టి యనేక వైద్యులతో నాలోచించి నిరూహవస్తిని కల్పించి మిక్కిలి ప్రయత్నముతో నిరూహవస్తిని ప్రయోగించవలయును.

నిరూహవస్తికల్పనము.

[illegible] ద్రవ్యస్యాష్టౌ ఫలాని చ. 3౮

వస్తికల్పన [illegible] నిరూహవస్తికి చెప్పబడియుండు ఇరువదిపలముల ప్రమాణము గల ద్రవ్యములను, [illegible] పదునారు భాగము లధికముగనుండు [illegible] మిగులునట్లు కాచవలయును.

[illegible] నిరూహవస్తి స్నేహప్రమాణము.

తతః [illegible] స్నేహం వాతే ప్రకల్పయేత్,
పిత్తే [illegible] చ [illegible] కఫాధికే. 3౯

[illegible] పురుషుని [illegible] పై జెప్పబడిన ప్రకారము చేయబడిన [illegible] భాగము స్నేహమును చేర్చవలయును. (అనగా నిరూహవస్తి [illegible] అనగా 24 పలములు. దానిలో [illegible] 12 ప్రసృతములు. [illegible] చేర్చవలయునని భావము. (పిత్తాధిక్యముగల పురుషునియం)

దును, స్వస్థుడుగనుండు పురుషునియందును పైజెప్పిన క్వాథములో 6 వ భాగము (అనగా 4 పలములు) స్నేహమును చేర్పవలయును. కఫాధిక్యముగల పురుషునియందును పైజెప్పినక్వాథములో అష్టమాంశము (అనగా 3 పలములు) స్నేహమును చేర్పవలయును. వాతపిత్తకఫములు మూడునధికముగనుండినప్పుడును, స్వస్థముగనుండునప్పుడును అష్టమాంశము (అనగా 3 పలములు) స్నేహమును చేర్పవలయును.

“యో హి సంచాలయేత్ సుప్తం వనే సింహం కరాదిభిః,
సదోషాంశ్చాలయేత్ స్వస్థాన్ ప్రచ్ఛర్దనవిరేచనైః.”

ప్రకోపము లేక స్వస్థముగనుండు వాతాదిదోషములను వమనవిరేచనములచే చలింపచేయుట, వనమునందు నిద్రించుచుండు సింహమును హస్తాదులచే తాడనముచేసి మేల్కొలుపునటుల అపాయకరము. కావున వాతాదులు స్వస్థముగనుండునప్పుడు వమనవిరేచనాదులను చేయించకూడదని యితరతంత్రకారులు నిషేధించియున్నారు. అట్లుండగా స్వస్థునికి నిరూహవస్తిని మూలశ్లోకమునందు చెప్పియుండుట అసంగతమనే శంక గలుగును. అయితే “శీతోద్భవం దోషచయం వసంతే” అనిఋతుచర్యాధ్యాయమునందు స్వస్థునికికూడ వమనవిరేచనాదులను ఈతంత్రకారుడు జెప్పియున్నాడు. అట్లగుటచే పైజెప్పిన “యోహిసంచాలయే”దిత్యాదివచనము శిష్టవ్యవహారవిరుద్ధంబగుటచే నీతంత్రకారునికి అనభిమతమని భావము.

సర్వత్ర చాష్టమం భాగం కల్కాద్భవతి వా యథా,
నాత్యచ్ఛసాంద్రతా వస్తేః

వాతపిత్తకఫముల మూటియందును కల్కద్రవములో సెనిమిదవపాలు (అనగా మూడుపలములు) స్నేహమును చేర్పవలయును. వస్తి మిగుల తేటగ, ఘనముగ నుండు నటుల కల్కమును సిద్ధము చేయవలయును.

నిరూహవస్తి ద్రవ్యసంమేళన క్రమము.

పలమాత్రం గుడస్య చ. ౪౦
మధుపట్వాదిశేషం చ యుక్త్యా

ఆకల్కమునందు ఒకపలప్రమాణము బెల్లమును, తేనె, పటు(అనగా లవణము) మొదలగు శేషద్రవ్యములను, యుక్తిచే జేర్చుకొనవలయును. అది యెట్లనగా:— మాక్షికము నాల్గుపలములు, సైంధవలవణము ఒక కర్షప్రమాణము; అటులనే కొన్ని చోట్ల యవక్షారము ఒక కర్షప్రమాణము అని తెలియవలయును. “పట్వాది” అను ఆది శబ్దమువలన మాంసరసము, సుర, ఆసవము, మూత్రము, క్షీరము, కాంజికము అనుపానిని గ్రహించుకొనవలయును.

నిరూహవస్తిప్రయోగక్రమము.

సర్వం తదేకతః,
ఉష్ణాంబుకుంభీబాష్పేణ తప్తం ఖజసమాహతమ్. ౪౧
ప్రతీష్య వస్తౌ ప్రణయే త్పాయౌ నాత్యుష్ణశీతలమ్,
నాతిస్నిగ్ధం న వా రూక్షం నాతితీక్ష్ణం న వా మృదు. ౪౨
నాత్యచ్ఛసాంద్రం నోనాతి మాత్రం నాపటు నాతిచ,
లవణం తద్వదమ్లం చ

పైజెప్పఁగుండు సమస్తద్రవ్యముల నొకపాత్రలోఁ జేర్చి ఔషధపాకాధిక్యపరిహారార్థమై ఉష్ణోదకముతోఁ గూడియుండు కుంభముయొక్క యావిరివలన పాత్రమునందలి ద్రవ్యములను వెచ్చజేసి కవ్వముచే బాగుగకలియబెట్టి పైయధ్యాయములోఁ జెప్పబడిన బ్రహ్మదక్షేత్యాది మంత్రముచే నభిమంత్రించి మిక్కిలి యుష్ణంబును వేడినికాక సమశీతోష్ణంబును, మిక్కిలి స్నిగ్ధంబును రూక్షంబుగాక కొంచెముస్నిగ్ధంబును, మిక్కిలి తీక్ష్ణంబును మృదువునుగాక సమస్థితినుండునదియు మిక్కిలి పలుచనయు చిక్కనయు లేక కొంచెము ద్రవంబును హీనాధికప్రమాణముగాక మితమైన ప్రమాణము కల్గినదియు, లవణంబును పులుపును అధికముగాక మితముగ నుండునదియునైన పైజెప్పిన యౌషధమును వస్తిలోఁ జేర్చి గుదములందు ప్రయోగించవలయును.

మతాంతరమున నిరూహవస్తిద్రవ్యసంయోగక్రమము.

పరస్త్వన్యే తు తద్విదః. ౪౩
మాత్రాం త్రిపలికాం కుర్యాత్ స్నేహమాక్షికయోః పృథక్,
కర్షార్ధం మాణిమంథస్య స్వస్థే కల్కపలద్వయమ్. ౪౪
సర్వద్రవాణాం శేషాణాం పలాని దశ కల్పయేత్,
మాక్షికం లవణం స్నేహం కల్కం క్వాథమితి క్రమాత్. ౪౫
ఆవపేత నిరూహాణామేష సంయోజనే విధిః,

స్నేహద్రవమును, తేనెను ప్రత్యేకముగ 3 పలములు, మాణిమంథము (అనగా సైంధవలవణము) ½ కర్షప్రమాణము, స్వస్థునికి కల్కము 2 పలములు, తక్కిన ద్రవద్రవ్యములన్నియు పదిపలములను జేర్చవలెనని వస్తికర్మవిశారదులగు కొందరాచార్యులు చెప్పిరి. ఒకభాండములో మాక్షికమును తొలుత వేసి మర్దనముచేసి పిదప దానిలో లవణమును వేసి బాగుగమర్దించి మిశ్రమముచేయవలయును. పిదప స్నేహమును, దానికి తర్వాత కల్కమును, దానికితర్వాత క్వాథమును ఇటుల క్రమముగ మిశ్రమముచేయ

వలయును. ఇటుల మిశ్రమముచేయబడిన ద్రవ్యములు సమరసములుగలవిగనగును. ద్రవ్యములకు సమరసములు గలిగినచో నిరూహవస్తికి సమ్యగ్యోగము కలుగును. నిరూహవస్తిద్రవ్యములైన మాక్షికాదులయొక్క మిశ్రమమునందును నిదియే విధియని తెలియవలయును.

నిరూహవస్తిప్రయోగానంతరకర్తవ్యము.

ఉత్తానో దత్తమాత్రే తు నిరూహే తన్మనా భవేత్. ౪౬
కృతోపధానస్సంజాతవేగశ్చోత్కటకః సృజేత్,

నిరూహవస్తి ప్రయోగింపబడినతోడనే వెల్లకిల పరుండి తలగడమీద నాను కొని నిరూహవేగమునందు మిగుల గమనముగలవాడై యుండవలయును. నిరూహవేగము కలుగునపుడు ఉన్నతస్థలమునుండి నిరాటంకముగా వదలవలయును.

వేగాభావమునందు మరల నిరూహవస్తిక్రమము.

ఆగతౌ పరమః కాలో ముహూర్తో మృత్యవే పరమ్. ౪౭
తత్రానులోమికం స్నేహక్షారమూత్రామ్లకల్పితమ్,
త్వరితం స్నిగ్ధతీక్ష్ణోష్ణం వస్తిమన్యం ప్రపీడయేత్. ౪౮
విదధ్యాత్ఫలవర్తిం వా స్వేదనోత్త్రాసనాది చ,

నిరూహవస్తిద్రవము వెలివెడలుటకు కాలము ఒకముహూర్తము. దానికి పైబడి కాలహరణమైనచో మరణమునొందించును. నిరూహవస్తిఔషధము ఒకముహూర్తము నకుపైన బైలువెడలకుండుపక్షములో అనులోమకరమయినట్టియు, స్నేహము, యవక్షారము, గోమూత్రము, తక్రము, కాంజికము మొదలగు అమ్లద్రవ్యములచే సిద్ధము చేయబడినట్టియు, స్నిగ్ధముగ తీక్ష్ణముగ ఉష్ణముగనుండునదియునైన వేరే నిరూహవస్తిని త్వరగా ప్రయోగింపవలయును. లేక అర్శశ్చికిత్సితాధ్యాయములో చెప్పియుండు మ్రంగకాయతో గూడినఫలవర్తినైన ప్రయోగింపవలయును. మఱియును స్వేదకర్మ, భయపరచుట వీనినికూడ చేయవలయును.

ద్వితీయ తృతీయాది నిరూహవస్తిప్రయోగములు.

స్వయమేవ నివృత్తే తు ద్వితీయో వస్తిరిష్యతే. ౪౯
తృతీయోఽపి చతుర్థోఽపి యావద్వా సునిరూఢతా,

ఫలవర్తిప్రయోగము మొదలగు శ్రమలేకయే స్వయముగా నిరూహవస్తి బైలుపడినయెడల 2, 3, లేక 4 పర్యాయములుగాని, లేక శరీరమునందు బాగుగ నిరూఢత్వము గలుగువరకుగాని నిరూహవస్తిని ప్రయోగింపవలయును. ఇటుల జెప్పుటచే

తొలుత ప్రయోగించబడిన నిరూహవస్తి ఫలవర్తి ప్రయోగము మొదలగు ప్రయాసమువలన బైలు వెడలునపుడు మఱియొకనిరూహవస్తిని ప్రయోగింపజనదని భావంబగుచున్నది.

నిరూహవస్తి సమ్యగ్యోగలక్షణము.

విరిక్తవచ్చ యోగాదీన్ విద్యాత్

నిరూహవస్తియొక్క సమ్యగ్యోగాదులను విరక్తునివలెనే తెలియవలయును. విరిక్తునియొక్క సమ్యగ్యోగాదులు వమనవిరేకాధ్యాయమునందు "హృత్కుక్షిశుద్ధి" అనువచనము మొదలుకొని "భవంత్యతి విరిక్తస్యతథాతివమనాదయః" అను వచనము వరకు జెప్పబడియున్నది.

నిరూహవస్తి సమ్యగ్యోగమునందు పథ్యము.

యోగే తు భోజయేత్. ౫౦

కోష్ణేన వారిణా స్నాతం తనుధన్వరసౌదనమ్,

నిరూహవస్తియొక్క సమ్యగ్యోగము కలిగియుండునపుడు రోగిని సుఖోష్ణమైన యుదకములో స్నానము చేయించి లఘువైన జాంగలమాంసరసము, అన్నము వీనిని భుజింపజేయవలయును. "యూషః క్షీరరసైః క్రమాత్" అనగా యూషము, క్షీరము, మాంసరసము అనునవి పథ్యకరములని ఉత్తరత్ర జెప్పబడుటచే నిచట జాంగలమాంసరసము, అన్నము వీనిని భుజింపజేయవలయునని చెప్పినది అసంగత మనుశంకకలుగును. అయితే ప్రాయశః నిరూహవస్తి వాతవికారశమనార్థమే చెప్పబడియున్నది. దానియందు మాంసరసము అన్నము ఇవియే ఉత్కృష్టమైన పథ్యము, కాబట్టి క్రింద జెప్పబడు యూషక్షీరాదులు ఆయాదోషానుగుణముగ జెప్పబడినవగుటవలన ప్రకృతమునందెట్టి విరోధమును లేదు.

దోషశుద్ధి వమనవిరేచనములవలన ద్రవరూపమైనవస్తువులచే జేయించబడునపుడు పేయాదిక్రమము పథ్యముగనగునట్టుల నిరూహవస్తియందును పేయాదిక్రమమే పథ్యముగ గావచ్చునని చెప్పుట యుక్తముకాదు. ఏలననగా:—విరేకవమనములచే జాఠరాగ్ని స్థానము మూయబడుచున్నది. దానివలన నగ్నిమాంద్యము కలుగును. కాబట్టి వమనవిరేకములయందు పేయాదిక్రమము పథ్యముగ జెప్పబడినది. నిరూహవస్తియైననో నాభియొక్క ఊర్ధ్వభాగమును జెందకయే దోషములను బయలుపరచును. కాబట్టి యీనిరూహవస్తియందు అగ్నిమాంద్యముకలుగుటలేదు. దానంజేసియే యిచట పేయాదిక్రమము పథ్యము కానేరదు. మఱియు నిరూహవస్తి వాతవికారశమనార్థము చెప్పబడియుండుటవలన నిచట మాంసరసౌదనమే యుక్తమైనపథ్యము.

వికారా యే నిరూహస్య భవంతి ప్రచ్యుతైర్మలైః 51
తే సుఖోష్ణాంబుసిక్తస్య యాంతి భుక్తవతశ్శమమ్,

నిరూహవస్తియందు స్వస్థానమునందుండి చలించియుండని వాతాదిదోషములచే గలుగువికారములు సుఖోష్ణమైన ఉదకములలో స్నానముచేసి భుజించినవానికి శాంతిజెందును. కాబట్టి నిరూహవస్తి చేయించుకొనినవాని సమ్యగ్యోగము కలిగియుండునపుడు సుఖోష్ణోదకములో స్నానముచేసి భుజించుటయావశ్యకము.

నిరూహానంతరము అనువాసనవస్తి.

అథ వాతార్దితం భూయస్సద్య ఏవానువాసయేత్. 52

నిరూహవస్త్యనంతరము వాతపీడితుడుగా నుండుపురుషునికి ఆదినమునందే అనువాసనవస్తి చేయించవలయును.

అనువాసనవస్తి సమ్యగ్యోగాదులు.

సమ్యక్ హీనాతియోగాశ్చ తస్య స్యుః స్నేహపీతవత్,

అనువాసనవస్తియొక్క సమ్యగ్యోగ, హీనయోగ, అతియోగములు, స్నేహపాన సమ్యగ్యోగాదులవలెనే యుండును. స్నేహపానముయొక్క సమ్యగ్యోగాదులు "వాతానులోమ్యం" అనుశ్లోకము మొదలుకొని "ఘ్రాణవక్త్రగుదస్రావాః" అనునంతవరకు పూర్వమే చెప్పబడియున్నది.

ప్రకారాంతరానువాసనవస్తి సమ్యగ్యోగము.

కించిత్కాలం స్థితో యశ్చ సపురీషో నివర్తతే. 53
సానులోమానిలః స్నేహస్తత్సిద్ధమనువాసనమ్,

స్వల్పకాలమువరకు కోష్ఠమధ్యములోనుండి విడచు పురీషము, అనులోమవతము, దీనితోకూడ స్నేహము బయలుపడుట సిద్ధమైన (అనగా రోగనివృత్తికరమైన) అనువాసనమని తెలియవలయును.

శ్లేష్మాదిరోగములయందు అనువాసనవస్తిప్రయోగక్రమము.

ఏకం త్రీన్ వా బలాసే తు స్నేహవస్తీన్ ప్రకల్పయేత్. 54
పంచ వా సప్త వా పిత్తే నవైకాదశ వానిలే,
పునస్తతోఽప్యయుగ్మాంస్తు పునరాస్థాపనం తతః. 55

శ్లేష్మరోగమునందు 1 లేక 3 అనువాసనవస్తులను చేయవలయును. పిత్తరోగమునందు 5 లేక 7 అనువాసనవస్తులను చేయవలయును, వాతరోగమునందు 9 లేక

11 అనువాసనవస్తులను చేయవలయును. తర్వాత జేసిద్ధమైన అనువాసనములను చేయవలయును. పిదప మరల నిరూహావస్తిని చేయవలయును. వాతపీడితునికి:—

"వ్యాయామనిత్యాన్ దీప్తాగ్నీన్ రూక్షాంశ్చ ప్రతివాసరమ్"

అని పూర్వము చెప్పిన వచనప్రకారము పైచెప్పినరీతిగ దినముమార్చి దినము గాక ప్రతి దినమునను అనువాసనవస్తులను చేయవలయును.

నిరూహవస్తియందు పథ్యము.

కఫపిత్తానిలేష్వన్నం యూషక్షీరరసైః క్రమాత్,

శ్లేష్మము, పిత్తము, వాతము, ఈరోగములయందు నిరూహావస్తి చేయించుకొనినవాను యథాక్రమముగా యూషము, క్షీరము, మాంసరసము, వీనితోడ నన్నమును భుజించుట పథ్యకరము.

వాతమునందు నిరూహావస్తిక్రమము.

వాతఘ్నౌషధనిఃక్వాథ స్త్రివృతా సైంధవైర్యుతః. ౫౬
వస్తిరేకోఽనిలే స్నిగ్ధః స్వాద్వమ్లోష్ణరసాన్వితః,

తెల్లతెగడ, సైంధవలవణము, వీనితోగూడినదిగ, స్నిగ్ధముగ, మధురామ్లలవణరసయుక్తముగనుండు వాతహరమైన ఔషధములు (అనగా దశమూలాదులు) వీని యొక్క కషాయముచే వాతమునందు ఒకనిరూహావస్తిచేయుట హితకరము.

పిత్తమునందు నిరూహావస్తిక్రమము.

న్యగ్రోధాదిగణక్వాథా *పత్రకాదిసితాయుతా. ౫౭
పిత్తే స్వాదుహిమా సాజ్యక్షీరేక్షురసమాక్షికా,

న్యగ్రోధాదిగణ కషాయము, పత్రకాదిగణకషాయము, పంచదార, ఘృతము, క్షీరము, చెఱకురసము, మాక్షికము. వీనితోగూడియుండు 2 నిరూహావస్తులు పిత్తమునందు హితకరము.

కఫమునందు నిరూహావస్తిక్రమము.

ఆరగ్వధాదినిఃక్వాథవత్సకాదియుతాస్త్రయః. ౫౮
రూక్షాః సక్షౌద్రగోమూత్రాస్తీక్ష్ణోష్ణకటుకాః కఫే,

ఆరగ్వధాదిగణకషాయము, వత్సకాదిగణకషాయము, మాక్షికము, గోమూత్రము, వీనితోగూడినదిగ, రూక్షముగ, తీక్ష్ణముగ, ఉష్ణముగ, కటువుగనుండు మూడు నిరూహావస్తులు కఫమునందు హితకరములు.

* పద్మకాది ఇతిపా.

సన్నిపాతమునందు వస్తిక్రమము.

త్రయశ్చ సన్నిపాతేఽపి దోషాన్ ఘ్నంతి యతః క్రమాత్. ౫౯

సన్నిపాతమునందును మూడువస్తులు హితకరములు. ఏలననగా:—అవి క్రమముగా మూడుదోషములను హరింపజేయును.

మతాంతరమునను వస్తినియమము.

త్రిభ్యః పరం వస్తిమతో నేచ్ఛంత్యన్యే చికిత్సకాః,
న హి దోషశ్చతుర్థోఽస్తి పునర్దీయేత యం ప్రతి. ౬౦

కావున మూడు నిరూహవస్తులకంటె నధికమైన నిరూహవస్తులను కొందరు వైద్యులంగీకరించుటలేదు. ఏలననగా:- నాలుగవ నిరూహవస్తి యేదోషము నుద్దేశించి ప్రయోగించవలయునో అటువంటి నాలుగవదోషము లేకుండుటవలన అని తెలియవలయును.

ఉత్క్లేశనం శుద్ధికరం దోషాణాం శమనం క్రమాత్,
త్రిధైవం కల్పయేద్వస్తిమిత్యన్యేఽపి ప్రచక్షతే. ౬౧

దోషములను స్థానములోనుండి చలింపజేయుట, శుద్ధిచేయుట, శమనముచేయించుట, వీనినిమిత్తము యథాక్రమముగా మూడు నిరూహవస్తులను ప్రయోగించవలయునని యితరవైద్యులు చెప్పుచున్నారు.

దోషాద్యనుగుణముగా వస్తిప్రయోగము.

దోషౌషధాదిబలతః సర్వమేతత్ప్రమాణయేత్,

నిరూహవస్తిప్రయోగవిషయములో వాతాదిదోషములు, ఔషధము, సాత్మ్యము, మొదలగువాని ననుసరించి పైజెప్పినవస్తులను తగినప్రమాణమును గల్పించి ప్రయోగించవలయును.

సమ్యఙ్నిరూఢలింగం తు నాసంభావ్య నివర్తయేత్. ౬౨

నిరూహముయొక్క సమ్యగ్యోగలక్షణములు కల్గునంతవరకు నిరూహవస్తిని నిలుపంజనదు.

కర్మాఖ్యవస్తివిశేషము.

ప్రాక్ స్నేహ ఏకః పంచాంతే ద్వాదశాస్థాపనాని చ,
సాన్వాసనాని కర్మైవం వస్తయస్త్రింశదీరితాః. ౬౩

తొలుత ఒకస్నేహవస్తి, అంతమునందు 5 స్నేహవస్తులు, అనువాసనముతో గూడియుండు 12 నిరూహవస్తులు (అనగా తొలుతనిరూహము పిదప అనువాసనము యీప్రకారము 24 వస్తులు) ఇటుల 30 వస్తుల ప్రయోగించినచో కర్మవస్తి యనబడును.

కాలమను వస్తిభేదము.

కాలః పంచదశైకో౽త్ర ప్రాక్స్నేహో౽ంతే త్రయస్తథా,
షట్పంచ వస్త్యంతరితాః

తొలుత స్నేహవస్తి 1 అంతమునందు స్నేహవస్తులు 3, 5 నిరూహవస్తులచే అంతరితమైన 6 స్నేహవస్తులు (అనగా తొలుత స్నేహము పిదప నిరూహము ఈప్రకారము 11 వస్తులు) ఇటుల 15 వస్తులు కాలవస్తి యని చెప్పబడును.

యోగమను వస్తిభేదము.

యోగో౽ష్టౌ వస్తయో౽త్ర తు. ౬౪
త్రయో నిరూహాః స్నేహాశ్చ స్నేహావాద్యంతయోరుభౌ,

నిరూహవస్తులు 3, స్నేహవస్తులు 3, మొదట అంతమున స్నేహవస్తులు 2 ఇటుల 8 వస్తులు చేరి యోగవస్తియని చెప్పబడును.

స్నేహ నిరూహ వస్త్యాధిక్యనిషేధము.

స్నేహవస్తిం నిరూహం వా నైకమేవాతిశీలయేత్. ౬౫
ఉత్క్లేశాగ్నివధౌ స్నేహాన్నిరూహాన్మరుతో భయమ్,

స్నేహవస్తి, లేక నిరూహవస్తి వీనిలో నొకదానిని విశేషముగా ప్రయోగింపజనదు. స్నేహవస్తి నధికముగ ప్రయోగించుటచే ఉత్క్లేశము, అగ్నిమాంద్యము కలుగును. నిరూహమునధికముగ సేవించుటచే వాతరోగము కలుగును.

నిరూహానువాసన వస్త్యర్హులు.

తస్మాన్నిరూఢః స్నేహ్యః స్యాన్నిరూహ్యశ్చానువాసితః. ౬౬

కావున నిరూహవస్తి చేయించుకొనినవాడు స్నేహవస్తికి అర్హుడుగ నగును. అటులనే అనువాసనవస్తి చేయించుకొనినవాడు నిరూహవస్తికి అర్హుడుగనగును.

వస్తికర్మఫలము.

స్నేహశోధనయుక్త్యైవం వస్తికర్మ త్రిదోషజిత్,

ఈప్రకారము పూర్వోక్తస్నేహ శోధనయుక్తిచే సేవింపబడిన వస్తికర్మ త్రిదోషములను జయించును.

మాత్రా వస్తి.

హ్రస్వయా స్నేహపానస్య మాత్రయా యోజితస్సమః. ౬౭
మాత్రావస్తిః స్మృతః స్నేహః

హ్రస్వమైనమాత్రతోడ (అనగా రెండుతులములలో తీర్ణమగునట్టి స్నేహమాత్రతోడ) ప్రయోగింపబడిన స్నేహవస్తి మాత్రావస్తియని సద్వైద్యులచే చెప్పబడును.

"షట్పలో హి భవేచ్ఛ్రేష్ఠస్త్రిపలో మధ్యమో భవేత్,
కనీయస్సార్ధపలికః త్రిధా మాత్రానువాసనే"

6 పలములు ఉత్తమమాత్ర, 3 పలములు మధ్యమమాత్ర, 1½ పలము హ్రస్వమాత్ర ఇటుల 3 ప్రకారములుగా అనువాసనవస్తియందు స్నేహమాత్ర ఆచార్యులచే చెప్పబడియున్నది.

మాత్రావస్తి సేవనఫలము.

శీలనీయస్సదా చ సః,
బాలవృద్ధాధ్వభారస్త్రీవ్యాయామాసక్తచింతకైః. ౭౮
వాతభగ్నబలాల్పాగ్నినృపేశ్వరసుఖాత్మభిః,
దోషఘ్నో నిష్పరీహారో బల్యః సృష్టమలస్సుఖః. ౭౯

ఆమాత్రావస్తి బాలురు, వృద్ధులు, మార్గగమనము చేసినవారు, భారవస్తువు మోయుట, స్త్రీసంయోగము, వ్యాయామము వీనియందాసక్తిగలవారు, చింతాక్రాంతులు, వాతముచే నపహరింపబడిన బలముగలవారు, అగ్నిమాంద్యముగలవారు, రాజులు, మిగుల సౌఖ్యమునుగోరువారు వీరలు సర్వకాలములయందు సేవింపవలయును, సేవించినచో దోషములను పోగొట్టి బలమును గలుగజేయును. మలమును వెలుపరచును. సుఖమును గలుగజేయును. చెరుపు చేయనేరదు.

ఉత్తరవస్తి.

వస్తిరోగేషు నారీణాం యోనిగర్భాశయేషు చ,
ద్విత్రాస్థాపనశుద్ధేభ్యో విదధ్యాద్వస్తిముత్తరమ్. ౮౦

స్త్రీపురుషులయొక్క వస్తిస్థానమునందు గలుగు రోగములయందును, స్త్రీలయొక్క యోని, గర్భాశయము వీనియందుగలుగు రోగములయందును, 2 లేక 3 సంఖ్యగల నిరూహవస్తులచే శుద్ధులుగనుండు స్త్రీపురుషులకు పిదప ఉత్తరవస్తిని చేయింపవలయును. గుదమునకంటె ఉత్తరమార్గముగ ప్రయోగింపబడుటవలన నీవస్తికి ఉత్తరవస్తియను నామము కలిగినది.

ఉత్తరవస్తి యంత్రలక్షణము.

ఆతురాంగులమానేన తన్నేత్రం ద్వాదశాంగులమ్,
వృత్తం గోపుచ్ఛవన్మూలమధ్యయోః కృతకర్ణికమ్. ౮౧

సిద్ధార్థకప్రవేశాగ్రం శ్లక్ష్ణం హేమాదిసంభవమ్,
కుందాశ్వమారసుమనఃపుష్పవృంతోపమం దృఢమ్. ౨౨

ఉత్తరవస్తియొక్కయంత్రము రోగియొక్క అంగుళములవలన 12 అంగుళముల ప్రమాణము నిడుపుగలదిగ, ఆవగింజ గుండ్రముగ మూలమునందు మధ్యమునందు కర్ణికలుగలదిగ, కొనయందు తెల్ల ఆవగింజ లోనప్రవేశించతగిన ద్వారము గలదిగ, నున్నగ, బంగారాదులచే నిర్మింపబడినదిగ, మృదువుగ, కుందము (అనగా మొల్ల) గన్నేరు, జాజి పుష్పములయొక్క కోడిమలతో సమానమయినదిగ, దృఢముగ నుండవలయును. ఇది పురుషులనుపయోగించునట్టి ఉత్తరవస్తియంత్రమని తెలియవలయును.

౮] —ఉత్తరవస్తియందు స్నేహమాత్ర.—

తస్య వస్తిర్మృదులఘుర్మాత్రా శుక్తిర్వికల్ప్య వా,

ఆ యంత్రమునందు మృదువుగ లఘువుగనుండు వస్తిని చేర్చవలయును. ఉత్తరవస్తియందు రెండుకర్షముల ప్రమాణముగల స్నేహమునుగాని, లేక బలము, వయస్సు, సత్వము, దేహము, సాత్మ్యము మొదలగువానిని విచారించి వానివానికనుగుణముగ గాని స్నేహమాత్రను నిర్ణయించి ప్రయోగించవలయును.

—ఉత్తరవస్తి ప్రయోగక్రమము.—

అథ స్నాతాశితస్యాస్య స్నేహవస్తివిధానతః. ౨౩
ఋజోస్సుఖోపవిష్టస్య పీఠే జానుసమే మృదౌ,
హృష్టే మేఢ్రే స్థితే చర్జూ శనైః స్రోతోవిశుద్ధయే ౨౪
సూక్ష్మాం శలాకాం ప్రణయేత్తయా శుద్ధేఽనుసేవనీమ్,
ఆమేహానాంతం నేత్రం చ నిష్కంపం గుదవత్తతః. ౨౫
*పీడితేఽంతర్గతే స్నేహే స్నేహవస్తిక్రమో హితః,

స్నేహవస్తిలో జెప్పియుండు విధిప్రకారము స్నానముచేసి భుజించినవాడై (అనగా స్నేహవస్తిలో జెప్పియుండునట్టి యాహారములను భుజించినవాడై) ఋజువుగ నుండువాడు మోకాలంతపొడవుగల ఆసనమునందు సుఖముగ కూర్చుండియుండువాడు నగుపురుషునియొక్క మేఢ్రము నిట్రబొడుచుకొని ఋజువుగనుండునపుడు సూక్ష్మమైన శలాకను స్రోతోమార్గశుద్ధ్యర్థమై మెల్లగ ప్రవేశింపజేయవలయును.

---

* పీడితేనుగతే ఇతిపా.

కలాడు మేఢ్రము శుద్ధమైయుండగా దేవదారువాదిమొదలు మేఢ్ర అగ్రభాగమువరకు (అనగా 6 అంగుళములవరకు) గుదమునందు అనువాసనవాదివస్తులను ప్రయోగించునటు లనే ఆయంత్రమును విసర్జించునట్లు ప్రయోగించవలయును. ప్రయోగించిన పిదప స్నేహము అంతర్గతమైయుండగా అనువాసన వస్తిలో చెప్పబడిన విధులను (అనగా అరచేతుల చే స్ఫిక్ దేశములయందు తాడనాదులను) చేయవలయును.

వస్తినానేన విధినా దద్యాత్త్రీంశ్చతురో౽పి వా. ౭౬
అనువాసనవచ్ఛేషం సర్వమేవాస్య చింతయేత్,

పైచెప్పిన రీతిగ మూడుసార్లు ఈ వస్తులను ప్రయోగించవలయును. తక్కిన విధులనన్నిటిని అనువాసనవస్తియందు చెప్పిన ప్రకారము ఆచరించునది.

"యథాశేషం ప్రవేశ్యాథ స్నేహాన్నిర్గలితం ముహుః,
ప్రత్యాగతే ద్వితీయం చ తృతీయం చ ప్రదాపయేత్.
న చేదనుపసేత్తత్ర స్యాత్సోమ్యం పరిశేషతః,
పిప్పల్యాగరధూమాది విస్తక్షారంపయేత్,
మూత్రామ్లపిష్టైర్గుళికాస్సర్షపం మాషసన్నిభాః,
భాయాను శుష్కాస్తాశ్శ్లక్ష్ణ పద్యాన్నిర్ద్విర్భాగ్,
పూర్వం మాషోపమాః పశ్చాత్తాభిః స్నేహం సమానయేత్,
స్నేహే ప్రత్యాగతే చ స్యాదనువాసనికో విధిః."

ఆ యంత్రము కొంచెము పైట మిగిలియుండునటుల శిశ్నములో ప్రవేశింపజేసి అర్ధ పలము స్నేహములోన ప్రవేశించునటుల జేయవలయును. ఆ స్నేహము పైలుపడునపుడు రెండు లేక మూడుమార్లు మరల ప్రయోగింపవలెను. ఆ స్నేహము పైలుపడకుండా లోనచేనిలిచినయెడల, పిప్పలి, తెలజీగరు, కరుఘాపము, గోడిగె, సైంధవలవణముదీనిని గోమూత్రము, కాంజికామ్లము వీనితో బాగుగ మర్దించి ఆవాలు, మినుములు వీనితో సమానమైన పరిమాణముగ గుళికలు చేసి నీడనెండించి మేఢ్రమునందు తొలుత ఆవా లంత ప్రమాణముగల గుళికలను పిదప మినుములంత ప్రమాణముగల గుళికలను లోపల ప్రవేశింపజేసి ఆస్నేహమును పైటికి వెడలింపవలయును. స్నేహము పైలు వెడలునపుడు అనువాసనములో చెప్పియుండువిధులను చేయవలయునని ఖరనాదమునందు చెప్పబడి యున్నది.

స్త్రీలకు ఉత్తరవస్తికాలము.

స్త్రీణామార్తవకాలే తు యోనిర్గృహ్ణాత్యపావృతేః. ౭౭

విదధీత తదా తస్మాదనృతావపి చాత్యయే,
యోనివిభ్రంశశూలేషు యోనివ్యాపదసృగ్దరే. ౭౮

"ఋతుష్వ వ్యావసతిశాః ఇత్యాది" వచనములచే జెప్పబడిన ఋతుకాలమునందు స్త్రీలకు యోనిముఖము విచ్చుకొనియుండుటవలన ఉత్తరవస్తిని గ్రహించును. ఇతరకాలములయందు యోని ముఖము ముడిచికొనియుండుటవలన గర్భమువఱకు స్నేహవస్తినికూడా గ్రహింపకుండును. కాబట్టి యోని ముఖము విచ్చుకొనియుండు ఋతుకాలమునందే ఉత్తరవస్తిని చేయవలయును. యోనివిభ్రంశము, యోనిశూల, యోనివ్యాపత్తు, అసృగ్దరము మొదలగు కష్టమైన రోగములు గలుగునపుడు ఋతుకాలమునకు వ్యతిరిక్తమైన కాలమునందుకూడ స్త్రీలకు ఉత్తరవస్తిని చేయవలయును.

స్త్రీల - ఉత్తరవస్తి - యంత్రలక్షణము.

నేత్రం దశాంగుళం ముద్గప్రవేశం చతురంగులమ్,
అపత్యమార్గే యోజ్యం స్యాద్ద్వ్యంగులం మూత్రవర్త్మని. ౭౯
మూత్రకృచ్ఛ్రవికారేషు బాలానాం త్వేకమంగుళమ్,

స్త్రీలకు ప్రయోగించునట్టి ఉత్తరవస్తి యంత్రము పది అంగుళములు నిడుపు, పెసరగింజ ప్రవేశించునట్టి ద్వారముగల అగ్రప్రదేశము, పై జెప్పిన గోపుచ్ఛాకారము మొదలగు లక్షణములుగలదిగనుండవలయును. స్త్రీలకు ఉత్తరవస్తి చేయునపుడు ఆయంత్రమును గర్భమార్గమునందు 4 అంగుళములు ప్రవేశింపజేయవలయును. రజస్వల కాని స్త్రీలకు మూత్రకృచ్ఛ్రాది రోగములలో మూత్రమార్గమునందు రెండు అంగుళములు లోనయంత్రమును ప్రవేశింపజేయవలయును. బాలస్త్రీలకు మూత్రకృచ్ఛ్రాది రోగములు కలిగియుండునపుడు ఒక అంగుళప్రమాణముగల యంత్రమును మూత్రద్వారమునందు ప్రవేశింపజేయవలయును. "చతురంగులం యోజ్యం" అని చెప్పినందుచే నాయంత్రము లోన నధికముగా ప్రవేశించకుండుటకై నాల్గు అంగుళములకు పైన ఆ యంత్రమునకు కర్ణిక గలిగియుండవలయునని స్పష్టమగుచున్నది.

స్త్రీలకు ఉత్తరవస్తి స్నేహప్రమాణము.

ప్రకుంచో మధ్యమా మాత్రా బాలానాం శుక్తిరేవ తు. ౮౦

స్త్రీలకు ఉత్తరవస్తియందు స్నేహముయొక్క ప్రకుంచము మధ్యమ మాత్ర, బాలురకు స్నేహముయొక్క శుక్తి ప్రమాణము మధ్యమమాత్ర అని తెలియవలయును. మఱియును స్త్రీలకు ఉత్తమ, కనిష్ఠమాత్రలను ప్రయోగింపంజనదు.

స్త్రీలకు ఉత్తరవస్తి ప్రయోగక్రమము.

ఉత్తానాయాః శయానాయాః సమ్యక్సంకోచ్య సక్థినీ,
ఊర్ధ్వజాన్వాస్త్రీంశ్చతురోఽథవాహోరాత్రేణ యోజయేత్. ౭౧
వస్తీంస్త్రీన్రాత్రమేవం చ స్నేహమాత్రాం వివర్ధయేత్,

వెలికిలపరుండియుండునదియును, పొందుపుగ నెత్తబడిన మోకాళ్లుగలదియునగు స్త్రీకి తొడలను సంకోచము చేయించి మూడు లేక నాల్గు ఉత్తరవస్తులను ఒక అహోరాత్రమునందు ప్రయోగింపవలయును. ఇటుల మూడు దినములు ఉత్తరవస్తి చేయవలయును. అటుల చేయునపుడు స్నేహమాత్రను యథాక్రమముగా ½ కర్షము, కర్షము ప్రమాణము చొప్పున వృద్ధి చేయవలయును. "ఉత్తానాయాః శయానాయాః" అని చెప్పియుండుటచే బోరగిల పరుండియుండునపుడును, ప్రక్కవాటుగా పరుండియుండునపుడును, కూర్చుండియుండునపుడును, స్త్రీలకు ఉత్తరవస్తి చేయకూడదని భావం బగుచున్నది.

త్ర్యహమేవచ విశ్రమ్య ప్రణిదధ్యాత్పునస్త్ర్యహమ్. ౭౨

ఇటుల మూడు దినములు ఉత్తరవస్తిని ప్రయోగించి మరల మూడు దినములువదలి మరల మూడు దినములు పూర్వోక్తక్రమముగా ఉత్తరవస్తిని ప్రయోగింపవలయును. ఇటులనే పురుషులయొక్క మేఢ్రమునందు ఉత్తరవస్తిప్రయోగమును చేయవలయును.

వమనవిరేచనాదికాలనిర్ణయము.

పక్షాద్విరేకో వమితే తతః పక్షాన్నిరూహణమ్,
సద్యో నిరూఢోఽనువాస్యః సప్తరాత్రాద్విరేచితః. ౭౩

ఉత్తమమైన శుద్ధిచే శుద్ధుడైన వమితునికి ఒక పక్షమునకు తర్వాత విరేకము చేయించవలయును. ఏలననగా:—ఉత్తమశుద్ధిచే శుద్ధుడైనవమితునికి ఏడు దినములలో పేయాదిక్రమముగా ప్రకృతిభోజనము కలుగుచున్నది. పిదప నేడు దినములలో ఒక దినమువిడిచి ఒక దినము అనువాసనవస్తి ప్రయోగము చేయుటచే స్నిగ్ధుడుగనగు చున్నాడు. పిదప విరేచనము చేయించుకొనినవానికి ఒక పక్షమునకు (పదునైదుదినములకు) పైన నిరూహవస్తి చేయించవలయును. ఏలననగా:—విరేకము చేయించుకొనిన వానికి ఏడు దినములలో ప్రకృతిభోజనము కలుగును. పిదప ఏడు దినములలో నొక దినమువిడిచి మరుదినము అనువాసనవస్తిని చేయుటచే స్నిగ్ధుడుగనగు చున్నాడు. నిరూహవస్తి చేయించుకొనినవానికి ఆదినమునందే అనువాసనవస్తిని చేయించవలయును. ఈయర్థమునే యాతంత్రకారుడు,—

"అథ వాతార్దితం భూయ స్సద్య ఏవానువాసయేత్."

అనువచనముచే పూర్వమే చెప్పియున్నాడు. విరేకము చేయించుకొనినవానికి ఏడు దినములలో ప్రకృతిభోజనము కలుగుటవలన నేడుదినములకుపైన అనువాసనవస్తిరి చేయించవలయును.

వస్తికర్మదోషమును హరింపజేసెడిక్రమము.

యథా కుసుంభాదియుతాత్తోయాద్రాగం హరేత్పటః,
తథా ద్రవీకృతాద్దేహాద్వస్తిర్నిర్హరతే మలాన్. ౮౪

కుసుంభ కుంకుమాది ద్రవ్యములతోఁగూడియుండు ఉదకములో తడపబడిన వస్త్రము కుసుంభాదులను గ్రహించక యెఱుపు వర్ణమునుమాత్రము గ్రహించునటులనే ద్రవముగజేయబడిన దేహములో ధాతువులను వస్తికర్మ హరించక ఆ ధాతువులలో మిశ్రముగనుండు దోషములను మాత్రము హరింపజేయును.

వస్తికర్మప్రశంస.

శాఖాగతాః కోష్ఠగతాశ్చ రోగా మర్మోర్ధ్వసర్వావయవాంగజాశ్చ,
యే సంతి తేషాం న తు కశ్చిదన్యో వాయోః పరం జన్మని హేతురస్తి.
విట్ శ్లేష్మ పిత్తాదిమలాచయానాం విక్షేపసంహారకరస్స యస్మాత్,
తస్యాతివృద్ధస్య శమాయ నాన్యద్వస్తేర్వినా భేషజమస్తి కించిత్.

శాఖలయందు (అనగా 2 తొడలు, 2 హస్తములయందు) జనించినదియును, కోష్ఠమునందు(అనగా మహాస్రోతస్సునందు) జనించినదియును, మర్మములు, మెడకొంకులకు పైబడినభాగములు, సర్వాంగము, అవయవములు వీనియందు జనించినదియును నగురోగములయొక్క ఉత్పత్తియందు వాతమునకంటె ముఖ్యమైన వేరే హేతువు ఏదియును లేదు. ఏలననగా:—వాతము పురీష, శ్లేష్మ, పిత్త, మూత్రము, స్వేదము మొదలగు మలసమూహముయొక్క విక్షేపము (అనగా చలనము) సంహారము వీనికి కారణముగ నుండును. కాబట్టి వాతప్రకోపశమనార్థమై వస్తికర్మకంటె వేరుగ నేవిధ చికిత్సయును లేదు. వాతము చలనముగలదియగుటచే పిత్తశ్లేష్మములను స్వస్థానములో నుండి చలింపజేసి బైలుపరచును. పిత్తశ్లేష్మములు చలనములేనివి యగుటచే వాతమును చలింపజేయుటయందసమర్థములుగనుండును. మఱియును వాతహరణరూపమగు స్నేహ స్వేదాద్యనేక చికిత్సలుండినను అవి వాతమును నిశ్శేషముగా హరింపజేయుటయందసమర్థములుగ నుండుటవలన వాని నీతంత్రకారుడు గౌరవించక యుపేక్షించెను. మెడ కొంకులకుపైన జనించునవి ముఖరోగాదులు. జ్వరాదులు సర్వాంగజనితంబులు. శ్విత్ర

కుష్ఠాదులు అవయవజనితరోగములు. వాతము ముఖ్యమైన హేతువని చెప్పినందువలన పిత్తశ్లేష్మములు ముఖ్య హేతువు కాకుండ వాతమునకు ఉపబలముగనుండునని యేర్పడు చున్నది. పైచెప్పిన రోగములనుగురించి ఈ ఉత్తరతంత్రములో పంచవిధులు స్పష్టముగా వివరింపబడును.

> తస్మాచ్చికిత్సార్ధ ఇతి ప్రదిష్టః కృత్స్నా చికిత్సాపి చ వస్తిరేకైః,
> తథా నిజాగంతువికారకారి రక్తౌషధత్వేన సిరావ్యధోఽపి. ౮౭

దోషములన్నిటిలో వాతము ప్రధానముగనుండును. అట్టివాతమును శమింపజేయు చికిత్సలలో 'వస్తిర్వాతహరాణాం' అను ప్రమాణమువలన వస్తి ప్రధానమైనది. కావున చికిత్సలన్నిటిలో వస్తికర్మ సగపాలుగ నుండునని మునివరులు శాసించిరి. కొందరాచార్యులు వస్తికర్మ పూర్ణమైన చికిత్సయని ఉపదేశించిరి. వస్తికర్మనే అర్ధచికిత్సయని సంపూర్ణమైన చికిత్సయని చెప్పుటవలన వైద్యుడు వాని విభాగములను, యితర చికిత్సలను విశేషముగ చెప్పునట్టి శాస్త్రములు వ్యర్థములగునని సందేహము కలుగును. అయినప్పటికిని వాతరోగములు 80 విధములని చెప్పబడియున్నవి. పిత్తశ్లేష్మరోగములు 2-నుచేరి 60 విధములని చెప్పబడియున్నవి. పిత్తశ్లేష్మములకంటె ప్రధానముగనుండు వాతమునకు వస్తికర్మ ప్రధానచికిత్స యగుటవలన చికిత్సలో వస్తికర్మ అర్ధాంశమని చెప్పబడినది. లేక పిత్తము, శ్లేష్మము, మలము, వీనితోగూడియుండు వాతమును వస్తికర్మ నిశ్శేషముగా హరింపజేయుటవలన వస్తికర్మ సంపూర్ణమైన చికిత్సయని కొందరాచార్యులచే చెప్పబడినది.

> "యానీహ కర్మాణ్యుక్తాని విసర్పవినివృత్తయే,
> ఏకతస్తాని సర్వాణి రక్తమోక్షణమేకతః."

విసర్పరోగనివృత్త్యర్థమై చెప్పబడియుండు సమస్తమైన చికిత్సలు ఒక భాగము, రక్తమోక్షణము ఒక భాగము, అని చరకాచార్యుడుకూడ పైప్రకారమే చెప్పియున్నాడు. వాతాదిదోషములచే జనించిననిజరోగములను, విషము, అగ్ని మొదలగువానిచే జనించిన ఆగంతుకరోగములను కలుగజేయునట్టిరక్తమునకు సిరావేధనము ముఖ్యచికిత్సగ నుండుటవలన నాసిరావేధనము చికిత్సలలో సర్ధభాగమని ఆచార్యులచే చెప్పబడినది. శీతోష్ణస్నిగ్ధరూక్షాదిచికిత్సలచే సాధ్యములుగనుండు నితరమైనరోగములుకూడ సిరావేధనమువలన నివృత్తియగుచున్నది. కాబట్టి సిరావేధనమే సంపూర్ణమైన చికిత్సయని మఱికొందరాచార్యులు వచింపుచున్నారు.

ఏకోనవింశాధ్యాయము, ముగిసెను.

వింశాధ్యాయము.

పంచకర్మలయొక్క ప్రస్తావమువలన వమన, విరేక, అనువాసన, నిరూహ కర్మలంజెప్పి తదనంతరము ఈయధ్యాయమునందు నస్యవిధి జెప్పబడుచున్నది.

నస్యవిధ్యధ్యాయప్రారంభము.

సూ. అథాతో నస్యవిధిమధ్యాయం వ్యాఖ్యాస్యామః,
ఇతిహ స్మాహురాత్రేయాదయో మహర్షయః.

వస్తివిధ్యధ్యాయానంతరము నస్యవిధిని దెలిపెడు నస్యవిధ్యధ్యాయమును వివరించెదము.

నస్యార్హములగు రోగములు.

ఊర్ధ్వజత్రువికారేషు విశేషాన్నస్యమిష్యతే,
నాసా హి శిరసో ద్వారం తేన తద్వ్యాప్య హంతి తాం. ౧

మెడకొంకులకుపైన జనించుశిరోరోగము మొదలగువానియందు నస్యకర్మ విశేషముగా హితకరమైనదని ఆచార్యులచే జెప్పబడియున్నది. ఏలననగా:—నాసికము శిరస్సునకు ద్వారముగ నుండుటవలన దానిమూలముగా నస్యము కర్ణములు, శృంగాటకము, నేత్రములు, కంఠము, శిరస్సు, ముఖము మొదలగువానియందు ప్రవేశించి శిరమునందు వ్యాపించి వానియందు జనించునట్టి రోగములనుపోగొట్టును. ''విశేషాత్' అని చెప్పినందుచేత పైజెప్పిన ఊర్ధ్వజత్రు రోగములయందు వమనసిరావ్యధాది చికిత్సలును చేయందగునని భావంబగుచున్నది.

నస్యత్రైవిధ్యము.

విరేచనం బృంహణం చ శమనం చ త్రిధాపి తత్,

విరేచనము, బృంహణము, శమనము నని నస్యము మూడువిధములు.

విరేచననస్యోపయోగము.

విరేచనం శిరశ్శూలజాడ్యస్యందగలామయే. ౨
శోఫగండక్రిమిగ్రంథికుష్ఠాపస్మారపీనసే,

విరేచనమను నస్యము శిరశ్శూల, జడత్వము, స్యందము, కంఠరోగము, శోఫ, గండరోగము, కృమిరోగము, గ్రంథి, కుష్ఠము, అపస్మారము,పీనసము వీనియందు హిత

కరమైనది. ఊర్ధ్వజత్రురోగములలో చేరని అపస్మారముకూడ విరేచనమను నస్యముచే శమించుటవలన ఊర్ధ్వజత్రురోగములలో కూడ చెప్పబడినది. మఱియును విరేచనమునునస్యము కఫప్రకోపము, నోటియందరుచి, వాసన తెలియకుండుట. మొదలగు రోగములయందును హితకరమైనదని తెలియవలయును.

బృంహణ నస్యప్రయోగము.

బృంహణం వాతజే శూలే సూర్యావర్తే స్వరక్షయే. ౩
నాసాస్యశోషే వాక్సంగే కృచ్ఛ్రబోధేఽవబాహుకే,

వాతజశూల, సూర్యావర్తమను శిరోరోగము, స్వరభంగము, ముక్కును నోరును ఎండిపోవుట, వాక్స్తంభము, అతి కష్టముమీద కన్ను తెరచుట, అపబాహుకమను వాతరోగము, వీనియందు బృంహణమను నస్యము హితకరమైనది.

శమననస్యప్రయోగము.

శమనం నీలికావ్యంగకేశదోషాక్షిరాజిషు. ౪

నీలిక, వ్యంగము, తలవెంట్రుకల దోషము, నేత్రరాజి, వీనియందు శమనమను నస్యముహితకరమైనది. నీలిక, వ్యంగము అనెడి 2 రోగములు క్షుద్రరోగ ప్రకరణమునందు చెప్పబడెను.

విరేచననస్యోత్పత్తి.

యథాస్వం యౌగికైః స్నేహైర్యథాస్వం చ ప్రసాధితైః,
కల్కక్వాథాదిభిశ్చాప్యం మధుకట్వాసవైరపి ౫

ఆయారోగానుగుణముగా మిరియములు, శుంఠి మొదలగు ద్రవ్యములచే సంస్కారము చేయబడిన యోగార్హమైన అణుతైలము మొదలగువానిచేతను, కఫహారమయిన దింటెన మొదలగువానికల్కము, క్వాథము, స్వరసము, మొదలగువానిచేతను, తేనె, సైంధవాదిలవణములు, ఆసవమను మద్యవిశేషము, వీనిచేతను చేయబడిన నస్యము విరేచననస్యమనబడును. నస్యమన ముక్కులో నుపయోగింపదగిన తైలనస్యాదులు. అయ్యది నాసారంధ్రములనుండి దోషమలాదుల వెడలించునెడ విరేచననస్యమనబడును.

బృంహణం ధన్వమాంసోత్థరసాసృక్ఖపురైరపి,
శమనం యోజయేత్పూర్వైః క్షీరేణ చ జలేన చ. ౬

జాంగలదేశమున జనించిన మాంసరసములచేతను, జాంగలదేశమున జనించిన జంతువులయొక్క రక్తములచేతను, ఖపురము (అనగా చెట్టుబంకలు) చేతను, పైజెప్పిన తీక్ష్ణగుణరహితమైన స్నేహములచేతను, ఉపయోగింపబడునది బృంహణమను నస్యము.

పూర్వము చెప్పిన: తీక్ష్ణగుణరహితమైన ఘృతాది స్నేహములచేతను, మాంసాదులచేతను, క్షీరము, ఉదకము వీనిచేతను చేయబడినది శమనమనునస్యము గలుగును.—

“తత్ర నస్యం దేయం వాతాభిభూతే శిరసి దంతకేశశ్మశ్రుపాతదారుణ కర్ణశూల కర్ణక్ష్వేడతిమిరస్వరోపఘాతనాసారోగముఖశోషేషు అవబాహుకాకాలపలిత ప్రాదుర్భావదారుణప్రబోధేషు వాతపైత్తికేషు చాన్యేషు ముఖరోగేషు వాతపిత్తహర ద్రవ్యసిద్ధేన స్నేహేన బృంహణమేవనస్యం దేయము, విరేచనంకఫాభివ్యాప్తకంఠశిరసాం నిద్రాభిభూతానాం శిరోగౌరవశూలార్ధావభేదక క్రిమిప్రతిశ్యాయాపస్మార ఘ్రాణాజ్ఞానేష్వన్యేషు చోర్ధ్వజత్రుగతేషు కఫజేషు వికారేషు, సమ్యగ్విరిక్తశిరసి సర్పిర్నస్తో నిషేచయేత్, అవపీడంతు శిరసో విరేచనవదభిష్యందసర్పదష్టవిషజుష్టేభ్యో దద్యాత్, శిరోవిరేచనద్రవ్యాణామన్యతమమాసాద్యావపీడయేత్, చేతోవికారక్రిమివిషాభిపన్నానాం చూర్ణం ప్రధమేత్, శర్కరేక్షురసక్షీరఘృతమాంసరసానామన్యతమం క్షీణానాం శోణితపిత్తే చ దద్యాత్. కృశదుర్బలభీరూణాం సుకుమారస్య యోషితాంశ్చ స్నేహశిరోవిరిక్తస్య కల్కైస్తేభ్యో యథాహితః.”

ఆ 3 విధనస్యములలో శిరము వాతపీడితముగ నుండునపుడును, దంతములు, కేశములు, శ్మశ్రువులు (అనగా గడ్డము, మీసముల వెండ్రుకలు) ఇవి యూడిపడుట, దారుణమైన కర్ణశూల, కర్ణక్ష్వేడనమను కర్ణరోగము, తిమిరరోగము, స్వరభంగము, నాసికారోగము, ముఖశోష, అకాలమున తలవెండ్రుకలు నెరయుట, అతికష్టముమీద నేత్రములు తెరుచుట, మొదలగు రోగములయందును, వాతపిత్తములచే గలిగిన యితరములగు ముఖరోగములయందును, వాతహరద్రవ్యములవలన సిద్ధము చేయబడిన స్నేహముచే బృంహణమను నస్యమునే చేయవలయును. కఫముచే వ్యాప్తమైన కంఠము, శిరముగలవారికిని, నిదుర చేపీడించబడినవారికిని, శిరోగౌరవము, శిరశ్శూల, అర్ధావభేదకము, కృమిరోగము, పీనసము, అపస్మారము, గంధాజ్ఞానముగలవారికిని, మెడకొంకులకు పైభాగమునందు ఇతరమైన రోగములుగలవారికిని, కఫజనితమైనరోగములుగలవారికిని, విరేచననస్యమును ప్రయోగించవలయును. బాగుగ విరేకమైనశిరముగలవారికి నాసికాద్వారమువలన ఘృతమును ప్రయోగించవలయును. అభిష్యందము, సర్పదష్టవిషము, ఇవిగలవారలకు అవపీడనమనునస్యమును ప్రయోగించవలయును. మఱియు అవపీడనమనునస్యమును శిరోవిరేచనద్రవ్యములలో నేదైన నొకదానిచే జేయువలయును. చిత్తవికారము, కృమిరోగము, విషము, వీనిచే పీడింపబడినవారికి చూర్ణమును నాసారంధ్రములనుండిపీల్చునట్లు చేయవలయును. క్షీణులు, రక్తపిత్తరోగులు వీరలకు శర్కర, చెఱకురసము, ఘృతము, మాంసరసము వీనిలోనేదైన నస్యమును ప్రయోగించవలయును.

కృశులు దుర్బలులు, భయపడువారు, సుకుమారులు, రక్తమోక్షణము చేయించుకొనినవారు వీరలకు శిరస్సును శోధించునట్టి స్నేహముగాని, కల్కముగాని హితకరమని సుశ్రుతము నందు చెప్పబడియున్నది.

—◎ మర్శ ప్రతిమర్శనస్య స్నేహభేదములు. ◎—

మర్శశ్చ ప్రతిమర్శశ్చ ద్విధా స్నేహోఽత్ర మాత్రయా,

ఈనస్యభేదములయందు స్నేహము మాత్రా భేదముచేత మర్శము, ప్రతి మర్శము అని ద్వివిధంబుగ నగును.

—◎ శిరోవిరేచననస్యము. ◎—

కల్కాద్యైరవపీడస్తు తీక్ష్ణైర్మూర్ధవిరేచనః. ౭

అవపీడన మనునస్యమును కల్కములచే జేయవలయును గాని స్నేహముచే జేయంజనదు. మఱియు నాయవపీడనమును తీక్ష్ణమైన శుంఠ్యాదులయొక్క కల్కము, క్వాథము, రసము మొదలగువానిచే జేయవలయును గాని మృదువైన ద్రవ్యములచే జేయంజనదు. అవపీడనమను నస్యమునకు శిరోవిరేచనమనియును నామాంతరము కలదు.

—◎ శమనమను విరేచననస్యము. ◎—

ధ్మానం విరేచనశ్చూర్ణో

మిరియములు మొదలగువానిచే జేయబడినదియును, దోషములను బైలుపరచునది యునైన చూర్ణము ప్రధ్మాన మనుపేరం బరగునట్టి నస్యముగ నగును.

—◎ విరేచననస్యప్రయోగక్రమము. ◎—

యుంజ్యాత్తం ముఖవాయునా,

షడంగులద్విముఖయా నాడ్యా భేషజగర్భయా. ౮

స హి భూరితరం దోషం చూర్ణత్వాదపకర్షతి,

ఆరు అంగుళములు నిడుపుగలదియును, ఊర్ధ్వాధోభాగములయందు రంధ్రము గలదియును, లోన త్రికటుకము మొదలగు ఔషధములచూర్ణముచే నిండించబడి నదియునగు గొట్టముచే నాచూర్ణమును ముఖవాతమువలన లోన ప్రవేశింపజేయవల యును. మఱియు నాచూర్ణములోననుండు అనేక దోషములను బైలుపరచును. అటు లనే కల్కక్వాథాదులను ప్రయోగించవలయును. లోననుండు దోషములను వెలిపర చుటచే దీనికి విరేచనమను నామము కలిగినది.

—◎ నస్యౌషధప్రమాణవివరము. ◎—

ప్రదేశిన్యంగులీపర్వద్వయాన్మగ్నసముద్ధృతాత్. ౯

యావత్పతత్యసౌ బిందుర్దశాష్టౌ షట్క్రమేణ తే,
మర్శస్యోత్కృష్టమధ్యోనా మాత్రాస్తా ఏవ చ క్రమాత్. ౧౦
బిందుద్వయోనాః కల్కాదేః

ఔషధములో చూపుడువ్రేలి రెండు కణుపులవఱకు ముంచి యెత్తినపుడు ప్రవేశింప జేసి దానితో చూపుడువ్రేలినుండి క్రిందికి ఎన్ని బొట్లు పడుచున్నవో అవి బిందువనబడును. అట్టి 10, 8, 6 బిందువులు యథాక్రమముగా మర్శ నస్యముయొక్క ఉత్కృష్టమాత్ర, మధ్యమమాత్ర, కనిష్ఠమాత్ర యగును. (అనగా 10 బిందువులు ఉత్కృష్టమాత్రయని, 8 మధ్యమమాత్రయని, 6 కనిష్ఠమాత్రయని భావము.) యథాక్రమముగా 2 బిందువులు తక్కువచేసినయెడల పైచెప్పినమాత్రలే కల్కస్వరసాదులకు ఉత్కృష్ట, మధ్యమ, కనిష్ఠమాత్రలగును. (అనగా కల్కస్వరసాదులకు 8 బిందువులు ఉత్కృష్టమాత్రయని, 6 మధ్యమమాత్రయని, 4 కనిష్ఠమాత్రయని తాత్పర్యము.)

నస్యానర్హులు.

యోజయేన్న తు నావనమ్,
తోయమద్యగరస్నేహపీతానాం పాతుమిచ్ఛతామ్. ౧౧
భుక్తభక్తశిరఃస్నాతస్నాతుకామసృతాసృజామ్,
నవపీనసవేగార్తసూతికాశ్వాసకాసినామ్. ౧౨
శుద్ధానాం దత్తబస్తీనాం తథానార్తవదుర్దినే,
అన్యత్రాత్యయికాద్వ్యాధేః

ఉదకము, మద్యము, విషము, స్నేహము, వీనిని పానము చేసినవారు, పానము చేయుట కిచ్ఛగించినవారు, అన్నమును భుజించినవారు, శిరస్స్నానము చేసినవారు, శిరస్స్నానము చేయ నిచ్ఛగించినవారు, రక్తమోక్షణము చేయించుకొనినవారు, నూతనమయిన పీనసరోగముగలవారు, మలాదివేగములచే పీడింపబడినవారు, ప్రసవించిన స్త్రీ, శ్వాసకాసరోగములుగలవారు, వమనవిరేచనములు చేయించుకొనినవారు, వస్తికర్మ చేయించుకొనినవారు ఇట్టివారికిని, వర్షఋతువును వ్యతిరిక్తమైన దుర్దినమునందును, నస్యప్రయోగము చేయరాదు. అయితే కష్టమైన రోగముగలిగి యుండు నపుడు పైనిషేధమును పాటింపక నస్యప్రయోగము చేయవలయును.

ఉదకాదులను పానము చేసినవారికిని, పానము చేయ నిచ్ఛయించువారికిని నస్యప్రయోగము చేసినయెడల నాసికము ముఖము వీనియందు రోగములను లిప్తిరమను

నేత్రరోగములను, శిరోరోగములను గలుగజేయును. అన్నమును భుజించినవారికి నస్యప్రయోగము చేసినయెడల దోషములు ఊర్ధ్వస్రోతోమార్గముల నావరించి వమనము, శ్వాసము కాసము, పీనసము, శిరోరోగములనుగలుగజేయును. శిరస్స్నానము చేసినవారికి నస్యప్రయోగము చేసినయెడల [illegible], నేత్రములు, కర్ణములు, వీనియందు శూల, కంఠరోగము, పీనసము, హనుస్తంభము, మన్యాస్తంభము, అర్దితవాతము, శిరః కంపము అనునట్టి రోగములను గలుగజేయును. నస్యమును చేయుటకు యోగ్యముగని వారికి నస్యప్రయోగము చేసినయెడల శిరమునందు దోషము ఎక్కువై గౌరవము, అరుచి, పీనసము అనురోగములను గలుగజేయును. రక్తమోక్షణము చేయించుకొనినవారికి నస్యప్రయోగము చేసినయెడల శరీరకార్శ్యము, అరుచి, అగ్నిమాంద్యము గలుగును. నూతనమైన పీనసరోగము గలవారికి నస్యప్రయోగము చేసినయెడల స్రోతోమార్గప్రతిరోధమువలన దుష్టమైన పీనసరోగము, కృమిరోగము, [illegible], [illegible] రోగములు గలుగును. మలమూత్రాది వేగములవలన పీడింపబడినవారికి నస్యప్రయోగము చేసినయెడల మలమూత్రధారణమువలన గలుగునట్టి రోగములను మిక్కిలిగా గలుగజేయును. ప్రసవించిన స్త్రీకి నస్యప్రయోగము చేసినయెడల రక్తమోక్షణము చేయించుకొనినవారికి నస్యప్రయోగము చే గలిగించునట్టి రోగములే గలుగును. శ్వాసకాసరోగములు గలవారికి నస్యప్రయోగము చేసినయెడల వ్యాధివృద్ధిచెందును. వమనవిరేచనములు చేయించుకొనినవారికి నస్యప్రయోగము చేసినయెడల శ్వాసము, కాసము, స్వరభేదము, ఇంద్రియదాహము, శిరోగురుత్వము, కృమిరోగము, దురదగలుగును. వస్తికర్మ చేయించుకొనినవారికి నస్యప్రయోగము చేసినయెడల వారి స్రోతోమార్గములు తెరవబడియుండుటవలన ఆనస్యము అధికముగా శరీరమునందు వ్యాపించి శ్వాసకాసాది రోగములను గలుగజేయును. వర్షఋతువునందు మేఘాచ్ఛన్నమైన దుర్దినములయందు నస్యప్రయోగము చేసినయెడల శైత్యమువలన శీఘ్రముగానే శిరోరోగము, కంపము, స్తబ్ధత్వము. నోటిలోపలి దౌడ, నేత్రములు వీనియందు దురదతో గూడినపుండు, మన్యాస్తంభము, కంఠరోగము, పీనసము, [illegible] శిరోరోగములు గలుగును. ఇటువంటి నస్యదోషములు గలుగునపుడు ఆయాదోషముల యొక్క స్థానమును, దోషాధిక్యమును ఆలోచించి స్నేహము, స్వేదము, శిరోవిరేకము ముఖలేపము, సేకము, తీక్ష్ణమైన అవపీడనము, ధూమము, గండూషము మొదలగువానిని ఆయా దోషానుగుణముగా ప్రయోగింపవలయును.—

"గర్భిణ్యాశ్చభక్తద్వేష జ్వరమూర్ఛార్తావభేదకాః స్యుః, అపత్యంచ వికలేంద్రియమున్మాదాపస్మారయుక్తం వా స్యాత్, తత్ర గర్భిణీ యాతే నస్యకర్మణి వర్షాభూకాకోలీకపికచ్ఛూభిః శృతం పయః పిబేత్, బలావిదార్యంశుమతీమేదాభిర్వా

తేన చ ఘృతం హవిర్వ్యాధిహరౌషధసిద్ధైశ్చ స్నేహాన్ శిరోబస్తౌ కర్ణపూరణే చ యోజ్యాః, సర్వం చ బృంహణమన్నపానమ్."

గర్భిణిస్త్రీకి నస్యప్రయోగమువలన ఛిన్నదేహము, వ్యంగము, మూర్ఛ, అర్ధావభేదకము అనునవి రోగములుగలుగును. మఱి గాయముకొఱకు నస్యము కనుక ఇంద్రియవైకల్యముగాని, లేక ఉన్మాద అపస్మారరోగములుగాని కలుగును. దూషకరమైన నస్యకర్మను చేయించుకొనిన గర్భిణిస్త్రీ గలిజేరు, కాకోలి, మగదగొంచె వీనిచే సిద్ధముగా కాచబడిన పాలను పానము చేయవలయును. పట్టిమట్టి, నేలగుమ్మడి, మునుగ్యాకు వీనిచే నూరి కాచ బడినపాలనుగాని, పట్టిమట్టి మునుగకు వీనితోజేర్చి కాచబడిన ఘృతము నుగాని ఉపయోగింపవలయును. పాకహారద్రవ్యములచే సిద్ధము చేయబడిన స్నేహ మును శిరోవస్తియందును, కర్ణపూరణమునందును ఉపయోగపరచవలయును. మఱి యును బృంహణమైన సర్వాన్నపానములనుగూడ ఉపయోగపరచవలయును.

నస్యప్రయోగకాలము.

అథ నస్యం ప్రయోజయేత్. ౧౩

ప్రాతః శ్లేష్మణి మధ్యాహ్నే పిత్తే సాయం నిశోశ్చలే,

శ్లేష్మరోగమునందు ప్రాతఃకాలమునను, పిత్తరోగమున మధ్యాహ్నమునందును, వాతరోగమున సాయంకాలము రాత్రికాలములయందును నస్యప్రయోగము చేయ వలయును.—

"లాలాస్రావసుప్తప్రలాపదంతకటకటాయన క్రథనకృచ్ఛ్రోచ్ఛ్వసితపూతిముఖ కర్ణనాసార్దితశిరోరోగశ్వాసకాసోన్మన్థేషు రాత్రౌ"

చొల్లుకారుట, నిద్రించునప్పుడు ప్రలాపించుట, కటకటయని దంతములను కొరుకుట, నిద్రలో మూలుగుట, అతికష్టముమీద నేత్రములు తెరచుట, నోటియందు దుర్గంధము కల్గుట, కర్ణములయందు ఘోష, అర్దితవాతము, శిరోరోగము, శ్వాసకాసములు, నిద్రా ధిక్యము ఈరోగములయందు రాత్రులయందు నస్యప్రయోగము చేయవలయును. అని అష్టాంగసంగ్రహమునందు చెప్పబడియున్నది.

స్వస్థవృత్తే తు పూర్వాహ్ణే శరత్కాలవసంతయోః. ౧౪

శీతే మధ్యందినే గ్రీష్మే సాయం వర్షాసు సాతపే,

స్వస్థవృత్తునికి శరద్వసంతఋతువులయందు ప్రాతఃకాలమునందును, హేమంత శిశిరఋతువులయందు మధ్యాహ్నమునందును, గ్రీష్మఋతువునందు సాయంకాలము నందును వర్షఋతువునందు సూర్యుడు ప్రకాశింపుచు యెండతోగూడుకొని యుండు నప్పుడును, నస్యప్రయోగము చేయవలయును.

వాతహిధ్మాదిరోగములయందు నస్యప్రయోగకాలము.

వాతాభిభూతే శిరసి హిధ్మాయామపతానకే. ౧౪
మన్యాస్తంభే స్వరభ్రంశే సాయం ప్రాతర్దినే దినే,
ఏకాహాంతరమన్యత్ర సప్తాహం చ తదాచరేత్. ౧౫

వాతవ్యాధిచే పీడింపబడిన శిరముగలవానికిని, హిక్క, (ఎక్కిళ్లు) అపతానకము, మన్యాస్తంభము, స్వరభ్రంశము, అనెడి రోగములయందును ప్రతిదినము సాయంప్రాతఃకాలములయందు నస్యప్రయోగము చేయవలయును. పైజెప్పినవానికంటె నితరరోగములయందు దినముమార్చి దినమువిడిచిన దినములు సాయంప్రాతఃకాలములయందు నస్యప్రయోగము చేయవలయును. ఏడుదినములకంటె నధికకాలము నస్యప్రయోగము చేయరాదు.

నస్యప్రయోగక్రమము.

స్నిగ్ధస్విన్నోత్తమాంగస్య ప్రాక్కృతావశ్యకస్య చ,
నివాతశయనస్థస్య జత్రూర్ధ్వం స్వేదయేత్పునః. ౧౬
అథోత్తానర్జుదేహస్య పాణిపాదే ప్రసారితే,
కించిదున్నతపాదస్య కించిన్మూర్ధని నామితే. ౧౭
నాసాపుటం పిధాయైకం పర్యాయేణ నిషేచయేత్,
ఉష్ణాంబుతప్తం భైషజ్యం ప్రణాడ్యా పిచునాథవా. ౧౮

శిరమునకు తైలముచే స్నేహకర్మ పిదప స్వేదకర్మ చేయించుకొనినవాడును, తొలుత నావశ్యకమైన మలమూత్రోత్సర్గదంతధావనాదికృత్యములను చేసినవాడును, వాతములేని ప్రదేశమునందు శయ్యపైపరుండినవాడు నగుపురుషునికి మెడకొంకులకు పైభాగమునందు మరల స్వేదకర్మ చేయించవలయును. పిదప ఋజువుగా వెల్లికిలపరుండి యుండు శరీరముగలవాడు, కొంచెముపాదవుగ నెత్తబడిన కాళ్లుగలవాడు నగుపురుషునియొక్క హస్తపాదములను బాగుగజాచునటులను, శిరమును కొంచెము వంగునటులను చేయించి ఒకనాసికాద్వారమును మూసి గొట్టముచేగాని, ప్రత్తిచేగాని, ఉష్ణజలముచే తప్తమైన యౌషధమును పర్యాయముగా ప్రయోగించవలయును. పర్యాయమనగా:—ఒకనాసికను మూసి మఱియొక దానిలో నౌషధమును విడిచి దానినిమూసి మఱియొక దానిలో నౌషధమును విడుచుటయని యర్థము.

నస్యప్రయోగానంతరకర్తవ్యము.

దత్తే పాదతలస్కంధహస్తకర్ణాదిమర్దయేత్.

అటుల నస్యప్రయోగము చేయుచుండగా అతనికాలు, భుజములు, హస్తములు, చెవులు, మెడ మొదలు పీడించి [illegible]:—

"వస్త్రాచ్ఛాదితనేత్రాయ ప్రదేశిన్య[illegible]మితనాసికాగ్రాయ [illegible]స్తైల స్నేహముష్ణాంబుతప్తం [illegible]శుక్తిభాజనస్థం అవిచ్ఛిన్నధారం [illegible]దేత్."

నస్యకర్మ చేయించువాని నేత్రములను వస్త్రముచే మూసి నాసికాగ్రమును జొట్టనవ్రేలిచే నూర్ధ్వముగ నెత్తి [illegible] పాత్రలయందుంచబడినదిగ నుండు ఔషధమును [illegible] పలయునని సుశ్రుతమునందు చెప్పబడియున్నది.

శనై రుచ్ఛింఘ్య నిష్ఠీవేత్ పార్శ్వయోరుభయోస్తతః. ౨౦

అటుల ముక్కుచే [illegible] కఫము [illegible] మెల్లగ [illegible] కఫముతోగూడియుండు మలములను రెండు నాసారంధ్రములనుండియు బైట విడువవలెను. అటుగాక యీనస్యౌషధమును మ్రింగినచో [illegible] కఫవృద్ధి గలుగును. ఒక పార్శ్వమునందలి నాసారంధ్రముచే విడిచినచో ఔషధము అన్నిచోటులయందును వ్యాపించనేరదు.

నస్యప్రయోగక్రమము.

అ[illegible]యా దేవం ద్విత్రిర్వా నస్యమాచరేత్,

పైశ్లోకప్రకారము ఔషధము [illegible] 2 పర్యాయములు గాని లేక 3 పర్యాయములు గాని నస్యమును ప్రయోగింపవలయును. నస్యముమాత్రము ఒకటే మారు చేయవలయును. ఔషధమును హీనప్రమాణముగా ప్రయోగింపరాదు. ఏలననగా:—హీనప్రమాణముగా ప్రయోగింపబడిన యౌషధము దోషములను స్వస్థానములోనుండి చలింపజేసి బైటబడవేయక గురుత్వము, అరుచి, కాసము, ప్రసేకము, పీనసము, వాంతి, కంఠరోగము మొదలగువానిని గలుగజేయును. అధికమాత్రగా ప్రయోగించబడిన యౌషధము అతియోగమువలన విశేషదోషములను గలుగజేయును. ఒకటే పర్యాయము ఔషధము నంతటిని ప్రయోగించినయెడల శిరోరోగము, పీనసము, ఘ్రాణక్లేదము, ఉచ్ఛ్వాసము విడవలేకుండుట మొదలగు నుపద్రవములను గలుగజేయును. నస్యౌషధమును అత్యుష్ణముగా ప్రయోగించినయెడల తాపము, పాకము, జ్వరము, రక్తాంగత్వము, మూర్ఛ, భ్రమ గలుగును. అతిశీతముగా ప్రయోగించినయెడల హీనమాత్రగల నస్యౌషధప్రయోగమునకు చెప్పబడినరోగములనే గలుగజేయును. మిగుల పొడవుగనెత్తబడిన శిరముగలవానికి నస్యప్రయోగము చేసినయెడల హీనమాత్రవిషయములో చెప్పబడిన రోగములే గలుగును. మిక్కుటముగవంచబడిన శిరముగలవానికి నస్యౌషధప్రయోగము చేసినయెడల నాయౌషధము శరీరమునందధికముగా వ్యాపించి

మూర్ఛ, జడత్వము, జ్వరము వీనిని గలుగజేయును. శరీరమును ముడుచుకొని యుండు వానికి నస్యౌషధప్రయోగము చేసినయెడల అవి ధమనులయందు బాగుగా వ్యాపించ కయే దోషములను స్వస్థానములో నుండి చలించునటుల మాత్రము జేయును.

—◎ నస్యజమూర్ఛాచికిత్స. ◎—

మూర్ఛాయాం శీతతోయేన సించేత్పరిహరన్ శిరః. 21

నస్యప్రయోగము చేయునపుడు మూర్ఛగలిగినచో శీతోదకముచే శిరస్సు తప్ప తక్కినయంగములను తడుపవలయును.

"న చ నస్యం ... కాలే ... నస్యానహో వ్యవహారస్యానహో ... చరేత్. తథాహి శిరోరుక్ప్రతిశ్యాయ ... ఖలిత్య ... పలిత ... వ్యంగ ... ముఖదూషికానాం సంభవః."

నస్యప్రయోగము చేయునపుడు కోపము, నవ్వు, సంభాషణము, శరీరచలనము, ఉచ్ఛ దనము మొదలగువానిని చేయరాదు. చేసినచో శిరోరోగము, పీనసము, కాసము, తిమిరరోగము, ఖాలిత్యము, పలితము, వ్యంగము, తిలకాలకము, ముఖదూష కము అనునీ రోగములు గలుగును. అని సంగ్రహమునందు చెప్పబడియున్నది.

—◎ విరేచననస్యానంతరకర్తవ్యము. ◎—

స్నేహం విరేచనస్యాంతే దద్యాద్దోషాద్యపేక్షయా,

విరేచన నస్యముయొక్క అంతమునందు దోష, దేశ, సాత్మ్యముల కనుగుణ ముగా స్నేహప్రయోగము చేయవలయును.—

"అథ నస్యార్హం నరముత్సృష్టవేగం ధౌతాంతర్బహిర్ముఖమభ్యక్తశిరసం ప్రాయోగికధూమపానవిశుద్ధస్రోతసం స్వాస్తీర్ణనివాతశయనస్థ ముత్తానశీర్ష మీషదున్నతపాదం ప్రసారితచరణం చ జత్రూర్ధ్వం పాణితాపేన పునఃపునః స్వేదయేత్."

మలమూత్రాదివేగముల నడ్డగించనివాడును, శుద్ధమైన అంతర్బహిర్ముఖముగలవాడు, కొంచెముపంచబడిన శిరముగలవాడు, ధూమపానముచే శుద్ధమైన స్రోతస్సులుగలవాడు గాలిలేని ప్రదేశమునందు బాగుగపరచబడిన శయనములో కొంచెముయెత్తుగనుండు దిండునుతలక్రిందనుంచుకొని వెల్లకిలపరుండియుండువాడు, కొంచెముపొడవుగనెత్తబడి జాచబడినపాదములుగలవాడు నగునస్యార్హపురుషునికి మెడకొంకులకు పైభాగములో పాణితాపముచే పలుమారు స్వేదకర్మ చేయించవలయును. అనితంత్రాంతరమునందు చెప్పబడియున్నది.

నస్యాంతే వాక్శతం తిష్ఠేదుత్తానః

నస్యప్రయోగము చేసినపుడు నూఱుతక్షరముల నుచ్చరించునంతకాలము వెలికిల బరుండి యుండవలెను.

ధారయేత్తతః. ౨౨

ధూమం పీత్వా కవోష్ణాంబుకబళాన్ కంఠశుద్ధయే,

పిమ్మట కంఠశుద్ధ్యర్థము ఆయాయోగములలో చెప్పబడుచుండు విరేచనాది ధూమపానములలో దేనినైన నొకదానిని పానము జేసి కొంచెము ఉష్ణముగనుండు ఉదకకబళములను నోటనుంచుకొనవలెను. పిమ్మట స్నేహపానమునందు చెప్పియుండువిధుల ననుష్ఠించవలయును.

బాగుగ స్నిగ్ధమైన శిరస్సుకలవానిలక్షణము.

సమ్యక్స్నిగ్ధే సుఖోచ్ఛ్వాసస్వప్నబోధాక్షపాటవమ్. ౨౩

శిరము బాగుగా స్నిగ్ధమైయుండునపుడు సుఖముగ ఉచ్ఛ్వాసనిశ్వాసములు, సుఖకరమైననిద్ర, సుఖముగ నిదురలేచుండి మేలుకొనుట, ఇంద్రియపాటవము ఇవి గలుగును.

"సమ్యక్స్నిగ్ధే మూర్ధ్ని సిరిక్తే వా సుఖోచ్ఛ్వాసనిశ్వాససుఖసుప్తబోధాక్షపాటవాని స్యుః"

అనిపైయర్థమే అష్టాంగసంగ్రహమునందును చెప్పబడియున్నది.

రూక్షముగనుండు శిరముకలవానిలక్షణము.

రూక్షేఽక్ష్ణః స్తబ్ధతా శోషో నాసాస్యే మూర్ధశూన్యతా,

శిరస్సు రూక్షముగనుండునపుడు నేత్రములయందు స్తబ్ధత్వము, నాసికము, ముఖము ఇవి ద్రవములేక యెండును. శిరస్సున నేమియులేక శూన్యముగ నుండును.

అతిస్నిగ్ధశిరోలక్షణము.

స్నిగ్ధేఽతికండూగురుతా ప్రసేకారుచిపీనసాః. ౨౪

శిరస్సు అతిస్నిగ్ధముగనుండునపుడు దురద, గురుత్వము, నోటనీరూరుట, అరుచి, పీనసము గలుగును.

సువిరిక్తశిరోలక్షణము.

సువిరిక్తేఽక్షిలఘుతా స్వరవక్త్రవిశుద్ధయః,

శిరముబాగుగ విరేకమైయుండగా నేత్రములకు లఘుత్వము, స్వరశుద్ధి, ముఖశుద్ధి, (అనగా నోటిశుద్ధి) గలుగును.

దుర్నిరిక్తాదిశిరోలక్షణము.

దుర్విరిక్తే గదోద్రేకః క్షామతాఽతివిరేచితే. ౨౫

శిరమునందు బాగుగవిరేచనము కాకుండినప్పుడు రోగాధిక్యముగలుగును. అతివిరేచనముగలిగినపుడు కార్శ్యము గలుగును.

ప్రతిమర్శనస్యప్రయోగార్హులు.

ప్రతిమర్శః క్షతక్షామబాలవృద్ధసుఖాత్మసు,
ప్రయోజ్యోఽకాలవర్షేఽపి

ఉరఃక్షతముగలవాడు, కృశుడు, బాలుడు, వృద్ధుడు, సుఖి, వీరి విషయమునందును, అకాలవర్షమునందును, పైజెప్పిన ప్రతిమర్శము ప్రయోగింపవలయును.

ప్రతిమర్శనస్యానిషిద్ధులు.

న త్విష్టో దుష్టపీనసే. ౨౬
మద్యపీతేఽబలశ్రోత్రే కృమిదూషితమూర్ధని,
ఉత్కృష్టోత్క్లిష్టదోషే చ హీనమాత్రతయా హి సః. ౨౭

నాసారోగప్రకరణమునందు చెప్పబడు దుష్టపీనసరోగముగలవాడు, మద్యపానము చేసినవాడు, కర్ణద్వారప్రతిబంధముగలవాడు, కృములచే దూషించబడిన శిరముగలవాడు, వృద్ధిజెందినదియును, స్వస్థానమునుండి చలించినదియునైన దోషములుగలవాడు వీరికి ప్రతిమర్శము ప్రయోగింపంజనదు. ఏలననగా:— ప్రతిమర్శము హీనమాత్రగలదిగనుండుటవలన దోషములను స్వస్థానమునుండి చలింపజేయును.

ప్రతిమర్శప్రయోగకాలము.

నిశాహర్భుక్తవాంతాహః స్వప్నాధ్వశ్రమరేతసామ్,
శిరోఽభ్యంజనగండూషప్రస్రావాంజనవర్చసామ్. ౨౮
దంతకాష్ఠస్య హాసస్య యోజ్యోఽంతేఽసౌ ద్విబిందుకః,

రాత్రి, మధ్యాహ్నము, భోజనము, వమనము, పగటినిద్ర, మార్గసంచారము, శ్రమ, మైథునము, శిరోభ్యంగము, గండూషము, మూత్రోత్సర్జనము, అంజనము, మలవిసర్జనము, దంతకాష్ఠభక్షణము, నవ్వుఅనునీ పదునైదు కాలములయొక్క అంతమునందు రెండు బిందువుల ప్రమాణముగల పైజెప్పిన ప్రతిమర్శమను నస్యమును ప్రయోగించవలయును.

---

* క్షీణ ఇతి పా.

ప్రతిమర్శప్రయోగఫలము.

పంచసు స్రోతసాం శుద్ధిః క్లమనాశస్త్రిషు క్రమాత్. ౨౯
దృగ్బలం పంచసు తతో దంతదార్ఢ్యం మరుచ్ఛమః,

ప్రతిమర్శమను నస్యమును పైజెప్పిన పదునైదు కాలములలో రాత్రి, మధ్యాహ్నము, భోజనము, వమనము, పగటినిద్ర అనునీ ఐదింటియొక్క అంతమునందు ప్రయోగించినయెడల స్రోతస్సులకు శుద్ధి గలుగును. మార్గసంచారము, శ్రమ, మైథునము అనునీ మూటియొక్క అంతమునందు ప్రయోగించినయెడల శ్రమనశించుటయే గాక మనఃప్రసాదము, శిరోలాఘవము గలుగును. శిరోభ్యంగము, గండూషము, మూత్రోత్సర్గము, అంజనము, మలోత్సర్జనము అనునీ ఐదింటియొక్క అంతమునందు ప్రయోగించినయెడల దృష్టిబలముగలుగును. దంతకాష్ఠము, నవ్వు వీనియంతమునందు ప్రయోగించినయెడల యథాక్రమముగా దంతములకు దృఢత్వము, వాతశమనము గలుగును.

నస్యధూమాదిప్రయోగానర్హులు.

న నస్యమూనసప్తాబ్దే నాతీతాశీతివత్సరే. ౩౦
న చోనాష్టాదశే ధూమః కబలో నోనపంచమే,
న శుద్ధిరూనదశమే న చాతిక్రాంతసప్తతౌ. ౩౧

ఏడు సంవత్సరముల వయస్సుకు లోబడినవానికిని, ఎనుబది సంవత్సరముల వయస్సుకు పైబడినవానికిని నస్యప్రయోగము చేయంజనదు. పదునెనిమిది సంవత్సరములు పూర్తికాకుండునవానికి ధూమమును ప్రయోగింపంజనదు. ఐదు సంవత్సరములు పూర్తికానివానికి కబళమును ప్రయోగింపంజనదు. పది సంవత్సరములకంటె తక్కువైన వయస్సుగలవారికిని, డెబ్బది సంవత్సరముల వయస్సుకు పైబడినవారికిని వమనవిరేకములు మొదలగు శుద్ధిప్రయోగము చేయంజనదు.

ప్రతిమర్శప్రశంస.

ఆజన్మమరణం శస్తః ప్రతిమర్శస్తు వస్తివత్,
మర్శవచ్చ గుణాన్ కుర్యాత్స హి నిత్యోపసేవనాత్. ౩౨
న చాత్ర యంత్రణా నాపి వ్యాపద్భ్యో మర్శవద్భయమ్,

ప్రతిమర్శమనునస్యము వస్తివలెనే జననము మొదలుకొని మరణమువరకుహితముగనుండును. మఱియు నా ప్రతిమర్శము మర్శమనుదానివలెనే సుఖోచ్ఛ్వాసాది గుణములను సదాభ్యాసమువలన గలుగజేయును. ప్రతిమర్శమను నస్యమునందు

"[illegible]" శ్లోకములచే చెప్పబడినపక్షము ననుసరింపవలసిన నిర్బంధము లేదు. [illegible] కథనము లేదు.

[illegible] తైలప్రశస్తి.

తైలమేవ చ నస్యార్థే నిత్యాభ్యాసేన శస్యతే 33
శిరసః శ్లేష్మధామత్వాత్ స్నేహాః స్వస్థస్య నేతరే,

శిరస్సు శ్లేష్మమునకు స్థానము. [illegible] నిత్యాభ్యాసముచే నస్యవిధయమునందు శ్రేష్ఠము [illegible]. [illegible] స్నేహములు [illegible] నస్యవిధయమునందు శ్రేష్ఠములు కావు.

మర్శప్రతిమర్శముల భేదములు.

ఆశుకృచ్చిరకారిత్వం గుణోత్కర్షాపకృష్టతా. 34
మర్శే చ ప్రతిమర్శే చ విశేషో న భవేద్యది,
కో మర్శం సపరీహారం సాపదం చ భజేత్తతః 35
అచ్ఛపానవిచారాఖ్యౌ కుటీవాతాతపస్థితీ,
అన్వాసనమాత్రావస్తీ చ తద్వదేవ చ నిర్దిశేత్. 36

మర్శము శీఘ్రముగా [illegible]. ప్రతిమర్శము ఆలస్యముమీద గుణము గలుగజేయును. మర్శము ఉత్కృష్టమైన [illegible] గలది. ప్రతిమర్శము హీనమైనగుణములుగలది. మర్శమునందును ప్రతిమర్శమునందును భేదములేక [illegible] పరిహారముతోను [illegible] మర్శము [illegible] (కాబట్టి యీరెంటికిని భేదము చెప్పబడినది.) మర్శ, ప్రతిమర్శ భేదమువలెనే అచ్ఛపానము, విచారము అనెడి పేర్లుగల స్నేహములకును, కుటీప్రవేశము, వాతాతపస్థితి అనెడి పేర్లుగల [illegible]; అనువాసనవస్తి, మాత్రావస్తి, అనుని రెండు వస్తికర్మలకును యథాక్రమముగా శీఘ్ర[illegible]త్వము, ఉత్కృష్ట[illegible], చిరకారిత్వము హీనగుణము గలిగియుండునని తెలియవలయును.

అణుతైలలక్షణము.

జీవంతీజలదేవదారుజలదత్వక్సేవ్యగోపీహిమం
దార్వీత్వఙ్మధుకప్లవాగురువరీపుండ్రాహ్వబిల్వోత్పలమ్,
ధావన్యౌ సురభిః స్థిరే కృమిహరం పత్రం త్రుటిం రేణుకం
కింజల్కం కమలాహ్వయం శతగుణే దివ్యేఽంభసి క్వాథయేత్.

తైలాద్రసం దశగుణం పరిశేష్య తేన
తైలం పచేత్ సలిలేన దశైవ వారాన్,
పాకే తతశ్చ దశమే సమమాజదుగ్ధం
నస్యం మహాగుణముశంత్యణుతైలమేతత్. ౬౪

మునుబాల, నునువేరు, జీవదారు, తుంగముస్తెలు, లవంగపుచెక్క, వట్టివేరు, సుగంధిపాల, కర్పూరము, మూత్రపుపసుపు, అతిమధురము, కలుజువ్వి, అగరు, త్రిఫలములు పౌండరీకము, మారేడు, కలువ, ములక, వ్రాకుడు, అందుగు, మయూరకుపొన్న, కోలపొన్న, వాకుడుచెక్కలు, తాళిసపత్రి, ఏలకలు, రేణుకలు, పూదారములు, తామరపువ్వు అనునీద్రవ్యములను తైలమునకంటె 100 భాగములధికముగనుండు దివ్యోదకములో వేసి తైలమునకంటె 10 భాగము లధికముగా రసము శేషించునటుల కషాయము కాచి ఆకషాయముచే తైలమును 10 మార్లు పాకము చేయవలయును. 10-వ పాకములో తైలమునకు సమముగ మేకపాలను చేర్చి మరల పాకముచేయవలయును. ఇటుల జేసినయెడల నిది గుణాధిక్యముగల అణుతైలమనబడునని వైద్యశాస్త్రజ్ఞులువచించెదరు. అణుతైలమనగా:—సూక్ష్మరూపముగల యింద్రియములలోను, స్రోతస్సులలోను ప్రవేశించదగిన తైలమనియర్థము.

నస్యశీలనఫలము.

ఘనోన్నతప్రసన్నత్వక్స్కంధగ్రీవాస్యవక్షసః,
దృఢేంద్రియాస్త్వపలితా భవేయుర్నస్యశీలినః. ౬౫

నస్యపరిశీలనము చేయుచుండుమనుజులు గట్టిగ, ఉన్నతముగ, ప్రసన్నముగ నుండుత్వక్కు, భుజములు, మెడ, ముఖము, వక్షముగలవారుగ, ఇంద్రియపుష్టిగలవారుగ, పలితములేనివారుగ నయ్యెదరు.

పంచమాధ్యాయము, ముగిసెను.

ఏకవింశతితమాధ్యాయము.

అవ. ఊర్ధ్వాంగచికిత్సాప్రసంగమువలన నస్యవిధ్యధ్యాయానంతరము ధూమపానవిధ్యధ్యాయము చెప్పబడుచున్నది.

ధూమపానవిధ్యధ్యాయప్రారంభము.

సూ. అథాతో ధూమపానవిధిమధ్యాయం వ్యాఖ్యాస్యామః,
ఇతిహ స్మాహురాత్రేయాదయో మహర్షయః.

నస్యవిధ్యధ్యాయానంతరము ధూమపానవిధ్యధ్యాయమును వివరించెదము.

ధూమపానప్రయోజనము.

జత్రూర్ధ్వం కఫవాతోత్థవికారాణామజన్మనే,
ఉచ్ఛేదాయ చ జాతానాం పిబేద్ధూమం సదాత్మవాన్. ౧

బుద్ధిమంతుడగుమనుజుడు (అనగా హితాహితవిహారముల సేవించుచుండువాడు) మెడకొంకులకు ఊర్ధ్వప్రదేశమునందు శ్లేష్మవాతములచే రోగములు గలుగకుండుటకును జనించినరోగములు నివర్తించుటకును ధూమము నెల్లప్పుడు పానము చేయవలయును.

వాతాదులయందు ధూమప్రయోగక్రమము.

స్నిగ్ధో మధ్యః సతీక్ష్ణశ్చ వాతే వాతకఫే కఫే,
యోజ్యః

ధూమము స్నిగ్ధము, మధ్యము, తీక్ష్ణము అని త్రివిధంబు. అట్టిమూడువిధములైన ధూమములను వాతాదులయందు యథాక్రమముగా (అనగా వాతమునందు స్నిగ్ధధూమమును వాతకఫమునందు మధ్యధూమమును, కఫమునందు తీక్ష్ణధూమమును) ప్రయోగింపవలయును.

రక్తపిత్తాదిరోగములయందు ధూమపాననిషేధము.

న రక్తపిత్తార్తవిరిక్తోదరమేహిషు. ౨
తిమిరోర్ధ్వానిలాధ్మానరోహిణీదత్తవస్తిషు,
మత్స్యమద్యదధిక్షీరక్షౌద్రస్నేహవిషాశిషు. ౩
శిరస్యభిహతే పాండురోగే జాగరితే నిశి,

రక్తపిత్తము, ఉదరరోగము, మేహరోగము, తిమిరము, ఊర్ధ్వవాతము, ఆధ్మానము, రోహిణి అనునీరోగములుగలవారు, విరేకము, వస్తికర్మ వీనిని చేయించుకొనిన

వారు; మత్స్యములు, మద్యము, పెరుగు, పాలు, తేనె, స్నేహము, విషము వీనిని భుజించినవారు; శిరోభిఘాతము, పాండురోగముగలవారు; రాత్రిజాగరణము చేసినవారు వీరలు ధూమపానము చేయఁగూడదు.

వాతము, వాతకఫము, కఫము వీనియందు ధూమపానము చేయవలయునని పూర్వశ్లోకములో చెప్పినందువలననే పిత్తరోగముగలవారు స్నేహపానము చేయకూడదని సిద్ధంబగుచున్నది. ఇట్లుండఁగా రక్తపిత్తరోగి ధూమపానము చేయకూడదని మరల నిషేధించినది అసంగతమనే యాక్షేపము కలుగును. అయితే వాతప్రకృతిగల మనుజునకు వాతపిత్తరోగము కలిగినపుడు ప్రకృతి కనుగుణమైన చికిత్స చేయవలయుననెడి యుద్దేశముతో వైద్యాధముడు భ్రాంతిచే ధూమపానము చేయించును. కాబట్టి ఆధూమపానమును నిషేధించుటకై రక్తపిత్తరోగి ధూమపానము చేయకూడదని మరల చెప్పబడినది. లేక పిత్తప్రకృతికమనుజునకు శ్లేష్మరోగము ప్రకోపించియుండునపుడు ధూమపానమును నిషేధించుటకై పిత్తరోగి ధూమపానము చేయకూడదని మరల నిచట చెప్పబడినది. కాబట్టి పైజెప్పినయాక్షేపమునకు ఆధారము కనుపడదు. యవాగూపానము చేసినవారుకూడ ధూమపానము చేయకూడదని కొందరాచార్యులు వచించెదరు.

అకాలధూమపానదోషము.

రక్తపిత్తాంధ్యబాధిర్యతృణ్మూర్ఛామదమోహకృత్. ౪
ధూమోఽకాలేఽతిపీతో వా

అకాలమునందును లేక పైజెప్పినరక్తపిత్తాది రోగములయందును పానము చేయబడినధూమము, అధికముగ పానము చేయబడిన ధూమము, ఇవి రక్తపిత్తము, అంధత్వము, చెవిటితనము, దప్పి, మూర్ఛ (అనగా సంజ్ఞానాశము), మదము, మోహము (అనగా చిత్తనాశము) వీనిని గలుగజేయును.

ధూమపానదోషశమనోపాయము.

తత్ర శీతో విధిర్హితః,

పైజెప్పిన రక్తపిత్తాదిరోగములలో యథాక్రమముగ ఘృతపానము, నస్యము, లేపము, పరిషేకము మొదలగు శీతకరమైన చికిత్సలు హితకరంబులు.

త్రివిధ ధూమపానకాలము.

క్షుతజృంభితవిణ్మూత్రస్త్రీసేవాశస్త్రకర్మణామ్. ౫
హాసస్య దంతకాష్ఠస్య ధూమమంతే పిబేన్మృదుం,
కాలేష్వేషు నిశాహారనావనాంతే చ మధ్యమమ్. ౬
నిద్రానస్యాంజనస్నానచ్ఛర్దితాంతే విరేచనమ్,

తుమ్ము, ఆవలింత, మలోత్సర్జనము, మూత్రోత్సర్జనము, మైథునము, శస్త్రకర్మ, హాస్యము, దంతధావనము అనెడి యెనిమిది కృత్యములయొక్క అంతమునందు మృదువైన స్నేహనమను ధూమమును పానము చేయవలయును. పైజెప్పిన తుమ్ము మొదలగువానియంతమునందును, రాత్రిభోజనము, నస్యము లేక స్నానము, అను వానియంతమునందును, మధ్యమ ధూమమును పానము చేయవలయును. నిద్ర, నస్యము అంజనము, స్నానము, ఛర్ది, వీనియంతమునందు విరేచనమను ధూమమును పానము చేయవలయును.

స్నానము, నస్యము, అనునీ రెండే యుగ్మములకు ఒక్కటే ప్రయోగించబడి యుండుటచే స్నిగ్ధమైన నస్యముయొక్క అంతమునందును స్నిగ్ధమైన ధూమమును పానము చేయవలయుననియును, తుమ్ము మొదలగువానియంతమునందు ఆచార్యుని దేశముచే స్నిగ్ధమైన ధూమమును పానము చేయవలయుననియును, మధ్యాహ్నముయొక్క అంతమునందు మధ్యమమైన ధూమమును పానము చేయవలయుననియును, భావంబగుచున్నది. "కాలేషు" అనుబహువచన ప్రయోగమువలన పైజెప్పిన తుమ్ము మొదలగువానియంతమునందు మధ్యమధూమపానమును, నిద్ర, నస్యము మొదలగువానియంతమునందు విరేచన ధూమపానమును చేయవలయునని తాత్పర్యము.

ధూమపానయంత్రలక్షణము.

వస్తినేత్రసమద్రవ్యం త్రికోశం కారయేదృజు. ౭
మూలాగ్రేఽంగుష్ఠకోలాస్థిప్రవేశం ధూమనేత్రకమ్,

ధూమపానమునకు సాధనమైనయంత్రము వస్తి నేత్రమునకు చెప్పబడిన ధాతువు, మ్రాను, గజదంతము, వెదురు మొదలగువానిచే 3 గణుపులుగలదిగ, వంకర లేనిదిగ మూలాగ్రభాగములయందు యథాక్రమముగా బొటనవ్రేలు, రేగుగింజ ఇవి ప్రవేశించతగినద్వారముగలదిగ నుండునటుల శిల్పిచే జేయించవలయును.

ధూమపానయంత్రప్రమాణము.

తీక్ష్ణస్నేహనమధ్యేషు త్రీణి చత్వారి పంచ చ. ౮
అంగులానాం క్రమాత్పాతుః ప్రమాణేనాష్టకాని తత్,

తీక్ష్ణము, స్నేహము, మధ్యము అనుసీ 3 ధూమపానములయందు యంత్రము యథాక్రమముగా 24, 32, 40, అంగుళములనిడుపు గలదిగ నుండవలయును. (అనగా తీక్ష్ణమను ధూమపానములో ధూమయంత్రము పానముచేయువాని యంగుళముచే 24 అంగుళములు నిడుపుగలదిగ, స్నేహనధూమములో 32 అంగుళములనిడుపుగలదిగను

మధ్యమధూమములో 10 అంగుళములు నిడివిగలదిగ నుండవలెనని భావము.) అనేకములగు గణుపులు, సూక్ష్మత్వము, దైర్ఘ్యము, ఇవి ధూమయంత్రమునకు గలిగియుండవలయును. ఇటులనుండినచో ధూమము నేత్రములు చెవులు యీ మొదలగునింద్రియములకు బాధను గలుగ జేయజాలదు. మఱియును,

> "దూరాద్వినిర్గతః పర్వచ్ఛిన్నో నాడీతనూకృతః,
> నేంద్రియం బాధతే ధూమః"

దూరములోనుండి వచ్చునదియును, గణుపులచే నడ్డగింపబడినదియును, యంత్రద్వారముచే కృశముగ జేయబడినదియును నగు ధూమము ఇంద్రియములను బాధింపకుండును అని పై యర్థమునే చరకాచార్యులును జెప్పియున్నారు.

ధూమపానక్రమము.

> ఋజ్వోపవిష్టస్తచ్చేతా వివృతాస్యస్త్రిపర్యయమ్. ౯
> పిధాయ చ్ఛిద్రమేకైకం ధూమం నాసికయా పిబేత్,

మనుజుడు ఋజువుగ కూర్చుండి ధూమపానమునందే మనస్సునునిచి నోరును తెరచికొని ఆక్షేపము, విసర్గము, ఆదానము అనుమూడు పర్యాయములచే నొక్కొక నాసికాద్వారమును మూసికొని మఱియొక నాసికాద్వారముచే నాధూమమును పానము చేయవలయును. (అనగా ఒక నాసికాద్వారమును మూసికొని మఱియొక నాసికాద్వారమువలన ధూమము నాకర్షించుకొని ధూమమును పానముచేయవలయునని యును, మఱియొక నాసికాద్వారమును మూసికొని ఆ ధూమమును మఱియొక నాసికాద్వారమువలన బైలుపరచవలయుననియును భావము.)

నాసాదిరోగములయందు ధూమపానక్రమము.

> ప్రాక్ పిబేన్నాసయోత్క్లిష్టే దోషే ఘ్రాణశిరోగతే. ౧౦
> ఉత్క్లేశనార్థం వక్త్రేణ విపరీతం తు కంఠగే,

నాసికను జెందియుండు దోషముగాని, లేక శిరమును జెందియుండు దోషముగాని స్వస్థానములో నుండి చలించియుండగా తొలుత నాసికమువలన ధూమమును పీల్చవలయును. పై జెప్పినదోషములు స్వస్థానములోనుండి చలించకుండునపుడు అవి చలించుటకై నోటితో పొగనుపీల్చవలెను. పిమ్మట నాసారంధ్రములచేపీల్చవలెను. దోషములు కంఠము నడ్డగించియుండగా ఆ కంఠగతదోషము ఆస్థానములోనుండి చలించుటకై ధూమమును విపరీతముగ పానముచేయవలయును. విపరీతమనగా:—తొలుత నాసికమువలన పానముచేసి పిదప ముఖమువలన పానముచేయవలయునని యర్థము.

ధూమోత్సర్గక్రమము.

ముఖేనైవ వమేద్ధూమం నాసయా దృగ్విఘాతకృత్, ౧౧

నాసారంధ్రముల వేసైనను నోటివేసైనను పీల్చబడిన ధూమమును నోటినుండియే బైట వెడలించవలెను. నాసారంధ్రమునుండి వెడలింపఁజనదు. ఏలననగా, నాసికము వలన వెలిపరచబడిన ధూమము నేత్రములకు తిమిరము మొదలగు రోగములను గలుగ జేయును.

ఆక్షేపమోక్షైః పాతవ్యో ధూమస్తు త్రిస్త్రిభిస్త్రిభిః,

మూడుమూడు ఆక్షేపములవలన మూడుమూర్లు ధూమమును పానము చేయవలయును. ఆక్షేపమనగా:—పొగను లోనికి ఆకర్షించుట. మోక్షము అనగా:—పొగను బయట వెడలించుట.

ధూమపానసంఖ్య.

అహ్నః పిబేత్సకృత్ స్నిగ్ధం ద్విర్మధ్యం శోధనం పరమ్. ౧౨
త్రిశ్చతుర్వా

స్నిగ్ధమను ధూమమును దినమునందొకమారు పానము చేయవలయును. మధ్యమమనుధూమమును ఒక దినమునను రెండు మార్లు పానము చేయవలయును. తీక్ష్ణమను ధూమమును ఒక దినమునను మూడు మార్లుగాని లేక నాల్గు మార్లుగాని పానము చేయవలయును.

స్నిగ్ధ ధూమద్రవ్యములు.

మృదౌ తత్ర ద్రవ్యాణ్యగురుగుగ్గులుః,
ముస్తస్థౌణేయశైలేయనలదోశీరవాలకమ్. ౧౩
వరాంగకౌంతీమధుకబిల్వమజ్జైలవాలుకమ్,
శ్రీవేష్టకం సర్జరసో ధ్యామకం మదనం ప్లవమ్. ౧౪
సల్లకీ కుంకుమం మాషా యవాః కుందురకం తిలాః,
స్నేహః ఫలానాం సారాణాం మేదోమజ్జావసాఘృతమ్ ౧౫

పై జెప్పినమూడు విధములైన ధూమములలో అగరు, గుగ్గిలము, తుంగముస్తలు, స్థౌణేయము, జాతిపువ్వు, తెల్లవట్టివేరు, వట్టివేరు, కురువేరు, లవంగపుచెక్క, రేణుకలు, యష్టిమధుకము, మారేడుగింజలు, నూగుదోస, మడ్డిపాలు, సర్జరసము, కామంచి పూరి, ప్రంగకాయ, కలుజువ్వి, అందుగు, కుంకుమపువ్వు, మినుములు, యవలు కుందురుష్కము, కొండగోలుగు, నారికేళము ఈ మొదలగు ఫలములయొక్క స్నేహ

ములు, చంద్ర, వేగిస మొదలగువానియొక్క స్నేహములు, మేదస్సు, మజ్జ, వస, ఆవు నెయ్యి, అనునవి స్నిగ్ధమను ధూమమునకుక్త ద్రవ్యములు.

శమనధూమద్రవ్యములు.

శమనే సల్లకీ లాక్షా పృథ్వీకా కమలోత్పలమ్,
న్యగ్రోధోదుంబరాశ్వత్థప్లక్షరోధ్రత్వచస్సితా. ౧౬
యష్టీమధు సువర్ణత్వక్ పద్మకం రక్తయష్టికా,
గంధాశ్చాకుష్ఠతగరాః

అందుగ, లక్క, బొంతసులకలు, తామరపువ్వు, నల్లకలువ, మఱ్ఱి, మేడి, రావి, జువ్వి, లొద్దుగ వీనియొక్కపట్టలు, శర్కర, అతిమధురము, సువర్ణత్వక్, పుష్కరమూలము, మంజిష్ఠ, అను నీద్రవ్యంబులును, చెంగల్వకోష్టు గ్రంథితగరము తప్ప తక్కిన గంధద్రవ్యంబులును శమనధూమపానమున కుపయోగింపదగును.

తీక్ష్ణధూమద్రవ్యములు.

తీక్ష్ణే జ్యోతిష్మతీ * నిశా. ౧౭
దశమూలమనోహ్వాలం లాక్షా శ్వేతా ఫలత్రయమ్,
గంధద్రవ్యాణి తీక్ష్ణాని గణో మూర్ధవిరేచనః. ౧౮

మెరపుతీగె (మాల్కంగిని), పసుపు, దశమూలములు, మణిశిల, లక్క, తెల్ల అతివస, త్రిఫలములు, గంధద్రవ్యములతో తీక్ష్ణములైన చెంగల్వకోష్టు, గ్రంథితగరము మున్నగు గ్రంథద్రవ్యములు. "జీల్లాపామార్గ" అని యుపక్రమించి అష్టాంగసంగ్రహములో జెప్పియుండు శిరోవిరేచనద్రవ్యములు ఇవి యన్నియు తీక్ష్ణధూమోపయుక్త ద్రవ్యములు.

ధూమపానవర్తివిధానము.

జలే స్థితామహోరాత్రమిషీకాం ద్వాదశాంగులామ్,
పిష్టైర్ధూమౌషధైరేవం పంచకృత్వః ప్రలేపయేత్. ౧౯
వర్తిరంగుష్ఠవత్స్థూలా యవమధ్యా యథా భవేత్,
ఛాయాశుష్కాం విగర్భాం తాం స్నేహాభ్యక్తాం యథాయథమ్.
ధూమనేత్రార్పితాం పాతుమగ్నిప్లుష్టాం ప్రయోజయేత్,

పండ్రెండు అంగుళములు నిడుపుగల ఇషీక (రెల్లుదర్భకాడ)ను ఒక యహోరాత్రము జలములో వేసియునిచి ధూమపానమునకై జెప్పబడిన యౌషధములను పిండి వలెనూరి ఆ ఇషీకపై ఐదు మార్లు పూయవలయును. అటుల పూసిన యెడల ఒక అంగుష్ఠ

* నిశే ఇతిపా.

ప్రమాణముండవలెను, ఇదివరకు ప్రశంసించబడిన మన్యద్రవ్యములయొక్క వత్తిగనగును. ఆ వత్తిని సీమ [illegible] దాని [illegible] వేసి అయూదోషమున గనుగుణముగ [illegible] ద్వారములోనునిచి [illegible] ప్రయోగించవలయును.

కాసరోగమునకు ధూమపానక్రమము.

శరావసంపుటచ్ఛిద్రే నాడీం న్యస్య దశాంగుళాం. ౨౧
అష్టాంగుళాం వా వక్త్రేణ కాసవాన్ ధూమమాపిబేత్,

మూకుడుయొక్క సంపుటములో ద్వారము చేసి ఆ ద్వారమునందు పది లేక యెనిమిది అంగుళముల ప్రమాణములగు గొట్టము నునిచి దానియగ్రమునుండి ముఖముచే ధూమమును కాసరోగముగలవాడు పానము చేయవలయును. అది యెట్లనగా:— పొగలేనటువంటి చంద్ర, రేగు మొదలగు కర్రలయొక్క కట్టెలచే అంగారకములు ఒక మూకుడులో పూర్ణముగ వేసి దానిలో [illegible] కాసహర చూర్ణమునుగాని గుళికలనుగాని వేసి సంపుటద్వారములు మూకుడుచే మూసి ఆద్వారమునందు ఎనిమిది లేక పదియంగుళములది [illegible] గల గొట్టమునునిచి దానినుండి కాసరోగముగలవాడు నోటిచే ధూమమును పానము చేయవలయును.

ధూమపానఫలము.

కాసశ్శ్వాసః పీనసో విస్వరత్వం
పూతిర్గంధః పాండుతా కేశదోషః,
కర్ణాస్యాక్షిస్రావకండ్వర్తిజాడ్యం
తంద్రా హిధ్మా ధూమపం న స్పృశంతి. ౨౫

కాసము, శ్వాసము, పీనసము, స్వరవికారము, ముఖమునందును నాసికమునందును దుర్గంధము, ముఖమునందు పాండువర్ణము, కేశదోషము (అనగా వెంట్రుకలకు శ్వేతపింగళాదివర్ణములు) కర్ణ ముఖ నేత్రములయందు స్రావము, దురద, శూల, జడత్వము, తంద్ర, హిధ్మ (ఎక్కిళ్లు) అనుసి రోగములు ధూమపానము చేయువానికి గలుగనేరవు.

ఏకవింశాధ్యాయము, ముగిసెను.

ద్వావింశతితమాధ్యాయము.

అవ.—గండూషము నస్యము పానములలోనె మూర్ధాంగముల కనుకూలమైన చికిత్సయగుటం జేసి ధూమపానమును జెప్పినపిదప గండూషాదివిధుల దెల్పు నధ్యాయము చెప్పబడును.

గండూషాదివిధ్యధ్యాయప్రారంభము.

సూ. అథాతో గండూషాదివిధిమధ్యాయం వ్యాఖ్యాస్యామః,
ఇతిహ స్మాహు రాత్రేయాదయో మహర్షయః.

ధూమపాన విధ్యధ్యాయానంతరము గండూషకబళాదివిధులను తెలియపరచునట్టి గండూషాదివిధ్యధ్యాయమును వివరించెదము.

చతుర్విధగండూషములు.

చతుష్ప్రకారో గండూషః స్నిగ్ధః శమనశోధనౌ,
రోపణశ్చ

గండూషము స్నిగ్ధము, శమనము, శోధనము, రోపణముఅనినాలుగువిధంబులు.

గండూషప్రయోగక్రమము.

త్రయస్తత్ర త్రిషు యోజ్యాశ్చలాదిషు. ౧

అంత్యో వ్రణఘ్నః

పై జెప్పిన నాల్గువిధములైన గండూషములలో స్నిగ్ధము మొదలగు మూఁడు గండూషములను వాతాది త్రిదోషములయందు యథాక్రమముగా (అనగా వాతమునందు స్నిగ్ధమను గండూషమును, పిత్తమునందు శమనమను గండూషమును, కఫమునందు శోధనమను గండూషమును) ప్రయోగించవలయును. రోపణమను గండూషము వ్రణమును పోగొట్టును. కాబట్టి దానిని వ్రణమునం దుపయోగపరచవలయును.

స్నిగ్ధగండూషలక్షణము.

స్నిగ్ధోఽత్ర స్వాద్వమ్లపటుసాధితైః,
స్నేహైః

ఆ గండూషములలో స్నిగ్ధమనుగండూషము మధురముగ, అమ్లముగ, లవణముగనుండు ద్రవ్యములచే సిద్ధముచేయబడిన స్నేహములవలన చేయబడును.

శమనగండూషలక్షణము.

సంశమన * తిక్తకషాయమధురౌషధైః. ౨

సంశమన గండూషము తిక్తముగ, కషాయముగ, మధురముగ నుండు చేదుపొట్ల వేప, నేరేడు, మామిడి, ఇప్ప మొదలగువానికషాయము, కర్పూరోదకము, తేనె మొదలగు నౌషధములచే సిద్ధమగును.

శోధన గండూషలక్షణము.

శోధనస్తిక్తకట్వమ్లపటూష్ణైః

శోధనమను గండూషము తిక్తముగ, కటువుగ, అమ్లముగ, లవణముగ, ఉష్ణముగనుండు ఔషధములచే సిద్ధమగును.

రోపణగండూషలక్షణము.

రోపణఃపునః,

కషాయతిక్తకైః

రోపణమను గండూషము కషాయముగ, తిక్తముగనుండు ఔషధములచే సిద్ధమగును.

గండూషములయందు స్నేహాద్యుపయోగము.

తత్ర స్నేహః క్షీరం మధూదకమ్. 3

శుక్తం మద్యం రసం మూత్రం ధాన్యామ్లం చ యథాయథమ్,
కల్కైర్యుక్తం విపక్వం వా యథాస్పర్శం ప్రయోజయేత్. ౪

పైజెప్పిన గండూషములలో స్నేహము, క్షీరము, మధూదకము, శుక్తము, మద్యము, మాంసరసము, మూత్రము, ధాన్యామ్లము, వీనిని ఆయాదోషానుగుణముగా కల్కములతో గలిపి పక్వముజేసి శీతలముగగాని, ఉష్ణముగగాని సుఖస్పర్శముగగాని ప్రయోగింపవలయును.

దంతహర్షాదులయందు తిలకల్కోదకోపయోగము.

దంతహర్షే దంతచాలే ముఖరోగే చ వాతికే,
సుఖోష్ణమథవా శీతం తిలకల్కోదకం హితమ్. ౫

దంతహర్షము, దంతచలనము, ముఖరోగము, వాతరోగము వీనియందు దోషానుగుణముగా సుఖోష్ణముగగాని, శీతలముగగాని తిలకల్కోదకము (నువ్వులపిండితో జేరిననీళ్లు నుపయోగించుట) హితకరమైనది.

---

* స్నిగ్ధ ఇతిపా.

కొన్నిరోగములయందు — గండూషధారణమునందు తైలోపయోగము.

గండూషధారణే నిత్యం తైలం మాంసరసోఽథవా,

గండూష ధారణమునందెల్లప్పుడు తైలము, లేక మాంసరసము హితకరమైనది.

కొన్నిరోగములయందు ఘృతాద్యుపయోగము.

ఊషాదాహాన్వితే పాకే క్షతే వాఽఽగంతుసంభవే. ౬

విషక్షారాగ్నిదగ్ధే చ సర్పిర్ధార్యం పయోఽథవా,

తాపంబును మంటయునుగల నోటిపూతయందును, దెబ్బతగులుట మున్నగు నాగంతుకారణములచే నైనగాయమునందును, విషమునందును, క్షారము చేనైనను, నిప్పునైనను కాలినను నేతిని పాలను గండూషమునకై యుపయోగింపనగును.

మాక్షికగండూషధారణగుణము.

వైశద్యం జనయత్యాస్యే సందధాతి ముఖవ్రణాన్. ౭

దాహతృష్ణాప్రశమనం మధుగండూషధారణమ్,

మాక్షిక (తేనె) గండూషధారణము నోటియందు నైర్మల్యమును గలుగ జేయును. నోటివ్రణముల మాన్పును. తాపమును, దప్పిని శమనము జేయును.

ధాన్యామ్ల గండూషధారణగుణము.

ధాన్యామ్లమాస్యవైరస్యమలదౌర్గంధ్యనాశనమ్. ౮

ధాన్యామ్ల గండూషము నోటియొక్క అరుచి, మలము, దౌర్గంధ్యము వీనిని హరింపజేయును.

తదేవాలవణం శీతం ముఖశోషహరం పరమ్,

మఱియు నా ధాన్యామ్లమును లవణముతో జేర్చక యుపయోగపరచినయెడల మిగుల శీతలముగనుండును. మిక్కుటముగ ముఖశోషను హరింపజేయును.

క్షారోదకగండూషగుణము.

ఆశు క్షారాంబుగండూషో భినత్తి శ్లేష్మణశ్చయమ్. ౯

స్వర్జికము మొదలగు క్షారములతో గూడియుండు నుదకముయొక్క గండూషము కఫవృద్ధినతి శీఘ్రముగ హరించును.

ఉష్ణోదకగండూషగుణము.

సుఖోష్ణోదకగండూషైర్జాయతే వక్త్రలాఘవమ్,

సుఖోష్ణముగనుండు నుదకముచే చేయబడిన గండూషము ముఖలాఘవమును గలుగజేయును.

గండూషధారణక్రమము.

నివాతే సాతపే స్విన్నమృదితస్కంధకంధరః. ౧౦
గండూషమపిబన్ కించిదున్నతాస్యో విధారయేత్,

తొలుత స్వేదమిప్పించి పిమ్మట భుజములు, కంఠము (అనగా మెడ) వీనియందు మర్దనము చేయించుకొనిన పురుషుడు ఎండగలిగి గాలి లేనట్టి ప్రదేశమునందు కొంచెము ముఖము పైకెత్తుకొని గండూషమును నోటియందు ధరింపవలయును. అట్టి ద్రవమును త్రాగరాదు:

గండూషధారణకాలము.

కఫపూర్ణాస్యతా యావత్స్రవద్ఘ్రాణాక్షతాథవా. ౧౧

నోరు కఫముచే పూర్ణముగానుండునంతవరకుగాని, లేక ముక్కు, నేత్రములు వీనియందు నీళ్లుగారునంత వరకుగాని గండూషమును ధరించి యుంచవలయును. ఇత్తెరంగున నాలుగైదు పర్యాయములుగాని లేక వ్యాధి తొలగునంత వరకుగాని గండూషమును ధరించవలయును.

గండూషకబలస్వరూపము.

అసంచార్యో ముఖే పూర్ణే గండూషః కబలోఽన్యథా,

నోరును కదలించుటకు శక్యముగానుండనటుల సంపూర్ణముగా ఔషధము నుంచుకొనుట గండూషమనబడును. నోరును కదలించుటకు శక్యముగ నుండునటుల ఔషధమును కొంచెము తక్కువగ నోటియందుంచుకొనుట కబళమనబడును.

మన్యాదిరోగములయందు కబళప్రయోగము.

మన్యాశిరఃకర్ణముఖాక్షిరోగాః ప్రసేకకంఠామయవక్త్రశోషాః.
హృల్లాసతంద్రారుచిపీనసాశ్చ సాధ్యా విశేషాత్కబలగ్రహేణ,

మెడయందు వెనుకప్రక్కనుండు మన్యయను నరములు, శిరస్సు, చెవులు, నోరు, నేత్రములు అను వానియందు గలుగు రోగములును, నోటనీరు గారుట, నానావిధములైన కంఠరోగములు, ముఖశోష, హృల్లాసము, తంద్ర, అరుచి, పీనసము అనునీరోగములును, విశేషముగా కబళధారణముచే సాధింపదగియుండును.

త్రివిధప్రతిసారణము.

కల్కో రసక్రియా చూర్ణం త్రివిధం ప్రతిసారణమ్. ౧౩.

ప్రతిసారణము కల్కము (అనగా జలాదులచే నూరబడినది) రసక్రియ (అనగా క్వాథాదులచే ద్రవముగ జేయబడినది) చూర్ణము అని మూడు విధంబులు.

ప్రతిసారణ ప్రయోగక్రమము.

యుంజ్యాత్తత్ కఫరోగేషు గండూషవిహితౌషధైః,

శ్లేష్మరోగములయందు శోధన గండూషమునకుక్తములగు నౌషధములచే నా ప్రతిసారణమును ప్రయోగించవలయును. ఇచట "గండూషవిహితౌషధైః" అని సామాన్యముగ జెప్పియుండినను పై జెప్పినచికిత్స కఫరోగవిషయమైనందున శోధనగండూషములో జెప్పియుండుదోషఘ్నములచే ప్రతిసారణమును చేయవలయునని తాత్పర్యము.

త్రివిధ ముఖాలేపము.

ముఖాలేపః త్రిధా దోషవిషహా వర్ణకృచ్చ సః. ౧౪

ముఖాలేపము దోషఘ్నము, విషఘ్నము, వర్ణకరము అని త్రివిధంబు

ముఖాలేప ప్రయోగక్రమము.

ఉష్ణో వాతకఫే శస్తః శేషేష్వత్యర్థశీతలః,

వాత శ్లేష్మరోగమునందు ఉష్ణముగనుండు ముఖాలేపను హితకరము. పిత్తమునందును, వాతాధిక్యమునందును, మిగుల శీతలముగనుండు ముఖాలేపము హితకరము.

ముఖాలేప ప్రమాణము.

త్రిప్రమాణశ్చతుర్భాగ త్రిభాగార్ధాంగులోన్నతిః. ౧౫

పైజెప్పిన 3 విధములగు ముఖాలేపములు యథాక్రమముగా 4-గు భాగముల యౌన్నత్యము, 3 భాగముల యౌన్నత్యము, అర్ధాంగుళి యౌన్నత్యము అని 3 విధ ప్రమాణములుగలవై యుండును. (అనగా దోషఘ్న ముఖాలేపము 1 అంగుళి ప్రమాణము దళము గలదిగ, విషఘ్న ముఖాలేపము $\frac{3}{4}$ అంగుళి ప్రమాణము దళముగలదిగ, వర్ణకర ముఖాలేపము $\frac{1}{2}$ అంగుళి ప్రమాణము దళముగలదిగ నుండవలయునని భావము).

ముఖాలేపధారణక్రమము.

అశుష్కస్య స్థితిస్తస్య శుష్కో దూషయతి చ్ఛవిమ్,
తమార్ద్రయిత్వాఽపనయేత్తదంతేఽభ్యంగమాచరేత్. ౧౬

ఆ ముఖాలేపములను ఎండక తడిగనుండువరకు నునుచుట ప్రశస్తము. ఎండినచో వర్ణమును చెరిచి కాంతిని చెరచును. కాబట్టి ముఖాలేపనము యెండినయెడల దానిని తడిపియొత్తివేసి పిదప నభ్యంగము చేసికొనవలయును.

ముఖాలేపనమునందు దివాస్వాపాదినిషేధము.

వివర్జయేద్దివాస్వప్నభాష్యాగ్నిశ్రమశుక్రుధః,

ముఖాలేపనము చేసికొనినవాడు పగటినిద్ర, సంభాషణము, నిప్పుసెగయందును

ఎండయందు తిరుగుట, శోకము, క్రోధము వీనిచే పుట్టినవగును. విడువనగా:—పగటి నిద్ర మొదలగువానివలన దురద, శోఫ, పీనసము, దృష్టిమాంద్యము మొదలగునవి ద్రవములు గలుగును.

పీనసాదులయందు ముఖాలేపనిషేధము.

న యోజ్యః పీనసే౽జీర్ణే దత్తనస్యే హనుగ్రహే. ౧౭
అరోచకే జాగరితే

పీనసరోగి, అజీర్ణరోగి, నస్యము వేయబడినవాడు, హనుగ్రహరోగి అరోచకముగలవాడు, జాగరణము చేసినవాడు వీరలకు ముఖాలేపమును ప్రయోగింపరాదు.

ముఖాలేపఫలము.

స చ హంతి సుయోజితః,
అకాలపలితవ్యంగవలీతిమిరనీలికాః. ౧౮

విధిప్రకారము ఉపయోగించబడిన యీ ముఖాలేపము అకాలమునందు వెండ్రుకలు నెరయుట, వ్యంగము, వడులు, తిమిరము, నీలిక, మొదలగు రోగములను హరింపజేయును.

షడృతు ముఖాలేపములు.

కోలమజ్జా వృషాన్మూలం శాబరం గౌరసర్షపాః,
సింహీమూలం తిలాః కృష్ణా దార్వీత్వఙ్నిస్తుషా యవాః. ౧౯
దర్భమూలహిమోశీరశిరీషమిసితండులాః,
కుముదోత్పలకల్హారదూర్వామధుకచందనమ్. ౨౦
కాలేయకతిలోశీరమాంసీతగరపద్మకమ్,
తాలీసగుంద్రాపుండ్రాహ్వయష్టీకాశనతాగురుః. ౨౧
ఇత్యర్ధార్ధోదితా లేపా హేమంతాదిషు షట్ స్మృతాః,

రేగుగింజ, అడ్డసరపువేళ్లు, లొద్దుగు, తెల్లావాలు, వీనిచే సిద్ధము చేయబడిన కోలమజ్జాది ముఖాలేపము 1. ములకవేళ్లు, నల్లనువ్వులు, పసుపు, మ్రానిపసుపు, లవంగపుచెక్క, పొట్టులేనియవలు, వీనిచే సిద్ధము చేయబడిన సింహీమూలాది ముఖాలేపము 2, దర్భవేరు; కర్పూరము; వట్టివేరు; దిరిసెనము; సదాప బియ్యము వీనిచే సిద్ధము చేయబడిన దర్భమూలాది ముఖాలేపము 3, తెల్లకలువ; నల్లకలువ; చెంగలువ; గరికెగడ్డి; యష్టిమధుకము; చందనము వీనిచే సిద్ధము చేయబడిన కుముదాది ముఖాలేపము 4. శ్రీగంధము, నువ్వులు, వట్టివేరు, జటామాంసి, గ్రంథితగరము; పుష్కరమూలము వీనిచే సిద్ధము చేయబడిన కాలేయకాది ముఖాలేపము 5, తాళిసపత్రి;

భద్రముస్తలు: ప్రపౌండరీకము; యష్టిమధుకము; తెల్లవట్టివేళ్లు, తుంగగడ్డలు, అగరు వీనిచే సిద్ధముచేయబడిన తాళీసాది ముఖాలేపము (౬. ఈ ౬ విధములైన ముఖాలేపములు హేమంతాది ఋతువులయందు యథాక్రమముగా (అనగా కోలమజ్జాది ముఖాలేపము హేమంతఋతువునందును, సింహీమూలాది ముఖాలేపము శిశిరఋతువునందును, దర్భమూలాది ముఖాలేపము వసంతఋతువునందును, కుముదాది ముఖాలేపము గ్రీష్మఋతువునందును, కాలేయకాది ముఖాలేపము వర్షాకాలమునందును, తాళీసాదిముఖాలేపము శరత్కాలమునందును) హితకరములని మునులచే జెప్పబడినది.

ముఖాలేపగుణము.

ముఖాలేపనశీలానాం దృఢం భవతి దర్శనమ్. ౨౨
వదనం చాపరిమ్లానం శ్లక్ష్ణం తామరసోపమమ్,

ముఖాలేపనము నభ్యసించుమనుజులకు దృష్టి దృఢముగ నగును. మఱియును ముఖము వాడక మృదువై తామరపుష్పముతో సమానముగ నగును.

శిరస్సు కుపయుక్తమగు చతుర్విధతైలములు.

అభ్యంగసేకపిచవో వస్తిశ్చేతి చతుర్విధమ్. ౨౩
మూర్ధతైలం బహుగుణం తద్విద్యాదుత్తరోత్తరమ్,

శిరమునందుపయోగించబడు తైలములు అభ్యంగము, సేకము (అనగా శిరమునందు తైలమును ధారగావిడుచుట), పిచు (అనగా ప్రత్తినిగాని లేక వస్త్రఖండమునుగాని తైలముచే దడిపి శిరము పైనునుచుట), వస్తి (అనగా ఉత్తరత్ర జెప్పబడు శిరోవస్తి విధిప్రకారము శిరమునందు తైలమును ధరించుట), అని నాల్గు విధంబులు. ఆ నాల్గు విధములైన తైలములు ఉత్తరోత్తరము యథాక్రమముగా (అనగా అభ్యంగమునకంటె సేకము, దానికంటె పిచువు, దానికంటె వస్తి) బహుగుణములు గలవియని తెలియవలయును.

అభ్యంగతైలోపయోగము.

తత్రాభ్యంగః ప్రయోక్తవ్యో రౌక్ష్యకండూమలాదిషు. ౨౪

ఆ నాలుగువిధములగు తైలములలో అభ్యంగమను తైలమును రూక్షత, దురద, మలము మొదలగు నుపద్రవములయందు ప్రయోగించవలయును.

పరిషేకతైలోపయోగము.

అరూంషికాశిరస్తోదదాహపాకవ్రణేషు తు,
పరిషేకః

...లను ..., కండూతి, శిరస్సునందలి శూల, తోదము, పాకము, వ్రణము వీనియందును ప్రయోగింపవలెను.

— ముఖాలేపనప్రయోగము. —

పిచుః కేశశాతస్ఫుటనధూపనే,
నేత్రస్తంభే చ ౨౫

పిచువు కేశములు రాలుట, శిరస్సు పగులుట, ధూపనము, నేత్రస్తంభము వీనియందును ప్రయోగింపవలెను.

— బస్తిప్రయోగము. —

బస్తిః ప్రసుప్త్యర్దితజాగరే,
నాసాస్యశోషే తిమిరే శిరోరోగే చ దారుణే. ౨౬

బస్తియును ప్రసుప్తి, అర్దితవాతము, జాగరణము, నాసికయు, ముఖము వీనియందలి శోషము, తిమిరరోగము, దారుణమైన శిరోరోగము, అనువ్యాధులయందును ప్రయోగింపవలెను.

— శిరోబస్తిప్రయోగక్రమము. —

విధిస్తస్య నిషణ్ణస్య పీఠే జానుసమే మృదౌ,
శుద్ధాక్తస్విన్నదేహస్య దినాంతే గవ్యమాంసినః. ౨౭
ద్వాదశాంగులవిస్తీర్ణం చర్మపట్టం శిరస్సమం,
ఆకర్ణబంధనస్థానం లలాటే వస్త్రవేష్టితే. ౨౮
చైలవేణికయా బద్ధ్వా మాషకల్కేన లేపయేత్,
తతో యథావ్యాధిశృతం స్నేహం కోష్ణం నిషేచయేత్. ౨౯
ఊర్ధ్వం కేశభువో యావదంగులం

తోలుగల ... శుద్ధునకు, తైలాదులచే ... అభ్యక్తుడైనంగ, స్వేదకర్మచే స్విన్నముగనుండు శరీరముగలవానిని, మోకాలిప్రమాణముగల మృదువగు ఆసనమునందు కూర్చుండబెట్టి ... అట్టి పురుషునకు సాయంకాలమునందుగాని లేక రాత్రియందుగాని లలాటమునందు వస్త్రము చుట్టి 12 అంగుళముల ప్రమాణముతో కూడినట్టియు, శిరమునకు సమమైనట్టియు, చెవులవరకు కట్టబడినట్టియు నైన గోచర్మపట్టమునుగాని మహిషచర్మపట్టమునుగాని చేలవేణికచేత (అనగా వస్త్రఖండము చేత) శిరమునందు కట్టి దానిపై మాషకల్కమును లేపనము చేసి పిదప వ్యాధి, దోషము, దూష్యము వీనికనుగుణముగా పక్వము చేయబడినదియును, సుఖోష్ణముగనుండునదియు నైన స్నేహ

మును కేశప్రదేశమునకుపైన రెండంగుళముల ప్రమాణము ఆసేచనముచేయవలయును. ఇదియె శిరోవస్తియొక్కవిధి.

“అథ శుద్ధదేహస్య సాయం రాత్రౌ వా నివాతస్థస్య స్వభ్యక్తస్విన్నస్య సోపాశ్రయాసనోపవిష్టస్య కేశాంతే శ్లిష్టం ద్వ్యంగులం మాషపిష్టేన సూక్ష్మేణ సద్యస్సుఖాంబునా మృదితేన ఉభయతః ప్రవిద్ధం వస్త్రపట్టం బధ్నీయాత్. తతస్తస్యోపరి సంధాయ వస్తిం వస్తిమూలం చ నృపోన్నతం సమంతాచ్చైలవేణికయా బద్ధ్వా పునర్మాషపిష్టేనోపలిప్తాం కృత్వా యథా వ్యాధిదోష దూష్యహితసిద్ధమన్యతమం స్నేహం సుఖోష్ణమాసేచయేత్.”

వమనవిరేచనాదులచే శుద్ధమైనశరీరముగలవాడును, అభ్యంగము, స్వేదకర్మ వీనిని జేయించుకొనినవాడును నగు పురుషుని సాయంకాలమునందుగాని లేక రాత్రియందుగాని గాలిలేనట్టి ప్రదేశములో కొంచెము పొడవుగనుండు ఆసనమునందు సుఖముగా కూర్చుండబెట్టి ఉష్ణోదకముచే బాగుగ మర్దనము చేయబడిన సూక్ష్మమయిన మినుపపిండిని ౨ అంగుళముల వెడల్పుగలదిగను, సన్నగనుండు వస్త్రపట్టముయొక్క యిరుప్రక్కలయందుపూసి దానిచే కేశాంతమునందు దృఢముగకట్టి పిదప దానిపై వస్తియొక్క మూలమును సంధానము చేసి గట్టిగ, సమముగ చైలవేణికచే కట్టి మరల మినుపపిండిని దానిపై పూసి పిదప వ్యాధి, దోషము, దూష్యము వీనికనుగుణముగా సిద్ధముచేయబడిన ఘృతము మొదలగుస్నేహములలో దేనినైన నొకదానిని సుఖోష్ణముగా ఆసేచనము చేయవలయును అని అష్టాంగసంగ్రహమునందు శిరోవస్తివిధానము చెప్పబడియున్నది.

శిరోవస్తి ధారణకాలప్రమాణము.

ధారయేచ్ఛ్రుతమ్,

ఆవక్త్రనాసికోత్క్లేదాత్

ఆస్నేహమును నాసికము, నోరు వీనియందు నీరుగారువరకు ధరించవలయును.

దశాష్టౌ షట్చలాదిషు. 30

మాత్రాసహస్రాణి

వాతాదిదోషములలో యథాక్రమముగా (అనగా వాతములో 10,000 మాత్రాకాలమును, పిత్తములో 8000 మాత్రాకాలమును, కఫములో 6000 మాత్రాకాలమును) శిరోవస్తి స్నేహమును ధరించవలయును.

అరుజే త్వేకం

రోగములేకుండా స్వస్థవృత్తుడుగనుండువాడు 1000 మాత్రాకాలము ఆ శిరోవస్తిస్నేహమును ధరించవలయును.

శిరోవస్త్యనంతరకర్తవ్యము.

స్కంధాదిమర్దయేత్,

ముక్తస్నేహస్య

పిదప శిరోవస్తిని విప్పి వేసి వానియొక్క భుజములు, శిరస్సు, మెడ మొదలగు వానిని మర్దించి పిదప "ఉష్ణోదకోపచారీస్యా" దిత్యాది వచనములచే పూర్వము చెప్ప బడిన విధులనన్నిటి నాచరింపం జేయవలయును.

శిరోవస్తి సేవనకాలనియమము.

పరమం సప్తాహం తస్య సేవనమ్. ౩౧

ఆ శిరోవస్తియొక్క ముఖ్యమైన సేవనకాలము 7 దినములు. ఇటుల జెప్పుటచే 3 లేక 4 లేక 7 దినములు శిరోవస్తిని చేయవలయునని భావంబగుచున్నది.

కర్ణపూరణధారణకాలము.

ధారయేత్పూరణం కర్ణే కర్ణమూలం విమర్దయన్,
రుజః స్యాన్మార్దవం యావ న్మాత్రాశతమవేదనే. ౩౨

చెవిబాధ శాంతియగువరకు కర్ణమూలమును మర్దనముచేయుచు కర్ణపూరణ మును ధరించవలయును. స్వస్థవృత్తునిగనుండినపుడు ఆకర్ణపూరణమును 100 మాత్రా కాలము ధరించవలయును.

మాత్రాలక్షణము.

యావత్పర్యేతి హస్తాగ్రం దక్షిణం జానుమండలమ్,
నిమేషోన్మేషకాలేన సమం మాత్రా తు సా స్మృతా. ౩౩

దక్షిణహస్తాగ్రము దక్షిణజానుమండలమును నిమేషోన్మేషకాలముచే సమముగా నెంతకాలములో చుట్టివచ్చునో అట్టికాలము మాత్రయనబడునని మునులచే జెప్ప బడియున్నది.

మూర్ధతైల సేవనఫలము.

కచసదనసితత్వపింజరత్వం
పరిపుటనం శిరసః సమీరరోగాన్,
జయితి జనయతీంద్రియప్రసాదం
స్వరహనుమూర్ధబలం చ మూర్ధతైలమ్. ౩౪

శిరస్తైలము తలవెండ్రుకలూడుట, తలవెండ్రుకలు తెల్లనగుట, తలవెండ్రుకలు పింజరవర్ణముగనగుట, కొసలు చీలుట మొదలగువానిని శిరమున జనించు వాతరోగ ములను హరింపజేయును. మఱియు నింద్రియములకు నైర్మల్యమును స్వరము, శిరస్సు వీనికి బలమును గలుగజేయును.

ద్వావింశతితమాధ్యాయము, ముగిసెను.

త్రయోవింశతితమాధ్యాయము.

ఇత్యూర్ధ్వరోగ ప్రస్తావముచే నేత్రములయొక్క ఆశ్చ్యోతన అంజనాదివిధులు ఈయధ్యాయమునందు చెప్పబడుచున్నవి.

ఆశ్చ్యోతనాంజనవిధ్యధ్యాయప్రారంభము.

సూ. అథాత ఆశ్చ్యోతనాంజనవిధిమధ్యాయం వ్యాఖ్యాస్యామః,
ఇతిహ స్మాహు రాత్రేయాదయో మహర్షయః.

గండూషాదివిధ్యధ్యాయానంతరము ఆశ్చ్యోతనము, అంజనము అను నీవిధులను తెలియపరచునట్టి ఆశ్చ్యోతనాంజనవిధ్యధ్యాయమును వివరించెదము.

నేత్రరోగములయందు ఆశ్చ్యోతనము.

సర్వేషామక్షిరోగాణామాదావాశ్చ్యోతనం హితమ్,
రుక్తోదకండూఘర్షాశ్రుదాహ *రోగనిబర్హణమ్. ౧

సకల నేత్రరోగములను తొలుత ఆశ్చ్యోతనము హితకరము. ఆ ఆశ్చ్యోతనము నేత్రములయందు బాధ, నేత్రములయందు సూదులచే పొడుచునటుల పోటు, నేత్రములయందు దురద, నేత్రఘర్షము, కంటిలో నీరుకారుట, నేత్రములయందు మంట వీనినిహరింపజేయును. ఆశ్చ్యోతనమనగా:—

"ఉన్మీలితేఽక్ష్ణి ధృజ్యద్యై బిందుభిర్ద్వ్యంగులాద్ధితమ్"

అనెడి వచనప్రకారము నేత్రములను తెరచి రెండంగుళముల పొడవులోనుండి ఔషధబిందువులను విడుచుటయని యర్థము.

"అవ్యక్తేష్వేన రుజాదిష్వేవం తుల్యగుణం పక్ష్మపరిహారేణ అక్షికోశాలేపనం తచ్చబిడాలకసంజ్ఞకమ్."

రోగము స్పష్టముగ తెలియకుండునపుడు రెప్పలను వదలి నేత్రకోశములో జేయబడు ఆలేపనము ఆశ్చ్యోతనముతో సమానమైన గుణముగలదైయుండును. ఆ ఆలేపనము బిడాలకమను పేరంబరగును; అని అష్టాంగసంగ్రహమునందు చెప్పబడియున్నది.

వాతాదిజనితనేత్రరోగములయందు ఉష్ణాద్యాశ్చ్యోతనము.

ఉష్ణం వాతే కఫే కోష్ణం తచ్ఛీతం రక్తపిత్తయోః,

ఆయాశ్చ్యోతనము వాతములో ఉష్ణముగను, కఫములో కించిదుష్ణముగను, రక్తములోను, పిత్తములోను శీతలముగనుండుట హితకరము.

ఆశ్చ్యోతనవిధి.

నివాతస్థస్య వామేన పాణినోన్మీల్య లోచనమ్. ౨

* రాగ ఇతిపా.

శుక్త్యా ప్రలంబయాఽన్యేన పిచువర్త్యా కనీనికే,
దశ ద్వాదశ వా బిందూన్ ద్వ్యంగులాదవసేచయేత్. ౩
తతః ప్రమృజ్య మృదునా చైలేన కఫవాతయోః,
అన్యేన కోష్ణపానీయప్లుతేన స్వేదయేన్మృదు. ౪

గాలిలేనిప్రదేశమునందు రోగిని కూర్చుండబెట్టి వాని నేత్రములను వైద్యుడు వామహస్తముచే తెరిచి నేత్రములకు రెండంగుళముల పైనుండి పిచువర్తిచేతగాని లేక వ్రేలాడుచుండు శుక్తిచేతగాని పదిపండ్రెండు బిందువులను దక్షిణహస్తముచే నల్లగ్రుడ్డుపై విడువవలయును. పిదప మృదువగు శుద్ధముగనుండు వస్త్రఖండముచే నేత్రమునను తుడిచి సుఖోష్ణమైన ఉదకములో తడుపబడినట్టియు, మృదువైనట్టియు, మఱియొక వస్త్రఖండమును నేత్రములపై మృదువుగ నద్దుటచే స్వేదకర్మ చేయుంచవలయును. ఈ విధిని వాత, కఫసంబంధములుగల నేత్రరోగములయందు చేయవలయునే కాని పిత్త రక్తసంబంధముగల నేత్రరోగములయందు చేయంజనదు.

అత్యుష్ణాశ్చ్యోతనాది జనితోపద్రవములు.

అత్యుష్ణతీక్ష్ణం రుగ్రాగదృఙ్నాశాయాక్షిసేచనమ్,
అతిశీతం తు కురుతే నిస్తోదస్తంభవేదనాః. ౫
కషాయవర్త్మతాం ఘర్షం కృచ్ఛ్రాదున్మేషణం బహు,
వికారవృద్ధిమత్యల్పం సంరంభమపరిస్రుతమ్. ౬

అత్యుష్ణముగ, అతితీక్ష్ణముగనుండు ఆశ్చ్యోతనము నేత్రములకు రోగమును, ఎఱుపువర్ణమును, నేత్రనాశమును గలుగజేయును. అతిశీతలముగనుండు ఆశ్చ్యోతనము నేత్రములయందు సూదులచే బొడుచునటుల పోటును, నేత్రస్తంభము, నేత్రశూల, నేత్రములు కలకబారుట, నేత్రఘర్షము (అనగా ఒకటితో నొకటి యంటుకొనుట) మొదలగువానిని గలుగజేయును. అధికముగ జేయబడిన ఆశ్చ్యోతనము అతికష్టముమీద నేత్రములను తెరుచునటుల జేయును. మిగుల నల్పముగ చేయబడిన ఆశ్చ్యోతనము నేత్రవికారములను వృద్ధిజేయును. అపరిస్రుతమైన ఆశ్చ్యోతనము నేత్రములకు శోఫను గలుగజేయును.

ఆశ్చ్యోతనాద్యౌషధకృత్యము.

గత్వా సంధి * శిరోఘ్రాణ ముఖస్రోతాంసి భేషజమ్,
ఊర్ధ్వగాన్నయనే న్యస్త మపవర్తయతే మలాన్. ౭

* శిరా ఇతిపా.

నేత్రములయందు ప్రయోగించబడిన ఔషధము నేత్రకోశసంబంధముగల సంధులు, శిరస్సు, నాసికము, ముఖము వీనియందలి స్రోతోమార్గములంజెంది ఊర్ధ్వాంగములలోనుండు మలములను బయలువరచును.

అంజనప్రయోగము.

అథాంజనం శుద్ధతనోర్నేత్రమాత్రాశ్రయే మలే,
పక్వలింగేఽల్పశోఫార్తికండూపైచ్ఛిల్యలక్షితే. ౮
మందఘర్షాశ్రు * రాగేఽక్ష్ణి ప్రయోజ్యం ఘనదూషికే,
ఆర్ద్రే పిత్తకఫాసృగ్భిర్మారుతేన విశేషతః. ౯

వమనాదులచే శుద్ధమైన శరీరముగల పురుషునికి మలము శరీరమునందు వ్యాపించకుండ నేత్రములయందు మాత్రము వ్యాపించియున్నపుడు స్వల్పమైనశోఫ, అధికమైనదురద, పిచ్ఛిలత్వము మొదలగు పక్వలక్షణములు గలుగును. అట్టిసమయమునందు స్వల్పమయిన ఘర్షము, కంటినీరు, ఉపద్రవము, అధికమైనపుసి గల నేత్రమునందును పిత్తము, కఫము, రక్తము, వాతము వీనిచే పీడితముగనుండు నేత్రమునందును విశేషముగా అంజనమును ప్రయోగించవలయును.

త్రివిధాంజనములు.

లేఖనం రోపణం దృష్టిప్రసాదనమితి త్రిధా,
అంజనం

అంజనము లేఖనము, రోపణము, దృష్టిప్రసాదనము ననిమూడు విధంబులు. లేఖనమనగా:—శుక్రార్మాదిరోగములను శస్త్రముచే ఛేదించునటుల ఛేదింపతగినది యనియర్థము. రోపణమనగా:—అభిష్యందాదిరోగములను హరింపజేసి పుండును మాన్పునదియని యర్థము. దృష్టిప్రసాదనమనగా:—నేత్రములను నిర్మలముగజేయునదియని యర్థము. మఱియును తంత్రాంతరములో జెప్పబడియుండు స్నేహనమను అంజనము రోపణము, దృష్టిప్రసాదనము అను నీ రెండు విధములగు అంజనములలో నంతర్గతంబై యుండుటవలన నీతంత్రకారుడు ప్రత్యేకముగా జెప్పక విరమించెను.

లేఖనాంజనము.

లేఖనం తత్ర కషాయామ్లపటూషణైః. ౧౦

పైజెప్పినమూడు విధములైన అంజనములలో లేఖనమనుఅంజనము కషాయము,

* రాగేఽక్ష్ణి ఇతిపా.

అమ్లము, లవణము, కటు అనుసీ రసములుగల వస్తువులచే సిద్ధంబగును. దానిని శుక్రాదిరోగములలో ప్రయోగింపవలయును.

రోపణాంజనము.

రోపణం తిక్తకైర్ద్రవ్యైః

రోపణమను అంజనము తిక్తరసముల ద్రవ్యములచే సిద్ధంబగును.

ప్రసాదనాంజనము.

స్వాదుశీతైః ప్రసాదనమ్,

ప్రసాదనమను అంజనము మధురములు, శీతలములునగు ద్రవ్యములచే సిద్ధంబగును. మఱియును మధురములు, శీతలములునగు ద్రవ్యములచే సిద్ధము చేయబడిన చూర్ణరూపమైనఅంజనము అధిక తాపములగల నేత్రములలో ప్రయోగింపబడునపుడు దానికి ప్రత్యంజన మనుసంజ్ఞ కలుగును.

"తీక్ష్ణాంజనాభితప్తే నయనే తత్ప్రసాదనమ్,
ప్రయుజ్యమానం లభతే ప్రత్యంజనసమాహ్వయమ్."

తీక్ష్ణమయిన అంజనప్రయోగముచే తాపమును జెందియుండు నేత్రతాపశాంత్యర్థమై ప్రయోగింపబడు ప్రసాదనాంజనము ప్రత్యంజనమను పేరం బఱంగునని అధికపాఠము కొన్ని గ్రంథములయందు గన్పట్టుచున్నవి.

అంజనశలాకాలక్షణము.

దశాంగులా తనుర్మధ్యే శలాకా ముకులాననా. ౧౧
ప్రశస్తా లేఖనే తామ్రీ రోపణే కాలలోహజా,
అంగులీ చ సువర్ణోత్థా రూప్యజా చ ప్రసాదనే. ౧౨

అంజనప్రయోగమునందు పదియంగుళముల నిడుపుగలదిగను, అలచందలంత దళముగలదిగను, నడుము నొకింత సన్నగను, మొగ్గవంటి ముఖముగలదిగనుండుశలాక ప్రశస్తము. లేఖనాంజనప్రయోగమునందు తామ్రముచే జేయబడినశలాక ప్రశస్తము. రోపణాంజనములో ఇనుముచే జేయబడినశలాకయు, అంగుళులు (అనగా వ్రేళ్ళు) ఇవి ప్రశస్తంబులు. ప్రసాదనమనుఅంజనములో సువర్ణముచే జేయబడిన శలాక, రజతముచే జేయబడినశలాకయు ఇవి ప్రశస్తంబులు.

త్రివిధాంజనకల్పన.

పిండో రసక్రియా చూర్ణ త్రిధైవాంజనకల్పనా,
గురౌ మధ్యే లఘౌ దోషే తాః క్రమేణ ప్రయోజయేత్.

పిండము, రసక్రియ (అనగా ద్రవరూపముగు అంజనము) చూర్ణము అని అంజనకల్పన మూడు విధములు. అట్టిమూడువిధములైన అంజనములను యథాక్రమముగా (అనగా దోషము అధికముగ నుండునపుడు పిండమును, మధ్యమముగ నుండునపుడు రసక్రియను, స్వల్పముగ నుండునపుడు చూర్ణమును) ప్రయోగించవలయును. పిండమనగా:—

"పిండీ కబలికా ప్రోక్తా బద్ధ్యతే పట్టవస్త్రకైః"

అనెడి వచనమువలన ఔషధములను నూరి ఉండగ జేసి నేత్రములపై నునిచి వస్త్రపట్టముచే గట్టబడిన అంజనమని యర్థము.

పిండాంజనాది ప్రమాణము.

హరేణుమాత్రం పిండస్య వేల్లమాత్రా రసక్రియా,
తీక్ష్ణస్య ద్విగుణం తస్య మృదునః

తీక్ష్ణద్రవ్యములచే జేయబడిన పిండమనుసంజ్ఞగల అంజనమునకు ఒకహారేణువు (అనగా బోడసెనగలంత) ప్రమాణమని, మృదుద్రవ్యములచే జేయబడిన పిండమను సంజ్ఞగల అంజనమునకు రెండు హారేణువులు ప్రమాణమని, రసక్రియయను సంజ్ఞగల అంజనమునకు ఒకవాయువిడంగ ప్రమాణమనియు వైద్యులు వచించెదరు.

చూర్ణాంజనప్రమాణము.

చూర్ణితస్య చ.   ౧౪

ద్వే శలాకే తు తీక్ష్ణస్య తిస్రస్త్వితరస్య చ,

తీక్ష్ణద్రవ్యములచే జేయబడిన చూర్ణమనుసంజ్ఞగల అంజనములో రెండు శలాకలు ప్రమాణమనియు, మృదుద్రవ్యములచే జేయబడిన చూర్ణమనుసంజ్ఞగలఅంజనములో మూడు శలాకలు ప్రమాణమనియు, వైద్యులు వచించెదరు.

"లేఖనమంజనం తామ్రరజతకాంస్యాద్యన్యతమేషు ధార్యమ్. రోపణం సువర్ణపటశంఖాన్యతమేషు. ప్రసాదనం స్ఫటికవ్లఘుచందనాన్యతమేషు ధార్యమ్. ఏవం హ్యాంజనమవ్యాపన్నగుణం భవతి. వర్తేర్ఘర్షణార్థం శిలా నిమ్నమధ్యాఽనుద్గారిణీ పంచాంగుళాయతా త్ర్యంగుళవిస్తారా."

లేఖనమను అంజనమును తామ్రము, రజతము, కంచు అనువానిలో దేనిచేనేని జేయబడినపాత్రలో నుంచవలయును. రోపణమను అంజనమును సువర్ణపాత్ర, గవ్వ,

కంభము వీనిచే చేయబడిన శలాకలు [illegible] ఉత్తమములు. శ్రోతోంజనము [illegible] స్ఫటికము, వైడూర్యము, [illegible] వీనిచే చేయబడిన [illegible] పాత్రము నుంచవల యును. [illegible] [illegible] [illegible] మూడు [illegible] [illegible] ముఖ్యమునందు చెప్పబడి యున్నది.

> "[illegible] తీక్ష్ణద్రవ్యకృతం మృదుద్రవ్యకృతం తథా,
> [illegible] ప్రమాణం [illegible]
> [illegible]
> [illegible] తీక్ష్ణే [illegible] మృదౌ [illegible]."

అనగా తీక్ష్ణద్రవ్యములచే చేయబడిన [illegible] అంజనము [illegible] ప్రమాణ మనియు, మృదుద్రవ్యములచే చేయబడిన [illegible] అంజనమును [illegible] ప్రమాణమనియు, [illegible] అంజనమును [illegible] ప్రమాణమనియు, తీక్ష్ణద్రవ్యములచే చేయబడిన [illegible] అంజనమునకు [illegible] శలాకలు ప్రమాణమని యు, మృదుద్రవ్యములచే చేయబడిన [illegible] అంజనమునకు [illegible] శలాకలు ప్రమాణమనియు [illegible] చెప్పబడియున్నది.

అంజనప్రయోగకాలము.

నిశి స్వప్నే న మధ్యాహ్నే *మ్లానే చోష్ణగభస్తిభిః. ౧౫
అక్షిరోగాయ దోషాస్స్యుర్ఘట్టితోత్పీడితద్రుతాః,
ప్రాతస్సాయం చ తచ్ఛాంత్యై వ్యభ్రేఽర్కేఽతోఽంజయేత్సదా.

రాత్రి, నిద్ర, మధ్యాహ్నము అను కాలములయందును, ఉష్ణకరమైన సూర్యకిరణములు, మద్యపానము మొదలగువానిచే నేత్రములు కలగబారియుండునప్పుడును, అంజనమును ప్రయోగింపరాదు. అట్టి సమయములయందు అంజనప్రయోగము చేసినచో దోషములు [illegible] ప్రకోపించి [illegible] నేత్రములయందు రోగములను కలుగజేయును. [illegible] మేఘములచే మూయబడకుండునప్పుడు సాయంప్రాతఃకాలములయందు అంజనము ప్రయోగింపవలయును.

మతాంతరమునందు అంజనప్రయోగకాలము.

వదంత్యన్యే తు న దివా ప్రయోజ్యం తీక్ష్ణమంజనమ్,
విరేకదుర్బలం చక్షురాదిత్యం ప్రాప్య సీదతి. ౧౬

* పానాదోష్ణగభస్తిభిః ఇతి పా.

మధ్యాహ్నమునందు తీక్ష్ణమయిన అంజనమును ప్రయోగింపంబనదు. ఏలననగా:—నేత్రములు తీక్ష్ణాంజనముచే మిక్కుటముగ నీరును స్రవింపజేసి దుర్బలముగనై సూర్యకిరణసంబంధమువలన చెరుపును జెందును. కావున తీక్ష్ణమైన యంజనమును పగటిపూట నుపయోగింపం బనదని కొందరాచార్యులు వచించెదరు.

స్వప్నేన రాత్రౌ కాలస్య సౌమ్యత్వేన చ తర్పితా,
శీతసాత్మ్యా దృగాగ్నేయీ స్థిరతాం లభతే పునః. ౧౮

రాత్రులయందు నిద్రచేతను, రాత్రికాలము సౌమ్యముగనుండుటచేతను తృప్తిని జెందియుండునట్టియు, అధికముగా తేజస్సంబంధముగలిగి యుండునట్టియు, శీతలమైనవస్తువునందు సాత్మ్యమును జెందియుండునట్టియు నగుదృష్టి తీక్ష్ణాంజనప్రయోగముచే క్షోభను జెందినప్పటికి మరల స్థైర్యమును జెందును. కాబట్టి రాత్రులయందు తీక్ష్ణాంజనమును ప్రయోగించుట యుక్తము.

అత్యుద్రిక్తే బలాసేతు లేఖనీయేఽథవా గదే,
కామమహ్న్యపి నాత్యుష్ణే తీక్ష్ణమక్ష్ణి ప్రయోజయేత్. ౧౯

కఫము మిగుల నధికముగ నుండునపుడును లేక లేఖనక్రియను అర్హమైన శుక్రార్మ మొదలగు రోగములయందును, మధ్యాహ్నమునందు అత్యుష్ణము లేకుండునపుడు తీక్ష్ణాంజనమును ప్రయోగింపందగును. అత్యుష్ణముగనుండు మధ్యాహ్నమునందు తీక్ష్ణాంజనప్రయోగము చేసినయెడల కాలము, అంజనము అనునీ రెండు తీక్ష్ణములుగ నుండుటవలన దృష్టికి చెరుపును గలుగజేయును.

అశ్మనో జన్మ లోహస్య తత ఏవ చ తీక్ష్ణతా,
ఉపఘాతోఽపి తేనైవ తథా నేత్రస్య తేజసః. ౨౦

లోహమునకు పాషాణములోనుండి ఉత్పత్తియు, ఆ పాషాణముచేతనే తీక్ష్ణత్వమును, మఱియు నాపాషాణములోనుండి చెరుపు నెటులగలుగునో అత్తెఱంగుననే నేత్రములకును అగ్నిరూపమైన తేజస్సులోనుండి ఉత్పత్తియు, సూర్యరూపమైన తేజస్సులోనుండి దర్శనసామర్థ్యరూపమయిన తీక్ష్ణత్వమును, అత్యుష్ణముగనుండు ఆసూర్యరూపమైన తేజస్సులోనుండి చెరుపును గలుగును. కాబట్టి మధ్యాహ్నమునందు అంజనప్రయోగము చేయకూడదని కొందరాచార్యులు వచించెదరు.

రాత్ర్యంజనప్రయోగమతదూషణము.

న రాత్రావపి శీతేతి నేత్రే తీక్ష్ణాంజనం హితమ్,
దోషమస్రావయత్ స్తంభకండూజాడ్యాదికారి తత్. ౨౧

రాత్రులయందు నేత్రము కఫాధిక్యమువలన నతిశీతలముగ నుండునప్పుడు తీక్ష్ణాంజనప్రయోగము హితకరముయినదిగాదు. ఏలననగా:—రాత్రికాలము సౌమ్యముగ నుండుటవలన నప్పుడు ప్రయోగింపఁబడిన తీక్ష్ణాంజనము దోషములను స్రవింపజేయ సమర్థముగాక మరల, జడత్వము, స్తంభము మొదలగునుపద్రవములను గలుగజేయును. కాబట్టి "స్వప్నేన రాత్రికాలస్యేత్యాది" శ్లోకముచే పూర్వము చెప్పియుండు రాత్ర్యంజనప్రయోగముకూడ యుక్తియుక్తము కాదు.

అంజనప్రయోగనిషిద్ధులు.

నాంజయేద్భీతవమితవిరిక్తాశితవేగితే,
క్రుద్ధజ్వరితతాంతాక్షిశిరోరుక్శోకజాగరే. ౨౨
అదృష్టేఽర్కే శిరఃస్నాతే పీతయోర్ధూమమద్యయోః,
అజీర్ణేఽగ్న్యర్కసంతప్తే దివా సుప్తే పిపాసితే. ౨౩

భయపడినవాడు, వమనకర్మ చేయించుకొనినవాడు, విరేకమునకు దీసికొనినవాడు, అపుడే భుజించినవాడు, మలమూత్రాది వేగములుగలవాడు, కోపము, జ్వరము, అతిసూక్ష్మముగ, అనిత్రకాశముగనుండు వస్తుదర్శనముచే శ్రమనుబొందిన నేత్రములు, శిరోరోగము, దుఃఖము, వీనిలోనేదైన నొకయుపద్రవముగలవాడు, జాగరణము, శిరఃస్నానము, మద్యపానము, ధూమపానము, వీనిలో దేనినైన నొకదానిం జేసినవాడు, అజీర్ణరోగి, అగ్ని, సూర్యుడు, వీనలచే తపింపబడినవాడు, దివాస్వాపము జేసినవాడు, దప్పిగలవాడు, ఇట్టివారియొక్క నేత్రములయందు వైద్యుడు అంజనప్రయోగము చేయంజనదు. మఱియునటులనే మేఘాదులచే సూర్యుడు మూయబడి కంటికి తెలియరాకుండునపుడును అంజనప్రయోగము చేయంజనదు.

నిషిద్ధాంజనములు.

అతితీక్ష్ణమృదుస్తోకబహ్వచ్ఛఘనకర్కశమ్,
అత్యర్థశీతలం తప్తమంజనం నావచారయేత్. ౨౪

అతితీక్ష్ణముగ, అతిమృదువుగ, అత్యల్పముగ, అత్యధికముగ, మిక్కిలిలేటగ, మిక్కిలిగట్టిగ అతికఠినముగ, అతిశీతలముగ, అతితప్తముగనుండు అంజనమును ప్రయోగింపంజనదు.

"సుఖోపవిష్టస్యాతురస్య సూపవిష్టో వైద్యో వామాంగుష్ఠేనోత్తరం వర్త్మోత్క్షిప్య కృష్ణభాగస్యాధః కనీనికాదపాంగం యావదంజనం నయేత్."

వైద్యుడు సుఖముగ గూర్చుండినవాడై తగినయాస్తరణమునందు సుఖముగ గూర్చుండియుండు రోగియొక్క కంటిపై ఱెప్పను వామాంగుష్ఠముచే పొడవుగ నెత్తిపట్టుకొని కంటిలోని నల్లగ్రుడ్డుకు క్రిందిప్రదేశమునందు నల్లగ్రుడ్డు మొదలుకొని కంటికొనవరకును అంజనము వేయవలయునని అంజనవిధి తంత్రాంతరమునందు జెప్పబడియున్నది.

అంజన ప్రయోగానంతరకర్తవ్యము.

అథానున్మీలయన్ దృష్టిమంతః సంచారయేచ్ఛనైః,
అంజితే వర్త్మనీ కించి చ్చాలయేచ్చైవమంజనమ్. ౨౪

*తీక్ష్ణం వ్యాప్నోతి సహసా న చోన్మేషనిమేషణమ్,
నిష్పీడనం చ వర్త్మభ్యాం క్షాళనం వా సమాచరేత్. ౨౫

పిదప అంజనస్వరూపవిధులను తెలిసికొని నేత్రములకు విధ్యుక్తప్రకారము అంజనమును ప్రయోగించియుండునపుడు నేత్రములను తెరవక దృష్టిని లోననే మెల్లగ సంచరింపజేయవలయును. మఱియు ఱెప్పలను కొంచెముగా చలింపజేయవలయును. ఇటులజేసినయెడల అంజనము నేత్రములయందంతట శీఘ్రముగ వ్యాపించును. ఈవిధికి వ్యతిరిక్తముగా ఉన్మేషనిమేషములను చేయంజనదు. అటులనే ఱెప్పలచే నేత్రములణచకూడదు. నేత్రముల నుదకముచే గడుగంజనదు.

నేత్రాంజన ప్రక్షాళనము.

అపేతౌషధసంరంభం నిర్వృతం నయనం యదా,
వ్యాధిదోషర్తుయోగ్యాభిరద్భిః ప్రక్షాళయేత్తదా. ౨౬

ఔషధవేగమంతయును నివర్తించి నేత్రములు సుఖముగనుండునపుడు అభిష్యందాదిరోగములు, వాతాదిదోషములు, వసంతాదిఋతువులు, వీనికి యోగ్యమైన ఉదకములచే నేత్రములను ప్రక్షాళనముచేయవలయును.

దక్షిణాంగుష్ఠకేనాక్షి తతో వామం సవాససా,
ఊర్ధ్వవర్త్మని సంగృహ్య శోధ్యం వామేన చేతరత్. ౨౭

ప్రక్షాళనముచేసినపిదప పైఱెప్పనుయెత్తిపట్టుకొని వస్త్రముతో గూడియుండు దక్షిణాంగుష్ఠముచే వామనేత్రమును, వస్త్రముతో గూడియుండు వామాంగుష్ఠముచే దక్షిణనేత్రమును, శుద్ధిజేయవలయును. (అనగా తుడువవలయునని యర్థము.)

* నేత్రం ఇతి పా.

వర్త్మ ప్రక్షాళనాద్దోషా రోగాన్కుర్యురతోఽన్యథా,

అటుల శుద్ధి జేయక యుండిన యెడల కన్నులందుండు అంజనముచే జనించిన దోషము రోగములను గలుగఁజేయును. కాబట్టి నేత్రములను శుద్ధి చేయవలయును.

తీక్ష్ణాంజనాది ప్రయోగము.

కండూజాడ్యేఽంజనం తీక్ష్ణం ధూమం వా యోజయేత్తతః.

దురద, జడత్వము ఇవి కలిగియుండినయెడల తీక్ష్ణమయిన అంజనమునుగాని లేక తీక్ష్ణమైన ధూమమునుగాని ప్రయోగింపవలయును.

తీక్ష్ణాంజనాభితప్తే తు * చూర్ణం ప్రత్యంజనం హితమ్. ౨౯౪

తీక్ష్ణాంజనముచే తాపమును బొందియుండు నేత్రమునందు ప్రత్యంజనము హితకరముగ నుండును.

త్రయోవింశతితమాధ్యాయము, ముగిసెను.

చతుర్వింశతితమాధ్యాయము.

అవ. ఆశ్చ్యోతన, అంజనములచే నేత్రములకు తెలుచుగా దౌర్బల్యముకలుగును. కాబట్టి తన్నివారణార్థము తర్పణాద్యుపయోగమావశ్యకము. కావున ఆశ్చ్యోతనాంజన విధ్యధ్యాయానంతరము తర్పణపుటపాకవిధ్యధ్యాయము చెప్పబడుచున్నది.

తర్పణపుటపాకవిధ్యధ్యాయప్రారంభము.

సూ. అథాత స్తర్పణపుటపాకవిధిమధ్యాయం వ్యాఖ్యాస్యామః,
ఇతిహ స్మాహు రాత్రేయాదయో మహర్షయః.

ఆశ్చ్యోతనాంజనవిధ్యధ్యాయానంతరము తర్పణము, పుటపాకము, వీనివిధిని తెలియపరచునట్టి తర్పణపుటపాకవిధ్యధ్యాయమును వివరించెదము.

తర్పణప్రయోగము.

నయనే తామ్యతి స్తబ్ధే శుష్కే రూక్షేఽభిఘాతితే,
వాతపిత్తాతురే జిహ్మే శీర్ణపక్ష్మావిలేక్షణే. ౧
కృచ్ఛ్రోన్మీలసిరాహర్షశిరోత్పాతతమోఽర్జునైః,
స్యందమంథాన్యతోవాతవాతపర్యయశుక్రకైః. ౨
ఆతురే శాంతరాగాశ్రుశూలసంరంభదూషికే,
నివాతే తర్పణం యోజ్యం శుద్ధయోర్మూర్ధకాయయోః. ౩
కాలే సాధారణే ప్రాతః సాయం చోత్తానశాయినః,

నేత్రములు వాడియుండుట, స్తబ్ధముగనుండుట, ద్రవములేక శుష్కముగనుండుట, రూక్షగనుండుట, అభిఘాతమును జెందియుండుట, వాతపిత్తములచే పీడితములుగనుండుట, కుటిలములుగనుండుట, రెప్పవెండ్రుకలూడుట, స్పష్టముగచూపులేకుండుట, నేత్రరోగప్రకరణమునందుజెప్పబడు కృచ్ఛ్రోన్మీలనము, సిరాహర్షము, సిరోత్పాతము, తమస్సు, అర్జునము, స్యందము, మంథము, అన్యతోవాతము, వాతపర్యాయము శుక్రకము అనునీ రోగములచే నేత్రములు పీడితములుగనుండుట, నస్యమునకు అనర్హముగనుండుట, నేత్రములయందెఱుపువర్ణము, కంటినీరు, శూల, పుసి ఇవి శాంతమయియుండుట, ఇట్టికాలములయందు శిరస్సును, దేహమును, వమనవిరేచననస్యములచే శుద్ధిచేయించి వసంతము మొదలగు సాధారణకాలములయందు సాయంకాలమునందు

గాని లేక ప్రాతఃకాలమునందుగాని గాలి, ఎండ, దుమ్ము, పొగ మొదలగునవి లేనందు ప్రదేశమునందు శయనమునందు వెల్లకిల పరుండియుండువానికి తర్పణక్రియను చేయవలయును.

తర్పణవిధానము.

యవమాషమయీం పాలీం నేత్రకోశాద్బహిస్సమామ్. ౪
ద్వ్యంగులోచ్ఛాం దృఢాం కృత్వా యథాస్వం సిద్ధమావపేత్,
సర్పిర్నిమీలితే నేత్రే తప్తాంబుప్రవిలాపితమ్. ౫

నేత్రకోశమునకు వెలపట యిరుపార్శ్వములయందు 2 అంగుళముల పొడవు గలదిగ, మిట్టపల్లములు లేనిదిగ, దృఢముగనుండు పాళిని (అనగా పావిరి) యవల పిండి మినుపపిండి వీని చే జేసి దోషదూష్యముల కనుగుణముగా సిద్ధము జేయఁబడిన ఘృతమును బాగుగా కాచబడిన ఉష్ణోదకముచే కరిగించి మూయబడియుండు నేత్రముపై విడువవలయును.

నక్తాంధ్యవాతతిమిరకృచ్ఛ్రబోధాదికే వసామ్,
ఆపక్ష్మాగ్రాత్

రేచీకటి, వాతరోగము, తిమిరము, కృచ్ఛ్రోన్మీలనము, మొదలగు రోగములయందు దోషదూష్యాదులకనుగుణముగా సిద్ధము చేయఁబడిన వసను (అనగా మాంసములోని క్రొవ్వును ఉష్ణోదకముచే కరిగించి కంటిరెప్ప వెండ్రుకలు మునుగువరకు విడువవలయును.

తర్పణక్రియాధారణకాలము.

అథోన్మేషం శనైస్తస్య కుర్వతః. ౬
మాత్రాం విగణయేత్తత్ర వర్త్మసంధిసితాసితే,
దృష్టౌ చ క్రమశో వ్యాధౌ శతం త్రీణి చ పంచ చ. ౭
శతాని సప్త చాష్టౌ చ దశ మంథే దశానిలే,
పిత్తే షట్ స్వస్థవృత్తే చ బలాసే పంచ ధారయేత్. ౮

పైఁ జెప్పిన ఘృతాది ద్రవపూరణానంతరము రోగి మెల్ల మెల్లగ నేత్రోన్మీలనము చేయుచుండునపుడు వర్త్మ, సంధి, సిత, అసిత, దృష్టి అనుసే నేత్రభాగములయందు జనించు నేత్రరోగములయందు యథాక్రమముగా 100, 300, 500, 700, 800 (అనగా వర్త్మగతరోగమునందు 100, సంధిగతరోగమునందు 300, సితగతరోగమునందు 500, అసితగతరోగమునందు 700, దృష్టిగతరోగమునందు 800) మాత్రల సేంచవలయును, మంథరోగమునందు 1000 వాతరోగమునందు 1000, పిత్తరోగమునందును,

నీరోగముగ నుండునప్పుడు 600, కఫమునందు 500 మాత్రల కాలము నుంచవలయును. అటుల మాత్రలనెంచునంతకాలము రోగి కన్నులను నేత్రములను మూయకుండ తెఱచియుండ వలయును.

తర్పణానంతరకర్తవ్యము.

కృత్వా౽పాంగే తతో ద్వారం స్నేహం పాత్రే తు గాలయేత్,
పిబేచ్చ ధూమం నైక్షేత వ్యోమ రూపం చ భాస్వరమ్. ౯

పైచెప్పిన మాత్రాకాలమువరకు అక్షితర్పణము జరిగినపిదప కంటికొనయందు పైచెప్పిన పాళిలో ద్వారము చేసి దానివలన వచ్చునట్టి స్నేహము నొకపాత్రలో దీసి కొనవలయును. పిదప యవపిష్టముచే అక్షికోశము తుడిచి కఫోపశమనార్థమై ధూమపానము చేయించి పిదప నేత్రములకు హితమగు మాత్రగా భోజనము చేయించవలయును. మఱియు నారోగి మధ్యాహ్నమునందు ఆకాశమును, ప్రకాశమైన రూపమును చూడం జనదు.

వాతాదిదోషములయందు తర్పణక్రమము.

ఇత్థం ప్రతిదినం వాయౌ పిత్తే త్వేకాంతరం కఫే,
స్వస్థే చ ద్వ్యంతరం దద్యాదాతృప్తేరితి యోజయేత్. ౧౦

పైచెప్పిన క్రమప్రకారము వాతమున ప్రతిదినము తర్పణక్రియను చేయు చుండవలయును. పిత్తమున నడుమ నొక్కొకదినము విడిచి తర్పణక్రియను చేయు చుండవలయును. కఫమునందును స్వస్థముగ నుండునపుడును నడుమ రెండేసిదినములను విడిచి తర్పణక్రియను చేయుచుండవలయును. ఈప్రకారము నేత్రములకు తృప్తి గలుగువరకు తర్పణక్రియను చేయుచుండవలయును.

తృప్త్యాదిలక్షణము.

ప్రకాశక్షమతా స్వాస్థ్యం విశదం లఘు లోచనమ్,
తృప్తే విపర్యయో౽తృప్తే౽తితృప్తే శ్లేష్మజా రుజః ౧౧

నేత్రములకు పూర్తిగా తృప్తికలిగియుండునపుడు ప్రకాశమైనవస్తువును, కాంతిని, సహించగలశక్తి నేత్రములకు కలుగును. మఱియు నేత్రములు నిర్మలముగ, తేలికగ, స్వస్థముగ నగును. నేత్రములు తర్పణక్రియచే పూర్తిగా తృప్తిజెందకుండునపుడు ప్రకాశము మొదలగువానిని జూడ సహించకుండుట, స్వస్థతలేకుండుట, నైర్మల్యరహితముగనుండుట, కనురెప్పలు బరువుగనుండుట మొదలగు లక్షణములు గలుగును. నేత్రములకు తర్పణక్రియచే నతితృప్తికలిగియుండునపుడు దురద మొదలగు కఫసంబంధమైన రోగములు గలుగును.

ప్రసాదనపుటపాకకల్పన.

మృగపక్షియకృన్మజ్జావసాంత్రహృదయామిషైః. ౧౬
మధురైస్సఘృతైస్స్తన్యక్షీరపిష్టైః ప్రసాదనమ్,

మృగము, పక్షి మొదలగువానియొక్క యకృత్తు, మజ్జ, వస, ఆంత్రము(అనగా ప్రేగులు), హృదయమాంసము వీనిని మధురవర్గములో జెప్పబడిన ఘృతములచేతను, స్త్రీస్తన్యక్షీరముచేత నూరి ప్రసాదనమను పుటపాకమును సిద్ధము చేయవలయును.

పుటపాకప్రయోగక్రమము

బిల్వమాత్రం పృథక్ పిండం మాంసభేషజకల్కయోః. ౧౭
ఉరుబూకవటాంభోజపత్రైస్స్నేహాదిషు క్రమాత్,
వేష్టయిత్వా మృదా లిప్తం ధవధన్వనగోమయైః ౧౮
పచేత్ప్రదీప్తైరగ్న్యాభం పక్వం నిష్పీడ్య తద్రసమ్,
నేత్రే తర్పణవద్యుంజ్యాత్

పైజెప్పిన స్నేహాదిపుటపాకములలో జెప్పియుండు మాంసమును, ఔషధకల్కమును వేర్వేరుగా మారేడుకాయంత ఉండగజేసి వానిని యథాక్రమముగా ఆముదపాకులు, మఱ్ఱియాకులు, తామరాకులు, వీనిచే జుట్టి వానిపై కృష్ణమృత్తికను, రెండంగుళముల ప్రమాణము లేపనముచేసి యథాక్రమముగా చండ్రకట్టెలు, తడకట్టెలు, ఏరుపిడకలు అనువానిచే పాకము చేయవలయును. (అనగా మాంసము, ఔషధకల్కము వీనిపిండమును స్నేహనపుటపాకమున ఆముదపాకులచే జుట్టి చండ్రకట్టెలచే మంటవేసి పాకము చేయవలయును. లేఖనపుటపాకమున మఱ్ఱియాకులచే జుట్టి తడకట్టెలచే మంటవేసి పాకము చేయవలయును. ప్రసాదనమను పుటపాకమున తామరాకులచే జుట్టి ఏరుపిడకలచే మంటవేసి పాకము చేయవలయును అని తాత్పర్యము.) పైజెప్పిన పిండములు ఎఱ్ఱగ కాలి నిప్పువలెనుండునపుడు అవి పక్వంబులైనవని తెలిసికొని వానిని గ్రహించి వానిపై జేసియుండు లేపనమును, పత్రములను తీసివేసి శుద్ధమయిన వస్త్రములో నునుచుకొని దానిరసమును పిండి తీసికొని యారసమును తర్పణక్రియవలెనే నేత్రములయందు ప్రయోగించవలయును.

శతం ద్వే త్రీణి ధారయేత్. ౧౯
* లేఖనస్నేహనాంత్యేషు

లేఖనము, స్నేహనము, ప్రసాదనము, అను నీ పుటపాకములను యథాక్రమముగా (అనగా లేఖనపుటపాకమును 100 మాత్రాకాలమువరకును, స్నేహనపుటపాకమును 200 మాత్రాకాలమువరకును, ప్రసాదనపుటపాకమును 300 మాత్రాకాలమువరకును) ధరించవలయును.

---

* రూక్షస్నేహనమధ్యేషు ఇతిపా.

పూర్వౌ కోష్ణౌ హిమోఽపరః,

స్నేహన, లేఖన పుటపాకములు రెండిటిని సుఖోష్ణముగా ప్రయోగించవలెను. ప్రసాదనమను పుటపాకమును శీతలముగా ప్రయోగించవలయును.

పుటపాకానంతరధూమపానము.

ధూమపోఽన్తే తయోరేవ

స్నేహన, లేఖన, పుటపాకముల రెంటియొక్క అంతమునందుమాత్రము కఫశమనార్థము ధూమపానము చేయవలయును.

పుటపాకసమ్యగ్యోగాదులు.

యోగాస్తత్ర చ తృప్తివత్. ౨౦

పైజెప్పిన పుటపాకములయొక్క సమ్యగ్యోగ, అయోగ, అతియోగములను తర్పణక్రియయొక్క సమ్యగ్యోగ, అయోగ, అతియోగములవలెనే తెలిసికొనవలయును.

తర్పణ పుటపాకానర్హులు.

తర్పణం పుటపాకం చ నస్యానర్హే న యోజయేత్,

తర్పణము, పుటపాకము ఈరెంటిని నస్యకర్మమునకు అనర్హులగువారి విషయమునందు ప్రయోగింపఁజనదు.

తర్పణాదులయందు హితాహారాదులు.

యావన్త్యహాని యుఞ్జీత ద్విస్తతో హితభాగ్భవేత్. ౨౧

ఎన్నిదినములు తర్పణము, పుటపాకము సేవించెదరో అంతకంటె ద్విగుణకాలమువరకు హితాహారవిహారాదులను సేవించుచుండవలయును.

మాలతీమల్లికాపుష్పైర్బద్ధాక్షో నివసేన్నిశి,

తర్పణపుటపాకములను చేయించుకొనినవాడు రాత్రియందు జాజిపూలు, మల్లెపూలు వీనిని నేత్రములపైనుంచి కట్టుకొనియుండవలయును.

నస్యకర్మాద్యావశ్యకత్వము.

సర్వాత్మనా నేత్రబలాయ యత్నం కుర్వీత నస్యాంజనతర్పణాద్యైః,
దృష్టిశ్చ నష్టా వివిధం జగచ్చ తమోమయం జాయత ఏకరూపమ్.

నేత్రములకు బలముగలుగుటకై మనుజుడు నస్యము, అంజనము, తర్పణము, మొదలగువానిని సర్వప్రకారములచే జేయించుకొనుటకు యత్నించవలయును. ఏలననగా:—నేత్రములు నష్టమగునేని వివిధప్రపంచము తమస్స్వరూపము గలదియై యేకరూపముగ గనుపించును. కావున అట్టినేత్రముల కాపాడుకొనుటకై యెన్నివిధములనైనను పైజెప్పిన నస్యాంజనపుటపాకాదులను జేసికొనవలెను.

చతుర్వింశతితమాధ్యాయము, ముగిసెను.

పంచవింశతితమాధ్యాయము.

అవ: వస్తి, నస్యము, ... క్షారకర్మ, అగ్నికర్మ మొదలగునవి యంత్ర సాధ్యంబులగుటవలన అంజనవిధ్యధ్యాయానంతరము యంత్రవిధ్యధ్యాయము చెప్పబడుచున్నది:—

యంత్రవిధ్యధ్యాయ ప్రారంభము.

సూ. అథాతో యంత్రవిధిమధ్యాయం వ్యాఖ్యాస్యామః,
ఇతిహ స్మాహు రాత్రేయాదయో మహర్షయః.

అంజనవిధ్యధ్యాయానంతరము యంత్రవిధ్యధ్యాయమును వివరించెదము. యంత్రమనగా.—శస్త్రమునకు వ్యతిరిక్తంబైన పటకారు, చిమటా, శ్రావణము, శలాక మొదలగు ముఖ్యోపకరణములని యర్థము.

యంత్రనిరూపణము.

నానావిధానాం శల్యానాం నానాదేశ*ప్రబాధినామ్,
ఆహర్తుమభ్యుపాయోయ స్తద్యంత్రం యచ్చ దర్శనే ౧
అర్శోభగందరాదీనాం శస్త్రక్షారాగ్ని యోజనే,
శేషాంగపరిరక్షాయాం తథా వస్త్యాదికర్మణి. ౨
ఘుటికాలాబుశృంగం చ జాంబవోష్ఠాదికాని చ,

నానావిధమైన శరీరప్రదేశములను బాధించుచుండునట్టి శల్యము, వెదురుపాషాణము మొదలగు నానావిధశల్యములను చూచుటకును, వానిని వెలికింతీయుటకును, అర్శస్సు, భగందరము, నాడీవ్రణము మొదలగురోగములలో శస్త్రక్షారాగ్నికర్మల చేయుటకును నీరోగముగనుండు నితరఅంగములను రక్షించుటకును, వస్త్యాదికర్మలం జేయుటకును సాధనముగనుండునది యంత్రమనబడును. మఱియును పిచువుచే (అనగా ప్రత్తిగుడ్డచే) రక్తమునాకర్షించుటకు సాధనముగనుండు చిన్నకుండ సొరకాయబుఱ్ఱ, పశువులు మొదలగువాని కొమ్ములు, జాంబవోష్ఠము (అనగా నేరేడు విత్తులోతుల్యమైనముఖములుగల ఒకవిధమగు శలాకాయంత్రము) మొదలగునవియును యంత్రములనబడును.

"యంత్రశతమేకోత్తరమత్ర హస్తమేవ ప్రధానతమం యంత్రాణా మవగచ్ఛ.

* ప్రవేశినాం ఇతి పా.

కింకారణమ్. యస్మాద్ధస్తాదృతే యంత్రాణామప్రవృత్తిరేవ; తదధీనత్వాద్యంత్రకర్మణామ్, తత్ర మనశ్శరీరాబాధకరాణి శల్యాని. తేషామాహరణోపాయో యంత్రాణి తాని షట్ప్రకారాణి. తద్యథా:— స్వస్తికయంత్రాణి, సంపంశయంత్రాణి, తాలయంత్రాణి, నాడీయంత్రాణి, శలాకాయంత్రాణి, ఉపయంత్రాణి చేతి. తత్ర చతుర్వింశతిః స్వస్తికయంత్రాణి, ద్వే సందంశయంత్రే, ద్వే ఏవ తాలయంత్రే, వింశతిర్నాడ్యః, అష్టావింశతిశ్శలాకాః, పంచవింశతిరుపయంత్రాణి."

యంత్రములు 101 మనశ్శరీరంబులకు గమిబాధలంగలుగఁజేయు శల్యములందీయుటకై సాధనంబులుగనుండు పటకారు, చిమిటా, శ్రావణము, శలాకు మొదలగునవి యంత్రములనబడును. సమస్తయంత్రవ్యాపారంబులు హస్తాధీనంబులైయుంటంజేసి హస్తము అన్నిటిలోను ప్రధానంబైయుండును. అట్టియంత్రములు స్వస్తికయంత్రంబులనియు, సందంశయంత్రంబులనియు, తాల యంత్రంబులనియు, నాడీ యంత్రంబులనియు, శలాకాయంత్రంబులనియు, ఉపయంత్రంబులనియు 6 విధంబులు. వానిలో స్వస్తికయంత్రములు 24 విధంబులుగ, సందంశయంత్రములు 2 విధంబులుగ, తాలయంత్రములు 2 విధంబులుగ, నాడీయంత్రములు 20 విధంబులుగ, శలాకాయంత్రములు 28 విధంబులుగ, ఉపయంత్రములు 25 విధంబులుగనుండును; అని సుశ్రుతమునందు జెప్పబడియున్నది.

ఈయంత్రములను ఇండియాదేశములోని పూర్వకపుప్రణవైద్యులు 2 కార్యములయం దుపయోగించుచుండిరి. అవి యెవ్వియనగా:—మొదటిది ఆకస్మికమువలన మనుజునిశరీరములో ప్రవేశించిన పదునుగల రాతితునుకలు, కొనయందు సన్నముగ నుండు వెదురుమేకులు మొదలగువాని నాకర్షించుటకును, వ్యాధులచేగలుగు కణతుల సాకర్షించుటకును, యుద్ధములో శరీరమునందు ప్రవేశించిన బాణముయొక్క కొసమొదలగువానిం దీయుటకును, కంఠము, కర్ణములు, నాసికము, యోని, భుజములు మొదలగువానిం జెందియుండుశల్యములదీయుటకును, గర్భములో మృతిజెందిన శిశువు, అర్బుదము, రాళ్లు, పుచ్చిపోయినదంతములు, మూత్రకోశములో చేరియుండు రాళ్లు మొదలగువానిందీయుటకును, రెండవది—రోగమును పరీక్షించుటకును, అర్శస్సు, భగందరము మొదలగురోగములయందు శస్త్రక్షారాగ్నికర్మాదుల జేయుటకును అని తెలియవలయును.

యంత్రనిర్మాణక్రమము.

అనేకరూపకార్యాణి యంత్రాణి వివిధాన్యతః. 3
వికల్ప్య కల్పయేద్బుద్ధ్యా

స్వస్తికాదియంత్రములు కంకముఖము (అనగా రాబులుగువంటిముఖము) మొదలగు ననేకవిధములగు నాకారములు, అస్థ్యాదులను జెందియుండు శల్యములను బయలుపరచుట మొదలగు ననేకవిధములగు కృత్యములుగలవిగ నుండును. కావున నా స్వస్తికాదియంత్రములను బుద్ధిచే బాగుగ నాలోచించి ఆయాకార్యముల కనుగుణముగా నిర్మించుకొనవలయును.

"తాని ప్రాయశో లోహాని భవంతి. తత్ప్రతిరూపకాణి వా తదలాభే. తత్ర నానాప్రకారాణాం వ్యాలానాం మృగపక్షిణాం ముఖైర్ముఖాని యంత్రాణాం ప్రాయశః సదృశాని తస్మాత్తత్సారూప్యా దాగమాదుపదేశాదన్యయంత్రదర్శనాద్యుక్తితశ్చ కారయేత్. సమాహితాని యంత్రాణి ఖరశ్లక్ష్ణముఖాని చ, సుదృఢాని సురూపాణి సుగ్రహాణి చ కారయేత్."

పైజెప్పిన యంత్రంబులనన్నిటిని తఱుచుగ లోహాదులచే జేయవలయును. ఇట్టి లోహయంత్రంబులు సమయమునకు సంఘటించకున్న నట్టియ్యశల్యస్థానంబుల కుపయుక్తంబగు దారు మొదలగువానిచే జేయబడిన యంత్రముల నుపయోగింపందగును. మఱియు నీ యంత్రంబులు నానావిధ మృగపక్షి సర్పాదుల ముఖములతో తుల్యమైన ముఖము గలవిగనుండవలెను గాన నందుకొన్నిటిని సారూప్యమువలనను, కొన్నిటిని శాస్త్రజ్ఞానమువలనను, కొన్నిటిని గురూపదేశమువలనను, మఱికొన్నిటినియితరయంత్రములంజూచుటవలనను, మఱి కొన్నిటిని నిజయుక్తివైశద్యంబువలనను జేయందగును. యంత్రముల నన్నిటినిసమంబులుగను, నునుపుగల తీక్ష్ణముఖంబులుగలవిగను, దృఢంబులుగను, చూచుటకు సొగసుగను, సొగసైన పిడులతోగూడినవిగను జేయించవలయును అని సుశ్రుతమునందు జెప్పబడియున్నది.

యథాస్థూలం తు వక్ష్యతే,

ఇచట స్థూలముగా యంత్రములు చెప్పబడును. కావున వానివలెనే సూక్ష్మములగు నితరయంత్రములనుగూడ స్వబుద్ధిచే కల్పన జేసికొనవలయును.

స్వస్తికయంత్రనిరూపణము.

తుల్యాని కంకసింహార్క్షకాకాదిమృగపక్షిణామ్. ౮
ముఖైర్ముఖాని యంత్రాణాం కుర్యాత్తత్సంజ్ఞకాని చ,
అష్టాదశాంగులాయామాన్యాయసాని చ భూరిశః. ౯
మసూరాకారపర్యంతైః కంఠే బద్ధాని కీలకైః,
విద్యాత్స్వస్తికయంత్రాణి మూలేఽంకుశనతాని చ. ౧౦
తైర్దృఢైరస్థిసంలగ్నశల్యాహరణమిష్యతే,

స్వస్తికయంత్రములను కంకము, సింహము, ఋక్షము మొదలగుమృగములు, కాకము మొదలగుపక్షులు వీనిముఖములతోఁ (శల్యమును పట్టుకొను ముఖములు (అనఁగా శల్యమును తీయునట్టి భాగములు లేక నోళ్లు) గలవిగ, 18 అంగుళములనిడుపు, కొనయందు చిఱుసెనగలయాకారముగల కీలకములచే (అనఁగా మేకులచే) * కంఠప్రదేశమునందు బంధనము, మూలప్రదేశమునందు (అనఁగా ముష్టి [illegible] పట్టుకొనునట్టి స్థలమునందు) అంకుశమువలె వంకరగలవిగ, ఎముకలయందు నాటుకొనియుండు శల్యములను తీసివేయుటకు నిర్మింపవలయును. అటుల నిర్మింపఁబడు స్వస్తికయంత్రములకు ఆయాముఖములనుబట్టి నామములే కలుగును. (అనఁగా కంకముఖమువలెనుండు స్వస్తికయంత్రమునకు కంకముఖమనునామమును, సింహముఖమువలెనుండు స్వస్తికయంత్రమునకు సింహముఖమనునామమును, ఇటుల రూపానుగుణముగా నామములు కలుగును అని తాత్పర్యము.) వృథముగనుండు కంకముఖము మొదలగు స్వస్తికయంత్రములచే అస్థిగాత్రయందుండు శల్యములను తీసివేయవలయును.

"తత్ర స్వస్తికయంత్రాణ్యష్టాదశాంగులప్రమాణాని, సింహవ్యాఘ్రవృకతరక్ష్వృక్షద్వీపిమార్జారశృగాలమృగైర్వారుకకాకకంకకురరభాసశశఘాత్యులూకచిల్లిశ్యేనగృధ్రక్రౌంచభృంగరాజాంజలికర్ణావభంజననందిముఖముఖాని, మసూరాకృతిభిః కీలైరవబద్ధాని, మూలేఙ్కుశవదావృత్తవారంగాణ్యస్థిసంలగ్నశల్యోద్ధరణార్థముపదిశ్యంతే."

అను వచనముచే స్వస్తికయంత్రములు 18 అంగుళములు నిడుపుగలిగి సింహము, వ్యాఘ్రము (అనఁగా పెద్దపులి), వృకము (అనఁగా తోడేలు), తరక్షు (అనఁగా సివంగి) ఋక్షము (అనఁగా ఎలుగుబంటు) ద్వీపి (అనఁగా చిఱుతపులి,) మార్జాలము (అనఁగా పిల్లి,) సృగలము (అనఁగా నక్క), మృగము (అనఁగా జింక), ఏర్వారుకము, కాకము (అనఁగా కాకి), కంకము (అనఁగా రాబందు), కురరము (అనఁగా కెలఁకుస,) భాసము (అనఁగా పిత్తరిగద్ద) శశఘాతి (అనఁగా తెల్లడేగ) ఉలూకము (అనఁగా గుడ్లగూబ,) చిల్లి (అనఁగా చిందపిట్ట), శ్యేనము (అనఁగా డేగ), గృధ్రము (అనఁగా గద్ద), క్రౌంచపక్షి, భృంగరాజము (అనఁగా కాకటిమూంగ పిట్ట), అంజలికర్ణము (అనఁగా చుంచు), అవభంజనము, నంది (అనఁగా ఎద్దు,) వీనిముఖంబులం బోలిన (అనఁగా నోళ్లంబోలిన) ముఖంబులంగలిగి చిఱుసెనగలవంటి కీలకములచే (అనఁగా చీలలచే) బిగియింపంబడి యంకుశపు పిడివంటిపిడితోఁ గూడియుండవలయుననియు, అవి అస్థిగతశల్యంబులం దీయుటకుపయుక్తంబులగుననియు, సుశ్రుతమునందు చెప్పబడియున్నది.

* కంఠప్రదేశమనఁగా:—ఆయుధముయొక్క 2 తుండ్లను నొకటిగఁ జేర్చి మేకుచే బంధించబడు ప్రదేశము.

సందంశయంత్రనిరూపణము.

కీలబద్ధవిముక్తాగ్రౌ సందంశౌ షోడశాంగులౌ. ౭
త్వక్సిరాస్నాయుపిశితలగ్నశల్యాపకర్షణౌ,

[illegible] కారనుగల కీలకములచే ముఖప్రదేశమునందు బంధించబడి యుండు సందంశయంత్రము 1, ముఖప్రదేశమునందు బంధించబడక విడువబడి యుండు సందంశయంత్రము 1, ఇటుల సందంశయంత్రములు 2 విధంబులు. వానిలో బంధనముతో గూడియుండు సందంశయంత్రము కమ్మరవానికారనబడును. దీనినే కొందరు పటకారయనియును ననియెదరు. బంధనములేకుండు సందంశయంత్రము పీరు కారన బడును. సందంశముల రెండు యంత్రములు 16 అంగుళముల నిడుపుగలవిగ నుండును. వీనిని త్వక్కు, సిరలు, స్నాయువులు, మాంసము, వీనినాశ్రయించియుండు శల్యముల దీయుటయం దుపయోగించవలయును.

సూక్ష్మశల్యాకర్షణసందంశయంత్రము.

షడంగులోఽన్యో హరణే సూక్ష్మశల్యోపపక్ష్మణామ్ ౮

మఱియును వేరొకవిధమగు సందంశయంత్రము కలదు. అది ఆరంగుళముల నిడుపు గలదిగనుండును. అది నాసారోమాదులు, కంటిరెప్ప వెండ్రుకలు మొదలగు సూక్ష్మమైన శల్యముల నాకర్షించుటయం దుపయోగించును. దీనినే కొందరు ముచుండి యనియు ననియెదరు. దీనికి చింటా అని వ్యవహారనామము కలదు.

ముచుండీయంత్రనిరూపణము.

ముచుండీ సూక్ష్మదంతర్జ్జుర్మూలే రుచకభూషణా,
గంభీరవ్రణమాంసానామర్మణ శ్శేషితస్య చ ౯

ముచుండియను నామముగలయంత్రము సూక్ష్మమైన దంతములుగలదిగను, వంకర లేనిదిగను, మూలప్రదేశమునందు (అనగా పట్టుకొనునట్టి స్థలమునందు) ఉంగరముల వలె నుండుపలయములతో గూడినదిగనుండును. మిక్కిలి లోతున వ్యాపించియుండు వ్రణమునందలి మాంసముల నాకర్షించుటయందును, ఛేదించగా శేషించియుండు అర్మ రోగమున నాకర్షించుటయందు నుపయోగించును. ముచుండియను యంత్రముయొక్క ఉంగరములను పట్టుకొని యదిమినచో నది మాంసాదుల లాగుటయందు సమర్థముగ నుండును.

తాలయంత్రనిరూపణము.

ద్వే ద్వాదశాంగులే ఽమత్స్యతాలవద్ద్వ్యేకతాలకే,
తాలయంత్రే స్మృతే కర్ణనాడీశల్యాపహారిణీ. ౧౦

తాలయంత్రము 12 అంగుళముల నిడుపుగలదిగను, మత్స్యముయొక్క నోటి లోపలి దౌడవంటి యాకారముగలదిగనుండును. ఈ తాలయంత్రము ద్వితాలకము (అనగా నిరుపార్శ్వములయందు మత్స్యముఖాకారముగలది) ఏకతాలకము (అనగా ఒక పార్శ్వమునందు మత్స్యముఖాకారముగలది) అని రెండు విధంబులు. ఇవి కర్ణనాడియందలిశల్యముల నాకర్షించుటయం దుపయోగించును.

నాడీయంత్రనిరూపణము.

నాడీయంత్రాణి సుషిరాణ్యేకానేకముఖాని చ,
స్రోతోగతానాం శల్యానామామయానాం చ దర్శనే. ౧౧
క్రియాణాం సుకరత్వాయ కుర్యాదాచూషణాయ చ,
తద్విస్తారపరీణాహదైర్ఘ్యం స్రోతోఽనురోధతః. ౧౨

నాడీయంత్రములు వస్తియంత్రాదులవలె ద్వారములు గలవిగనుండును. వానిలో గొన్నిటికి ఏకద్వారము కొన్నిటికి అనేకద్వారములు గలిగియుండును. ఇవి కర్ణము మొదలగు స్రోతస్సులను జెందియుండు శల్యములను, కంఠము మొదలగు స్రోతస్సులను జేరియుండు రోగములను దర్శించుట (అనగా కనిపెట్టుట) యందును, శస్త్రకర్మ, క్షారకర్మ, అగ్నికర్మ, ప్రక్షాళనము, ఔషధప్రయోగము మొదలగు కర్మలను సుఖముగా జేయుటయందును, విషరక్తముగనుండు అంగములు మొదలగు వానిని ఆచూషణము చేయుటయందును (అనగా పీల్చుటయందును) ఉపయోగించును. (రెండు ద్వారములుగల నాడీయంత్రమును ఆచూషణమునందును, అనేక ద్వారములుగల నాడీయంత్రమును లోననుండు కల్మషమును బైటవెడలింపజేయుటయందును, ఏక ద్వారముగల నాడీయంత్రమును శస్త్రక్షారాగ్ని ప్రక్షాళ నౌషధప్రయోగమునందును ఉపయోగించవలయును.) మఱియును నా నాడీయంత్రములను అనువాసనవస్తి, ఉత్తరవస్తి, నస్యము, వీనికర్మలయం దుపయోగించునావులవలె నాయాస్రోతస్సుల కనుగుణముగా వితతి, వెడల్పు, నిడుపు గలవిగ జేయించుకొనవలయును.

కంఠశల్యావలోకననాడీయంత్రము.

దశాంగుళార్ధనాహాంతః కంఠశల్యావలోకనే,
నాడీ

కంఠముయొక్క లోభాగమున జేరియుండు శల్యములం జూచుటకై ఉపయోగించు నాడీయంత్రము 10 అంగుళములనిడుపు, 5 అంగుళములు వితతిగలదిగ నుండవలయును.

విలసనగా:—స్త్రీలయొక్క గుదము స్వభావముగనే పెద్దదిగనుండును. వ్యాధిని చూచునట్టి అర్శోయంత్రము 1, శస్త్రక్షారాగ్నికర్మలం జేయునట్టి అర్శోయంత్రము 1, అర్శస్సును పీడించునట్టి (అనగా నలుపునట్టి) యంత్రము 1. ఇటుల అర్శోయంత్రములు 3 విధంబులు. వానిలో వ్యాధిని చూచునట్టియంత్రము ఇరుపార్శ్వములయందు ద్వారములుగలదిగ నుండవలయును. శస్త్రక్షారాగ్ని కర్మలం జేయునట్టి యంత్రము ఒకపార్శ్వమున ద్వారముగలదిగ నుండవలయును. శస్త్రక్షారాగ్నికర్మోపయుక్తయంత్రమునకు మధ్యమునందు 3 అంగుళములు నిడుపు, అంగుష్ఠమధ్యతుల్యమైన విరివిగల ద్వారమును, దానికిపైన $\frac{1}{2}$ అంగుళము ఉన్నతముగ గుండ్రముగనుండు కర్ణికయును గలిగియుండవలయును. పైజెప్పిన 3 వదియగు అర్శోయంత్రము శమ్యా యను పేరం బరగును. ఇది అర్శోయంత్ర తుల్యలక్షణముగలదిగను, ద్వారములే లేనిదిగనుండవలయును. ఇది అర్శోరోగమును పీడించుటయందు (అనగా నలుపుటయందు) ఉపయోగించును.

భగందరనాడీయంత్రనిరూపణము.

సర్వథాపనయేదోష్ఠం ఛిద్రాదూర్ధ్వం భగందరే. ౧౯

భంగదరయంత్రము ద్వారమునకుపైన సర్వప్రకారములచే ఓష్ఠము లేనిదిగ నుండవలయును.

ఘ్రాణార్బుదాద్యుపయుక్తనాడీయంత్రము.

ఘ్రాణార్బుదార్శసామేకఛిద్రా నాడ్యంగులద్వయా,
ప్రదేశినీపరిణాహా స్యాద్భగందరయంత్రవత్. ౨౦

ఘ్రాణార్బుదము, ఘ్రాణార్శస్సు అను నీరోగములయందుపయోగించునట్టి నాడీయంత్రము ఏకద్వారము గలదిగను, 2 అంగుళములు నిడుపుగలదిగను, ప్రదేశినీ (అనగా జుట్టనవ్రేలికి) తుల్యమయిన వెడల్పుగలదిగను, భగందరయంత్రమువలె ఓష్ఠములేనిదిగ నుండవలయును.

అంగుళిత్రాణకయంత్రము.

అంగుళిత్రాణకం దాంతం వార్క్షం వా చతురంగులమ్,
ద్విచ్ఛిద్రం గోస్తనాకారం తద్వక్త్రవివృతౌ సుఖమ్. ౨౧

అంగుళిత్రాణకమను యంత్రము దంతముచేగాని, కొయ్యచేగాని చేయబడినదిగను, 4 అంగుళముల ప్రమాణముగలదిగను, ఇరుపార్శ్వములయందు ద్వారములు గలదిగను, అర్శోరోగయంత్రమువలె గోస్తనాకారముగలదిగ నుండవలయును. మఱియు

నాయంత్రముచే నోరును సులభముగ తెరచుటకు సాధనముగ నుండును. అంగుళి త్రాణకమనగా, దంతములచే గాయము తగులకుండ వ్రేళ్లను కాపాడునట్టియంత్రము.

—◉ యోనివ్రణదర్శననాడీయంత్రము. ◉—

యోనివ్రణే క్షణం మధ్యే సుషిరం షోడశాంగులమ్,
ముద్రాబద్ధం చతుర్భిత్తమంభోజముకులాననమ్. ౨౨
చతుశ్శలాకిమాక్రాంతం మూలే తద్వికసేన్ముఖే,

యోనియందుండునట్టి వ్రణమును చూచుటకు సాధనమగునట్టియంత్రము మధ్యమునందు ద్వారము, 16 అంగుళములు నిడుపుగలదిగను, తిరుగునట్టి యుంగరములతోఁ గూడినదిగను, 4 పత్రములు, 4 శలాకలుంగలదిగను, తామరమొగ్గతోఁ సమానమైన అగ్రభాగముగలదిగ నుండవలయును. మఱియు నాయంత్రమూలమునందుండు శలాకు నీడ్చుటవలన దానిముఖము వికసించును.

—◉ వ్రణక్షాళనాది నాడీయంత్రము. ◉—

యంత్రే నాడీవ్రణాభ్యంగక్షాళనాయ షడంగులే. ౨౩
వస్తియంత్రాకృతీ మూలే ముఖేఽంగుష్ఠకలాయఖే,
అగ్రతోఽకర్ణికే మూలే నిబద్ధమృదుచర్మణీ. ౨౪

నాడీవ్రణములయొక్క అభ్యంగప్రక్షాళనములయం దుపయోగించునట్టి యంత్రములు 2 విధంబులు. అవి 6 అంగుళములునిడుపు, వస్తియంత్రమునకు తుల్యమయిన యాకారము (అనగా గోపుచ్ఛాకారము), మూలమునందు బొటనవ్రేలితోఁ తుల్యమయినద్వారము, ముఖమునందు బఠానిగింజతోఁ తుల్యమయిన ద్వారముగలవిగను, అగ్రభాగమునందు కర్ణికలులేనివిగను, మూలములోఁ 2 కర్ణికలు గలవిగను, మూలములోఁ వస్తిపుటకాకారమయిన మృదువగుచర్మముచే కట్టబడినవిగనుండవలయును.

—◉ ఉదకోదరనాడీయంత్రము. ◉—

ద్విద్వారా నలికా పిచ్ఛనలికా వోదకోదరే,

ఉదకోదరరోగమునందు జలమును స్రవింపజేయుటకై యుపయోగించెడు నాడీయంత్రము ఇరుపార్శ్వములయందు ద్వారముగలదిగ నుండవలయును; లేక నెమలిఈకచే జేయబడినదిగాని యుండవలయును.

ధూమవస్త్యాదియంత్రాణి నిర్దిష్టాని యథాయథమ్. ౨౫

ధూమపానము, వస్తికర్మ మొదలగువానియం దుపయోగించునట్టి నాడీయంత్రములు ధూమపానాద్యధ్యాయములయందు చెప్పబడియున్నది.

శృంగయంత్రము.

త్ర్యంగులాస్యం భవేచ్ఛృంగం చూషణేఽష్టాదశాంగులమ్,
అగ్రే సిద్ధార్థకచ్ఛిద్రం సునద్ధం చూచుకాకృతి. ౨౬

దుష్టమయిన వాతము, విషము, రక్తము, ఉదకము, దుష్టమయిన చనుబాలు, వీనినిపీల్చుటయందుపయోగించెడు శృంగయంత్రము (అనగా పశువులకొమ్ములు, చిమ్మనగ్రోవి మొదలగునవి) 3 అంగుళములు వెడల్పుగల ముఖద్వారముగలదిగను, 18 అంగుళములు నిడుపుగలదిగను, అగ్రభాగమునందు (అనగా పీల్చుటకు శరీరములోనుంచబడు ప్రదేశమునందు) ఆవగింజంత ద్వారముగలదిగను, స్త్రీల స్తనాగ్రములవంటి యాకారముగలదై బాగుగకట్టబడినదిగ నుండవలయును.

అలాబుయంత్రము.

స్యాద్ద్వాదశాంగులోఽలాబుర్నాహే త్వష్టాదశాంగులః,
చతుస్త్ర్యంగులవృత్తాస్యో దీప్తోఽంతః శ్లేష్మరక్తహృత్. ౨౭

అలాబుయంత్రము (అనగా సొరకాయబుఱ్ఱ) 12 అంగుళములు నిడుపు, 18 అంగుళములు వెడల్పు, 4 లేక 3 అంగుళములు గుండ్రముగ నుండునట్టి ముఖముగలదిగను, లోభాగములో భుజపత్రి మొదలగువానిదూదులచే జ్వలింపుచుండునదిగ నుండవలయును. ఇది దుష్టమయినశ్లేష్మమును, రక్తమును హరింపజేయును.

ఘటీయంత్రము.

తద్వద్ఘటీ హితా గుల్మవిలయోన్నమనే చ సా,

ఘటీయంత్రము (అనగా చిన్నకుండ) పైజెప్పిన అలాబుయంత్రముతో తుల్యమయిన నిడుపు, వెడల్పు కృత్యము గలదిగనుండును. అయితే ఘటీయంత్రము గుల్మమును నశింపజేయుటయందును పొడవుగ నెత్తుటయందును హితకరమయినది.

శలాకాయంత్రస్వరూపము.

శలాకాఖ్యాని యంత్రాణి నానాకర్మాకృతీని చ ౨౮
యథాయోగప్రమాణాని

శలాకయను పేరంబఱంగుయంత్రములు నానావిధమైన యాకారములు, కృత్యములు గలవిగ నాయాయోగములకు తగిన ప్రమాణము గలవిగనుండును. ఱెక్కచే జేయబడినదిగాని ఉండవలయును.

గండూపదముఖశలాకాయంత్రములు.

తేషామేషణకర్మణీ,
ఉభే గండూపదముఖే

పైచెప్పిన శలాకాయంత్రములలో గండూపదములకు (అనగా ఎఱ్ఱలకు)సమాన మైనముఖముగల 2 శలాకాయంత్రములుగలవు. అవి ఏషణమను కర్మయందు (అనగా వ్రణమార్గమును పరీక్షించుటయందు) ఉపయోగించును.

—— మసూరదళవక్త్రశలాకాయంత్రములు. ——

స్రోతోభ్యశ్శల్యహారిణీ. ౨౯

మసూరదళవక్త్రే ద్వే స్యాతామష్టనవాంగులే,

చిఱుసెనగలబద్దను తుల్యమైనముఖముగలవిగను, 8, 9 అంగుళముల నిడుపు గలవిగనుండునట్టి 2 శలాకాయంత్రములుగలవు; అవి స్రోతస్సులలోనుండి శల్యములను వెలుపరచుటయం దుపయోగించును.

—— శంకుయంత్రములారు, అందు సర్పముఖ శంకుయంత్రము. ——

శంకవష్టౌ ఉభౌ తేషాం షోడశద్వాదశాంగులౌ. ౩౦

వ్యూహనేఽహిఫణావక్త్రౌ

శంకుయంత్రములారు. వానిలో సర్పముయొక్క పడగవంటిముఖముగల శంకువులు 2 గలవు. అవి 16 లేక 12 అంగుళములు నిడుపుగలవిగనుండును. వానిని వ్యూహనకర్మయందు (అనగా వ్రేలునటుల జేయుటయందు) ఉపయోగించవలయును.

—— శరపుంఖశంకుయంత్రము. ——

ద్వౌ దశద్వాదశాంగులౌ,

చాలనే శరపుంఖాస్యౌ

శరపుంఖమను శంకువులు 2 గలవు. అవి 10 లేక 12 అంగుళములు నిడుపు గలవిగను, బాణముయొక్క పింఛమువంటి ముఖము గలవిగ నుండును. వానిని చాలన కర్మయందు (అనగా కదిలించుటయందు) ఉపయోగించవలయును.

—— బడిశ శంకుయంత్రము. ——

ఆహార్యే బడిశాకృతీ. ౩౧

బడిశము (అనగా గాలము) యొక్క యాకారము గలవిగనుండు శంకువులు 2 గలవు. అవి ఆకర్షణకర్మయం దుపయోగించును.

—— గర్భశంకుయంత్రము. ——

నతోఽగ్రే శంకునా తుల్యో గర్భశంకురితి స్మృతః,

అష్టాంగులాయతస్తేన మూఢగర్భం హరేత్ స్త్రియాః. ౩౨

అగ్రభాగమునందు వంకరగను, కీలకముయొక్క ఆకారము గలదిగను, 8 అం

గుళములు నిడుపుగలదిగనుండునది గర్భశంకువని మునులచే జెప్పబడుచున్నది. దానిచే స్త్రీలయొక్క మూఢగర్భమును బైట లాగవలెను.

అశ్మర్యాకర్షణ సర్పఫణాఖ్య శంకుయంత్రము.

అశ్మర్యాహరణే సర్పఫణావద్వక్త్రమగ్రతః,

సర్పఫణ మనుయంత్రము అగ్రభాగమునందు పాముపడగవంటి ముఖము గలదిగ నుండును. దీనిచే అశ్మరి నాకర్షణము చేయవలయును.

దంతాకర్షణ శరపుంఖముఖాఖ్య శంకుయంత్రము.

శరపుంఖముఖం దంతపాతనం చతురంగులమ్. 33

4 అంగుళములు నిడుపుగల శరపుంఖమనుయంత్రము గలదు. అది బాణముయొక్క పింజముతో సమానమయినముఖము గలదిగనుండును. దీనిచే చలింపుచుండు దంతములను, క్రిములు మొదలగువానిచే భక్షించబడిన దంతములను తీసివేయవలయును.

శలాకాభేదములు, వాని యుపయోగములు.

కార్పాసకృతోష్ణీషాః శలాకాః షట్ప్రమార్జనే,
పాయ్వాసన్నదూరార్థే ద్వే దశద్వాదశాంగులే. 3౪
ద్వే షట్ సప్తాంగులే ఘ్రాణే ద్వే కర్ణేఽష్టనవాంగులే,

క్షారక్లేదాదులను ప్రక్షాళనము జేసి శుద్ధిచేయుటకై కొనలో ప్రత్తిచే జుట్టబడిన శలాకలు 6 గలవు. వానిలో 10 అంగుళములు నిడుపుగల శలాక 1, 12 అంగుళములు నిడుపుగల శలాక 1, ఇటుల 2 శలాకలుగలవు. 10 అంగుళములు నిడుపుగల శలాకను గుదములో సమీపమునందును, 12 అంగుళములు నిడుపుగల శలాకను దూరమునందును ప్రయోగించవలయును. 6 అంగుళముల నిడుపుగల శలాక 1, 7 అంగుళములు నిడుపుగల శలాక 1, ఇటుల 2 శలాకలుగలవు. అందు 6 అంగుళములు నిడుపుగల శలాకను నాసికములో సమీపమునందును, 7 అంగుళములు నిడుపుగల శలాకను దూరమునందును ప్రయోగించవలయును. అటులనే 8 అంగుళములునిడుపుగల శలాక 1, 9 అంగుళములునిడుపుగల శలాక 1, ఇటుల 2 శలాకలుగలవు. అందు 8 అంగుళములు నిడుపుగల శలాకను కర్ణములో సమీపమునందును, 9 అంగుళములు నిడుపుగల శలాకను దూరమునందును ప్రయోగించవలయును.

కర్ణశోధనశలాకాయంత్రము.

కర్ణశోధనమశ్వత్థపత్రప్రాంతం స్రువాననమ్. 3౫

కర్ణశోధన మను పేరుగల శలాకాయంత్రము రావియాకుయొక్క కొసతో సమానమైన కొనగలదిగను, గరిటవంటి ముఖముగలదిగ నుండవలయును.

క్షారాగ్నికర్మోపయుక్తశలాకలు.

శలాకాజాంబవౌష్ఠానాం క్షారేఽగ్నౌ చ పృథక్ త్రయమ్,
యుంజ్యాత్ స్థూలాణుదీర్ఘాణాం

స్థూలముగ, సూక్ష్మముగ, దీర్ఘముగనుండు శలాకలు 3. అటులనే జాంబవౌష్ఠములు 3. ఇటుల 6 శలాకాయంత్రములు గలవు. వీనిని క్షారకర్మయం దుపయోగించవలయును. మఱియును స్థూలముగ, సూక్ష్మముగ, దీర్ఘముగనుండు శలాకలు 3. అటులనే జాంబవౌష్ఠములు 3. ఇటుల 6 శలాకాయంత్రములుగలవు. వీనిని అగ్నికర్మయం దుపయోగించవలయును. క్షారాగ్ని కర్మోపయుక్త శలాకాయంత్రములు పైజెప్పిన ప్రకారము 12 విధంబులుగ నుండునని తెలిసికొనవలయును.

అంత్రవృద్ధ్యుపయుక్త శలాకాయంత్రము.

శలాకామంత్ర*వర్త్మని. ౩౬
మధ్యోర్ధ్వవృత్తదండాం చ మూలే చార్ధేందుసన్నిభామ్,

అంత్రవృద్ధియందు మధ్యభాగమునకు పైన గుండ్రముగను, దండాకారముగను మూలభాగమునందు అర్ధచంద్రాకారముగ నుండునట్టి శలాకను నుపయోగించవలయును.

నాసార్శములయం దుపయోగించెడి కోలాస్థిశలాక.

కోలాస్థిదళతుల్యాస్యా నాసార్శోర్బుదదాహకృత్. ౩౭

కోలాస్థిదళము (అనగా రేగుగింజ పప్పుతో) సమానమైన ముఖముగల శలాకను నాసార్శస్సు, నాసార్బుదము, వీనియందు అగ్నికర్మజేయునపు డుపయోగించవలయును.

క్షారకర్మోపయుక్తశలాక.

అష్టాంగులా నిమ్నముఖా స్తిస్రః క్షారౌషధక్రమే,
కనీనీమధ్యమానామినఖమానసమైర్ముఖైః. ౩౮

చిటికెనవ్రేలు, నడిమివ్రేలు, దర్భవ్రేలు, వీనియొక్క నఖములకు సమానమైన వెడల్పుగలవిగను, పల్లముగనుండు ముఖములుగలవిగను, 8 అంగుళములు నిడుపుగలవిగ నుండు 3 శలాకలుగలవు. వానిని క్షారౌషధప్రయోగమునం దుపయోగించవలయును.

స్వంస్వముక్తాని యంత్రాణి మేఢ్రశుద్ధ్యంజనాదిషు,

మేఢ్రశుద్ధి, అంజనము, మొదలగు విషయములయందును, ఉత్తర వస్త్యాదుల యందు నుపయోగించెడియంత్రములు ఆయా ప్రకరణములయందు పూర్వమే చెప్పబడియున్నవి.

---

* వర్థని ఇతి పా.

ఉపయంత్రములు.

అనుయంత్రాణ్యయస్కాంతరజ్జువస్త్రాశ్మముద్గరాః. ౩౯
వర్ధ్రాంత్రజిహ్వావాలాశ్చ శాఖానఖముఖద్విజాః,
కాలః పాకః కరః పాదో భయం హర్షశ్చ తత్క్రియాః,
ఉపాయవిత్ప్రవిభజేదాలోచ్య నిపుణం ధియా. ౪౦

ఉపాయము తెలిసియున్నవైద్యుడు అయస్కాంతము, దారము, వస్త్రపట్టములు, రాయి, ముద్గరము, (అనగా సమ్మెట) తోలువారు, ప్రేగులు, నాలుక, వెండ్రుకలకట్ట, కొమ్మ, నఖము, నోరు, దంతము, కాలము, పాకము, హస్తము, పాదము, భయము, సంతోషము అనెడి 19 ఉపయంత్రములు, వానియొక్క నిర్ఘాతనాదికర్మలను బుద్ధిచే బాగుగ నాలోచించి ప్రయోగింపవలయును.

యంత్రకృత్యములు.

నిర్ఘాతనోన్మథనపూరణమార్గశుద్ధి
సంవ్యూహనాహరణబంధనపీడనాని,
ఆచూషణోన్నమననామనచాలభంగ
వ్యావర్తనర్జుకరణాని చ యంత్రకర్మ. ౪౧

నిర్ఘాతనము (అనగా కొట్టించుట) ఉన్మథనము (అనగా గిలుకుట) పూరణము (అనగా నింపించుట.)మార్గశుద్ధి(అనగా మూత్రద్వారములలోశలాకువేసి అందలిమలాదుల శుద్ధిచేయుట) వ్యూహనము (అనగా అంగములను చీలునటుల జేయుట) ఆహారణము (అనగా బైలుపరచుట) బంధనము (అనగా కట్టుకట్టుట) పీడనము (అనగా పిసుకుట) ఆచూషణము (అనగా పీల్చుట) ఉన్నమనము (అనగా పొడవుగ సెత్తుట) నామనము (అనగా వంచుట) చాలనము (అనగా స్థానాంతరమునకు కదలించుట)భంగము(అనగా విరుచుట) వ్యావర్తనము (అనగా త్రిప్పుట) ఋజూకరణము(అనగా నిడుపుగ జేయుట) మొదలగునవి యంత్రకర్మములు. చకారమువలన ప్రక్షాళనము కూడ యంత్రము యొక్క కర్మయని తెలియవలయును.

కంకముఖయంత్రశ్రేష్ఠత్వము.

నివర్తతే సాధ్వవగాహతే చ
గ్రాహ్యం గృహీత్వోద్ధరతే చ యస్మాత్,
యంత్రేష్వతః కంకముఖం ప్రధానం
స్థానేషు సర్వేష్వధికారి యచ్చ. ౪౨

కంకముఖయంత్రము లోనికేగి బైటవచ్చును. లోన బాగుగా ప్రవేశించును. లోన గ్రహించవలసిన వస్తువులను గ్రహించుకొని బైటికి తీసికొని వచ్చి విడుచును. సర్వ ప్రదేశములయందు ప్రవేశించతగిన యధికారముకలది. కాబట్టి సమస్తమైన యంత్రములలో కంకముఖమను యంత్రము ప్రధానంబు.—

"తత్రాతిస్థూలమసార మతిదీర్ఘ మతిహ్రస్వమగ్రాహి విషమగ్రాహి వక్రం శిథిల మత్యున్నతం మృదుకీలం మృదుముఖం మృదుపాశమితి ద్వాదశయంత్రదోషాః.

ఏతైర్దోషైర్వినిర్ముక్తం యంత్రమష్టాదశాంగులమ్,
ప్రశస్తం భిషజా జ్ఞేయం తద్ధి కర్మసుయోజయేత్."

మిక్కిలి లావుగనుండుట, దృఢముగలేకుండుట, మిక్కిలి పొడవుగనుండుట, కడు కుఱుచగనుండుట, శల్యోద్ధరణమునం దసమర్థ ముగనుండుట, శల్యమును విషయముగ గ్రహించుట, వంకరగనుండుట, శిథిలముగనుండుట, మిక్కిలి యున్నతముగ నుండుట, సారములేని కీళ్లుంగలిగియుండుట, మందమగు నగ్రంబుల గలిగియుండుట, శిథిలమైన దారములం గలిగియుండుట అను 12 దోషంబు లీయంత్రంబులకు వెలయు. కావున వైద్యుడు పైజెప్పిన దోషములులేక పదునెనిమిదంగుళముల ప్రమాణముగల యంత్రం బన్నిట నెక్కుడనియెంచి యట్టి దానిచే పైజెప్పిన నిర్ఘాతనాది క్రియల జేయందగును. అని సుశ్రుతమునందు చెప్పబడియున్నది.

పంచవింశతితమాధ్యాయము, ముగిసెను.

షడ్వింశతితమాధ్యాయము.

అవ: యంత్రవిధ్యధ్యాయానంతరము శస్త్రస్వరూపవిజ్ఞానార్థము శస్త్రవిధ్యధ్యాయము చెప్పబడుచున్నది.

శస్త్రవిధ్యధ్యాయప్రారంభము.

సూ. అథాతశ్శస్త్రవిధిమధ్యాయం వ్యాఖ్యాస్యామః,
ఇతిహ స్మాహు రాత్రేయాదయో మహర్షయః.

యంత్రవిధ్యధ్యాయానంతరము శస్త్రస్వరూపమును తెలియపరచునట్టి శస్త్రవిధ్యధ్యాయమును వివరించెదము.

శస్త్రస్వరూపము.

షడ్వింశతిస్సుకర్మారఘటితాని యథావిధి,
శస్త్రాణి రోమవాహీని బాహుల్యేనాంగులాని షట్. ౧
సురూపాణి సుధారాణి సుగ్రహాణి చ కారయేత్,
అకరాళాని సుధ్మాతసుతీక్ష్ణావర్తితేఽయసి. ౨
సమాహితముఖాగ్రాణి నీలాంభోజచ్ఛవీని చ,
నామానుగతరూపాణి సదా సన్నిహితాని చ. ౩
స్వోన్మానార్థచతుర్థాంశఫలాన్యేకైకశోఽపి చ,
ప్రాయో ద్విత్రాణి యుంజీత తాని స్థానవిశేషతః. ౪

శస్త్రములు 26 విధంబులు. అతిశయముగ 6 అంగుళములు నిడుపుగలవిగ, శస్త్రకర్మయందు సమర్థులగువారిచే విధిప్రకారము చేయబడినవిగ, రోమములను ఛేదించుటయందు సమర్థమైన పదనుకలవిగ, బాగుగ కరగింపబడిన ఉక్కు, ఇనుము వీనిచే జేయబడినవిగ, మంచిరూపముగలవిగ, చూచుటకు సొగసుగ, మంచిపదునుగలవిగ, సుఖముగ పట్టుకొనతగిన పిడులుగలవిగ, బాగుగా జేయబడిన అగ్రభాగములుగలవిగ, నల్లకలువరేకువలె కాంతిగలవిగ, పేరుకుతగిన యాకారములుగలవిగ, ఎల్లపుడు తనసమీపమునం దుంచుకొనతగినవిగ, శస్త్రముయొక్క నిడుపులో 8-వ భాగము (అనగా ముప్పాతిక భాగము) ఫలము (అనగా అలుగు) గలవిగ నుండవలయును. మఱియు నాశస్త్రములను తఱుచుగ నొక్కొకటిగగాని, లేక స్థానవిశేషానుగుణముగా రెంటినిగాని, లేక మూటినిగాని ప్రయోగింపవలయును.

మండలాగ్రశస్త్రము.

మండలాగ్రం ఫలే తేషాం తర్జన్యంతర్నఖాకృతి,
లేఖనే ఛేదనే యోజ్యం పోథకీశుండికాదిషు. ౫

ఆ శస్త్రములలో మండలాగ్రమనునది జుట్టనవ్రేలియొక్క లోనఖమువంటి యాకారముగల అలుగునుగలదై యుండును. దీనిని పోథకీ, శుండికా, వర్త్మ మొదలగు రోగములలో లేఖనము ఛేదనము వీనిం జేయుటయం దుపయోగించవలయును.

వృద్ధిపత్రశస్త్రము.

వృద్ధిపత్రం క్షురాకారం ఛేదభేదనపాటనే,
ఋజ్వగ్రమున్నతే శోఫే గంభీరే చ తదన్యథా. ౬
నతాగ్రం పృష్ఠతః

వృద్ధిపత్రమను పేరుగలశస్త్రము క్షురము (అనగా మంగలకత్తి) యొక్కయాకారము, వంకరలేనియగ్రభాగము గలదిగనుండును. దీనిని ఉన్నతమైనశోఫలో ఛేదనము, భేదనము, పాటనము, వీనిం జేయుటయం దుపయోగించవలయును. గంభీరమైన శోఫలో పృష్ఠప్రదేశమునందు వంగియుండునట్టి యగ్రభాగముగల వృద్ధిపత్రమను శస్త్రమును ప్రయోగించవలయును.

ఉత్పలశస్త్రము అధ్యర్ధధారశస్త్రము.

దీర్ఘహ్రస్వవక్త్రం * యథాశయమ్,
ఉత్పలాధ్యర్ధధారాఖ్యే ఛేదనే భేదనే

ఉత్పలపత్రము, అధ్యర్ధధారము అనెడి పేర్లుగల 2 శస్త్రములు యథాక్రమముగా దీర్ఘముగ, హ్రస్వముగ నుండునట్టి ముఖములుగలవిగనుండును. (అనగా ఉత్పలమనుశస్త్రము దీర్ఘముఖము గలదిగ అధ్యర్ధధారమను శస్త్రము హ్రస్వముఖముగలదిగ నుండునని భావము.) వీనిని ఛేదన, భేదనములయం దుపయోగించవలయును.

సర్పవక్త్రశస్త్రము.

తథా. ౭
సర్పాస్యం ఘ్రాణకర్ణార్శశ్ఛేదనేఽర్ధాంగుళం ఫలే,

సర్పవక్త్రమనుశస్త్రము సర్పముఖముతో తుల్యమైనముఖము, అర్ధాంగుళము నిడుపైన అలుగుగలదిగ నుండును. దీనిని ఘ్రాణార్శస్సు, వీనిఛేదనభేదనములయం దుపయోగించవలయును.

* యథాక్రమమ్ ఇతి పా.

—— ఏషణీశస్త్రము. ——

గతేరన్వేషణే శ్లక్ష్ణా గండూపదముఖైషిణీ.
భేదనార్థేఽపరా సూచీముఖా మూలనివిష్టఖా, ౮

ఏషణియను పేరుగలశస్త్రము మృదువైన స్పర్శము, గండూపదము (అనగా ఎఱ్ఱల) యొక్క ముఖమువంటి ముఖముగలదిగనుండును. దీనిని వ్రణముయొక్క గతిని శోధించి గమనించుటయం దుపయోగించవలయును. ఏషణియను మఱియొకశస్త్రము సూదివంటి ముఖముగలదిగ, మూలభాగమునందు (అనగా పట్టుకొనునట్టిప్రదేశమునందు) ద్వారములోఁగూడినదిగ నుండును. దీనిని భేదనమునం దుపయోగించవలయును

—— వేతసపత్రశస్త్రము. ——

వేతసం వ్యధనే

ప్రబ్బలియాకువంటి యాకారముగల వేతసమను శస్త్రము 6 అంగుళములు నిడుపుగలదిగ నుండును. దీనిని వ్యధనమునం దుపయోగించవలయును.

—— శరార్యాస్యశస్త్రము. ——

స్రావ్యే శరార్యాస్యంత్రికూర్చకే. ౯

శరార్యాస్యము అనుశస్త్రమును త్రికూర్చకమునందును, స్రావ్యమునందును, ఉపయోగించవలయును. శరార్యాస్యమనగా ఆడేలయొక్క ముఖముతో తుల్యమైన యాకారముగలశస్త్రము.

—— కుశాటాశస్త్రము. ——

కుశాటా వదనే స్రావ్యే ద్వ్యంగుళం స్యాత్తయోః ఫలమ్,

కుశాటాయను శస్త్రమును ముఖమునందు పూయాదులను స్రవింపజేయుటకై యుపయోగించవలయును. శరార్యాస్యము, కుశాటా వీనియొక్క అలుగు 2 అంగుళములు నిడుపుగలదైయుండును.

—— అంతర్ముఖశస్త్రము. ——

తద్వదంతర్ముఖం తస్య ఫలమధ్యర్థమంగులమ్. ౧౦

అంతర్ముఖమను పేరుగల శస్త్రము కుశాటాయనుశస్త్రమునకు తుల్యముగ నుండును. మఱియు నా అంతర్ముఖశస్త్రముయొక్క అలుగు 1½ అంగుళప్రమాణము గలది.

—— అర్ధచంద్రాననశస్త్రము. ——

అర్ధచంద్రాననం చైతత్తథా

అర్ధచంద్రాననమను శస్త్రము కుశాటాయను శస్త్రమునకు తుల్యముగ నుండును.

బడిశశస్త్రము.

గ్రహణే శుండికార్శాదేః బడిశం సునతాననమ్,

బడిశమను శస్త్రము అంకుశమువలె వంగినముఖముగలదిగ నుండును. దీనిని శుండికా, అర్శ ప్రతిజిహ్వికా మొదలగువానిని గ్రహించుటయం దుపయోగించవలయును

కరపత్రశస్త్రము.

ఛేదేఽస్థ్నాం కరపత్రం తు ఖరధారం దశాంగులమ్. ౧౬
విస్తారే ద్వ్యంగులం సూక్ష్మదంతం సుత్సరుబంధనమ్,

కరపత్రమను శస్త్రము (అనగా అంపము) తీక్ష్ణమయినపదును, 10 అంగుళములు నిడుపు, 2 అంగుళములువిస్తారము, సూక్ష్మమైనదంతములుగలదిగ. మంచిపిడితో గూడినదిగనుండును. ఇది అస్థులను ఛేదించుటయం దుపయోగించును.

కర్తరీశస్త్రము.

స్నాయుసూత్రకచచ్ఛేదే కర్తరీ కర్తరీనిభా.

కర్తరియనుశస్త్రము కత్తెరతో సమానముగ నుండును. ఇది స్నాయువులు, సూత్రము, కేశములు వీనిని ఛేదించుటయం దుపయోగించును.

నఖశస్త్రము.

వక్రర్జుధారం ద్విముఖం నఖశస్త్రం నవాంగులమ్,
సూక్ష్మశల్యోద్ధృతిచ్ఛేదభేద *ప్రచ్ఛనలేఖనే. ౧౭

నఖమను శస్త్రము వంకరగ, ఋజువైన పదునుగల 2 ముఖములుగలదిగ(అనగా ఒకముఖము వంకరగ, మఱియొకముఖము ఋజువుగ) 9 అంగుళములు నిడుపుగలదిగ నుండును. ఇది సూక్ష్మమయిన శల్యములందీయుటయందును, నఖములను ఛేదించుటయందును, భేదించుటయందును, చివ్వుటయందును, గీచుటయందును నుపయోగించును.

దంతలేఖనశస్త్రము.

ఏకధారం చతుష్కోణం ప్రబద్ధాకృతి చైకతః,
దంతలేఖనకం తేన శోధయేద్దంతశర్కరామ్. ౧౮

దంతలేఖనమను శస్త్రము ఒకప్రదేశమునందు పదునుతో గూడినదిగను, 4-గు కోణములుగలదిగను, ఒకప్రదేశమునందు కట్టబడినదిగనుండును. దానిచే దంతశర్కరను శోధించవలయును.

---

* ప్రచ్ఛన్న ఇతిపా.

సూచీవివరము.

వృత్తా గూఢదృఢాః పాశే తిస్రః సూచ్యోఽత్ర సీవనే,
మాంసలానాం ప్రదేశానాం త్ర్యస్రా త్ర్యంగులమాయతా. ౨౦
అల్పమాంసాస్థిసంధిస్థవ్రణానాం ద్వ్యంగులాయతా,
వ్రీహివక్త్రా ధనుర్వక్రా పక్వామాశయమర్మసు. ౨౧
సా సార్ధద్వ్యంగులా

సూదులుమూడు. అవ్వన్నియు గుండ్రములై దారము గ్రుచ్చుటకు వానిమొదట దృఢములైన రంధ్రములు కల్గియుండవలెను. వానిలో నధికమాంసముగల శరీర ప్రదేశములను కుట్టుటయందు త్రికోణముగను (అనగా కొనయందు 3 పార్శ్వములు గలదిగను) 3 అంగుళములు నిడుపుగలదిగనుండుసూదిని (అనగా సూదిని) యుపయోగించవలయును. అల్పమాంసముగల ప్రదేశములను, సంధులు, అస్థులు వీని నాశ్రయించి యుండు వ్రణములను కుట్టుటలో 2 అంగుళములు నిడుపు గుండ్రమైనముఖముగల సూది నుపయోగించవలయును. పక్వాశయము, ఆమాశయము, మర్మస్థానము వీనియందుండు వ్రణములను కుట్టుటలో వ్రీహి (అనగా వడ్లవంటి) ముఖముగలదిగను, ధనుస్సువలె వంకరగను, 2½ అంగుళము నిడుపుగలదిగనుండుసూది నుపయోగించవలయును.

సూచీకూర్చశస్త్రము.

సర్వా వృత్తాస్తాశ్చతురంగులాః,
కూర్చో వృత్తైకపీఠస్థాః సప్తాష్టౌ వా సుబంధనాః. ౨౨
స యోజ్యో నీలికావ్యంగకేశశాతనకుట్టనే,

సూదియంతయును గుండ్రమై నాలుగంగుళములనిడుపు కల్గియుండి, అట్టిసూదులు ఏడెనిమిదినొకటిని ఒకగుండ్రమైనపీఠమున దృఢముగ నుండునట్లమర్చిన నయ్యది సూచీకూర్చమని చెప్పబడును. ఈశస్త్రము నీలిక, వ్యంగము, కేశశాతనము మున్నగు వ్యాధులయందు కుట్టనమునకై యుపయోగింపనగును.

ఖజశస్త్రము.

అర్ధాంగులైర్ముఖైర్వృత్తైరష్టాభిః కంటకైః ఖజః ౨౩
పాణిభ్యాం మథ్యమానేన ఘ్రాణాత్తేన హరేదసృక్,

అర అంగుళమునిడుపుగల కొసతోగూడినదిగ, గుండ్రముగనుండు 8 సూదులం గలది ఖజశస్త్ర మనబడును. హస్తములచే నాసికములో ఖజమనుశస్త్రమును చిలికి రక్తస్రావము చేయించవలయును.

యూథికాశస్త్రము.

వ్యధనే కర్ణపాలీనాం యూథికా ముకులాననా. ౨౪

యూథికయను శస్త్రము మొగ్గవంటి ముఖముగలదై యుండును. ఇది కర్ణపాళులను (అనగా చెవితమ్మెలను) వేధించుటయందు నుపయోగించును.

ఆరా శస్త్రము.

అర్ధాంగులవృత్తాస్యా తస్యా వేత్రా తథార్ధతః,
చతురస్రా తయా విధ్యేచ్ఛోఫం నైకాశయాసృజం. ౨౫
కర్ణపాలీం చ బహలాం

ఆరయను పేరుగలశస్త్రము అర్ధాంగుళము వృత్తముగనుండు ముఖముగలదిగను, అర్ధాంగుళము లోన ప్రవేశింపగలిగినదిగను, ఊర్ధ్వభాగమునందు నాల్గుకోణములుగలిగి అర్ధాంగుళము నిడుపుగలదిగనుండును. శోథయుక్తపక్వ, అపక్వవిషయము నందు సంశయము గలుగునపుడు ఈశస్త్రముచే శోథము వేధింపవలయును. మఱియు నధికమాంసముగల కర్ణపాళినిగూడ నీశస్త్రముచేతనే వేధింపవలయును.

కర్ణవేధనీశస్త్రము.

* బహలాయాస్తు శస్యతే,
సూచీ త్రిభాగసుషిరా త్ర్యంగులా కర్ణవేధనీ. ౨౬

మూడవభాగమునందు ద్వారముగలదిగను, మూడు అంగుళములు నిడుపుగలదిగను నుండుసూది కర్ణవేధిని యని చెప్పబడును. కర్ణవేధినియనుసూదిగూడ అధికమాంసముగల కర్ణపాళిని వేధించుటయందు ప్రశస్తంబైనది.

ఉపశస్త్రములు.

జలౌకః క్షారదహనకాచోపలనఖాదయః,
అలౌహాన్యనుశస్త్రాణి తాన్యేవం చ వికల్పయేత్. ౨౭
అపరాణ్యపి యంత్రాదీన్యుపయోగం చ యౌగికమ్,

జలగలు, క్షారము, అగ్ని, గాజు, రాయి, నఖము మొదలగునవి ఉపశస్త్రములు, ఇవి లోహసంబంధరహితములైనవి. నఖాదియను ఆది శబ్దముచేత ఆయస్కాంతము, టేకాకు, నల్లవావిలియాకు మొదలగువానిని గ్రహించుకొనవలయును. ఇటులనే సద్వైద్యుడగువాడు స్వబుద్ధిచే నితరములగు యంత్రాదులను, తదుపయోగములను ఊహించుకొనవలయును.

---

*తస్యా ఏవచ శస్యతే ఇతిపా

శస్త్రకృత్యములు.

ఉత్పాట్య పాట్యసీవ్యైష్య లేఖ్య * ప్రచ్ఛనకుట్టనమ్ ౨౮
ఛేద్యం భేద్యం వ్యధో మంథో గ్రహో దాహశ్చతత్క్రియాః,

ఉత్పాట్యము (అనగా పెళ్లగించుట), పాట్యము (అనగా చీల్చుట), సీవ్యము (అనగా కుట్టుట), ఏష్యము (అనగా వ్రణమార్గమును పరీక్షించుట), లేఖ్యము (అనగా గీచుట), ప్రచ్ఛనము (అనగా చెక్కుట), కుట్టనము (అనగా పొడుచుట), ఛేద్యము (అనగా ఛేదించుట), భేద్యము (అనగా బ్రద్దలుసేయుట), వేధనము (అనగా గ్రుచ్చుట), మంథము (అనగా చిలుకుట), గ్రహణము (అనగా పట్టుకొనుట), దాహము (అనగా కాల్చుట), ఇవి పైజెప్పిన యిరువదియారు శస్త్రములయొక్క కృత్యములని తెలియవలయును. ఉత్పాట్యమునందు నఖమను శస్త్రమును, పాటనమునందు వృద్ధిపత్రాదిశస్త్రములను, సీవ్యమునందు సూదులను, లేఖనమునందు మండలాగ్రాది శస్త్రములను, భేదనమునందు ఏషణి, సూచీముఖము అనుసీ శస్త్రములను, వేధనమునందు వేతపత్రాది శస్త్రములను, మంథనమునందు ఖజమనుశస్త్రమును, గ్రహణమునందు సందంశమను యంత్రమును, దాహమునందు శలాకాదులను ప్రయోగించవలయును.

శస్త్రదోషములు.

కుంఠఖండతనుస్థూలహ్రస్వదీర్ఘత్వవక్రతాః. ౨౯
శస్త్రాణాం ఖరధారత్వమష్టౌ దోషాః ప్రకీర్తితాః,

కుంఠత్వము (అనగా మొక్కగనుండుట), ఖండత్వము (అనగా కొనవిరిగియుండుట), తనుత్వము (అనగా మిక్కిలి సన్నముగ నుండుట), స్థౌల్యము (అనగా మిక్కిలి లావుగనుండుట), హ్రస్వత్వము (అనగా మిక్కిలి కుఱచగనుండుట), దైర్ఘ్యము (అనగా మిక్కిలి నిడుపుగనుండుట), వక్రత (అనగా వంకరగనుండుట), ఖరధారత్వము (అనగా కర్కశమైనపదును గలిగియుండుట), ఇవియెనిమిదియు శస్త్రదోషములని ఋషులచే జెప్పబడియున్నవి.

శస్త్రగ్రహణవిధి.

ఛేదభేదనలేఖ్యార్థం శస్త్రం వృంతఫలాంతరే. 30
తర్జనీమధ్యమాంగుష్ఠై ర్గృహ్ణీయాత్సుసమాహితః,

ఛేదనము, భేదనము, లేఖనము, అనుసీ కర్మలయందు జుట్టనవ్రేలు, నడిమివ్రేలు, బొట్టనవ్రేలు. వీనిచే శస్త్రముయొక్క పిడి, అలుగు, వీనిమధ్యభాగమునందు మిగుల జాగరూకుడై పట్టుకొనవలయును.

*: ప్రచ్ఛన్న ఇతి పా.

విస్రావణాని వృంతాగ్రే తర్జన్యంగుష్ఠకేన చ. 3౧

రక్తాదులను స్రవింపజేయునట్టి శరార్యాస్యము మొదలగు శస్త్రములనువృంతమునందు (అనగా పిడియొక్క అగ్రభాగమునందు) జుట్టనవ్రేలు, బొట్టనవ్రేలు వీనిచే పట్టుకొనవలయును.

తలప్రచ్ఛన్నవృంతాగ్రం గ్రాహ్యం వ్రీహిముఖం ముఖే,

వ్రీహిముఖమను శస్త్రముయొక్క అగ్రభాగమును అఱచేతిచే మూసికొని ముఖభాగమునందు పట్టుకొనవలయును.

మూలేష్వాహారణార్థే తు క్రియాసౌకర్యతోఽపరమ్. 3౨

ఆకర్షణార్థమై శస్త్రములను మూలభాగమునందు పట్టుకొనవలయును. ఇతరమైన శస్త్రముల నేవిధముగ పట్టుకొనిన క్రియలను సుఖముగ జేయుట కనుకూలించునో ఆప్రకారముగ వానిం బట్టుకొనవలయును.

శస్త్రకోశలక్షణము.

స్యాన్నవాంగులవిస్తారస్సుఘనో ద్వాదశాంగులః,
క్షౌమపత్రోర్ణకౌశేయదుకూలమృదుచర్మజః. 33
విన్యస్తపాశస్సుస్యూతస్సాంతరోర్ణార్థశస్త్రకః,
శలాకాపిహితాస్యశ్చ శస్త్రకోశస్సుసంచయః. 3౪

శస్త్రకోశము (అనగా ఆయుధములనుంచునట్టియొర) 9 అంగుళములు వెడల్పుగలదిగను, మిగులదట్టమైనదిగను, 12 అంగుళములు నిడుపుగలదిగను, క్షౌమము (అనగా వెలిపట్టువస్త్రము), పత్రోర్ణము (అనగా తెల్లపట్టు), కౌశేయము (అనగా పట్టుపురుగుచే కట్టబడిన కాయలనుండి పుట్టునూలు తీసి దానిచే చేయబడిన పట్టుబట్ట) దుకూలము (అనగా పట్టువస్త్రము), మృదువైన చర్మములు, వీనిచే చేయబడినదిగను, పాశముతో (అనగా ఉచ్చుతో) కూడినదిగను, బాగుగ కుట్టబడినదిగను, శలాకచే మూయబడిన ముఖము గలదిగను, సొగసైనసంచయముతో (అనగా అరలతో) కూడినదిగ నుండవలయును.

"నిశాతనీ తు శస్త్రాణాం సూక్ష్మాశ్రైకామాషముద్గప్రభా."

శస్త్రములను పదునుబెట్టునట్టిసాయి మినుములు, పెసలు వీనివంటికాంతిగలదిగ నుండవలయునని తంత్రాంతరమునందు చెప్పబడియున్నది.

జలూకాప్రయోగము.

జలౌకసస్తు సుఖినాం రక్తస్రావాయ యోజయేత్,

సుఖిగానుండు మనుజులకు రక్తస్రావము చేయించుటకై జలగలను ప్రయోగించవలయును.

అవః జలగలు విషముతోఁగూడినవి, విషరహితమయినవి అని రెండు విధంబులు. వానిలో విషముతోఁగూడియుండు జలగలను రక్తస్రావమునం దుపయోగించుట అపాయకరంబు. అట్లగుటచే వానిలక్షణములు కొంతఁ జెప్పఁబడుచున్నవి.

విషయుక్త జలూకాలక్షణము.

దుష్టాంబుమత్స్యభేకాహిశవకోథమలోద్భవాః. ౩౫
రక్తాః శ్వేతా భృశం కృష్ణాశ్చపలాః స్థూలపిచ్ఛిలాః,
ఇంద్రాయుధవిచిత్రోర్ధ్వరాజయో రోమశాశ్చ తాః. ౩౬
సవిషా వర్జయేత్

దుష్టమైన ఉదకము, మత్స్యములు, కప్ప, పాము, వీనిశవములయొక్క కోథము. (క్రుళ్లినమాంసము) మూత్రపురీషాది మలములు వీనిలోనుండి జనించినజలగలు విషములోఁగూడియుండును. అవి రక్తవర్ణము, తెలుపువర్ణము,మిగుల కృష్ణవర్ణముగలవిగ, స్థూలముగ, పిచ్ఛిలముగ, ఇంద్రధనుస్సువలె చిత్రవర్ణముగల ఊర్ధ్వరేఖలుగలవిగ, విశేషరోమములతోఁగూడినవిగ నుండును. అట్టి విషముతో గూడియుండునట్టి జలగలను రక్తస్రావమునం దుపయోగింపం జనదు.

విషయుక్తజలూకోపద్రవములు.

తాభిః కండూ*పాకజ్వరభ్రమాః,
విషపిత్తాస్రనుత్కార్యం తత్ర

విషములో గూడియుండు జలగలను మోహముచే రక్తస్రావమునం దుపయోగించినయెడల దురద, పాకము, జ్వరము, భ్రమము, తాపము, శోష, మూర్ఛ మొదలగు నుపద్రవములు గలుగును. అట్టియెడ విషమును పిత్తమును హరింపజేయునట్టి చికిత్సలను చేయవలయును.

విషరహితజలూకాలక్షణము.

శుద్ధాంబుజాః పునః. ౩౭
నిర్విషాః శైవలశ్యావా వృత్తా నీలోర్ధ్వరాజయః,
కషాయపృష్ఠాస్తన్వంగ్యః కించిత్పీతోదరాశ్చ యాః. ౩౮

శుద్ధమైన ఉదకములో జనించినజలగలు, చెంగలువ, కలువ, తామరపువ్వు, అధికమైనజలము, పాచి, వీనిలోజనించినజలగలు, ఇవినిర్విషములుగనుండును. మఱియు, నాజలగలు పాచివలె కపిలవర్ణముగలవిగ, గుండ్రముగ, నీలవర్ణముగల ఊర్ధ్వరేఖలు

* పాండు ఇతిపా

కలవిగ, కషాయవర్ణముగల (అనగా మఱ్ఱిమొదలగువాని పట్టలకు సమానమైన వర్ణము గల) పృష్ఠభాగముగలవిగ, కృశమైనశరీరముగలవిగ, ఒకింతపీతవర్ణముగల ఉదరప్రదేశము గలవిగ నుండును.

రక్తముచే మదించిన జలగలస్వరూపము.

తా అస్వస్థసమస్తగ్లపనాత్పీడితం చ నిపాతనాత్,
సీదంతీస్సలిలం ప్రాప్య రక్తమత్తా ఇతి త్యజేత్. ౩౯

పైజెప్పబడిన విధములగు జలగలు రక్తపానమును జేసి మత్తిల్లియున్నచో వానినికూడ చికిత్సకుపయోగింపరాదు. రక్తమును పీల్చుటకై జలగల ప్రయోగించినపుడు అవి పీల్చినరక్తమును బాగుగ జీర్ణించుకొనకున్నను, రక్తమును పీల్చుటకై ప్రయోగించినపుడు మెల్లమెల్లగపట్టుకొనినను, నీటిలోనుంచినపుడు కదలక మెదలక చేష్టలుడిగియున్నను, అట్టిజలగలు దుష్టరక్తమునుత్రాగి మత్తిల్లినవని యెరుంగునది.

జలగల ప్రయోగక్రమము.

అథేతరా నిశాకల్కయుక్తేఽంభసి సుఖాంభసి,
అవంతి సోమే తక్రే వా పునశ్చ శ్వాసితా జలే. ౪౦
లాగయేద్ఘృత *మృత్స్నాంగ శస్త్రరక్తనిపాతనైః,
పిబంతీరున్నతస్కంధా శ్ఛాదయేన్మృదువాససా. ౪౧

పిదప పసుపు కల్కముతో గూడిన సుఖోష్ణమగు ఉదకములోగాని లేక కాంజికములోగాని లేక తక్రములోగాని తేలునవిగ, మిగుల శుద్ధమైన ఉదకములో ఈదతగినవిగ, ఉత్సాహముతో గూడియుండునవిగనుండు జలగలను శరీరప్రదేశమునందు ఘృతము లేక శ్లేష్మమైనమృత్తిక వీనిని లేపనము చేయుటచేతగాని లేక శస్త్రముచే రక్తస్రావము చేయించుటచేతగాని, కఱచునటుల జేయవలయును. కఱచుకొని రక్తపానము చేయుచుండు నాజలగను రక్తము పీల్చుచున్నదని తెలిసి మెత్తనైన వస్త్రముచే మూయవలయును. ఇటుల మూసినయెడల శీతము మొదలగువానివలన యుపద్రవము లేకుండుటవలన నాజలగలు శరీరమునందు బాగుగనంటుకొని దుష్టమైనరక్తమును బాగుగ పీల్చును.

జలగలు దుష్టరక్తమును పానము చేసెడిక్రమము.

సంపృక్తాద్దుష్టశుద్ధాస్రాజ్జలౌకా దుష్టశోణితమ్,
ఆదత్తే ప్రథమం హంసః క్షీరం క్షీరోదకాదివ. ౪౨

* మృత్ స్తన్య ఇతి పా.

హంస క్షీరముతో గూడియుండు ఉదకములోనుండి క్షీరమునుమాత్రము గ్రహించునటులనే జలగలు పరస్పరము మిళితముగనుండు దుష్టశుద్ధ రక్తములలోనుండి దుష్ట రక్తమునుమాత్రము తొలుత గ్రహించును.

జలూకాదంశమోక్షణము.

దంశస్య తోదే కండ్వాం వా మోక్షయేద్వామయేచ్చ తామ్,

కరచినస్థలమునందు బాధయైనను, దురదయైనను గలుగునపుడు శుద్ధరక్తమును పీల్చనీయక శాపాడుటకై యీజలగను విడిపించవలయును. మఱియునది రక్తపానమునందాసక్తివలనవిడువకుండినచో దానిముఖముపై పసుపుచూర్ణమునుగాని లవణచూర్ణమును గాని వేసి విడిపించి పిదప నాజలగను వమనము చేయించవలయును. "తాం" అను ఏకవచన ప్రయోగముచే నొక్కొకజలగగా విడువవలయుననియును, ఏకకాలమునందన్ని జలగలను విడువకూడదనియు నర్థంబగుచున్నది.

జలూకావమనక్రమము.

పటుతైలాక్తవదనాం శ్లక్ష్ణకండనరూక్షితామ్. ౪౩

జలగయొక్క ముఖమునందు సైంధవలవణముతో గూడియుండు తైలమును పూసి సూక్ష్మమయిన బియ్యపునూకలను దానిపై జల్లుటచే వమనము చేయించవలయును.

జలూకావమనానంతరకర్తవ్యము.

రక్షేద్రక్తమదాదూష్యాయః సప్తాహం తా న పాతయేత్,

వమనము చేసియుండు యీజలగలకు రక్తమదముగలుగకుండా రక్షించుటకై యేడుదినములవరకు వానిని ప్రయోగింపంజనదు.

వమనముచే జలగలకుగలుగు గుణము.

పూర్వవత్పటుతా దార్ఢ్యం సమ్యగ్వాంతే జలౌకసామ్. ౪౪

జలగలకు బాగుగా వమనంబైనయెడల పూర్వమువలెనే పటుత్వము, దార్ఢ్యము గలుగును.

వమనాధిక్యముచే జలగలకుగలుగునుపద్రవము.

క్లమోఽతియోగాన్మృత్యుర్వా

జలగలకు అధికముగా వమనంబులైనయెడల బడలికగాని లేక మరణముగాని కలుగును.

వమనాభావముచే జలగలకుగలుగు దోషము.

దుర్వాంతే స్తబ్ధతా మదః,

జలగలకు బాగుగా వమనము కాకుండునపుడు స్తబ్ధత్వము, మత్తతయు గలుగును.

* అన్యత్రాన్యత్ర తాః స్థాప్యా ఘటే మృత్స్నాంబుగర్భిణి. ౪౫
లాలాదిక్లోథనాశార్థం సవిషాస్స్యుస్తదన్వయాత్,

జలగలు నిర్విషంబులుగనుండివానికి లాలామూత్రపురీషాదిసంబంధముచే దోషము కలుగును. కావున తచ్ఛమనార్థమై ప్రశస్తమైన మృత్తికతో గూడియుండుజలముచే పూరితములగువేరు వేరుకుండలయందు 3 దినములకొకమారుగాని లేక 5 దినములకొక మారుగాని ఆ జలగలను విడువవలయును. అటు కాదేని యవి పైఁజెప్పినలాలాదులసంబంధమువలన విషయుక్తంబులుగనగును.

అశుద్ధరక్తస్రావము.

అశుద్ధం స్రావయేద్దంశం హారిద్రాగుడమాక్షికైః. ౪౫

రక్తము అశుద్ధముగనుండునటుల దెలియవచ్చినయెడల జలగలు కరిచిన స్థలములో పసుపు, బెల్లము, తేనె, వీనిచే మరల రక్తమును స్రవింపజేయవలయును.

ఘృతపిచు ప్రయోగము.

శతధౌతాజ్యపిచవ స్తతో లేపాశ్చ శీతలాః,

పిదప ననేకపర్యాయములుకడుగబడిన శతధౌతఘృతమునను ప్రత్తిని తడిపి జలగకరిచిన గాయముపై నుంచవలెను. ఘృతపిచువులను ప్రయోగించవలయును, మఱియును శీతలముగనుండు యష్టిమధుకము, చందనము, వట్టివేరు మొదలగు లేపనములనుకూడ చేయవలయును.

దుష్టరక్తస్రావఫలము.

దుష్టరక్తాపగమనా త్సద్యో † రోగరుజాం శమః. ౪౬

దుష్టరక్తము వెలిపడుటవలన రోగము, బాధ మొదలగునవి తత్క్షణముననే శాంతిఁజెందును. మఱియును వాపు, శైథిల్యము, దాహము ఇదికూడ శాంతిజెందును.

పర్యుషితరక్తస్రావము.

అశుద్ధం చలితం స్థానాత్స్థితం రక్తం ప్రణాశయే,
అమ్లాభవేత్పర్యుషితం తస్మాత్తత్స్రావయేత్పునః. ౪౭

---

*“గుల్మార్శోవిద్రధీకుష్ఠ వాతరక్తగలామయాన్, † రాగ ఇతిపా.
నేత్రరుగ్విషవీసర్పాన్ శమయంతి జలౌకసః,”

గుల్మము, అర్శస్సు, విద్రధి, కుష్ఠము, వాతరక్తము, కంఠరోగము, నేత్రరోగము విషము, విసర్పి వీనిని జలగల ప్రయోగించుటచే శమింపజేయనగును. అనెడి ప్రక్షిప్తపాఠంబిచట గన్పట్టుచున్నది.

అశుద్ధమయిన రక్తము స్వస్థానములోనుండి చలించి వ్రణస్థానమునుజెంది చిరకాలమువరకుండినచో అమ్లభావమును జెందును. కాబట్టి దానిని మరల స్రవింపజేయవలయును.

పిత్తదుష్ట రక్తస్రావమునందు అలాబుప్రయోగ నిషేధము.

యుంజ్యాన్నాలాబుఘటికా రక్తే పిత్తేన దూషితే,
తాసామనలసంయోగాత్

రక్తము పిత్తముచే దూషింపబడియుండునపుడు అలాబువును, ఘటికను, ప్రయోగింపంజనదు. ఏలననగా:—అలాబుఘటికలకు అగ్ని సంయోగముగలిగి యుండుటచే నవి పిత్తరక్తములను ప్రకోపింపజేయును.

కఫవాత దుష్టరక్త స్రావణోపాయము.

యుంజ్యాచ్ఛ కఫవాయునా. ౪౯

రక్తము కఫవాతములచే దూషించబడియుండునపుడు దానిని స్రవింపజేయుటకై అలాబు, ఘటిక వీనిని ప్రయోగించవలయును.

కఫదుష్ట రక్తస్రావమునందు శృంగనిషేధము

కఫేన దుష్టం రుధిరం న శృంగేణ వినిర్హరేత్,
స్కన్నత్వాత్

కఫముచే దూషింపబడిన రక్తము స్కన్నముగ (అనగా దట్టముగ) నుండుటవలన దానిని శృంగముచే బైలుపరుపంజనదు. ఏలననగా:—శృంగమునకు అగ్ని సంయోగములేకుండుటవలన కఫదుష్టమైన రక్తమును స్రవింపజేయుటకు సామర్థ్యములేకుండును.

వాతపిత్త దుష్టరక్త స్రావణోపాయము.

వాతపిత్తాభ్యాం దుష్టం శృంగేణ నిర్హరేత్. ౫౦

వాతపిత్తములచే దూషించబడిన రక్తమును శృంగములచే బైలుపరచవలయును.

రక్తస్రావణక్రమము.

గాత్రం బద్ధ్వోపరి దృఢం రజ్జ్వా పట్టేన వా సమమ్,
స్నాయుసంధ్యస్థిమర్మాణి త్యజన్ * ప్రచ్ఛానమాచరేత్. ౫౧
అధోదేశప్రవిసృతైః పదైరుపరిగామిభిః,
న గాఢఘనతిర్యగ్భిర్న పదే పాదమాచరేత్. ౫౨
† ప్రచ్ఛానేనైకదేశస్థం గ్రథితం జలజన్మభిః,
హరేచ్ఛృంగాదిభిస్సుప్తమసృగ్వ్యాపి సిరావ్యధైః. ౫౩

* ప్రశ్చన ఇతిపా. † ప్రశ్చనే ఇతిపా.

సిరావ్యధ చేయతగిన శరీరపైభాగమును దారముచేగాని, వస్త్రపట్టముచేగాని గట్టిగకట్టి యాప్రదేశమునందున్న స్నాయువులను, అస్థులను, సంధులను, మర్మములను వదలి అధోదేశము, ఊర్ధ్వదేశము వీనియందు వ్యాపించునవియును, గట్టిగ, తీక్ష్ణముగ అడ్డముగనుండకుండునవియును నగు శలాకచే పొడవవలయును. శలాకపై శలాకను ప్రయోగింపంజనదు. మఱియు నేకదేశమునందున్న రక్తమును శలాకచే బొడిచి ఆకర్షింపవలయును. గ్రంథి, అర్బుదము మొదలగు రోగములయందు గడ్డకట్టియుండు రక్తమును జలగలచే బైలుపరచవలయును. సుప్తముగ (అనగా నిశ్చేతనముగ) నుండు రక్తమును శృంగాదులచేతను, సర్వశరీరమునందు వ్యాపించుచుండు రక్తమును సిరావేధనముచేతను, హరింపజేయవలయును.

* ప్రచ్ఛానం పిండితే వా స్యాత్

రక్తము గడ్డకట్టియుండునపుడు శలాకను ప్రయోగింపందగును.

అవగాఢే జలౌకసః,

రక్తము లోతులో ప్రవేశించియుండునపుడు జలగలను ప్రయోగించవలయును.

త్వక్స్థేఽలాబుఘటీశృంగం

రక్తము చర్మము నాశ్రయించియుండునపుడు ఘటి, శృంగము, వీనిని ప్రయోగించవలయును.

సిరైవ వ్యాపకేఽసృజి. ౫౪

సర్వశరీరములో వ్యాపించియుండు రక్తమును స్రవింపజేయుటయందు సిరావేధనము చేయవలయును.

మతాంతరమునందు రక్తస్రావక్రమము.

వాతాదిధామ వా శృంగజలౌకోఽలాబుభిః క్రమాత్,

వాతాదిదోషస్థానములను జెందియుండు రక్తమును యథాక్రమముగా శృంగజలౌకఅలాబువులచే (అనగా వాతస్థానగత రక్తమును శృంగముచేతను, పిత్తస్థానగత రక్తమును జలగలచేతను, శ్లేష్మస్థానగతరక్తమును అలాబుచేతను) హరింపజేయవలయును

రక్తస్రావానంతరకర్తవ్యము.

స్రుతాసృజః ప్రదేహాద్యైశ్శీతైస్స్యాద్వాయుకోపతః. ౫౫
సతోదకండూశ్శోఫస్తం సర్పిషోష్ణేన సేచయేత్. ౫౫½

రక్తమోక్షణము చేయించుకొనిన పురుషునికి శీతలమైన ప్రలేపములచే వాతము ప్రకోపించి పోట్లు, నురద వీనితోఁ గూడియుండు శోఫను గలుగజేయును. కావున నటువంటిశోఫను ఉష్ణమైనఘృతముచే సేచనము చేయవలయును.

షడ్వింశతితమాధ్యాయము, ముగిసెను.

---

* ప్రశ్ఛనం ఇతిపా.

సప్తవింశాధ్యాయము.

అవ: పూర్వాధ్యాయమునందు రక్తమోక్షణమునకు సాధనములైన శృంగము మొదలగువానిం జెప్పి ''ప్రచ్ఛానేనైకదేశస్థం'' అనునీవాక్యముచేత శృంగాదివిషయములుకూడ జెప్పబడినవి. మఱియును సిరావ్యధనుగురించి విశేషముగా జెప్పవలసియుండుటచే దానినిగుఱ్చి యీయధ్యాయము చెప్పబడుచున్నది.

సిరావ్యధవిధ్యధ్యాయప్రారంభము.

సూ. అథాతస్సిరావ్యధవిధిమధ్యాయం వ్యాఖ్యాస్యామః,
ఇతిహ స్మాహు రాత్రేయాదయో మహర్షయః.

శస్త్రవిధ్యధ్యాయానంతరము సిరావిధిని తెలియపరచునట్టి సిరావ్యధ విధ్యధ్యాయమును వివరించెదము. సర్వశరీరమునందు రక్తమునువ్యాపింపజేసెడి బోలునరములు సిరలనబడును.

శుద్ధరక్తలక్షణము.

మధురం లవణం కించిదశీతోష్ణమసంహితమ్,
పద్మేంద్రగోపహేమావిశశలోహితలోహితమ్. ౧
లోహితం ప్రవదేచ్ఛుద్ధం తనోస్తేనైవ చ స్థితిః,

మధురముగ, ఒకింత ఉప్పుగ, కొంచెము ఉష్ణముగ, కొంచెము శీతలముగ, ద్రవముగ, పద్మము, ఇంద్రగోపపురుగులు, బంగారము, పీనివలె నెఱ్ఱగ, మేక, చెవులపిల్లి, వీనిరక్తమువలె నెఱుపువర్ణముగలదిగనుండు రక్తము శుద్ధమయినదని తెలియవలయును. మఱియు నటువంటిశుద్ధమయిన రక్తముచేతనే శరీరము స్థిరముగనిలుచును. శుద్ధరక్తము అనేకవర్ణములుగలదిగ నగుపడుటచే పద్మాద్యనేకదృష్టాంతములిచట జెప్పబడినవి.

రక్తదోషము.

తత్పిత్తశ్లేష్మలైః ప్రాయో దూష్యతే

మఱియు నారక్తము తఱచుగ పిత్తకరమైన ఉప్పు, కారము, తీక్ష్ణము మొదలగు వస్తువులచేతను, మినుములు, నువ్వులు మొదలగు శ్లేష్మకరమయిన వస్తువులచేతను, పూర్వజన్మార్జితకర్మచేతను దూషించబడును. మఱియుఁ శరత్కాల స్వభావమువలన వాతకర ద్రవ్యములచేకూడ రక్తము ఒకానొకపుడు చెడును. కాబట్టి ప్రాయః అను పదము మూలమునందు ప్రయోగించబడినది.

పైబడినవారు, రక్తస్రావము చేయించుకొనినవారు, అస్నిగ్ధులు, స్వేదకర్మ చేయించుకొనని వారు, అధికముగ స్వేదకర్మ జేయించుకొనినవారు, గర్భిణులు, ప్రసవించిన స్త్రీ, వాతరోగము, అజీర్ణము, పిత్తరక్తము, శ్వాసము, కాసము, అతిసారము, ఉదరరోగము, ఛర్ది, పాండువు, సర్వాంగములయందు శోఫ ఈరోగములుగలవారు అట్టివారికి సిరావ్యధనము చేయించజనదు. మఱియును స్నేహపానము చేసినపుడును, వమనాది పంచకర్మలు చేయబడియుండునపుడును, సిరావేధ జేయంజనదు. సిరనుబంధించకుండ వేధింపంజనదు. అడ్డముగ వేధింపంజనదు. పొడవుగ లేవకుండు సిరను వేధింపంజనదు. అతిశీతలముగగాని లేక అత్యుష్ణముగగాని నుండు కాలమునందును, అధికమైనవాతముతోగూడి యుండు కాలమునందును, ఆకాశము మేఘములచే నావరించ బడియుండినపుడును సిరావేధనము చేయంజనదు. మఱియు నతికష్టమైనరోహిణి, విషాదిక మొదలగు రోగములయందు తప్ప తక్కినరోగములలో పై జెప్పిన కాలములయందు సిరావేధనము చేయంజనదు. అతికష్టమైన రోగముగలిగియుండునపుడు శీతోష్ణవర్షములకు తగినటుల ప్రతీకారము చేసి సిరావేధం జేయవలయును.

శిరోనేత్రరోగములయందు వేధింపతగినసిరలు.

శిరోనేత్రవికారేషు లలాట్యాం మోక్షయేత్సిరామ్. ౯
అపాంగ్యాముపనాస్యాం వా

శిరము, నేత్రములు వీనిలోజనించురోగములయందు లలాటమునందుండు సిరను వేధించవలయును. లేక అపాంగము నందుండు (అనగా కంటి కొనయందుండు) సిరనుగాని, నాసికాసమీపము నందుండు సిరనుగాని వేధించవలయును.

కర్ణరోగమునందు సిరావేధనము.

కర్ణరోగేషు కర్ణజామ్,

కర్ణరోగములయందు కర్ణసమీపమునందుండు సిరను వేధించవలయును.

నాసారోగమునందు సిరావేధనము.

నాసారోగేషు నాసాగ్రే స్థితాం

నాసికారోగములయందు నాసికాగ్రమునందుండు సిరను వేధించవలయును.

పీనసరోగమునందు సిరావేధనము.

నాసాలలాటయోః. ౧౦
పీనసే

పీనసరోగమునందు నాసిక, లలాటము వీనియందుండు సిరను వేధించవలయును.

ముఖరోగమునందు సిరావేధనము.

ముఖరోగేషు జిహ్వోష్ఠహనుతాలుగాః,

ముఖరోగములలో నాలుక, పెదవి, తాలువులు నోటిలోపలిదౌడ వీనియందుండుసిరలను వేధించవలయును.

జత్రూర్ధ్వరోగములయందు సిరావేధనము.

జత్రూర్ధ్వం గ్రంథిషు గ్రీవాకర్ణశంఖశిరశ్శ్రితాః, ౧౧

మెడకొంకులకు పైభాగమునందు జనించుగ్రంథులలో మెడ, చెవులు, కణత, శిరస్సు వీనినాశ్రయించియుండు సిరలను వేధించవలయును.

ఉన్మాదరోగమునందు సిరావేధనము.

ఉరోఽపాంగలలాటస్థా ఉన్మాదే

ఉన్మాదమునందు రొమ్ము, కంటికొన, లలాటము, వీనినాశ్రయించియుండు సిరలను వేధించవలయును.

అపస్మారరోగమునందు సిరావేధనము.

అపస్మృతౌ పునః,
హనుసంధౌ సమస్తే వా సిరాం భ్రూమధ్యగామినీమ్. ౧౨

అపస్మారములో తాలువులసంధులయందుండు సిరనుగాని, లేక తాలువులయందంతట వ్యాపించియుండు సిరనుగాని లేక కనుబొమలకు మధ్యమునం దూర్ధ్వముఖముగ వ్యాపించియుండుసిరనుగాని వేధించవలయును.

విద్రధి పార్శ్వశూల వీనియందు సిరావేధనము.

విద్రధౌ పార్శ్వశూలే చ పార్శ్వకక్షాస్తనాంతరే,

విద్రధి, పార్శ్వశూల వీనియందు పార్శ్వమునందుండు సిరను, చంకలకును స్తనములకునునడుమనుండు సిరను వేధించవలయును.

తృతీయకజ్వరమునందు సిరావేధనము.

తృతీయకేఽంసయోర్మధ్యే

తృతీయకజ్వరమునందు భుజశిరస్సులసంధియందుండుసిరను వేధించవలయును.

చాతుర్థికజ్వరమునందు సిరావేధనము.

స్కంధస్యాధశ్చతుర్థకే. ౧౩

చాతుర్థికజ్వరములో భుజశిరస్సులకు క్రిందిభాగమునందుండు సిరను వేధించవలయును.

గ్రహణీరోగమునందు సిరావేధనము.

ప్రవాహికాయాం శూలిన్యాం శ్రోణితో ద్వ్యంగులేస్థితామ్,

శూలతో గూడియుండు ప్రవాహికారోగమునందు కటిప్రదేశమునకుపైన రెండంగుళములదూరమునం దుండుసిరను వేధించవలయును.

శుక్రరోగమునందు సిరావేధనము.

శుక్రమేఢ్రామయే మేఢ్రే

శుక్రరోగము, మేఢ్రరోగము వీనియందు మేఢ్రమునందుండు సిరను వేధించవలయును.

గళగండమునందు సిరావేధనము.

ఊరుగాం గళగండయోః. ౧౮

రెండు విధములైన గళగండరోగములయందు తొడయందుండుసిరను వేధించవలయును.

గృధ్రసీరోగమునందు సిరావేధనము.

గృధ్రస్యాం జానునోఽధస్తా దూర్ధ్వం వా చతురంగులే,

గృధ్రసీరోగమునందు మోకాలుక్రిందిభాగమునందుగాని లేక పైభాగమునందుగాని నాలుగంగుళముల దూరముననుండుసిరను వేధించవలయును.

అపచీరోగమునందు సిరావేధనము.

ఇంద్రవస్తేరధోఽపచ్యాం ద్వ్యంగులే

అపచీరోగమునందు ఇంద్రవస్తిమర్మమునకు అధోభాగములో రెండంగుళములయందుండు సిరను వేధించవలయును.

సక్థిరోగమునందు సిరావేధనము.

చతురంగులే. ౧౯

ఊర్ధ్వం గుల్ఫస్య సక్థ్యర్తౌ

సక్థిపీడయందు చీలమండయొక్క ఊర్ధ్వభాగములో నాల్గంగుళములయందుండుసిరను వేధించవలయును.

క్రోష్టుకశీర్షమునందు సిరావేధనము.

తథా క్రోష్టుకశీర్షకే,

క్రోష్టుకశీర్షకమను ఊర్ధ్వాంగవాతరోగమునందు పైజెప్పినప్రకారము చీలమండయొక్క ఊర్ధ్వభాగములో నాల్గంగుళములయందుండు సిరను వేధించవలయును.

పాదదాహాదిరోగములయందు సిరావేధనము.

పాదదాహే ఖుడే హర్షే విపాద్యాం వాతకంటకే. ౧౬
చిప్పే చ ద్వ్యంగులే విధ్యేదుపరి క్షిప్రమర్మణః,

పాదదాహము, ఖుడము, పాదహర్షము, విపాది, వాతకంటకము, చిప్పము, ఈరోగములయందు క్షిప్రమర్మమునకు పైభాగమున రెండంగుళములయందుండుసిరను వేధించవలయును.

విశ్వాచీరోగమునందు సిరావేధనము.

గృధ్రస్యామివ విశ్వాచ్యాం

విశ్వాచీరోగములో గృధ్రసీరోగమునందు చెప్పినసిరనే వేధించవలయును.

వేధనార్హమైనసిర లగుపడనప్పుడు సిరావేధనక్రమము.

యథోక్తానామదర్శనే. ౧౭
మర్మహీనే యథాసన్నే దేశేఽన్యాం వ్యధయేత్సిరామ్,

ఆయారోగములకు నిర్ణయించి చెప్పబడినసిరలు కనుబడనప్పుడు మర్మప్రదేశమును వదలి ఆసిరకు సమీపప్రదేశమునందుండు వేరొకసిరను వేధించవలయును.

సిరావేధనక్రమము.

అథ స్నిగ్ధతనుః సజ్జసర్వోపకరణో బలీ. ౧౮
కృతస్వస్త్యయనః స్నిగ్ధరసాన్నప్రతిభోజితః,
అగ్నితాపాతపస్విన్నో జానూచ్చాసనసంస్థితః. ౧౯
మృదుపట్టాత్తకేశాంతో జానుస్థాపితకూర్పరః,
ముష్టిభ్యాం వస్త్రగర్భాభ్యాం మన్యే గాఢం నిపీడయేత్. ౨౦
దంతప్రపీడనో * త్కాసగండాధ్మానాని చాచరేత్,

స్నిగ్ధమయినశరీరముగలవాఁడు, వస్త్రము, స్నేహము, గైరికము మొదలగు ఉపకరణములను సిద్ధముచేసికొనినవాఁడు, పుష్టివంతుడు నగుపురుషుఁడు బలిని, మంగళహోమమును చేసికొని స్నిగ్ధమైన రసముతోఁగూడియుండు అన్నమును భుజించి అగ్ని తాపము, ఎండ వీనిచే స్విన్నుడై మోకాళ్లంత పొడవుగల ఆసనమునందు కూర్చుండినవాడై సూక్ష్మమయిన వస్త్రపట్టముచే కట్టబడిన కేశములు, మోకాళ్లపై ఉంచబడిన మోచేతులుఁగలవాడై వస్త్రమును లోన నిముడ్చుకొనియుండు పిడికిళ్లచే పెడతల పెద్ద నరములను దృఢముగా పీడించవలయును. మఱియు నట్టిపురుషుడు దంతప్రపీడనము (అనగా పండ్లు కొరుకుట), ఉత్కాసము, ఆధ్మానము, వీనిని కూడ చేయవలయును,

* చ్ఛ్వాస ఇతి పా.

పృష్ఠతో యన్త్రయేచ్చైనం వస్త్రమావేష్టయన్నరః ౨౧
కంధరాయాం పరిక్షిప్య న్యస్యాన్తర్వామతర్జనీమ్,
ఏషోఽన్తర్ముఖవర్జానాం సిరాణాం యన్త్రణే విధిః. ౨౨

పైజెప్పినప్రకారము కూర్చుండబెట్టి రోగికి పృష్ఠదేశమునందు (అనగా వీపునందును) కంఠమునందును వస్త్రమును చుట్టి దానినడుమ ఎడమ జుట్టనవ్రేలును దృఢముగనునిచి సిరలను కట్టవలయును. ఇవి ముఖములోనుండుసిరలుతప్ప తక్కిన సిరలను కట్టునట్టివిధియని తెలియవలయును.

తథా మధ్యమయాఙ్గుల్యా వైద్యోఽఙ్గుష్ఠవిముక్తయా,
తాడయేత్

అటుల కట్టిచేసిన బొట్టనవ్రేలితో చేరనుండు ఎడమచేతియొక్క మధ్యమాంగుళిచే నాసిరను వైద్యుడు కొట్టవలయును.

ఉత్థితాం జ్ఞాత్వా స్పర్శాఙ్గుష్ఠప్రపీడనైః. ౨౩
కుఠార్యా లక్షయేన్మధ్యే వామహస్తగృహీతయా,
ఫలోద్దేశే సునిష్కమ్పం సిరాం తద్వచ్చ మోక్షయేత్. ౨౪

సిరను స్పర్శముచేగాని, లేక బొట్టనవ్రేలివలన నదుముటచేగాని ఉత్థితమైన (అనగా పైకిలేచిన)సిరలను తెలిసికొని కుఠారికయనునాయుధమును వాదరకుసమీపమున కుడిచేతిచే గట్టిగపట్టుకొని దానిచే సిరామధ్యమున గుర్తుపెట్టి యాస్థలముననే రక్తమోక్షము చేయునది.

తాడయన్ పీడయేచ్చైనాం విధ్యేద్వ్రీహిముఖేన తు

వ్రీహిముఖమను నాయుధముచే మరల నాసిర నొకమారు తాడనముచేసిన బొట్టనవ్రేలిచే బాగుగ నదుముకొని వ్రీహిముఖమను నాయుధముచేతనే ఆసిరను వేధించవలయును.

నాసికాసమీప సిరావేధనక్రమము.

అఙ్గుష్ఠేనోన్నమయ్యాగ్రే నాసికాముపనాసికామ్. ౨౫

నాసికాగ్రభాగమును బొట్టనవ్రేలిచే పొడవుగ నెత్తిపట్టుకొని నాసికాసమీపమునందుండు సిరను వేధించవలయును.

జిహ్వాధోభాగ సిరావేధనక్రమము.

అభ్యున్నతవిదష్టాగ్రజిహ్వస్యాధస్తదాశ్రయామ్,

పైతాలు ప్రదేశమున కభిముఖముగా నాలుకం దీసికొనివచ్చి యానాలుక యొక్క కొనను దంతములచే బాగుగా కరచుకొనియుండునపుడు నాలుకకు అధోభాగమునందుండు సిరను వేధించవలయును.

—◎ మెడయందు సిరావేధనక్రమము. ◎—

యంత్రయేత్ స్తనయోరూర్ధ్వం గ్రీవాశ్రితసిరావ్యధే. ౨౬

మెడనాశ్రయించియుండు సిరలను వేధించునపుడు స్తనములయొక్క పై ప్రదేశమునందు వస్త్రముచే చుట్టవలయును.

పాషాణగర్భహస్తస్య జానుస్థే ప్రసృతే భుజే,
కుక్షేరారభ్య మృదితే విధ్యేద్బద్ధోర్ధ్వపట్టకే. ౨౭

రాయిని హస్తమునం దునుచుకొనియుండు పురుషునియొక్క హస్తములు, మోకాళ్ళపై జాచబడియుండునపుడు కుక్షి మొదలుకొని మెడవరకు మర్దనముచేసి వేధించవలసిన స్థలమునకు పైన వస్త్రమునుకట్టి మెడసిరను వేధించవలయును.

—◎ హస్తసిరావేధనక్రమము. ◎—

విధ్యేద్ధస్తసిరాం బాహావనాకుంచితకూర్పరే,
బద్ధ్వా సుఖోపవిష్టస్య ముష్టిమంగుష్ఠగర్భిణీమ్. ౨౮
ఊర్ధ్వం వేధ్యప్రదేశాచ్చ పట్టికాం చతురంగులే,

సుఖముగా కూర్చుండియుండుపురుషుడు మోచేతులను ముడిచికొనక చాచబడిన చేతులుకలవాడై యుండునపుడు బొట్టనవ్రేలు అఱచేతిలో గూఢముగనుండునటుల ముష్టిని పట్టించి వేధించవలసిన స్థానమునకుపైన నాల్గంగుళములయందు వస్త్రపట్టము కట్టి హస్తసిరను వేధించవలయును.

—◎ పార్శ్వసిరావేధనక్రమము. ◎—

విధ్యేదాలంబమానస్య బాహుభ్యాం పార్శ్వయోస్సిరామ్. ౨౯

హస్తములచే దేనినైనను పట్టుకొని వ్రేలాడుచుండునపుడు పార్శ్వములయందలి సిరను వేధించవలయును.

—◎ మేఢ్రసిరావేధనక్రమము. ◎—

ప్రహృష్టే మేహనే

మేఢ్రము స్తబ్ధముగనుండునపుడు మేఢ్రమునందుండు సిరను వేధించవలయును.

—◎ జంఘాసిరావేధనక్రమము. ◎—

జంఘాసిరాం జానున్యకుంచితే,

మోకాళ్లు వంచబడియుండునపుడు పిక్కయందుండుసిరను వేధించవలయును.

పాదసిరావేధనక్రమము.

పాదే తు సుస్థితేఽధస్తాజ్జానుసంధేర్నిపీడితే. 30
గాఢం కరాభ్యామాగుల్ఫం చరణే తస్య చోపరి,
ద్వితీయే కుంచితే కించిదారూఢే హస్తవత్తతః 3౧
బద్ధ్వా విధ్యేత్సిరాం

పాదమును భూమియందు సుఖముగా నునుచుకొనియుండునపుడు మోకాలు సంధికి క్రింద చీలమండవరకు దృఢముగా హస్తములచే మర్దించి క్రిందనునిచి యుండు కాలిపై రెండవ కాలును కొంచెమువంచి యునుచుకొనియుండగా వేధించవలసినస్థానమునకుపైన నాల్గంగుళములయందు వస్త్రపట్టమును కట్టి పాదసిరనువేధించవలయును.

ఇత్థ మను క్తేష్వపి కల్పయేత్,
తేషు తేషు ప్రదేశేషు తత్తద్యంత్రముపాయవిత్. 3౨

ఉపాయముతెలిసినవైద్యుడు చెప్పబడని యితరమైన ఆయా అవయవముల యందును పైజెప్పిన రీతిగా స్వబుద్ధిచే యుక్తప్రకారము యంత్రవేధనక్రమమును కల్పించుకొనవలయును.

వ్రీహిముఖకుఠారికా శస్త్రప్రయోగము.

మాంసలే నిక్షిపేద్దేశే వ్రీహ్యాస్యం వ్రీహిమాత్రకమ్,
యవార్ధమస్థ్నాముపరి సిరాం విధ్యన్ కుఠారికామ్. 33

అధికమాంసముగల శరీరావయవములయందు వ్రీహిముఖమను శస్త్రమును వడ్లగింజంతప్రమాణము ప్రయోగించవలయును. మఱియును అస్థులపైనుండుసిరలను వేధించునపుడు కుఠారికయనుశస్త్రమును అర్ధయవప్రమాణము ప్రయోగించవలయును.

సమ్యగ్వేధలక్షణము.

సమ్యగ్విద్ధే స్రవేద్ధారాం యంత్రే ముక్తే తు న స్రవేత్,

బాగుగ వేధించబడినసిరయందు రక్తముధారగస్రవించును. దానియందలి కట్టును విప్పివేయగానే రక్తము స్రవించనేరదు.

దుర్విద్ధ అతివిద్ధ లక్షణము.

అల్పకాలం వహత్యల్పం దుర్విద్ధా తైలచూర్ణనైః 3౪
సశబ్దమతివిద్ధాతు స్రవేద్దుగఖేన ధార్యతే,

బాగుగ వేధించబడని సిర స్వల్పకాలమువరకు స్వల్పముగ రక్తమును స్రవింప

చేయును. అధికముగ వేధించబడినసిర శబ్దముతో రక్తము నధికముగ స్రవింపజేయును. ఆరక్తము తైలము, చూర్ణము వీనిచే బంధకష్టముమీద నిలుచును.

—◉ రక్తము స్రవింపకుండుటకు హేతువు. ◉—

భీమూర్ఛాయన్త్రశైథిల్యకుణ్ఠశస్త్రాతితృప్తయః ౩౫
క్షౌమత్వవేగితాస్వేదా రక్తస్యాస్రుతిహేతవః,

భయము, మోహము, యన్త్రశైథిల్యము (అనగా స్థిరముగా యన్త్రమును ప్రయోగించకుండుట), పదునులేనిశస్త్రము, అతితృప్తి, దౌర్బల్యము, మలమూత్రాది వేగము కలిగియుండుట, స్వేదములేకుండుట, ఇవి రక్తస్రావము గలుగకుండుటకు హేతువులని తెలియవలయును. మఱియును మైథునభయాదులు రక్తము స్రవించకుండుటకు కారణముగ నుండుటచే భయాదులు గలిగియుండునపుడు రక్తస్రావము చేయంజనదు అని తాత్పర్యము.

—◉ రక్తము బాగుగ స్రవించకుండినపుడు చేయవలసిన లేపనము. ◉—

అసమ్యగస్రే స్రవతి వేల్లవ్యోషనిశానతైః. ౩౬
సాగారధూమలవణతైలైర్దిహ్యాత్సిరాముఖమ్,

రక్తము బాగుగా స్రవించకుండినయెడల వాయువిడంగములు, త్రికటుకములు, పసుపు, గ్రంథితగరము, కరిధూమము, లవణము, తైలము వీనిచే సిరయొక్క ముఖమునందు లేపనము చేయవలయును.

—◉ రక్తము బాగుగ స్రవించునపుడు తైలాదిలేపనము. ◉—

సమ్యక్ప్రవృత్తే కోష్ణేన తైలేన లవణేన చ. ౩౭

రక్తము బాగుగా స్రవించునపుడు కొంచెము ఉష్ణముగనుండు తైలము, లవణము వీనిచే సిరాముఖమునందు లేపనము చేయవలయును.

—◉ దుష్టరక్తస్రావక్రమము. ◉—

అగ్రే స్రవతి దుష్టాస్రం కుసుమ్భాదివ పీతికా,

ఎరుపుపసుపురంగులు కలసియున్న కుసుంభమునుండి తొలుత పచ్చనిరసము స్రవించునట్లు దుష్టరక్తంబును శుద్ధరక్తంబును కలసియుండునపుడు సిరావ్యధనము చేసినయెడ తొలుత చెడ్డరక్తము స్రవించును.

—◉ విశేష రక్తస్రావ నిషేధము. ◉—

సమ్యక్స్రుత్వా స్వయం తిష్ఠేచ్ఛుద్ధం తదితి నాహరేత్. ౩౮

దుష్టరక్తము బాగుగా స్రవించిన పిదప శుద్ధరక్తముప్రయత్నము లేకయే నిలిచి

పోవునడెడితలంపుతో రక్తమును విశేషముగా స్రవింపజేయంజనదు. ఏలననగా:— రక్తము ప్రాణాధారమునకు హేతువుగనుండును.

మూర్ఛగలిగియుండునపుడు రక్తస్రావనిషేధము.

యంత్రం విముచ్య మూర్ఛాయాం వీజితే వ్యజనైః పునః,
స్రావయేన్మూర్ఛతి పునస్త్వపరే ద్యుస్త్ర్యహేఽపి వా. ౩౯

సిరావేధజేయునపుడు మూర్ఛగలిగినయెడల యంత్రమును తీసివేసి విసనకఱ్ఱల వలన విసురుటచే రోగిని ఓదార్చి మరల రక్తమును స్రవింపజేయవలయును. మరల నారోగి మూర్ఛజెందినయెడల అశుద్ధరక్తమునుకూడ ఆ దినమునందు స్రవింపజేయక మఱుదినమునందుగాని లేక మూడవ దినమునందుగాని స్రవింపజేయవలయును.

వాతదుష్టరక్తలక్షణము.

వాతాచ్ఛ్యావారుణం రూక్షం వేగస్రావ్యచ్ఛఫేనిలమ్,

వాతమువలన శ్యామవర్ణము, ఎఱుపువర్ణము, రూక్షత, తీవ్రమైనస్రావము నైర్మల్యము, నుఱుగు వీనితోఁగూడియుండురక్తము స్రవించును.

పిత్తదుష్టరక్తలక్షణము.

పిత్తాత్పీతాసితం విస్రమస్కంద్యౌష్ణ్యాత్సచంద్రకమ్ ౪౦

పిత్తమువలన పీతవర్ణము, నల్లనివర్ణము, దుర్గంధము, చంద్రకము వీనితోఁగూడి నదిగ, దట్టముగనుండు రక్తము స్రవించును.

కఫదుష్టరక్తలక్షణము.

కఫాత్ స్నిగ్ధమసృక్పాండు తంతుమత్పిచ్ఛిలం ఘనమ్,

కఫమువలన స్నిగ్ధము, తెలుపువర్ణము, తంతువులు వీనితోఁగూడినదిగ, గట్టిగ, పిచ్ఛిలముగనుండురక్తము స్రవించును.

సంసర్గదుష్టరక్తలక్షణము.

సంసృష్టలింగం సంసర్గాత్

దోషసంసర్గమువలన వాతపిత్త కఫములకు వేరువేరజెప్పిన లక్షణముల సంసర్గము కల్గినరక్తము స్రవించును.

సన్నిపాత దుష్టరక్త లక్షణము.

త్రిదోషం మలినావిలమ్. ౪౧

త్రిదోషముచే మలినముగ, కలకబారినదిగ నుండురక్తము స్రవించును.

అశుద్ధరక్తస్రావప్రమాణము.

అశుద్ధం బలినోఽప్యస్రం న ప్రస్థాత్స్రావయేత్పరమ్,

బలిష్ఠుడుగనుండుపురుషునికికూడ ప్రస్థమున కధికముగా అశుద్ధరక్తమును స్రవించునటుల జేయంజనదు.

అధికరక్తస్రావజనితోపద్రవములు.

అతిస్రుతౌ హి మృత్యుస్స్యాద్దారుణా వా చలామయాః. ౪౨

అధికముగా రక్తస్రావము చేయించినయెడల మరణముగాని లేక దారుణమైన వాతరోగములుగాని కలుగును.

అధికరక్తస్రావచికిత్స.

తత్రాభ్యంగరసక్షీరరక్తపానాని భేషజమ్,

అధిక రక్తస్రావమునందు అభ్యంగము చేయుట, మాంసరస, క్షీర, రక్తముల పానముచేయుట ఇవి యౌషధంబులు.

రక్తస్రావానంతరకర్తవ్యము.

స్రుతే రక్తే శనైర్యంత్రమపనీయ హిమాంబునా. ౪౩
ప్రక్షాళ్య తైలప్లోతాక్తం బంధనీయం సిరాముఖమ్,

బాగుగా రక్తము స్రవించినపిదప మెల్లమెల్లగా యంత్రమును విడిపించి సిరాముఖమును శీతోదకముచే గడిగి దానిపై తైలమునుపూసి బంధించవలయును.

పునః రక్తస్రావము.

అశుద్ధం స్రావయేద్భూయః సాయమహ్న్యపరేఽపి వా. ౪౪

వాతాదులచే దుష్టమైనరక్తము నిశ్శేషముగ వెడలక మిగిలియున్నయెడ నాదినముయొక్క సాయంకాలమునందుగాని, లేక మరునాడునందుగాని మరల రక్తమును స్రవింపజేయవలయును.

స్నేహోపస్కృత దేహస్య పక్షాద్వా భృశదూషితమ్,

పైజెప్పినరీతిగ దుష్టరక్తమును స్రవింపజేసినను ఇంకయు మిక్కిలిరక్తము దుష్టముగనే యున్నచో శరీరమునెల్ల స్నేహకర్మచే స్నిగ్ధముగజేసి పదునైదుదినములకు పిమ్మట మరల పైజెప్పినరీతిగ సిరావ్యధనముచే రక్తమోచనముజేయించునది. పైజెప్పిన ప్రకారము అశుద్ధమైన రక్తమును రోగాద్యనుగుణముగా సాయంకాలమునందుగాని, లేక మరుదినమునందుగాని, లేక ఒకపక్షమునకుపైనగాని ప్రస్థప్రమాణమే స్రవింపజేయవలయును. రక్తమును ప్రస్థమున కధికముగా స్రవింపజేయంజనదు.

"వమనే చ విరేకే చ రక్తాతీసారయోరపి,
సార్ధత్రయోదశపలం ప్రస్థమాహుర్మనీషిణః."

వమనము, విరేకము, రక్తస్రావము, అతిసారము వీనియందు ($13\frac{1}{2}$) పలము 1 ప్రస్థమని పండితులు వచించెదరని తంత్రాంతరమునందు ప్రస్థపరిమాణము చెప్పబడియున్నది.

సావశేష దుష్టరక్త స్రావము.

కించిద్ధి శేషే దుష్టాస్రే నైవ రోగోఽతివర్తతే. ౪౫
సశేషమప్యతో ధార్యం న చాతిస్రుతిమాచరేత్,

దుష్టరక్తము కొంచెము శేషించియుండినను దానిచే రోగము అధికము కానేరదు. కాబట్టి దుష్టరక్తంబు కొంచెము శేషించి యుండినను దానిని సశేషముగ ధరించవలయునే కాని అధికముగా స్రావము జేయింపంజనదు. ఏలననగా.—రక్తము ప్రాణాధారముగ నుండును.

"సశేషం దుష్టరుధిరమపి కుర్యాద్విచక్షణః,
న చాతిప్రస్రుతిం కుర్యాత్ శేషం సంశమనైర్జయేత్."

సమర్థుడగు వైద్యుడు దుష్టరక్తమునుకూడా కొంచెము శేషించియుండునటుల స్రవింపజేయవలయునే కాని అధికముగా స్రవింపజేయంజనదు. అయితే శేషించియుండు దుష్టరక్తమును సంశమనౌషధములచే చికిత్సజేసి శాంతినొందింపనగును. అని సుశ్రుతమునందు చెప్పబడియున్నది.

అవశిష్టదుష్టరక్తస్రావక్రమము.

హరేచ్ఛృంగాదిభిశ్శేషం ప్రసాదమథవానయేత్. ౪౬
శీతోపచారపిత్తాస్రక్క్రియాశుద్ధివిశోషణైః.
దుష్టం రక్తమనుద్రిక్తమేవమేవ ప్రసాదయేత్. ౪౭

స్రవించి శేషించియుండు దుష్టరక్తమును శృంగము, సొరకాయబుఱ్ఱ, ఘటికా మొదలగువానిచే వెలిపరచవలయును. లేక నాదుష్టరక్తమును శీతోపచారము, పిత్తరక్త చికిత్స, వమనవిరేచనాదిరూపమయినశుద్ధి, లంఘనరూపమయినవిశోషణము, వీనిచే ఉద్రేకముజెందకుండునటులంజేసి పిదప నాదుష్టరక్తమునకు కల్మషమును పోకడచి ప్రసన్నత్వమును గలుగజేయవలయును. స్రవించి శేషించియుండు దుష్టరక్తమునకు పూర్వోక్త శీతోపచారములచే ప్రసన్నత్వమును గలుగజేయవలయునే కాని సిరావ్యధాదులచే నాదుష్టరక్తమును వెలిపరుపం జనదు. ఏలననగా:—సిరావ్యధాదులచే ఉద్రేకమును జెందకుండునట్టి రక్తమును వెలిపరచుట అపాయకరంబు.

అధికరక్తస్రావమునందు స్తంభనక్రియ.

రక్తే త్వతిష్ఠతి క్షిప్రం స్తంభనీమాచరేత్క్రియామ్,

రక్తమునిలుపక స్రవించుచుండగా పైని చెప్పబడు స్తంభనక్రియను చేయవలయును.

స్తంభనక్రియావిశేషము.

రోధ్రప్రియంగుపత్తంగమాషయష్ట్యాహ్వగైరికైః. ౪౮
మృత్కపాలాంజనక్షౌమమషీక్షీరిత్వగంకురైః,
విచూర్ణయేద్వ్రణముఖం పద్మకాదిహిమం పిబేత్. ౪౯

లొద్దుగు, ప్రేంకణము, ఎఱ్ఱచందనము, మినుములు, యష్టిమధుకము కావిరాయి, చిల్లపెంకు, అంజనము, పట్టువస్త్రముయొక్క మసి, క్షీరవృక్షములయొక్క పట్టలు, చిగుళ్లు వీనిచే వ్రణముఖమును మూయవలయును. మఱియు పద్మకాదిగణములచే సిద్ధము చేయబడిన శీతలమైనకషాయమును పానము చేయవలయును.

తామేవ వా సిరాం విధ్యేద్వ్యధాత్తస్మాదనంతరమ్,

పిదప తొలుత వేధించినసిరయందే వేఱొక ప్రదేశమునకు సమీపమున మరల వేధింపవలయును.

సిరాముఖం చ త్వరితం దహేత్తప్తశలాకయా. ౫౦

లేక నా సిరాద్వారమును శీఘ్రముగా అగ్నితప్తమయిన శలాకచే దహింప చేయవలయును.

రక్తస్రావణానంతర హితాహారాది సేవనక్రమము.

ఉన్మార్గగా యంత్రనిపీడనేన స్వస్థానమాయాంతి పునర్న యావత్,
దోషాః ప్రదుష్టా రుధిరం ప్రపన్నాస్తావద్ధితాహారవిహారభాక్ స్యాత్.

యంత్రపీడనముచే స్వమార్గమును వదలి మార్గాంతరమును జెందియుండునవి యును దుష్టంబై దుష్టమయినరక్తమును జెందియుండునవియునునగు వాతాదిదోషములు మరల స్వస్థానమును జెందువరకు హితాహారవిహారములం జేయుచుండవలయును.

నాత్యుష్ణశీతం లఘు దీపనీయం రక్తేఽపనీతే హితమన్నపానమ్,
తదా శరీరం హ్యనవస్థితాసృగగ్నిర్విశేషాదితి రక్షణీయః. ౫౧

కాబట్టి రక్తస్రావము చేయించియుండగా అత్యుష్ణము, అతిశీతలము కానిది యును, స్వభావముచేతను మాత్రచేతను లఘువుగ, సంస్కారములచే అగ్నిదీపనకారిగ నుండునదియునునగు అన్నపానములు హితకరంబులు. ఏలనగా:—ఆ కాలమునందు

శరీరము అతిచంచలముయిన రక్తముతో గూడియుండును. రక్తము శరీరమున కాధారము. ఆ రక్తమునకు పిత్తము ఆధారము; పిత్తమునకు అగ్ని ఆధారము; కాబట్టి అతి యత్నముచే అగ్నిని రక్షించవలయును. అత్యుష్ణముగనుండు అన్నపానము రక్తమును జెరుచును. అతిశీతలముగనుండు అన్నపానము అగ్నిమాంద్యమును గలుగజేయును.

ప్రసన్నవర్ణేంద్రియమింద్రియార్థా
నిచ్ఛంతమవ్యాహతపక్తృవేగమ్,
సుఖాన్వితం పుష్టిబలోపపన్నం
విశుద్ధరక్తం పురుషం వదంతి. ౫౩

ప్రసన్నమయినవర్ణము, ఇంద్రియములుగలవాడు, స్వభావముగనే శబ్దాదివిషయముల నిచ్ఛయించువాడు, చెరచబడని జాఠరాగ్నివేగముగలవాడు, ఆరోగ్యముతో గూడియుండువాడు, పుష్టి బలములుగలవాడు నగుపురుషుడు శుద్ధమయిన రక్తము గలవాడని సద్వైద్యులు వచించెదరు. (అనగా శుద్ధమైన రక్తముగల శరీరమునకు పైజెప్పిన ప్రసన్నవర్ణేంద్రియత్వాదులు లక్షణమని భావము.) శుద్ధమయిన రక్తలక్షణము "మధురంలవణాయత్వాది" శ్లోకము చే నీ యధ్యాయప్రారంభమునందే చెప్పబడి యున్నది.

సప్తవింశాధ్యాయము, ముగిసెను.

క్షతముగను, మృదువైన మాంసముగలదిగనుండు వ్రణము అంతశ్శల్యముగలదియని ఇదియ అంతశ్శల్య సామాన్యలక్షణము. తెలిసికొనవలయును.

చర్మగతశల్యలక్షణము.

విశేషాత్త్వగ్గతే శల్యే వివర్ణః కఠినాయతః,
శోఫో భవతి

త్వక్కు నాశ్రయించియుండు శల్యములో శోఫ, వికారవర్ణము, కాఠిన్యము, దీర్ఘత్వము ఈలక్షణములు విశేషముగాగలిగియుండును. మఱియును పూర్వశ్లోకములో జెప్పియుండు శ్యామవర్ణము మొదలగు సామాన్యలక్షణము లన్నియు సర్వశల్యముల యందు గలిగియుండునని తెలియందగును.

మాంసగతశల్యలక్షణము.

మాంసస్థే చోషశ్శోఫో వివర్ధతే. 3
పీడనాక్షమతా పాకశ్శల్యమార్గో న రోహతి,

మాంసము నాశ్రయించియుండుశల్యములో చోష (అనగా సర్వాంగము నందు వ్యాపరించియుండునదియును, అతిదారుణమయి మనస్సుకు అతిసంకటమును గలుగజేయునదియునైన తాపము) గలుగును. శోఫ వృద్ధిజెందును. బాధను సహించకుం డుట, పాకము ఇవిగలుగును. శల్యము జొచ్చినమార్గము మానకుండును.

పేశీగతశల్యలక్షణము.

పేశ్యంతరగతే మాంసప్రాప్తవచ్ఛ్వయథుం వినా. ४

శల్యము పేశియొక్క మధ్యమునుజెందియుండగా పైజెప్పిన మాంసగత శల్యోప ద్రవములే గలుగును. అయితే వాపుమాత్రముగలుగదు. పేశీ అనగా దీర్ఘతంత్వాకృతి గల మాంసావయవ విశేషమని యర్థము.

స్నాయుగతశల్యలక్షణము.

ఆక్షేపస్స్నాయుజాలస్య సంరంభస్తంభవేదనాః,
స్నాయుగే దుర్హారం చైతత్

శల్యము స్నాయువులనుజెందియుండునపుడు స్నాయుసమూహములు యీడ్చు కొనుట, క్షోభ, స్తబ్ధత్వము, శూల గలుగును. ఈస్నాయుగతమైన శల్యము బహు ప్రయాసచే వెలివడును.

సిరాగతశల్యలక్షణము.

సిరాధ్మానం సిరాశ్రితే ౫

శల్యము సిరనాశ్రయించియుండునపుడు సిరలకు ఆనాహముగలుగును. ఆనాహ మనగా ఉబ్బుట.

స్రోతోగతశల్యలక్షణము.

స్వకర్మగుణహానిస్స్యాత్స్రోతసాం స్రోతసి స్థితే,

శల్యము స్రోతస్సులను జెందియుండునపుడు ఆ స్రోతస్సులకు తమతమ కృత్యములయందును గుణములయందును (ద్వారమును) హానిగలుగును. అది యెట్లనగా:— శల్యము కంఠగత స్రోతస్సును జెందియుండునపుడు పానము, భక్షణము, వీనికి ప్రతిబంధకము గలుగజేయును. మఱియు నాస్రోతస్సులకు నిర్దుష్టత్వము మొదలగుగుణములును కొరవడును. ఇటులనే యితరమైన స్రోతస్సులయొక్క కర్మహానిని గుణహానిని తెలిసికొనవలయును.

ధమనీగతశల్యలక్షణము.

ధమనిస్థేఽనిలో రక్తం ఫేనయుక్తముదీరయేత్. ౬
నిర్యాతి శబ్దవాన్ స్యాచ్చ హృల్లాసస్సాంగవేదనః,

శల్యము ధమనినాశ్రయించియుండునపుడు వాయువు నుఱుగుతోగూడి యుండు రక్తమును బయలుపరచును. వాతము శబ్దసహితముగ బయలువెడలును. శరీరమున బాధయు హృల్లాసంబును కల్గును.

అస్థిసంధిగతశల్యలక్షణము.

సంఘర్షో బలవానస్థిసంధిప్రాప్తేఽస్థిపూర్ణతా. ౭

శల్యము అస్థిసంధుల నాశ్రయించియుండునపుడు బలవత్తరమైన యొరిబిడియు అస్థిపూరణమును గలుగును.

అస్థిగతశల్యలక్షణము.

నైకరూపా రుజోఽస్థిస్థే శోఫః

శల్యము అస్థినాశ్రయించియుండునపుడు పలుదెరంగులైన బాధలును శోఫయు కల్గును.

సంధిగతశల్యలక్షణము.

తద్వచ్చ సంధిగే,
చేష్టానివృత్తిశ్చ భవేత్

శల్యము కీళ్లయందు జేరినపుడు అస్థినాశ్రయించియుండుశల్యమునకు జెప్పబడిన ఉపద్రవములును, చలనాది వ్యాపారహానియును గలుగును అస్థిసంధుల నాశ్రయించియుండుశల్యమునకు లక్షణము పూర్వము చెప్పబడినది. ఇపుడు జెప్పినది రక్తశరీరసంధి నాశ్రయించియుండు శల్యమునకు లక్షణమని తెలియవలయును. శరీరసంధియనగా అస్థిసంధులకంటె వేరైనదియని యర్థము. ఆటులనే ''శరీరసంధీనాదిశ్య'' అని రాజయక్ష్మనిదానమునందు ఈతంత్రకారుడు చెప్పబోవుచున్నాడు.

సాదిలేపనము చేసిన అతిశీఘ్రముగా కెండిపోవునో, అట్టి స్థానమునందు శల్యము చర్మమునందు అడుపడకలోపలనే యున్నదని తెలియవలయును.

మాంసనష్టశల్యజ్ఞానోపాయము.

మాంసప్రనష్టం సంశుద్ధ్యా కర్శనాచ్ఛ్లథతాం గతమ్,
శోఫాద్రాగాదిభిశ్శల్యం లక్షయేత్

మాంసమునందు అగుపడకయుండు శల్యము వమనవిరేచనశుద్ధులచే కృశత్వమును జెంది శైథిల్యమును జెందును. మఱియు నా మాంసనష్టశల్యమును అనేకవిధములైన శూలలచేతను, చర్మమునం దెఱుపువర్ణము మొదలగువానిచేతను తెలిసికొనవలయును.

పేశ్యాదినష్టశల్యజ్ఞానోపాయము.

తద్వదేవ చ. ౧౩
పేశ్యస్థిసంధికోష్ఠేషు నష్టం

పేశి, అస్థిసంధి, కోష్ఠము, వీనియందు కనుపడకయుండు శల్యమును పైజెప్పిన మాంసనష్టశల్య లక్షణములచేతనే తెలిసికొనవలయును.

అస్థినష్టశల్యజ్ఞానోపాయము.

అస్థ్ని తు లక్షయేత్,
అస్థ్నామభ్యంజనస్వేదబంధపీడనమర్దనైః. ౧౪
ప్రసారణాకుంచనతః సంధినష్టం తథాస్థివత్,

అస్థులలో నష్టమైయుండు శల్యమును అస్థులయొక్క అభ్యంజన, స్వేదన, బంధన, పీడన, మర్దన, ప్రసారణ, ఆకుంచనములచే దెలిసికొనవలయును. సంధులలో నష్టమయినశల్యమును అస్థులయందు నష్టమయిన శల్యమునకు చెప్పియుండు లక్షణములచే దెలిసికొనవలయును.

స్నాయ్వాదినష్టశల్య జ్ఞానోపాయము.

నష్టే స్నాయుసిరాస్రోతోధమనీష్వసమే పథి. ౧౫
అశ్వయుక్తం రథం ఖండచక్రమారోప్య రోగిణమ్,
శీఘ్రన్నయే త్తత స్తస్య సంరంభాచ్ఛల్యమాదిశేత్. ౧౬
మర్మనష్టం పృథజ్నోక్తం తేషాం మాంసాదిసంశ్రయాత్,

శల్యము స్నాయువులు, సిరలు, స్రోతస్సులు, ధమనులు వీనియందు నష్టమైయుండగా మిట్టపల్లములుగల మార్గములయందు విరిగిన చక్రములుగల్గి అశ్వయుక్తమైన రథములో శల్యముగల రోగిని కెక్కించి అతిశీఘ్రముగ అశ్వమును తోలవలయును. దాని వలన రథమునందుండు రోగికి గలుగు శోఫవలన శల్యస్థానమును తెలిసికొనవలయును.

మర్మములు మాంసాదుల నాశ్రయించియుండుటచేతను, మాంసమునకంటె మర్మములు వేరుగ లేకుండుటచేతను, ఆ మర్మమునందు నష్టమయినశల్యమును ప్రత్యేకముగా నిచట జెప్పక విరమించబడెను.

నష్టశల్యస్థానసామాన్యలక్షణము.

సామాన్యేన సశల్యం తు క్షోభిణ్యా క్రియయా సరుక్. ౧౫

క్షోభను గలుగజేయుటకగిన క్రియలచేత (అనగా శ్వసనము, ప్రాణాయామము మొదలగు క్రియలచేత) ఏస్థానము ఉపద్రవములతో గూడియుండునో అట్టివానిని శల్యముతో గూడినస్థానమని సామాన్యముగా తెలిసికొనవలయును.

అదృశ్యశల్యాకారము.

వృత్తం పృథు చతుష్కోణం త్రిపుటం చ సమాసతః,
అదృష్టశల్యసంస్థానం ప్రణాకృత్యా విభావయేత్. ౧౬

వర్తులము, స్థౌల్యము, చతుష్కోణము, త్రికోణము, ఇది సంక్షేపముగా అదృశ్యముగనుండు శల్యములకు ఆకారములు. అట్టిశల్యముల యాకృతి కనుగుణములైన ప్రణాకారములబట్టి శల్యములపరిస్థితిని తెలిసికొనవలయును.

అదృశ్యశల్యాకర్షణోపాయము.

తేషామాహరణోపాయా ప్రతిలోమానులోమకౌ,

దృశ్యము కానందుశల్యములయొక్క ఆకర్షణోపాయము, ప్రతిలోమము అనులోమము అనిద్వివిధంబు. ప్రతిలోమమనగా:—శరీరాంతః ప్రవేశము లేకుండుట అనులోమమనగా:—శరీరాంతః ప్రవేశములో గూడియుండుట అని యర్థము.

అర్వాచీనపరాచీనే నిర్హరేత్తద్విపర్యయాత్. ౧౭

మఱియు నా ప్రతిలోమ, అనులోమోపాయములయొక్క విపర్యయమువలన అర్వాచీనము, పరాచీనములగు శల్యముల నాకర్షణము చేయవలయును. ఎట్లనగా: ప్రతిలోమములో అర్వాచీనము నాకర్షణము చేయవలయును. అనులోమములో పరాచీనము నాకర్షణము చేయవలయును.

తిర్యగ్గతశల్యాకర్షణోపాయము.

సుఖాహార్యం యతశ్ఛిత్వా తతస్తిర్యగ్గతం హరేత్,

తిర్యగ్గతమయిన (శరీరమునందడ్డముగ ప్రవేశించిన) శల్యమును శరీరములో నేప్రదేశమునందలి మాంసాదులను ఛేదించి సుఖముగ నాకర్షించతగునో అట్టి ప్రదేశమునందు ఛేదించి ఆ శల్యము నాకర్షణము చేయవలయును.

శల్యం న నిర్ఘాత్యమురః కక్షావంక్షణపార్శ్వగమ్. ౨౦
ప్రతిలోమమనుత్తుండం ఛేద్యం పృథుముఖం చ యత్,

ఱొమ్ము, చంకలు, గజ్జలు, ప్రక్కలు, వీనియాశ్రయించియుండుశల్యము, ప్రతిలోమముగనుండు శల్యము, వెలపట ముద్ధ్రనము (పిటిముడిగ)వలె ఉన్నతముగ నుండనటువంటి శల్యము, విస్తీర్ణమయినముఖముగల శల్యము, ఇవి నిర్ఘాత్యములు కావు. అనగా ఛేదించ తగినవి కావు అని యర్థము.

శల్యవిశేషాకర్షణవిశేషము.

నైవాహరేద్విశల్యఘ్నం నష్టం వా నిరుపద్రవమ్. ౨౧

విశల్యఘ్నశల్యమును (అనగా ఆకర్షణము చేయుచుండగానే మనుజునిచంపునట్టి శల్యమును) ఆకర్షణము చేయరాదు. నష్టమై (అనగా దృశ్యము కాకుండ) ఉపద్రవమును గలుగజేయనటువంటి శల్యము నాకర్షణము జేయరాదు.

హస్తముచే శల్యాకర్షణము.

అథాహరేత్కరప్రాప్యం కరేణైవ

చేతికి చిక్కునట్టిశల్యమును హస్తముచేతనే ఆకర్షణము చేయవలయును గాని కంకముఖాద్యాయుధములవలన నాకర్షణము చేయరాదు.

దృశ్యశల్యాకర్షణోపాయము.

ఇతరత్పునః,
దృశ్యం సింహాహిమకరదర్వీకర్కటకాననైః. ౨౨

హస్తమునకు దొరకనట్టిదై, కంటికగుపడునదియునగుశల్యమును సింహము, సర్పము, మొసలి, దర్వీయనుమత్స్యము, ఎండ్రకాయ వీనిముఖమువంటి ముఖములుగల యంత్రములచే నాకర్షణము చేయవలయును.

అదృశ్యశల్యాకర్షణోపాయము.

అదృశ్యం వ్రణసంస్థానాత్ గృహీతుం శక్యతే యతః,
కంకభృంగాహ్వకురరశరారీవాయసాననైః. ౨౩

కంటికగుపడని శల్యమును వ్రణముయొక్క యాకారమువలన బాగుగా నిశ్చయించుకొని ఆశల్యమును రాబందు, భృంగాహ్వము, కురరపక్షి, ఆడేలు, కాకి వీని ముఖమువంటిముఖముగల యంత్రములచే నాకర్షణము చేయవలయును.

త్వగాదిగతశల్యాకర్షణోపాయము.

సందంశాభ్యాం త్వగాదిస్థం

త్వక్కు, సిరలు, స్నాయువులు, మాంసము మొదలగువానియందుండు శల్యమును సందంశమను నాయుధముచే (అనగా కమ్మరవాని పటకారలచే) నాకర్షణము చేయవలయును.

తాలాభ్యాం సుషిరం హరేత్,

త్వక్కు మొదలగువానియందుండు సుషిరశల్యమును (రంధ్రముతో గూడియుండుశల్యమును) తాలయంత్రములచే నాకర్షణము చేయవలయును.

రంధ్రగతశల్యాకర్షణోపాయము.

సుషిరస్థం తు నళకైః

సుషిరమునందుండు (అనగా రంధ్రమునందుండు) శల్యమును నాడీయంత్రములచే నాకర్షణము చేయవలయును.

అనుక్తశల్యాకర్షణోపాయము.

శేషం శేషైర్యథాయథమ్. ౨౮

శస్త్రేణ వా విశస్యాదౌ తతో నిర్లోహితం వ్రణమ్,
కృత్వా ఘృతేన సంస్వేద్య బద్ధ్వాచారికమాదిశేత్. ౨౯

పైజెప్పినవానికన్న నితరములగు శల్యములను తక్కిన యంత్రములచే అనుకూలానుగుణముగా నాకర్షణము చేయవలయును. లేక శస్త్రమును ముందుగా మాంసాదులను ఛేదించి శల్యమును వెలికితీయనగును. పిదప వ్రణమునందలి రక్తమును పోకడచి ఘృతముచే స్వేదకర్మను చేయించి వస్త్రపట్టము మొదలగువానిచే ఘృతమధువులనుకట్టి స్నేహవిధియందు చెప్పబడిన "ఉష్ణోదకోపచారీస్యాదిత్యాది" విధుల ననుసరింపజేయవలయును.

సిరాగతశల్యాకర్షణోపాయము.

సిరాస్నాయువిలగ్నం తు చాలయిత్వా శలాకయా,

సిరలు, స్నాయువులు వీనియందుండుశల్యమును శలాకచే కదిలించి ఆకర్షణము చేయవలయును.

హృదయగతశల్యాకర్షణోపాయము

హృదయే సంస్థితం శల్యం త్రాసితస్య హిమాంబునా. ౩౦
తతః స్థానాంతరం ప్రాప్త మాహరేత్తద్యథాయథమ్,

హృదయము నాశ్రయించియుండు శల్యము శీతజలముచే భయపఱచబడిన పురుషునికి స్థానాంతరమును జెందును. కావున నట్టి స్థానమును తెలిసికొని దానిని తగుమైన యంత్రములచే నాకర్షణముచేయవలయును.

జేసి దానిని విల్లుత్రాడుచే కట్టి మిగుల జాగరూకతగలవైద్యుడు గొప్పవృక్షముయొక్క శాఖను పరిచారకులచే వంచునటులజేసి అది పరిచారకులచే విడువబడగానే పొడవుగ లేచి యెటుల నాశల్యమును శీఘ్రముగ నాకర్షణముచేయునో అత్తెఱంగున శల్యాకర్షణార్థము ఆ శాఖలో విల్లుత్రాడును కట్టవలయును. వారంగము దుర్బలముగ నుండిన యెడల దానిని కుశాదులచేగట్టి ఆశల్యము నాకర్షణము జేయవలయును. వారంగము శోఫచే మూయబడియుండినయెడల యుక్తిచే పైభాగమునందుండుశోఫను బోకడచి శల్యము నాకర్షణము చేయవలయును.

ఉత్తుండిత శల్యాకర్షణోపాయము.

ముద్గరాహతయా నాడ్యా నిర్ఘాత్యోత్తుండితం హరేత్. ౩౨
తైరేవ చానయేన్మార్గమమార్గోత్తుండితం తు యత్,

ఉత్తుండితమయిన (అనగా బుద్బుదముపలె వెలపట నభిముఖముగవచ్చియుండు) శల్యమును ముద్గరముచే (అనగా కమ్మరవాని సుత్తెవంటి ఆయుధముచే) కొట్టబడిననాడీయంత్రముచే గదిలించి (అనగా శల్యపార్శ్వములయందు నాడీయంత్రము నునిచి ముద్గరముచే కొట్టికదిలించి) ఆకర్షణము చేయవలయును. ముద్గరమని జెప్పినది పాషాణాదులకు ఉపలక్షణము. కావున పాషాణాదులచేతను కొట్టి కదిలించి ఉత్తుండితమగు శల్యము నాకర్షింపందగును. మార్గము గానరాక పైకుబికియుండు శల్యమును ముద్గరాదులచేతనే సరియైనమార్గమునకు తీసికొనివచ్చి ఆకర్షణము చేయవలయును.

భల్లాదిశల్యాకర్షణోపాయము.

మృదిత్వా కర్ణినాం కర్ణం నాడ్యాస్యేన నిగృహ్య వా. ౩౩

భల్లము (అనగా బాణము) మొదలగువానియొక్క కర్ణములను విరిచి దాని నాకర్షించవలయును. లేక నాడీయంత్రము యొక్కముఖముచే పట్టుకొనియైన నాకర్షించవలయును.

కర్ణరహిత శల్యాకర్షణోపాయము.

అయస్కాంతేన నిష్కర్ణం వివృతాస్యమృజు స్థితమ్,

కర్ణములేనిదియును, ప్రకాశమయినముఖముగలదియును, ఋజువుగ నుండునదియునగు శల్యమును అయస్కాంతముచే నాకర్షించవలయును.

పక్వాశయగతశల్యాకర్షణోపాయము.

పక్వాశయగతం శల్యం విరేకేణ వినిర్హరేత్. ౩౪

పక్వాశయమును జెందియుండునట్టి శల్యమును విరేచనములచే వెలిపరచ వలయును.

దుష్టవాతవిషస్తన్యరక్తతోయాది చూషణైః,

దుష్టమయినవాతము, విషము, స్తన్యము, రక్తము, ఉదకము ఈమొదలగు వానిని చూషణములచే (నోటితోపీల్చి) బైటవెడలించవలెను. 'చూషణైః' అనుబహువచనప్రయోగముచే శృంగము మొదలగువానిచేతను వెడలింపందగునని యర్థంబగుచున్నది.

కంఠస్రోతోగత శల్యాకర్షణోపాయము.

కంఠస్రోతోగతే శల్యే సూత్రం కంఠే ప్రవేశయేత్. 35
బిసేనాత్తే తతశ్శల్యే బిసం సూత్రం సమం హరేత్,

శల్యము కంఠగత స్రోతస్సులను జెందియుండినచో ప్రత్తిదారములను తామరతూండ్లతో జేర్చి కంఠమునందు ప్రవేశింపజేయవలయును. పిదప నా శల్యము తామరతూండ్లలో నంటుకొనును. అటులనంటుకొనినశల్యమును, తామరతూండ్ల సూత్రమును ఏకకాలమునందు వెలిపరచవలయును.

కంఠగత శల్యాకర్షణోపాయము.

నాడ్యాఽగ్నితాపితాం క్షిప్త్వా శలాకామప్స్థిరీకృతామ్. 36
ఆనయేజ్జాతుషం కంఠాత్

లక్కసంబంధమైన శల్యము కంఠస్రోతస్సులయందు ప్రవేశించినచో కంఠమునందు నాడీయంత్రమును ప్రవేశింపజేసి దానియందుండు ద్వారమూలముగా అగ్నిచే తప్తమయిన శలాకను ప్రవేశింపజేసి లక్కసంబంధమైన శల్యముకరిగి శలాకలో నంటుకొనగానే శలాకను నుదకముచే జల్లార్చి శల్యము నాకర్షించవలయును.

జతుదిగ్ధామజాతుషమ్,

లక్కసంబంధములేని కొయ్య, వెదురు మొదలగు శల్యములు కంఠస్రోతస్సుల నాశ్రయించి యుండునపుడు లక్కపూయబడియుండు శలాకను అగ్నిచే తపింపజేసి పూర్వమువలె నాడీయంత్రద్వార మూలముగా కంఠములో ప్రవేశింపజేసి శల్యము నాకర్షించవలయును.

కేశోందుకేన పీతేన ద్రవైః కంటకమాక్షిపేత్. 37
సహసా సూత్రబద్ధేన వమతః

మత్స్యాదులయొక్క కంటకము మాంసముతోడ భుజించబడి కంఠస్రోతస్సును జెందియున్నచో కేశసమూహమును నిడుపుగ సన్నముగనుండు నూలుతో కట్టి దానిని

వమనద్రవ్యములతో సిద్ధముచేయబడిన ఉదకము మొదలగువానితోడ పానముచేసి వమనముచేయునపుడు శల్యమును పైసూత్రముచే నతిశీఘ్రముగా నాకర్షించవలయును.

తేన చేతరత్,

కేశసమూహము అజ్ఞానముచే అన్నసహితముగ భుజించబడి కంఠ స్రోతస్సును జెందియుండగా నిడుపుగ దృఢముగ సన్నముగనుండు సూత్రములో కంటకమునుకట్టి వమనకరద్రవ్యములచే సిద్ధముచేయబడిన ఉదకములోవేసి పానముచేయించి వమనము చేయునపుడు శీఘ్రముగ దాని నాకర్షించవలయును. అటుల జేయుటచే కంఠమునందు గాయముగలిగినయెడల తేనె, ఘృతము, శర్కర వీనితో జేరియుండు త్రిఫలములను కంఠములో బూయవలయును.

"అస్థిశల్యమన్యద్వా తిర్యక్ స్థితమపేక్ష్య కేశోందుకం దృఢదీర్ఘసూత్రబద్ధం ద్రవభక్ష్యోపహితం పాయయేద్వామయేచ్చ, వమతశ్చ కంఠశల్యైకదేశే సక్తం సూత్రం సహసా త్వాక్షిపేన్మృదునా వా దంతధావనకూర్చకేనాహరేత్ప్రణుదేద్వా."
అస్థిని జెందియుండునట్టి శల్యమునుగాని, అడ్డముగ వ్యాపించియుండు ఇతర శల్యమును గాని ఆకర్షించుటకై దృఢముగ, దీర్ఘముగనుండు సూత్రములో కట్టబడిన కేశసమూహమును ద్రవమయిన ఆహారముతోడజేర్చి పానముచేయించి తోడనే దానిని వమనము చేయించవలయును. వమనము చేయునపుడు కంఠగతమయిన శల్యములో తగులుకొనియుండు యా సూత్రమును శీఘ్రముగా నీడ్వవలయును. లేక మృదువుగనుండు దంతధావన కూర్చముచేగాని ఆ శల్యము నాకర్షించవలయును. అని సుశ్రుతమునందు చెప్పబడియున్నది.

——ముఖనాసికాగతశల్యాకర్షణోపాయము.——

అశక్యం ముఖనాసాభ్యా మాహర్తుం పరతో నుదేత్. ౩౮

ముఖము, నాసికము, వీనిని జెందియుండుశల్యమును ముఖనాసికముల ద్వారములనుండి యాకర్షించుటకు సాధ్యముకానియెడల యితరమార్గమునుండి బయలుపరచవలయును. ఇటుల జెప్పుటచే నాశల్యము నేదోయొకయుపాయమువలన కోష్ఠమును జెందునటుల చేయవలయునని భావంబగుచున్నది.

——కబళశల్యాంతఃప్రవేశోపాయము.——

అప్పానస్కంధఘాతాభ్యాం గ్రాసశల్యం ప్రవేశయేత్,

గ్రాసశల్యము (అన్నముయొక్క కబళముతోగూడ కంఠబిలమున చిక్కియుం

డుశల్యమును)ను ఉదకపానము, స్కంధాఘాతము (అనగా ముష్ట్యాదులచే భుజశిరస్సుల యందు కొట్టుట) వీనిచే కోష్ఠమధ్యమును జెందునటుల జేయవలయును.

నేత్రము వ్రణము వీనియందలి శల్యాకర్షణోపాయము.

సూక్ష్మాక్షివ్రణశల్యాని క్షౌమవాలజలైర్హరేత్. 3౯

నేత్రములు, వ్రణములు వీనియందుండు సూక్ష్మమయిన శల్యములను క్షౌమము (అనగా తెలిపట్టువస్త్రము) వాలము, (వెండ్రుకలు) ఉదకము, వీనిలో నేనివేనైన బయలు పరచవలయును. (అనగా ఆయాశల్యములను తగినటుల నొకకాలమునందు క్షౌమము చేతను, మఱియొకపుడు వాలముచేతను, వేఱొకపుడు ఉదకముచేతను బయలుపరచ వలయునని భావము.)

ఉదకశల్యాకర్షణోపాయము.

అపాం పూర్ణం విధునుయాదవాక్శిరసమాయతమ్,
వామయేద్వా ముఖం భస్మరాశౌ వా నిఖనేన్నరమ్. ౪౦

తటాకాదులయం దకస్మాత్తుగ బడుటచే నుదకమువలన పూరితముగనుండు ఉదరముగల మనుజునిని తలక్రిందుగ త్రిప్పి దీర్ఘముగజేసి విదిలించి పిదప వైద్యుడు వమనము చేయించవలయును. లేక ముఖమువరకు (అనగా నోటివరకు) భస్మరాశి (అనగా బూడిదెసమూహము) లోనైనా పూడ్చవలయును.

"ఉదకపూర్ణస్య చక్రాద్యారోపణేన ఉదకనిస్సారణః కార్యః."

ఉదకపూరితమయిన ఉదరముగలమనుజుని చక్రాదులయం దారోపణము చేయించుట వలన ఉదకమును వెలిపరచవలయును. అని తంత్రాంతరమునందు చెప్పబడియున్నది.

కర్ణశల్యాకర్షణోపాయము.

కర్ణేఽంబుపూర్ణే హస్తేన మథిత్వా తైలవారిణీ,
క్షిపేదధోముఖం కర్ణం హన్యాద్వా చూషయేత వా. ౪౧

కర్ణములు ఉదకముచే పూరితంబులగునపుడు తైలము, ఉదకము అను నీరెంటిని మిశ్రముజేసి హస్తములచే మథించి కర్ణములలో వేయవలయును. లేక కర్ణము నధో ముఖముగనునిచి కొట్టవలయును. లేక శృంగాదులచే పీల్చవలయును.

కర్ణగతకీటాద్యాకర్షణోపాయము.

కీటే స్రోతోగతే కర్ణం పూరయేల్లవణాంబునా,
శుక్తేన వా సుఖోష్ణేన మృతే క్లేదహరో విధిః. ౪౨

చీమలు, నల్లజెఱ్ఱి మొదలగు పురుగులు చెవులయందు ప్రవేశించినయెడ లవణమిశ్రితముగనుండు ఉదకముచేగాని, సుఖోష్ణమయినశుక్తముచేగాని కర్ణమును పూరణము చేయవలయును. మఱియు నాపురుగులు చచ్చి పిదప క్లేదహరమయిన (లోపలి చెమ్మను హరించు)విధిని చేయవలయును.

జాతుషాదిశల్యవిలయము.

జాతుషం హేమరూప్యాదిధాతుజం చ చిరస్థితమ్,
ఊష్మణా ప్రాయశశ్శల్యం దేహజేన విలీయతే. ౪౩

లక్కసంబంధముగలవియును, స్వర్ణము, రజతము మొదలగు ధాతువుల సంబంధమైనవియు నైనశల్యములు శరీరమునందు చిరకాలమువరకు నుండినయెడల దేహజనితమయినఉష్ణముచే తఱుచుగా కరిగిపోవును.

మృదాదిశల్యవిలయాభావము.

మృద్వేణుదారుశృంగాస్థిదంతవాలోపలాని చ,
శల్యాని న విశీర్యంతే శరీరే మృణ్మయాని వా. ౪౪

మృత్తు, వెదురు, మ్రాను, శృంగము, అస్థి, దంతము, ఱాయి వీని సంబంధములైనశల్యములు దేహసంబంధమయిన ఉష్ణముచే కరగనేరవు.

విషాణాదిశల్యభంగము.

విషాణవేణ్వాయస్తాలదారుశల్యం చిరాదపి,
ప్రాయో నిర్భుజ్యతే తద్ధి పచత్యాశు పలాసృజీ. ౪౫

శృంగము, వెదురు, ఇనుము, తాటి, మ్రాను, వీనిసంబంధములైన శల్యములు చిరకాలముమీద తఱుచుగా విరిగిపోవునుగాని శరీరమువేడిచే కరుగనేరవు. ఏలననగా:—ఆశల్యములు శీఘ్రములోనే మాంసరక్తముల పచింపజేయును. కావున నవి యెల్ల విశీర్ణములగునుగాని బొత్తుగ నశింపవు.

మాంసప్రవిష్టశల్యాకర్షణోపాయము.

శల్యే మాంసావగాఢే చ స దేశో న విదహ్యతే,
తత స్తం మర్దనస్వేదశుద్ధికర్షణబృంహణైః. ౪౬
తీక్ష్ణోపనాహపానాన్నఘనశస్త్రపదాంకనైః,
పాచయిత్వా హరేచ్ఛల్యం పాటనైషణభేదనైః. ౪౭

శల్యము మాంసములో దాగియుండునపుడు ఆ శల్యముండుప్రదేశము పాకము

జెందకుండినచో యేప్రదేశమునందు శల్యముండునో ఆప్రదేశమును మర్దనముచేతను, ఒకానొకపుడు స్వేదనముచేతను, ఒకానొకపుడు వమనాదిశుద్ధులచేతను, ఒకానొకపుడు కర్షణముచేతను, ఒకానొకపుడు బృంహణముచేతను, ఒకానొకపుడు తీక్ష్ణమయిన ఉపనాహస్వేదముచేతను, ఒకానొకపుడు తీక్ష్ణమయిన అన్నపానములచేతను, ఒకానొకపుడు శస్త్రముచేతను యథాక్రమముగా పాకముచేయించి పాటనము వ్రణభేదనము అను క్రియలచే శల్యమును బయలుపరచవలయును.

శల్యప్రదేశయన్త్రాణామవేక్ష్య బహురూపతామ్,
తైస్తైరుపాయైర్మతిమాన్ శల్యం విద్యాత్తథా హరేత్. ౪౮

ధాతువులు, శృంగము, వెదురు, మొదలగు ననేకవిధ శల్యభేదములను, త్వక్కుమాంసము మొదలగు ననేకవిధ ప్రదేశభేదములను, స్వస్తికము మొదలగు ననేకవిధయంత్రభేదములను బుద్ధిమంతుడగు వైద్యుడు బాగుగ దెలిసికొని యిదివరకు జెప్పబడినవియును, జెప్పబడనవియునైన ఉపాయములచే శల్యముల నాకర్షించవలయును.

"వ్రణే ప్రసన్నే ప్రాంతేషు నాతిస్పర్శాసహిష్ణుతా,
అల్పే శోఫే చ తాపే చ నిశ్శల్యమితి నిర్దిశేత్."

వ్రణము ప్రసన్నముగనుండుట, సమీపప్రదేశమునందు స్పర్శమును సహించకుండుట, స్వల్పమయినవాపు, స్వల్పమయిన తాపముగలిగియుండుట, ఇట్టిలక్షణములచే శల్యము లేదని తెలిసికొనవలయును.

అష్టావింశాధ్యాయము, ముగిసెను.

ఏకోనత్రింశాధ్యాయము.

అవ: పూర్వాధ్యాయమునందు "శస్త్రేణవా విశస్యాద" అనగా తొలుత శస్త్రముచే మాంసాదులను ఛేదించి అని చెప్పియుండుటవలన నీయధ్యాయమునందు శస్త్రకర్మవిధి చెప్పబడుచున్నది.

శస్త్రకర్మవిధ్యధ్యాయప్రారంభము.

సూ. అథాతశ్శస్త్రకర్మవిధిమధ్యాయం వ్యాఖ్యాస్యామః,
ఇతిహ స్మాహురాత్రేయాదయో మహర్షయః.

శల్యాహరణవిధ్యధ్యాయానంతరము శస్త్రకర్మజేయవలసిన క్రమమును తెలియజేసెడు శస్త్రకర్మవిధ్యధ్యాయమును వివరించెదము.

శోఫచికిత్సాక్రమము.

వ్రణస్సంజాయతే ప్రాయః పాకాచ్ఛ్వయథుపూర్వకాత్,
తమేవోపచరేత్తస్మాద్రక్షన్పాకం ప్రయత్నతః. ౧
సుశీతలేపసేకాస్రమోక్షసంశోధనాదిభిః,

తొలుత వాపుతోగూడియుండునట్టి పాకముచే తఱుచుగా వ్రణము గలుగును. కాబట్టి ఆ పాకమును ప్రయత్నపూర్వకముగా స్పర్శముచేతను, వీర్యముచేతను, శీతలముగనుండులేప సేకములచేతను, రక్తమోక్షణముచేతను, వమనవిరేచనాది శుద్ధులచేతను, కషాయపాన, ఘృతపానాదులచేతను, రక్షించుచు ఆ వాపును చికిత్సింపవలయును. మఱియును వాపు, పాకములేకయే శస్త్రాద్యభిఘాతముచే వ్రణముగలుగును. కావున తఱుచుగా అను నర్థమును తెలియజేసెడు 'ప్రాయః' అను పదము ఇచట ప్రయోగింపబడినది.

ఆమశోఫలక్షణము.

శోఫోఽల్పోఽల్పోష్ణరుక్సామస్సవర్ణః కఠినస్థిరః. ౨

ఆమమైన (పక్వముగాని) శోఫ స్వల్పముగ, స్వల్పమైన ఉష్ణము, శూల, వీనితోగూడినదిగ, చర్మములో సమానమైన వర్ణముగలదిగ, పక్వమైన శోఫవలె మృదువుగ నుండక కఠినముగ స్థిరముగనుండును.

పచ్యమానశోఫలక్షణము.

పచ్యమానో వివర్ణస్తు రాగీ వస్తిరివాతతః,
స్ఫుటతీవ సనిస్తోదస్సాంగమర్దవిజృంభికః 3
సంరంభారుచిదాహోషాతృట్ జ్వరానిద్రతాన్వితః,
స్త్యానం విష్యందయత్యాజ్యం వ్రణవత్ స్పర్శనాసహః. ౪

పక్వావస్థనొందుచుండుశోఫ వివర్ణముగనైనను రక్తవర్ణముకలదిగనైననుండి గాలి చేనిండిన తోలుతిత్తివలె నుబ్బియుండును. పగులునట్లుండి గుండిసూది గుచ్చినట్లు తీవ్రమైన పోటు పుట్టును. శరీరావయవములెల్ల నొచ్చును. ఆవలింతలు విశేషముగ వెడలును. ఇట్టిదని నోట చెప్పశక్యముగాక తనకుమాత్రము గోచరములగు నానావిధములైన బాధలును, అరోచకమును శరీరమునందెల్ల మంటయును, శోఫస్థానమున విశేషమైనమంటయును, దప్పియు, జ్వరంబును, విశేషముగ కల్గును. నిదుర బట్టదు. అట్టివాపు కల్గినస్థలమున పేరిన నెయ్యి నునిచినచో నీరుగకరుగును. చేత తాకినచో పుండుపై తాకినవిధముగ స్పర్శము నోర్వజాలకుండును. ఇట్టి లక్షణములుకల్గినయెడ వ్రణపాకావస్థ నొందుచున్నదని యెరుంగునది.

పక్వశోఫలక్షణము.

పక్వేఽల్ప*వేగతా మ్లానిః పాండుతా వలిసంభవః,
నామోఽంతేష్వాన్నతిర్మధ్యే కండూశోఫాతి మార్దవమ్ ౫
స్పృష్టే పూయస్య సంచారో భవేద్వస్తావివాంభసః,

శోఫ పక్వమైయుండగా స్వల్పవేగము, వాడియుండుట, పాండురవర్ణము, వళులు (ముడతలు) అంచులయందుపల్లము, మధ్యమునందున్నతము, దురద, శోఫ తగ్గియుండుట ఈలక్షణములు గలుగును. ఆ శోఫలో స్పృశించునపుడు వస్తియందు ఉదకసంచారమువలెనే పూయసంచారము కలుగును.

శోఫపాకనిదానము.

శూలం నర్తేఽనిలాద్దాహః పిత్తాచ్చోఫః కఫోదయాత్. ౬
రాగో రక్తాచ్చ పాకస్స్యాదతో దోషైస్సశోణితైః,

వాతములేకయే శూలగలుగనేరదు. పిత్తములేకయే తాపము (అనగా మంట) గలుగనేరదు. కఫములేకయే శోఫ గలుగనేరదు. రక్తములేకయే యెఱుపువర్ణము గలుగనేరదు. కాబట్టి రక్తముతోగూడియుండునట్టి వాతాదిదోషముల మూడిటిచేతనే శోఫ పాకమును జెందును.

---

* వేదనా ఇతి పా.

పాకాధిక్యశోఫలక్షణము

పాకేఽతివృత్తే సుషిర స్తనుత్వగ్దోషభక్షితః. ౭
వలీభి ర్వాచితశ్శ్యావశ్శీర్యమాణతనూరుహః,

పాకము అతిక్రాంతమై యుండగా శోఫయొక్క ప్రదేశము పల్లముగ, మృదువైన చర్మముగలదిగ, దోషముచే భక్షింపబడినదిగ, వళుల (ముడతల) చే వ్యాప్తముగ, శ్యామవర్ణముగలదిగ, రోమములు రాలిపోవునదిగ నుండును.

రక్తపాకలక్షణము.

కఫజేషు తు శోఫేషు గంభీరం పాకమేత్యసృక్. ౮
పక్వలింగం తతోఽస్పష్టం యత్ర స్యాచ్ఛీతశోఫతా,
త్వక్సావర్ణ్యం రుజోఽల్పత్వం ఘనస్పర్శత్వమశ్మవత్. ౯
రక్తపాకమితి బ్రూయాత్తం ప్రాజ్ఞో ముక్తసంశయః,

కఫాధిక్యము గలిగిన శోఫలయందు రక్తము గంభీరమైన పాకమును జెందును. (మిక్కిలి లోతున శోఫపక్వమగుననుట) అది మిక్కుటముగ లోనమరిగియుండుటవలన నేత్రములకగపడదు. కాబట్టి పక్వలక్షణము స్పష్టముగ దెలియనేరదు. ఆ పాకములో శీతగుణసంబంధముచే శీతలమైన శోఫగుణము, చర్మముతో సమానమైనవర్ణమును, స్వల్పమైనబాధగలుగుటయు, వేళ్లు మొదలగువానిచే తాకిన రాయివలె కఠినమైన స్పర్శయును గలిగియుండును. అటువంటి శోఫయొక్క పాకమును బుద్ధిమంతుడగు వైద్యుడు సంశయరహితుడై రక్తపాకమని చెప్పుటయే కాక దానియందు శోఫలేదనియు జెప్పవలయును.

శ్వయథుపాకమున దారణకర్మము.

అల్పశక్తేఽబలే బాలే పాకే చాత్యర్థముద్ధతే. ౧౦
దారణం మర్మసంధ్యాది స్థితే చాన్యత్ర పాటనమ్,

స్వల్పబలముగలవాడును, బలములేనివాడు, బాలుడు, వీరికి జనించియుండు శోఫయందును, పాకముచే మిక్కిలి అతిక్రాంతమైన శోఫయందును.—

“గుగ్గుల్వతసిగోదంతస్వర్ణక్షీరీకపోతవిట్,
క్షారౌషధాని క్షారాశ్చ పక్వశోఫవిదారణమ్.”

అని వ్రణప్రతిషేధాధ్యాయములో జెప్పబడు గుగ్గులు, అగసి, గోదంతము, స్వర్ణక్షీరి, పావురపిట్టమలము, క్షారౌషధము, క్షారములు యీ మొదలగు దారణద్రవ్యములచే దారణము చేయవలయును, (పగులునట్లు చేయవలెననుట) మర్మము, సంధులు మొదలగు వానియందుండు శోఫయందును దారణద్రవ్యములచే దారణము చేయవలయును. దారణ

మునకు యోగ్యమని చెప్పబడిన స్థానములకంటె నితరస్థానములయందుండు శోఫయందు శస్త్రముచే పాటనము చేయవలయును. (పాటనమనగ శస్త్రముచే పగులగోయుట)

ఆమశోఫదారణజనితోపద్రవములు.

ఆమచ్ఛేదే సిరాస్నాయువ్యాపదోఽసృగతిస్రుతిః ౧౧
రుజోఽతివృద్ధిర్దరణం విసర్పో వా క్షతోద్భవః,

ఆమమయినశోఫను శస్త్రముచే భేదించునప్పుడు సిరలు, స్నాయువులు, వీనికి వ్యాపత్తు కల్గును. మఱియు నధిక రక్తస్రావము, బాధాధిక్యముగలుగును. విసరణము (అనగా స్ఫుటనము) లేక గాయముచేజనించు విసర్పరోగము గలుగును.

పక్వశోఫను ఛేదించకుండుటచే గల్గునుపద్రవములు.

తిష్ఠ*న్నంతః పునః పూయస్సిరాస్నాయ్వసృగామిషమ్. ౧౨
వివృద్ధో దహతి క్షిప్రం తృణోలపమివానలః,

పక్వమైనశోఫను పేక్షించినచో చీము లోప్రదేశమునందుండినదై మరల విశేషముగా వృద్ధిజెంది సిరలు స్నాయువులు, రక్తము, మాంసము వీనిని అగ్ని తృణములను దహింపజేయునటుల శీఘ్రముగా పాడింపజేయును.

ఆమపాకచ్ఛేదనిషేధము.

యశ్ఛినత్త్యామమజ్ఞానాద్యశ్చ పక్వముపేక్షతే. ౧౩
శ్వపచావివ విజ్ఞేయౌ తావనిశ్చితకారిణౌ,

ఏ పురుషుడు అజ్ఞానముచే ఆమమయిన (పక్వముగాని) శోఫను ఛేదించునో, పక్వమైన శోఫను ఛేదనము చేయక యుపేక్షించునో అటుల బాగుగా యోచించి చేయకుండు ఆయిరువురు వైద్యులును రోగిని జంపుదురు. కావున వారిని చండాలురతో సమానులని తెలియవలయును.

శస్త్రకర్మపూర్వకర్తవ్యము.

ప్రాక్శస్త్రకర్మణశ్చేష్టం భోజయేదన్నమాతురమ్. ౧౪
పానపం పాయయేన్మద్యం తీక్ష్ణం యో వేదనాక్షమః,

శస్త్రకర్మకుముందు రోగికి ఇష్టమైన అన్నమును (అనగా వ్రణమునందపథ్యముగనుండు అన్నమునుగూడ బలముగలుగుటకై) భోజనము చేయించవలయును. శస్త్రపీడను సహించలేనిరోగికి మద్యపానాభ్యాసము కలిగియుండినచో అధికముగ మదకరమైనమద్యమును పానము చేయించవలయును.

* న్పక్వే ఇతిపా.

న మూర్ఛత్యన్నసంయోగా న్మత్తశ్శస్త్రం న బుధ్యతే. ౧౫

అన్నమునుభుజించుటవలన మూర్ఛనుజెందనేరడు. తీక్ష్ణమయిన మద్యపానముచే మదించియుండురోగి తన శరీరమునందు ప్రయోగించబడు శస్త్రముచే గలిగినబాధను తెలిసికొననేరడు. (అనగా శస్త్రోపద్రవముచే చలించకుండునని తాత్పర్యము.) కావున యథోచితముగ నన్నమునైనను మద్యపానార్హునకు మద్యమునైనను శస్త్రకర్మమునకు ముందుపయోగించవలెనునుట.

అశ్మరీరోగాదులయందు శస్త్రకర్మనుపూర్వము అన్నాది నిషేధము.

అన్యత్ర మూఢగర్భాశ్మముఖరోగోదరాతురాత్,

మూఢగర్భము, అశ్మరి, ముఖరోగము, ఉదరరోగము రోగములు గలవారిని వర్జించి యితరమైనరోగులకు ఇష్టమయిన అన్నాదులను, మద్యపానమును చేయించవలయును.

శస్త్రప్రయోగక్రమము.

అథాహృతోపకరణం వైద్యః ప్రాఙ్ముఖమాతురమ్. ౧౬
సమ్ముఖో యంత్రయిత్వాశు న్యస్యేన్మర్మాది వర్జయన్,
అనులోమం సునిశితం శస్త్రమాపూయదర్శనాత్. ౧౭
సకృదేవాహరేత్తచ్చ

పిదప తత్కాలయోగ్యమయిన యంత్రములు, శస్త్రములు, అగ్ని, జాంబవోష్ఠము, దూదితోగూడియుండు బట్ట, స్నేహనము, మధుకల్కము ఈ మొదలగు వానిని తన సమీపమునందు సిద్ధముగానుంచుకొని యుండువాడును, తూర్పు ముఖముగా కూర్చుండియుండురోగికి అభిముఖముగా (అనగా పశ్చిమముఖముగా) నుండువాడును నగు వైద్యుడు యంత్రణముచేసి మర్మసిరాదులను వర్జించి మిక్కిలి పదునుగల శస్త్రమును విలంబముచేయక అనులోమముగా ప్రయోగించవలయును. ఆ శస్త్రమును చీము కనబడువరకు నొకటేసారిగా ప్రయోగించవలయును. చీముకనబడిన పిదప శస్త్రమును వ్రణమున ప్రయోగింపంజనదు.

పాకే తు సుమహత్యపి,
పాటయేద్వ్యంగులం సమ్యగ్ద్వ్యంగులంత్ర్యంగులాంతరమ్.
ఏషితవ్యా సమ్యగేషిణ్యా పరితస్సునిరూపితమ్,
అంగులీనాలవాలైర్వా యథా* దేశం యథాశయమ్ ౧౮

* దోషం ఇతిపా.

మహత్తయిన పాకములో తత్పార్శ్వమునందు 2 లేక 3 అంగుళముల ప్రదేశమును విడిచి 2 అంగుళముల పరిమాణముగల మఱియొక వ్రణమునుచేసి అంతటను బాగుగ చూచి ఏషిణియను నాయుధముచేగాని, వ్రేళ్లచేగాని, పద్మోత్పలాది నాళములచేగాని, పందిమొదలగు జంతువులయొక్క వాలములచేగాని చక్కగ పరిశీలించి వ్రణము ఎంతవరకు వ్యాపించియుండునదియు స్ఫుటముగ నిర్ణయించి వాతాదిదోష, వ్రణస్థానానుగుణముగా శస్త్రకర్మ చేయనగును.

యతో గతాం గతిం విద్యాదుత్సంగో యత్ర యత్ర చ,
తత్ర తత్ర వ్రణం కుర్యాత్సువిభక్తం నిరాశయమ్. ౨౦
ఆయతం చ విశాలం చ యథాదోషో న తిష్ఠతి,

ఏయే ప్రదేశమునందు బహుదూరము వ్రణనాడి వ్యాపించియుండునో దానిం దెలిసికొని ఆయాప్రదేశములయందును, ఏయే శోఫప్రదేశమునం దౌన్నత్యము గలిగియుండునో దానిందెలిసికొని ఆయాప్రదేశములయందును, పుండు చేయవలెను. అట్లు చేయబడిన వ్రణములు ఒండొంటఁ గలియక వేరువేరుగ నేర్పడి పూయాదిదోషములు నిలచి యుండుట కెడమీయక విశాలములై యుండవలెను. అట్టివ్రణములనుండి పూయాదులు బైటవెడలి వ్రణభాగమున నిలుపక నిశ్శేషముగ నుండవలెను.

శస్త్రకర్మయందు వైద్యున కుండవలసినగుణములు.

శౌర్యమాశుక్రియాతీక్ష్ణం శస్త్రమస్వేదవేపథుః. ౨౧
అసంమోహశ్చ వైద్యస్య శస్త్రకర్మణి శస్యతే,

వైద్యునికి పాటనము మొదలగు శస్త్రకర్మలయందు ధైర్యము, హస్తచాతుర్యము (అనగా శీఘ్రములో పాటనాదికృత్యములను చేయు సామర్థ్యము) తీక్ష్ణమయిన శస్త్రము, స్వేదము, కంపములేకుండుట, తత్కాలోచితకార్యములయందు మోహము లేకుండుట, ఇవి ప్రశస్తంబులు. వైద్యునికి శస్త్రకర్మయందు ధైర్యము ప్రశస్తమని చెప్పినందుచేతనే ధైర్యముగలవానికి స్వేదము, కంపములేకుండునని యేర్పడుచున్నది. అయినప్పటికి ఉష్ణకాలవశముచేగాని ప్రకృతివశముచేగాని యెవనికైన నొకవైద్యునికి స్వేదము, కంపము గలుగును. తత్పరిహారార్థము ప్రత్యేకముగా "అస్వేదవేపథు" అని చెప్పబడినది. స్వేదముతోగూడియుండు వైద్యుడు శస్త్రకర్మ చేయుటకై యత్నించునపుడు వానికి శస్త్రగ్రహణమే సాధ్యముకానేరదు, అటులనే కంపముతోగూడిన వానికిని శస్త్రగ్రహణము సాధ్యముకానేరదు. కావున నా స్వేదకంపములు లేకుండుట యుక్తము.

లలాటాదులయందు ఛేదనక్రమము.

తిర్యక్ఛింద్యాల్లలాటభ్రూదంతవేష్టకజత్రుణి. ౨౨
కుక్షికక్షాక్షికూటౌష్ఠకపోలగళవంక్షణే,

లలాటము, కనుబొమలు, దంతవేష్టకము (అనగా దంతములకాధారములగుచిగుళ్లు), మెడకొంకులు, ఉదరము, చంకలు, అక్షికూటము, పెదవులు, చెక్కిళ్లు, కంఠము, గజ్జలు వీనియందు అడ్డముగా ఛేదనము చేయవలయును.

తిర్యక్ఛేదననిషిద్ధస్థలములు.

అన్యత్ర చ్ఛేదనాత్తిర్యక్ సిరాస్నాయువిపాటనమ్. ౨౩

పైజెప్పినవానికంటె నితరప్రదేశములయందు అడ్డముగా ఛేదనము చేయుట వలన సిరలు, స్నాయువులు తెగును.

శస్త్రప్రయోగానంతరకర్తవ్యము.

శస్త్రేఽవచారితే వాగ్భిశ్శీతాంభోభిశ్చ రోగిణమ్,
ఆశ్వాస్య పరితోఽంగుళ్యా పరిపీడ్య వ్రణం తతః. ౨౪
క్షాళయిత్వా కషాయేణ ప్లోతేనాంభోఽపనీయ చ,
గుగ్గుల్వగురుసిద్ధార్థహింగుసర్జరసాన్వితైః. ౨౫
ధూపయేత్పటుషడ్గ్రంథానింబపత్రైర్ఘృతప్లుతైః,

శస్త్రమును ప్రయోగించునపుడు తత్కాలోచితముగ స్వస్థుడవైతివి. భయపడవలదు అని యీప్రకారముగా మధురమైన వార్తలచేతను, చల్లనినీళ్లుచల్లుట చేతను రోగిని ఓదార్చి ఆవ్రణమును నాల్గు ప్రక్కలయందును వ్రేళ్లచే బిసికి దానియందుండు చీము మొదలగు దోషములను వెలిపరచి పిదప అతిమధురము మున్నగువానిచే సిద్ధము చేయబడిన కషాయముచే గడిగి ప్రత్తినూలుచే నిర్మింపబడిన వస్త్రముచే తుడిచి గుగ్గిలము, అగురు, తెల్లావాలు, ఇంగువ, సర్జరసము, వీనితోఁగూడినదిగను, అధికమైన ఘృతముతోఁ జేర్చబడినదిగనుండు సైంధవలవణము, నల్లయతివస, వేపాకు వీనిచే నావ్రణమునకు పొగబట్టవలయును. మఱియు,

"గుగ్గుల్వాదిభిరేవం శయనాసనాది ద్విరహ్నో ధూపయేత్"

అని యష్టాంగసంగ్రహమునందున్నది. కావున పైజెప్పిన గుగ్గిలము మున్నగువానిచే దినమునకు రెండుమార్లు వ్రణమునకు పొగబట్టుటయేకాక ఆరోగిపరుండు శయనమునకును, ఆస్తరణము మున్నగువానికిని పొగబట్టవలెనని తెలిసెడి.

వ్రణమునందు వర్తిప్రయోగము.

తిలకల్కాజ్యమధుభి ర్యథాస్వం భేషజేన చ ౨౬
దిగ్ధాం వర్తిం తతో దద్యాత్తైరేవాచ్ఛాదయేచ్చ తామ్,

పిదప యథాక్రమముగా తిలకల్కము, ఘృతము, తేనె, వీనిచే పూయబడిన కార్పాసమయమైన వత్తిని ఆవ్రణములో ప్రవేశింపజేయవలయును. మఱియు నా వ్రణములో వేయబడినవత్తిని ఆతిలకల్కాదులచేతనే మూయవలయును. యథాక్రమ మనగా:—వాతవ్రణమునందు తిలపిష్టముచే పూయబడినవత్తిని, పిత్తవ్రణమునందు ఘృతముచేపూయబడినవత్తిని, కఫవ్రణమునందు తేనెచే పూయబడినవత్తిని ప్రవేశింపజేసి మూయవలయుననియర్థము. సర్వదోషములలో నేని కాలమునందు తిలకల్కము, ఘృతము, తేనె యీ మూటిచే పూయబడినవత్తిని ప్రయోగించవలయునని కొందరు వచించెదరు.

వ్రణాచ్ఛాదనము.

ఘృతాక్తైస్సక్తుభిశ్చోర్ధ్వం

వత్తికిపైన ఘృతయుక్తమైన సక్తువులచే మూయవలయును.—

"నాతిభ్రష్టయవసక్తుభిర్ఘృతాక్తైర్భిన్నానాం తేఽంధసాం దక్షిణాంగులీభిః సుమృదితైరేవ చ్ఛాదయేత్."

రోగి భుజించినపిదప కొంచెముగ వేయించబడిన యవసక్తువులలో నెయ్యిని చేర్చి ఉదకముతోడ దక్షిణహస్తముయొక్క వ్రేళ్లచే బాగుగమర్దనముచేసి ఆసక్తువులచే నావత్తిని మూయవలయును. అని అష్టాంగసంగ్రహమునందు చెప్పబడియున్నది.

వ్రణబంధనక్రమము.

ఘనాం కబలికాం తతః. ౨౭
నిధాయ యుక్త్యా బధ్నీయాత్పట్టేన సుసమాహితమ్,
పార్శ్వే సవ్యేఽపసవ్యే వా నాధస్తాన్నైవ చోపరి. ౨౮

వ్రణములోపల ప్రయోగించబడినవత్తిని మూసినపిదప అనేకవస్త్రఖండములను చేర్చి సిద్ధముచేయబడినఘనమైన కబళికను దానిపైనునిచి దళమైన వస్త్రఖండముచే దోషము, కాలము వీనికనుగుణమైనయుక్తిచేత వామపార్శ్వమునందుగాని, దక్షిణపార్శ్వమునందుగాని వ్రణము నతిగాఢతతో కట్టవలయును. మఱియును వ్రణము నధోభాగమునందును, ఊర్ధ్వభాగమునందును కట్టంజనదు. దోషము, కాలము వీనికనుగుణమైన యుక్తియనగా:—

"వాతశ్లేష్మోద్భవాం స్తత్ర ద్విస్త్రిర్వా వేష్టయేద్వ్రణాన్,
సకృదేవ పరిక్షిప్య రక్తపిత్తాభిఘాతజాన్. తథా.
శస్త్రక్షతరుజాయాం తు ప్రతతాయాంయష్టిమధుక సర్పిషోష్ణేన వ్రణంసించేత్.
ఉదకుంభాదాపో గృహీత్వా ప్రోక్షయేత్పరిత ఉపచరేత్."

వాతశ్లేష్మములచే జనించిన వ్రణములను వస్త్రపట్టముచే రెండు చుట్లుగాని లేక మూడు చుట్లుగాని చుట్టికట్టవలయును. రక్తపిత్త, అభిఘాతములవలన జనించిన వ్రణములనుఒకే చుట్టుచుట్టి కట్టవలయును. అని అష్టాంగసంగ్రహములో జెప్పబడియున్నది. శస్త్రముయొక్క గాయముచే గలిగిన వ్రణమును ఉష్ణమైన యష్టిమధుకముతో గూడియుండు ఘృతముచే తడుపవలయును. మఱియు ఉదకకుంభములోనుండి జలమునెత్తి దానిపై చల్లుచుండవలయును. అని అష్టాంగసంగ్రహములో జెప్పబడియున్నది.

వ్రణబంధనపట్టములు.

శుచిసూక్ష్మదృఢాః పట్టాః కబళ్యస్సవికేశికాః,
ధూపితా మృదవశ్లక్ష్ణా నిర్వలీకా వ్రణే హితాః. ౨౯

తెల్లగ, సూక్ష్మముగ, గట్టిగనుండుపట్టములు వ్రణమునందు హితకరంబులు. ఘృతముచే ధూపము వేయబడినదిగ, మృదువుగ, నునుపుగలదిగ, ముడతలు లేనిదిగ, పట్టవర్తులతోగూడినదిగనుండు కబళికలు వ్రణమునందు హితకరంబులు.

వ్రణరక్షణము.

కుర్వీతానంతరం తస్య రక్షాం రక్షోనిషిద్ధయే,
బలిం చోపహరేత్తేభ్యః

పిదప శస్త్రకర్మ చేయబడిన రోగియొక్క వ్రణమునందు మాంసమును భుజించునట్టి రాక్షసులు సోకకుండునటుల రక్ష చేయవలయును. మఱియు నారాక్షసులకును బలుల నియ్యవలయును.

మూర్ధౌషధధారణము.

సదా మూర్ధ్నా ఉవధారయేత్. ౩౦
లక్ష్మీం గుహామతిగుహాం జటిలాం బ్రహ్మచారిణీమ్,
వచాం ఛత్రామతిచ్ఛత్రాం దూర్వాం సిద్ధార్థకానపి. ౩౧

సర్వకాలమునందును ముడుగుదామర, నక్కతోకపొన్న, ముయ్యాకుపొన్న, జటామాంసి, బ్రహ్మచారిణి (అనగా గంటుభారంగి), వస, సదాప, విషాణిక గరికె, తెల్లావాలు అనునీమహౌషధులను శిరమునందు ధరించవలయును.

వ్రణితోపచారము.

తతస్స్నేహాదినేహోక్తం తస్యాచారం సమాచరేత్,

పిదప నా వ్రణితునికి స్నేహపానవిధియందు చెప్పబడిన "ఉష్ణోదకోపచారీస్యాదిత్యాది" విధుల నుపదేశించవలయును.

వ్రణమునందు దివాస్వప్ననిషేధము

దివా స్వాప్నో వ్రణే కండూరాగరుక్ఛోఫపూయకృత్. 3౨

పగటినిద్రచే వ్రణమునందు దురద, ఎఱుపువర్ణము, శూల, శోఫ, చీము ఇవి గలుగును. కాబట్టి వ్రణితుడు పగటినిద్రను వర్జించవలయును.

వ్రణమునందు స్త్రీదర్శనాదినిషేధము.

స్త్రీణాం తు స్మృతిసంస్పర్శదర్శనైశ్చలితస్రుతే,
శుక్రే వ్యవాయజాన్దోషానసంసర్గేఽప్యవాప్నుయాత్. 33

స్త్రీలయొక్క స్మరణము, స్పర్శనము, దర్శనము, వీనిచే రేతస్సు స్వస్థానము నుండి చలించి స్రవించినయెడల స్త్రీయొక్క సంసర్గమైథునములు లేకుండినను, మైథునముచేగలుగునట్టి దోషములుగలుగును. కాబట్టి స్త్రీలయొక్క స్మరణము, దర్శనము, స్పర్శనము మొదలగువానిని వ్రణితుడు వర్జించవలయును.

వ్రణమునందు పథ్యము.

భోజనం తు యథాసాత్మ్యం యవగోధూమషష్టికాః,
మసూరముద్గతువరీజీవంతీసునిషణ్ణకాః. 3౪
బాలమూలకవార్తాకతండులీయకవాస్తుకమ్,
కారవేల్లకకర్కోటపటోలకటుకాఫలమ్. 3౫
సైంధవం దాడిమం ధాత్రీ ఘృతం తప్తహిమం జలమ్,
జీర్ణశాల్యోదనం స్నిగ్ధమల్పముష్ణం ద్రవోత్తరమ్. 3౬
భుంజానో జాంగలైర్మాంసైః శీఘ్రం వ్రణమపోహతి,

యవలు, గోధుమలు, షష్టికములు, (అరువదినాళ్లసాంబాళ్ళు) చిఱుసెనగలు, పెసలు, కందులు మొదలగుధాన్యములను, మునుబాల, చెంచలికూర, లేతముల్లంగి, వంకాయ, చిట్టికూర, చక్రవర్తికూర, కాకరకాయ, ఆగాకర, పొట్లకాయ, తక్కాలపండు అనునీ శాకములను, సైంధవలవణము, దాడింబ, ఉసిరికకాయ, ఘృతము, బాగుగా కాచి చల్లార్చిన ఉదకము, ప్రాతవియగు శాలితండులములయన్నము, వీనిని సాత్మ్యానుగుణముగ (ఎవనెవనికెది అభ్యాసమువలన హితముగనుండునో ఆప్రకార

ముగ) జాంగలమాంసము, స్నేహము వీనితోఁడ అల్పముగ, ఉష్ణముగ, ద్రవోత్తరము భుజించు వ్రణితునికి శీఘ్రముగ వ్రణము ఆరును.

అశితం మాత్రయా కాలే పథ్యం యాతి జరాం సుఖమ్. ౩౭
అజీర్ణే త్వనిలాదీనాం విభ్రమో బలవాన్ భవేత్,
తతశ్శోథరుజాపాకదాహానాహానవాప్నుయాత్. ౩౮

యుక్తమైన కాలమునందు మితముగ భుజింపబడిన పథ్యమైనయాహారము సుఖముగా జీర్ణమును జెందును. కాబట్టి పథ్యకరమైన యాహారమును యుక్తమైనకాలమునందు భుజింపవలయును. అజీర్ణముగ నుండునపుడు వాతాదులకు బలవత్తరమయిన ప్రకోపము, దానిచే శోఫ, శూల, పాకము, సర్వాంగతాపము, కడుపుబ్బరము మొదలగు నుపద్రవములు గలుగును. కావున నెపుడును అజీర్ణము గలుగునటుల నాహారాదుల జేయంజనదు.

వ్రణమునందు వర్జ్యాహారాదులు.

నవధాన్యం తిలాన్ మాషాన్ మద్యం మాంసం త్వజాంగలమ్,
క్షీరేక్షువికృతీరమ్లం లవణం కటుకం త్యజేత్. ౩౯
యచ్చాన్యదపి విష్టంభి విదాహి గురు శీతలమ్,
వర్గోఽయం నవధాన్యాదిర్వ్రణినస్సర్వదోషకృత్. ౪౦

నూతనధాన్యములు, నువ్వులు, మినుములు, మద్యము, జాంగలదేశమునందు జనించు జంతువులకన్న నితరములగు జంతువులమాంసము, క్షీరవికారము, ఇక్షువికారము, అమ్లము, లవణము, కారము, మలబంధకరముగ, విదాహిగ, గురువుగనుండు నితరమయినవస్తువులు, శీతోదకము మొదలగు శీతలమైనవస్తువులు, వీనిని వ్రణితుడు త్యజింపవలయును. ఈనవధాన్యాదివర్గము వ్రణితునికి సర్వదోషములను గలుగజేయును.

“నవధాన్యం విష్టంభి మాషకలాయకులుత్థనిష్పావశింబీశీతాంబుమద్యేక్షుక్షీరపిష్టతిలవికృతిశుష్కశాకపిణ్యాకహరితకామ్లలవణకటుకక్షారవృష్యామిషాణి వర్జయేత్.” నూతనధాన్యము, మలబంధకరములగు వస్తువులు, మినుములు, బోడసెనగలు, ఉలవలు, అనుములు, కందులు మొదలగు కాయధాన్యములు శీతోదకము, మద్యము, చెఱుకు, పాలు, పిండి, నువ్వులు వీనివికారములు, ఎండినశాకములు, తెలికపిండి, మునగాకు, ఆమ్లము, లవణము, కారము, క్షారము, శుక్రవృద్ధికరమయిన మాంసములు వీనిని వర్జింపవలయును. అని అష్టాంగసంగ్రహమునందు చెప్పబడియున్నది.

మద్యం తీక్ష్ణోష్ణరూక్షామ్లం మాశు వ్యాపాదయేద్వ్రణమ్,

తీక్ష్ణముగ, ఉష్ణముగ, రూక్షగ, అమ్లముగనుండు మద్యము శీఘ్రముగా వ్రణమునందాపత్తును కల్గించును. తీక్ష్ణాదిగుణములతోఁగూడిన మద్యము వ్రణితున కుపయోగింపఁజనదు.

మరియు "సస్నేహం మధురప్రాయం నాతితీక్ష్ణమకర్కశమ్,
శమయత్సుఖపేయంచ మార్ద్వీకేషు తదుత్తమమ్."

స్నేహముతోఁగూడినదిగ, మధురముగ, అతితీక్ష్ణణము, అతికాఠిన్యములేనిదిగ, లేటగ, సుఖముగ పానముచేయఁదగినదిగనుండు మద్యము మార్ద్వీకమద్యములలో ఉత్తమమైనదని తంత్రాంతరమునందు చెప్పబడియున్నది. కాఁబట్టి మార్ద్వీకాది ప్రాయముగనుండు మద్యము, రోధ్రాసవము మొదలగుమద్యము ఇవి సాత్మ్యముగనుండుటచే వానిని కొంచెముగా పానము చేయవచ్చును.

వ్రణోపచారము.

వాలోశీరైశ్చ వీజ్యేత నచైనం పరిఘట్టయేత్. ౮౧
నితుదేన్న చ కండూయేచ్ఛేష్టమానశ్చ పాలయేత్,
స్నిగ్ధవృద్ధద్విజాతీనాం కథాశ్శృణ్వన్మనః ప్రియాః. ౮౨
ఆశావాన్వ్యాధిమోక్షాయ క్షిప్రం వ్రణమపోహతి,

వాలము, వట్టివేరు, వీనిచే వ్రణమును విసరవలయును. వ్రణముపైనదుమ కూడదు. పొడవకూడదు. గోకకూడదు. ఏవిధమైనసొకవ్యాపారమును చేయుచునే ఆవ్రణమును కాపాడవలయును. స్నేహితులు, వృద్ధులు, బ్రాహ్మణులు వీరిమూలముగా మనస్సుకు ప్రియమయిన కథలను వినుచు రోగవిమోచనమునందాశగల వ్రణితుడు శీఘ్రముగా వ్రణమును పోఁగొట్టుకొనును.

ద్వితీయదివసమున వ్రణప్రక్షాళననిషేధము.

తృతీయేఽహ్ని పునః కుర్యాద్వ్రణకర్మ చ పూర్వవత్. ౮౩
ప్రక్షాళనాది దివసే ద్వితీయే నాచరేత్

మూఁడవదినమునందు మరల ప్రక్షాళనాదికర్మలను మునుపటివలెనే చేయవలయును. రెండవనాఁడు వ్రణప్రక్షాళనాది కృత్యములను చేయఁజనదు.

తథా,

తీవ్రవ్యథో విగ్రథితశ్చిరాత్సంరోహతి వ్రణః. ౮౪

రెండవదినమునందు ప్రక్షాళనముచేసినయెడల నావ్రణము తీవ్రమైన ఉపద్రవములు గలదిగ, గ్రంథులతోఁగూడినదిగనై చిరకాలముమీఁద ఆరును.

వ్రణవర్జనీయపదార్థాదులు.

స్నిగ్ధాం రూక్షాం శ్లథాం గాఢాం దుర్న్యస్తాం చ వికేశికామ్,

వ్రణే న దద్యాత్కల్కం చ స్నేహాత్క్లేదో వివర్ధతే. ౪౫
మాంసచ్ఛేదోఽతిరౌక్ష్యాద్దరణం శోణితాగమః,
శ్లథాతిగాఢదుర్న్యస్తైర్వ్రణవర్త్మావఘర్షణమ్. ౪౬

స్నిగ్ధముగ, రూక్షగ, శిథిలముగ, గట్టిగ, ప్రవేశించుట కసాధ్యముగ పలువిధములఁ బిలియున్నదిగనుండువర్తిని వ్రణమునం దుంచఁజనదు. అటులనే అతిస్నిగ్ధముగ, అతిరూక్షగ, శిథిలముగ, గట్టిగనుండుకల్కము వ్రణములో నుంచఁజనదు. ద్రవమయిన వస్తువుతోఁ జేర్చి పిష్టము చేయబడిన ఔషధము కల్కమని చెప్పఁబడును. ''అతిస్నేహాత్ క్లేదః'' అధికస్నేహముచే వ్రణమున చెమ్మ కలుగునని అష్టాంగసంగ్రహమునందు జెప్పఁబడియున్నది. పైజెప్పినవర్తి అతిస్నేహముతోఁ గూడియుండుటవలన పూయాదిద్రవమును వృద్ధిఁజేయును. మఱియు నావర్తి అతిరూక్షగనుండుటవలన మాంసచ్ఛేదము, తీవ్రమైనబాధ, దరణము, విశేషముగా రక్తస్రావము వీనిని గలుగఁజేయును. వర్తి శిథిలముగ, అతిలావుగ, లోనఁ బ్రవేశింపఁజేయుట కశక్యముగనుండుటవలన వ్రణమార్గమున నొరిబిడికల్గి వ్రణమును పెద్దదిగఁజేయును. కావున పైజెప్పిన యతిస్నేహాదిదోషములు లేకయుండు వర్త్యాదులను వ్రణమున నుంచవలెననుట.

వికేశికావర్తిప్రయోజనము.

సపూతిమాంసం సోత్సంగం సగతిం పూయగర్భిణమ్,
వ్రణం విశోధయేచ్ఛీఘ్రం స్థితా హ్యంతర్వికేశికా. ౪౭

దుర్గంధమైన మాంసముతోఁ గూడినదిగ, నడుమనున్నమైనదిగ పలుదెరంగుల వ్యాపించుస్వభావముగలదిగ, లోన చీముగలదిగనుండు వ్రణము వికేశికయనువర్తి శీఘ్రములో శుద్ధిజేయును. కాబట్టి పైజెప్పిన లక్షణములుగల వ్రణములలో వికేశికయను వర్తిని వ్రణములోపల ప్రయోగించవలయును.

ఛేదించబడిన అపక్వ వ్రణోపచారము.

వ్యామ్లం తు పాటితం శోఫం పాచనైస్సముపాచరేత్,
భోజనైరుపనాహైశ్చ నాతివ్రణవిరోధిభిః. ౪౮

పక్వమైన వ్రణము అపక్వమని అజ్ఞానముచే ఛేదించినయెడల వ్రణమునకు మిగుల అవిరోధిగ, పాచనముగ (అనగా అమ్లకటుకతీక్ష్ణ, ఉష్ణలవణప్రాయముగ)నుండు భోజనములు ఉపనాహములు వీనిచే నుపచరించవలయును.

కుట్టతగిన వ్రణములు.

సద్యస్సద్యోవ్రణాన్ సీవ్యేద్వివృతానభిఘాతజాన్

స్థానములోనుండి చలించిన అస్థులు, ఎండిన రక్తము, తృణము, రోమములు వీటిని యెత్తి పారవేసి శస్త్రాదులచే కోయబడి వ్రేలుచుండు మాంసమును, సంధిని, అస్థిని స్వస్థానమునందునిచి రక్తమును స్రవించకుండునపుడా వ్రణమును స్నాయువుచేతగాని, పిండిబండ మొదలగు వృక్షములయొక్క పట్టలచేచేయబడిన దారముచేతగాని కుట్టవలయును. కుట్టునపుడు అతిదూరమునందును, అతిసమీపమునందును కుట్టంజనదు. మఱియును వ్రణభాగమును మిగుల నల్పముగకాని మిక్కిలి అధికముగగాని గ్రహించి కుట్టంజనదు.

సీవనానంతర కర్తవ్యము.

సాంత్వయిత్వా తతశ్చార్తం వ్రణే మధుఘృతద్రుతైః. ౫౪
అంజనక్షౌమజమషీ ఫలినీశల్లకీఫలైః,
సరోధ్రమధుకైర్దిగ్ధే యుంజ్యాద్బంధాది పూర్వవత్. ౫౫

అటుల కుట్టిన పిదప శీతోదకమును పైనచల్లుట, విసనకఱ్ఱలచే విసురుట మొదలగువానిచే రోగిని ఓదార్చి, తేనె ఘృతము వీనితోడ జేర్చి కలియబెట్టబడిన అంజనము, వెలిపట్టువస్త్రముయొక్క మషి, ప్రేంకణము, అందుగుపంపు, లొద్దుగు, ఇప్ప వీనిచే వ్రణమునకు లేపనముజేసి పై జెప్పినప్రకారము కషాయముచే ప్రక్షాళనమును కబళిక మొదలగువానిని ప్రయోగించి యుక్తముగ కట్టవలెను.

రక్తరహితౌష్ఠ వ్రణసీవనక్రమము.

వ్రణో నిశ్శోణితౌష్ఠో యః కించిదేవానలిఖ్య తమ్,
సంజాతరుధిరం సీవ్యేత్సంధానం హ్యస్య శోణితమ్. ౫౬

వ్రణముయొక్క ఓష్ఠముల (అంచుల) యందు రక్తములేక యెండియున్నపుడు శస్త్రముచే నొకింత గీచి రక్తము స్రవింపుచుండగా ఆ వ్రణమును కుట్టవలయును. అది యేలననగా:—రక్తము వ్రణమును సంధానముచేయును.

వ్రణబంధనము.

బంధనాని తు దేశాదీన్ వీక్ష్య యుంజీత తేషు చ,

ఆవికాజినము మొదలగుబంధములను దేశకాలసాత్మ్యాదుల నాలోచించి ఆయా వ్రణమునకు తగినటుల చేయవలయును.

వ్రణబంధనస్వరూపము.

ఆవికాజినకౌశేయముష్ణం క్షౌమం తు శీతలమ్. ౫౭
శీతోష్ణం తూలసంతానకార్పాసస్నాయువల్కజమ్,

ఆవికాజినము (అనగా మేకచర్మము) కౌశేయము (అనగా పట్టు పురుగుల

వలన బుట్టబట్టలు) ఇవి ఉష్ణవీర్యముగలవి. క్షౌమము (అనగా వెలిపట్టువస్త్రము) శీతవీర్యముగలది. తూలసంతానమను బంధనము (అనగా బూరుగుదూది సూత్రములచే జేయబడిన బంధనము) ప్రత్తినూలుచే జేయబడినబంధనము స్నాయువుచే జేయబడిన బంధనము, పట్టలచేజేయబడిన బంధనము ఇవి శీతోష్ణవీర్యము గలది.

వ్రణబంధనోపయుక్తద్రవ్యములు.

తామ్రాయస్త్రపుసీసాని వ్రణే మేదఃకఫాధికే. ౫౮
భంగే చ యుంజ్యాత్ఫలకం చర్మవల్కకుశాది చ,

మేదస్సు, కఫము ఇవిఅధికముగనుండువ్రణములో తామ్రము, ఇనుము, తగరము, సీసము, వీటిని లేఖనార్థముపయోగింపవలయును. విరిగిన అంగములను బంధించుటలో పై జెప్పిన తామ్రాదులను మ్రానుమొదలగువానిపలకలు, చర్మము, వృక్షముల యొక్కపట్టలు, వెదురుమొదలగువానిబద్దలు వీనినుపయోగింపవలయును.

వ్రణబంధభేదములు.

స్వనామానుగతాకారా బంధాస్తు దశ పంచ చ. ౫౯
కోశస్వస్తికముత్తోలీ చీనాదామానువేల్లితమ్,
ఖట్వావిబంధస్థగికా వితానోత్సంగగోఫణాః. ౬౦
యమకం మండలాఖ్యం చ పంచాంగీ చేతి యోజయేత్,
యో యత్ర సునివిష్టః స్యాత్తం తేషాం తత్ర బుద్ధిమాన్. ౬౧

కోశము, స్వస్తికము, ముత్తోళి, చీనము, దామము, అనువేల్లితము, ఖట్వము, విబంధము, స్థగికా, వితానము, ఉత్సంగము, గోఫణము, యమకము, మండలాఖ్యము, పంచాగి అనియు బంధభేదములుపదునైదు విధంబులనుండును. అయ్యవి తమ పేరుకు తగిన యాకారములుగలవిగనుండును. అట్టికోశబంధము మొదలగు పదునైదు బంధములలో దేని నేస్థలమునందు కట్టిన యుంచితంబుగనుండునో దానిని బుద్ధిమంతుడగువైద్యుడాస్థలమునం దుపయోగించవలయును.

అదియెట్లన్న:——కోశమనుబంధమును వ్రేళ్లగణుపులయందును స్వస్తికమను బంధనమును సంధి, కూర్చము, కనుబొమలు, స్తనాంతరము (అనగా రెండు స్తనములకు మధ్యప్రదేశము), చంకలు, నేత్రములు, చెక్కిళ్లు, కర్ణములు వీనియందును; ముత్తోళిని మెడ మేఢ్రము వీనియందును; చీనమును కంటికొనలయందును, దామమును సంధి, గజ్జలుమొదలగుప్రదేశములయందును, అనువేల్లితమును చేతులు, కాళ్లు మొదలగు శాఖలయందును, ఖట్వనుసంధి, అంకిళ్లు చెక్కిళ్లు వీనియందును; విబంధమును ఉదరను

తొడలు, వీపు వీనియందును, స్థగికను బొట్టనవ్రేళ్లు, మేఢ్రము, అంత్రవృద్ధి,మూత్రవృద్ధి వీనియందును, వితానమను శిరము మొదలగు గొప్ప అంగములయందును, ఉత్సంగమను వ్రేలుచుండు బాహువులమొదలగు అంగములయందును, గోఫణమను నాసికము, పెదవులు, గెడ్డము, తొడలు వీనియందును, యమకమను జంటవ్రణములయందును, మండలమను గుండ్రముగనుండు అంగములయందును, పంచాంగిని మెడకొంకులకు పై భాగమునందును నుపయోగించవలయుననుట.

దృఢబంధనార్హస్థానములు.

బధ్నీయాద్గాఢమూరుస్ఫిక్కక్షావంక్షణమూర్ధసు,

తొడలు, పిఱుదులు, చంకలు, గెజ్జలు, శిరస్సు వీనియందు దృఢముగా కట్టవలయునేకాని ఒదులుగా కట్టంజనదు.

సమబంధనార్హస్థానములు.

శాఖావదనకర్ణోరః పృష్ఠపార్శ్వగళోదరే. ౬౨
సమం మేహనముష్కే చ

కాళ్ళు మొదలగుశాఖలు, ముఖము, కర్ణములు, ఱొమ్ము, పృష్ఠము, పార్శ్వములు, కంఠము, ఉదరము, మేఢ్రము, వృషణము వీనియందు సమముగా కట్టవలయును.

శిథిలబంధనార్హస్థానములు.

నేత్రే సంధిషు చ శ్లథమ్,

నేత్రములు, సంధులు, వీనియందు ఒదులుగా కట్టవలయును.

వాతశ్లేష్మజ వ్రణబంధనక్రమము.

బధ్నీయాచ్ఛిథిలస్థానే వాతశ్లేష్మోద్భవే సమమ్. ౬౩
గాఢమేవ సమస్థానే భృశం గాఢం తదాశ్రయే,

శిథిలమైన బంధము చెప్పబడిన స్థానమునందుగలిగెడు వాతశ్లేష్మ వ్రణములను సమముగా కట్టవలయునేకాని గట్టిగను, శిథిలముగనుకట్టంజనదు. సమమయిన బంధము చెప్పబడిన స్థానమునందు గలిగెడు వాతశ్లేష్మవ్రణములను మిగుల దృఢముగా కట్టవలయును. దృఢబంధము చెప్పబడిన స్థానములయందుగలిగెడు వాతశ్లేష్మవ్రణములను మిక్కిలి దృఢముగా కట్టవలయును.

శీతే వసంతే చ తథా మోక్షణీయా త్ర్యహాత్త్ర్యహాత్. ౬౪

వాతశ్లేష్మములచేగలిగిన వ్రణములను హేమంతశిశిర వసంతకాలములయందు మూడు దినములకొకమారు విప్పి కట్టవలయును.

పిత్తరక్తజ వ్రణబంధనక్రమము.

పిత్తరక్తోత్థయోర్బంధో గాఢస్థానే సమో మతః,
సమస్థానే శ్లథో నైవ శిథిలస్యాశయే తథా. ౬౫

దృఢబంధము చెప్పబడినస్థానమునందు గలిగెడు పిత్తరక్త వ్రణములకు సమమయినబంధము చేయవలయును. సమమైనబంధము చెప్పబడియుండు స్థానమునందు (అనగా శాఖావదనాదులయందు) పిత్తరక్తముచే గలిగిన వ్రణములకు శిథిలమయినబంధము చేయవలయును. శిథిలమయినబంధము చెప్పబడిన స్థానమునందు బంధమే చేయంజనదు.

సాయంప్రాతస్తయోర్మోక్షో గ్రీష్మే శరది చేష్యతే,

పిత్తరక్తములచే జనించిన వ్రణములను సాయంప్రాతఃకాలములయందు విప్పికటవలయును. ఇతరదోషములచే జనించినవ్రణములనుకూడ గ్రీష్మశరదృతువులలో సాయంప్రాతఃకాలములయందు విప్పికట్టవలయును.

బంధనరహిత వ్రణోపద్రవములు.

అబద్ధో దంశమశకశీతవాతాదిపీడితః. ౬౬
దుష్టిభవేచ్చిరం చాత్ర న తిష్ఠేత్స్నేహ భేషజమ్,
కృచ్ఛ్రేణ శుద్ధిం రూఢిం వా యాతి రూఢో వివర్ణతామ్ ౬౭

కట్టబడకుండువ్రణము ఈగెలు, దోమలు, శీతలము, వాతము, పొగ, ధూళి వీనిచే పీడింపబడినదై దుష్టముగనగును. మఱియును నావ్రణమునందు బంధము లేకయే ఉపయోగించబడిన వ్రణహారములగు స్నేహాద్యౌషధములు చిరకాలమువరకు నుండనేరవు. బంధనమును చేయక బాగుగానుపచరించినప్పటికి వ్రణము బహుకష్టము మీద శుద్ధినిజెంది ఆరును. కష్టముచే నావ్రణము ఆరినను ఆవ్రణము కల్గినమచ్చ శరీరమునకంటె విరుద్ధమైన వర్ణమును జెందును.

వ్రణబంధనగుణము.

బద్ధస్తు చూర్ణితో భగ్నో విశ్లిష్టః పాటితోఽపి వా,
ఛిన్నస్నాయుసిరోఽప్యాశు సుఖం సంరోహతి వ్రణః. ౬౮
ఉత్థానశయనాద్యాసు సర్వేహాసు న పీడయేత్,

కట్టు కట్టబడినవ్రణము అస్థినాశ్రయించినదిగ, భగ్నముగ, సంధిస్థానమునకంటె నితరమయినస్థానము నాశ్రయించినదిగ, పాటితముగ, సర్వప్రదేశము నాశ్రయించినదిగ, స్నాయువు, సిరలు ఛేదించబడినదిగనుండినను బంధన ప్రభావమునంజేసి

సుఖముగ నారిపోవును. లేచుట, పరుండుట మొదలగు సర్వచేష్టలయందు వ్రణమును పీడింపంబనదు.

బంధనసాధ్యవ్రణములు.

ఉద్వృత్తౌష్ఠస్సముత్సన్నో విషమః కఠినోఽతిరుక్. ౧౯
సమో మృదురరుక్క్షిప్రం వ్రణశ్శుధ్యతి రోహతి,

ఊర్ధ్వమునందు వర్తులాకారమయిన అంచులుగల వ్రణము, చుట్టు ఉన్నతముగ నుండు వ్రణము, విషమమయిన యాకారముగల వ్రణము, కఠినమైన వ్రణము, తీవ్రమైనబాధగల వ్రణము, యీ ౫ విధములగు వ్రణములును కట్టుగట్టుటవలన సమముగ, మృదువుగ, బాధరహితముగనై శీఘ్రములో శుద్ధిజెంది మానును.

స్థిరాదివ్రణౌషధోపయోగము.

స్థిరాణామల్పమాంసానాం రౌక్ష్యాదనుపరోహతామ్. ౨౦
ప్రచ్ఛాద్యమౌషధం పత్రైర్యథాదోషం యథర్తు చ,
అజీర్ణతరుణాచ్ఛిద్రైస్సమంతాత్సునివేశితైః. ౨౧
ధౌతైరకర్కశైః క్షీరిభూర్జార్జునకదంబజైః,

స్థిరములుగ (అనగా దీర్ఘకాలమువరకు మానక బాధించునవిగ) స్వల్పమైన మాంసముగలవిగ, రౌక్ష్యమువలన మాననివిగనుండు వ్రణములపై కల్కస్నేహాదిరూపమైన ఔషధమునునిదిరాలనివిగ, నూతనముగ, ఛిద్రములులేనివిగ, ఉదకాదులచే నిర్మలముగ జేయబడినవిగ, కాఠిన్యరహితముగనుండు జిల్లేడు, భుజపత్రి, మద్ది, కడిమి వీనియాకులను వ్రణముపైనంతట నునిచి వాతాదిదోషములు, ఋతుభేదములు వీనికనుగుణముగ (అనగా వాతవ్రణములో హేమంతశిశిర ఋతువులయందు స్నిగ్ధముగ, ఉష్ణముగనుండు పత్రములచేతను, పిత్తవ్రణములో గ్రీష్మకాలమునందు శీతస్వభావముగల పత్రములచేతను, కఫవ్రణములో ఉష్ణకాలమునందు రూక్షగ, ఉష్ణముగనుండు పత్రములచేతను) మూయవలయును. ఇటులనే సాధారణమయినకాలమునందును, మిశ్రదోషమునందును, ఊహించుకొనవలయును.

బంధనానర్హవ్రణములు.

కుష్ఠినామగ్నిదగ్ధానాం పిటికామధుమేహినామ్. ౨౨
కర్ణికాశ్చోందురువిషే క్షారదగ్ధా విషాన్వితాః,
న మాంసపాకే చ బధ్నీయాద్గుదపాకే చ దారుణే. ౨౩
శీర్యమాణాస్సరుగ్దాహాశ్శోఫావస్థావిసర్పిణః,

కుష్ఠరోగియొక్క వ్రణములను, అగ్నిదాహమువలన గలిగినవ్రణములను, పిటిక, మధుమేహముగలవారియొక్క వ్రణములను, ఎలుకవిషముచేగలుగు కోతరూప

మైన కర్ణికలను, క్షారదాహముచేగలిగిన వ్రణములను, విషముతో గూడియుండు వ్రణములను, మాంసపాకమువలనగలిగిన వ్రణములను, దారుణమైన గుదపాకమువలనగలిగిన వ్రణములను, మాంసముకుళ్ళి రాలుచు శూల, సర్వాంగతాపము, శోష, విసర్పావస్థ వీనితోగూడియుండు వ్రణములను బంధింపంజనదు.

అరక్షితవ్రణోపద్రవములు.

అరక్షయా వ్రణే యస్మిన్ మక్షికా నిక్షిపేత్క్రిమీన్. ౭౪
తే భక్షయంతః కుర్వంతి రుజాశోఫాస్రసంస్రవాన్,

పైచెప్పబడిన క్రమప్రకారము కట్టుగట్టి విధ్యుక్తప్రకారము జాగ్రత్తతో కాపాడక వ్రణముల నుపేక్షించుచుండ నట్టి వ్రణద్వారమునందు ఈగెలు ముసరి పురుగుల గల్గించును. అట్టి క్రిములు వ్రణమునందలి మాంసాదులందినుచు నొప్పినిమంటను వాపునుకల్గించి నెత్తురును స్రవింపజేయును.

క్రిమియుక్తవ్రణచికిత్స.

సురసాదిం ప్రయుంజీత తత్ర ధావనపూరణే. ౭౫
సప్తపర్ణకరంజార్కనింబరాజాదనత్వచః,
గోమూత్రకల్కితో లేపస్సేకః క్షారాంబునా హితః. ౭౬
ప్రచ్ఛాద్య మాంసపేశ్యా వా వ్రణం తేనాశు నిర్హరేత్,

అట్టివ్రణములో సురసాదిగణము ప్రక్షాళనపూరణములయం దుపయోగించవలయును. మఱియు నావ్రణమునందు ఏడాకులరటి, కానుగు, జిల్లేడు, వేము, చారచెట్టు వీనిపట్టలను గోమూత్రముచేనూరి కల్కము చేసి లేపనము చేయుటయుగాక క్షారోదకముచే సేకమునుచేయుట హితకరము. లేక యావ్రణమును మాంసపేశిచే మూసి క్రిములను శీఘ్రముగా బయలుపరచవలయును.

వ్రణమును త్వరపడి యూర్చగూడదనుట.

న చైనం త్వరమాణోఽంతస్సదోషముపరోహయేత్. ౭౭
సోఽల్పేనాప్యపచారేణ భూయో వికురుతే యతః,

వ్రణములోపల పూయాదిదోషములతో గూడియుండునపుడు వైద్యుడు త్వరపడి దాని మానుపంజనదు. ఏలననగా:—ఆ వ్రణము తత్కాలమునందారినను లోన దోషముండుటచే స్వల్పమయిన అపచారముచేతనే మరల వికారమును బొందును.

వ్రణరోపణానంతరవర్జనీయములు.

రూఢేఽప్యజీర్ణవ్యాయామవ్యవాయాదీన్వివర్జయేత్. ౭౮

హర్షం క్రోధం భయం వాపి యావదాస్థైర్యసంభవాత్,
ఆదరేణానువర్త్యోఽయం మాసాన్ షట్ సప్త వా విధిః. ౭౯

వ్రణము మానియుండినను అజీర్ణకరమయిన వస్తువులు, వ్యాయామము, మైథునము, సంతోషము, కోపము, భయము, వీనిని 6 లేక 7 మాసములవరకుగాని లేక బలముగలుగునంతవరకుగాని వర్జించవలయును.

అనిర్దిష్ట వ్రణచికిత్సా ప్రకారము.

ఉత్పద్యమానాసు చ తాసు తాసు వార్తాసు దోషాదిబలానుసారీ,
తైస్తైరుపాయైః ప్రయతశ్చికిత్సేదాలోచయన్విస్తరముత్తరోక్తమ్.

ఆయాయవస్థలు గలుగుచునుండగా వాతాదిదోషములు, దేశము, కాలము, వీనిబలముననుసరించువాడును, జాగ్రతతోగూడినవాడునునగు వైద్యుడు ఉత్తరతంత్రములో వ్రణభంగవిధానమునందు సవిస్తరముగ జెప్పియుండు విషయమును బాగుగా పర్యాలోచనచేసి ఆయా వ్రణములకు జెప్పియుండు ఉపాయములచే చికిత్స జేయవలయునే కాని స్వేచ్ఛగా నేదియును చేయంజనదు.

ఏకోనత్రింశాధ్యాయము, ముగిసెను.

త్రింశాధ్యాయము.

అవ: శస్త్రసాధ్యములగురోగములు పాటనాదిశస్త్రకర్మలచే చికిత్స జేయబడు నటులనే క్షారాగ్నికర్మలచేతను చికిత్స జేయందగును. కాబట్టి శస్త్రవిధ్యధ్యాయానంతరము క్షారాగ్నికర్మవిధ్యధ్యాయము చెప్పబడుచున్నది.

క్షారాగ్నికర్మవిధ్యధ్యాయప్రారంభము.

సూ. అథాతః క్షారాగ్నికర్మవిధిమధ్యాయం వ్యాఖ్యాస్యామః,
ఇతిహ స్మాహు రాత్రేయాదయో మహర్షయః.

శస్త్రవిధ్యధ్యాయానంతరము, క్షారకర్మ అగ్నికర్మ వీని విధిని తెలియజేసెడు క్షారాగ్నికర్మ విధ్యధ్యాయమును వివరించెదము. క్షారాగ్నికర్మలలో క్షారము బాహ్యాభ్యంతరములయం దుపయోగింపబడుటచే తొలుత చెప్పబడుచున్నది.

క్షార ప్రాశస్త్యము.

సర్వశస్త్రానుశస్త్రాణాం క్షారశ్శ్రేష్ఠో బహూని యత్,
ఛేద్యభేద్యాదికర్మాణి కురుతే విషమేష్వపి. ౧
దుఃఖావచార్యశస్త్రేషు తేన సిద్ధిమయాత్సు చ,
అతికృచ్ఛ్రేషు రోగేషు యచ్చ పానేఽపి యుజ్యతే. ౨

సమస్తమైన శస్త్రములు, అనుశస్త్రములు వీనిలో క్షారము మిగుల శ్రేష్ఠంబైనది. ఏలననగా:—క్షారము ఛేద్యము, భేద్యము, లేఖనము, పాటనము మొదలగు ననేకకర్మలను జేయును. బహుకష్టముమీద శస్త్రప్రయోగముచేయతగిన నాసార్శస్సు, అర్బుదము మొదలగురోగములయందును, హెచ్చుతక్కువలుగనుండు ప్రదేశములయందును, శస్త్రకర్మచే నివృత్తించకుండునవియును, తఱుచుగా ప్రకోపమును జెంది అతి కష్టసాధ్యముగ నుండునవియునగు దుష్టవ్రణాది రోగములయందును, క్షారము ఉపయోగించతగినదిగ నుండును. మఱియు నాక్షారము శరీరాంతర్గత రోగశాంత్యర్థమై పానవిషయమునందును ఉపయోగింపబడుచున్నది. ("పానేఽపి" అను అపి శబ్దమువలన బాహ్యరోగనివృత్త్యర్థమై లేపనమునందుకూడ క్షారము ఉపయోగింపబడునని యర్థంబగుచున్నది.) కావున పలుదెరంగులైన శస్త్రములలోను అనుశస్త్రములలోను క్షారము మిక్కిలి ప్రశస్తమైనదని భావము.

—◎ అర్శోరోగాదులయందు క్షారపానము. ◎—

స పేయోఽర్శోఽగ్నిసాదాశ్మగుల్మోదరగరాదిషు,

మఱియు నాక్షారము అర్శస్సు, అగ్నిమాంద్యము, అశ్మరి, గుల్మము, ఉదరరోగము, విషము, ఆనాహము, శూలమున్నగు రోగములయందు పానము చేయతగినదిగనుండును.

—◎ మషాదిరోగములయందు క్షారలేపనము. ◎—

యోజ్యస్సాక్షాన్మషశ్విత్ర బాహ్యార్శఃకుష్ఠసుప్తిషు. 3
భగందరా*ర్బుదగ్రంథినాడీదుష్టవ్రణాదిషు,

మఱియు నాక్షారము మషము, శ్విత్రము, బాహ్యార్శస్సు, కుష్ఠము, సుప్తిరోగము, భగందరము, అర్బుదము, గ్రంథి, దుష్టమయిన నాడీవ్రణము వీనియందు లేపనరూపముగ నుపయోగింపతగినది. "నాడీవ్రణాది" అను ఆదిశబ్దమువలన చర్మము, కిలాసము, పద్మము, తిలకము మొదలగురోగములయందును క్షారలేపనము చేయవలయునని అర్థంబగుచున్నది.

—◎ పిత్తాదిరోగములయందు క్షారనిషేధము. ◎—

న తూభయోఽపి మోక్తవ్యః పిత్తే రక్తే బలేఽబలే. ౪
జ్వరేఽతిసారే హృన్మూర్ధరోగే పాండ్వామయేఽరుచౌ,
తిమిరే కృశసంశుద్ధౌ శ్వయథౌ సర్వగాత్రగే. ౫
భీరుగర్భిణ్యృతుమతీప్రోద్వృత్తఫలయోనిషు,
అజీర్ణేఽన్నే శిశౌ వృద్ధే ధమనీసంధిమర్మసు. ౬
తరుణాస్థిసిరాస్నాయుసేవనీగలనాభిషు,
దేశేఽల్పమాంసే వృషణమేఢ్రస్రోతోనఖాంతరే. ౭
వర్త్మరోగాదృతేఽక్ష్ణోశ్చ శీతవర్షోష్ణదుర్దినే,

పైజెప్పినప్రకారము పానలేపనభేదములచే ద్వివిధముగనుండు క్షారములను పిత్తరోగము, రక్తరోగము, విశేషబలము, అధికబలహీనము, జ్వరము, అతిసారము, హృద్రోగము, శిరోరోగము, పాండురోగము, అరోచకము, తిమిరరోగము, సర్వాంగశోఫ అను నీ రోగములయందును; వమనవిరేచనాది శుద్ధిజేసికొనినవాడు, భీతుడు గర్భిణి, ఋతుమతి, ఉత్తరతంత్రములో గుహ్యరోగప్రకరణములోజెప్పబడుప్రోద్వృత్తఫలయోనిరోగము (అనగా:—

* పచి ఇతిపా.

"వేగాదావర్తనాద్యోనిం ప్రపీడయతి మారుతః,
సఫేనిలం రజః కృచ్ఛ్రాదుదావృత్తం విముంచతి.
ఇయం యోపదుదావర్తా"

అను వచనముచొప్పున వాతము వేగముగ చుట్టుటచే యోనిని పీడించి నురుగుతోఁగూడియుండు రజస్సును బహుకష్టముమీఁద స్రవింపజేయునట్టి ఉదావర్తరోగము); గర్భస్త్రీ, అజీర్ణరోగి, శిశువులు, వృద్ధులు, వీరియందును; ధమనులు, సంధులు, మర్మము, తరుణాస్థి, సిరలు, స్నాయువులు, సేవనులు, కంఠము, నాభి, అను శరీరప్రదేశములయందును స్వల్పమాంసముగల ప్రదేశమునందును; వృషణము, మేఢ్రము, స్రోతస్సు, నఖమధ్యము, వీనియందును ప్రయోగింపఁజనదు. అటులనే కంటియొక్క వర్త్మరోగమునందుతప్ప యితరమయిన రోగములయందును ప్రయోగింపం జనదు. వర్త్మరోగమునందు క్షారము ఉపయోగించతగినదేను. మఱియును నా క్షారమును హేమంతము, శిశిరము, వర్షము, గ్రీష్మము అనునీ ఋతువులయందును, మేఘములచే మూయఁబడిన మధ్యాహ్నముగల దుర్దినములయందును ప్రయోగింపంజనదు.

మధ్యమక్షారపాకవిధానము.

కాలముష్కకశమ్యాకకదలీపారిభద్రకాన్. ౮
అశ్వకర్ణమహావృక్షపాలాశాస్ఫోతవృక్షకాన్,
ఇంద్రవృక్షార్కపూతీకనక్తమాలాశ్వమారకాన్. ౯
కాకజంఘామపామార్గమగ్నిమంథాగ్నితిల్వకాన్,
సార్ద్రాన్ సమూలశాఖాదీన్ ఖండశః పరికల్పితాన్. ౧౦
కోశాతకీశ్చతస్రశ్చ శూకనాళం యవస్య చ,
నివాతే నిచయీకృత్య పృథక్తాని శిలాతలే. ౧౧
ప్రక్షిప్య ముష్కకచయే సుధాశ్మాని చ దీపయేత్,
తతస్తిలానాం కుంతాళైర్దగ్ధ్వాఽగ్నౌ విగతే పృథక్. ౧౨
కృత్వా సుధాశ్మనాం భస్మ ద్రోణం త్వితరభస్మనః,
ముష్కకోత్తరమాదాయ ప్రత్యేకం జలమూత్రయోః. ౧౩
గాలయేదర్ధభారేణ మహతా వాససా చ తత్,
యావత్పిచ్ఛిలరక్తాచ్ఛస్తీక్ష్ణో జాతస్తదా చ తమ్. ౧౪
గృహీత్వా క్షారనిస్యందం పచేల్లోహ్యాం విఘట్టయన్,
పచ్యమానే తతస్తస్మింస్తాస్సుధాభస్మశర్కరాః. ౧౫

శుక్తిక్షారపంకశంఖనాభీశ్చాయసభాజనే,
కృత్వాగ్నివర్ణాః బహుశః క్షారోక్తే కుడవోన్మితే. ౧౬
నిర్వాప్య పిష్ట్వా తేనైవ ప్రతీవాపం వినిక్షిపేత్,
శ్లక్ష్ణం శకృద్రసశిఖిగృధ్రకంకకపోతజమ్. ౧౭
చతుష్పాత్పక్షిపిత్తాలమనోహ్వాలవణాని చ,
పరితస్సుతరాం చాతో దర్వ్యా తమవఘట్టయేత్. ౧౮
సబాష్పైశ్చ యదోత్తిష్ఠేద్బుద్బుదైశ్లేహవద్ఘనః,
అవతార్య తతశ్శీతో యవరాశావయోమయే. ౧౯
స్థాప్యోఽయం మధ్యమః క్షారో

నల్లముక్కుపుచెట్టు, రేల, అరటి, వేము, ఏపిచెట్టు, బొంతజెముడు, మోదుగు, విష్ణుక్రాంతము, నందివృక్షము, కొడిసె, జిల్లేడు, నెరులసుగుమ్రాను, క్రానుగు, గన్నేరు, గురిగింజచెట్టు, ఉత్తరేణు, కూరసెల్లి, చిత్రమూలము, ఎఱ్ఱలొద్దుగు వీనినన్నిటిని సమూలముగను, శాఖాసహితముగను, పచ్చిదిగను గ్రహించి కత్తి మొదలగువానిచే ఖండఖండములుగ జేసి ప్రత్యేకప్రత్యేకము నుంచుకొనవలయును. ఇటులనే 4-గు విధములగు బీరలు (అనగా బీర, పెద్దబీర, ఏనుగుబీర, చేదుబీర), యవశూకము, యవనాళము వీనిని ఖండఖండములుగ జేసి ప్రత్యేకప్రత్యేకముగా నుంచుకొనవలయును. పైజెప్పిన ప్రకారము ప్రత్యేక ప్రత్యేకముగనుంచియుండు నల్లముక్కుపుచెట్టు మొదలగువాని ఖండములను, 4-గు విధములగు బీరలు మొదలగువానిఖండములను గాలిలేనుండు ప్రదేశములో కత్తిరితాయిపై వెవ్వేరుగను, గుంపుగుంపుగను పరచి వానిపై సున్నపురాళ్ళను వేసి నువ్వులదంట్లచే ప్రత్యేకప్రత్యేకముగా కాల్చవలయును. నిప్పు చల్లారినపిదపసున్నపురాళ్ళయొక్క భస్మమును ద్రోణప్రమాణము ప్రత్యేకముగనెత్తియుంచుకొనవలయును. మఱియు నితరమైన రేల మొదలగు ద్రవ్యభస్మముల నొక ద్రోణప్రమాణమును, నల్లముక్కుపుచెట్టు భస్మమును ద్రోణమునకంటె నధికముగ నెత్తియుంచుకొని అర్ధభారము జలముచేతను, అర్ధభారము మూత్రముచేతను, ప్రత్యేకప్రత్యేకముగా క్షారస్రావముగలుగువరకు, విశాలమైనవస్త్రముచే గాలనముచేయవలయును. పిచ్ఛిలముగ, రక్తవర్ణముగ, నిర్మలముగ, తీక్ష్ణముగ నాక్షారము స్రవించునపుడు దానిని ఇనుపపాత్రలో బాణలిలోనినిచి స్నేహపాకవిధిచే గెరిటెవలన కలియబెట్టుచు పాకముచేయవలయును. పాకంబగుచుండు క్షారస్రావములో నెనిమిది పలములను ఉక్కుపాత్రలోజేకొని ప్రత్యేకముగ నుంచుకొనవలయును. పిదప శుక్తులు (అనగా ముత్యపుచిప్పలు) క్షారపంకము (అనగా ప్రలేపకము) శంఖనాభి వీనిని ఇనుపపాత్రలోవేసి అగ్నివర్ణమువలె నెఱ్ఱగ

వేయించి పలుమారు పైజెప్పిన క్షారస్రావములలో ముంచుటచే చల్లార్చి పిదప ప్రత్యేకముగ నెత్తియునిచియుండు సున్నపుగాళ్లభస్మమును; కోడి, నెమలి, డేగ, గాబులుగు, పావురపిట్ట అనువానిమలములను; పశువు మొదలగు చతుష్పాదజంతువులు, పక్షులు, అనువాని పిత్తములను; హరిదళము, మణిశిల, సైంధవలవణము మొదలగు లవణములను పైజెప్పిన శుక్తులు మొదలగువానితోడ జేర్చి తాతిపైనునిచి ప్రత్యేకముగ నెత్తియునిచియుండు క్షారస్రావముచే సున్నగ నూరి బిసికి పాకంబగుచుండు క్షారస్రావములో ప్రతీవాపమును (అనగా కల్కమును) వేయవలయును. ప్రతీవాపమనగా:—ద్రవద్రవ్యములలో ద్రవ్యాంతరములను జేర్చి సున్నగనూరి బిసికి వేయబడునదియని యర్థము. అటుల ప్రతీవాపము వేసినపిదప నాల్గు ప్రక్కలయందు గరిటచే బాగుగా కలియబెట్టవలయును. ఎపుడాక్షారస్రావము ఉష్ణముగనుండు బుద్బుదములతోడ గట్టిగనై లేహ్యమువలె పొడవుగ లేచునో (అనగా పాకమువలన నెప్పుడు గట్టిగనై, లేహతుల్యముగనై గరిటెలో నంటుకొనివచ్చునో) అపుడు దానిని పొయిమీదనుండి దించుకొని యినుపపాత్రయందునిచి చల్లార్చి యవధాన్యరాశిలో నుంచవలయును. ఇదియె మధ్యమక్షారపాకవిధానము.

మృదుక్షారవిధానము.

న త్వను పిష్ట్వా క్షిపేన్మృదౌ,
నిర్వాప్యాపనయేత్

మృదువైన క్షారమును పైజెప్పిన మధ్యమక్షారమువలెనే పాకము చేయవలయును. అయితే అది పక్వంబగుచుండినపుడు దానిలో సున్నపుగాళ్లభస్మము, శుక్తులు మొదలగువానిని వేసి తత్క్షణముననే దించివేయవలయునే కాని పైజెప్పిన మధ్యమక్షారములో చెప్పియుండునటుల ప్రతీవాపద్రవ్యములను నూరి వేయవలసినది లేదు.

తీక్ష్ణక్షారవిధానము.

తీక్ష్ణే పూర్వవత్ప్రతివాపనమ్. ౨౦
తథా లాంగలికాదంతిచిత్రకాతివిషావచాః,
స్వర్జికాకనకక్షీరిహింగుపూతీకపల్లవాః. ౨౧
తాలపత్రీ బిడం చేతి సప్తరాత్రాత్పరం తు సః,
యోజ్యః

తీక్ష్ణమైన క్షారమునుకూడ పైజెప్పిన మధ్యమక్షారమువలెనే పాకము చేసిమధ్యమక్షారమునకు జెప్పియుండు ప్రతీవాపద్రవ్యములతోడ పొత్తిగడ్డ, దంతి, చిత్రమూలము, అతివస, వస, స్వర్జకాక్షారము, హేమమాక్షికము, ఇంగువ, నెమలడుగు

చిగుళ్లు, సదాప, బిడాలవణము, వీనినికూడా జేర్చి భాగగనూరి తీక్ష్ణమైన క్షారస్రావములో ప్రతీవాపము చేయవలయును. ఈతీక్ష్ణమైనక్షారమును ఏడు దినములకు పిమ్మట నుపయోగింపందగును.

తీక్ష్ణ క్షారోపయోగము.

తీక్ష్ణోఽనిలశ్లేష్మమేదోజేష్వర్బుదాదిషు. ౨౨

తీక్ష్ణమైనక్షారమును వాతము, శ్లేష్మము, మేదస్సు, వీనిచేగలిగిన అర్బుదాదిరోగము లధికముగనుండునపుడుమాత్రమే ప్రయోగించవలయును. మఱియును అర్బుదాదిరోగములు మధ్యముగనుండునపుడు ఇతరక్షారములను ప్రయోగించ వలయును. అర్బుదాది యను ఆదిశబ్దమువలన తీక్ష్ణక్షారముచే సాధ్యమగు నితరరోగములయందును ఆక్షారము నుపయోగించవలయునని భావంబగుచున్నది.

మధ్యమక్షారోపయోగము.

మధ్యేష్వేవ చ మధ్యః

వాతకఫమేదస్సులచేగలిగిన అర్బుదాదిరోగములు మధ్యమముగనుండు నపుడు (అనగా అధికముగాకను, తగ్గకను, సమముగనుండునపుడు) మధ్యమక్షారమును ప్రయోగించవలయును.

మృదుక్షారోపయోగము.

అన్యః పిత్తాస్రగుదజన్మసు,

మృదువైనక్షారమును పిత్తరక్తముచేజనించిన అర్శోరోగమునందు ప్రయోగించ వలయును. పిత్తరక్తముచేజనించిన అర్శోరోగములయందు తీక్ష్ణమధ్యక్షారములను ప్రయోగింపంజనదు.

క్షారాంబుసంయోగము.

బలార్థం క్షీణపానీయే క్షారాంబు పునరావపేత్. ౨౩

ఆక్షారము ద్రవహీనమై గట్టిగనగునపుడు దానికి బలముకలుగుటకై మరల క్షారవిధిచే కాచబడిన క్షారోదకమును దానిలో జేర్చవలయును.

క్షారగుణములు.

నాతితీక్ష్ణో మృదుః శ్లక్ష్ణః పిచ్ఛిలశ్శీఘ్రగస్సితః,
శిఖరీ సుఖనిర్వాప్యో న విష్యందీ న చాతిరుక్. ౨౪
క్షారో దశగుణశ్శస్త్ర తేజసోరపి కర్మకృత్,

క్షారము అతితీక్ష్ణముగాకయు, మృదువుగను, శ్లక్ష్ణముగను, పిచ్ఛిలముగను, శీఘ్రములోవ్యాపరించునదిగను, శిఖరముగలదిగను (అనగా పిటికలను గలుగజేయతగినది

గను) పులికడుగు మొదలగువానిచే సుఖముగా శమింపజేయఁగినదిగను, స్రావరహిత ముగను, మిగులబాధను గలుగజేయునదిగను ఇటుల పది గుణములుగలదిగ నుండును. మఱియు నీక్షారము శస్త్రముయొక్క ఛేదన పాటన లేఖనాది కృత్యములను వ్యాధిశమన రూపముగు అగ్నికృత్యములను జేయును.

"అత్యుష్ణోఽతిశీతోఽతితీక్ష్ణోఽతిమృదురతిశ్లక్ష్ణోఽతిపిచ్ఛిలోఽతివిసర్పీ హీనౌషధో హీనపాకశ్చ."

అత్యుష్ణము, అతిశీతలము, అతితీక్ష్ణము, అతిమృదుత్వము, మిక్కిలి తేటగనుండుట, మిక్కిలిగట్టిగనుండుట, అతిపిచ్ఛిలత్వము, అతివిసర్పిగనుండుట, హీనమైన ఔషధముతో గూడియుండుట, హీనపాకము అను దోషములు పదియు క్షారమునకుగలవని అష్టాంగ సంగ్రహములో జెప్పబడియున్నది.

ఆచూషన్నివ సంరంభా ద్గాత్రమాపీడయన్నివ. ౨౫
సర్వతోఽనుసరం దోషానున్మూలయతి మూలతః,
కర్మ కృత్వా గతరుజః స్వయమేవోపశామ్యతి. ౨౬

క్షారము తనవేగమువలన శరీరమును పీల్చునటులను, పీడించునటులనుండును. సర్వశరీరమునందు వ్యాపించి శస్త్రసాధ్యమైన దోషములను వేరుతో నాశముజేయును. అటుల తనదాహాదికృత్యమును జేసినపిదప రోగము నివృత్తియైనపిదప స్వయముగనే శమనమును జెందును.

క్షారోపయోగక్రమము.

క్షారసాధ్యే గదే ఛిన్నే లిఖితే స్రావితేఽథవా,
క్షారం శలాకయా దత్త్వా ప్లోతప్రావృతదేహయా. ౨౭
మాత్రాశతముపేక్షేత

క్షారసాధ్యముగనుండు అర్శోర్బుదాదిరోగములు ఛేదించబడియుండునప్పుడును, లేఖనముచేయబడియుండునప్పుడును (లేఖనము అనగా శస్త్రముచే గీచుట) లేక రక్తస్రావము చేయించబడియుండునప్పుడును, వస్త్రఖండము చుట్టబడినశలాకచే క్షారము ప్రయోగించి నూరు మాత్రా కాలమువరకు నుపేక్షింపవలయును. (అనగా పులికడుగు మొదలగువాని చే నాక్షారము శమనము చేయకూడదని భావము.) ఛిన్నే, లిఖితే, అని చెప్పియుండుటచ్చే ఛేదనాదికర్మలం జేసినప్పుడుమాత్రము క్షారమును ప్రయోగించవలయునని యును, ఇతరకాలమునందు ప్రయోగించకూడదనియును స్పష్టమగుచున్నది.

అర్శోరోగమున క్షారప్రయోగము.

తత్రార్శసాం వివృతాననమ్,
హస్తేన యంత్రం కుర్వీత

క్షారసాధ్యమైన అర్శోరోగమునందు క్షారప్రయోగము జేసి నూఱు అక్షరముల నుచ్చరించునంత కాలము వరకు అర్శోయంత్రముయొక్క ముఖమును హస్తముచే మూసికొని యుండవలయును.

వర్త్మరోగములయందు క్షారలేపము.

వర్త్మరోగేషు వర్త్మనీ. ౨౮

నిర్భుజ్య పిచునాచ్ఛాద్య కృష్ణభాగం వినిక్షిపేత్,
పద్మపత్రతనుః క్షారలేపో ఘ్రాణార్బుదేషు చ. ౨౯

క్షారసాధ్యమైన వర్త్మరోగములయందు నేత్రములయొక్క వర్త్మప్రదేశములను వెలికిలజేసి తారకప్రదేశమును (అనగా నల్లగ్రుడ్డును) ప్రత్తి మొదలగువానిచే జేయబడిన పిచువుచే మూసి క్షారమును ప్రయోగించవలయును. మఱియు నానేత్రములయందు తామరపువ్వురేకంతదళముగల క్షారలేపమును చేయవలయును గాని గుదార్శస్సునందు చేయునటుల దళముగా లేపనము చేయరాదు. మఱియు నాసికార్బుదరోగములయందును తామరపువ్వురేకువలె సన్నముగ క్షారలేపనము చేయవలయును.

ఘ్రాణార్బుదమునందు క్షారలేపము.

ప్రత్యాదిత్యం నిషణ్ణస్య సమున్నమ్యాగ్రనాసికామ్,
మాత్రా విధార్యః పంచాశత్

నాసికార్బుదరోగములయందు పురుషుని సూర్యాభిముఖముగ కూర్చుండి నాసికాగ్రమును పొడవుగ నెత్తుకొని క్షారలేపమును జేసి యేబదియక్షరములనుచ్చరించునంత కాలము వరకు ధరించుకొని యుండవలయును. వర్త్మరోగములో నేత్రస్థానము మిగుల సుకుమారముగ నుండుటవలన క్షారలేపమును మిగులనల్పమైన మాత్రాకాలము వరకు ధరించవలయును.

కర్ణార్శస్సునందు క్షారలేపము.

తద్వదర్శసి కర్ణజే. ౩౦

కర్ణములోగలుగు అర్శోరోగమును నాసికార్శస్సువలెనే చికిత్స జేయవలయును. (అనగా తామరపువ్వురేకుతో సమానము పలుచనైన క్షారలేపమును ఏబదిమాత్రల నుచ్చరించు కాలము వరకు ధరింపవలయుననని యర్థము.)

క్షారప్రమార్జనాదికృత్యము.

క్షారం ప్రమార్జనేనాను పరిమృజ్యావగమ్య చ,
శుద్ధం ఘృతమధ్వక్తం తత్పశ్చాన్మస్తుకాంజికైః ౩౧

నిర్వాపయేత్తతస్తస్మిన్ స్వాదుశీతైః ప్రదేహయేత్,

క్షారలేపమును నిర్ణయమైన కాలమువరకు గ్రహించిన పిదప వస్త్రము మొదలగువానిచే తుడిచి అర్శోఽర్బుదాదిస్థానములు క్షారముచే బాగుగ దగ్ధమైనదాయని తెలిసికొని క్షారముచే దగ్ధమైనయుండు స్థానములయందు ఘృతము, తేనె వీనిని లేపనముచేసి పిదప మధురముగ, శీతలముగనుండు క్షీరము, నుస్తు, ప్రగిగము, వీనితో ఘృతమును చేర్చి ఆస్థానమును తడిపి క్షారవేగమును శమనము చేయుంచవలయును.

క్షారకర్మయందు పథ్యము

అభిష్యందీని భోజ్యాని భోజ్యాని క్లేదనాయ చ. ౩౨

పిదప శ్లేష్మకరములైన అన్నములు, పెరుగు మొదలగునట్టి పానములు వీటిని క్షారముచే దగ్ధమైయుండు స్థానములయందు చెమ్మగలుగుటకై భుజింపజేయవలయును.

యది చ స్థిరమూలత్వాత్ క్షారదగ్ధం న శీర్యతే,
ధాన్యామ్లబీజయష్ట్యాహ్వతిలై ర్లేపయేత్తతః. ౩౩

క్షారముచే దగ్ధమైయుండు రోగస్థానము దృఢమైనమూలము గలదగుటచే శ్లేష్మకర మైన మూలకారణములచే శిథిలముకాకుండిన యెడల ఆరోగస్థానమునందు ధాన్యామ్లబీజము (అనగా అన్నము,) అతిమధురము, నువ్వులు వీనిని లేపనము చేయవలయును.

వ్రణరోపణ తిలకల్కలేపము.

తిలకల్కస్సమధుకో ఘృతాక్తో వ్రణరోపణః,

అతిమధురము, ఘృతము వీనితోగూడియుండు తిలకల్కము వ్రణము మాన్పును.

క్షారసమ్యగ్దగ్ధలక్షణము.

పక్వజంబ్వసితం సన్నం సమ్యగ్దగ్ధం

క్షారముచే బాగుగా దగ్ధమైనస్థానము పండిన నేరేడుపండువలె నల్లగ, పల్లముగ నుండునని తెలియవలయును.

క్షారదుర్దగ్ధలక్షణము.

తామ్రతాతోదకండ్వాద్యైర్దుర్దగ్ధం విపర్యయే. ౩౪

దగ్ధమైనస్థానము పండిన నేరేడుపండువలె నల్లగనుండక ఎఱుపువర్ణము, పోట్లు, దురద, శోఫ, విస్ఫోటము వీనితోగూడియుండినయెడల బాగుగా దగ్ధముకాలేదని తెలిసికొనవలయును.

దుర్దగ్ధమునందు పునర్దాహము.

తం పునర్దహేత్,

భాగుగా దగ్ధముకాని స్థానమును మరల క్షారప్రయోగముచే దహింప జేయ వలయును.

క్షారాతిదగ్ధలక్షణము.

అతిదగ్ధే స్రవేద్రక్తం మూర్ఛాదాహజ్వరాదయః. ౩౫

క్షారముచే మిక్కుటముగా దగ్ధమైయుండునపుడు రక్తము స్రవించును. మఱియును మూర్ఛ, తాపము, జ్వరము మొదలగు నుపద్రవములు గలుగును. జ్వరాదియను ఆదిశబ్దమువలన విసర్పము, శోఫ, విశేషముగా సర్వాంగములయందు తాపము, విస్ఫోటము మొదలగు నుపద్రవములు గలుగునని భావంబగుచున్నది.

గుదాతిదాహోపద్రవములు.

గుదే విశేషాద్విణ్మూత్రసంరోధోఽతిప్రవర్తనమ్,
పుంస్త్వోపఘాతో మృత్యుర్వా గుదస్య శాతనాద్ధ్రువమ్. ౩౬

క్షారకర్మచే గుదము విశేషముగా దగ్ధమయియుండునపుడు మలమూత్రములు వెడలకుండుట, ఒకానొకప్పుడు మలమూత్రము లధికముగ వెడలుట, పై శ్లోకములో జెప్పియుండు రక్తస్రావాద్యుపద్రవములు, శుక్రక్షయముచే స్త్రీసంభోగమునందు అసామర్థ్యము గలుగును. లేక గుదము విదారణమగుటచే మరణము నిశ్చయముగ గలుగును.

నాసాతిదాహోపద్రవములు.

నాసాయాం నాసికావంశదరణాకుంచనోద్భవః,
భవేచ్చ విషయాజ్ఞానం

క్షారకర్మచే నాసికము అధికముగ దగ్ధమయియుండగా నాసికాదండము పగులుట, ముడుచుకొనుట, వాసన తెలియకుండుట అనునీలక్షణములు గలుగును.

కర్ణాద్యతిదాహోపద్రవములు.

తద్వచ్ఛ్రోత్రాదికేష్వపి. ౩౭

క్షారకర్మచే చెవులు, నేత్రములు, రసనము ఇవి అధికముగ దగ్ధమయియుండగా ఆయాయింద్రియములకు విషయజ్ఞానము గలుగును.

క్షారాతిదాహశమనోపచారము.

విశేషాదత్ర సేకోఽమ్లైర్లేపో మధుఘృతం తిలాః,
వాతపిత్తహరా చేష్టా సర్వైవ శిశిరా క్రియా. ౩౮

శరీరప్రదేశములు క్షారముచే నధికముగ దగ్ధమయియుండునపుడు విశేషముగా పులిగడుగు మొదలగువానిచే సేకము, తేనె, ఘృతము, నువ్వులు వీనిచే లేపము, వాతపిత్తహరముగ, శీతముగనుండు క్రియలన్నియుం విశేషముగ హితకరంబులు.

"పాయయేత్ అతియోగేన తం శీఘ్రం ససర్పిషం దధి,
సగుడం వా దధి సరం తైలం వా ససితోపలమ్"

క్షారకర్మచే నతిదగ్ధుడైన పురుషునికి అతిశీఘ్రముగా ఘృతముతో గూడియుండు పెరుగునుగాని, లేక బెల్లముతో గూడియుండు పెరుగునుగాని, బెల్లముతో గూడియుండు మస్తువునుగాని, పంచదారతో గూడియుండు తైలమునుగాని పానము చేయించవలయును. అని అష్టాంగసంగ్రహములో చెప్పబడి యున్నది.

అమ్లో హి శీతస్స్పర్శేన క్షారస్తేనోపసంహితః,
యాత్యాశు స్వాదుతాం తస్మాదమ్లైర్నిర్వాపయేత్తరామ్. ౩౯

పులిగడుగు స్పర్శముచే శీతలముగనుండును. మఱియును పులిగడుగుసంబంధము వలన క్షారము తత్క్షణమునసే కటులవణాది గుణములు విడిచి మాధుర్యమును జెందును. కాబట్టి పులిగడుగు మొదలగువానిచే క్షారదగ్ధమైన స్థలమును విశేషముగా కడిగి శమనము చేయించవలయును. "నిర్వాపయేత్తరాం" అని చెప్పియుండుటవలన [illegible] పురుష దేశము, సాత్మ్యము, కాలము మొదలగువాని ననుసరించి క్షీరము మొదలగువాని చేతను క్షారదగ్ధస్థానమును శమింపజేయుంగునని జ్ఞానం బగుచున్నది.

అగ్నికర్మణాం శ్రేష్ఠత్వము.

అగ్నిః క్షారాదపి శ్రేష్ఠస్తద్దగ్ధానామసంభవాత్,
భేషజక్షారశస్త్రైశ్చ న సిద్ధానాం ప్రసాధనాత్. ౪౦

క్షారమునకంటె అగ్ని మిగుల ప్రశస్తమైనది. ఏలననగా:—అగ్నిచేదగ్ధమైన అర్శస్సు మొదలగురోగములు మరల జనించకుండును. మఱియును ఔషధము, క్షారము శస్త్రము వీనిచే శాంతిజెందకుండురోగములను అగ్నికర్మ శమింపజేయును.

అగ్నికర్మోపయోగస్థలములు.

త్వచి మాంసే సిరాస్నాయుసంధ్యస్థిషు స యుజ్యతే,

అగ్నికర్మ చర్మము, మాంసము, సిరలు, స్నాయువులు, సంధులు, అస్థులు వీనియం దుపయోగింపబడును.

మషాది రోగములయందు చర్మదాహము.

మషాంగగ్లాని మూర్ధార్తి మంథకీలతిలాదిషు. ౪౧
త్వగ్దాహో వర్తిగోదంతసూర్యకాంతశరాదిభిః,

మషము, అంగగ్లాని శిరోరోగము, మంథము, కీలము, తిలము మొదలగురోగములయందు వర్తి (అనగా పిచువర్తి) గోదంతము, సూర్యకాంతము, బాణము, మొదలగువానిచే చర్మమునందు అగ్నిదాహము చేయవలయును. "కీలతిలాదిషు" అను

అతిశోషణములచేత క్షుద్రరోగాధ్యాయమునందు చెప్పబడు నితరరోగములయందును చర్మమునందు అగ్నిదాహము చేయవలయునని అర్థమగుచున్నది.

అర్శాది రోగములయందు మాంసదాహము

అర్శోభగందరగ్రంథినాడీదుష్టవ్రణాదిషు. ౪౨
మాంసదాహో మధుస్నేహజాంబవౌష్ఠగుడాదిభిః,

అర్శస్సు, భగందరము, గ్రంథి, నాడీరోగము, దుష్టవ్రణము మొదలగు (అనగా అర్బుదము, గండమాల) అనేకరోగములయందు తేనె, స్నేహము, జాంబవోష్ఠశలాక, బెల్లము మొదలగువానిచే మాంసమునందు అగ్నిదాహము చేయవలయును. అనగా:—ఒకానొకప్పుడు తేనె చేతను, ఒకానొకప్పుడు ప్రత్యేకముగా స్నేహములచేతను, ఒకానొకప్పుడు జాంబవోష్ఠశలాక చేతను అగ్నితాపము చేయవలెనని తెలియవలయును.

శ్లిష్టవర్త్మరోగములయందు సిరాదాహము.

శ్లిష్టవర్త్మగతాసృక్స్రావనీల్యసమ్యగ్వ్యధాదిషు. ౪౩
సిరాదిదాహస్తైరేవ.

శ్లిష్టవర్త్మ, రక్తస్రావము, నీలిక, సిరావ్యధనము చేసినప్పుడు పద్ధతి నుల్లంఘించి చేయుట, మొదలగువానియందు పైచెప్పిన తేనె మొదలగువానిచేతనే సిరాదాహము చేయవలయును.

అగ్నికర్మకు అనర్హులు.

న దహేత్క్షారవారితాన్,
అంతశ్శల్యాసృజో భిన్నకోష్ఠాన్ భూరివ్రణాతురాన్. ౪౪

క్షారకర్మయందనర్హులు, లోనశల్యరూపమగు రక్తముగలవారు, భిన్నమైన కోష్ఠముగలవారు, అధికముగా వ్రణములచే పీడితులుగనుండు వారు వీరికి అగ్నిదాహము చేయరాదు. అగ్నిదాహమనగా:—అగ్నిచే తప్తమైన శలాకాదులచే వాత వేయుట.

అగ్నికర్మ సమ్యగ్దగ్ధోపచారము.

సుదగ్ధం ఘృతమధ్వక్తం స్నిగ్ధశీతైః ప్రదేహయేత్,

రోగస్థానము అగ్నిచే బాగుగ దగ్ధమైనదని తెలిసికొని దానియందు ఘృతము, తేనె వీనిని అభ్యంగము చేయించి స్నిగ్ధముగ, శీతలముగనుండు అతిమధురము, పొన్నగంటి మొదలగువానిని లేపనము చేయవలయును.

అగ్నికర్మ సమ్యగ్దాహలక్షణము.

తస్య లింగం స్థితే రక్తే శబ్దవల్లసికాన్వితమ్. ౪౫
పక్వతాలకపోతాభం సురోహం నాతివేదనమ్,

అగ్నితాపము వేయుకాలమునందు ప్రవర్తించురక్తము నిలుచునపుడు ఆ స్థానము బుద్బుదశబ్దము, లసికవిరితో గూడినదిగ (లసికయనగా శస్త్రములచే గాయముగలుగునపుడు తోలుకలలమునవలె గనుపించుచర్మముపైనీరు) పక్వమైన తాటిపండు, పావురపిట్ట వీనితో సమానమైనవర్ణముగలదిగ, అధికమైన వేదన లేనిదై సుఖముగ మానదగినదిగ నుండును. ఇటులనుండుట బాగుగదగ్ధమైన స్థానముయొక్క లక్షణమని తెలియవలయును.

అగ్నికర్మ దుర్దాహ అతిదాహ సామాన్యలక్షణము.

ప్రమాదదగ్ధవత్సర్వం దుర్దగ్ధాత్యర్థదగ్ధయోః. ౪౬

దుర్దగ్ధము, అతిదగ్ధము, వీనియొక్క లక్షణము ప్రమాదముచే సామాన్యముగ కలిగిన అగ్నిదగ్ధముతో తుల్యముగనుండును.

చతుర్విధదగ్ధలక్షణము.

చతుర్ధా తత్తు తుత్థేన సహ

అట్టి ప్రమాదదగ్ధము తుత్థదగ్ధలక్షణముతో నాల్గు విధంబులు. ఎట్లన్న:— ఆలోచింపక అజాగ్రతగా జేయబడిన అగ్నిదాహము ఒకానొకపుడు సమ్యగ్దగ్ధలక్షణముగలదిగ, ఒకానొకపుడు దుర్దగ్ధలక్షణముగలదిగ, ఒకానొకపుడు అతిదగ్ధలక్షణములదిగ, ఒకానొకపుడు మైలతుత్థముచే కాలినలక్షణము గలదిగనుండును.

తుత్థదగ్ధలక్షణము.

తుత్థస్య లక్షణమ్,
త్వగ్వివర్ణోష్యతేఽత్యర్థం న చ స్ఫోటసముద్భవః. ౪౭

చర్మము మిగులవివర్ణముగనగుట, మిక్కుటముగ మంటగలుగుట, స్ఫోటకములు గలుగకయుండుట, ఇవి తుత్థదగ్ధముయొక్క లక్షణము.

దుర్దగ్ధలక్షణము.

సస్ఫోటదాహతీవ్రోషం దుర్దగ్ధం

స్ఫోటకములు, తాపము, అతితీవ్రమయిన అంతస్తాపము ఇవిగలుగుట దుర్దగ్ధముయొక్క లక్షణము.

అతిదగ్ధలక్షణము.

అతిదాహాత్,

మాంసలంబనసంకోచదాహధూపనవేదనాః. ౪౮
సిరాదినాశ స్తృణ్మూర్ఛా వ్రణగాంభీర్యమృత్యవః,

అతిదాహమువలన రోగస్థానమునందు మాంసము వ్రేలాడుట, సిరలు మొదలగు వానికి సంకోచము, తాపము, ధూమాయనము (అనగా పొగలేచునట్లుండుట) వేదన, సిరాదులకు నాశము, గంభీరమగు వ్రణము (అనగా లోతుగనుండు వ్రణము) మరణము, ఇవి గలుగును.

తుత్థదగ్ధచికిత్స.

తుత్థస్యాగ్నిప్రతపనం కార్యముష్ణం చ భేషజమ్. ౪౯
స్త్యానేఽస్రే వేదనాత్యర్థం విలీనే మందతా రుజః,

తుత్థదగ్ధములో గడ్డకట్టియుండు రక్తము ద్రవించుటకై అగ్నితాపమును, ఉష్ణమయిన యౌషధమును చేయవలయును. ఎట్లనగా:—తుత్థదగ్ధస్థానములో రక్తము పేరి గడ్డకట్టియుండునపుడు విశేషముగా బాధ గలుగును. రక్తము ద్రవించియుండునపుడు ఆయుపద్రవములు నివర్తించును. కావున రక్తమును ద్రవింపజేయు ఉష్ణమైన యౌషధాదుల నుపయోగించవలెను.

దుర్దగ్ధచికిత్స.

దుర్దగ్ధే శీతముష్ణం చ యుంజ్యాదాదౌ తతో హిమమ్. ౫౦

దుర్దగ్ధములో తొలుత శీతలముగ, ఉష్ణముగనుండు నౌషధమును ప్రయోగించి పిదప శీతలముగనుండు నౌషధమును ప్రయోగించవలయును.

సమ్యగ్దగ్ధచికిత్స.

సమ్యగ్దగ్ధే తుగాక్షీరీప్లక్షచందనగైరికైః,
లింపేత్సాజ్యామృతైరూర్ధ్వం పిత్తవిద్రధివత్క్రియా. ౫౧

సమ్యగ్దగ్ధములో ఘృతమును, తిప్పతీగె, వీనితో గూడియుండు తవక్షీరి (వెదురుప్పు), జువ్వి, చందనము, జేగురురాయి, వీనిచే తొలుత ప్రలేపమును చేసి పిదప పిత్తవిద్రధికి జెప్పియుండు క్రియలను చేయవలయును.

అతిదగ్ధచికిత్స.

అతిదగ్ధే ద్రుతం కుర్యాత్సర్వం పిత్తవిసర్పవత్,

అతిదగ్ధములో పిత్తవిసర్పమునకు జెప్పియుండు బాహ్యాభ్యంతరౌషధములను శీఘ్రముగా చేయవలయును.

—— స్నేహదగ్ధచికిత్స. ——

స్నేహదగ్ధే భృశతరం రూక్షం తత్ర తు యోజయేత్. ౫౨

స్నేహదగ్ధములో మిక్కుటముగా రూక్షకరమైన యౌషధములను ప్రయోగించవలయును. (తు) అనుశబ్దమువలన తెలియుచుగా రూక్షకరమైన ప్రలేపాదులను, దేహము, దేశము, కాలము, సాత్మ్యము వీనికనుగుణముగా నాయా యవస్థలకుతగినటుల స్నిగ్ధమైన ఔషధాదులను విధిప్రకారము ప్రయోగించవలయునని యర్థంబగుచున్నది.

—— సూత్రస్థాననిగమనము. ——

సమాప్యతే స్థానమిదం హృదయస్య రహస్యవత్,

హృదయమువలె నతిరహస్యార్థములంగల అష్టాంగహృదయమను నీతంత్రము యొక్క సూత్రస్థానము ముగింపఁబడుచున్నది.

అత్రార్థాస్సూత్రితాస్సూక్ష్మాః ప్రతన్యంతే హి సర్వతః. ౫౩

ఈ స్థానమునందలి సూక్ష్మార్థములగు తెలుపఁబడిన యర్థములు సూచనగా జెప్పబడియున్నవి. ఈయర్థములే సమస్తతంత్రములయందు విస్తరింపబడెను.

త్రింశోఽధ్యాయము, ముగిసెను.

ఇతి శ్రీ వైద్యపతి సింహగుప్తసూను వాగ్భట
విరచితాయాం అష్టాంగహృదయసంహితాయాం
ఆంధ్రతాత్పర్యసహితాయాం
ప్రథమం సూత్రస్థానం
సంపూర్ణమ్.

పరామర్శ ... సై. సా.
స-1

చెన్నపురి : వావిళ్ల రామస్వామిశాస్త్రులు అండ్ సన్స్ వారి
వావిళ్లప్రెస్సున ముద్రితము.—1930.

మేదోజాన్ లిఖితాన్ గ్రంథీన్ హ్రస్వాః పాలీశ్చ కర్ణయోః.ఠ్ణ
శిరోఽక్షికూటనాసౌష్ఠగండకర్ణోరుబాహుషు,
గ్రీవాలలాటముష్కస్ఫిఙ్మేఢ్రపాయూదరాదిషు. ౫౦
గంభీరేషు ప్రదేశేషు మాంసలేష్వచలేషు చ.

కర్ణపాళులు (అనగా చెవితమ్మెలు), శిరస్సు, అక్షికూటము, నాసికము, పెదవులు, చెక్కిళ్ళు, చెవులు, తొడలు, హస్తములు, కంఠము, లలాటము, వృషణములు, పిఱుదులు, మేఢ్రము, గుదము, ఉదరము మొదలగు నవయవములయందును. గంభీరముగను, అధికమాంసముగలవిగను, చలింపకుండునవిగ నుండు ప్రదేశములయందును అభిఘాతముచేజనించి విస్తీర్ణమయిన ముఖముగల సద్యోవ్రణములను తత్క్షణముననే సూదులచే కుట్టవలయును. మఱియు మేదస్సు చేగలిగిన గ్రంథులనుగీచి తోపిన సూదులచే కుట్టవలయును. ''వివృతాన్'' అని చెప్పినందుచే సంకోచమైన ముఖముగలవ్రణములను కుట్టకూడదని భావంబగుచున్నది. అభిఘాతము చేగలిగిన సద్యోవ్రణములు చిరకాలమైనచో వానినికూడ కుట్టకూడదని తెలియపరచుటకై ''సద్యః'' అనుపదము ప్రయోగించబడినది.

⸻ కుట్టతగని వ్రణములు. ⸻

న తు వంక్షణకక్షాదావల్పమాంసచలే వ్రణాన్. ౫౧
వాయునిర్వాహిణశ్శల్యగర్భాన్ క్షారవిషాగ్నిజాన్,

అల్పమాంసముగలదిగి, చంచలముగనుండునట్టి గజ్జలు, చంకలు మొదలగు ప్రదేశములయం దభిఘాతము చేగలిగిన వ్రణములను కుట్టరాదు. అటులనే వాయువును వెలిపరచునట్టి వ్రణములను లోన శల్యముతోకూడియుండు వ్రణములను, క్షారవిషాగ్నులచేగలిగిన వ్రణములను కుట్టరాదు. విశేషమాంసముగల ఉదరాది ప్రదేశములయందు జనించియుండు వ్రణములను కుట్టవలయునని చెప్పినందుచేతనే అల్పమాంసముగల ప్రదేశములయందుండు వ్రణములను కుట్టకూడదని అర్థము సిద్ధంబగుచున్నది. అయినప్పటికి అల్పమాంసముగలదిగ, చంచలముగనుండునట్టి ప్రదేశములయందు అభిఘాతమువలన జనించినవ్రణముల నెపుడును కుట్టరాదని తెలియపరచుటకై యీశ్లోకముచెప్పబడినది.

⸻ వ్రణములను కుట్టవలసిన క్రమము. ⸻

సీవ్యేచ్ఛలాస్థిశుష్కాస్రతృణరోమాపనీయ తు. ౫౨
ప్రలంబి మాంసం విచ్ఛిన్నం నివేశ్య స్వనివేశనే,
సంధ్యస్థ్యవస్థితే రక్తే స్నాయ్వా సూత్రేణ వల్కలైః. ౫౩
సీవ్యేన్న దూరే నాసన్నే గృహ్ణన్నాల్పం న వా బహు,

స్థానాంతరగతశల్యాకర్షణోపాయము.

యథామార్గం దురాకర్షమన్యతోఽప్యేవమాహరేత్. ౨౭

ఇతరప్రదేశమును జెందియుండుశల్యము అధికప్రయాసచే నాకర్షణము చేయ తగినదిగనుండినయెడల దానినికూడ స్వమార్గమునకు దీసికొనివచ్చి పైజెప్పిన ప్రకారమే ఆకర్షణముచేయవలయును. అదియెట్లనగా:—హృదయము నాశ్రయించి యుండు శల్యము స్థానాంతరమును జెందినపిదప నెటుల నాకర్షించబడునో అత్తెఱంగుననే వేరు ప్రదేశమునందుండు శల్యమునుకూడ తగునైన యుపాయముచే సరియైనమార్గమునకు తీసికొనిరావలయును.

అస్థిగతశల్యాకర్షణోపాయము.

అస్థినష్టే నరం పద్భ్యాం పీడయిత్వా వినిర్హరేత్,
ఇత్యశక్యే సుబలిభిస్సుగృహీతస్య కింకరైః. ౨౮
తథాప్యశక్యే వారంగం వక్రీకృత్య ధనుర్జ్యయా,
సుబద్ధం వక్రకటకే బధ్నీయాత్సుసమాహితః. ౨౯
సుసంయతస్య పంచాంగ్యా వాజినః కశయాథ తమ్,
తాడయేదితి మూర్ధానం వేగేనోన్నమయన్ యథా. ౩౦
ఉద్ధరేచ్ఛల్యమేవం వా శాఖాయాం కల్పయేత్తరోః,
బద్ధ్వా దుర్బలవారంగం కుశాభిశ్శల్యమాహరేత్. ౩౧
శ్వయథుగ్రస్తవారంగం శోఫముత్పీడ్య యుక్తితః,

శల్యము అస్థిలో జేరియుండునపుడు బలిష్ఠుడుగనుండుపురుషునిని కాళ్లచే నదుముకొని దాని నాకర్షణముచేయవలయును. ఇట్టి యుపాయముచేతకూడ నా శల్యము నాకర్షణముచేయుట కశక్యముగనుండినయెడల వైద్యుడు వానిని బలిష్ఠులగు పరిచారకులచేదృఢముగ పట్టుకొనునటుల జేసి కంకముఖాద్యాయుధములచే నాకర్షణము చేయవలయును. ఇట్టియుపాయముచేతకూడ శల్యము నాకర్షించుట కశక్యముగనుండిన యెడల వారంగమును (అనగా శస్త్రాదిస్వరూపముగల శల్యముయొక్కకొనను) వంచి దానిని స్నాయువులు మొదలగువానిచే నిర్మించబడిన విల్లుత్రాడుచే బాగుగ కట్టి పిదప పంచాంగియను బంధనముచే బాగుగా కట్టబడియుండు గుఱ్ఱముయొక్క వక్రకటకములో (అనగా నోటికళ్ళెములో) వైద్యుడు జాగరూకుడై యా విల్లు త్రాడునుకట్టి పిదప నాగుఱ్ఱము తలను పొడవుగనెత్తుకొని బలముచే శల్యము నెటుల నాకర్షణము చేయునో అత్తెఱంగున దానిని జాటిచే కొట్టవలయును. పంచాంగియనగా:— 4-గు కాళ్లను మూతిని జేర్చి కట్టునట్టికట్టు లేక పైజెప్పినప్రకారము వారంగమును వంకరగ

కోష్ఠమర్మగతశల్యలక్షణము.

ఆటోపః కోష్ఠసంశ్రితే. ౮
ఆనాహోఽన్నశకృన్మూత్రదర్శనం చ వ్రణాననే,
విద్యాన్మర్మగతం శల్యం మర్మవిద్ధోపలక్షణైః. ౯

శల్యము కోష్ఠమును జేరి యుండునపుడు క్షోభము, కడుపుబ్బరము వ్రణముఖమునందు అన్న, మల, మూత్ర, దర్శనము గలుగును. మర్మగతమయిన శల్యమునందు మర్మవేధమునకు జెప్పియుండు లక్షణములే గలుగునని తెలిసికొనవలయును.

"దేహప్రసుప్తిర్గురుతా సంమోహశ్శీతకామతా,
స్వేదో మూర్ఛా వమిశ్శ్వాసో మర్మవిద్ధస్య లక్షణమ్."

శరీరము చచ్చుబారుట, గురుత్వము, మోహము, శీతపదార్థమునందిచ్ఛ, స్వేదము, మూర్ఛ, వాంతి, శ్వాసము, ఇవి మర్మవేధనమునకు లక్షణము అని అష్టాంగసంగ్రహములో జెప్పబడియున్నది.

యథాస్వం చ పరిస్రావై*స్త్వగాదిషు విభావయేత్,

శ్యామవర్ణము, శోఫ, ఇత్యాదిపూర్వోక్త సామాన్య లక్షణములచే మాత్రము శల్యములను తెలిసికొనుటకష్టము. త్వక్కు మొదలగు స్థలములం జెందియుండు శల్యములకు జెప్పియుండు విశేషలక్షణములచేతను, ఆయాశల్యములయొక్క స్రావము చేతను, త్వగాదులయందుండు శల్యములం దెలిసికొనవలయును.

రుహ్యంతే శుద్ధదేహానామనులోమస్థితం తు తత్. ౧౦
దోషకోపాభిఘాతాదిక్షోభాద్భూయోఽపి బాధతే,

పై జెప్పిన శల్యము అనులోమముగనుండినయెడల వమనవిరేచనాదులచే శుద్ధమయిన దేహముగలవారికి ఆరినటులనేయుండును. మఱియు నాశల్యము బాగుగ నారకుండుటవలన వాతాదిదోషప్రకోపము, అభిఘాతము మొదలగు క్షోభలచే మరల బాధించును.

చర్మనష్టశల్యజ్ఞానోపాయము.

త్వఙ్నష్టే యత్ర తత్ర స్యురభ్యంగస్వేదమర్దనైః. ౧౧
రాగరుగ్దాహసంరంభా యత్ర చాజ్యం విలీయతే,
ఆశు శుష్యతి లేపో వా తత్ స్థానం శల్యవద్వదేత్. ౧౨

ఏప్రదేశమునందు అభ్యంగ, స్వేద, మర్దనములచే ఎఱుపువర్ణము, శూల, తాపము, క్షోభ గలుగునో, పేరిననెయ్యి నునిచినతోడనే కరిగిపోవునో లేక చంద

* స్తథారూపై ర్విభావయేత్ ఇతిపా.

అష్టవింశాధ్యాయము.

అవ: సిరావ్యధవిధ్యధ్యాయమునందు సకల శరీరవ్యాపియగు శల్యరూపమైన రక్తమును సిరావేధనోపాయముచేత వెడలించుమనట్టిది చెప్పబడినది. ఇక శల్యాహరణ విధ్యధ్యాయమునందు శరీరముయొక్క ఏకదేశమునందుండు లోహాదిరూపమైన శల్యలక్షణము, వానిని వెడలించుటకు ఉపాయము మొదలగునవి చెప్పబడును.

శల్యాహరణవిధ్యధ్యాయప్రారంభము.

సూ. అథాతశ్శల్యాహరణవిధిమధ్యాయం వ్యాఖ్యాస్యామః,
ఇతిహ స్మాహురాత్రేయాదయో మహర్షయః.

సిరావ్యధవిధ్యధ్యాయానంతరము శల్యములను వెడలించుటక్రమమును తెలియపరచెడి శల్యాహరణవిధ్యధ్యాయమును వివరించెదము.

శల్యములకు పంచవిధగతులు.

వక్రర్జుతిర్యగూర్ధ్వాధశ్శల్యానాం పంచధా గతిః,

(శల్యమన—'శలగతౌ'' అను గత్యర్థకమైన శలధాతువువలన 'శలతి గచ్ఛతీతి శల్యం' అను వ్యుత్పత్తిచేత ఒకస్థానమునుండి వేరొకచోటికి పోవునట్టి స్వభావముకల్గినది శల్యమనియర్థము. అయ్యది అనుపముగా మన్నగు భేదములచే పలువిధముల నుండును.) అట్టి శల్యముయొక్కగతి పలువిధంగుల నున్ననూ వక్రగతి, ఋజుగతి, తిర్యగ్గతి, అధోముఖగతి అని ఐదు విధములుగనుండును. శల్యములు ఒకానొకపుడు వక్రముగ ప్రవేశించి అడ్డముగగాని లేక ఊర్ధ్వముగగాని లేక అధోముఖముగగాని వ్యాపించును. ఒకానొకపుడు ఋజువుగ ప్రవేశించి అడ్డముగగాని లేక ఊర్ధ్వముగగాని లేక అధోముఖముగగాని వ్యాపించును. ఇటుల శల్యములకు ఐదు విధములైనగతులు గలిగియుండునని తెలియవలయును.

అంతశ్శల్యసామాన్యలక్షణము.

శ్యామం శోఫం రుజావంతం స్రవంతం శోణితం ముహుః. ౧
అభ్యుద్గతం బుద్బుదవత్పిటికోపచితం వ్రణమ్,
మృదుమాంసం విజానీయాదంతశ్శల్యం సమాసతః. ౨

శ్యామవర్ణముగను, శోఫగలదిగను, బాధతోగూడినదిగను, పలుమారు రక్తమును స్రవింపజేయునదిగను, ఒకింత ఉన్నతముగను, బుద్బుదతుల్యముగను, పిటికలచే వ్యాప్త

రక్తదోషజనితరోగములు.

కురుతే తతః. ౨
విసర్పవిద్రధిప్లీహాగుల్మాగ్నిసదనజ్వరాన్,
ముఖనేత్రశిరోరోగమదతృట్లవణాస్యతాః. 3
కుష్ఠవాతాస్రపిత్తాస్రకట్వమ్లోద్గిరణభ్రమాన్,
శీతోష్ణస్నిగ్ధరూక్షాద్యైరుపక్రాంతాశ్చ యే గదాః. ౪
సమ్యక్సాధ్యా న సిధ్యంతి తే చ రక్తప్రకోపజాః,

ఆరక్తంబటుల దూషింపబడుటవలన విసర్పము, విద్రధి, ప్లీహము, గుల్మము, అగ్నిమాంద్యము, జ్వరము, ముఖరోగము, నేత్రరోగము, శిరోరోగము, మదము, దప్పి, నోరుప్పగనుండుట, కుష్ఠము, వాతరక్తము, పిత్తరక్తము, ఒకానొకపుడు కారముగ మఱియొకపుడు పుల్లగనుండు తేనుపులు, భ్రమ, వీని గలుగజేయును. మఱియు శీతలము, ఉష్ణము, స్నిగ్ధము, రూక్ష మొదలగు చికిత్సలవలన ననుకూలమును జెందకుండు సాధ్యరోగములుకూడ రక్తప్రకోపముచేతనే జనించినవియని తెలియవలయును.

సిరావ్యధవిధి.

తేషు స్రావయితుం రక్తముద్రిక్తం వ్యధయేత్సిరామ్. ౫

పైజెప్పిన విసర్పాది రోగములయందు ప్రకోపమును జెందియుండు రక్తమును స్రవింపజేయుటకై సిరలను వేధింపవలయును. వ్యధనమనగ గ్రుచ్చుట, శరీరమునందలి రక్తమును నలుప్రక్కల వ్యాపింపచేయు బొంగునరములను రక్తమును వెలికిందీయుటకై ఉచితమైనసాధనముచే గ్రుచ్చుట సిరావ్యధన మనబడును.

సిరావ్యధనమునకు అనర్హులు.

న తూనషోడశాతీతసప్తత్యబ్దస్రుతాసృజామ్,
అస్నిగ్ధాస్వేదితాత్యర్థస్వేదితానిలరోగిణామ్. ౬
గర్భిణీసూతికాజీర్ణపిత్తాస్రశ్వాసకాసినామ్,
అతీసారోదరచ్ఛర్దిపాండుసర్వాంగశోఫినామ్. ౭
స్నేహపీతే ప్రయుక్తేషు తథా పంచసు కర్మసు,
నాయంత్రితాం సిరాం విధ్యేన్నతిర్యఙ్నాప్యనుత్థితామ్. ౮
నాతిశీతోష్ణవాతాభ్రేష్వన్యత్రాత్యయికాద్గదాత్,

16 సంవత్సరములవయస్సుకు లోబడినవారు, 70 సంవత్సరములవయస్సుకు

శ్రీహివక్త్రశస్త్రము:

అర్ధయవార్ధాంగుళం ఫలే,
శ్రీహివక్త్రం ప్రయోజ్యం చ తచ్ఛిరోదరయోర్వ్యధే. ౧౧

శ్రీహివక్త్ర మనుశస్త్రము $1\frac{1}{2}$ యంగుళము నిడుపుగల అలుగుతోఁ గూడియుండును. దీనిని సిరావ్యథ, ఉదరవ్యథ వీనియం దుపయోగించవలయును.

కుఠారీశస్త్రము.

పృథుః కుఠారీ గోదంతసదృశార్ధాంగులాననా,
తయోర్ధ్వదండయా విధ్యేదుపర్యస్థ్నాం స్థితాం సిరామ్. ౧౨

కుఠారియను శస్త్రము (అనగా గొడ్డలి) విస్తీర్ణముగను, గోదంతమునకు సదృశమయిన ½ అంగుళమునిడుపుగల ముఖము (వాదర) గలదిగ నుండును. ఊర్ధ్వభాగమునందు దండముగల కుఠారియను శస్త్రముచే అస్థులకుపైననుండు సిరలను వేధించవలయును.

తామ్రశలాక.

తామ్రీ శలాకా ద్విముఖీ ముఖే కురవకాకృతిః,
లింగనాశం తయా విధ్యేత్

తామ్రముచే జేయబడిన శలాకయను శస్త్రము 2 ముఖములుగలదిగ, గోరింట పుష్పమునకు సమానమయినయాకారమువంటి ముఖముగలదిగనుండును. దానిచే కఫోత్థపటలమను సంజ్ఞగల లింగనాశమును వేధించవలయును.

అంగులిశస్త్రము.

కుర్యాదంగులిశస్త్రకమ్. ౧3
ముద్రికానిర్గతముఖం ఫలే త్వర్ధాంగులాయతమ్,
యోగతో వృద్ధిపత్రేణ మండలాగ్రేణ వా సమమ్. ౧౪
తత్ప్రదేశిన్యగ్రపర్వప్రమాణార్పణముద్రికమ్,
సూత్రబద్ధం గళస్రోతోరోగచ్ఛేదనభేదనే. ౧౫

అంగులిశస్త్రము ముద్రికలోనుండి (అనగా ఉంగరములోనుండి) వెలివడి యుండు ముఖముగలదిగను, ½ అంగుళమునిడుపుగల అలుగుతోఁ గూడినదిగను, వృద్ధిపత్రముతోఁగాని, మండలాగ్రముతోఁగాని తుల్యమయిన ఆకారముగలదిగను, వైద్యుఁడు తన జుట్టనవ్రేలియొక్క అగ్రపర్వములో ధరించతగిన ఉంగరముతోఁగూడినదిగను నుండవలయును. దీనిని దారముచే మణిబంధమునందు కట్టుకొని కంఠస్రోతోగతరోగములను ఛేదించుటయందు భేదించుటయందు నుపయోగించవలయును

శల్యాహరణ నాడీయంత్రము.

పంచముఖచ్ఛిద్రా చతుష్కర్ణస్య సంగ్రహే. ౧3
వారంగస్య ద్వికర్ణస్య త్రిచ్ఛిద్రా తత్ప్రమాణతః,

నాలుగు కర్ణములుగల వారంగమును (అనగా ఖడ్గము మొదలగువానిపిడులను) ఆకర్షించుటకై ఉపయోగించునట్టి నాడీయంత్రము 5 ముఖద్వారములు గలదిగ నుండవలయును. 2 కర్ణములుగలవారంగము నాకర్షించుటకై ఉపయోగించెడు నాడీయంత్రము 3 ముఖద్వారములుగలదిగ నుండవలయును.

శరీరాంతర్గతశల్యావలోకననాడీయంత్రము.

వారంగకర్ణసంస్థానానాహదైర్ఘ్యానురోధతః ౧౪
నాడీరేవంవిధాశ్చాన్యా ద్రష్టుం శల్యాని కారయేత్,

శరీరాంతర్గతమైన శల్యములను చూచుటకు వారంగముయొక్క కర్ణము, ఆకారము, వెడల్పు, నిడుపు వీని కనుగుణముగా యితరమైన నాడీయంత్రములనుకూడ చేయించుకొనవలయును.

శల్యనిర్ఘాతననాడీయంత్రము.

పద్మకర్ణికయా మూర్ధ్ని సదృశీ ద్వాదశాంగులా. ౧౫
చతుర్థసుషిరా నాడీ శల్యనిర్ఘాతినీ మతా,

శిరఃప్రదేశమున పద్మకర్ణికతో (అనగా తామరదుద్దుతో) సమానముగను, 12 అంగుళముల నిడుపుగలదిగను, అంగుళప్రమాణముగల ద్వారముగలదిగనుండు నాడీయంత్రము శల్యనిర్ఘాతిని యనబడును. దీనిని శల్యములను నశింపజేయుటయందుపయోగించవలయును.

అర్శోనాడీయంత్రనిరూపణము.

అర్శసాం గోస్తనాకారం యంత్రకం చతురంగులమ్. ౧౬
నాహే పంచాంగుళం పుంసాం ప్రమదానాం షడంగులమ్,
ద్విచ్ఛిద్రం దర్శనే వ్యాధేరేకచ్ఛిద్రం తు కర్మణి. ౧౭
మధ్యేఽస్య త్ర్యంగులం ఛిద్రమంగుష్ఠోదరవిస్తృతమ్,
అర్ధాంగుళోచ్ఛ్రితోద్వృత్తకర్ణికం తు తదూర్ధ్వతః. ౧౮
శమ్యాఖ్యం తాదృగచ్ఛిద్రం యంత్రమర్శః ప్రపీడనమ్,

అర్శోరోగ చికిత్సోపయోగయంత్రము గోస్తనాకారముగను, 4 అంగుళముల నిడుపుగలదిగ నుండవలయును. మఱియు నది పురుషులకైనయెడల 5 అంగుళముల వెడల్పు, స్త్రీలకైనయెడల 6 అంగుళముల వెడల్పు గలదైయుండవలయును.

పుటపాకవిధి.

స్నేహపీతా తనురివ క్లాంతా దృష్టిర్హి సీదతి,
తర్పణానంతరం తస్మా ద్దృగ్బలాధానకారిణమ్. ౧౨
పుటపాకం ప్రయుంజీత పూర్వోక్తేష్వేవ యత్నను,

స్నేహపానము చేసి యున్న నేత్రము స్నేహపానము చేసియున్న దేహమువలెనే బడలికను జెంది దౌర్బల్యమును జెందును. కాబట్టి తర్పణానంతరము నేత్రములకు బలము నిచ్చునట్టి పుటపాకమును తర్పణసాధ్యరోగములయందు చేయవలయును.

దోషానుగుణపుటపాకము.

స వాతే స్నేహనశ్శ్లేష్మసహితే లేఖనో హితః. ౧౩
దృగ్దౌర్బల్యేఽనిలే పిత్తే రక్తే స్వస్థే ప్రసాదనః,

వాతమున స్నేహనమను పుటపాకము హితకరము, కఫయుక్తవాతమున లేఖనమను పుటపాకము హితకరము. నేత్రదౌర్బల్యము, వాతము, పిత్తము, రక్తము, స్వాస్థ్యము, వీనియందు ప్రసాదనమను పుటపాకము హితకరము.

స్నేహనపుటపాకకల్పన.

భూశయప్రసహానూపమేదోమజ్జావసామిషైః ౧౪
స్నేహనం పయసా పిష్టైర్జీవనీయైశ్చ కల్పయేత్,

బిలేశయము (అనగా కప్ప, ఉడుము, మొదలగుజంతువులు), ప్రసహము (అనగా ఆవు, గాడిదె మొదలగుజంతువులు), అనూపము (అనగా మహామృగము, వారిచరము, వారిశయము మొదలగుజంతువులు) అనువానియొక్క మేదస్సు, మజ్జ, వస, మాంసము వీనిచేతను, పాలనుగూర్చి నూరబడిన జీవంతి, కాకోళి మొదలగు జీవనీయ ద్రవ్యములచేతను, స్నేహనమనుపుటపాకమును సిద్ధము చేయవలయును.

లేఖనపుటపాకకల్పన.

మృగపక్షియకృన్మాంసముక్తాయస్తామ్రసైంధవైః. ౧౫
స్రోతోజశంఖఫేనాలైర్లేఖనం మస్తుకల్పితైః,

హరిణము మొదలగు మృగములయొక్కయు, విష్కిరము ప్రతుదము మొదలగు పక్షులయొక్కయు, మాంసములు, ముత్తియములు, ఇనుము, తామ్రము, సైంధవలవణము, స్రోతోంజనము, శంఖము, సముద్రపునురుగు, ఆలము వీనిని మస్తువులో జేర్చి కలిపి లేఖనమను పుటపాకమును సిద్ధము చేయవలయును. దీనియందు జాంగలమృగ, పక్షిమాంసములను చేర్చుకొనవలయును.